

PRI
LO
ZI

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

prilozi

institut
za istoriju
radničkog pokreta
sarajevo

godina V • sarajevo 1969 • broj 5

Redakcioni odbor:

ZDRAVKO ANTONIĆ
NIKOLA BABIĆ
RASIM HUREM
ENVER REDŽIĆ
NUSRET SEHIĆ

Glavni i odgovorni urednik
ENVER REDŽIĆ

Sekretar redakcije
MIODRAG ČANKOVIĆ

Izdavač: Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo
Adresa: Prilozi, Sarajevo, Dure Đakovića 9, telefon 38-774
Žiro račun 101-3-47, poštanski fah 310
Izlazi povremeno

SADRŽAJ

Strana

Deset godina rada Instituta	9
---------------------------------------	---

ČLANCI I STUDIJE:

1. Enver Redžić: Komunistička partija Jugoslavije i pitanje Bosne i Hercegovine	19
2. Nusret Šehić: Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i KPJ u razdoblju između dva rata	27
3. Zdravko Antonić: Napori KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine	61
4. Ahmed Hadžirović: Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini uoči drugog svjetskog rata	87
5. Drago Borovčanin: Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine	99
6. Mitar Miljanović: Povodom pedesetogodišnjice Komunističke internacionale	127
7. Ilijaš Hadžibegović: Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine	145
8. Dževad Juzbašić: O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine	165
9. Tomislav Kraljačić: Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za ustavotvornu skupštinu	197
10. Rafael Brčić: Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine	217
11. Veselin Đuretić: Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini uoči Prvog zasjedanja AVNOJ-a	261
12. Mladen Vukomanović: Delatnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji devedesetih godina XIX veka	281
13. Vlado Oštrić: O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj	293

PRILOZI:

1. Jovan R. Bojović — Radoman Jovanović: Obaviještenost sovjetske javnosti o smrti Đura Đakovića	317
2. Dubravka Škarica: Nekoliko podataka o stradanju komunista iz BiH u stajljskim »čistkama«	329

PRIKAZI:

1. Rasim Hurem: Istorija na makedonskiot narod, knjiga I—III, izd. NIP »Nova Makedonija«, Skopje, 1969.	339
2. Zdravko Antonić: Spomenica u čast dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a, Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 53, Zagreb, 1969, 203 str.	341
3. Veselin Đuretić: Na marginama dvije sovjetske knjige o postoktobarskom periodu	344
4. Ibrahim Karabegović: Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, godina XVII, (1966—1967), Sarajevo, 1969. godine, str. 483	353
5. Ilijaš Hadžibegović: Jugoslovenski istorijski časopis, br. 1—2. i 3—4/1968.	355
6. Tomislav Išek: Historijski zbornik, godina XIX—XX, Zagreb, 1966—1967, 701 str.	359
7. Dušan Kojović: Glasnik na institutot za nacionalna istorija, godina 1968, knjiga I i II, Skopje 1968.	365

8. Uroš Nedimović: International review of social history volume XIII — 1968 — Part 1—3; izdavač International Instituut voor sociale Geschiedenis, Amsterdam	368
9. Veselin Đuretić: Novaja i novejšaja istorija (Akademija nauka SSSR-a, Institut opšte istorije, br. 1—5, 1969)	371

OSVRTI:

1. Nikola Babić: Peta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu	377
2. Enver Redžić: Agrarno-socijalni pokreti i promjene u jugoistočnoj Evropi	381
3. Ahmed Hadžirović: Peti kongres istoričara Jugoslavije, Ohrid od 5. do 7. IX 1969. godine	386
4. Fikreta Jelić-Butić: Teonija i praksa KPJ-SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva. (Naučni skup u povodu 50-godišnjice SKJ, održan u Splitu, 29—31. X 1969).	390
5. Ilijas Hadžibegović: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini. (Naučni skup održan u Sarajevu 6. i 7. XI 1969. godine)	393
6. Ibrahim Karabegović: Naučni skup Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919—1941.	394
7. Dubravka Škarica: Naučni skup Omladina u antifašističkom pokretu Jugoslavije 1935—1945.	398
8. Ilijas Hadžibegović: Povodom obilježavanja 130-godišnjice rođenja i 70-godišnjice smrti Vase Pelagića	402
9. Veselin Mitrašević: Savezno savjetovanje arhivskih radnika Jugoslavije u Ohridu, 3. i 4. septembra 1969. godine	406
10. Tomislav Išek: Planovi, zadaci i realizacija izrade vodiča kroz fondove naših arhivskih ustanova (Savjetovanje u Subotici — maj 1969. godine)	411

IZ INSTITUTA:

1. Aktivnost Instituta u 1969. godini	417
2. Pregled domaćih i stranih časopisa koje prima biblioteka Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu	421

CONTENTS

Ten years of the Institute's work	9
-----------------------------------	---

ARTICLES AND STUDIES

1. Enver Redžić: The Communist Party of Yugoslavia and the question of Bosnia-Hercegovina	19
2. Nusret Sehić: Chetnik and similar national organisations in the fight against the workers movement and the C.P.Y. in the period between the two wars	27
3. Zdravko Antonić: The efforts of the C.P.Y in conducting the policy of brotherhood and union in Eastern and Central Bosnia in 1941	61
4. Ahmed Hadžirović: The fight of the Communist Party of Yugoslavia for influence in the Trade Unions in Bosnia-Hercegovina just before the Second World War	87
5. Drago Borovčanin: The Organisation of the C.P.Y in Romanija from its founding up to 1945	99
6. Mitar Miljanović: On the occasion of the Fiftieth Anniversary of the Communist International	127
7. Ilijas Hadžibegović: The role of foreign labour in the organisation of the workers movement in Bosnia-Hercegovina from 1878—1906	145
8. Dževad Juzbašić: Concerning some questions of Austro-Hungarian policy towards arranging economic relations in Macedonia and the Balkans during the crisis of 1912—1913	165
9. Tomislav Kraljačić: The National Radical Party in Bosnia-Hercegovina in the elections of the constituent assembly	197
10. Rafael Brčić: A contribution to the consideration of the system of occupation in Bosnia-Hercegovina in 1941	217

11. Veselin Đuretić: The organs of the national government in Bosnia-Herzegovina just before the first session of AVNOJ	261
12. Mladen Vukomanović: The activities of Vaso Pelagic in organising workers in Serbia in the 1890s	281
13. Vlado Oštrić: Concerning the relations between Vaso Pelagic and the workers movement in Croatia	293

CONTRIBUTIONS:

1. Jovan R. Bojović — Radoman Jovanović: Information to the soviet public of the death of Đuro Đaković	317
2. Dubravka Škarica: Some information about the suffering of communists in the Stalinist »purgas«	329

REVIEWS:

1. Rasim Hurem: History of the Macedonian People, Book I—III, edition NIP »Nova Makedonija«, Skopje, 1969	339
2. Zdravko Antonić: Commemoration in honour of the 25th Anniversary ZAVNOH, Works of the Yugoslav Academy of Science and Arts, book 53, Zagreb 1969, 203 page	341
3. Veselin Đuretić: On the marginal notes of two Soviet books about the post-October period	344
4. Ibrahim Karabegović: Annual of the Society of Historians of Bosnia-Herzegovina year XVII (1966—1967) Sarajevo 1969, page 483	353
5. Ilijas Hadžibegović: Yugoslav History Review, No. 1—2 and 3—4/1968	355
6. Tomislav Išek: Historical Papers year XIX—XX, Zagreb, 1966—1967 page 701	359
7. Dušan Kojović: Review of the Institute for National History, year 1968 book I and II, Skoplje 1968	365
8. Uroš Nedimović: Internation Review of Social History, Volume XIII—1968 — Part 1—3; Edition International, Institute of Social History, Amsterdam	368
9. Veselin Đuretić: Modern and Recent History (Academy of Sciences, U.S.S.R. Institute of General History, No. 1—5, 1969)	371

RETROSPECTS:

1. Nikola Babić: The Fifth International Conference of Historians of the Workers Movement in Linz	377
2. Enver Redžić: Agrarian-social movements and changes in South-Eastern Europe	381
3. Ahmed Hadžirović: The Fifth Congress of Yugoslav Historians. Ohrid from 5th—7th September 1969	386
4. Fikreta Jelić-Butić: Theory and practice of the CPY — Union of Yugoslav communists in the fight to stamp out capitalism and build a socialist society. (Scientific gathering at the fiftieth anniversary of Union of Yugoslav communists held in Split, 29—31. X 1969)	390
5. Ilijas Hadžibegović: The Working Class and the Communist Party of Yugoslavia in the fight for Socialism in Bosnia-Herzegovina (Scientific gathering held in Sarajevo 6 and 7 November 1969)	393
6. Ibrahim Karabegović: Scientific gathering the Workers Movement and the C.P.Y in Serbia 1919—1941	394
7. Dubravka Škarica: Scientific gathering Youth in the Anti-fascist Movement of Yugoslavia 1935—1945	398
8. Ilijas Hadžibegović: On the occasion of marking the 130th anniversary of the birth and 70th anniversary of the death of Vaso Pelagic	402
9. Veselin Mitrašević: Federal Consultation of archival workers of Yugoslavia in Ohrid 3rd and 4th September 1969.	406
10. Tomislav Išek: Plans, tasks and realisation of the guide to the funds of Yugoslav archival institutes (Consultation at Subotica, May 1969)	411

FROM THE INSTITUTE:

1. Activities of the Institute in 1969	417
2. An examination of Yugoslav and foreign periodicals which the library of the Institute for the history of the Workers Movement in Sarajevo receives	421

Deset godina rada instituta*)

Ovom svečanom sjednicom Savjeta Instituta za istoriju radničkog pokreta uz učešće radnog kolektiva i uglednih saradnika Instituta, eminentnih predstavnika naučnog, kulturnog i političkog života, obilježavamo desetogodišnjicu rada našeg Instituta. To je prilika da jezikom relevantnih podataka i činjenica prikažemo razvoj ove naučne ustanove, kojoj je naša društvena zajednica, na inicijativu CK SK BiH, prije jedne decenije, povjerila zadatak da pristupi naučnoj istorijskoj analizi i obradi radničkog pokreta, narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Bosni i Hercegovini.

Odluka da se osnuje Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu nije bila ni slučajna niti akt improvizacije. Ona je došla kao rezultat višegodišnjeg postojanja i djelovanja Istorijskog odjeljenja CK SK BiH, koje je već bilo obavilo veoma značajan posao kao preduslov za pojavu Instituta. Istorijsko odjeljenje, koje je osnovano 1949. godine, a od 1954. do 1959. godine djelovalo kao Istorijski arhiv pri CK SK BiH, prikupilo je oko 17.000 važnijih dokumenata o radničkom pokretu i revoluciji u BiH, inventarisalo i hronološki sredilo oko 7.500 dokumenata, sredilo biblioteku sa preko 1.500 knjiga, kao i komplete pojedinih godišta radničkih listova i časopisa. Međutim, njegov najvažniji rezultat, svakako, predstavlja pet knjiga ARHIVA SK BiH, koje sadrže dokumente o sindikalnom pokretu i Socijaldemokratskoj partiji BiH do 1919, dokumente o radu KPJ u BiH u 1941. i 1942. godini i sve brojeve lista **Oslobodenje** od njegove pojave do završetka narodnooslobodilačkog rata. Na toj osnovi i sa kadrovima koji su djelovali u Istorijskom odjeljenju počeo je prije deset godina rad Institut za istoriju radničkog pokreta. Njegovi zadaci bili su formulisani u Uredbi o osnivanju, kojom se od Instituta tražilo:

— da prikuplja, stručno sređuje i obrađuje istorijsku građu o radničkom pokretu, revoluciji i socijalističkoj izgradnji,

* Referat podnesen na svečanoj sjednici Savjeta Instituta 26. XII 1969.

- da na naučnoj osnovi istražuje, podstiče i organizuje proučavanje istorije radničkog pokreta i revolucije,
- da radi na usavršavanju stručnog i naučnog kadra,
- da objavljuje rezultate svoga naučnog rada,
- da saraduje sa srodnim ustanovama, organizacijama, kao i pojedinim naučnim radnicima u zemlji i inostranstvu.

Prve godine rada najveća pažnja u Institutu bila je posvećena poslovima arhiva i dokumentacije, pri čemu se pošlo sa stanovišta da bogata i arhivistički sređena istorijska građa predstavlja neophodnu osnovu za uspješan naučnoistraživački rad. Stoga su svi raspoloživi kadrovi, mladi saradnici Instituta, bili orijentisani na poslove arhiva i dokumentacije. Do kraja 1961. godine na tome planu u Institutu ostvareni su vrijedni rezultati. Rekapituliraćemo najvažnije od njih. Građa preuzeta od Istorijskog odjeljenja CK SK BiH znatno je obogaćena novim, iz raznih arhivskih i drugih ustanova, originalnim dokumentima. Istovremeno, prikupljeno je više hiljada relevantne istorijske građe u obliku mikrofilмова i fotokopija. Međutim, najveći uspjeh, ostvaren u ovom vremenu, nije bio u oblasti prikupljanja, već na polju sređivanja raspoložive građe. U tom pogledu sva građa razvrstana je po istorijskim periodima (period do 1919 — period između dva rata — period NOR-a i revolucije); inventarisano je oko 25.000 dokumenata koji su razvrstani u arhivske kartoteke i tako stavljeni na upotrebu; izrađeni su spiskovi za 5.600 dokumenata o NOB-i; sačinjena regesta za preko 6.000 dokumenata, itd. Osim toga, pristupilo se sadržajnoj obradi dokumenata, pri čemu je izvršena njihova analiza, vađeni istorijski podaci i ustanovljena kartoteka podataka. Tako je izvađeno oko 17.000 podataka koji služe za obradu pojedinih tema, kao i za izradu kartoteke ličnosti. U ovom vremenu u Institutu su započeti radovi na hronološkoj obradi događaja iz perioda NOR-a, zatim bibliografiji socijalističkih listova kao, na primjer, **Glasa slobode**, i na kraju u obliku konspekta sačinjen je kratak pregled razvitka radničkog pokreta, narodne revolucije i socijalističke izgradnje sa prilogom najvažnijih izvora i literature.

Sredinom 1961. godine izvršena je unutrašnja reorganizacija Instituta koja je obilježila kraj prve faze u razvoju Instituta sa osnovnom orijentacijom na sređivanje istorijske građe i koja je istovremeno, uspostavljanjem Odjeljenja istorijske obrade, označila početak organizovanog, Perspektivnim tematskim programom određenog naučnoistraživačkog rada u oblasti istorije radničkog pokreta, NOR-a i socijalističke izgradnje u BiH. Od tada, pa do danas, u Institutu se odvijao rad uporedo na dva kolosijeka. Ne zanemarujući ni za trenutak zadatke na polju istorijske građe, istovremeno smo razvijali naučnoistraživačku djelatnost. Istina, bilo je potrebno izvjesno vrijeme pa da oblast naučnoistraživačkog rada dobije odgovarajući značaj i mjesto u razvoju Instituta. Pomjeranjem kadrova koji su do tada radili na poslovima arhiva i dokumentacije, i angažovanjem novih saradnika, talentovanih diplomiranih studenata istorije, prije svega sarajevskog Filozofskog fakulteta, na zadacima Perspektivnog tematskog programa, stvoreno je jezgro istraživača u Institutu. Tako smo u toku prvih nekoliko godina od donošenja Perspektivnog tematskog programa 1962. godine bili u mogućnosti da sopstvenim kadrom saradnika-istraživača pokrijemo sve pomenute peri-

ode radničkog pokreta i revolucije i da pristupimo obradi najvažnijih tema ovoga programa. Evo nekih pitanja čijem su istraživanju i obradi u obliku studija, monografija, magistarskih i doktorskih disertacija svoj doprinos dali saradnici Instituta: Radnički pokret u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova — Rascjep u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu 1918—1921. — Radnički pokret u BiH 1921—1929. godine — Komunistička partija i radnički pokret u BiH 1929. do 1937. godine — Napredni omladinski pokret u BiH od 1937—1941. godine — Sindikalni pokret i tarifno-štrajkačke akcije u BiH od 1935—1941. godine — Organizacioni i idejni razvitak KPJ u BiH od 1937—1941. godine — Antifašistički pokret žena u BiH od 1937—1941. godine — KPJ u periodu priprema i pokretanja ustanka u Hercegovini u 1941. godini — Pripreme i pokretanje ustanka u istočnoj Bosni — Razvoj narodne vlasti u BiH do Drugog zasjedanja AVNOJ-a — Okupacioni sistemi u BiH 1941. godine — Politička uloga KPJ u periodu revolucionarnog etatizma (period do VI kongresa KPJ). Zatim: Nastavak paralelnog austrijskog i ugarskog zakona o upravljanju Bosnom i Hercegovinom iz 1880. — Regulisanje upotrebe zvaničnog jezika u austrougarskoj politici u BiH pred I svjetski rat — »Die Neue Zeit« kao izvor za istoriju socijalističke političke misli i prakse krajem XIX i početkom XX vijeka — Bosna i Hercegovina u koncepcijama građanskih političkih snaga i KPJ do 1941. godine — Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja u BiH od 1918—1941. godine — Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine — O autonomnoj orijentaciji jednog dijela muslimanskih građanskih političara u BiH u drugoj polovini 1942. godine — Koncepcije nekih muslimanskih građanskih političara o položaju BiH od sredine 1943. do kraja 1944. godine, itd.

Za potpuniju predstavu o razvitku Instituta i rezultatima koje on danas može da pokaže našoj javnosti potrebno je da kažemo još nekoliko riječi o njegovoj aktivnosti u proteklom razdoblju na obadva njegova sektora — arhivskom i naučnoistraživačkom.

Prethodnom našem izlaganju o radu u oblasti istorijske građe dodaćemo još neke važnije podatke. Upornim radom na prikupljanju novih istorijskih izvora saradnici Instituta, kako istraživači, tako i njegovi arhivski saradnici, znatno su obogatili arhivske fondove i zbirke, tako da Arhiv Instituta u ovom trenutku raspolaže sa oko 1,300.000 dokumenata o radničkom pokretu, NOR-u, revoluciji i socijalističkoj izgradnji. Po broju dokumenata, po stepenu njihove sređenosti i pristupačnosti istraživačima, izuzimajući pri tome građu koja se odnosi na savremeni, tj. poslijeratni period, Arhiv Instituta dolazi u red nekoliko najorganizovanijih i najsređenijih arhiva u našoj republici. Nova građa došla je u naš Arhiv u najvećem broju njenim preuzimanjem od rukovodstava društveno-političkih organizacija, SK, SSRN, Saveza sindikata, Saveza omladine, tj. od samih njenih tvoraca, zatim prikupljanjem u raznim arhivskim institucijama u svim našim republikama, kao i u brojnim arhivima u nizu evropskih zemalja. U tom pogledu pretežno smo se orijentisali na mikrofilmovanje i fotokopiranje dokumenata, jer su se njihovi vlasnici nerado lišavali originala. Tako je u sastavu našeg Arhiva nastala mikroteka koja raspolaže sa preko 95.000 mikrosnimaka izvanredno interesantnih istorijskih izvora. Iz znatnog dijela ovih mikrosni-

maka sačinili smo fotokopije, kojima se istraživači koriste radije nego mikrofilmovima. Takođe vrijedan rezultat koji su postigli arhivski radnici u ovom periodu predstavlja 15.000 kartotečnih listića analitičkog inventara dokumenata iz NOB-e. Uporedo sa obnavljanjem, sređivanjem i stručnom arhivskom obradom istorijske građe, saradnici Arhiva Instituta izradili su naučnoinformativna sredstva koja olakšavaju istraživanja saradnicima Instituta. Danas u Arhivu Instituta postoji analitički inventar istorijske građe između dva rata i iz NOR-a u obliku kartoteke; analitički inventar fotokopija odabranih dokumenata za istoriju radničkog pokreta i revolucije iz raznih arhiva u zemlji; sumarni inventar mikrofilmova odabranih dokumenata; sačinjena su regesta dokumenata iz NOB-e; izrađen je bibliografski pregled članaka iz nekih radničkih listova koji su izlazili u BiH i, napokon, u završnoj fazi je izrada Vodiča kroz Arhiv Instituta. Uz pomenute rezultate koje su postigli arhivski radnici Instituta, od posebnog značaja je našoj javnosti već poznata edicija **DOKUMENTI O ZAVNOBIH-u** — u dva toma — koja je pripremljena i objavljena povodom 25-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Ova značajna edicija, koju ne može zaobići nijedan istoričar-istraživač narodne vlasti u BiH, zajedničko je djelo naših istaknutih istoričara i arhivista — uglednih profesora Filozofskog i Pravnog fakulteta u Sarajevu i arhivista Instituta. Razumije se, u procesu pripremanja ove edicije učestvovala je i širi sastav arhivskog kolektiva, posebno arhivski pomoćnici, koji su radili ne samo na poslovima tehničke nego i na poslovima stručne prirode. Sada grupa arhivista priprema knjigu ilegalne partijske periodike i štampe, koja je izlazila u Bosni i Hercegovini i za kojom se među istoričarima radničkog pokreta osjeća velika potreba. Utoliko je značajnija ova inicijativa, što navedeni izvori predstavlja teško pristupačne raritete koji su rastureni u više arhivskih ustanova i biblioteka u zemlji.

Zbog specifičnog svoga karaktera, kao i zbog nedovoljnosti istorijske građe iz ilegalnog perioda djelovanja KPJ, Institut je morao da posveti ne malu pažnju prikupljanju memoarske građe koju čine sjećanja istaknutih aktivista i revolucionara, kako bi se na taj način došlo do podataka relevantnih za značajne događaje iz istorije revolucionarnog socijalističkog pokreta. Grupa saradnika Instituta koja se bavila ovim pitanjem sačinila je rekonstrukciju sastava pokrajinskih i oblasnih rukovodstava KPJ za BiH, kao i SKOJ-a za BiH za period 1919—1941. Uz to, stvorena je zbirka memoarske građe koja sadrži preko 600 priloga od oko 450 autora, učesnika revolucionarnog radničkog pokreta.

U sklopu istorijske građe Institut je organizovao rad na dokumentaciji u težnji da se olakšaju naponi istraživača. U proteklom razdoblju izrađena je kartoteka ličnosti za period do 1919. i period 1919—1941. godine, kao i geografska kartoteka. U izradi kartoteke podataka najvažniji uspjeh postignut je u dešifraciji dokumenata iz NOR-a, ali je nesumnjivo da najznačajniji rezultat grupe za dokumentaciju predstavlja Hronologija radničkog pokreta od njegovih početaka do 1941. godine, koja će uskoro biti predana u štampu i sa kojom će biti popunjena ne mala praznina u literaturi o radničkom pokretu u BiH.

Primivši prije deset godina od Istorijskog odjeljenja CK SK BiH bibliotečki fond sa oko 1.500 knjiga, mahom starih i rijetkih izdanja iz domena istorije socijalizma, Institut je u proteklom periodu posvećivao

ozbiljnu brigu obnavljanju fonda kapitalnih djela iz oblasti istorijske literature. Stručno sređena, biblioteka Instituta sa sadašnjim fondom od oko 9.000 jedinica postala je centar u kome saradnici Instituta, kao i uopšte istoričari i javni radnici, mogu da nađu značajna djela savremene historiografije. Razmjenom institutskih izdanja sa mnogim istorijskim institutima u zemlji i inostranstvu, kao i putem nabavke, biblioteka Instituta raspolaže danas odabranom istorijskom periodikom, kako jugoslovenskom, tako i periodikom iz niza zemalja Evrope i Amerike.

Prije osam godina Savjet Instituta utvrdio je Perspektivni tematski program, koji je proizišao iz Studijskog projekta za istoriju radničkog pokreta i SKJ, na čijem su pripremanju sudjelovali svi instituti za izučavanje radničkog pokreta u Jugoslaviji. Već ovaj podatak govori o karakteru tematskog programa i o tematskoj orijentaciji Instituta i njegovih saradnika. Nastali iz potrebe da se prevaziđe zanemarujući odnos prema istorijskoj materiji socijalističkog radničkog pokreta u Jugoslaviji, da se popuni praznina koju je ostavila građanska istorijska nauka, instituti za istoriju radničkog pokreta izradili su svoje dugoročne istraživačke programe koji su po svojoj sadržini nosili pečat revolucionarnog radničkog pokreta, koji je sa KPJ na čelu postao nosilac i organizator NOR-a, revolucije i izgradnje socijalističkog društva. Otuda je i Perspektivni tematski program našeg Instituta cijelu ovu istorijsku materiju razvrstao na teme po sljedećim periodima: Razvoj radničkog pokreta do 1919. godine, kada ujedinjavanjem socijaldemokratskih partija jugoslovenskih zemalja nastaje jedinstvena SRPJ (komunista) — Razvoj radničkog pokreta od 1919—1941. — NO rat i revolucija od 1941—1945. i, napokon, period izgradnje socijalističkog društva. Prilikom donošenja Perspektivnog tematskog programa bili smo svjesni opasnosti izdvajanja radničkog pokreta iz cjelokupne društvene istorijske materije, pogotovo zbog toga što su nosioci njegove realizacije bili mladi asistenti, tek diplomirani studenti istorije, bez neophodnog metodološkog iskustva i zagnata. Zbog toga smo ulagali ozbiljne napore da bismo osigurali materijalne mogućnosti za upućivanje saradnika Instituta na postdiplomske studije, kao i druge oblike usavršavanja i specijalizacije u zemlji i inostranstvu. Na taj način su gotovo svi saradnici, koji su dobili tematske zadatke, završili postdiplomske studije i odbranili magistarske teze, koje su, u stvari, predstavljale obradu pojedinih tema i pitanja uzetih iz Perspektivnog programa. To isto možemo reći i za odbranjene doktorske disertacije. Zahvaljujući veoma uspješnoj saradnji našeg Instituta sa katedrama za istoriju sarajevskog i beogradskog Filozofskog fakulteta, proces osposobljavanja i usavršavanja naučnoistraživačkog kadra Instituta odvijao se najvećim dijelom uporedo sa ostvarivanjem Perspektivnog tematskog programa. Iako veoma značajnim oblikom, postdiplomskim studijem nije se iscrpljivalo naučno i stručno usavršavanje saradničkog kadra Instituta. Izvjestan broj asistenata, stručnih saradnika i arhivista boravio je više mjeseci na specijalizaciji kod istaknutih storičara i arhivista, uz čiju su pomoć i pod čijim su nadzorom sticali potrebna metodološka i stručna znanja u obradi pojedinih naučnih i stručnih problema. Naročitu pažnju Institut je posvetio izboru i upućivanju saradnika na specijalizaciju, studijske boravke i istraživanje u inostranstvu. Četrnaestorici članova kolektiva Institut je omogućio stručijske boravke, uče-

šće na međunarodnim simpozijumima, kolokvijima, specijalizaciju i istraživanja u više zemalja u trajanju od dvije nedjelje do godinu i po dana. Ovi napori dali su, bez sumnje, plodne rezultate. Sa takvih boravaka u velikim naučnim i kulturnim centrima članovi našeg kolektiva vraćali su se obogaćeni novim saznanjima i proširenim pogledima, a Institut je istovremeno uspostavljao veoma korisne veze sa mnogim istorijskim institutima, arhivima i bibliotekama, kao i sa značajnim predstavnicima savremene istorijske nauke u nizu evropskih zemalja — u Austriji, SSSR-u, Saveznoj Republici Njemačkoj, Demokratskoj Republici Njemačkoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Holandiji, Francuskoj, Mađarskoj i drugima.

Prije pet godina Institut je pokrenuo svoju godišnju publikaciju **Prilozi**, u kojoj su njegovi saradnici kao i spoljni saradnici mogli da objavljuju rezultate svojih istraživanja, stručne priloge i radove. Nije naš zadatak da dajemo ocjenu **Priloga**, ali mislim da u ovom trenutku možemo konstatovati da je posredstvom **Priloga** cijeli niz mladih istoričara postao poznat našoj naučnoj javnosti i da su to pojedinci koji ozbiljnošću i odgovornošću prema nauci krče sebi put u našoj savremenoj historiografiji. Kao dokaz ove naše tvrdnje neka posluži podatak da tokom nekoliko posljednjih godina nema broja **Godišnjaka društva istoričara BiH** i **Glasnika arhiva i društva arhivista BiH** bez znatnog broja priloga naučnih i stručnih saradnika Instituta za istoriju radničkog pokreta. Oni se takođe javljaju i u istorijskim i sociološkim časopisima drugih jugoslovenskih naučnih centara, kao i u nekim stranim periodičnim publikacijama.

Isto tako već godinama saradnici Instituta učestvuju na raznim naučnim skupovima istoričara u zemlji, kao i na međunarodnim simpozijumima. Institut je više puta i sam bio organizator stručnih i naučnih savjetovanja i skupova. Veoma uspješna bila su savjetovanja istoričara o pitanjima metodologije rada na istoriji radničkog pokreta, zatim o **Pregledu istorije SKJ**, o pripremanju i objavljivanju arhivske građe za istoriju radničkog pokreta, o **Studijskom projektu za istoriju socijalističke Jugoslavije**. Međutim, u nizu ovih oblika aktivnosti Instituta, svakako, posebno mjesto pripada simpozijumu »Istorijske pretpostavke republike Bosne i Hercegovine«, koji smo organizovali u saradnji sa Akademijom nauka i umjetnosti, Univerzitetom, Skupštinom SR BiH i CK SK BiH povodom 25-godišnjice Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a. Po tome kako je u našoj naučnoj javnosti ovaj simpozijum primljen i kako se ocjenjuju podneseni referati, objavljeni u IV svesci **Priloga**, ovaj simpozijum obilježava datum u razvoju našeg Instituta. Institut i njegovi saradnici uzeli su učešća u pripremanju i radu simpozijuma održanog u Splitu od 29—31. oktobra koji je bio posvećen 50-godišnjici SKJ, kao i simpozijuma koji je 6. i 7. novembra 1969. održan u Sarajevu u organizaciji Akademije nauka i umjetnosti BiH, Univerziteta i našeg Instituta sa temom »Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u BiH«. Osim spomenutih, saradnici našeg Instituta učestvovali su sa referatima i saopštenjima na sljedećim naučnim skupovima: »Prvo zasjedanje AVNOJ-a«, u Bihaću oktobra 1966. godine, »1941. u storiji jugoslovenskih naroda«, u Beogradu decembra 1966. godine, »30-godišnjica osnivačkog kongresa KP Slovenije i 50-godišnjica oktobarske revolucije«, u

Ljubljani 1967. godine, »Prva radnička društva u jugoslavenskim zemljama«, u Osijeku 1967. godine, »Socijaldemokratski pokret u jugoslovenskim zemljama«, Ljubljana 1967. godine, »Neretva—Sutjeska«, u Sarajevu 1968. godine, »Oktobarska revolucija i narodi Jugoslavije«, u Kotoru 1968. godine, »50-godina SKOJ-a«, u Bihaću 1969. godine. Isto tako saradnici Instituta svojim priložima učestvovali su u radu dva posljednja kongresa istoričara Jugoslavije, u Sarajevu 1965. i Skoplju 1969. godine. Napokon, saradnici Instituta učestvovali su sa svojim priložima u radu nekih međunarodnih naučnih skupova, kao, npr. Povodom 100-godišnjice I Internacionale, u Braunšvajgu septembra 1964. godine — Na međunarodnom kolokviju istoričara pokreta otpora u Evropi, u Beču septembra 1965. godine — Na III, IV i V međunarodnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta, u Lincu septembra 1967, 1968. i 1969. godine — Povodom 150-godišnjice rođenja Karla Marksa, u Trijeru maja 1968. godine i na Međunarodnom simpozijumu posvećenom agrarno-socijalnim pokretima u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata, u Salzburgu oktobra 1969. godine.

Prikazani razvoj Instituta i uspjesi koje on može da pokaže o svojoj desetoj godišnjici ostvoreni su u uslovima pune materijalne i moralne podrške naše socijalističke društvene zajednice, pri čemu sa posebnim zadovoljstvom želimo da ovom prilikom istaknemo podršku koju su našem Institutu u cijeloj protekloj deceniji pružali CK SK BiH i njegova Komisija za istoriju, Skupština SR BiH i odbori za prosvjetu, nauku i kulturu skupštinskih vijeća. Izvršno vijeće i Republički savjet za naučni rad, Katedra za istoriju Filozofskog fakulteta u Sarajevu i Akademija nauka i umjetnosti BiH, kao i Katedra za istoriju beogradskog Filozofskog fakulteta. Zahvaljujući razumijevanju i podršci spomenutih političkih i naučnih organizacija i ustanova, Institut za istoriju radničkog pokreta je uspješno rješavao probleme svog finansiranja, npr., smještaja, stanova, te troškova na okupljanju i uzdizanju kadrova, izdavačke djelatnosti itd.

Proslavljajući desetu godišnjicu rada našeg Instituta, možemo danas izraziti naše duboko uvjerenje da su se stekli svi neophodni naučni preduslovi prerastanja ovoga Instituta u opšti istorijski Institut sa zadatkom da, razvijajući i dalje saradnju sa Katedrom za istoriju Filozofskog fakulteta, Akademijom nauka i umjetnosti, kao i brojnim istoričarima izvan ovih institucija, pristupi organizovanom i sistematskom radu na pripremanju istorije naroda Bosne i Hercegovine da postane centar i nosilac ovoga krupnog zadatka savremene bosansko-hercegovačke istoriografije.

Za ostvoreni uspjeh, postignut u protekloj deceniji, kao i za realnost perspektive Instituta koju mu je otvorio njegov dosadašnji razvitak, zasluga pripada u prvom redu svima članovima radnog kolektiva — istraživačima, arhivistima, arhivskim pomoćnicima, knjižničarima, administrativnim službenicima, grafičarima, pomoćnim radnicima, od kojih je svaki dao odgovarajući doprinos opštem rezultatu Instituta.

Istovremeno želimo da ovom prilikom izrazimo zahvalnost svim dosadašnjim članovima Savjeta, Upravnog odbora, Naučnog vijeća, koji su svojim aktivnim učešćem u radu ovih samoupravnih tijela pomogli da naš Institut uspješno ostvari zadatke koje mu je prije deset godina od-

redila naša društvena zajednica. Neka nam ovom prilikom bude dozvoljeno da se posebno zahvalimo profesorima: Anti Babiću, Branislavu Đuroviću, Nedimu Šarcu, Hamdiji Kapidžiću, Ferdu Hauptmanu, Miloradu Ekmečiću, Hamdiji Cemerliću, Vasi Čubriloviću, Jovanu Marjanoviću, koji su svojom plodnom saradnjom stekli nesumnjive zasluge u razvoju našeg Instituta. Isto tako sa zadovoljstvom se zahvaljujemo na značajnoj podršci i aktivnom učešću u razvoju Instituta predsjednicima Savjeta Instituta koje je u Savjet delegirala naša društvena zajednica drugovima: Džemalu Bijediću, Nisimu Albahariju, Slobodanu Marjanoviću, kao i dugogodišnjem predsjedniku komisije za istoriju CK SK BiH drugu Uglješi Daniloviću, koji su svojim živim sudjelovanjem, bogatim iskustvom i ličnim zalaganjem dali značajan doprinos stvaranju neophodnih uslova za napredak i uspon našeg Instituta.

I, na kraju, dozvolite mi da vama svima — članovima Savjeta Instituta, Naučnog vijeća, Upravnog odbora, svima članovima kolektiva sa svoje strane lično izrazim zahvalnost na saradnji i podršci, koju ste mi pružili u mome radu u Institutu.

Enver REDŽIĆ

članci i studije

KPJ i pitanje Bosne i Hercegovine

Enver Redžić

Složenost nacionalnih odnosa u prvoj jugoslovenskoj državi, koja je nastala, prije svega, kao rezultat istorijskih težnji njenih naroda na završetku prvog svjetskog rata tražila je od KPJ, od samog njenog osnivanja 1919. godine, da definira svoju nacionalnu politiku, da formuliše svoje teoretsko-političko gledište o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Valja odmah reći da je pod uticajem istorijskog razvitka socijaldemokratskih partija i u KPJ, koja je nastala njihovim ujedinjavanjem, relativno dugo bilo lutanja u oblasti nacionalnog pitanja. U nemogućnosti da ovdje podrobno izložimo uslove u kojima je KPJ izgrađivala svoje teoretske i praktično-političke stavove o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, odnosno u BiH, zadovoljićemo se razmatranjem najvažnijih partijskih dokumenata iz kojih je moguće sagledati genezu stavova KPJ o rješenju pitanja BiH.

Istaknimo činjenicu da je SDS BiH bila jedan od pokretača ujedinjenja jugoslovenskih socijalista u jedinstvenu jugoslovensku socijalističku radničku partiju komunističke orijentacije. Kongres ujedinjenja, održan 1919. godine, nije uopšte tretirao nacionalno pitanje. U njegovom dokumentu **Praktični akcioni program** svega jednom rečenicom se ukazuje na shvatanje koje je u tom trenutku vladalo u Partiji o nacionalnom pitanju: »Jedna nacionalna država sa najvišom samoupravom oblasti, okruga i opštine«. ¹⁾

Rezolucija o političkoj situaciji i zadacima KPJ, donesena na Vukovarskom kongresu sljedeće, 1920. godine, ističe da će »KPJ ostati i dalje na braniku ideje nacionalnog jedinstva«. ²⁾ Poznato je da je prvih godina u Partiji vladalo shvatanje da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod sa tri imena, što pokazuje da su u ovom pitanju jugoslovenski ko-

*) Referat podnesen naučnom skupu, koji je povodom 50-godišnjice SKJ u organizaciji Zajednice naučnih ustanova za izučavanje istorije radničkog pokreta i SKJ održan u Splitu od 29. do 31. oktobra 1969. godine.

¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, Beograd 1950 — str. 14.

munisti tada dijelili poglede u kojima je socijaldemokratsko jugoslovenstvo bilo pomiješano sa unitarističkom idejom.

Dvije godine kasnije, tj. poslije donošenja Vidovdanskog ustava, Obznane i Zakona o zaštiti države, na I zemaljskoj konferenciji, održanoj u Beču jula 1922. godine, KPJ stoji i dalje na pozicijama »narodnog jedinstva«.

Ali, na II zemaljskoj konferenciji, koja je održana 1923. godine, takođe u Beču, rukovodstvo napušta stanovište o »narodnom jedinstvu« i prihvata novo, prema kojem Jugosloveni predstavljaju »naciju u procesu stvaranja«, tj. u KPJ se tada smatralo da će se iz postojećih plemena razviti jugoslovenska nacija.³⁾

U ovoj godini, vjerovatno kao priprema III zemaljske konferencije KPJ, održana je Pokrajinska konferencija KPJ za Sloveniju, koja je, pored drugih u tome istorijskom trenutku za partiju značajnih pitanja, veoma iscrpno razmatrala nacionalno pitanje u Jugoslaviji.⁴⁾ Na ovoj Konferenciji slovenačkih komunista usvojeno je gledište o nacionalnoj individualnosti Srba, Hrvata, Slovenaca i Makedonaca, pa se, po uzoru na rusku federaciju, u Političkoj rezoluciji konferencije ističe parola Dunavsko-balkanske federacije radničkih i seljačkih republika koja bi osigurala samostalnost Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore. Interesantno je da se u Rezoluciji ne spominje Srbija, koja se, pretpostavljam, podrazumijeva kao jedna od radničko-seljačkih republika u zamišljenoj dunavsko-balkanskoj federaciji, kao što je takođe zanimljivo da se u okviru ove federacije zahtijeva samostalna Crna Gora, dok se Crnogorci ne spominju kao posebna nacija.

Treća zemaljska konferencija, održana u januaru 1924. godine u Beogradu, značila je dalji korak naprijed u formiranju marksističkog stava KPJ o nacionalnom pitanju. U stvari, to je i bilo najvažnije pitanje ove konferencije. U Rezoluciji se podvlači da u državi SHS »vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije«.⁵⁾ Ranija tri plemena — Srbi, Hrvati i Slovenci — sada se tretiraju kao tri nacije. Komentarišući nedostatke ovog stanovišta, **Pregled istorije SKJ** konstatuje da Sima Marković, tadašnji sekretar Partije, nije shvatio »da je nacionalno porobljavanje najteže pogađalo široke slojeve hrvatskog, slovenačkog, makedonskog i crnogorskog naroda«.⁶⁾ Mislim da je trebalo utvrditi da Sima Marković tada nije primjećivao ni velikosrpske težnje prema BiH i u njoj posebno neravnopravan položaj muslimana.

U Rezoluciji o nacionalnom pitanju, donesenoj na III konferenciji NRPJ, koja je predstavljala legalni oblik KPJ kaže se da je hegemonija srpske buržoazije izazvala »grupisanje hrvatskog i slovenačkog naroda i nacionalnih manjina«, zatim »pokreta za autonomiju Crne Gore, Bosne i Vojvodine kao i za nezavisnost Makedonije«.⁷⁾ To je prvi put da se u jednom partijskom dokumentu spominje pokret za autonomiju BiH,

²⁾ Ibidem, str. 42.

³⁾ »Pregled istorije SKJ« — Beograd, 1963, str. 126.

⁴⁾ »Politische Resolution der Provinzkonferenz der KPJ in Slovenien — 1923« — dokument se čuva u arhivu CK SK Slovenije u Ljubljani.

⁵⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 70.

⁶⁾ *Pregled istorije SKJ* — str. 114.

⁷⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 69.

koji je nastao kao reakcija na politiku nacionalnog ugnjetavanja čiji je nosilac bila hegemonistička srpska buržoazija.

Izgrađivanju marksističkog stava KPJ o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji činila je ozbiljne smetnje Kominternu svojim konfuznim intervencijama. Na V kongresu 1924. godine Kominternu zauzima stanovište da se parola samoopredjeljenja mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava jugoslovenske države.

Treći kongres KPJ, održan 1926. godine u Beču, takođe se bavio nacionalnim pitanjem. Njegovo rješenje KPJ je tražila tada u balkanskoj federaciji radničko-seljačkih republika. Tačka 2. Rezolucije o izvještaju CK zahtijeva »konkretizaciju« nejasnog i neodređenog »partijskog stava u nacionalnom pitanju u Bosni i poklanjanje naročite pažnje radu među pauperizovanim muslimanskim masama«. ⁸⁾

Pod uticajem Kominterne IV kongres KPJ (u Drezdenu 1928. godine) utvrđuje u nacionalnoj politici KPJ kurs suprotan svim prethodnim kongresima i konferencijama. Kongres je, naime, istakao parolu razbijanja jugoslovenske države i stvaranja nezavisnih država Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore u okviru balkanske federacije radničko-seljačkih republika. U pogledu položaja Srbije i BiH Kongres nije zauzeo poseban stav. ⁹⁾

Četvrta zemaljska konferencija, održana u Ljubljani šest godina kasnije, zabilježila je evoluciju u stavu KP o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. U Njemačkoj je već bio došao na vlast Hitler i u veoma brutalnoj formi ispoljio težnje njemačke buržoazije za dominacijom u Evropi. Partija je pravilno uočila da bi razbijanje jugoslovenske države odgovaralo interesima fašističkih separatističkih pokreta u Jugoslaviji, pa je na IV konferenciji, u skladu sa takvom ocjenom, zauzela stanovište da je nacionalno pitanje u Jugoslaviji moguće riješiti u postojećoj državi, ističući nužnost povezivanja borbe ugnjetenih nacija sa klasnom borbom proletarijata. Na toj liniji Konferencija je donijela zaključak da se u okviru KPJ odmah pristupi osnivanju KP Hrvatske i KP Slovenije i u najbližoj budućnosti KP Makedonije. ¹⁰⁾ U Rezoluciji čitamo parolu »Živjele radničke i socijalističke sovjetske vlade u Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji, Kosovu, Crnoj Gori, Bosni i Vojvodini«. ¹¹⁾ Kao što je poznato, do osnivanja KPH i KP Slovenije došlo je u 1937. godinu, a početkom marta 1943. odlukom CK KPJ formiran je CK KP Makedonije.

Do danas nije utvrđeno kakvo je gledište zastupala tada KPJ o pitanju nacionalnih partijskih organizacija u drugim pokrajinama, kao što su Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina. Poznato je da su u ovim zemljama djelovali pokrajinski komiteti i da do obrazovanja centralnih komiteta u republikama dolazi tek po završetku rata.

Stanovište IV zemaljske konferencije o nacionalnom pitanju učvrstio je dalje Splitski plenum CK KPJ, održan 1935. godine. Poslije ovoga plenuma Polit-biro CK KPJ upućuje, u avgustu mjesecu okružnicu, u kojoj se kaže da se »komunisti izjašnjavaju za saziv i slobodno biranje

⁸⁾ Ibidem, str. 99.

⁹⁾ Ibidem, str. 162/3.

¹⁰⁾ Ibidem, str. 231.

¹¹⁾ Ibidem, str. 266.

narodnih skupština za svaki narod u Jugoslaviji, u prvom redu Hrvatskog sabora i onda slovenačke, makedonske, crnogorske, bosanske i vojvođanske narodne skupštine.«¹²⁾

Savjetovanje rukovodećeg partijskog aktiva, održano u Moskvi 1936. godine, ponovo naglašava da »KPJ istupa protiv razbijanja sadašnjeg državnog područja Jugoslavije.«¹³⁾

Razmatrajući političku aktivnost Partije u kampanji za opštinske izbore 1936. godine, **Pregled istorije SKJ** konstatuje da su »šira politička zbivanja zahvatila BiH, u kojima je preko akcija komunista sve više sazrevala ideja o autonomiji kao jedino pravilnom rešenju složenih nacionalnih odnosa u ovim pokrajinama.«¹⁴⁾

Povodom sporazuma koji su u borbi protiv reakcionarnog hegemonističkog režima sklopile Zemljoradnička, Radikalna i Demokratska stranka i Seljačko-demokratska koalicija, napredna studentska omladina BiH, izražavajući koncepcije Partije, upućuje, decembra 1937. godine, »Otvoreno pismo svim političkim i javnim radnicima i svoj poštenoj javnosti«, u kome, između ostalog, ističe da će samo »udruženim snagama BiH zauzeti ono mjesto koje njoj po njenom posebnom položaju i pripada.«¹⁵⁾

»Treće otvoreno pismo bosansko-hercegovačke studentske omladine«, upućeno javnosti 1. decembra 1939. godine povodom sporazuma Cvetković-Maček, nosi naslov PROTIV RATA! ZA SLOBODU, DEMOKRATIJU I RAVNOPRAVNOST NARODA! ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE! U njemu se na osnovu istorijske analize i u uslovima koje je stvorio spomenuti sporazum traži rješenje položaja BiH kao autonomne jedinice u okviru Jugoslavije. Od velikog je značaja misao kazana u ovom pismu da »od pravilnog rješenja pitanja BiH zavisi u mnogome i pobjeda demokratije u Jugoslaviji.«¹⁶⁾ Drugim riječima, pitanje BiH je prvorazredno jugoslovensko pitanje i istovremeno to je sastavni dio pitanja demokratije.

Razmatrajući aktuelna politička i organizaciona pitanja, V pokrajinska konferencija KPJ za BiH, održana 27. i 28. jula 1940. godine u Sarajevu, u Rezoluciji koju je donijela na kraju svoga rada posebno mjesto dala je tretiranju položaja BiH. U petoj glavi Rezolucije, koja se odnosi na ovo pitanje, Konferencija formuliše stanovište bosansko-hercegovačkih komunista, prema kojem je »narodna autonomija BH jedino pravilno rješenje koje je zajednički interes muslimanskih, srpskih i hrvatskih masa. Narodnu autonomiju BH srpske i hrvatske mase mogu izvojevati samo u zajedničkoj borbi na čelu sa radničkom klasom.«¹⁷⁾

Peta zemaljska konferencija KPJ, održana u novembru 1940. godine, kada je Evropom već bjesnio II svjetski rat, a u zemlji se uveliko sprovodio sporazum Cvetković-Maček, utvrđujući najvažnije zadatke

¹²⁾ Ibidem, str. 370.

¹³⁾ Ibidem, str. 399.

¹⁴⁾ *Pregled istorije SKJ*, str. 207/8.

¹⁵⁾ Institut za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, RPII/175.

¹⁶⁾ IRP — Sarajevo, RPII/315.

¹⁷⁾ Godišnjak Istorijskog društva BiH — God. X, 1949—1959. — Sarajevo 1959, str. 51.

KPJ u datim uslovima, ističe »borbu protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele BiH i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo, kaže se tu, da narodi BiH treba da se sami opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i sl.«.¹⁸⁾

Ideja autonomije BiH u sklopu jugoslovenske države dobila je svoju dalju razradu u periodu narodnooslobodilačkog rata i revolucije. U uslovima fašističke okupacije zemlje narodi Bosne i Hercegovine, zajedno sa narodima Jugoslavije, našli su se pred zadatkom da oružanim ustankom i borbom izvojuju svoje nacionalno oslobođenje. Pozivajući narode Jugoslavije u oružani ustanak, KPJ je podvlačila da je njihov osnovni zadatak borba protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih saveznika. U proglasu Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu juna 1941. RADNOM NARODU BiH kaže se: »Komunistička partija vas poziva u bratsko jedinstvo svih naroda protiv okupatora, protiv izrabljivanja, a za bolju i sretniju budućnost.«.¹⁹⁾ Samo dva mjeseca kasnije, u avgustu 1941, obraćajući se »Radnicima, seljacima i građanima Bosne i Hercegovine« PK KPJ za BiH objavljuje da borbu protiv okupatora i narodnih izdajnika u Bosni i Hercegovini vodi Narodnooslobodilačka vojska BiH, da je sastavljena od svih naroda BiH i da ona »donosi oslobođenje za sve muslimane, za sve Hrvate i za sve Srbe«.²⁰⁾

Kako se narodnooslobodilačka borba razvijala i napredovala, tako je njena perspektiva postajala konkretnija i određenija. U tom pogledu veoma je značajno pismo koje Glavni štab NOPO za BiH upućuje partizanskim jedinicama u novembru 1941. godine. »Mi partizani BiH, zajedno sa partizanima svih zemalja Jugoslavije, uzeli smo oružje u ruke da se borimo protiv fašističkih okupatora i njihovih slugu... Kad njihov iščistimo iz naše zemlje, mi nećemo ostaviti oružje sve dotle dok ne izvojujemo bolji život za sve trudbenike bez razlike. Mi želimo da našu zemlju oslobodimo i izmirimo, da u njoj osiguramo svima poštenim ljudima bez razlike narodnosti i vjere tri velike stvari za koje se danas liju potoci krvi, a to su hljeb, mir i sloboda.«.²¹⁾ Takođe iz mjeseca novembra potiče i proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH SVIM POŠTENIM I RODOLJUBIVIM MUSLIMANIMA u kome se sljedećim riječima izražava uvjerenje da se budućnost Bosne nalazi u rukama radničke klase: »Ko će drugi osigurati našoj Bosni bolju srećniju budućnost u velikoj zajednici oslobođenih naroda Balkana i Evrope ako neće ljudi rada, oni ljudi koji neće pitati kakve si vjere i nacije, već koliko vrijeđiš kao čovjek i trudbenik?«.²²⁾

Sljedeća, 1942. godina, kao što je poznato, zahvaljujući uspješnom razvitku narodnooslobodilačke borbe, prije svega krupnim pobjedama jedinica NOV-e, naročito na području Bosne i Hercegovine, unijela je još više jasnoće u perspektivu narodnooslobodilačkog pokreta. Prvo zasjedanja AVNOJ-a, u novembru 1942. godine, bilo je onaj istorijski događaj koji je u potčinjenoj i pregaženoj Evropi najavio stvaranje

¹⁸⁾ *Komunist* — br. 1, godina 1946, str. 117.

¹⁹⁾ Arhiv SK BiH, — tom III — knjiga 1 — Sarajevo — 1952. godina, str. 13.

²⁰⁾ *Ibidem*, str. 34.

²¹⁾ *Ibidem*, str. 124.

²²⁾ *Ibidem*, str. 134.

nove jugoslovenske države, zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda. Teško je naći primjer u savremenoj historiji da se u najsigurnijim uslovima rata stvarala jedna država na tako čvrstim temeljima kao što je to primjer nove Jugoslavije. Zato je formiranje AVNOJ-a dalo takvu snagu narodnooslobodilačkom pokretu, da je već u 1943. godini bilo moguće dovršiti organizaciju države na federativnom principu. Time je nepovratno propao plan okupatora o razbijanju Jugoslavije, a Jugoslavija je obnovljena u uslovima narodnooslobodilačkog rata i revolucije na trajnim osnovama slobode, ravnopravnosti, bratstva i jedinstva njenih naroda.

Rukovodstvo KPJ u Bosni i Hercegovini bilo je na visini historijskog zadatka kada je u septembru 1943. godine donijelo zaključak da se pristupi pripremanju osnivačke skupštine Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine. Interesantno je gledište PK KPJ za BiH o novoj jugoslovenskoj državi koje je izneseno u direktivnom pismu Oblasnom komitetu KPJ za Hercegovinu. »Mi mislimo, kaže se tu, da je situacija sazrela da se formira Zemaljsko AVNO za BiH, o čemu smo već obavijestili CK. Smatramo da je potrebno izaći pred najšire mase sa našim stavom po pitanju BiH u budućoj ravnopravnoj zajednici naroda slavenskog Juga. U okviru opštih demokratskih zahtjeva dolazi zahtjev autonomije BiH. Parolu slobodne i izmirene BiH treba odmah popularisati, naročito među srpskim masama. Ideja autonomije bliska je muslimanskim masama, i ako naše shvatanje nema ništa zajedničkog s parolom autonomije bosanskog begovata«. ²³⁾ Kao što se vidi, još se ne govori o republici Bosni i Hercegovini, ali se odlučno stoji na stanovištu da nova država treba da bude »ravnopravna zajednica naroda«, a u pozdravnom govoru, koji je na Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a održao predstavnik PK KPJ za BiH Đuro Pucar izraženo je uvjerenje da će narodnooslobodilačka borba biti krunisana »slobodnom, narodnom, federativnom Jugoslavijom, u kojoj će BiH biti ravnopravna jedinica«. ²⁴⁾ Unutar KPJ, kao i unutar narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji, nije bilo sumnje da će buduća jugoslovenska država biti federativna republika, kao što u rukovodstvu KPJ za BiH u pogledu položaja BiH nije bilo dileme između autonomije i republike. Očekivalo se samo da se završi narodnooslobodilački rat i da narod ideju republike pretvori u stvarnost i da je ozakoni. To je riješeno donošenjem Ustava Narodne Republike Bosne i Hercegovine 31. XII 1946. godine. U novembru 1948. godine održan je Osnivački kongres KPBiH, što predstavlja događaj od velikog historijskog značaja kako u izgradnji Republike Bosne i Hercegovine, tako i u njenom doprinosu razvitku socijalističke federativne samoupravne jugoslovenske zajednice slobodnih i ravnopravnih naroda.

Tako bi izgledala veoma koncizno prikazana geneza koncepcija i stavova KPJ o nacionalnom pitanju od njenog formiranja do proglašenja FNRJ sa posebnim osvrtom na poglede i stavove koje je u tom periodu imala KPJ o pitanju BiH. Ova geneza nam pokazuje da se u

²³⁾ ZAVNOBiH — Dokumenti 1943—1944 — I — Institut za historiju radničkog pokreta — Sarajevo — Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša« — Sarajevo — 1968, str. 23—24.

²⁴⁾ Ibidem, str. 31.

KPJ dosta sporo razvijala ideja o ravnopravnom položaju BiH u jugoslovenskoj federaciji. Ideja »troimenog naroda«, odnosno »narodnog jedinstva« nije znala za pitanje BiH i za njen poseban položaj. Prvi podaci koji daju do znanja da je u KPJ nastajalo shvatanje o neravnopravnom položaju BiH i u njoj posebno muslimana pojavili su se u dokumentima III zemaljske konferencije, odnosno III kongresa KPJ. Ali već je IV kongres u Drezdenu 1928. godine, zahtijevajući obrazovanje samostalnih država Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, sasvim zanemario pitanje Bosne i Hercegovine. Naime, u Rezoluciji Kongresa ne spominju se ni Srbija, ni BiH. Mogućno je pretpostaviti da se u koncepciji balkanske federacije radničko-seljačkih republika BiH uključuje u Srbiju, odnosno da se cijepa između Hrvatske i Srbije.

Napuštajući ovaj, u osnovi antijugoslovenski stav Drezdenskog kongresa, IV zemaljska konferencija ističe uz ostale i parolu »Sovjetske vlade BiH«, a značajni Splitski plenum 1935. godine traži pored drugih i »bosansku narodnu skupštinu«. Međutim, ovi stavovi nisu razrađeni i imaju pretežno deklarativan značaj i do V pokrajinske i V zemaljske konferencije, koje se bez dublje analize izjašnjavaju za autonomiju BiH, u neposredno partijskim dokumentima ne navodi se i ne razmatra pitanje BiH.

Deklarativan značaj ovih stavova objašnjava se, prije svega, nerazvijenim političkim odnosima koji su tako formulisane zadatke sa staništa prakse činili nereálnim. Usljed toga je nužno izostala revolucionarna akcija radničke klase i radnih masa u pravcu njihovog ostvarivanja. Parola razbijanja Jugoslavije nije odgovarala istorijskim težnjama naroda Jugoslavije, kao što parola uspostavljanja sovjetske vlade BiH, usljed svoje nestvarnosti, nije nalazila odjeka u radničkoj klasi. S druge strane, parola narodnooslobodilačke borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika bila je prihvaćena u širokim masama naroda BiH. Ova strategija KP, koja je kao konkretan program sadržavala u sebi nacionalno oslobođenje i ravnopravnost naroda i najavljivala društvo bez eksploatacije čovjeka po čovjeku, mogla je biti realizovana, jer je odgovarala objektivnim političkim odnosima, kao i interesima i težnjama radnih masa i naroda Jugoslavije.

Preko dvije decenije klasne borbe radničke klase i istovremeno otpora politici nacionalnog ugnjetavanja u prvoj jugoslovenskoj državi predstavlja u istoriji KPJ razdoblje u kome je ona došla na čelo progresivnih i revolucionarnih akcija i pokreta radničke klase i ugnjetenih naroda. U tome periodu KPJ je preovladala lutanja i postala nosilac i graditelj marksističke teorije i prakse u oblasti nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Na tome planu i komunisti BiH dali su svoj doprinos. Neosporno, ideja republike Bosne i Hercegovine, kao ravnopravne jedinice u jugoslovenskoj federativnoj zajednici, neodvojiva je od revolucionarne političke i intelektualne aktivnosti bosanskih komunistu u periodu narodnooslobodilačkog rata.

THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA AND THE QUESTION OF BOSNIA—HERCEGOVINA

Summary

Proceeding from historical sources, which have to a large extent already been worked upon, the author has analysed in this work how the question of the position of Bosnia—Hercegovina inside Yugoslavia originated and developed inside the Communist Party of Yugoslavia, first and foremost in its central organs as well as in the territorial leadership of the Communist Party for Bosnia—Hercegovina.

The author follows the development of this question from the founding of the Socialist Workers Party (communists) in 1919 up to the end of the National-Liberation War and shows how the idea of a separate position of equality of Bosnia—Hercegovina within the framework of the Yugoslav state developed very slowly within the Communist Party of Yugoslavia.

At the same time as building up the marxist standpoint towards the solution of the National Question in Yugoslavia, the idea of a federal system of government was adopted relatively early on in the Communist Party of Yugoslavia, but it was only during the National-Liberation War and Revolution in the Communist Party of Yugoslavia that the conception, whereby Bosnia—Hercegovina became one of the six equal republics of the Yugoslav Federal State predominated and won.

Četničke i slične nacionalističke organizacije u borbi protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva rata

Nusret Šehić

Neposredno poslije završenog prvog svjetskog rata novostvorena država Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca suočila se sa brojnim teškoćama i opasnostima. U momentu konstituisanja državne vlasti njeni nosioci sukobili su se sa veoma dinamičnim radničkim pokretom predvođenim Socijalističkom radničkom partijom (komunista), odnosno kasnije Komunističkom partijom Jugoslavije. Naročito se u tim danima razvio veoma snažan štrajkački pokret kao neposredna reakcija na izuzetno kritičan ekonomski položaj širih narodnih slojeva. On je prijetio da u temeljima potrese novu državnu tvorevinu. Radnički pokret u tim prvim godinama poslije rata postajao je još realnija opasnost za postojeći društveno-politički sistem poslije ostvarenih imponantnih izbornih uspjeha Komunističke partije Jugoslavije, prvo na opštinskim izborima i neposredno poslije toga na izborima za Konstituantu. U takvim društveno-političkim odnosima i uslovima nova buržoaska vlast, koja se nalazila u procesu svoje konsolidacije, morala je tražiti pomoć i podršku u borbi protiv naraslog radničkog pokreta ne samo aparata policije i žandarmerije već i privatnih, nelegalnih odreda nacionalista. Nosioci vlasti i buržoazija i kasnije u kritičnim momentima za vladajući društveno-politički sistem tražice pomoć i ostvarivati saradnju sa nelegalnom vojskom nacionalista i stoga egzistiranje brojnih nacionalističkih organizacija i udruženja predstavlja svojevrstan fenomen političke istorije predratne Jugoslavije.

Lista »neprijatelja režima« odmah poslije završenog rata bila je duga i iscrpna.¹⁾ Nosioci vlasti našli su se pred zadatkom da ujedine prvenstveno »provjerene« i »odane« nacionalistički orijentisane poje-

¹⁾ Utvrđujući skalu »defetista« u tadašnjoj državi, *Srpska riječ*, glasilo Radikalne stranke u Bosni i Hercegovini pisala je u to vrijeme da su to na prvom mjestu

dince i grupacije u borbi protiv svih vrsta »defetista«, a naročito protiv radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije.

U prvoj fazi, prije nego što su se konstituisale pojedine režimske nacionalističke organizacije, kao što su Organizacija jugoslovenske napredne nacionalističke omladine, Udruženje četnika i Narodna odbrana, nosioci vlasti pribjegli su stvaranju, prema trenutnim prilikama i uslovima, narodne garde ili negdje drukčije nazivane narodne odbrane. To su bili privatni odredi nacionalista izvan zvaničnog sistema aparata vlasti i imali su zadatak da sinhrono sa odredima policije i žandarmerije suzbijaju i ugušuju radnički pokret. Ovi odredi bili su obrazovani u svakoj konkretnoj situaciji i prema trenutnim prilikama i nisu stoga predstavljali jedinstvenu organizaciju sa rukovodstvom koje bi usmjevalo njihovu akciju. Njih je mogao obrazovati i konkretno je obrazovao pojedini sreski načelnik u najdirektnijem sporazumu i saradnji sa vojnim vlastima. Uvijek su se stvarale uz blagonaklon stav vlasti i sa njihovom pomoći. Narodne garde stvarane su na teritoriji cijele zemlje. Valjda sam taj momenat, a još više veoma revolucionarna situacija u području Bosne i Hercegovine, uticali su da je glasilo Radikalne stranke u ovoj pokrajini, **Srpska riječ**, požurivala stvaranje narodnih gardi i u Bosni i Hercegovini. »U cijeloj Srbiji, pisala je **Srpska riječ**, osnivaju se društva Narodne odbrane protiv komunista. Sve su stranke u tome saglasne. Država je u opasnosti i mi svi, koji je volimo moramo je braniti. Poslije Srbije došla je na red Vojvodina, Novi Sad, Subotica i Bečkerek... Progovorio je Osijek i Zagreb...« Isti list takođe konstatuje da su odbori narodne odbrane prvenstveno osnivani u onim mjestima gdje je i uticaj komunista bio najjači. Zadatak članova Narodne garde bio je »...da štrajkačka mesta odmah zauzmu... svaki prema svojim sposobnostima i dozovu... u pamet i one čestite naše radnike, koji su zalutali.«²⁾

U toku 1920. i prvoj polovini 1921. organizirane su Narodne garde u većim mjestima Bosne i Hercegovine. Ovi odredi nacionalista neposredno su iskorišteni u ugušivanju i likvidaciji štrajkačkog pokreta koji je naročito potkraj 1920. godine zahvatio gotovo sve rudarske bazene u Bosni i Hercegovini. Isto tako oni su iskorišteni u nizu mjesta Bosne i Hercegovine u pojedinačnim obračunima sa radničkim pokretom.³⁾ Najveća nasilja Narodna garda izvršila je u Tuzlanskom rudarskom bazenu,

komunisti, ali takođe i svi oni koji sabotiraju državu, »...ko govori protiv države i Krune, ko stvara i širi nerazpoloženje, ko grdi Srbe i Srbiju i uzdiše za Karlom i Franjom, ko demonstrativno govori nemački i neće da piše ćirilicu ako po zakonu mora, ko se ne pokorava naredbama pretpostavljenih, ko svojim osećajima daje takvog oduška kao da je sve prolazno« itd. *Srpska riječ* br. 7. god. XVII od 12. januara 1921.

²⁾ *Srpska riječ*, br. 86. god. XVI (II) od 4. maja 1920.

³⁾ U Banjaluci organiziranje Narodne garde izvršeno je na »...povjerljivom skupu...« a u rukovodstvo narodne garde ušli su »...pouzđani i valjani ljudi, koji će stupiti u sporazum sa srodnim organizacijama u Sarajevu i drugim našim mjestima...« Rukovodilac Narodne garde u Banjaluci bio je Kosta Majkić, istaknuti član Radikalne stranke i nekoliko godina kasnije rukovodilac SRNAO u Bosanskoj krajini. *Srpska riječ*, br. 18. god. III, od 18. januara 1921. Narodna garda stvorena je u Tuzli krajem 1920. — *Srpska riječ*, br. 12. god. III od 12. januara 1921. — Krajem 1920. stvorena je Narodna garda i u Novom Sarajevu — *Hrvatska sloga*, br. 3. god. III od 7. januara 1921.

u Kreki i okolnim selima Husino, Orašje, Parselu, Ljubači i Lipnici gdje se iselilo oko 100 porodica rudara pošto su prethodno bili istjerani iz državnih stanova u Tuzli. Oni su se smjestili kod svojih drugova rudara po seoskim mahovima. Narodnu gardu naoružala je tamošnja Vojna oblast. Gardu su mahom sačinjavali malograđanski elementi iz redova sitnih trgovaca, obrtnika lumpjerproletera a na području Tuzle predvodio ju je Risto Mihajlović, vlasnik zlatarske radionice.⁴⁾ Hrvatska građanska opozicija optuživala je Radikalnu stranku u Bosni i Hercegovini da je glavni inicijator osnivanja Narodne garde i da su u redovima Garde isključivo Srbi. Optužujući Radikalnu stranku da je osnivanju Narodne garde pristupila bez ikakvog sistema i reda, hrvatska građanska opozicija ističe da su garde preuzele na sebe kompetencije organa državne vlasti i »...počinile stotinama i stotinama zločina... silovanja, ubistava, krađa, teških telesnih povreda«.⁵⁾ U ovoj ocjeni ima pretjerivanja jer Narodna garda je, ipak, u krajnjoj liniji, bila pripomoć redovnim jedinicama vojske i policije. Prema nekim podacima, u likvidaciji pobunjenih rudara u selu Husino učestvovala su 2 bataljona vojske, oko 50 žandarmerija i 20 gardista. Ali činjenica je da su se gardisti naročito istakli u okrutnom ponašanju prema rudarima »...upadali su u kuće, premlaćivali sve živo, pljačkali i lomili pokućstvo«.⁶⁾ Česti su bili primjeri da su rudare kundacima istjerivali iz njihovih kuća, obarali na zemlju i premlaćivali kočevima. Pohvatare rudare sproveli su povezane u Tuzlu gdje su opet bili izloženi preziru, pljuvanju jednog dijela tuzlanske malograđanske i nacionalistički orijentisane čaršije.⁷⁾

Cjelokupna akcija oko likvidacije štrajkačkog pokreta rudara Bosne i Hercegovine pored antikomunističke note, nosila je u sebi i izrazito nacionalističko obilježje. Željelo se tim povodom optužiti Hrvate da su samo oni pristalice komunističkog pokreta, jer su se navodno radnički nemiri uglavnom javljali u mjestima koja su naseljena pretežno stanovništvom katoličke vjeroispovijesti. Tako je glasilo radikala u Bosni i Hercegovini **Srpska riječ** u povodu štrajka rudara pisalo da su organizatori ovih pokreta rudara »bosanski komunisti« koji su odranije poznati kao pristalice crno-žute monarhije i da najjače uporište imaju u katoličkim selima gdje su se najtješnje povezali sa »radićevcima« u borbi protiv Srba.⁸⁾ Cilj je bio da se ovakvim tumačenjima jedan izrazito klasni pokret obilježi kao nacionalistički, kao antisrpski i da se na nacionalnoj osnovi izvrši cijepanje radničke klase.⁹⁾ Stoga su likvidaciju štrajka radikali i pozdravili kao obračun sa svojim nacionalnim neprija-

⁴⁾ Jovan Vujatović: *Husinska buna*. Izdanje Narodna prosveta Beograd, Sarajevo, Zagreb—Sarajevo 1955, str. 48—55.

⁵⁾ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS, I. knjiga. XIII redovni sastanak od 8. aprila 1921, str. 20—21.

⁶⁾ Jovan Vujatović, navedeni rad, str. 56.

⁷⁾ Isto.

⁸⁾ *Srpska riječ*, br. 1. god. III od 3. januara 1921.

⁹⁾ Na jedno pitanje gdje je sve uspio komunizam u Bosni i Hercegovini, *Srpska riječ* tačno tvrdi da su komunisti imali najjače uporište među radnicima, ali istovremeno dodaje da su uporišta KPJ u tuzlanskom, travničkom i banjalučkom okrugu stoga jaka, jer u tim krajevima pretežno živi stanovništvo katoličke vjeroispovijesti, što se tu osjeća jak uticaj »jezuitskog odgoja katoličkog sveštenstva« i, konačno, što su stanovnici tih okruga ogrezli u »frankovluku i austrijanštini«. *Srpska riječ*, br. 158. god. III od 6. avgusta 1921.

teljima. Oni su u svom glasilu tim povodom, pored ostalog, pisali: »Krajnje je vrijeme da je vlada obračunala s ovim zlikovcima i crno-žutim šuckorima, koji su i danas žedni srpske krvi i krvavo stečene inovine.«¹⁰⁾ Prirodna reakcija sa strane hrvatskih građanskih krugova bila je da su oni osnivanje Narodne garde ocijenili kao antihrvatsku akciju u kojoj garda ima ulogu oruđa u borbi protiv Hrvata. Oni nisu prihvatili zvanična obrazloženja nosilaca vlasti da su narodne garde osnovane protiv komunista. Kada su osnovane jedinice Narodne garde u Novom Sarajevu, oni su naglašavali da će njihov glavni zadatak biti borba protiv nesrpskih nacionalnosti, tj. prvenstveno protiv Hrvata. Istovremeno hrvatska građanska opozicija nije bila načelno protiv osnivanja Narodne garde, ali je bila protiv toga da u njihovom osnivanju ima monopol Radikalna stranka i da se u njene redove primaju isključivo Srbi. Drugim riječima, hrvatska građanska opozicija u BiH s jedne strane tolerira Narodnu gardu, a s druge strane istovremeno pledira da se ona osniva po nekom sistemu i redu.¹¹⁾

Pitanje Narodne garde bilo je razmatrano i u Ustavotvornoj skupštini. Vladini krugovi cijelu akciju objašnjavali su kao rezultat spontane reakcije stanovništva koje se organiziralo i prije donošenja Obznane u pojedinim krajevima zemlje. Očigledna tendencija vlade bila je u tome da se osnivanje Narodne garde ocjenjuje kao djelo odanih i poretku vjernih nacionalista i da same vlasti u svemu tome nisu bile upletene. Ministar unutrašnjih poslova naglašavao je da vlada nije osjećala potrebu za takvu pomoć građanstva pošto je »... njena rođena snaga za to dovoljna« i stoga je i on lično naredio nadležnim organima vlasti da »... savetuju građane da od toga odustanu a po potrebi da to suzbiju.«¹²⁾ Doista, postojalo je jedno naređenje ministra unutrašnjih poslova u vezi s osnivanjem narodnih gardi, ali je njegova intervencija u tom pogledu drukčije bila intonirana nego što je to on izložio poslanicima u Ustavotvornoj skupštini. U depeši koju je ministar Drašković uputio Zemaljskoj vladi za BiH od 16. januara 1921. izdaje se naređenje da Vlada treba »... na vrlo zgodan način saopštiti osnivačima »Narodnih gardi« i onima koji bi imali nameru da ih osnuju, da ih rasturaju, jer sada nema potrebe za njihovim osnivanjem.« Ujedno Drašković izražava zahvalnost osnivačima narodnih gardi na njihovoj »patriotskoj predusretljivosti« i naglašava da, ako bi se »kasnije ukazala potreba za osnivanjem narodnih garda ta će vlada biti izvještena.«¹³⁾ Međutim, ovakva naredba nije izdata u toku 1920, a naročito u jeku štrajkačkih akcija radnika rudara u decembru iste godine kada su garde u najvećoj mjeri uzele učešća u likvidaciji radničkog pokreta već početkom 1921. Tada je u svojoj depeši ministar mogao upozoriti da »sada nema potrebe za njihovim osnivanjem«, tj. osnivanjem gardi, jer su one već s uspjehom obavile svoj zadatak. I druga ministрова depeša od 20. januara iste

¹⁰⁾ *Srpska riječ*, br. 236. god. II, od 23. novembra 1920.

¹¹⁾ *Hrvatska sloga*, br. 10. god. III, od 25. januara 1921. Vidi isto i od 23. januara 1921.

¹²⁾ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine, I. knjiga, XIII. redovni sastanak od 8. aprila 1921. Iz govora narodnog poslanika Hrvatske težačke stranke I. Pavičića, str. 32—33.

¹³⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond Zemaljske vlade BiH, br. 5528 od 1921. (Dalje: ABH FZV BH).

godine napisana je u sličnom tonu kao i prva i u njoj se izražava zahvalnost osnivačima narodnih gardi »...na dobroj volji i trudu oko obrane i zaštite državne bezbednosti i pravnog poredka« i istovremeno ukazuje na mogućnost za njihovim ponovnim osnivanjem. I u tom slučaju »...država će imati i znati — kaže ministar — na koga da se obrati.«¹⁴⁾ Kad se Vlada posredstvom svog ministra u Ustavotvornoj skupštini javno ograđivala u pogledu osnivanja i akcija Garde, ona je to učinila da bi umanjila svoju krivicu u pogledu svih onih akcija gardista koje su u očima javnosti bacile ružnu sliku na cjelokupan postojeći aparat vlasti. U suštini najviši organi državne vlasti pozdravili su akciju gardista i opet u jednoj novoj situaciji računali na njihovu podršku.

Povod za nove i svježije akcije nacionalista u polovini 1921. protiv radničkog pokreta i KPJ dali su: prvo, neuspjao pokušaj atentata na regenta Aleksandra i zatim atentat na ministra Draškovića od strane Alije Alijagića. Nacionalisti su ponovno izbacili parolu za okup svih »patriota« zemlje u borbi protiv radničkog pokreta i KPJ. Istaknut je i zahtjev za stvaranjem »patriotskih« udruženja. Beogradski list **Balkan**, glasilo najekstremnijih nacionalističkih krugova, pisao je tim povodom, pored ostalog, sljedeće: »Izvršimo opštu mobilizaciju zaostalih solunaca i patriota i stupimo otvoreno u borbu protiv ološa i uništimo gubu na telu državnog jedinstva... Solunci prebrojmo se! Ima nas valjda dosta da ovoj anarhiji na put stanemo.«^{14a)} Oživjela je opet ideja o obnavljanju narodnih gardi. Baš u povodu pomenutih atentata Klub omladine Radikalne stranke za moravski okrug u Srbiji istakao je zahtjev da se najenergичnije povede borba protiv antidržavnih elemenata, a ukoliko vlada ne bi imala uspjeha u tim akcijama, narodne mase će »...a naročito omladina organizovati Narodnu odbranu za uništenje antidržavnih elemenata i uništiti do korena tog unutrašnjeg neprijatelja i demona.«¹⁵⁾ I u Bosni i Hercegovini opet je tada oživjela ideja o narodnim gardama. »Vrijeme je pokazalo, pisala je **Srpska riječ**, da smo imali pravo. Naše Narodne garde u Bosni koje smo mi osnovali radile su tajno, jer ih je spriječavala demokratska policija, ne predviđajući zamašnost jedne zlikovačke akcije. Od sada će naše Narodne Garde javno da se osnivaju u svakom gradu, varoši i kasabi...«¹⁶⁾ Međutim, zabilježeni su samo pojedinačni slučajevi stvaranja Narodne garde, odnosno Narodne obrane. 7. jula 1921. stvoren je na inicijativu najistaknutijih nacionalista u Bosanskoj Krupi odbor Narodne odbrane, koji je imao prvorazredan zadatak da se bori protiv »destruktivnih elemenata«. Osnivanje ovog odbora žandarmerijska komanda u Bosanskoj Krupi popratila je ovakvim komentarom: »Odbor kao i pododbor upisuje članove koji će biti van Narodne odbrane i potpora vlastima u pogledu komunističkih i drugih antidržavnih lica. Osim toga je program odbora da se uskrati pomoć, kapital i potpora komunističkim licima, da se njihove radnje, zanati i opće posao bojkotuje, dalje da se svaki njihov rad i kretanje u koliko

¹⁴⁾ ABH FZVBH, br. 789, od 1921.

^{14a)} *Balkan*, br. 187. god. VIII od 24. jula 1921.

¹⁵⁾ *Balkan*, br. 200. god. VIII, od 5. avgusta 1921.

¹⁶⁾ *Srpska riječ*, br. 149. god. III, od 26. jula 1921.

vlasti ne uzmgnu, nadzire po narodnoj obrani«.¹⁷⁾ Izgleda da je ovaj odbor ostvario mršave rezultate pošto nekoliko mjeseci kasnije okružno načelstvo u Bihaću u svom izvještaju Pokrajinskoj upravi u Sarajevu konstatuje pored ostalog i to da »... ova cijela akcija, koja je u početku sa velikim oduševljenjem primljena bila, danas samo na papiru stoji. Građani sami se osvjedočili, da za sada ne postoji potreba osnivanja odbrana protiv spomenutog elementa, jer vlasti same stoje na oprezi.«¹⁸⁾

U povodu atentata na ministra M. Draškovića došle su do izražaja i inicijative druge vrste nacionalistički orijentisanog dijela bosansko-hercegovačkog stanovništva. U Sarajevu su izbile demonstracije nacionalista (jednog dijela dobrovoljaca i članova srpskog sokola), ali je u pozadini cijele akcije stajalo rukovodstvo Radikalne stranke u Sarajevu. Nacionalisti su provalili u Dom radničkih i sindikalnih organizacija, demolirali prostorije Doma. Sarajevska **Srpska riječ** obavijestila je svoje čitaoce o tom događaju veoma »slikovito«: »Omladina je provalila u prostorije doma, pisao je ovaj organ Radikalne stranke, polupala sve slike apostola komunizma i nađena je crvena svileni zastava na tavanu. U veliku dvoranu unešena je slika Regenta, a gdje se negda razlegala komunistička pesma terorizma, zabrujala je iz njihovih mladih grudi srpska himna, ta sveta narodna molitva.« Neposredno poslije toga, demonstranti su spalili crvenu zastavu uz pjevanje srpske himne i isticanje parola, »Živio Kralj Petar!«, »Živio Regent Aleksandar«, »Smrt komunizmu!«, i sl.¹⁹⁾ **Glas slobode** tim povodom pisao je da su nacionalisti izvršili napad na socijaliste, a ne na komuniste, tj. na socijalistički radnički dom i uništili tom prilikom inventar i arhivu radničkih organizacija i pjevačkih društava. »To se nije dogodilo, pisao je **Glas slobode**, ni u Zagrebu ni u jednom mestu Jugoslavije.«²⁰⁾ Međutim, i u Beogradu su nacionalisti na svojim antikomunističkim mitinzima tražili da se osnuje antikomunistička liga i istovremeno su istakli zahtjev da se donese zakon o zaštiti države i da se osnuju garde za zaštitu države.²¹⁾ To je bila smišljena akcija vladajućih krugova da tim putem pripreme javnost za objavljivanje jednog zakona koji je već bio u pripremi.

U ovo vrijeme, poslije atentata na Draškovića nije uslijedilo stvaranje narodnih gardi, analogno onim iz 1920. godine, pošto su u to vrijeme ili već nastale ili su bile u formiranju nacionalističke režimske organizacije, koje će svoj cjelokupan rad ostvarivati u najužoj vezi s aparatom vlasti. Neosporno je da su ranije garde na svoj način i u određenoj mjeri utrle put stvaranju nacionalističkih organizacija, kao što su tada bile Jugoslovenska napredna nacionalistička omladina (JNNO), Udruženje četnika, Narodna odbrana, a tri godine kasnije Srpska nacionalna omladina (SRNAO). Akcije protiv radničkog pokreta i ne samo radničkog pokreta nego i svih oblika opozicije vladajućim režimima predratne Jugoslavije režiraju se otada unutar ovih organizacija uz svestranu podršku, inicijativu i pomoć aparata vlasti.

¹⁷⁾ ABH, fond Pokrajinske uprave za Bosnu i Hercegovinu br. 1296 od 1921. (Dalje: ABH FPU BH).

¹⁸⁾ ABH FPU BH, br. 1296 od 1921.

¹⁹⁾ *Srpska riječ*, br. 147. god. III, od 23. jula 1921.

²⁰⁾ *Glas slobode*, br. 147. god. IX, od 28. jula 1921.

²¹⁾ *Srpska riječ*, br. 148. god. III, od 25. jula 1921.

Od časa kad je objavljena vijest da je izvršen atentat na ministra Draškovića, članovi JNNO izašli su na ulice da demonstriraju protiv »komunističkog terora«. ²²⁾ Neposredno poslije svog osnivanja, Udruženje četnika mnogo jasnije nego u svom statutu preciziralo je svoje zadatke kada je povodom ubistva ministra Draškovića prijetilo komunistima riječima: »Do istrage naše jal' njihove«! Četnici moraju da se organizuju kaže se u njihovom proglasu i njihova akcija ne smije nikada prestati »...sve dotle dok ovoj napačenoj zemlji zločinci prete i traže njenu smrt... Ovu državu smo mi sagrađivali i nećemo dopustiti da je iko ruši pored nas živih...« ²³⁾ A o svojoj ulozi u borbi protiv radničkog pokreta u toku 1921. Narodna odbrana pisala je u svom glasilu nekoliko godina kasnije, pored ostalog, sljedeće: »Odmah posle svršenog rata ona (tj. Narodna odbrana — pr. moja) je digla svoj moćni i organizovan glas u borbi protiv komunizma i veliki deo njene zasluge ima u tome, što je crna kob rušenja preletela preko naše zemlje, zadavši joj relativno male potrese i štete.« ²⁴⁾ Bilo bi, međutim, jednostrano tvrditi da je zadatak navedenih nacionalističkih organizacija bio isključivo borba protiv radničkog pokreta. I one same naglašavale su da im je zadatak borba protiv svih vidova opozicije režimu i zavisno od toga šta je u datom trenutku ocijenjeno kao realna opasnost za vladajući sistem određivalo je i pravac svoje akcije. Poslije niza represivnih mjera protiv KPJ i radničkog pokreta, koje su od kraja 1920. tj. od Obznane, odnosno, od polovine 1921. kada je donesen Zakon o zaštiti države imale i svoju »zakonsku« osnovu, došlo je do slabljenja radničkog pokreta. Unutar KPJ taj proces je potenciran unutrašnjim frakcijskim borbama. Aparat policije i žandarmerije mogao je sada primiti gotovo glavni dio posla u daljoj borbi protiv radničkog pokreta i stoga od toga vremena slijedi sve naglašenija borba nacionalističkih organizacija protiv opozicije vladajućem režimu koja je dolazila iz redova građanske političke opozicije, prvenstveno protiv hrvatskog nacionalnog pokreta koji je personificiran u Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci. Međutim, za cijelo to vrijeme nisu prestajale i pojedine njihove akcije protiv KPJ i itd. I rukovodstva pojedinih političkih stranaka građanske opozicije pretpostavljala su da su tadašnje nacionalističke organizacije koje su stvarane pod patronatom vlasti opasnost za njih same i stoga su neposredno reagovala kad su one stvarane. Potkraj 1921. godine kada se u Sarajevu obrazuje JNNO, hrvatska građanska opozicija okupljena oko Hrvatske težačke stranke (HTS) reagovala je živo protiv toga. U svom glasilu **Hrvatska sloga** tim povodom se pisalo: »Sada vlada moralno potpomaže, novčano podupire i dapače organizira ljude kojima opet sama vlada stavlja u zadaću, da, na mig odozgo terorom i nasiljem ruše sve ono, što strančarima na vladi nije po ćudi.« ²⁵⁾ Jugoslovenska muslimanska organizacija posredstvom svog lista **Naša pravda** oglasila je osnivanje JNNO u Sarajevu člankom koji je nosio naslov **Stvaranje fašizma u Sarajevu**. »Ovdje je, pisao je pomenuti list, jedna nedisciplinirana,

²²⁾ Branislav Gligorijević: *Orjuna*. Izdanje Instituta društvenih nauka. Zbornik radova, knjiga V, Beograd 1963, str. 322—323.

²³⁾ *Srpska riječ*, br. 151. god. III, od 28. jula 1921.

²⁴⁾ *Narodna odbrana*, br. 1. god. I, od 1. maja 1926.

²⁵⁾ *Hrvatska sloga*, br. 275. god. III, od 20. decembra 1921.

jedna teroristička akcija i vlada je u stanju još da je spriječi, a ne učini li to, ona neka je unaprijed svjesna da će ona i samo ona snositi sve grijehe koji nastanu uslijed stvaranja »jugoslovenskog fašizma«.²⁶⁾ JNNO je u svom statutu definisala terorističku akciju kao metod svoje borbe jer u svom programu, i to u onom dijelu u kome se govori o »nacionalističkoj praksi« doslovno nalaže svojim članovima: »Cio rad sprovodi se negativnom destruktivnom metodom pored konstruktivne. Negativni rad ide za temeljnim iskorenjenjem svih elemenata, društava i grupa i stranaka, koje hoće da ruše državno postojanje i jedinstvo Nacije, pa u potrebi ne ćemo zazirati da organizirano istupimo protiv svakog rada koji smatramo da ugrožava elementarne uslove narodne budućnosti. Prema tome pobijaćemo plemenski i pokrajinski separatizam, historijske predrasude, verski fanatizam i intoleranciju i sve neaktivne bilo štetne faktore u narodnoj privredi, društvu i kulturi.«²⁷⁾ Međutim, Policijska direkcija u Sarajevu nije ni pomišljala da bilo što poduzme protiv osnivanja JNNO u Sarajevu nego je u povodu pisanja **Hrvatske sloge i Naše pravde** u svom izvještaju Pokrajinskoj upravi konstatovala da su ciljevi JNNO integralni nacionalizam, onemogućavanje protudržavnih akcija i stvaranje jugoslovenskog nacionalizma i stoga je odobrila stvaranje iste organizacije i dozvolila poslije održane skupštine ove organizacije da njeni članovi organiziraju povorku gradom.²⁸⁾

Zadržali smo se nešto opširnije na reagovanju javnosti i vlasti povodom osnivanja JNNO pošto je ova nacionalistička organizacija ostvarila veoma rano usku akcionu saradnju sa Udruženjem četnika.²⁹⁾

Buržoazija je u borbi protiv naprednog radničkog pokreta nalazila oslonac ne samo u svom aparatu državne vlasti i režimskim nacionalističkim organizacijama već takođe i u jednom dijelu radničkog pokreta. Konkretno, u razdoblju od 1919—1921. u Bosni i Hercegovini ona je sebi saveznika našla u grupi socijalista sa krajnje desnog krila koja je po svom glasilu **Zvono** popularnije nazivana »zvonaši«.³⁰⁾ S obzirom na konkretnu ulogu koju su imali i zato što su u prvi plan isticali nacionalni momenat u građanskoj štampi, uobičajio se za »zvonaše« naziv nacionalni socijalisti. Njihovi protivnici unutar radničkog pokreta nazivali su ih jednostavno socijal-šovinisti. Ova grupacija unutar radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini nije nikada postala ozbiljniji činilac,

²⁶⁾ *Naša Pravda*, br. 31. od 10. decembra 1921.

²⁷⁾ ABH FPU BH br. 15137 od 1921.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ O akcionoj saradnji Orjune i Udruženja četnika pisalo je novosadsko glasilo Orjune *Vidovdan* sljedeće: »Orjuna i Udruženje četnika spajaju mnoge veze: obe su potpuno nezavisne, nadpartiske organizacije. Četničko udruženje usvaja potpuno program o integralnom jugoslovenskom jedinstvu. Četnici i Orjuna vode borbu protiv svih separatista i defetista. Ove srodne linije dobile su svoju sankciju i u pismenom ugovoru koji je 1923. godine sklopio Direktorijum Orjune sa Upravom Četničkog udruženja. Ugovor predviđa zajedničku akciju u predviđenim slučajevima opasnosti po Otadžbinu. Potpredsednik Birčanin izabran je velikim čelnikom Orjune-zapovednikom svih naših jedinica. Vojvoda K. Pećanac kao i mnoge druge proslavljene četničke vojvode članovi su Orjune. U svim mestima gde postoje obe organizacije one istupaju zajednički kod svih manifestacija.« — *Vidovdan*, br. 81. god. III, od 2. novembra 1924.

³⁰⁾ Vidi detaljnije o tome: Toma Milenković, *Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini — Zvonaši (1919—1921)*. Izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd 1965. Zbornik radova, knjiga VII.

ali je, s obzirom na svoju ulogu razbijača jedinstvenog radničkog pokreta, bila favorizirana od režima. U okviru teme koju obrađujem ona je za nas interesantna kao fenomen, jer je unutar radničkog pokreta manipulirala nacionalnim atributima i u kritici naprednog radničkog pokreta nalazila dodirne tačke sa tadašnjim ekstremnim nacionalističkim strujama.

U listu **Zvono** desni socijalisti opravdavali su u horu s ostalim građanskim političkim i nacionalističkim organizacijama progone naprednih radnika i kao i sve ekstremne nacionalističke struje u to vrijeme aktuelizirali su zahtjeve za protjerivanjem radnika neslovenske narodnosti, jer tobože, zbog njihovog favoriziranog materijalnog položaja trpe domaći radnici a još više zbog toga što su »stranci« nosioci komunističkih ideja i vodeće ličnosti u komunističkom pokretu u Bosni i Hercegovini. Za Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista) tvrdili su da je neprijatelj države, da je u savezu sa boljševicima iz Rusije i Mađarske i da ih oni materijalno pomažu, da žele da izvrše prevrat i omogućće povratak ranije austrijske uprave.³¹⁾ U jednoj interpelaciji koja je upućena ministru unutrašnjih poslova, ministru šuma i ruda i ministru za socijalnu politiku u povodu sukoba naprednih radnika sa »zvonašima« u Drvaru pisao je Jovo Smitran, pored ostalog, sljedeće: »Znaju li gospoda ministri, iz kakovih se elemenata regrutuju drvarski komunisti? Da su oni okoreli protivnici našeg naroda, njegove novostečene slobode i državne ideje, i da su mnogo puta izjavljivali u društvu: Da jedva čekaju dolazak talijanske vojske iz Dalmacije, da ih oslobodi Jugoslavije.«^{31a)} I kritika komunističkog pokreta od strane »zvonaša« imala je dodirne tačke s onom iz redova nacionalista. Za »zvonaše« komunistizam je »destruktivna anarhija«, odnosno, »apsolutno destruktivno sredstvo u državi, čija je dužnost da štiti sve slojeve društva jednakim zakonima i jednakom silom. Za to je pobjeda komunističkog principa negacija same države, negacija nacije.«³²⁾

Kao što su režim i njegove nacionalističke organizacije komunistički pokret tretirali kao import stranog, prvenstveno austrijsko-njemačkog uticaja i s tim u vezi nosioce ove ideje nalazili prvenstveno među »strancima« ili, kako je bilo uobičajeno nazivati ih crno-žutim šuckorskim elementima, tako isto su »zvonaši« komunistički pokret u Jugoslaviji svodili na uticaj stranaca. **Zvono** je u tom smislu pisalo da »... naš radni narod naša braća i sinovi neće sa izdajicama (čitaj komunistima — pr. moja) komadati i rušiti ovu Jugoslaviju za ceif čivutskih stranaca i njemačkih prohtjeva. Oni neće pomagati zbačenom kajzeru da se penje na prijestolje i da snuju osvete, oni neće htjeti da naši »boljševici« uzmu vlast u šake i proliju krv. Zato drugovi, onemogućimo komuniste, onemogućimo trgovanje sa svojom slobodom sa slobodom svoje duše.«³³⁾

Tekstovi u **Zvonu** na temu odbrane i zaštite postojeće Države SHS od unutrašnjih neprijatelja često se nisu po svom duhu razlikovali od sličnih tekstova koje je u to isto vrijeme objavljivao nacionalistički

³¹⁾ ABH FZV, br. 7047/1919. — Izvještaj policijske direkcije Sarajevo, od 2. avgusta 1919.

^{31a)} *Zvono*, br. 11, god. III, od 11. februara 1920.

³²⁾ *Zvono*, br. 11, god. III, od 11. februara 1920.

³³⁾ *Zvono*, br. 10, god. III, od 7. februara 1920.

Balkan i slični listovi kao, na primjer, Cicvarićev beogradski **Dnevnik**. »Čisteći naš činovnički aparat, pisalo je **Zvono**, čisteći našu domovinu od neprijateljskih elemenata, od mađarskih, njemačkih i ostalih denuncijanata i podlaca ukloniti ćemo uzroke, presušićemo izvore i uštkati ona opasna i tajna rovarenja protiv ovoj državi. Time ćemo omesti ona opasna šurovanja sa neprijateljskim inozemstvom, lišićemo vlastitu kuću od lopova, čiji bi rad mogao biti jednom i katastrofalan.«³⁴⁾

Spekulišući sa nacionalističkim parolama, »zvonaši« su tražili i nazivali prvenstveno uporište u onim radničkim centrima gdje se koncentrisala nekvalifikovana ili polukvalifikovana radnička klasa, slabo organizirana, sa niskom klasnom sviješću i još čvrstim nitima vezana za seosko tle i posebno osjetljiva na nacionalističke parole. Otuda se može razumjeti što su »zvonaši« ostvarili znatniji uticaj u centrima drvne industrije na području Bosne i Hercegovine, konkretno u Drvaru, Zavidovićima, Dobrljinu i Tesliću.³⁵⁾ Taj element bio je podložan nacionalističkom ekstremizmu i tu je parola »čistimo strance« našla svoje pristalice. U jednom broju na temu **Čistimo strance Zvono** je pisalo da su takvu akciju sprovele Engleska, Francuska, Čehoslovačka i Belgija pa ih niko zbog toga nije kvalifikovao kao nekulturne. »Šta čekamo mi?« postavlja pitanje **Zvono** i nastavlja: »Hoće li kod nas i dalje voditi glavnu riječ stranac činovnik, stranac industrijalac, stranac trgovac, stranac zanatlija i tim ako ne nacionalno, a ono ekonomski zarobiti našu zemlju.«³⁶⁾

U svojoj osnovi ovakav zahtjev značio je poziv u borbu protiv revolucionarnog radničkog pokreta. U vezi sa masovnim progonima radnika koji su uslijedili uoči i poslije prvog maja 1919. sumnjiva je bila uloga »zvonaša«. **Glas slobode** pisao je da je »Jovo Smitran ponudio usluge vladi protiv naših drugova«. Pojedini »zvonaši« odigrali su u tim danima ulogu denuncijanata.³⁷⁾ Postoje podaci da su »zvonaši« čak pomagali policiji prilikom hapšenja pojedinih radnika.³⁸⁾ Zanimljiv podatak u povodu štrajka radnika 1. maja 1919. navodi predsjednik Zemaljske vlade A. Šola u svom izvještaju ministru Pribičeviću od 3. 5. 1919. On ističe da je tih dana njega posjetio jedan odbor radnika iz Socijaldemokratske partije (riječ je u stvari o »zvonašima« — primjedba moja) i molio »... u ime svoje i svih radnika da se u interesu naše države i našeg naroda uklone iz radničkih redova mnogobrojni strani elementi, naročito Nijemci i Mađari koji su spram države neprijateljski raspoloženi, rovere neprekidno protiv današnjeg stanja i koji su izazvali sve neredе i meteže što je nastao onih dana«. Na kraju svog izvještaja Šola ističe da je »... i bez obzira na ovu predstavku preduzeto ovih dana svestrano čišćenje naše zemlje od svih štetnih i nepoćudnih elemenata.«³⁹⁾ Istovremeno s ovom akcijom »zvonaša« u povodu događaja od 1. maja 1919. uslijedila je inicijativa najuticajnijih građanskih političara te Zemaljskoj vladi na odlučnom i uspješnom istupu protiv pokreta za

³⁴⁾ *Zvono*, br. 2. god. III, od 7. januara 1920.

³⁵⁾ Toma Milenković, navedeni rad, str. 424.

³⁶⁾ *Zvono*, br. 85. god. II, od 17. decembra 1919.

³⁷⁾ *Glas slobode*, br. 203, od 15. novembra 1919. i br. 109 od 5. jula 1919.

³⁸⁾ Isto, br. 111, od 8. jula 1919.

³⁹⁾ ABH FZVBH, br. 252, od 1919.

u Sarajevu koji su na jednom svom zboru odlučili da se »...izrazi duboka blagodarnost i priznanje srpskoj vojsci i njezinim zapovjednicima, društvenim i državnim prevratom.« Na istom zboru odlučeno je »...da se osnuje građanska organizacija koja će u sličnim zgodama — ako bi se ponovile — pomagati državne vlasti.«⁴⁰⁾

Između »zvonaša« i predstavnika naprednog radničkog pokreta dolazilo je često do otvorenih fizičkih obračuna, batinanja i sl. i gotovo redovno policijski organi intervenisali su u takvim slučajevima protiv predstavnika naprednog radničkog pokreta. Do otvorenih sukoba »zvonaša« i naprednih radnika koji su bili praćeni fizičkim obračunavanjima dolazilo je u Drvaru, Zavidoviću, Tesliću, Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine.⁴¹⁾ U povodu jednog takvog sukoba u Zavidoviću uhapšeno je nekoliko radnika i **Zvono** je pisalo kako je uhapšeno »12 razbojnika« i da su svi predani sudu u Žepču. Isti list ujedno je uputio ovakav zahtjev vlastima: »Mi pozivamo vladu da ove zlikovce potera iz naše zemlje a ne da ih predaje sudu onakvom kakvi je naš danas. Mi pozivamo vladu da ne štedi zlikovce, koji prave nered u našoj zemlji, jer bude li ih štedila vlada progona iz naše zemlje, mi nećemo birati srestva u borbi protiv njih!«⁴²⁾ I prilikom ugušivanja velikog štrajka rudara Bosne i Hercegovine potkraj 1920. »zvonaši« su se stavili u službu vlasti u likvidaciji štrajka. U pojedinim mjestima oni su odigrali ulogu štrajkbrehera. To potvrđuje i načelnik banjalučkog okruga u jednoj svojoj depeši predsjedniku Zemaljske vlade M. Srškiću. U detaljnom opisu štrajka rudara u Bosanskoj krajini on konstatuje da je u rudniku Lauš kod Banjaluke ponovno počeo rad na taj način što su na mjesta rudara komunista došli radnici pristalice socijaldemokrata (odnosi se na »zvonaše« — pr. moja).⁴³⁾

U radničkom pokretu Bosne i Hercegovine »zvonaši« su predstavljali socijal-šovinističku grupaciju, a takvih pojava je bilo ne samo u okvirima jugoslovenskog već i međunarodnog radničkog pokreta. Iako ne raspoložem statističkom analizom nacionalnog sastava ove desne struje u socijalističkom pokretu, ipak izvjesni podaci upućuju na zaključak da su se u redovima »zvonaša« u većem broju okupljali radnici iz srpskog dijela bosansko-hercegovačkog stanovništva. U prvom redu to se može konstatovati za rukovodeće i druge forume ove organizacije. To se, isto tako, može konstatovati i s obzirom na područja u kojima su »zvonaši« uspjeli da obezbijede šira uporišta. Riječ je, u stvari, o krajevima u kojima je pretežno bilo naseljeno srpsko stanovništvo. Ovo me ide u prilog i činjenica da su »zvonaši« ostvarili blisku saradnju sa bivšim dobrovoljcima i srpskim seljaštvom. Zanimljiv je takođe podatak da su se u pojedinim mjestima »zvonaši« u najvećem broju uočili izbora za Ustavotvornu skupštinu priključili radikalima ili Savezu zemljoradnika.⁴⁴⁾ Vlasti su »zvonaše« najčešće kvalifikovale kao nacionalnu organizaciju. U jednom dopisu Sv. Pribićeviću A. Šola naziva »zvonaše« nacionalističkim socijaldemokratima, a načelnik okruga banjalučkog »po-

⁴⁰⁾ ABH FZVBH, br. 250, od 1919.

⁴¹⁾ Toma Milenković, navedeni rad, str. 427—428.

⁴²⁾ *Zvono*, br. 14, od 21. februara 1920.

⁴³⁾ ABH FZV BH, prez. 75/21, od 1921.

⁴⁴⁾ Toma Milenković, navedeni rad, str. 437.

licajni socijalisti«. ⁴⁵⁾ U jednom izvještaju kotarskog ureda u Visokom o radu skupštine »zvonaša« konstatuje se da je bilo prisutno oko 60 radnika, i to većinom Srba i samo nešto Muslimana, a da je radnik koji je otvorio skupštinu ukratko obrazložio smisao »zvonaške« organizacije koja je nacionalna ». . . i protivna komunistima koji hoće da sve unište, a oni su tome protivni«. ⁴⁶⁾ Iako je nacionalistička komponenta u politici i orijentaciji »zvonaša« evidentna i prije prvog svjetskog rata, ipak je ona u prilikama poslije završenog rata dijelom uslovljena i izuzetno slabim uticajem ove struje u radničkom pokretu i potrebom da se nacionalističkim parolama obezbijedi šire uporište, prvenstveno u zaostalijim radničkim sredinama.

Represivne mjere režima protiv radničkog pokreta koje su donošenjem Obznane i Zakona o zaštiti države dobile i svoju formalnu zakonsku podlogu desetkovale su radnički pokret, produbile unutrašnje suptilnosti u redovima radnika i bacile ga u duboku ilegalnost. Sa svojim aparatom policije i žandarmerije državna vlast je mogla sada bez ozbiljne pomoći i podrške režimskih nacionalističkih organizacija da onemogućuje i suzbija akcije naprednog radničkog pokreta. O krizi naprednog radničkog pokreta i u organizacijama KPJ u Bosni i Hercegovini koja je uslijedila kao posljedica represivnih mjera režima od kraja 1920. i dalje u toku 1921. i 1922. godine dokumentovano je govorio Đura Đaković na Drugoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije. On je tada konstatovao da su u to vrijeme u Bosni postojale samo partijske organizacije u dva mjesta, a da legalnih organizacija uopšte nema jer, kako on navodi: »... Nama brane svaki rad pa i zabave i koncerte«. Đ. Đaković ističe da je poslije donošenja Obznane uslijedio pokušaj da se i u Bosni obrazuju ilegalne organizacije, ali on nije krunisan uspjehom, jer su te organizacije brzo otkrivene i rasturene pošto nisu imale nikakva praktična iskustva u konspirativnom radu. Pesimistički ocjenjujući mogućnosti ne samo razvijanje aktivnosti partijskih već i sindikalnih organizacija, Đ. Đaković konstatuje sljedeće: »Mi se stvarno u Bosni i Hercegovini nalazimo u jednom izuzetnom položaju u kome se možda nalaze još samo drugovi Dalmatinci... Kod mene postoji duboko uverenje da kod nas neće ni sada ni buduće dati slobodu sindikalnim organizacijama dok vlada ovakva privredna kriza i dok Bosna živi u privrednoj stagnaciji. Kad bi bio ekonomski prosperitet radnici bi sami izvojstili svoja prava... Kod nas se ne dopušta rad nezavisnim sindikatima sem u dva mesta: Derventi i Tuzli.« ⁴⁷⁾ Teške su prilike bile i u Hercegovini. I tamo su ilegalne organizacije bile nepo-

⁴⁵⁾ ABH FZV, br. 617/19. od 1919. U pismu Pribičeviću Šola navodi, između ostalog, sljedeće: »Juče bijahu u Sarajevu dvije skupštine socijalista, jedna pozvana od nacionalističkih socijal-demokrata a druga od komunista. Skupštini nacionalnih socijal-demokrata prisustvovalo je oko 400 osoba, što radnika, što zanatlija Srba... Skupštini komunista prisustvovalo je oko 5.000 duša a glavna tema bijaše skupoća života, za koju su krivili današnji kapitalistički društveni poredak.« — Vidi isto, br. 14096/21. od 1921.

⁴⁶⁾ ABH FZVBH, br. 1946/21, od 1921.

⁴⁷⁾ Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije — Beograd (Dalje: ARP) Fond Komunističke internacionale (KI), br. 29—1. Zapisnik II, zemaljske konferencije KPJ od 9—12. maja 1923.

sredno poslije donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države stvorene i ubrzo rasturene.⁴⁸⁾

Ove podatke sam naveo da bih ilustrovao stanje u naprednom radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini. To je bio glavni činilac da se na području Bosne i Hercegovine sve tamo do tridesetih godina, kada ponovno oživljava radnički pokret, ozbiljnije ne angažuju u borbi protiv radničkog pokreta režimske nacionalističke organizacije u zajedničkoj saradnji sa policijom i žandarmerijom. U to vrijeme režimske organizacije su svoju glavnu aktivnost koncentrisale u borbi protiv građanske opozicije. Međutim, pojedine akcije nacionalista u borbi protiv radničkog pokreta do uspostave šestojanuarske diktature i kasnije nisu izostale na onim područjima gdje je radnički pokret bio razvijeniji, kao što je slučaj na području Slovenije, Hrvatske i dijelom Srbije. U Dalmaciji poslije donošenja Zakona o zaštiti države nacionalistička omladina, prvenstveno iz organizacije JNNO, istupala je istovremeno i protiv hrvatskih »separatista« i komunista. U jednom proglašenju ona je građanstvo Splita pozvala u borbu protiv komunista i tražila da se komunisti bojkotuju. »Pozivamo građanstvo Splita, kaže se u tom proglašenju, da skupa s nama povede oštru i konsekvantnu borbu protiv komunista. Proglašujemo bojkot komunista. Poslodavci neka otpuste radnike komuniste, mušterije neka ne kupuju kod trgovaca komunista. Potrebno je potpuno ih uništiti. Dužnost je svih građana da prijave one koji krše ovaj bojkot i to usmeno u prostorijama naše organizacije.«⁴⁹⁾ U toku 1922. nacionalistička omladina obrazovala je akcione sekcije u koje su bili aktivno učlanjeni i članovi četničkih organizacija sa zadatkom »...da kao garda režima i buržoazije oružanim protivakcijama spreče revolucionarni pokret masa.«^{49a)} Takvu njihovu ulogu precizirao je istaknuti funkcioner Orjune u Vojvodini, Dobroslav Jevđević, kada je pisao da »...vojska i žandarmerija nisu dovoljna odbrana od revolucionarnih prepada (One nisu spasle ni Veliku Rusiju). Svesno organizovane čete Orjune u svakom mestancu pružaju najbolju branu protiv prevratnih namera i pokušaja.«⁵⁰⁾

Nacionalisti su onemogućavali rad Nezavisne radničke partije, bili su tačno obaviješteni da je to ona ista KPJ koja je već Zakonom o zaštiti države 1921. zabranjena. Rasturali su njene zborove i napadali rukovodioce ove stranke. Na izborima 1923. sprečavali su rasturanje letaka ove stranke i uopšte onemogućavali njenu izbornu aktivnost. Česta praksa je bila da se napadaju pojedinačno istaknutiji aktivisti radničkog pokreta, da se rasturaju radnički sastanci, napadaju radnički domovi.⁵¹⁾ Vrhunac u organizovanoj akciji nacionalista protiv radnič-

⁴⁸⁾ U svom izlaganju na II zemaljskoj konferenciji KPJ delegat Gojko Vuković iznio je da su poslije donošenja Obznane formirane ilegalne organizacije u Hercegovini koje su u prvo vrijeme radile dobro, ali je ubrzo 17 članova KPJ palo u zatvor. ARP fond KI, br. 29—1.

⁴⁹⁾ Branislav Gligorijević, navedeni rad, str. 324.

^{49a)} Isto, str. 340.

⁵⁰⁾ Dobroslav Jevđević, Izabrani članci, Novi Sad, 1925, str. 13. Vidi i u: Branislav Gligorijević, navedeni rad, str. 340.

⁵¹⁾ Branislav Gligorijević, navedeni rad, str. 377.

kog pokreta predstavlja napad orjunaša na rudare u Trbovlju 1924. Sve te akcije oni su izvršavali pod zaštitom i u saradnji vlasti.

Četnička udruženja ostvarila su najužu saradnju sa ruskim emigrantima, i to prvenstveno na platformi zajedničke antikomunističke djelatnosti. Ruski emigranti bili su uključeni u četničku organizaciju u okviru posebne sekcije Udruženja srpskih četnika »Petar Mrkonjić«. Pristupanje ruskim emigranata u četničku organizaciju »Srpski četnik« popratio je sljedećim komentarom: »Naši novi članovi braća Rusi — stupajući u naše udruženje izjavljuju: da se oni stavljaju na raspoloženje našem udruženju samo za borbu protiv boljševika, a da u naše unutrašnje političke razmirice ne žele ulaziti...«^{51a)}

Napadima nacionalista bila je izložena i Socijalistička partija Jugoslavije. U povodu jednog pokušaja nacionalista da rasture zbor Socijalističke partije u Mariboru Izvršni odbor stranke uputio je protest ministru unutrašnjih poslova u kome je naveo da članovi Orjuna i SRNAO čine izgrede prema građanima, a u Sloveniji — Mariborskoj oblasti — ispade i prema radnicima. U protestnom pismu Izvršni odbor Socijalističke partije traži »...da se sličnim izgredima stane na put kao i da se učinio navedenih nereda uzmu na odgovornost...« Nacionalističke organizacije kao što su Orjuna, SRNAO, Sokoli, Četnici i dr. ocijenjene su od vođstva Socijalističke partije kao privatna nelegalna vojska koju pomaže uvijek buržoazija kada je njoj u borbi protiv radničkog pokreta nepopularno da se koristi redovnim aparatom vlasti policije, žandarmerije i vojske.⁵²⁾ Građanske političke partije naročito u toku parlamentarnih izbora koristile su se terorističkom aktivnošću nacionalističkih organizacija. U praksi je bilo, prema pisanju **Glasa slobode**, da se u terorističkoj aktivnosti koriste i radnicima, i to onim zaposlenim u državnim preduzećima. »Radnici neorganizovani, demoralisani, pisao je **Glas slobode**, silom ili milom ulaze u te organizacije. Radnike treba upozoriti na strašne posledice njihovog učestvovanja u ovim organizacijama...«⁵³⁾

U vrijeme uspostave šestojanuarske diktature kada se režim najdrastičnijim mjerama obračunavao sa članovima KPJ, četnička udruženja podržala su ove akcije i dala mu svoju moralnu potporu. Četnička udruženja pozivala su svoje članove »i sve čestite građane da motre na njihove agente i prodane duše« i zahtijevala da se »...komunisti i svi njihovi privrženici i simpatizeri stave van zakona u našoj zemlji.«^{53a)} Četnici su takođe tada upozoravali javnost da se u borbi protiv KPJ ne treba oslanjati samo na aparat vlasti i vojske. »Svi oni bez nas, sami, pisao je **Četnik**, ništa učiniti ne mogu. Mi smo ti koji ćemo ugasiti crveni plamen. Mi smo ti koji ćemo olakšati napore i vlasti i vojske i Kraljevske vlade — jer smo najzad mi ti koji sačinjavamo državu prema kojoj gajimo nepodeljenu ljubav.«^{53b)}

Otvoreni teroristički napadi nacionalista na radnički pokret kombinovani su i rafiniranijim metodama borbe. Pojedine nacionalističke organizacije nastojale su da se predstave prijateljima radničke klase i u

^{51a)} *Srpski četnik*, od 3. maja 1925.

⁵²⁾ *Glas slobode*, br. 29. god. XVI, od 29. jula 1926.

⁵³⁾ Isto, br. 25. god. XIV, od 26. juna 1924.

^{53a)} *Četnik*, br. 4. god. II, od 1. avgusta 1929.

^{53b)} *Četnik*, br. 15. god. II, od 18. avgusta 1929.

svojim programima podvlačile su borbu za radnička prava, za »nivelisanje klasnih borbi«. Posebno popularna parola unutar nacionalističkih krugova bila je naglašavanje borbe protiv stranog kapitala i odstranjivanje s posla radnika neslovenske narodnosti. Unutar Orjune stvarane su posebne radničke sekcije koje treba »bez defetizma i namernih štrajkova« da rade u interesu radnika. Bilo je pokušaja da se stvore »nacionalni sindikati« i da se tako radnici odvuku sa terena klasne borbe. Takvi pokušaji zabilježeni su naročito u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji.⁵⁴⁾ Cjelokupnoj ovoj akciji nacionalista išla je na ruku činjenica što se u ovo vrijeme u rukovodstvu KPJ odvijala žestoka frakcijska borba. U takvim uslovima i mogao je porasti uticaj nacionalista u redovima radnika. Međutim, nacionalisti su regrutovali radnike za svoje organizacije u najvećem broju iz sokolskih i drugih sportskih i sličnih udruženja. Jedan broj radnika predstavljao je lumpen-proletariat.⁵⁵⁾

Ozbiljniju pomoć za antikomunističku akciju u zemlji režim je tražio i nalazio i izvan postojećeg državnog aparata policije i žandarmerije uvijek i obavezno onda kada je spoznao da nije u mogućnosti da se protiv KPJ bori raspoloživim snagama. To se isto odnosi i u pogledu borbe sa snagama građanske opozicije. On se tada široko koristio uslugama nacionalističkih snaga, ali je istovremeno uvijek vodio računa da one ne prerastu u ozbiljniji faktor društvenog i političkog života zemlje. Stoga on prema pojedinim režimskim nacionalističkim organizacijama primjenjuje taktiku toplih i hladnih obloga. U pojedinim političkim trenucima on im daje mogućnost da se široko razmašu krilima da bi ih istovremeno ili u nekoj drugoj političkoj situaciji ne samo ograničavao nego čak i otvoreno sprečavao da razvijaju aktivnost. Građanska politička demokratija u predratnoj Jugoslaviji sa svojim višepartijskim sistemom nikada se nije toliko razvila i učvrstila da bi bez pomoći ultranacionalističkih snaga i grupacija mogla trajnije ostvariti svoju vladavinu, ali istovremeno ona nije bila toliko slaba da bi podlegla tim snagama, koje su gotovo sve zagovarale sistem autoritativne vlasti, režim »čvrste ruke« i otvoreno izražavali nepovjerenje prema buržoaskom parlamentarno-političkom sistemu.

Širu podršku »privatne inicijative« koja je prvenstveno podrazumijevala nacionaliste okupljene u pojedinim režimskim nacionalističkim organizacijama režim je počeo da traži od 1935. godine kada je bio suočen sa podmladenim i oporavljenim od frakcijskih borbi komunističkim pokretom. On je shvatio da je tadašnji komunistički i uopšte napredni radnički pokret počeo dobijati takvu širinu da se ne može suzbiti samo aparatom postojeće vlasti i da u borbi protiv njega treba angažovati sve »nacionalne« snage, prvenstveno one okupljene u postojećim nacionalističkim i sličnim organizacijama i udruženjima. Nosioci vlasti u predratnoj Jugoslaviji bili su upoznati sa strategijom i taktikom komunističkog pokreta koje su inaugurisane odlukama VI kongresa Kominterne. Oni su sagledali puni značaj orijentacije komunističkog pokreta da svoju aktivnost razvija ubuduće »na širokom frontu« proživljujući svojom propagandom složeni društveno-politički život zemalja u kojima djeluje. Konkretno, u Jugoslaviji su se nosioci vlasti suočili sa

⁵⁴⁾ Branislav Gligorijević, navedeni rad, str. 372—374.

⁵⁵⁾ Isto, str. 374.

činjenicom da od 1935. komunisti sve više i češće izlaze iz okvira ranijeg »čelijskog« rada i nastoje da svoj uticaj jačaju u svim domenama života i ne više unutar samo onih organizacija koje su okupljale radnike i siromašne seljake već u gotovo svim društvenim slojevima pa i onim organizacijama koje su bile izrazito nacionalističke. Komunistička partija Jugoslavije postavila je zadatak svojim članovima da obezbijede uticaj i u takvim organizacijama, kao što su u to vrijeme bile Jadranska straža, Sokoli, Bojovnici, Streljačke družine.⁵⁶⁾ Komunisti u to vrijeme vrlo vješto agituju i smišljeno jačaju svoj uticaj. To su zapažale vlasti i režimske nacionalističke organizacije. I Narodna odbrana i Udruženje četnika upozoravali su na sve intenzivniju komunističku propagandu. Oblasni odbor Narodne odbrane u Sarajevu pokrenuo je akciju već 1934. godine »za čišćenje svih anacionalnih elemenata iz državne i samoupravne službe« i u tom pogledu dobio odmah podršku Udruženja četnika sarajevskog pododбора.⁵⁷⁾ A glavni organ Udruženja četnika **Jugoslovenska straža** iste godine upozoravala je na pojačanu komunističku opasnost. Četnici su pozivali ostale nacionalističke organizacije, a takođe i »odgovorne« faktore aparata vlasti da zajednički povedu »... spasavajuću najenergičniju akciju za nacionalni odgoj omladine, da se ona uputi pravcem koji treba da ide i da se kod nje oživotvore sve uspomene naših velikih predaka«.⁵⁸⁾ Udruženje četnika stalo je na stanovište da u borbi protiv komunista i njihovog uticaja ne treba birati sredstva i četnici u izvršavanju tog zadatka treba da ostvare najužu saradnju sa organima vlasti. U povodu jednog hapšenja komunista u Osijeku i pojačane aktivnosti komunista u vinkovačkoj gimnaziji četnička **Jugoslovenska straža** pisala je sljedeće: »Rodoljubi i patriote povedite računa o svakim pokretima, pa gde se primete i najmanje sumnje, o tome izvestite nadležne vlasti i poverljivo dostavite našoj redakciji kako bi mogla voditi kontrolu šta je urađeno, jer znamo da su danas mnogi kapitulirali pred Judinom kesom i zlatnim teletom«.⁵⁹⁾ Četnici smatraju posebno poraznim činjenicu da je komunistički uticaj našao plodno tle u redovima omladine. Oni su otvoreno priznali da je većina srednjoškolske i studentske omladine Crne Gore pod snažnim uticajem komunista. O prilikama među crnogorskom srednjoškolskom omladinom organ Udruženja četnika pisao je, pored ostalog, sljedeće: »650 učenika crnogorskih srednjih škola upisano je u komunističke ćelije. — Ukinut je šesti razred cetinjske gimnazije, jer svi đaci pripadaju komunističkim ćelijama. Ukinuti su časovi vjeronauke u podgoričkoj gimnaziji. Učenici pečke gimnazije na časovima pred svojim nastavnicima pevaju internacionalu. Crnogorski studenti po Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i Skoplju... vrše komunističku propagandu pa pri tom dolaze u Crnu Goru većinom proterani«. Dalje se navodi kako đaci cetinjskih srednjih škola u grupama posjećuju drugarske večeri koje se organiziraju svake subote u »cetinjskom komunističkom domu«.⁶⁰⁾ Udruženje četnika kritikovalo je univer-

⁵⁶⁾ ARP, fond, KI, sekcija SKOJ od 7. IX 1934, Fotokopija.

⁵⁷⁾ ABH, neregistrovana građa fonda Milana Stojadinovića, Fascikl, 119, Sarajevski četnički pododbor od 25. decembra 1934.

⁵⁸⁾ *Jugoslovenska straža*, od 15. februara 1936.

⁵⁹⁾ Isto, od 3. maja 1936.

⁶⁰⁾ Isto, od 20. septembra 1936.

ziteteske vlasti što zatvaraju oči pred komunističkom opasnošću. »Naročito intelektualni krugovi, pisala je **Jugoslovenska straža**, pretstavnici nauke zatvarali su oči pred stvarnošću. Za njih je marksizam doktrina koja je čovečanstvu dala savršeniju formu socijalnog razvitka, a komunizam za njih pretstavlja samo socijalnu evoluciju, kao prelaznu pojavu.«^{60a}) Za četnike borba studenata za autonomiju univerziteta samo je fasada njihovih stvarnih ciljeva i namjera iza koje komunisti sa uspjehom ostvaruju presudan uticaj u svim studentskim organizacijama, studentskim menzama, u upravi potpornih fondova i sl.^{60b})

Neodoljiv uticaj komunista u raznim oblastima društvenog, političkog i kulturnog života zemlje dao je povoda četnicima da postave pitanje poduzimanja šire akcije u borbi protiv komunista i da naglašavaju kako se ne smije čekati da cio teret antikomunističke akcije preuzmu na sebe nadležni organi vlasti. »Zar se i dalje po staroj navici, pisala je **Jugoslovenska straža**, smemo oslanjati samo na »nadležne«. Zar bi i mogle vlasti, makar bile i najenergичnije u svojim postupcima suzbijati komunističku propagandu koja dolazi spolja? Zar nije došao čas kada sam narod treba da se pobrine o svojoj budućnosti.«⁶¹) Istovremeno četnici su prekorijevali vlasti da ni same nisu dovoljno budne i osjetljive na komunističku propagandu i da prijave koje dobivaju »o razornoj delatnosti« komunista ne uzimaju dovoljno ozbiljno u razmatranje. Udruženje četnika tražilo je oštru i beskompromisnu borbu protiv komunista.⁶²)

Četnici su insistirali da se komunističkoj »bezobzirnoj akciji« treba suprotstaviti isto tako smišljenom, borbenom i otvorenom protivakcijom. Po njihovoj ocjeni, tome su dorasli samo nacionalisti i posebno nacionalno svjesna omladina. Četničko udruženje imalo je u svom programu organizovanje predavanja sa antikomunističkim temama i izradu publikacija sa takvom sadržinom. Uz puno kritičkih primjedbi na sistem odgoja i vaspitanja u školama koje gubi svoje nacionalno obilježje četničko udruženje plediralo je da se najveća pažnja koncentriše na rad u tom pravcu u nacionalnim i patriotskim udruženjima i u tom smislu četnici su zagovarali ne samo njihovu koordiniranu akciju već su predlagali da se nacionalna udruženja u toj akciji ujedine pod rukovodstvom četničkog udruženja »... kao najjače nacionalne organizacije, gde bi se uspešno razvijao nacionalni odgoj omladine...« S tim u vezi **Jugoslovenska straža** je pisala: »Nisu dovoljne samo policijske mere i kontrola škole i roditelja za sprečavanje širenja komunizma. U pojedinim slučajevima time se može pojačati reakcija...«^{62a})

Organi državne vlasti, iako su uglavnom preuzeli glavni teret borbe protiv naraslog komunističkog pokreta i imali u toj akciji inicijativu u svojim rukama, ipak su spoznali da nije više moguće isključivo samo represivnim mjerama aparata policije i žandarmerije suzbijati ovaj pokret. Sazrijevala je kod njih ideja o potrebi primjene rafiniranijih metoda i sredstava borbe u antikomunističkoj akciji. Isto tako, nametnula

^{60a}) *Jugoslovenska straža*, br. 162. God. V, od 28. juna 1938.

^{60b}) Isto.

⁶¹) *Jugoslovenska straža* od 20. septembra 1936.

⁶²) *Jugoslovenska straža* od 17. maja 1936.

^{62a}) Isto, br. 60. god. III, od 15. februara 1936.

se potreba stvaranja šire društvene osnove za sprovođenje takve akcije. A ona se tada mogla stvoriti uključivanjem nacionalističkih i sličnih »patriotskih« organizacija i udruženja. U tome je bio pravi smisao akcije za stvaranje komiteta »privatne inicijative« za suzbijanje komunizma koja je potekla iz Ministarstva unutrašnjih poslova. A da je ova akcija ipak u neposrednoj vezi sa odlukama VII kongresa Internacionale i porastom akcija KPJ u zemlji, svjedoči i raspis Uprave Drinske banovine svim sreskim načelstvima i ispostavama pod njenom nadležnošću u kome je navedeno, pored ostalog, sljedeće: »Današnja taktika komunistički sastoji se u tome da se kompromisima, prilagođavanjima i raznim oportunističkim poduhvatima uvuče što veći broj ubedenih komunista u legalne organizacije, gde bi se sprovodila potajna i sigurna razorna akcija s krajnjim ciljem da se pripremi teren za oružanu revoluciju ili ostvarenje diktature proletarijata u danom momentu. Po direktivi VII kongresa Kominterne imaju se iskoristiti sve legalne mogućnosti za uspeh komunizma i za njegov krajnji trijumf. Naša država je takođe u cilju i programu centralne svetske komunističke akcije koja se vodi iz Moskve, preko evropskih centrala u Beču, Berlinu i Carigradu. Za delovanje komunizma uzet je ceo današnji društveni sistem. Domen komunističkih akcija sačinjavaju svi oblici društvenog života (državne institucije, društveni i ekonomski poredak, vojska, vera, brak i društveni odnosi).« Ovaj novi stil rada komunista nametnuo je potrebu da se ubuduće njihovim akcijama takođe parira drugim vidovima borbe i to se u pomenutom raspisu doslovno precizira: »Kao reakcija na sve komunističke akcije javlja se potreba obrazovanja antikomunističkih akcija. Drugim rečima, javlja se potreba ustanovljenja antikomunističkih organizacija kao protuteža postojanju komunističkih organizacija koje diriguju sve te subverzivne akcije. Ne sme se ostati samo na državnim merama u suzbijanju akcije i javlja se nužnost učestvovanja svih društvenih slojeva u suzbijanju komunizma i komunističke opasnosti pošto komunizam napada cio društveni sistem. Sledstveno tome Ministarstvo unutrašnjih poslova naredilo je da se izvrši u celoj zemlji obrazovanje banovinskih, sreskih (mesnih) komiteta za suzbijanje komunizma. U izgledu je stvaranje jednog jedinstvenog centralnog antikomunističkog komiteta za područje čitave države kome bi bili podređeni banovinski komiteti. Rad komiteta bio bi javan, a sredstva za izvođenje novog posla bila bi: film, štampa, predavanja, literatura, razne priredbe itd. Stvaranje komiteta ima se izvesti uz učešće državnih vlasti ali tako diskretno da ni u kojem slučaju ne izgleda da su komiteti delo državnih vlasti, već da su oni rezultat privatne akcije i privatnih inicijativa. Preporučuje se da komiteti budu obrazovani od predstavnika učitelja, sveštenika, javnih radnika, i predstavnika tamošnjih kulturnih, patriotskih i viteških organizacija.«⁶³) Ova uputstva su dopunjavana i precizirana naknadnim direktivama. U jednom dopisu Ministarstva unutrašnjih poslova određuje se banovinskim komitetima zadatak da izrade jedinstven sistem i program rada za čitavu banovinu. Takođe se njima stavlja u zadatak da mjesne komitete organizuju samo u onim mjestima »...u

⁶³) ABH, fond Drinske banovine (dalje: FDB). Pov. D. z. br. 332/37, od 18. januara 1937.

kojima se obzirom na njihove specifične prilike oseća jača potreba za jednu organiziranu antimarksističku akciju«. ⁶¹⁾

Prvi izvještaji o stvaranju antikomunističkih komiteta na području Bosne i Hercegovine, odnosno tadašnje Drinske banovine datiraju iz 1937. Tada je Ministarstvo obaviješteno da su obrazovani komiteti u sljedećim mjestima: Brčko, Bogatić, Višegrad, Vladimirci, Guča, Žepče, Zenica, Zvornik, Ivanjica, Kladanj, Kamenica, Loznica, Ljubovija, Obrenovac, Preljina, Rogatica, Srebrenica, Tuzla, Travnik, Užice, Ub, Fojnica, Čačak, Šabac i u sljedećim sreskim ispostavama: Vareš, Goražde i Bosanski Šamac. ⁶²⁾ Članovi ovih komiteta bili su gradonačelnici, vjerski funkcioneri, direktori srednjih i osnovnih škola, trgovci, privatne zanatlije. U Zenici, na primjer, predsjednik antikomunističkog komiteta bio je direktor Željezare, a članovi komiteta: direktor Rudnika, sreski veterinar, protojerej, advokat, učitelj, šef Ložionice, direktor građanske škole, gradonačelnik, upravnik kaznenog zavoda i šef zeničke željezničke stanice. ⁶³⁾ Iako su najviše vlasti preporučivale da se u antikomunističke komitete uključe i radnici, u izvorima se ne nalaze takvi podaci. ⁶⁴⁾ Veoma je značajno da su se u ovim komitetima zajedno našli predstavnici onih društveno-političkih i vjerskih grupacija koji su inače u političkom životu bili u suprotnim taborima. Svi su oni shvatili komuniste i radnički pokret kao svog klasnog neprijatelja i ta činjenica ujedinjavala ih je u zajedničkom zadatku. U pojedinim komitetima našli su se zajedno predstavnici i islamske i pravoslavne i katoličke vjeroispovijesti, a takođe i predstavnici režimskih nacionalističkih organizacija. ⁶⁵⁾

Organi državne vlasti bili su neosporno u svakom pojedinom slučaju inicijatori osnivanja antikomunističkih komiteta ili savjeta, kako su negdje takođe nazivani, ali su strogo vodili računa da očuvaju tajnost ove zakulisne djelatnosti. Međutim, to im ipak nije uvijek polazilo za rukom i Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je prinuđeno da u nekoliko navrata upozorava da akcija policijskih vlasti u stvaranju antikomunističkih komiteta treba obavezno da ostane u »...senci i da se ovaj pokret sprovede preko pogodnih ličnosti i spontano jer u protivnom slučaju neće biti uspeha, a zatim i komunisti bi koristili, da još u početku pretstave ovu privatnu inicijativu kao policijsku akciju, što se naravno ne sme nikako dozvoliti.« Istovremeno Ministarstvo je sugeriralo da u antikomunističke komitete ne treba da ulaze predstavnici vlasti, a pogotovo ne da njima rukovode već vlasti treba da na »...diskretnan način kao i sa svakim društvima održavaju veze i daju potreban materijal i uputstva i savete«. ⁶⁶⁾ U praksi se nije poštovalo ovo naređenje i u nizu osnovanih komiteta nalazili su se kao članovi gradonačelnici, opštinske djelovođe i dr. I predstavnici nižih organa vlasti stavljali su sa svoje strane prijedloge pretpostavljenim organima kako će se najbolje obezbijediti tajnost ovoj akciji. Tako načelnik rogatičkog sreza predlaže banskoj upravi u Sarajevu da zvanični raspisi o stvaranju ko-

⁶¹⁾ ABH FDB, Pov. D. z. br. 1/1937.

⁶²⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 1289/37, od 22. marta 1937.

⁶³⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 332/37, od 22. februara 1937.

⁶⁴⁾ ABH, FDB, Pov. D. Z. br. 332/37, od 12. februara 1937.

⁶⁵⁾ ABH, FDB, Pov. D. Z. br. 332/37, od 22. februara 1937.

⁶⁶⁾ Isto, Pov. D. Z. br. 2119/37, od 1. maja 1937.

miteta ne bi trebalo da se upućuju od strane vlasti ni njenim nižim instancama »...već od neke organizacije iz središta banovine ili centra u Beogradu (npr. Sokola) ili banovinskog komiteta na ovdašnje kulturne, prosvetne i viteške organizacije, što bi bio povod za sazivanje jedne skupštine svih kulturnih organizacija u mestu, gde bi se stvorila zajednička organizacija za suzbijanje komunizma, a teren je već sondiran u potpunoj diskreciji, tako da se neće otkriti prst vlasti.«⁷⁰⁾

U cjelokupnoj akciji u stvaranju antikomunističkih komiteta koji treba da budu šira osnova u borbi protiv KPJ vlasti su najozbiljnije računale na pomoć i podršku nacionalističkih organizacija. To je bilo i razumljivo pošto su upravo nacionalističke organizacije vršile sa svoje strane pritisak na javnost da se cjelokupna borba protiv KPJ učini efikasnijom i da joj se dâ šira društvena platforma pošto organi vlasti nisu u stanju da sami uspješno tu »opasnost« suzbijaju.⁷¹⁾ Kao nosilac antikomunističke akcije u Sarajevu predstavio se Oblasni odbor Narodne odbrane, tj. ona nacionalistička organizacija koja je gotovo stalno ostvarivala najbližu saradnju sa četničkim organizacijama. Upravo je Narodna odbrana u Sarajevu bila inicijator osnivanja »Savjeta privatne inicijative« za suzbijanje komunizma. U tom zadatku ona je dobila pomoć i podršku tamošnje četničke organizacije.⁷²⁾ Članovi antikomunističkih komiteta bili su funkcioneri i članovi nacionalističkih udruženja kao što su bile Narodna odbrana, Udruženje četnika, zatim organizacija koje su po svom programu bile slične ovim organizacijama, kao što su Sokoli, Jadranska straža i dr. Načelnik jednog sreza obavještava bansku upravu u Sarajevu da u akciji na suzbijanju komunizma računa na sljedeće organizacije i društva: Sokolsko društvo, Kulturno-prosvjetno društvo »Prosveta«, Gajret, Društvo Svetog Save, Učiteljsko udruženje i Streljačka družina.⁷³⁾ A starješina ispostave u Žepču, nezadovoljan dotadašnjim radom komiteta za suzbijanje uticaja KPJ, predlaže Upravi banovine u Sarajevu da se komitet sa takvim zadatkom obrazuje unutar sokolskog društva u kome se, po njegovom mišljenju, nalaze sposobni i inteligentni ljudi »...jer je izvestan broj tih lica u činu rezervnih oficira, te im kao takvim ne bi bilo potrebno neko naročito objašnjenje važnosti i poverljivosti ove akcije.«⁷⁴⁾ U pojedinim slučajevima vlasti su neposredno pokušavale naći uporište u antikomunističkoj akciji među radnicima. Takav je bio slučaj na području Obrenovca i Zabrežia na području Srbije, koje je tada bilo u sastavu Drinske banovine. Među tamošnjim radnicima koji su u najvećem broju bili zaposleni u struganama vlasti su opreznom i postepenom agitacijom uspjeli da obrazuju Radničko nacionalno udruženje koje je prema izvještaju tamošnjeg

⁷⁰⁾ Isto, Pov. D. Z. br. 332/37, od 8. februara 1937.

⁷¹⁾ Osnivanje četničke čete u Novom Sarajevu koja je nosila naziv »Vojvoda Tankosić« motivisao je njen starješina sljedećim riječima: »Članovi četničkog udruženja vršili su na njega pritisak da obrazuje pododbor jer u Novom Sarajevu veoma aktivno djeluje Komunistička partija Jugoslavije i to je uopšte najšarovitiji kvart Sarajeva«. ABH, neregistrovana građa fonda Milana Stojadinovića, fascikl — 119, od 6. novembra 1936.

⁷²⁾ ABH, neregistrovana građa fonda M. Stojadinovića f-119, od 4. februara 1937.

⁷³⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 332/37, od 8. februara 1937.

⁷⁴⁾ Isto, Pov. D. Z. 6413/37, od 11. januara 1938.

načelnika sreza brojalo sto članova. »Ovoj organizaciji, pisao je sreski načelnik Upravi Drinske banovine u Sarajevu, ovo sresko načelstvo u svakom pogledu pomaže. Data im je dozvola da se mogu što češće sastajati, o važnim predmetima diskutovati i razne zaključke u pogledu suzbijanja komunizma donositi... Preko ove organizacije sresko načelstvo će vršiti obaveštajnu službu, koja je već u punom jeku i koja je već otkrila neke tipove koje treba ili protjerati ili staviti pod strogi nadzor...«^{71a)}

Konstatovali smo da su vlasti i one najviše i one u sreskim organima tražile u svojoj akciji za suzbijanje sve jačeg uticaja KPJ naročito veliki oslonac u režimskim nacionalističkim organizacijama. Upravo s njihove strane, tj. pojedinih nacionalističkih organizacija dolazile su inicijative da se cjelokupna borba protiv neodoljivog uticaja komunista najšire osloni na pojedine organizacije i pojedince »nacionalno odane i provjerene« van postojeće strukture vlasti. U pojedinim mjestima naročito se u ovoj akciji eksponirala Narodna odbrana koja je opet najuže saradivala sa četničkom organizacijom. U cijeloj akciji Udruženje četnike bilo je njen pouzdan saveznik.^{71b)} Međutim, obje ove, a isto tako i slične organizacije, nisu u cjelokupnoj strukturi društvenih, nacionalnih i sličnih udruženja obezbijedile ozbiljniji društveno-politički uticaj u narodu, pa stoga nisu mogle postati centar ozbiljnijeg okupljanja na liniji borbe protiv KPJ, jer naprosto nisu bile organizaciono, a posebno ideološki dorasle dinamičnom i prodornom komunističkom pokretu koji je u svojim redovima okupio i okupljao najborbeniji dio omladine i znatan broj stvaralačke inteligencije.

Režim je dobro shvatio dalekosežan značaj borbe KPJ za uticaj u redovima omladine, posebno studentske. Stoga se i unutar omladinskih organizacija, raznih literarnih i sportskih i sličnih organizacija vodila najžešća ideološka borba između komunista i nacionalista. Kao obično, režim je nastojao cjelokupnu tu borbu imati pod svojom kontrolom i uticati da se ona vodi što efikasnije. Cilj je bio suzbiti narasli uticaj KPJ u redovima omladine, naročito studentske i srednjoškolske. Stoga je uslijedila, paralelno sa stvaranjem komiteta »privatne inicijative« za suzbijanje komunizma, i inicijativa najviših državnih vlasti za stvaranje unutar srednjoškolske omladine tajnih odbora »privatne inicijative za suzbijanje komunizma«. U tom pravcu Ministarstvo prosvjete razradilo je konkretne mjere. Unutar Ministarstva prosvjete, a u saradnji Ministarstva unutrašnjih poslova i Uprave grada Beograda stvoren je »Centralni komitet« za suzbijanje uticaja KPJ među srednjoškolskom omladinom a pri svakoj školi »Savetodavni odbori« koji su sačinjavali »nacionalno ispravni i svesni« profesori zajedno sa direktorom škole. Rad ovih »savetodavnih odbora« nadzirali su naročiti »inspektori« koji su ujedno i usmjeravali njihov rad. Paralelno sa »savetodavnim odborima« planirano je da se unutar škola obrazuju i »Roditeljska veća«

^{71a)} ABH FDB, Pov. D. Z. br. 6413/37, od 22. januara 1938.

^{71b)} U jednom svom članku Glasilo četničkog udruženja *Jugoslovenska straža* konstatuje da komunistička aktivnost nije još dobila takve razmjere da se ne bi mogla u korijenu gušiti i insistira da »...svima i svakome treba (da) bude prva i jedina dužnost da sistematskim radom među mladima ubija klice zablude te nove socijalne religije pod kojim se krije... zlo koje neminovno ruši moral i poredak društva«. *Jugoslovenska straža* od 25. aprila 1937. br. 118. god. IV.

u koji bi ulazili »...ispravni i nacionalni građani«. Rad ovih organa unutar škole sa zadatkom borbe protiv KPJ odvijao se tajno a u slučaju »...da direktor škole ne izlazi na susret opravdanim težnjama organa vlasti ili da je on i »Savetodavni odbor« slab u radu na suzbijanju komunizma među đacima potrebno je da se ovo Ministarstvo hitno o ovome obavesti sa konkretnim predlogom i mišljenjem Kraljevske banske uprave«. ⁷⁵⁾

Pod neposrednom kontrolom Ministarstva unutrašnjih poslova djelovao je od 1936. godine Jugoslovenski antimarksistički komitet koji je imao zadatak da objedinjuje akcije svih komiteta u zemlji. Jugoslovenski komitet za borbu protiv KPJ imao je zadatak da djeluje u nekoliko pravaca. Prvo, izdavao je svoje glasilo **Bilten** kao javnu publikaciju koja je preuzela određene zadatke državnih organa vlasti, tj. razrađivao je osnovne ideje za borbu protiv KPJ koje su već ranije najviši organi vlasti načelno utvrdili i putem povjerljivih naredaba dostavljali nižim organima vlasti. On se takođe koristio i drugim formama djelatnosti. Jedna od formi bila su predavanja o komunističkom pokretu sa antimarksističkom interpretacijom. U toku 1937. održano je na teritoriji zemlje 40 predavanja o aktuelnim političkim pitanjima. Većina tema odnosila se na pitanja idejne borbe protiv komunizma, kao na primjer: **O Kominterni i njenoj taktici; O savremenoj Rusiji; O evoluciji komunizma i njegovoj doktrini; O neuspjehu boljševičkog sistema i sl.** ⁷⁶⁾

Jugoslovenski antimarksistički komitet posebno je obratio pažnju na izvanredno poletan i pod rukovodstvom Komunističke partije vođen studentski pokret u Beogradu. On je nastojao da se ovom pokretu suprotstavi organiziranjem grupa »nacionalnih studenata«. Ove grupe studenata nacionalista pohađale su poseban antimarksistički kurs na kome su slušali predavanja iz marksizma i metodologije borbe protiv komunizma. Tako su se teoretski pripremali za uspješniju i efikasniju anti-komunističku akciju. Teme ovog kursa nosile su sljedeće naslove: **Šta je to istorijski materijalizam; Istorijat i organizacija Kominterne; O širenju komunizma u Jugoslaviji; O taktici rada Kominterne i O marksističkim pokretima i organizacijama.** ⁷⁷⁾

Jedan od oblika rada Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta bilo je organizovanje pokretnih antimarksističkih izložbi slika, fotografija, brošura i ostalog propagandnog materijala. U toku 1937. ova pokretna izložba prikazana je u svim većim gradovima u zemlji. Početkom 1938. ona je prikazana i u svim većim gradovima Bosne i Hercegovine. ⁷⁸⁾ Za organizaciju i aranžiranje izložbe Komitet je prvenstveno dobio pomoć sreskih antimarksističkih komiteta za suzbijanje komunizma a takođe i od pojedinih nacionalističkih organizacija. U Banjaluci neposrednu pomoć pružilo je Udruženje nacionalnih studenata, a samu izložbu otvorio je predsjednik Narodne odbrane u Banjaluci. ⁷⁹⁾

⁷⁵⁾ ABH—FDB, Pov. D. Z. br. 269/37, od 8. januara 1937.

⁷⁶⁾ Bilten Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta (Bilten JAK), Beograd, god. II, br. 4, od 25. februara 1938.

⁷⁷⁾ Bilten JAK, god. II, br. 3, od 10. februara 1938.

⁷⁸⁾ Isto, od 25. aprila 1938.

⁷⁹⁾ Isto, od 10. februara 1938.

Već sam ranije utvrdio da su vlasti i one najviše i one najniže ne samo bile upućene u rad komiteta za suzbijanje uticaja KPJ već su one inicirale cijelu ovu akciju i imale je pod svojom kontrolom. To je bio slučaj i sa Jugoslovenskim antimarksističkim komitetom. On je izravno tražio pomoć Ministarstva unutrašnjih poslova za uspješniji rad svih sličnih organizacija u zemlji i imao je ambicije da objedini cjelokupnu akciju na suzbijanju uticaja KPJ. U tom smislu on se obratio navedenom Ministarstvu i tražio da posreduje da banovinski komiteti za suzbijanje komunizma izravno stupaju u vezu sa njima i neposredno posredstvom njih dobivaju direktive i propagandni materijal. Ministarstvo unutrašnjih poslova podržalo je ovu inicijativu pošto je pretpostavljalo da će se u cio rad na suzbijanju uticaja i djelovanja KPJ unijeti više sistema i plana.⁸⁰⁾

Široko zamišljena i planirana antikomunistička akcija, inicirana od najviših organa vlasti u zemlji u formi privatne inicijative, a oslonjena na komitete za suzbijanje komunizma i, prvenstveno, nacionalističke organizacije i udruženja — nije donijela očekivane rezultate.⁸¹⁾ Na osnovu niza podataka, posebno izvještaja sreskih načelnika, može se konstatovati potpuni neuspjeh ove akcije. To je konačno i samo Ministarstvo unutrašnjih poslova otvoreno priznalo kada je u jednom raspisu bankskim upravama pisalo, pored ostalog, sljedeće: »I pored toga što komunistička akcija od časa kada se osetila potreba angažovanja privatne inicijative u borbi na njenom suzbijanju nije ni malo oslabila u svom intenzitetu i svojoj agresivnosti, već naprotiv pokazuje sve opasnije oblike, zamišljeno angažovanje privatnih snaga našeg društva do danas nije pružilo ni jedan dokaz koji bi opravdao nade, koje su u njega polagane.«⁸²⁾ Ovakva tvrdnja Ministarstva neposredan je rezultat konkretne analize rada stvorenih antikomunističkih komiteta. Nijedan formirani komitet nije postao ono što je zamišljenom akcijom trebalo da bude, iako su najčešće članovi ovakvih komiteta bili mahom ljudi iz aparata vlasti, nosioci funkcija u organima prosvjete i vjerskih organizacija. U brojnim izvještajima sreskih i opštinskih organa vlasti iznose se u tolikoj mjeri otvoreno neuspjesi svake antikomunističke akcije da to jednostavno izaziva čuđenje. Od niza ovakvih izvještaja izdvojiću samo nekoliko najznačajnijih. Načelnik višegradskog sreza konstatuje u svom izvještaju sljedeće: »Ovaj komitet do danas nije ništa učinio u svom radu jer je ostavljen sam sebi, pošto mu se ne daje inicijativa ni sa koje strane.«⁸³⁾ Načelnik bijeljinskog sreza konstatuje sličnu činjenicu kada kaže: »Odbor nije preduzimao nikakvu akciju i od svog formiranja do danas bio je potpuno neaktivan.«⁸⁴⁾ Pojedini načelnici pravdali su neuspjeh antikomunističkog komiteta na svom terenu neradom banovin-

⁸⁰⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 6413/37, od 18. juna 1937.

⁸¹⁾ U Sarajevu nije ni obrazovan Komitet za suzbijanje komunizma, iako su Banska uprava i Uprava policije u Sarajevu poduzimale inicijativu u tom pravcu. Napokon su odustali od ove akcije s obrazloženjem da za tako nešto ne postoji u Sarajevu povoljna »psihološka struktura stanovništva«. — ABH FDB, Pov. D. Z. br. 2978/37, od 18. juna 1937.

⁸²⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 6413/37, od 6. decembra 1937.

⁸³⁾ Isto, od 14. januara 1938.

⁸⁴⁾ Isto, od 15. januara 1938. Načelnik bijeljinskog sreza obrazložio je neuspjeh akcije antikomunističkog komiteta sljedećim riječima: »Politička pocepanost je u

skog komiteta koji nije koordinirao cjelokupnu akciju, a posebno stoga što je izostala pomoć jugoslovenskog antimarksističkog komiteta od koga se očekivala pomoć u propagandnom materijalu.⁸⁵⁾ U tom smislu su svoj izvještaj napisali načelnici zeničkog i travničkog sreza.⁸⁶⁾ Načelnik travničkog sreza pisao je da u njegovo područje uopšte nije upućen nijedan broj Biltena Jugoslovenskog antimarksističkog komiteta.⁸⁷⁾ Načelnik tuzlanskog sreza izvijestio je banovinsku upravu u Sarajevu da je komitet djelovao u raznim pravcima, i to većinom putem postojećih kulturnih i »viteških« organizacija, ali je izostao direktan rad na suzbijanju komunističke propagande.⁸⁸⁾ U drugim nekim srezovima cjelokupna aktivnost antimarksističkih komiteta sadržana je u antikomunističkoj agitaciji sveštenika u bogomoljama, učitelja i nastavnika u školama koju su oni ilustrovali praksom sovjetske vlasti u SSSR-u. To je značilo da cjelokupna akcija nije zaista ostvarila sebi široku društvenu podršku i da se svela na antikomunističku propagandu po službenoj dužnosti. I inicijativa Oblasnog odbora Narodne odbrane u Sarajevu da se stvori Savjet privatne inicijative za borbu protiv komunizma, a koji bi ujedinio akcije nacionalnih i kulturnih društava, nije urodila uspjehom. Pored navedenih momenata koje su načelnici pojedinih srezova navodili kao razloge neuspjeha »privatne inicijative« na suzbijanju komunizma, isticali su se i nepovoljni politički odnosi i prilike u pojedinim mjestima, i to: vjerska podijeljenost stanovništva, netrpeljivost među istaknutijim ličnostima grada. Neuspjeh je objašnjavan i time da komiteti za suzbijanje komunizma nisu imali konkretnih zadataka pošto u pojedinim mjestima i nije bilo komunističke djelatnosti. S tim u vezi predlagalo se banovinskim upravama da i nije oportuno u takvim okolnostima stvarati komitete, a pogotovo nije potrebno da oni razvijaju svoju djelatnost pošto to može imati samo nepovoljne političke repercusije. To se naročito odnosilo na one krajeve u kojima je bilo pretežno naseljeno seljaštvo koje, prema navodima pojedinih sreskih načelnika, nije naklonjeno idejama komunizma.⁸⁹⁾ Bilo je, međutim, mišljenja da je najefikasniji način borbe protiv komunističkog uticaja borba za stvarno poboljšanje ekonomskih uslova života stanovnika u gradovima, gdje je inače komunistički uticaj najjači. Tek tada predavanja, izložbe, rasturanje brošura antikomunističkog sadržaja, koje tre-

Bijeljini velika i odnosi između pojedinaca su takvi da prelaze u mržnju. Izvan komiteta nalaze se mnoge ličnosti, koji su protivnici komunizma, ali zbog lične netrpeljivosti neće da učestvuju u akciji. Lokalni odnosi i interesi za njih su važniji i jači nego li opšti interesi.« Isto.

⁸⁵⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 6413/37, od 12. januara 1938. i od 14. januara 1938.

⁸⁶⁾ Isto. Pov. D. Z. br. 6413/37, od 20. januara 1938.

⁸⁷⁾ Isto, od 11. januara 1938. O antikomunističkoj akciji u travničkom srezu također je pisao načelnik, pored ostalog, sljedeće: »Za vođenje antimarksističke propagande angažovani su činovnici i sveštenici koji prilikom svakog dodira sa narodom objašnjavaju mu štetu koju svakoj državi nanose komunisti i filokomunisti i ostali ekstremni elementi. Na ovom naročito radi katoličko sveštenstvo«. Isto.

⁸⁸⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 6413/37, od 12. januara 1938.

⁸⁹⁾ Kao napomena 87. — Pojedini sreski načelnici nisu bili uopšte pristalice razvijanja antikomunističke djelatnosti ako za to nisu postojali potrebni razlozi. Naročito su bili protivni da se antikomunistička akcija razvija na selu. S tim u vezi načelnik srebreničkog sreza upozorio je rukovodstvo antikomunističkog komiteta u Srebrenici da se »...suviše ne angažuje u borbi protiv komunizma obzirom na to

ba da su popratna pojava ozbiljnijih mjera na ekonomskom planu, mogu imati neki svoj efekat.⁹⁰⁾

Uzroci neuspjeha poduhvata policije sa »privatnom inicijativom« za suzbijanje komunizma su složeni. Oni se moraju prvenstveno tražiti u opštem neuspjehu nacionalne i ekonomske politike režima zbog čega je opoziciono raspoloženje i sa krajnje ljevice moralo imati plodno tle u narodu. To što je stvaranje antikomunističkih komiteta poteklo kao inicijativa od najviših vlasti, a nikako kao posljedica društvene akcije, osudilo je znatnim dijelom pomenutu akciju na neuspjeh. Insistiranje vlasti da vlasti ostanu iza kulisa cjelokupne akcije i njihova želja da se one u svemu tome otvoreno ne eksponiraju, tu činjenicu lijepo potvrđuju. Pasivnost najvećeg broja stvorenih antikomunističkih komiteta na tlu Bosne i Hercegovine proizlazila je i iz činjenice što su oni uglavnom nastali jednostavnim imenovanjem organa državne vlasti a ne kao spontana akcija određenih društvenih činioca. Pojedine nacionalističke organizacije koje su u javnosti najglasnije govorile i upozoravale na »komunističku opasnost« nisu bile dorasle da cijelu akciju ustroje i daju joj široku društvenu platformu. U cijeloj akciji, što je posebno značajno, izostala je šira podrška inteligencije, izuzev njenog manjeg dijela, najuže vezane uz aparat državne vlasti. Nacionalističke organizacije, uključene u antikomunistički komitet, osjećale su se nedorasle i nevjeste da se uspješno suprotstave izvanredno smišljeno organizovanoj aktivnosti komunista. One nisu mogle a da i same to otvoreno ne priznaju: Četničko glasilo **Jugoslovenska straža** impresionirano je dovrtljivošću i intenzitetom aktivnosti komunista. Ono kontatuje da su oblici djelatnosti komunista različiti »...ali se njihovoj proračunatosti i originalnosti mora odati priznanje... Aktivniji stvaraju društva sami ili se pak upletu u već stvorena i da se može udobnije raditi, preuzimaju upravu u svoje ruke.«^{90a)}

Aktivnost nacionalističkih organizacija, usmjerena prvenstveno protiv radničkog pokreta, primorala je rukovodstvo Komunističke partije da sa svom ozbiljnošću analizira manifestacije agresivnog nacionalizma i da izgradi svoju taktiku borbe protiv ovih organizacija koje su svaku svoju akciju organizirale u dosluhu sa organima državne vlasti. Već na Prvoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije 1922. akcija nacionalističkih organizacija, s obzirom na metode koje su se primjenjivale u borbi protiv radničkog pokreta, ocijenjene su kao fašistička opasnost, kojoj se nužno KPJ mora suprotstaviti vlastitom organiziranom akcijom.⁹¹⁾ Prema nekim podacima, konkretni koraci u organiziranju otpora nacionalističkim organizacijama učinjeni su na području Slovenije. Obrazovan je bio Vojni savjet, koji je rukovodio akcijama Ljubljanske i Trbovljsanske brigade. Na području Jesenica i Maribora organizirane su

da je ovaj srez zemljoradnički i nepristupačan za komunističke ideje, a u ogromnoj većini ne zna šta je to komunizam pa bi to značilo samo ga zainteresovati za komunizam i njegove ideje koje u ovom srezu nikada neće uhvatiti korijena niti komunizam može postati opasan u srezu ma u kojoj bilo mjeri.« — ABH FDB, Pov. D. Z. br. 332/37, od 1. februara 1937.

⁹⁰⁾ ABH FDB, Pov. D. Z. br. 6413/37, od 22. februara 1937.

^{90a)} *Jugoslovenska straža*, br. 115. god. IV, od 4. aprila 1937. Članak: *Taktika komunista u srednjim školama*.

⁹¹⁾ ARP — Beograd, Fond KI br. 28. I zemaljska konferencija KPJ. Fotokopija.

radničke čete.⁹²⁾ Međutim, kako je na narednoj, Drugoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1923. još veća pažnja posvećena problemu organiziranja otpora akcijama nacionalista, to navodi na zaključak da do tada cijela organizacija nije provedena na široj teritoriji i nije polučila ozbiljniji uspjeh. Doduše, Druga konferencija održana je u vrijeme kada je fašizam odnio pobjedu u jednoj susjednoj zemlji (Italiji) poslije čega se u radničkom pokretu uopšte sve više aktuelizira borba protiv fašizma na međunarodnom planu. U posebnoj rezoluciji ove konferencije analizira se fenomen fašizma i konstatuje da je on našao »...punog odziva kod jugoslovenske buržoazije svih plemena« i da je prvorazredan zadatak »fašističkih organizacija« (čitaj: nacionalističkih — pr. moja) borba »...protiv drugih nacija i plemena i borba protiv radničke klase...« U rezoluciji se konstatuje da nije do tada posvećena dovoljna pažnja »organiziranju obrane proletarijata od fašizma te joj sada predstoji ozbiljan i sistematski rad na ovom polju«. Zaključeno je da se aktivna odbrana radničkog pokreta protiv fašizma mora izvesti »svuda i potpuno, jer protiv sebe ima mnogobrojne nacionalističke i plemenske organizacije fašista«. Pošto se u rezoluciji cio sistem režimskih nacionalističkih organizacija definira kao fašizam, on stoga, prema ovoj ocjeni, ima bitno obilježje da prvenstveno vodi borbu »...protiv radnika, radničkih štrajkova i uopšte svih akcija radničke klase« i da ostvaruje najuže saradnju sa buržoazijom,⁹³⁾ Način i oblik borbe KPJ protiv nacionalističkih organizacija detaljno su precizirani u referatu o organizacionim pitanjima Partije. »Jedno vrlo zgodno polje rada, ističe se u tom referatu, naših ilegalnih organizacija jeste formiranje proleterskih četa ne samo za borbu protiv fašizma, već i sa mnogobrojnim drugim funkcijama koje u mnogom zavise od specijalnih lokalnih prilika. Te čete treba da vode i organizuju naše ilegalne organizacije iz celokupne radničke mase bez obzira na to da li pripadaju socijalističkim organizacijama.«⁹⁴⁾ Partijskim organizacijama je skrenuta pažnja da budu veoma oprezne u odabiranju ljudi u borbene čete i naglašava se da se ne prima nijedan radnik »...koji nije bar godinu dana član kakve partije ili sindikata, a uz to za njega garantuju dvojica da je ispravan«. Takođe se ukazuje na mogućnost »...da fašisti ubace svoje ljude u naše organizacije« i ovako precizira zadatak odbrambene čete: »Borba protiv fašizma, reakcije, skupoće itd. Za vreme demonstracija idu u grupi i svojom jednodušnošću i disciplinom daju ton celoj demonstraciji i podižu kod radnika svest o njihovoj snazi...; posećuju u grupi zborove u obližnjim mestima itd. prema opštim i lokalnim prilikama. Isto tako se stalno održavaju konferencije.«⁹⁵⁾

Odbrambene proleterske čete najčešće su se sukobljavale sa Orjunom, koja je ostvarila akcionu saradnju sa Udruženjem četnika i Narodnom odbranom.⁹⁶⁾ Ilegalni pokret Saveza komunističke omladine dao je

⁹²⁾ ARP — Beograd, Fond KI, br. 29—1. II zemaljska konferencija KPJ. Fotokopija.

⁹³⁾ Isto, FKI, br. 29—10. II zemaljska konferencija KPJ. Fotokopija.

⁹⁴⁾ Isto, FKI, br. 29—3. II zemaljska konferencija KPJ. Fotokopija. Iz referata: Organizacioni problemi Partije.

⁹⁵⁾ Isto.

⁹⁶⁾ Vidi napomenu 29.

odbrambenim četama svoje najbolje kadrove i članovi SKOJ-a bili su kičma ovih borbenih grupa jugoslovenskog proletarijata.

Odbrambene grupe imale su u pojedinim krajevima zemlje različite nazive. Negdje se nazivaju Radničke obrane, zatim akcione čete i najzad proleterske akcione čete (Pač). One djeluju ilegalno i u njih su uključeni ne samo komunisti već i omladinci izvan KPJ i SKOJ-a, ali koji su stekli povjerenje ovih organizacija. Članovi odbrambenih grupa bili su naoružani hladnim oružjem, i to: bokserima, štapovima, pendrecima, a imali su revolvare sa veoma ograničenom količinom municije. Članovi ovih grupa tajno su vježbali u rukovanju oružjem, i to iskustvo primjenjivali kao redari na radničkim zborovima, zabavama i sličnim skupovima.⁹⁷⁾ Efikasnost odbrambenih proleterskih četa posebno je došla do izražaja prilikom sukoba nacionalista i radnika-rudara u Trbovlju juna 1924.⁹⁸⁾ Česti sukobi bili su na Beogradskom univerzitetu i tada su odbrambene grupe naprednih studenata dolazile u otvoren sukob sa nacionalistima.⁹⁹⁾ O ovom vidu borbe KPJ protiv nacionalističkih organizacija do danas se veoma malo zna. O tome ima malo podataka. Sačuvana su pretežno u sjećanjima aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta. Prema tim podacima, ovakve organizirane protuakcije KPJ protiv nacionalističkih napada i ispada posebno su bilježile uspjeh u Sloveniji. Odbrambene čete KPJ djelovale su i u drugim krajevima zemlje u Hrvatskoj, naročito Dalmaciji, gdje je pokret Orjune bio dosta razvijen, zatim u Vojvodini i Srbiji.¹⁰⁰⁾

I na III zemaljskoj konferenciji 1924. KPJ je sa posebnom pažnjom razmatrala pojavu i aktivnost nacionalističkih organizacija. U posebnoj rezoluciji »o fašizmu« KPJ utvrđuje da se režim oslanja na nacionalističke organizacije, traži njihovu pomoć i podršku u svim kritičnim momentima i »...pribegava i vanparlamentarnim udarima, pa i građanskom ratu, kada treba da pobeđi i uništi svoje klasne protivnike, a prvenstveno proletarijat«.¹⁰¹⁾ Takve primjere pružile su pojedine evropske zemlje. Djelatnost ekstremnih nacionalističkih organizacija KPJ i na ovoj konferenciji definira kao fašistički pokret u Jugoslaviji. On se, prema ovoj ocjeni, formira i djeluje uz neposrednu pomoć i podršku srpske buržoazije i nalazi uporište u nezadovoljnim sitnoburžoaskim i poluproleterskim masama. Pomoću svojih organizacija srpska buržoazija želi da održi svoju hegemoniju. U tome KPJ vidi pravu ulogu i smisao djelatnosti Orjune, SRNAO, Udruženja četnika, Narodne odbrane. Posebno mjesto u djelatnosti nacionalističkih organizacija KPJ daje militarističkoj organizaciji »Bela ruka«, koja je ostvarila direktan uticaj na rad ovih organizacija i pomoću kojih utire put uspostavi otvorene diktature u zemlji.¹⁰²⁾ III zemaljska konferencija KPJ utvrdila je svoju dalju bor-

⁹⁷⁾ France Klopčić: *Obracun s orjunašima u Trbovlju*. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta. 1917—1929. Kultura, Beograd, 1960, knj. I, str. 203.

⁹⁸⁾ Isto, str. 205—209.

⁹⁹⁾ Dobrivoje Alimpić: *Iz borbe beogradske omladine*. Zbornik sećanja... 1917—1929. Kultura, Beograd, 1960, str. 259.

¹⁰⁰⁾ Vidi: Vladimir Boban: *Odbrambene grupe u Solunu*. Sećanje aktivista... 1917—1929. I knjiga, str. 210—211.

¹⁰¹⁾ Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1937. Izdanje Istorijsko odeljenje Centralnog komiteta KPJ. Tom II, Beograd, 1950. (Dalje: Kongresi i konferencije KPJ 1919—1937). Rezolucija o fašizmu, str. 82.

¹⁰²⁾ Isto, str. 84.

bu protiv nacionalističkih organizacija u dva vida. Prvo, u oblasti ideologije i ta aktivnost posebno treba da se koncentrira na objašnjavanje korijena srpskog šovinizma koji je prema ocjeni Konferencije »ideološki stub fašizma« i na borbu da KPJ ostvari presudan ideološki uticaj na sitnoburžoasku i poluproletersku masu iz kojih se uglavnom regrutuje nacionalistički pokret. Drugo, nasuprot nacionalističkim organizacijama (u dokumentima se doslovno kaže »fašističkim bandama« — pr. moja) KPJ ima zadatak da stvara »jako organizovane samoodbrane proletarijata« i da tim putem štiti svoje organizacije i institucije.¹⁰³⁾

Na IV kongresu KPJ 1928, i to u dokumentu u kome se raspravlja o ratnim pripremama u slučaju novog oružanog sukoba koji, po ovoj ocjeni, postaje neizbježan s obzirom na sve veće zaoštavanje međunarodnih odnosa, ponovno se dotiče pitanje uloge nacionalističkih organizacija i posebno njihove funkcije u toku ratnih priprema, mobilizacije i izbijanja rata. Nacionalističke organizacije (u dokumentu se nazivaju fašističke organizacije — pr. moja) Narodna odbrana, Jadranska straža, Orjuna, SRNAO, Udruženje bivših četnika, Udruženje četnika »Petar Mrkonjić«, Udruženje za suzbijanje bugarskih bandita imaju, prema zaključcima IV kongresa KPJ, prvenstven zadatak da u tim izuzetnim prilikama »...pomažu pri gušenju svakog klasnog i revolucionarnog pokreta za vreme rata.«¹⁰⁴⁾ Jedan od posebno naglašanih zadataka KPJ prije nego izbije rat predstavlja rad među omladinom i komunisti udruženi prvenstveno s omladinom moraju da vode borbu »... protiv buržoaskih sportskih organizacija, protiv fašističkih organizacija itd., pomoću kojih buržoazija priprema omladinu za imperijalistički rat. U tu svrhu Partja i SKOJ treba da šalju svoje članove u takve organizacije, ne pozivajući radničku omladinu da stupe u njih, već stvarajući radničke sportske organizacije.«¹⁰⁵⁾ Zadaci KPJ i SKOJ-a u toku izbijanja rata u borbi protiv nacionalističkih organizacija konkretno se ne određuju. Međutim, zadatak KPJ u vrijeme izbijanja rata formulisan je u ovo vrijeme isto onako kao što je bio zadatak Boljševičke partije pod rukovodstvom Lenjina u toku prvog svjetskog rata, tj. da se bori da imperijalistički rat preraste u građanski rat.

U dokumnetima IV zemaljske konferencije koja je održana 1934. govori se o daljoj fašizaciji zemlje kao načinu rješavanja osnovnih suprotnosti kapitalističke Jugoslavije. Fašizacija zemlje, prema ovoj analizi, manifestuje se, pored ostalog, i u stvaranju fašističkih masovnih stranaka i organizacija kao što su Četnici, Jugoslovenska akcija, Boj, Zov Jadrana i dr. i u toleriranju djelovanja klerofašističkih organizacija kao što su u to vrijeme bile Katolička akcija i Križari. Fašizacija zemlje manifestuje se dalje u pooštavanju terora protiv radničke klase, seljaštva i ugnjetenih naroda.¹⁰⁶⁾ Ponovno se u dokumentima ove konferencije KPJ naglašava potreba da komunisti djeluju ne samo među masama i u reformističkim i klerikalnim sindikatima već i u masovnim fašističkim organizacijama. Utvrđeno je da komunisti do tada nisu dovoljno pažnje

¹⁰³⁾ Isto.

¹⁰⁴⁾ Kongresi i konferencije KPJ 1919—1937. IV kongres KPJ. Rezolucija O ratnoj opasnosti i našim zadacima u borbi protiv rata, str. 185.

¹⁰⁵⁾ Isto, str. 190.

¹⁰⁶⁾ Kongresi i konferencije KPJ 1919—1937. IV zemaljska konferencija KPJ. Odluka o izvještaju Centralnog komiteta i zadacima Partije, str. 222.

posvećivali svom radu u nacionalističkim organizacijama i postavljen je zadatak partijskim organizacijama da svoj uticaj povećaju, i to naročito na selu.¹⁰⁷⁾ Organizacijama SKOJ-a stavljeno je u zadatak da u »...zavisnosti od masovnosti pojedinih fašističkih organizacija pošalju u te organizacije cijele grupe i ćelije SKOJ-a radi pridobijanja elemenata tih organizacija za borbu u preduzećima, za borbu protiv fašizacije i militarizacije omladine u svim tim organizacijama i društvima.«¹⁰⁸⁾ U skladu sa ovakvim odlukama IV partijske konferencije rukovodstvo SKOJ-a u jednoj svojoj instrukciji postavilo je zadatak skojevskim organizacijama da primijene masovan rad u »fašističkim organizacijama«, konkretno Sokolu, Jadranskoj straži, Streljačkoj družini i Bojovnicima. »U tom pogledu, ističe se u pomenutoj instrukciji, treba već jednom napraviti prelom u vašem radu i konkretno rasporediti vaše snage koje treba da rade u tim pomenutim masovnim organizacijama.«¹⁰⁹⁾ Rukovodstvo SKOJ-a kritikovalo je dotadašnju praksu da se isključivo upućuju studenti u rad »fašističkih organizacija« i sugeriralo skojevskim organizacijama da u toj akciji traže puni oslonac u radničkoj omladini.¹¹⁰⁾

U dokumentima Komunističke partije Jugoslavije iz tog vremena se među »fašističkim organizacijama« u kojima KPJ i SKOJ treba da ostvare svoj politički uticaj ne spominje i Udruženje četnika. Međutim, u to vrijeme KPJ je bila odredila svoju političku taktiku u borbi i protiv ove nacionalističke organizacije. To se može utvrditi na osnovu jednog pisma Kominterne upućenog rukovodstvu Komunističke partije Jugoslavije. U pismu se sugerira rukovodstvu KPJ da pokrene akciju među prijateljima »slobode i napredka« za raspuštanje četničke organizacije. Aktuelnost i politički značaj ove akcije obrazloženi su sa nekoliko momenta. Prvo, polazilo se od jedne ocjene da su četnici zbog svojih zlodjela veoma omrznuti u narodu, i to »...kako u Hrvatskoj tako i u Srbiji«. Stoga bi, prema ovom mišljenju, parola za raspuštanje četničke organizacije bila veoma popularna, posebno u Hrvatskoj neposredno poslije ubistva narodnog poslanika Brkljačića i izvršenih drugih četničkih zlodjela. Drugo, četnici su prema istoj ocjeni »najborbenija i najkonzervativnija fašistička organizacija« i borba protiv nje predstavljala opšti doprinos borbi protiv fašizma u cjelini. Akcija za raspuštanje četnika imala bi, prema mišljenju Kominterne, realne uslove da se uspješno okonča. Pri tome imale su se u vidu sljedeće okolnosti: akcija za raspuštanje četnika može se legalno istaći pošto su četnicima nezadovoljni ne samo širi slojevi naroda već takođe i Udružena opozicija i vladajuća partija Jugoslavenska radikalna zajednica; najzad, postojeća četnička organizacija nema podršku »pravih četnika« jer su svojim organizacijama ona predstavljala »...skup svakojakih tamnih elemenata, pustolova, probisveta i kriminalnih tipova koji sakrivajući se za fraze o zaštiti otadžbine vrše nekažnjeno zlodjela nad narodom«. U završnom dijelu ovog pisma konstatuje se da će uspješan ishod akcije za raspuštanje četničke organiza-

¹⁰⁷⁾ Isto, str. 231.

¹⁰⁸⁾ Isto. IV zemaljska konferencija KPJ. Rad među omladinom i zadaće Partije, str. 259.

¹⁰⁹⁾ ARP, Beograd, FKI — Sekcija SKOJ od 7. septembra 1934. Fotokopija.

¹¹⁰⁾ Isto.

cije pozitivno uticati na razoružavanje drugih fašističkih organizacija. U svim onim mjestima, konstatuje se na kraju ovog dokumenta, gdje nisu postojale četničke organizacije, KPJ treba da organizira akcije protiv svih onih organizacija koje su slične četničkoj ili nekoj drugoj nacionalističkoj organizaciji (Organizacije nacionalnih studenata — Ornas —, organizacije Pozorci u Sloveniji, i Hodžerine organizacije u Srbiji).¹¹¹⁾

Utvrđujući akciju za raspuštanje četničke organizacije, Kominternu je neosporno bila dosta dobro obaviještena o prilikama i odnosima u četničkim organizacijama i političkim uslovima u kojima je ona djelovala. Tačno je da su građanske partije u opoziciji bile neraspložene prema četničkom udruženju i da je takođe Jugoslovenska radikalna zajednica, prvenstveno pod pritiskom Jugoslovenske muslimanske organizacije i Korošćeve Ljudske stranke izražavala nezadovoljstvo prema četnicima koje je bilo praćeno ometanjem rada pojedinim četničkim pododborama i otvorenim zabranama daljeg rada. Postojao je takođe i sukob među četnicima i jedan broj četnika učesnika u balkanskim ratovima i u prvom svjetskom ratu distancirao se od postojećeg Udruženja četnika. Međutim, teško je utvrditi koji su među njima bili »pravi« četnici, kako se to u dokumentu Kominterne doslovno navodi, pošto je i u samom Udruženju četnika postojao jedan broj njih koji su takođe bili učesnici u pomenutim ratovima, ali su iz određenih razloga bili u sukobu sa »pravim« četnicima koji su bili izvan postojeće organizacije. O tom sukobu među četnicima već je nešto opširnije rečeno na drugom mjestu ovog rada. Ovdje treba konstatovati da je akcija za raspuštanje četničke organizacije našla svoje određeno mjesto u listovima građanske političke opozicije. Tim putem izvršen je pritisak na vlasti i one su morale u izvjesnoj mjeri poduzimati neke akcije protiv četnika. Međutim, teško je utvrditi u kojoj mjeri je cijela ova akcija inicirana i vođena pod uticajem i rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije.

Politika rukovodstva Komunističke partije, usmjerena već od 1934. na prevazilaženje dotadašnjeg »čelijskog« načina rada partijskih organizacija i orijentisana na djelovanje njenih kadrova u raznim kulturnim, nacionalnim i sportskim organizacijama, snažno je doprinijela povećanju njenog društveno-političkog uticaja u zemlji i čvršćem povezivanju sa širim slojevima naroda. Uticaj Komunističke partije Jugoslavije počeo se od tada osjećati i u onim organizacijama u kojima su svojevremeno imali uporište nacionalnosti. To je slučaj sa sokolskom i skautskom organizacijom i udruženjem Jadranska straža. Bilo je primjera da su komunisti u pojedinim skautskim i sokolskim organizacijama zauzimali rukovodeća mjesta.¹¹²⁾ U izrazito ekstremnim nacionalističkim organizacijama, kao što su u to vrijeme bile Udruženje četnika, Narodna odbrana, Jugoslovenska akcija KPJ ni u ovo vrijeme nije stvorila sebi uporišta.

U dokumentima Komunističke partije Jugoslavije ekstremne nacionalističke organizacije i pokreti redovno su se nazivali fašističkim. Tu ocjenu oni su dobili već na I zemaljskoj konferenciji KPJ, a u Rezoluciji

¹¹¹⁾ ARP Beograd. Fond KI 1936/186, od 22. maja 1936.

¹¹²⁾ Komunisti su obezbijedili vodeće mjesto u skautskoj organizaciji u Sarajevu, Mostaru i Bijeljini. U Sarajevu na čelu skautskog stega nalazili su se komunisti Vladimir Frković-Lule i Stanivuković Predrag. Inače nacionalisti su ovu organizaciju

o fašizmu koja je usvojena na II zemaljskoj konferenciji 1923. učinjen je pokušaj da se cio pokret teoretski definiše. Polazeći od pravilne ocjene da buržoazija uvijek pribjegava stvaranju privatne, nelegalne vojske u kritičnim momentima za svoju vlast, koja samim tim još ne predstavljaju fašizam, u rezoluciji se odmah iza toga konstatuje da se u Jugoslaviji neposredno nakon rata formirao jak fašistički pokret koji se prvenstveno manifestuje kao pokret organiziran pod rukovodstvom srpske buržoazije »među nezadovoljnim sitnoburžoaskim poluproleterskim masama, koje su teško pogođene privrednom krizom, radi održanja svoje hegemonije i radi daljeg imperijalističkog ugnjetavanja podjarmljenih naroda«. ¹¹³⁾ U skladu sa ovakvom ocjenom tadašnje nacionalističke organizacije kao što su Orjuna, SRNAO, Udruženje četnika dobile su kvalifikativ fašističkih organizacija. Neosporno da su ove organizacije, s obzirom na metode koje su primjenjivale u političkoj borbi sa svojim protivnicima i tendencijama koje su u svom biću nosile, sadržavale elemente fašizma, što, uostalom, nije ništa čudno ako se prihvati misao da postoji organska veza nacionalizma i fašizma i da »...sve razlike između evropskih fašizama jesu razlike između njihovih nacionalističkih baština«. ¹¹⁴⁾ Međutim, definisanje nacionalističkih pokreta u dokumentima KPJ kao fašističkih nije proizlazilo kao rezultat svestrane društveno-političke analize ovih fenomena i više je u sebi sadržavalo elemenat političke propagande koji najčešće pojave prikazuju u svom uprošćenom vidu. Kao što su u ostalim dokumentima KPJ koji sadrže ocjene društvenih i političkih kretanja u zemlji između dva rata na izvjesnim mjestima osjeća pojednostavljena slika zbivanja i shematsko crno-bijelo slikanje događaja, isto se to odnosilo i na ocjene karaktera nacionalističkih organizacija. ¹¹⁵⁾ Nepotpunost, a ponekad proizvoljnost u kvalifikovanju nacionalističkih pokreta u zemlji dozvolila je da se na jednom mjestu u dokumentima KPJ konstatuje kako se u Jugoslaviji stvorio jak fašistički pokret i istovremeno konstatuje da on nema uslova za svoj razvitak jer ne postoje veliki gradovi i nedostaje lumpenproletarijat kao ljudska snaga fašističke vojske. Na drugom mjestu u dokumentima KPJ se kaže

smatrali kao svoju. List Udruženja srpskih četnika *Četnik* pisao je svojevremeno da je »skaut gotov četnik« i da je ta organizacija rezervoar četničkoj organizaciji. List *Četnik*, br. 3, od 16. februara 1930. Prodor komunista u skautsku organizaciju bio je neposredan povod da Ministarstvo unutrašnjih poslova uputi jedan dopis Upravi banovine u Sarajevu u kome doslovno stoji sljedeće: »Za skautsku organizaciju treba zainteresovati naše nacionalno ispravne ljude i nastojati da ovakvi ljudi ulaze po upravama skauta dok sve ostale marksistički orijentisane elemente treba čim pre iz uprave i udruženja uklanjati.« — ABH FDB, Pov. D. Z. br. 2349/37, od 15. maja 1937.

¹¹³⁾ Kongresi i konferencije KPJ 1919—1937. III Zemaljska konferencija KPJ. Rezolucija o fašizmu, str. 82—85.

¹¹⁴⁾ Dr Milorad Ekmečić: *Osnove građanske diktature u Evropi između dva svjetska rata*. Izdanje Zavoda za izdavanje udžbenika, Sarajevo, 1967. Drugo dopunjeno izdanje, str. 32.

¹¹⁵⁾ U političkom izvještaju IV zemaljske konferencije KPJ konstatuje se, na primjer, da je velikosrpska Jugoslavija »izričito imperijalistička država i to ne samo što priprema rat za spasavanje imperijalističke Jugoslavije« već i radi novih imperijalističkih osvajanja, prvenstveno protiv Italije, »glavnog suparnika velikosrpske buržoazije«. — Kongresi i konferencije KPJ 1919—1937. IV zemaljska konferencija KPJ 1934, str. 224. Sličnih shematskih ocjena ima i na drugim mjestima.

da fašizam u Jugoslaviji nisu prihvatile široki slojevi naroda i stoga on nema uslova da postane ozbiljniji politički faktor u zemlji.¹¹⁶⁾

Četnički pokret nosio je u sebi elemente fašističkog pokreta, ali se on ne može poistovetiti sa analognim fašističkim pokretom u Italiji i Njemačkoj niti se definisati kao čisto fašistički pokret.¹¹⁷⁾ Četnički pokret, kao i slični nacionalistički pokreti, izrastao je na vlastitoj nacionalnoj baštini i u posebnim društveno-ekonomskim uslovima i političkim prilikama. Ti momenti su doprinijeli da je on u predratnoj Jugoslaviji imao funkciju instrumenta režima, odnosno političkih partija na vlasti, da nikada nije prerastao u nezavisan društveno-politički pokret koji bi ne samo nadrastao postojeću političku strukturu već joj se i suprotstavio vlastitim programom nove buduće državne organizacije. Četnici, članovi Narodne odbrane, i članovi sličnih organizacija djelovali su unutar postojećeg buržoasko-parlamentarnog sistema koji u jednoj zaostaloj zemlji kakva je u to vrijeme bila Jugoslavija nije omogućavao razmah demokratskih institucija; stavljali su se u službu vladajućih političkih stranaka i prema okolnostima i prilikama i prema potrebi primjenjivali fašističke metode borbe, ali nikada ne prelazeći granicu koju su im njihovi naredbodavci utvrdili. Sve ove organizacije bile su sastavni dio nerazvijene i nedovoljno demokratske političke strukture i sve promjene koje su se u njoj odigravale neposredno su se odražavale i na njih. Četnički uticaj nije rastao na neuspjesima postojećeg sistema, već su gubici i porazi tog sistema bili i njihovi vlastiti gubici. Stoga bi se i naziv »fašistički« za ove organizacije i pokrete mogao prihvatiti uslovno s obzirom na metode koje su primjenjivali u borbi protiv svojih političkih protivnika i tendencije koje su u sebi nosili. U drukčijoj društveno-političkoj konstelaciji odnosa neosporno bi se u nacionalističkim organizacijama najbrže oblikovao fašistički pokret sa svim svojim bitnim obilježjem.

¹¹⁶⁾ Kongresi i konferencije KPJ 1919—1937, str. 83—84. Vidi: ARP Beograd; Fond KI, br. 29—10. III zemaljska konferencija KPJ. Politička situacija i neposredni zadaci Nezavisne radničke partije Jugoslavije i ARP Beograd. F. KI br. 87. 1923. Politički izvještaj o situaciji u zemlji.

¹¹⁷⁾ Konstatujući na jednom mjestu u svojoj studiji *Osnove građanske diktature* ... »da je zapadnoevropski fašizam izrastao u dubokoj krizi građanskog društva koga je trebalo spasavati temeljitim socijalnim promjenama«, dr Ekmečić s tim u vezi tvrdi da su zaostala društva istočne Evrope sa izrazito seljačkim obilježjem mogla samo »...imitirati sve što je u fašizmu spoljašnje, ali sama po sebi nikada nisu mogla da organski reprodukuju onu vrstu fašizma koja se izvorno javila u Njemačkoj i Italiji«. — Navedena studija dr M. Ekmečića, str. 30.

CHETNIK AND SIMILAR NATIONAL ORGANISATIONS IN THE FIGHT AGAINST THE WORKERS MOVEMENT AND THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA IN THE PERIOD BETWEEN THE TWO WARS

Summary

The ruling state and political system of the Bourgeoisie of pre-war Yugoslavia used measures of cooperation with the illegal army of the nationalists in every crisis. In the first phase, i. e. from 1918—1921 when the nationalist organisations of the regime had not yet been created, the organs of the bourgeois government created a national guard according to the needs of the moment, or as it was otherwise called the National Defence. The National Guard was formed in almost all parts of the country and this work analyses in particular the actions of the Guard in the area of Bosnia-Hercegovina during 1920—1921. The National Guard mainly consisted of the small-town element and was characterised by brutal and aggressive actions in its fight against the workers movement. At this time the Bourgeoisie also found support in their fight against the revolutionary movement and the Communist Party of Yugoslavia in one section of the workers movement, concretely in Bosnia-Hercegovina, in a group of socialists belonging to the extreme right, who were popularly known as »Zvonashi« from the name of their newspaper »Zvono« (bell). »Zvonashi« appeared with nationalistic parades and were supported in those industrial centres, in which unqualified and semi-qualified workers, with a low class-consciousness and tied closely to the village, were concentrated.

During 1921, the regime had already found a reliable support for its action against the revolutionary workers movement and the C. P. Y. in the newly-created nationalist organisations of the regime, such as the ORJUNA, the Association of Chetniks, National Defence and several years later in the organisation of Serbian National Youth. Until the establishment of the 6th-January regime, individual nationalist organisations took part and were sometimes initiators of actions against the revolutionary workers movements. The work quotes many instances of such actions. Nevertheless from the second half of 1921, the Bourgeois government did not seek the help of the national organisations of the regime to such an extent in the fight against the workers movement since its further development was seriously impaired by repressive actions up to that time, which from 1921 acquired a »legal« basis. The regime began to seek the wide support of »private initiative« in the fight against the revolutionary workers movement and the C. P. Y. from 1934 when it was confronted with a rejuvenated and revived workers movement led by the C. P. Y. The regime wished to oppose this with organised anti-communist propaganda. In its efforts to do this, it had the full understanding and support of the nationalist organisations, first and foremost of the Association of Chetniks, National Defence, the »Sokols« and other similar »patriotic« associations. These organisations were themselves initiators of wide anti-communist actions, which solidified from 1935 into the creation of an anti-communist Committee and Council throughout the whole country. The Association of Chetniks insisted on being the bearer and co-ordinator of anti-communist activities of the nationalist organisations and associations. The entire action of the anti-communist committees, however, was led and

controlled by the Home Office (Ministry of Internal Affairs) and the whole burden of this action fell on the organs of the government. The Association of Chetniks and similar nationalist organisations did not enjoy any more socio-political prestige as they had already been seriously compromised by their participation in unpopular actions on the side of the regime. On the basis of much evidence, the author has established that the widely-spread anti-communist action was completely unsuccessful.

In the final part of the work, the forms, which the fight of the C. P. Y. against the nationalist organisations of the regime took, the latter, always being treated as fascists in the documents of the C. P. Y., are analysed. The C. P. Y. created within the revolutionary workers movement special fighting units which came into conflict with the nationalists in open physical fighting. From 1934, the C. P. Y. endeavoured to paralyze individual national organisations by infiltrating its members into the leadership of these organisations (especially the Sokol and Scout organisations).

Napori KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine

Antonić Zdravko

Pitanje politike bratstva i jedinstva bilo je prisutno u političkom programu KPJ ne samo u vrijeme priprema i pokretanja ustanka protiv okupatora 1941. godine nego i u periodu postojanja Kraljevine Jugoslavije.

Istorijski gledano, problem međunacionalne saradnje jugoslovenskih naroda, odnosno problem bratstva i jedinstva, postavlja se pred KPJ od onog vremena od kada ona počinje vršiti svoja teorijska razmatranja — o karakteru postojeće i buduće jugoslovenske države. Početna lutanja i slabosti oko razrješavanja postavljenih pitanja bila su u dobroj mjeri odstranjena Rezolucijom III konferencije KPJ 1924. godine, a naročito dokumentima Splitskog plenuma CK KPJ 1935. godine, kada je, konačno, prevladalo gledište: da se KPJ ima boriti za federativno uređenje države u kojoj će pojedine jugoslovenske zemlje, pa prema tome i Bosna i Hercegovina, biti posebne federalne jedinice.¹⁾

Idući ka 1941. godini, kroz raščišćavanje ideoloških razlika i suzbijanja frakcionaštva u Partiji, još više se produbljuje koncepcija federativnosti i iznalaze najadekvatniji putevi za njeno ostvarenje. U skladu s tim, formiraju se KP Slovenije i Hrvatske, a ostale jugoslovenske pokrajine dobijaju ili obnavljaju svoja partijsko-politička rukovodstva u vidu nacionalnih, odnosno pokrajinskih komiteta. Za Bosnu i Hercegovinu takvo rukovodstvo obnovljeno je 1938. godine u Mostaru. Formiranje nacionalnih partija i pokrajinskih rukovodstava ne treba, dakle, tumačiti kao tendenciju KPJ usmjerenu na razbijanje zajednice jugoslovenskih naroda, nego kao način iznalaženja najadekvatnijih rješenja za

¹⁾ *Pregled istorije SKJ*, Institut za izučavanje istorije radničkog pokreta, Beograd, 1963, 135, 215—217 (ćirilicom); Vaso Čubrilović, *Istorijski osnovi republike Bosne i Hercegovine*, Prilozi, 4, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1968, 39; Jovan Marjanović, *Prilozi rješavanju nacionalnog pitanja* (predavanje na Filozofskom fakultetu u Beogradu studentima postdiplomskih studija, školske 1964/65).

njeno čvršće i jače povezivanje. Polazeći od teze da je Jugoslavija nastala kao posljedica vijekovne težnje i volje svojih naroda, KPJ nije bila za razbijanje tih istorijskih tekovina. Ona je samo preduzetom reorganizacijom htjela pokazati kako nije zadovoljna sa postojećim uređenjem države u kojoj dominiraju klasno i nacionalno ugnjetavanje. Saznanje — da Jugoslaviju treba sačuvati, ali je kroz socijalističku revoluciju preurediti u zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda, organizovanih tako da do punog izražaja dolazi njihova samostalnost — bilo je jedno od najznačajnijih otkrića u teoriji KPJ i predstavljalo je polaznu osnovu za postavljanje i razrješavanje svih drugih pitanja, a posebno vođenje politike bratstva i jedinstva.³⁾ Ova postavka mora se uvijek imati u vidu kada se govori o borbi KPJ za bratstvo i jedinstvo naroda u NOB-i. Razlika je samo u tome što se ovo pitanje moralo različito tretirati prije i poslije okupacije. U periodu do kapitulacije jugoslovenske vojske i rasparčavanja Jugoslavije, pitanje bratstva i jedinstva u svim dokumentima KPJ se tretira kao sastavni dio borbe za autonomiju i ravnopravnost naroda Bosne i Hercegovine, odnosno kao sastavni dio opšte borbe naroda Jugoslavije za jednakost, mir, hljeb i slobodu.³⁾

Osim političkih, KPJ je još prije okupacije preduzimala čitav niz praktičnih mjera kojima je pokazivala da u praksi sprovodi dosljednu politiku bratstva i jedinstva u Bosni i Hercegovini. U tom pogledu potrebno je posebno istaći nastojanje Partije da u svoju organizaciju okupi najprogresivnije dijelove društva bez obzira na nacionalnu i drugu pripadnost. Za kasniji razvoj događaja — naročito u periodu priprema, pokretanja i razvitka ustanka — ovakav kurs rada Partije bio je od osobitog, ako ne i presudnog, značaja.

U vrijeme napada fašističkih sila na Jugoslaviju i proglašenja NDH, pitanje bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda tretirano je u partijsko-političkim dokumentima KPJ kao sastavni dio opštenarodne borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika.⁴⁾

Na Majskom partijskom savjetovanju u Zagrebu ovom pitanju pristupa se mnogo konkretnije. U proglasu koji je tim povodom izdat ukazano je na problem raspirivanja nacionalne mržnje »...koja će imati teških posljedica za narode Bosne, ako se tome ne stane na put«. Savjetovanje je, u vezi s tim, postavilo pred svoje članstvo zadatak da se najenergičnije bori za bratstvo i jedinstvo naroda u Bosni i Hercegovini i

³⁾ Vaso Čubrilović, isto, 39; Pregled SKJ, 215, 295—296.

³⁾ Vid. Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu (dalje: AIRPS); Leci i proglasi, k. br. 1 (Pisma Bosansko-hercegovačke studentske omladine).

⁴⁾ U proglasu CK SKJ izdatom 15. aprila 1941. godine, gdje se opširno govori o tragediji koja je zadesila narode Jugoslavije, ističe se: »...Ali neka ta gospoda upamte da ništa nije trajno što je upereno protiv naroda, a najmanje vlast današnjih vlastodržaca. Narodi Jugoslavije: Srbije, Slovenije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Vojvodine! vi koji se borite i ginete u borbi za svoju nezavisnost znajte, da će ta borba biti okrunjena sa uspehom, pa ma vi sada sa nadmoćnim neprijateljom i podlegali u toj borbi. Ne klonite duhom, zbijte čvršće svoje redove, dočekajte uzdignute glave i najteže udarce. Komunisti i čitava radnička klasa Jugoslavije ustrajat će do konačne pobjede u prvim redovima narodne borbe protiv osvajača. Ne sklonite duhom ako u toj borbi vremenom i podlegnete, jer će se iz ovoga krvavog imperijalističkog pokolja roditi novi svijet. *Stvorite se istinska nezavisnost svih naroda Jugoslavije — slobodna bratska zajednica* (podvukao A. Z.), AIRPS, — Leci i proglasi, k. br. 2.

da odlučno istupa protiv svih onih koji propagiraju bratoubilačku borbu.⁵⁾

Poslije partijskog savjetovanja u Zagrebu i izdavanja više proglasa⁶⁾ od strane CK KPJ i CK SKOJ-a, u kojima je veoma precizno prikazano političko stanje u zemlji i dati konkretni zadaci partijskim organizacijama u pokrajinama, glavni teret za sprovođenje politike bratstva i jedinstva u BiH preuzima Pokrajinski komitet da bi ga tek kasnije, postepeno, prenio i na cjelokupnu partijsku organizaciju. U proglasu, za koji nismo mogli utvrditi da li je štampan krajem maja ili početkom juna,⁷⁾ Pokrajinski komitet se obratio radnom narodu BiH (posebno: Srbima, Hrvatima, Muslimanima i Jevrejima), ukazao mu na strašnu tragediju, nacionalno ropstvo, glad, pustoš, šovinističko izživljavanje i pozvao ga u ime KPJ, »...u bratsko jedinstvo svih naroda protiv okupatora, protiv izrabljivanja, a za bolju i sretniju budućnost.«⁸⁾

Za dosljedno vođenje politike bratstva i jedinstva u Bosni i Hercegovini bilo je od posebnog značaja to što je rukovodstvo KPJ intenzivno pratilo sve političke tokove i promjene koje su se odigravale od momenta okupacije i uključjenja ovih pokrajina u NDH. U proglasima, pisanim i drugim materijalima centralnog i pokrajinskog rukovodstva Partije i SKOJ-a, naročito je ukazivano na to kako okupatori u BiH žele zavladati bratske narode pod prividnom zaštitom jednih i uništenja drugih. Da bi osujetila ove planove okupatora i stvorila jedinstvo masa, Partija je morala izvršiti preorijentaciju cjelokupnog svog rada, usaglasiti ga s ratnim stanjem, prilagoditi organizaciju uslovima okupacije i razviti svestranu političku djelatnost. Na prostoru istočne i centralne Bosne ovi zadaci Partije ostvaruju se tako što Pokrajinski komitet, nakon svog konsolidovanja poslije okupacije, jača partijsku organizaciju, uspostavlja veze sa svim oblasnim, sreskim i mjesnim komitetima, dostavlja uputstva za rad u vidu proglasa, pisama i drugih materijala, upozorava niža rukovodstva na potrebu konspirativnosti, ali u isto vrijeme traži od svog članstva da ne ostane izolovano od masa, nego da udvostruči svoju političku i drugu djelatnost i da se svim snagama založi kako bi narodu objasnilo suštinu bratoubilačke borbe koju propagira okupator zajedno s ustašama. Da bi se ti zadaci što bolje izvršili, Pokrajinski komitet je uveo u praksu održavanje širih partijsko-skojevskih

⁵⁾ Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, tom III, knj. 1, 9.

⁶⁾ Kao, npr., Proglas CK KPJ od 1. maja 1941; 22. juna, 12. jula; 25. maja; 7. novembra i proglasi CK SKOJ-a od 1. jula 1941; avgusta 1941. Direktivno pismo Ive Lole Ribara — Sekretarijatu Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu od kraja avgusta 1941; Direktivno pismo o stvaranju organizacija SKOJ-a u partizanskim odredima; novembarski proglas; članci *Omladinske borbe* i dr. materijali. Dokumenti omladinskog pokreta Jugoslavije, Beograd 1954, T—I, k. 2, 5—9, 22—25, 26—29, 29—32, 32—35, 35—38, 42—43, 47—52 i 53—56.

⁷⁾ Redakcija Zbornika NOR-a (tom IV/1, 3—6) smatra da Proglas PK KPJ za BiH, o kome je ovdje riječ, potiče iz druge polovine maja, dok ga je Redakcija Arhiva Saveza komunista Bosne i Hercegovine, (T—III/1, 9—13) označila kao junijski proglas Pokrajinskog komiteta. Iako nismo mogli ustanoviti tačan datum izdavanja Proglasa, vjerovatno je druga Redakcija bliža istini, jer se u Proglasu pominje spaljivanje srpskog sela Sane kod Prijedora i vješanje 27 seljaka, a to je bilo na u maju, nego početkom juna 1941. godine.

⁸⁾ Zb. NOR-a, T—IV/1, 6; Arhiv Saveza komunista Bosne i Hercegovine, T—III/1, 13.

sastanaka po oblastima⁹⁾) na kojima su komunisti podnosili izvještaje o svom radu, razmjenjivali iskustva i dobijali konkretna partijsko-politička zaduženja. U uslovima okupacije i oštrog okupatorsko-kvislinškog terora prema narodu i komunistima, savjetovanja su se pokazala kao izvanredno dobra forma rada Partije, jer je preko njih bilo najlakše održavati političku mobilnost članstva, upoznavati se sa specifičnostima pojedinih regiona u fazi priprema ustanka i prenositi opšte partijske direktive. Zahvaljujući baš ovakvim sastancima, Pokrajinski komitet je mogao ne samo da priprema sve progresivne snage za oružanu borbu nego i da u dobroj mjeri, preko određenih kanala, utiče na one mase koje su ustaše podgrijavale na šovinističke ispade i zaoštavanje bratoubilačke borbe. Za vrijeme priprema ustanka, a i kasnije, bilo je od posebne značaja to što su redovi KPJ u istočnoj i centralnoj Bosni bili sastavljeni, naročito u gradskim organizacijama, iz svih nacionalnosti koje su tu još odranije živjele. Tako je, npr., u partijskim organizacijama u Sarajevu, Zenici, Tuzli, Brčkom, Bijeljini, Doboju, Maglaju, pa i nekim drugim mjestima, bilo i Srba i Muslimana i Hrvata. Analogno tome, i u partijskim rukovodstvima (mjesnim, sreskim, oblasnim i Pokrajinskom komitetu) bilo je pripadnika svih nacionalnosti. U uslovima kada okupator u BiH nije jednako tretirao sve nacionalnosti, nego je jedne posredstvom kvislinške vlade NDH stavio van zakona, a druge uzeo u prividnu zaštitu, višenacionalni sastav partijskih organizacija bio je jedan od presudnih faktora koji je omogućio da Partija djeluje i sprovođi politiku bratstva i jedinstva u redovima svih nacionalnosti i na taj način u znatnoj mjeri sprečava namjere okupatora. Borba KPJ u istočnoj i centralnoj Bosni za bratstvo i jedinstvo bila je naročito teška u vrijeme priprema ustanka, jer je u tom periodu, u strogo konspirativnim uslovima, valjalo obaviti i čitav niz drugih, posebno organizacionih i vojnih zadataka, neophodno potrebnih za pokretanje oružane borbe.

Glavni metodi uticaja kojim se u ovo vrijeme djeluje na mase svih nacionalnosti u istočnoj i centralnoj Bosni jesu, uglavnom, živa riječ aktivista Partije i proglasi Centralnog i Pokrajinskog rukovodstva KPJ. S obzirom na to da je teško — čak i nemoguće, tačno utvrditi stepen neposrednog uticaja članstva na terenu na sprečavanje šovinističkih ispada i jačanju politike bratstva i jedinstva, mi ćemo u narednom izlaganju navesti samo najvažnije proglase raznih partijskih rukovodstava za koje pouzdano znamo da su rasturani po istočnoj i centralnoj Bosni i da su svojim sadržajem vršili pozitivan uticaj na politiku bratstva i jedinstva.

Tako se u proglasu CK KPJ, štampanom povodom 1. maja — međunarodnog praznika radničke klase, — konstatuje kako je u Bosni protiv naroda, naročito Srba, povedena nezapamćena šovinistička i bratoubilačka kampanja od strane marionetske vlade u Zagrebu i kako se u bosanska brda šalju hrvatski vojnici da tamo prolijevaju bratsku krv za račun njemačkog okupatora. U istom proglasu KPJ poručuje narodima Bosne, kao i svim radnim ljudima Jugoslavije, da će ona stajati na čelu

⁹⁾ U toku priprema za ustanak takva savjetovanja održavana su, osim u Sarajevu: u Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci. Cvijetin Mijatović, Izvještaj o organizacionom i partijskom radu KPJ za BiH, Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1950, 134.

borbe protiv okupatora i da je za tu borbu neophodan preduslov: sloga, bratstvo i borbena jedinstvo svih naroda Jugoslavije.¹⁰⁾

Prilikom napada fašističke Njemačke na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. godine, CK KPJ ponovo je uputio proglas radničkoj klasi i narodima Jugoslavije, u kome ih je pozvao da još tješnje zbiju svoje redove i uzmu učešća u borbi protiv okupatora.¹¹⁾

Dvadeset drugi juni komunisti istočne i centralne Bosne dočekali su obavljajući razne partijsko-političke zadatke i može, se, na osnovu sjećanja preživjelih zaključiti, da ih je ovaj događaj izvanredno podstakao u daljem radu. Mada je teško utvrditi kanale kojim je CK KPJ uputio svoj junski proglas PK KPJ za BiH, pouzdano se zna da je on proradi- van na oblasnim partijskim sastancima i umnožavan u tehnicu Pokrajinskog komiteta u Sarajevu.

Za dalji razvoj događaja u istočnoj i centralnoj Bosni, a posebno za jačanje politike bratstva i jedinstva, bilo je od prvorazrednog značaja to što je Polit-biro CK KPJ obrazovao Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije (27. juna 1941), i što je 4. jula donio odluku o početku oružane borbe protiv okupatora. U vezi s tim mjerama u BiH je došao Svetozar Vukmanović, delegat Centralnog komiteta i Glavnog štaba NOP odreda Jugoslavije, sa zadatkom da u ovim pokrajina- ma, zajedno sa postojećim partijskim rukovodstvima i kadrovima, sprovede u djelo odluku Centralnog komiteta i Glavnog štaba o pokre- tanju narodnog ustanka. Da li je tom prilikom S. Vukmanović donio sobom i tekst proglaša CK KPJ, koji je u Beogradu štampan tek 12. jula, nismo mogli utvrditi. Zna se, uglavnom to, da je i ovaj proglas CK KPJ bio uveliko rasturan u istočnoj i centralnoj Bosni, jer smo ga, prilikom istraživanja, često nalazili ne samo u arhivskoj građi NOP-a nego i u op- štimskim i sreskim registraturama NDH.¹²⁾

Uticaj CK KPJ i SKOJ-a na politička zbivanja u istočnoj i central- noj Bosni i na dosljedno vođenje politike bratstva i jedinstva bio je ve- liki ne samo u vrijeme priprema ustanka nego i kasnije u procesu vođe- nja oružane borbe protiv okupatora. Putem proglaša,¹³⁾ biltena,¹⁴⁾ listo- va,¹⁵⁾ lične korespondencije između J. B. Tita i Svetozara Vukmanovi-

¹⁰⁾ AIRPS, RP-II — Leci i proglasi k. br. 3.

¹¹⁾ Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije IRPB, 1963, 328; Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-I, knj. 2, 22—25.

¹²⁾ U proglasu CK KPJ od 12. jula narodima Jugoslavije posebno se apeluje na »slavne tradicije za pravdu i slobodu« i na to da svi oni koji mogu stupaju u parti- zanske odrede. AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, k. br. 8.

¹³⁾ Vid. Proglase CK KPJ od 25. jula; 7. novembra 1941. godine i januara 1942. — IRPS, RP-II, — Leci i proglasi, k. br. 9; Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-I/2, 32—35, 47—52; Arhiv SK BiH, T-III/2, 7—10.

¹⁴⁾ Bilten iz 1941. godine.

¹⁵⁾ Vid. Uzičku *Borbu*, osobito članak J. B. Tita *KPJ u NOB-i* od novembra 1941. godine i *Omladinsku Borbu*, posebno članke: *Zadaci omladine u NOB-i* i *O kultur- nom radu omladine u partizanskim jedinicama* od 17. novembra i članak *O položaju omladine na okupiranoj i oslobođenoj teritoriji* od 24. novembra 1941. Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-I/2, 56—58, 59—60, 60—61, 62—64.

ća,¹⁶⁾ direktivnih pisama,¹⁷⁾ uputstava i drugih sredstava informisanja, centralno partijsko i vojno rukovodstvo stalno je bdjelo nad političkom situacijom u BiH, objašnjavalo u svojim dokumentima politiku okupatora, propagiralo bratstvo i pomagalo Pokrajinskom komitetu i nižim partijskim rukovodstvima da prebrode krizu početništva i da jačaju NOP.

Shodno politici centralnog partijskog rukovodstva, i PK KPJ za BiH sa svoje strane poduzima čitav niz mjera kojima nastoji spriječiti ili makar osujetiti potenciranje međunacionalnih suprotnosti i izazivanje bratoubilačkog rata na čemu je uporno insistirao okupator zajedno s ustašama. Za razliku od CK KPJ, koji je svojim proglasima i drugim sredstvima informisanja određivao samo opštu liniju KPJ, Pokrajinski komitet se zalagao za to da se narodu u BiH, i to svih nacionalnosti i vjera, pokaže na konkretnim primjerima šta im nude okupator i domaće ustaše. U toku priprema ustanka on je u nekoliko navrata poručivao nižim partijskim rukovodstvcima i članstvu na terenu da ulože sve svoje snage kako bi u sredinama gdje se nalaze razotkrili politiku okupatora i stavili se na čelo onih masa koje su pokazivale spremnost da pođu u oružanu borbu. Prvi oblici partijskog rada u istočnoj i centralnoj Bosni, poslije okupacije, usmjereni su na čuvanje ljudstva od ustaškog terora, objašnjavanje suštine okupacije, na podizanje borbenog duha i ostvarivanje kontakata sa uglednijim ljudima iz raznih sredina koji se nisu mirili sa politikom okupatora i terorom ustaša.

Po uputstvima Pokrajinskog komiteta, partijska organizacija na Romaniji uspjela je relativno brzo da utiče na srpsko stanovništvo da se ne odaziva na pozive ustaške vlasti, da ne ide na javne radove i da se, koliko god je to bilo moguće, sklanja od ustaša i čuva oružje. Aktivnost ove organizacije osjećala se i u muslimanskim selima. Posredstvom svojih članova i simpatizera-Muslimana, kao i ličnih kontakata sa pojedinim viđenijim i naprednim Muslimanima, ovoj organizaciji je pošlo za rukom da na području sokolačkog, rogatičkog i dijela sarajevskog sreza za cijelo vrijeme priprema ustanka osujeti svako ustaško divljanje i da u velikoj mjeri afirmiše ideju bratstva i jedinstva Srba i Muslimana.¹⁸⁾

Među gradskim partijskim organizacijama naročito je povedena široka propagandna borba protiv okupatora i ustaša i potencirana politika bratstva i jedinstva u Sarajevu, Maglaju, Tuzli, Brčkom i Bijeljini. Mjesnom komitetu u Sarajevu pošlo je za rukom da u nekoliko navrata, posredstvom svojih simpatizera, koji su radili u nadležstvima ustaške policije, otkrije blagovremeno spiskove komunista i njihovih simpatizera koje je trebalo pohapsiti. Takav jedan spisak od 99 komunista dostavljen je Mjesnom komitetu Sarajeva 22. juna, a drugi, sa 20 komunista, sedam dana kasnije.¹⁹⁾

¹⁶⁾ Nekoliko prvih pisama između J. B. Tita i Svetozara Vukmanovića, nije sačuvano, iako se pouzdano zna da se prepiska vršila (Vid. sjećanje Svetozara Vukmanovića Tempa: *Neuspjeh u rudarsko-metalurškom bazenu Zenice, Vareša i Kaknja*, neobjavljeno, u posjedu autora) ali iz kraja 1941. i početka 1942. godine, postoje brojna pisma (Zb. NOR-a, T-II/2, 59—63, 253; 256—261, 283, 302, 310, 325—330, 337—338, 362, 376—378, 398, 402, 436—439 i 460).

¹⁷⁾ Vid. direktivno pismo Ive Lole Ribara od avgusta 1941. godine — Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije, T-1/2, 39—41 i 42—43.

¹⁸⁾ AVII, NOP, Stenografske bilješke, 5—29 i 30/4, k. 998.

¹⁹⁾ Oba puta spiskove je dostavila Mjesnom komitetu Sarajevo Ela Momčilović,

Najbolji primjer — koliko je u Sarajevu vođena dosljedna politika bratstva i jedinstva — potvrđuje struktura samog članstva Partije i SKOJ-a. Među 125 članova KPJ, koliko ih je, približno, u vrijeme priprema ustanka, bilo u ovom gradu, ne računajući članove SKOJ-a, nalazi se 38 Srba, 25 Muslimana, 22 Jevreja, 20 Hrvata, dok ostali pripadaju raznim drugim nacionalnostima, kao što su Slovenci, Mađari, Nijemci i drugi.²⁰⁾

Mada za skojevsku organizaciju nismo mogli utvrditi slične odnose, jer su izvori vrlo oskudni, vidi se, na osnovu imena u pojedinim spiskovima, da je i među skojevcima bilo aktivista iz svatih nacionalnosti koje su živjele u Sarajevu. Proučavajući veoma obimnu partijsko-skojevsku djelatnost u Sarajevu, ne samo u vrijeme priprema ustanka nego i kasnije, stekli smo uvjerenje da je višenacionalni sastav partijskog i skojevskog članstva, u uslovima kada okupator nije jednako tretirao sve nacionalnosti stanovništva, bio jedan od presudnih faktora koji je omogućavao KPJ da ona ne samo opstane nego i da veoma široko razgrana svoju političku, vojnu, organizacionu, ekonomsku i drugu djelatnost. I upravo ova široka razgranata partijska i skojevska aktivnost u Sarajevu dolazila je u veoma oštar sukob sa planovima i namjerama okupatora i NDH. Ne mogavši da se brzo i energično obračuna sa ilegalnim pokretom, okupator je zajedno s ustašama pribjegavao masovnim hapšenjima i maltretiranju stanovništva. Samo do avgusta 1941. godine ustaška policija uhapsila je u Sarajevu oko 2000 građana.²¹⁾

Iako su okupatorski i ustaški organi vlasti, u skladu sa svojom denacionalizatorskom politikom, bar u početku, hapsili samo Srbe, Jevreje i komuniste, bez obzira na nacionalnost, oni se dugo nisu mogli držati tog programa. Na osnovu spiskova komunista, preostalih od policije bivše Jugoslavije, svakodnevnih aktivnosti članstva partijske organizacije u Sarajevu, dobrog držanja pojedinih komunista-Muslimana i Hrvata na policijskim isljedanjima i zalaganja javnog mnjenja drugih nacionalnosti za sudbinu svojih sunarodnika, okupatorsko-ustaški organi vlasti mogli su ubrzo da se osvjedoče da u Sarajevu nije riječ samo o otporu okupaciji Srba i Jevreja nego da su za taj otpor i te kako zainteresovani

koja je kao daktilograf radila u ustaškoj policiji. Na prvom spisku bili su, pored ostalih, Avdo Humo, Hasan Brkić, Pavle Goranić, Rato Dugonjić i gotovo većina članova Mjesnog komiteta.

Nisam Albahari, *Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik, knj. 1, 93.

²⁰⁾ Nisim Albahari, *O radu KPJ u Sarajevu i okolini*, AIRPS, MG, Inv. br. A-3; Ljujić Vojo, *Pokrajinska konferencija KPJ za BiH*, Arhiv IRPS, MG, Inv. br. Lj-2; Sjećanja Dana Olbine, Mladena Kneževića, Milutina Đuraškovića, Olge Marasović, Fehre Ajanović i Nikole Cvijetića, AIRPS, Inv. br. D-12; Knežević Mladen, *O radu Partije, sindikata i omladine, od 1940. do 1941. godine u gradu Sarajevu kao i o drugim zbivanjima u toku NOB-e*, AIRPS, MG, Inv. br. K-24; Jovanović Iso, *O radu partijske organizacije u BiH*, AIRPS, MG, Inv. br. J-18; Albahari Nisim, *O radu KPJ u Sarajevu i okolini*, AIRPS, MG, Inv. br. A-12; Čengić Esad, *Sjećanja na rad partijske organizacije u BiH*, AIRPS, MG, Inv. br. Č-5; Đurašković Milutin, *O radu Partije i sindikata pretežno u Sarajevu od 1938. do 1941.* AIRPS, MG, Inv. br. Đ-6.

²¹⁾ Nisim Albahari, *Sarajevo u prvim danima okupacije i formiranje prvih partizanskih odreda u njegovoj okolini*, Ustanak naroda Jugoslavije 1941. godine, Zbornik, 1, 96.

mnogi ljudi iz redova drugih nacionalnosti. Herojsko držanje na policiji Alije Hodžića, člana PK SKOJ-a, skojevca Džavida Haverića, članova Partije Ferida Čengića, Salka Goze²³⁾ i mnogih drugih komunista-Muslimana, najbolje je potvrdila činjenicu da za ideološko i revolucionarno opredjeljenje nije bitna nacionalna pripadnost, nego stepen svijesti i saznanje nužnosti klasne borbe i neophodnosti borbe protiv okupatora.

Za razliku od Sarajeva, gdje je nacionalna struktura partijskog i skojevskog članstva bila veoma izmiješana, ili Romanije, Ilidže i Blažuja, gdje su većinu članova sačinjavali Srbi, u svim drugim mjestima sarajevske oblasti (Zenici, Kaknju, Brezi, Varešu, Travniku i nekim drugim centrima) većinu članstva su sačinjavali Muslimani.²⁴⁾

Posmatrani u cjelini, napori KPJ na organizovanju svih progresivnih snaga društva u borbi protiv okupatora, kroz izgrađivanje čvrste politike bratstva i jedinstva, odvijali su se na području sarajevske oblasti, naročito u gradovima, u izuzetno složenim uslovima i pod velikim pritiskom okupatorsko-kvislinške vlasti. Pa i pored toga, minucioznim radom članstva, javili su se, još prije ustanka, prvi pozitivni rezultati na planu izgrađivanja dosljedne politike bratstva i jedinstva koji će se kasnije, u procesu oružane borbe, sve više afirmisati.

I na području tuzlanske oblasti bili su, još prije početka ustanka, udareni solidni temelji politike bratstva i jedinstva. Osobito se u tom pogledu isticao sam grad Tuzla, gdje je u vrijeme priprema ustanka djelovala jedna od najjačih partijskih organizacija oblasti i gdje su Oblasni komitet partije i Oblasno vojno rukovodstvo (od polovine jula 1941. godine — Oblasni vojni štab ili Štab tuzlanske oblasti) imali svoje sjedište. Ali, da bismo se mogli što realnije upoznati sa konkretnim naporima KPJ na izgrađivanju politike bratstva i jedinstva u tuzlanskoj oblasti u periodu priprema ustanka, moramo prethodno da pogledamo — kakva je i kolika bila partijska organizacija, koja je radila na sprovođenju te politike. Malobrojni i nepotpuni dokumenti o partijskoj djelatnosti iz ovog vremena u dobroj mjeri otežavaju njeno cjelovito sagledavanje i uvid u brojnost partijskog i skojevskog kadra. Pa ipak, na osnovu sačuvanih dokumenata, memoarske građe, izjava preživjelih učesnika, evidencije Saveza boraca, građe neprijateljskih registratura i nekih drugih izvora, vidi se da je na području pomenute oblasti djelovalo u vrijeme priprema ustanka, oko 400 članova Partije i SKOJ-a, od čega je oko 140 zajedno sa Mjesnim i Oblasnim komitetom bilo koncentrisano u Tuzli i neposrednoj okolini, 90 na području Maglaja, Doboja, Gračanice, Bosanskog Petrovog Sela, Dervente i drugim manjim mjestima, 70 na području Brčkog sa okolinom, 100 na području bijeljinskog sreza i Majeveci i oko 4 na području Birča.²⁴⁾

²³⁾ Isto, 95—96.

²³⁾ Jovanović Iso, *Neki podaci o radu partijske organizacije u BiH od 1939. do 1941.* Vojnoistorijski glasnik, (dalje: VIG), 4, 1961, 139—153; AIRPS, MG, Inv. br. 9677, 9704, A-12 i A-3.

²⁴⁾ AIRPS, MG, kat. br. 9688, 9693, 9694, 9697, 9700, 9702, 9764, 9765 i 9776; Petrović Nenad, Simić Veljko, Milojlić Mirko, Perić Jeremija — Stenografske bilješke pri Opštinskoj komisiji za hronike u Bijeljini; Todor Vujašinović, *Ozrenski partizanski odred*, Beograd 1962, 15—20; Vera Nikolić, Amalija Lebeničnik, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, Beograd 1961, 98—112; Hasan Burić, *Pismena*

Za djelovanje na provođenju politike bratstva i jedinstva bilo je od nemalog značaja to što je partijsko i skojevsko članstvo u većini organizacija i na području ove oblasti bilo sastavljeno iz svih nacionalnih sredina.²⁵⁾ Analogno tome, i partijska rukovodstva imala su u svom sastavu članove svih nacionalnosti. Tako je, npr. u Oblasnom komitetu bilo i Srba i Hrvata i Muslimana. Slično je bilo i u nižim partijskim rukovodstvima, i to naročito u Bijeljini, Brčkom, Tuzli i Doboju.

Glavni sadržaj rada kroz koji je partijsko i skojevsko članstvo ujedno sprovodilo politiku bratstva i jedinstva na području tuzlanske oblasti u vrijeme priprema ustanka moguće je pratiti preko sljedećih formi djelatnosti Partije:

— jačanje partijske mreže proširivanjem postojećih i osnivanjem novih ćelija i organizacija u svim sredinama bez obzira na nacionalnu i drugu pripadnost;

— razobličavanje okupatorsko-ustaške politike u odnosu na nejednak tretman, nacionalni sastav i konfesiju stanovništva;

— rad na psihološkim pripremama naroda za otpor;

— prikupljanje oružja, sanitetskog materijala i druge vojne opreme, neophodne za predstojeću borbu;

— stalna briga rukovodstva u pogledu čuvanja kadrova, naročito pojedinaca koji su još odranije igrali zapaženu ulogu u revolucionarnom radničkom pokretu tuzlanskog bazena;

— sakupljanje materijalne i druge pomoći za protjerane izbjeglice iz Slovenije i Slavonije;

— formiranje gradskih — uličnih i seoskih odreda, kao prvih oblika vojne organizacije;

— sprovođenje vojne obuke kadra za predstojeću borbu.

Već prvih ustaničkih dana, u istočnoj i centralnoj Bosni javljaju se i na polju sprovođenja politike bratstva i jedinstva kvalitetno novi sadržaji, a postojeći postaju još bogatiji i raznovrsniji. Odmah poslije okupacije i tokom priprema ustanka išlo se za tim da se narodu, uglavnom, putem proglasa i usmenom riječju, objasni suština politike koju sprovodi okupator u našoj zemlji i tražilo od stanovništva da se od svega toga energično distancira. Ustanak je, međutim, postavio zahtjev — svim patriotskim snagama bez obzira na nacionalnu, socijalnu i političku pripadnost, da uzmu aktivnog učešća u oružanoj borbi protiv porobljivača zemlje. Ali bez obzira na želje i htijenja KPJ, koja je nastojala da ustanaku u istočnoj i centralnoj Bosni, još od prvog dana njegove pojave, dâ opštenarodni karakter, objektivna situacija bila je takva da je on mahom počeo, naročito u bazi, kao oružani otpor srpskog naroda.

izjava u posjedu autora; Stevo Popović, *Maževički partizani*, Svjetlost, Sarajevo 1951, 15; Slavko Mićanović, *Početak oružane borbe protiv okupatora i ustaša u bijeljinskom srezu, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, V, Beograd 1961, 60; Pašaga Mandžić, *Sjećanja na partijski rad u Tuzli od 1936. do 1941*; Cvijetin Mijatović, *Neka sjećanja iz prvih ustaničkih dana*; Miloš Zekić, *Ustanak u Birču 1941. godine — sve u Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne*, Beograd 1961, 11—21, 21—31 i 31—45. Djelimičnih podataka o broju članova Partije i SKOJ-a ima i u nekim drugim izvorima — mahom memoarskim sjećanjima.

²⁵⁾ U tom pogledu naročito su u dobrom položaju bile partijske organizacije na području Maglaja, Doboja, Tuzle, Brčkog i Bijeljine.

Pritiješnjen nizom represivnih mjera od starne okupatora i ustaša, srpski narod u istočnoj i centralnoj Bosni poslije okupacije nije imao mnogo izbora u borbi za svoj opstanak. Sva nastojanja njegovih predstavnika iz raznih tabora bivših građanskih partija da i u okviru NDH pronađu izvjesne moduse za svoju egzistenciju i za opstanak srpskog naroda, brzo su, zbog radikalne politike ustaša prema Srbima, doživjela kraj i pokazala se kao totalno promašena stvar.²⁶⁾ Pošto je jedan dio srpskog buržoaskog političkog rukovodstva u istočnoj i centralnoj Bosni svoje pogrešne proračune sa ustašama platio glavom, drugi je potražio spas u napuštanju Bosne i bježanju ili u Srbiju ili na područje italijanske okupacione zone. Malobrojni politički rukovodioci i buržoaski intelektualci koji su ostali na području istočne i centralne Bosne kroz cijelo vrijeme priprema ustanka od strane KPJ bili su toliko slabi i neznatni, da ih u tom periodu i ne možemo ozbiljno tretirati u političkim kalkulacijama. Doda li se tome i odsustvo ma kakvog programa, osim parole — da za ustanak još nije vrijeme — onda stvar postaje toliko jasna da je šire ne treba obrazlagati.

Jedina predvodnička snaga, koja je dijelila sudbinu zajedno sa srpskim seljaštvom i radništvom u svim psihološkim, fizičkim i drugim iskušenjima od momenta okupacije, pa do otpočinjanja oružanog ustanka, bila je KPJ. Iako je njen rad u tom periodu bio izuzetno složen i težak,²⁷⁾ što se vidi i po broju izgubljenih kadrova, ipak je ona, zahvaljujući svom programu, ilegalnoj organizaciji i unutrašnjoj homogenosti, uspjela da se stavi na čelo srpskog naroda kao glavna i jedina snaga, spremna da ga povede u oružanu borbu. Tamo gdje Partija nije mogla da se, u prvo vrijeme, afirmiše, usljed nedovoljnog broja kadrova, (okolina Srebrenice, Bratunca, Drinjače, Kalinovika, Trebave, sela na lijevoj strani rijeke Bosne), ustanci su bili stihijski, što je još jedan dokaz da su sva vodstva iz bivših buržoaskih partija bila zatajila.

Ali, pošto KPJ nije bila, ni po strukturi ni po programu za koji se borila, samo avangarda srpskog naroda nego i svih drugih naroda Jugoslavije, pred nju se poslije okupacije postavio problem djelovanja i u onim sredinama u kojima je i okupator, zajedno s ustašama, tražio svoj oslonac. Nepovoljna okolnost za svestranu djelatnost KPJ na području istočne i centralne Bosne bila je naročito u tome što su njemački okupatori, zajedno sa ustašama, poduzeli, od prvog dana svoga prisustva na ovom prostoru, velike propagandne mjere na produbljivanju već postojećih suprotnosti između Hrvata i Muslimana na jednoj, i Srba, na drugoj strani. Držeći se već oprobane parole — divide et impera — oni su uložili maksimum snaga kako bi iz krajeva naseljenih pretežno Hrvatima i Muslimanima pronašli dovoljno pristalica koje bi potom uputili na uništavanje Srba i paljenje njihovih sela. Da bi uspjeh bio što veći, ovim pristalicama je obećavana srpska zemlja, kuće, stoka i ostalo. Iako

²⁶⁾ Pokušaja za saradnju bilo je u Sarajevu, Tuzli, Bijeljini i nekim drugim mjestima.

²⁷⁾ U periodu priprema za ustanak KPJ je izgubila na području istočne i centralne Bosne dobar broj svojih kadrova. Privremeno ili stalno pali su u ruke ustaške policije: Iso Jovanović, sekretar PK KPJ za BiH, Vaso Miskin Crni, Milutin Đurašković, Lepa Perović, Nisim Albahari, članovi Pokrajinskog i Mjesnog komiteta u Sarajevu, više članova nižih partijskih rukovodstava i dosta velik broj aktivista Partije, naročito u Sarajevu, Bijeljini, Brčkom, Tuzli, Doboju i Maglaju.

ovakvu — bratoubilačku politiku okupatora — i ustaša nije prihvatila većina muslimanskog i hrvatskog stanovništva, ipak se našao izvjestan broj šovinističkih elemenata, koji su lakovjerno nasjeli smišljenoj politici okupatora i krenuli u zatiranje komšija — Srba.

I kada je — sasvim opravdano — na zločine i ubijanja odgovoreno oružanim otporom srpskog naroda, onda su okupatori i njihovi eksponenti — ustaše, stavili u pokret sav svoj aparat i propagandna sredstva (štampu, radio i drugo) da bi pokazali kako su njihova upozorenja Hrvatima i Muslimanima, davana još ranije, bila opravdana. Ustaško-domobranskim jedinicama, koje su bile upućene da likvidiraju prva ustanička žarišta, bilo je naređeno da strogo postupaju sa »srpsko-četničkim«, odnosno »četničko-komunističkim« bandama.²⁸⁾ Takvoj politici okupatora i ustaša kojoj je očigledno bio cilj da rasplamsa bratoubilački rat u istočnoj i centralnoj Bosni (kao i na cijelom području NDH gdje je stanovništvo živjelo izmiješano) do neslućenih razmjera, komunisti su suprotstavili svoju koncepciju, kojom su zavedenim Hrvatima i Muslimanima dokazivali da njihova budućnost nije u bratoubilačkom ratu i saradnji sa okupatorom, nego u zajedničkoj oružanoj borbi sa srpskim narodom. U proglasu od avgusta 1941. godine PK KPJ za BiH obratio se narodu ovih pokrajina kao »Radnicima, seljacima i građanima Bosne i Hercegovine«, a zatim posebno kao »Muslimanima, Hrvatima i Srbima« i podsjetio ih na mnoge primjere njihove ranije zajedničke borbe protiv tuđina,²⁹⁾ rezultate novopodignutog ustanka, koji su postignuti u okolini Srebrenice, Vlasenice, Kladnja, Brčkog, Bijeljine, Doboja i drugih mjesta, a zatim ih pozvao da još odlučnije nego ikada ranije potpognu započetu borbu.

Muslimanima se u istom proglasu skreće posebna pažnja da ne nasijedaju smišljenoj politici ustaša³⁰⁾ i navodi niz činjenica iz kojih se vidi kako ustaše zlostavljaju napredne Muslimane.³¹⁾

Hrvatima se ističe primjer ustaške postrojbe u selu Husinu koja je, nezadovoljna politikom osnivača, otkazala istom »vjernu« službu i priključila se ustanicima — Srbima.

Srbima se u proglasu kaže: »Nije vam ovo prvi put da preživljujete strašnu golgotu stradanja i mučenja. Ali nemojte, braćo Srbi, nasjesti paklenoj namjeri njemačkih osvajača i njihovih prljavih slugu ustaša,

²⁸⁾ »Represalije imaju se sastojati u uzimanju taoca, uzimanju stoke i hrane i uništenju naseljenih mjesta, koja su žarišta pobunjeničke akcije«. Zb. NOR-a, T-IV/1, 530, 532, 533.

²⁹⁾ »Sjetite se tih teških dana, tih herojskih podviga, one odlučnosti i spremnosti za otpor tuđinu i zadojte tim duhom srca vaših sinova i kćeri. Vi hrabri borci iz tih prošlih borbi kažite svima muslimanima, Hrvatima i Srbima, da je opet došlo vrijeme za još odlučniji i krvaviji otpor tuđinskom osvajaču koji je opet porobio i opljačkao našu zemlju...«. Arhiv SK BiH, T-III/1, 31.

³⁰⁾ »... Zna li vi da su ustaše stavljali fesove na glavu pa onda išli po srpskim selima i ubijali i mrcvarili srpske seljake, žene i djecu, da bi protivu nas okrenuli opravdanu, osvetu srpskih seljaka? Zna li vi da vas odvratno lažu kad šire među vas razne glasine da 'četnici' tobože ubijaju i zlostavljaju vašu djecu i siluju vaše žene? Zna li vi da je to odvratna laž sračunata na to da se posije razdor i omraza među vama i Srbima kako bi oni lakše provodili pokolje i nasilja? Zna li vi da ustaše hoće da pomoću ovih laži onemoguće vašu zajedničku borbu sa Srbima protivu njemačkih okupatora i protivu njih samih?« Arhiv SK BiH, T-III/1, 34.

³¹⁾ Arhiv SK BiH, T-III/1, 34.

koji žele da izazovu razdor i mržnju između vas, Muslimana i Hrvata.«³²⁾ Osnovni smisao citiranog proglaša je, dakle, u tome da se pozovu i pokrenu u odlučnu borbu — u oružani ustanak — svi narodi Bosne i Hercegovine, bez obzira na vjeru, narodnost, politička ubjeđenja i da tu borbu vode sve do konačnog protjerivanja okupatora.

Otpočinjanjem oružane borbe protiv okupatora, povećao se i broj faktora koji djeluju u smislu produbljivanja i daljeg razvijanja politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni. Kako je već ranije istaknuto, kroz pripreme ustanka, a naročito kroz prve oružane akcije, rodile su se u okviru ranijih partijsko-političkih tijela i nove institucije KPJ, — vojni štabovi — kojima je bio prevashodni zadatak organizacija i rukovođenje oružanom borbom. U okviru istorijskih pokrajina Bosne i Hercegovine pojavio se Štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za BiH (od septembra 1941. godine Glavni štab NOP odreda za BiH), u okviru oblasti — štabovi oblasti, a u okviru manjih regiona — štabovi odreda. Na području istočne i centralne Bosne djelovao je Štab NOP odreda za BiH, dva oblasna štaba (Sarajevski i Tuzlanski) i šest štabova odreda. Formiranjem ovih tijela, partijska rukovodstva (počevši od najnižih pa do najviših), dobila su veoma snažnog saveznika u vođenju konkretnije, efikasnije i plodotvornije politike na polju bratstva i jedinstva. Partizanski štabovi shvatili su, bolje nego iko drugi, da u višenacionalnim sredinama neće biti dobrog izgleda na uspjeh ako se u borbu masovno ne pokrenu Srbi, Muslimani i Hrvati. I zbog toga je sasvim razumljivo što se oni pojavljuju, naročito u pojedinim fazama razvitka ustanka, kao glavni nosioci i realizatori te politike. Umjesto ranijih pomenutih proglaša, koje su povremeno izdavali CK KPJ, CK SKOJ-a, PK KPJ za BiH i neka oblasna partijska rukovodstva, od pojave partizanskih štabova javlja se masovna produkcija ovih dokumenata, koji se izdaju gotovo svaki dan. Naročito su u tome bili revnosni Štab sarajevske oblasti i Romanijskog odreda. I u sadržajima samih proglaša i pisama štabova osjeća se mnogo novoga, ponekad zajedničkog za sve krajeve, ali i često specifičnog samo za pojedini uži region. Tako, npr., u pismu — Muslimanima istočne Bosne od 14. avgusta partizani sarajevske oblasti otvoreno iznose da su pošli u ustanak, jer ih je »...zadesila velika nevolja«, ali uz to odmah dodaju »...Braćo Muslimani, mi nismo četnici, mi se ne borimo za onakvu državu kakva je bila ranije Jugoslavija — mi smo partizani koji se bore protiv okupatora za nacionalnu slobodu i ravnopravnost svih naroda.«³³⁾

Za razliku od ranijih proglaša i pisama za koje je teško utvrditi stepen uticaja, u konkretnom slučaju se pouzdano zna da su Muslimani u okolini Romanije primili toplo poruku partizana sarajevske oblasti, jer su izjavili da se neće boriti protiv njih, nego će im čak i dobijeno oružje predati.³⁴⁾

Poslije prvog uspješnog koraka na liniji saradnje, Štab sarajevske oblasti posredstvom članova i simpatizera Partije — Muslimana, započeo je pripreme za formiranje Prve muslimanske oružane jedinice.³⁵⁾ U

³²⁾ Arhiv SK BiH, T-III/1, 35.

³³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 32, 33.

³⁴⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 73.

³⁵⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 107.

vezi s tim, on je pisao Štabu NOP odreda za BiH da mu se iz Sarajeva upute novi borci — Muslimani, koji bi bili najpogodniji za veći uticaj NOP-a u muslimanskim selima.³⁶⁾

Krajem avgusta, dijelovi Romanijskog bataljona, izveli su posebne akcije po okolnim muslimanskim selima sa ciljem da ih pridobiju za NOB-u,³⁷⁾ i u isto vrijeme izdato je još nekoliko novih proglasa. Među njima je naročito karakterističan proglas od 1. septembra 1941. godine u kome se piše Muslimanima rogatičkog i sarajevskog sreza, povodom napada nekih neodgovornih i pročetnički orijentisanih ustaničkih snaga na njihova sela, da ne napuštaju svoj zavičaj, jer će ih od četnika braniti oni — partizani. U proglasu se kaže: »... Mi nećemo žaliti da prolijemo svoju krv za bratstvo i zajedničku odbranu od ma kakvih napada. Mi ćemo to dostaviti i tim četnicima, ako se pojave u ovom kraju, i poručiti im otvoreno i jasno da ćemo mi, partizani, braniti oružjem muslimanska sela, ako ih oni napadnu. Dosta je bilo našeg međusobnog zavođenja od strane trećih. Skupo smo to platili i mi i vi.«³⁸⁾

Nekoliko dana kasnije (4. septembra) u uputstvu Štaba sarajevske oblasti o mobilizaciji ljudstva i organizaciji života i rada u jedinicama na terenu, koje je upućeno komandantima bataljona i komesarima četa, posebno se razrađuje taktika rada sa Muslimanima. U tački 2. pomenu-tog uputstva kaže se: »... Muslimane treba privući u Narodno-oslobodi-laćku borbu. Preko veza, koje već imamo u muslimanskim selima, proširiti naš uticaj i na druga muslimanska sela. Uzimati hranu i stvoriti povjerenike po selima. Obrazovati odrede od Srba i Muslimana, za zaštitu muslimanskih i srpskih sela. Pri podjeli ratnog plijena uvijek dati i muslimanskoj sirotinji dio. Suzbijati i kažnjavati sve napade protiv muslimana, vrbovati muslimane u partizanske odrede. Svakom prilikom vršiti bratimljenje sa muslimanima.«³⁹⁾

Kakav je bio efekat ove taktike vidi se najbolje po tome što su i stanovnici muslimanskih sela u okolini Romanije, nakon što su shvatili ko su partizani, počeli da ih snabdijevaju hranom i da im čine razne druge — mahom obavještajne usluge.⁴⁰⁾

Bržu i efikasniju saradnju između jedinica budućeg Romanijskog odreda i Muslimana u sarajevskom, rogatičkom i vlaseničkom srezu u početku su naročito kočili četnici Aćima Babića i Radivoja Kosorića, koji su se ponašali u muslimanskim selima kao polupljakaške bande.⁴¹⁾

Svi naponi Štaba sarajevske oblasti da sa četnicima Babića, Kosorića i raznih drugih samozvanih vođa pronađe zajednički jezik i da ih odvratiti od šovinističke politike prema Muslimanima nisu mogli uroditi dovoljnim plodom. Umjesto da stvari krenu nabolje, situacija se naročito pogoršala od onog trenutka kada su na ovo područje stigli oficiri Draže Mihailovića i kada su domaći četnici pali pod uticaj majora Dangića, Todorovića i drugih njihovih saradnika. Poseban problem predstavljalo je to što su četnici većinu vremena provodili na već oslobođenom području i baš tu sijali anarhiju i nered. Da bi ovo spriječio i da bi što

³⁶⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 112.

³⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 111.

³⁸⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 165.

³⁹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 195.

⁴⁰⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 201.

⁴¹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 201.

tješnje povezao »pozadinu« sa »frontom«, Štab sarajevske oblasti izdao je 15. septembra posebno uputstvo o organizovanju i saradnji vojnoteritorijalnih organa i organa narodne vlasti na oslobođenom području, u kome je tražio da se najoštrije kazne svi oni koji ometaju i podrivaju jedinstvo narodnih snaga u borbi protiv okupatora.⁴²⁾

U skladu sa ovim uputstvom, a na osnovu odluke suda, koji je formirao Štab Romanijskog NOP bataljona od svojih boraca i predstavnika naroda, kažnjavani su špijuni, pljačkaši, paničari i razni drugi po ustanak štetni elementi, bez obzira na to da li su bili Srbi, Muslimani ili pripadnici neke druge narodnosti.⁴³⁾

Najbolja potvrda pravilne politike Štaba sarajevske oblasti i Štaba Romanijskog NOP bataljona na polju politike bratstva i jedinstva, koja je bila protkana nizom konkretnih i originalnih rješenja na terenu, jeste stvaranje prvih muslimanskih jedinica kao sastavnih snaga NOP-a. Koncem septembra 1941. godine na Romaniji (Lučevnik) formirana je Prva partizanska muslimanska četa (oko 60 boraca), koju su sačinjavali pretežno seljaci-Muslimani iz rogatičkog sreza, i to iz sela Šatorovići, Osovo i Okruglog.⁴⁴⁾ Tokom oktobra i novembra četa je, kroz borbe i svakodnevnu aktivnost po muslimanskim selima, toliko ojačala, da se javila potreba njenog prerastanja u veću vojnu formaciju. Odlukom Štaba NOP odreda za BiH, 8. decembra 1941. godine, formiran je Prvi muslimanski bataljon, koji je u svom sastavu imao tri čete.⁴⁵⁾

Aktivno učešće muslimanskog stanovništva u jedinicama Narodno-oslobodilačke vojske na području Romanije, a kasnije i u nekim drugim dijelovima istočne i centralne Bosne, imalo je osim vojnog i ogromno politički značaj. U borcima — Muslimanima Partija je dobila najefikasnijeg saveznika čijim posredstvom je uticala na ostale muslimanske mase da se opredijele za NOB-u i da u njoj uzmu aktivnog učešća.

Intencije Štaba sarajevske oblasti na sprovođenju politike bratstva i jedinstva očigledne su i kod drugih njegovih podređenih štabova koji su djelovali u okolini Semizovca i Kalinovika. Međutim, zbog drugačijih uslova u ovim regionima nije tekao proces stvaranja muslimanskih jedinica onim intenzitetom kako je to bilo na Romaniji.

Iz izvještaja Hasana Brkića — političkog komesara Štaba sarajevske oblasti — Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH, od septembra 1941. godine, vidi se da ustanak sjeverozapadno od Sarajeva (područje oko Sarajeva, Kiseljaka, Semizovca, Vareša, Breze, Zenice itd.) nije tekao odmah linijom uspona, nego je prolazio kroz čitav niz kriza i unutrašnjih potresa, dok se na kraju nije razvio.⁴⁶⁾

⁴²⁾ U tački 5. ovoga uputstva stoji: »Narodno-oslobodilačka borba zahtijeva da se okupe i mobilišu sve narodne snage. Svaki onaj ko na ma koji način ometa okupljanje narodnih snaga i podriva jedinstvo naroda u borbi — narodni je neprijatelj, služi svjesno ili nesvjesno okupatorima, i prema njemu treba postupiti bez milosti«. Zb. NOR-a, T-IV/1, 311.

⁴³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 353.

⁴⁴⁾ Mujo Hodžić, Kako je došlo do formiranja I muslimanske čete na Romaniji pa kasnije muslimanskog bataljona na Varešu 1941. godine, Sjećanje u Redakciji, edicija *Istočna Bosna u NOB-i*, 3.

⁴⁵⁾ Komandant bataljona bio je Mujo Hodžić, seljak; politički pomesar Derviš Numić, student, a zamjenik komandanta Mihael Omerović, geometar. Opširnije o tome: Mujo Hodžić, isto.

⁴⁶⁾ U vezi s tim Hasan Brkić piše: »...Napominjem da su prilike u ovom dijelu

Slab raniji uticaj Partije, nedostatak brojnijih i iskusnijih kadrova u vrijeme priprema i pokretanja ustanka, kao i snažna ustaška propaganda među Hrvatima i Muslimanima, a četnička među Srbima, uveliko su ometali intenzivnije opredjeljivanje na ustanak i usporavali proces izgrađivanja borbenog jedinstva u ovom kraju.⁴⁷⁾

Tek poslije septembra mjeseca, kada je između nekoliko oprečnih uticaja linija NOB-e počela da bilježi prevagu, javio se nešto masovniji priliv Hrvata i Muslimana u partizanske redove.

I na prostoru jugoistočno od Sarajeva (oko pl. Jahorine, Trnova, Kalinovika), gdje je nastao i razvio se Kalinovački NOP odred, nije u početku bilo dovoljno potrebnih uslova za efikasniju politiku na liniji razvitka bratstva i jedinstva. Razlozi za to su identični onima koje smo već pominjali za područje sjeverozapadno od Sarajeva. Iz naređenja Štaba kalinovičkog NOP odreda podređenim jedinicama i drugih dokumentata vidi se da je tek oktobra mjeseca 1941. godine došlo do veće aktivnosti ovoga odreda na polju pridobijanja Muslimana za NOB-u.⁴⁸⁾

Proces pristupanja muslimanskih masa u redove NOB-e u višegradskom, fočanskom i dijelovima sarajevskog sreza, odnosno na prostoru gdje se stvarao i razvijao Kalinovičko-jahorinski NOP odred, postao je mnogo intenzivniji poslije prvih oblika četničko-italijanske saradnje koja se uveliko odvijala na štetu Muslimana u ovim krajevima.⁴⁹⁾

I na prostoru tuzlanske oblasti, politika bratstva i jedinstva dobila je sasvim novu dimenziju otpočinjanjem oružane borbe. Mada za ovo područje ne postoji onako bogata dokumentacija, kakva, npr., postoji za sarajevsku oblast, ipak se, na osnovu onoga čime raspoložemo, može tvrditi da su oblasni i svi sreski vojni štabovi ulagali velike napore kako bi oružanoj borbi, u domenu svog djelovanja, dali opštenarodni karakter.

Tako se, napr., u odgovoru Štaba tuzlanske oblasti — ustaškom komandantu mjesta u Vlasenici, od avgusta 1941. godine, povodom poziva da partizani polože oružje — ističe da to oni ne mogu učiniti, jer je njihova borba pravedna i neophodna za sve narode u Bosni i Hercegovini.⁵⁰⁾ Isti štab je tokom avgusta i septembra mjeseca uputio nekoliko proglašenja, pisama i usmenih poruka Muslimanima ili pojedinim njihovim predstavnicima u kojima je tražio da se oni ne bore protiv NOB-e, nego da joj se priključe.⁵¹⁾ U jednom od tih proglašenja, avgusta 1941. godine, Muslimanima i Hrvatima se poručuje: »Ne dozvolite da vas u ovim sudbonosnim vremenima zajednički neprijatelj uputi protiv napaćenog Srpskog naroda, čija je borba pravedna i nužna. Znajte da ovaj ustanak nije uperen ni protiv muslimana ni protiv Hrvata. Ne vjerujte lažima ustaške

oblasti znatno teže nego na drugim mjestima. Nacionalni šovinizam i mržnja strahovito dolaze do izražaja. Ustaše imaju ponegdje masovnu podršku u borbi protiv nas.« Zb. NOR-a, T-IV/1, 272.

⁴⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 391.

⁴⁸⁾ AVII, NDH, 50/7-4, K-143a; Zb. NOR-a, T-IV/2, 90, 94, 117.

⁴⁹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 94, 117.

⁵⁰⁾ U odgovoru ustaškom komandantu ističe se: »Ne samo Srbi, nego na propast su od ustaša osuđeni svi slobodoumni ljudi, od kojih su ustaše već mnoge pobili. Naročito radnička klasa i njeni pretstavnici postali su meta ustaškog terora, pa i svi seljaci Hrvati i muslimani opljačkani su od ustaške vlasti i jednako gladuju kao i Srbi.« Zb. NOR-a, T-IV/1, 116.

⁵¹⁾ AIRPS, RP-II, — Lecii i proglašenja, kat. br. 21, 24.

propagande, da smo mi divljaci koji hoćemo da pobijemo sve muslimane i Hrvate. Mi znamo da smo braća i da je za svu našu sudbinu kriv tuđin i ustaše, a ne hrvatski narod i muslimani. Tome mogu najbolje svjedočiti sama muslimanska i hrvatska sela u koja dođemo. Mi pružamo ruku i bratićemo se sa svim muslimanima i Hrvatima, koji nam nisu počinili nikakvo zlo.«⁵²⁾ U proglasu se dalje ističe da u redovima partizana ima ljudi iz svih slojeva i svih partija i da je njihov zajednički cilj — borba za slobodu i bolji život svih Srba, svih Muslimana i svih Hrvata. Dalje se naglašava da ta borba nije osamljena, »... jer partizanski odredi djeluju u cijeloj Jugoslaviji i u svim zemljama Evrope koje se nalaze pod okupacijom Hitlera i njegovih saradnika, a uz njih je i velika zemlja radnika i seljaka — Sovjetski Savez.«⁵³⁾

Osim proglasa, Štab za tuzlansku oblast i Sreski štab za Birač su često praktikovali da u cilju ostvarenja saradnje sa pojedinim muslimanskim selima upućuju pisma na odrese uglednijih Muslimana. Tako su pisali Ibrahimu Avdiću iz sela Tareva, Bećiru Veliću iz Šadića i nekim drugim ljudima.⁵⁴⁾

Prilikom prvog opsjedanja Klادنja, avgusta 1941. godine, Komanda narodnooslobodilačkih odreda uputila je poseban proglas »Muslimanima opsjednutog Klادنja«, u kome ih upozna je sa ciljevima NOB-e i traži da »mjesto predaju bez prolivanja krvi«. Međutim, dještvo ovoga proglasa bilo je veoma slabo, jer Kladanj nije mogao biti oslobođen ni poslije pet uzastopnih napada.⁵⁵⁾

I na području Majevičkog NOP odreda rukovodstvo ustanka je nastojalo da ostvari tješnje kontakte sa muslimanskim selima i da ih što prije izoluje od ustaške propagande i pridobije za NOB-u. Početni uspjesi u tom pravcu bili su u dobroj mjeri osujećeni septembarskom ustaško-domobranskom ofanzivom poslije čega je nastala izvjesna stagnacija ustanka u ovom kraju.⁵⁶⁾

Tek od oktobra mjeseca kada je ustanak na Majeveci, Semberiji i Bosanskoj Posavini dobio šire razmjere i veću unutrašnju snagu, zapazila se svestranija aktivnost na polju politike bratstva i jedinstva. Iz toga vremena potiče i nekoliko proglašenja, koje ne izdaje samo Štab majevičkog odreda nego i njegove podređene jedinice na terenu. Tako, na primjer, Narodnooslobodilački partizanski odred sreza bijeljinskog izdaje u oktobru mjesecu proglas s naslovom »Svome narodu sreza Bijeljinskog«, u kome, pored uobičajenih argumenata, iznosi i čitav niz konkretnih podataka, karakterističnih za srez, iz kojih se vide zlodjela Tolja, šefa ustaške policije u Bijeljini i Murat Pašić-bega, ustaškog tabornika u istom mjestu.⁵⁷⁾ Proglasom se pozivaju svi stanovnici sreza, bez obzira na vjerske razlike i doskorašnja politička ubjeđenja, da se odmah i bez oklijevanja pridruže borbi bijeljinskih partizana.

U decembarskom proglasu Štaba majevičkog NOP odreda »Braći muslimanima«, koji su, osim Ivana Markovića-Irca, komandanta Odreda

⁵²⁾ AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 21.

⁵³⁾ AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 1.

⁵⁴⁾ AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 24.

⁵⁵⁾ Arhiv SK BiH, T-III/1, 29—30; Miloš Zekić, *Ustanak u Birću 1941. godine*, Clanci i građa, za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Beograd 1961, 38.

⁵⁶⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 313, 372—379.

⁵⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 72—73.

i Fadila Jahića-Španca, političkog komesara, potpisali još Ahmed Kobić, borac Odreda i Cvijetin Mijatović, tada politički komesar Birčanskog NOP odreda, prikazuje se cjelokupna politička situacija od okupacije Jugoslavije, podsjeća da su tri najveće države svijeta u ratu protiv Hitlera, a zatim poimenično pozivaju — Muslimani iz Gornje Tuzle, Čelića, Koraja, Brezova Polja i ostalih mjesta da se ugledaju na Muslimane u selu Humcima, Nahiovcima, Bosanskoj krajini, na Romaniji i da se priključe narodnooslobodilačkoj borbi ili da samostalno osnivaju partizanske odrede.⁵⁸⁾

U izvjesnim situacijama, kada je to potreba zahtijevala, Štab odreda se direktno obraćao konkretnom selu i takve proglase većinom je potpisivao Fadih Jahić-Španac.⁵⁹⁾

Napori Majevičkog odreda na polju pridobijanja Muslimana u NOB-u često su izvođeni i putem vojnih akcija koje nisu uvijek davale adekvatne političke rezultate. Ovo tim prije što su jedno vrijeme zajedno s partizanima u napadima na neke ustaške tabore učestvovali i četnici kapetana Stevana Damjanovića i Radivoja Kerovića, koji su u osvojenim mjestima činili zločine i tako kočili brži prilaz Muslimana NOP-u.

Dosta brojna i raznovrsna istorijska dokumentacija potvrđuje da je i na području Ozrenskog NOP odreda vođena široka propagandna borba među Hrvatima i Muslimanima. Rukovodstvo ustanka se za vođenje te borbe naročito obilno koristilo okolnošću što je u svojim redovima već imalo izvjestan broj Hrvata i Muslimana. Dolazak grupe Hrvata-Husinjana na sektor Ozrena i njihovo učestvovanje u napadu na Doboju i druga mjesta zajedno sa seljacima-Srbima, kao i prelaz Ismeta Kapetanovića, Fikreta Dedića, Dede Trampića, braće Bešlagića (Adila i Refika) i nekih drugih komunista-Muslimana iz okupiranih gradova u ustaničke redove, bili su svestrano korišćeni u brojnim proglasima, koji su upućivani ostalim Hrvatima i Muslimanima. U jednom od prvih dokumenata sa ovog područja — izvještaju Pašage Mandžića, političkog komesara Ozrenskog NOP odreda — koji je pisan 30. avgusta, dakle samo nekoliko dana poslije dizanja ustanka, kaže se da je raspoložene muslimanskih sela dosta povoljno za ustanak, osim sela Mirčine.⁶⁰⁾

Prodor jakih njemačko-ustaških snaga na ustaničko područje u dolini rijeke Bosne, do koga je došlo krajem avgusta 1941. godine, kao i brojna zlodjela koja su tom prilikom počinjena po srpskim selima, usporili su za izvjesno vrijeme proces afirmacije NOP-a u muslimanskim i hrvatskim selima. Ovo tim prije što su u opštoj ofanzivi protiv ustanika učestvovali i ustaše iz okolnih muslimanskih i hrvatskih sela. »Štab Narodnih Oslobođilačkih odreda Ozrenskog sektora« u svom proglasu od 5. septembra »Radnicima, seljacima, građanima i svim poštenim ljudima« iznosi vrlo dokumentovane podatke o broju popaljenih sela, ubijenih ljudi i poziva Hrvate i Muslimane da ne idu protiv opravdane borbe srpskog naroda, podsjećajući ih da u svojim redovima već »...ima i najboljih sinova hrvatskog i muslimanskog naroda, koji se bore, kako se u proglasu kaže, za našu zajedničku slobodu.«⁶¹⁾

⁵⁸⁾ AVII, NDH, 13/1—5, k-1626; AIRPS, RP-II, — Leci i proglasi, kat. br. 93.

⁵⁹⁾ Arhiv grada Tuzle, br. 1213/37.

⁶⁰⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 135.

⁶¹⁾ AVII, NDH, 7/8—1, k-142; Zb. NOR-a, T-IV/1, 332—333.

Poslije prebrođavanja početne krize i stabilizacije ustaničkih snaga na Ozrenu, Štab Odreda je, s vremena na vrijeme, izdavao naređenja svojim jedinicama da zalaze u pojedina muslimanska sela i da u njima sprečavaju formiranje ustaških grupa.⁶²⁾ Dolasku ustaničkih snaga u pojedina sela, obično su prethodile pismene poruke Štaba odreda na adrese uglednijih Muslimana.⁶³⁾

Ali s obzirom na ekonomsko-strategijski značaj područja na kome se pojavio Ozrenski NOP odred, i dještvo njemačko-ustaške propagande na muslimanska i hrvatska sela bilo je izuzetno snažno. Podjelom oružja muslimanskim selima, vrbovanjem mladića-Muslimana u Hadžiefendićevu legiju i držanjem jakih domobranskih snaga na terenima naseljenim Muslimanima, ustaše su u dobroj mjeri uspjele da osujete namjere NOP-a na izgrađivanju efikasnije politike bratstva i jedinstva. Iz novembarskog proglašenja Štaba ozrenskog odreda se vidi da su ustaške vlasti poduzimale i čitav niz drugih mjera kako bi spriječile započeti proces orijentacije Hrvata i Muslimana prema NOP-u. U tu aktivnost bio je uključen i veliki župan župe Usora i Soli Ragib Čaplić, koji je u Tuzli, početkom novembra, održao veliki zbor, na kome je pozvao sve stanovništvo Tuzle i okoline, bez obzira na nacionalnost, da krene u borbu protiv »četničko-komunističkih bandi«.⁶⁴⁾

Propaganda o mobilizaciji protiv ustanka bila je naročito jaka u onim muslimanskim selima koja su bila na granici prema ustaničkoj teritoriji.⁶⁵⁾

Napore štabova odreda i oblasti na sprovođenju politike bratstva i jedinstva usmjeravali su i pomagali centralno i pokrajinsko rukovodstvo KPJ, a osobito Glavni štab NOP odreda za BiH. Među dokumnetacijom koja potiče od partijskih rukovodstava treba posebno istaći septembarske proglašenja CK KPJ i PK KPJ za BiH u kojima se pozivaju vojnici, podoficiri i oficiri domobranske vojske da se priključe NOB-i.⁶⁶⁾ Da su ovi proglašenja imali određeni uspjeh, vidi se iz izvještaja Štaba NOP odreda za BiH od 8. septembra u kome se konstatuje da su domobranski vojnici u okolini Kladnja, Vlasenice, Olova i nekim drugim mjestima u BiH pružili slab otpor i potom prešli na stranu partizana. Također se vjeruje da bi taj prelaz bio još brži i masovniji da su domobranske jedinice bolje poznavale ciljeve NOB-e.⁶⁷⁾

Sa aspekta uticaja ne samo na domobransku vojsku nego i na ona muslimanska i hrvatska sela, koja su još bila pasivna ili se pod uticajem propagande neprijateljski odnosila prema NOB-i, bilo je vrlo značajno to što su štabovi NOP odreda počeli sve više zamjenjivati letke i proglašenja konkretnim djelima sa kojima su u praksi potvrđivali da su dosljedni svojim proklamacijama. Dobar postupak prema zarobljenim domobranima ili uzimanje u zaštitu muslimanskih i hrvatskih sela od raznih neodgovornih i šovinističkih raspoloženih elemenata odjekivali su

⁶²⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 329.

⁶³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 456; Muzej revolucije Sarajevo, br. 33387-59; Arhiv grada Tuzle, br. 1082/33.

⁶⁴⁾ AVII, NDH, 49/13, k. 1701.

⁶⁵⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 138.

⁶⁶⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 457—460; 467—468; Arhiv SK BiH, T-III/1, 86—91.

⁶⁷⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 501.

mного šire od bilo kakvih štampanih propagandnih tekstova. Pojava dosta masovnog ustanka u svim dijelovima istočne i centralne Bosne naseljene Srbima, snažni otpori politici ustaša od strane većine Hrvata i Muslimana, koji su se počeli ispoljavati u više oblika, kao i nedostatak vlastitih vojnih snaga, prisilili su njemačke okupatore da tokom septembra mjeseca započnu mijenjati taktiku prema Srbima i da se počnu javljati kao njihovi prividni zaštitnici. Ta promjena bila je naročito vidljiva u pritisku njemačkih vojnih i političkih predstavnika na ustašku vladu da ona zabrani rad tzv. »divljih ustaša« i u naporima cijepanja ustaničkih snaga putem pozivanja na pregovore i odlaganje oružja.⁶⁸⁾

Pokrajinski komitet i Štab odreda za BiH blagovremeno su otkrili ove smišljene manerve njemačkog okupatora i odmah, putem proglašenja, pisama i na druge načine, počeli upozoravati stanovništvo i podređene štabove na terenu da ne dozvole da ih zavaraju. U jednom od tih proglašenja stoji: »Opšti prezir i smrt naći će svaki izdajica koji se preda okupatorima, pa bio on iz redova Srba, muslimana ili Hrvata.«⁶⁹⁾ Dalje se ističe da »Narodnooslobodilačka vojska mora odgovarati na sve paklene namjere okupatora zbijanjem svojih redova, okupljanjem u svoje redove svih Srba, svim muslimana i svih Hrvata, bez obzira na njihovu političku, vjersku i nacionalnu pripadnost, za konačno protjerivanje okupatora iz naše zemlje.«⁷⁰⁾

Svoju koncepciju borbe i jasnu definisanost u pogledu vođenja politike bratstva i jedinstva izložio je Štab NOP odreda za BiH i četničkim snagama kada je još 20. septembra dostavio njihovim štabovima uslove pod kojima bi bilo moguće saradivati. Ne ulazeći ovom prilikom u obrazlaganje ostalih tačaka, treba istaći da Štab odreda za BiH posebno insistira kod četničkih štabova da se oni obavežu na dosljedno vođenje borbe, ne samo protiv okupatora nego i protiv Srba, za koje se utvrdi da su izdajnici.⁷¹⁾

Koliko je ovaj Štab živo pratio sva politička kretanja u istočnoj i centralnoj Bosni tokom prvih mjeseci ustanka i koliko je svoju političku taktiku i strategiju stalno prilagođavao konkretnim uslovima borbe, vidi se iz jednog drugog njegovog proglašenja od septembra 1941. godine. Naime, poslije dolaska generala Vladimira Laxe za zapovjednika Bosanskog divizijskog područja i Vojne krajine i izdavanja nekoliko prijetećih proglašenja da ustanici odlože oružje, Štab NOP odreda izdao je svoj proglašenje »Musl/imanima i svim rodolj/ubima u Bosni i Hercegovini« u kome je otvoreno zapitao generala Laxu (Laksu) »na koji način misli izvršiti postavljene zadatke kada je većina njegove vojišne prostorije u ustaničkim rukama i kada mu vojska uveliko otkazuje poslušnost.«⁷²⁾

Napori Štaba NOP odreda BiH za dosljedno sprovođenje politike bratstva i jedinstva bili su izraženi i u brojnim drugim dokumentima koji potiču iz kasnijih mjeseci njegove djelatnosti. Tim naporima naročito su prožimani partizansko-četnički dogovori o zajedničkoj saradnji, na kojima je partijsko i vojno rukovodstvo NOP-a od četničkih pred-

⁶⁸⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 410—411.

⁶⁹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 411.

⁷⁰⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 411.

⁷¹⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 412, 413.

⁷²⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 185.

stavnika tražilo da se okane šovinističke politike prema Hrvatima i Muslimanima.⁷³⁾

Četničke komande su, na riječima, prihvatale prijedloge partizanskih štabova i u više navrata obećavale izmjenu svoje defetističke politike prema nesrpskom stanovništvu u istočnoj i centralnoj Bosni.

Glavni štab NOP odreda za BiH u početku je cijenio da će šovinističke ispade četnika prema Muslimanima najbolje paralisati tako ako sa njihovim vođstvom sklopi pismene sporazume i cjelokupnim ustaničkim snagama u istočnoj i centralnoj Bosni dâ jedinstvenu formu vojne organizacije. Uz velike napore njemu je pošao za rukom da u formalnom smislu postigne taj cilj. Prvoga oktobra u selu Drinjači formiran je zajednički, istina privremeni, operativni štab između četničkih vojnih i partizanskih odreda sa službenim nazivom: Komanda bosanskih vojnih i partizanskih odreda.⁷⁴⁾

U dokumentima⁷⁵⁾ (Zaključcima sporazuma, Proglasu narodu BiH za zajedničku borbu protiv okupatora i ustaša) koji su tim povodom izdati, četnički predstavnici (major Jezdimir Dangić, kapetan Sergije Mihailović i seljak Petar Đukanović) su se svojom čašću i potpisima obavezali da će poštovati i dosljedno u djelo sprovođiti duh sklopljenog sporazuma. Drugim riječima, prema zajedničkom dogovoru, trebalo je da četnički odredi, pored ostalog, prime na sebe obavezu da se jednako odnose prema svim narodima koji žive na prostoru njihovog djelovanja, bez obzira na narodnost, vjeru i političko ubjeđenje.

Međutim, mora se odmah istaći da se stvarni odnos četnika prema Muslimanima u istočnoj Bosni nije promijenio ni poslije stvaranja zajedničkog operativnog štaba. Partizansko-četnička saradnja nije mogla radikalnije uticati na izmjenu nacionalističkog četničkog programa, ona ga je samo donekle usporila i odložila za kasnije dane. Pritiješnjeno konkretnom vojno-političkom situacijom i slabošću vlastitih redova, četničko vođstvo na čelu s Dangićem prihvatilo je saradnju s partizanima, ali ne s namjerom da se tako povede što efikasnija borba protiv okupatora i da se kroz nju afirmiše politika bratstva i jedinstva, nego sa željom da se tim putem osujeti ostvarivanje osnovnih ciljeva NOB-e.⁷⁶⁾

Ovim, zadnjim namjerama prema NOP-u naročito su bile prožete one četničke snage (Mahom oficiri D. M.) koje su isključivo prilazile problemu ustanka naroda Bosne i Hercegovine sa uskonacionalnih i klasnih pozicija.⁷⁷⁾

Duboke ideološke i političke razlike između četnika i partizana bile su na području Bosne, od prvoga dana oružane borbe, toliko vidljive, da ih nikakvi sporazumi i prividna saradnja nisu mogli izmijeniti. Ako se pažljivo pogleda preostala arhivska građa i jedne i druge strane, koja potiče iz vremena o kome pišemo, onda se najbolje vidi kako u praktičnoj svakodnevnoj politici nema ni jednoga pitanja ili problema prema kojima su, u oba tabora, zauzimana identična gledišta. Pa ipak, nigdje se nisu tako brzo porušili partizansko-četnički sporazumi i pokvarili od-

⁷³⁾ AVII, NOP, 13/1, k-1701; Zb. NOR-a, T-IV/2, 7—9, 143, 221—224 i T-IV/3, 16.

⁷⁴⁾ AVII, 1/13-1, k-1701.

⁷⁵⁾ AVII, 1/13-1; Zb. NOR-a, T-IV/2, 7.

⁷⁶⁾ *Oslobođenje*, br. 187, od 1. VI 1947.

⁷⁷⁾ AVII, BH-P-26.

nosi, kao na pitanju vođenja politike međunacionalne saradnje i zalaganju četničkih vođa da se u ustaničke redove ne primaju Hrvati i Muslimani.⁷⁸⁾

Na zajedničkoj partizansko-četničkoj konferenciji u Vlasenici (16. IX 1941) koja ujedno predstavlja kraj međusobne saradnje, četnički predstavnici su otvoreno tražili od predstavnika partizana da se u zajedničku rezoluciju unese posebna odredba prema kojoj Hrvati i Muslimani u BiH ne mogu biti ravnopravni sa Srbima. Pošto im to nije pošlo za rukom, onda su isti zahtjev nešto drugačije formulisali: »Ali bar za vreme rata do zaključenja mira Muslimani i Hrvati u Bosni ne mogu biti ravnopravni drugovi sa Srbima četnicima i partizanima, ukoliko nisu delima do sada pokazali svoju odanost narodnom jedinstvu i vernost nar.(odno) oslob(odilačkoj) borbi«.⁷⁹⁾

Kako su od strane predstavnika partizana odlučno odbačene obje teze četnika u pogledu nejednakog tretmana pojedinih naroda u BiH, pregovori su prekinuti, a međusobni odnosi zaoštreni.⁸⁰⁾

Sedamnaestog novembra četnički predstavnici su u Vlasenici održali posebnu (svoju) konferenciju na kojoj su donijeli takvu rezoluciju koja je bila u dijametralnoj suprotnosti sa ciljevima NOP-a.⁸¹⁾

Istom prilikom formiran je i Gorski štab bosanskih četničkih odreda, koji je kasnije preimenovan u Privremenu upravu istočne Bosne, kao neku vrstu bosanske četničke vlade.⁸²⁾

Sa aspekta problema koji ovom prilikom obrađujemo značajno je istaći da se cjelokupna četnička aktivnost, poslije njihove konferencije u Vlasenici, odvijala u znaku pooštrenog pritiska na muslimansko stanovništvo. Na udaru su se našla naročito ona muslimanska sela ili familije za koje se u četničkim štabovima pouzdano znalo da su naklonjena NOP-u. Kada su, krajem 1941. godine, četnici otpočeli sa masovnim uništavanjem Muslimana u istočnoj Bosni (naročito u Višegradu, Gorazdu, Čajniču i Foči), Pokrajinski komitet i Glavni štab za BiH stavili su u pokret sve svoje političke i vojne snage da bi spriječili šovinističko orgijanje četnika. Da bi zaštitili porodice svojih boraca-Muslimana, kao i druga muslimanska sela od nasrtaja četnika, štabovi pojedinih partizanskih odreda su morali skidati sa položaja svoje jedinice i upućivati ih u onom pravcu gdje su četnici širili bratoubilačku borbu.⁸³⁾

Uporedo sa uzimanjem u zaštitu muslimanskih i hrvatskih sela, vojna i politička rukovodstva NOP-a su nastojala da podignu idejno-politički nivo svojih boračkih redova na viši stepen. To je naročito bilo po-

⁷⁸⁾ AVII, BH-P-26; Zb. NOR-a, T-IV/—, 143.

⁷⁹⁾ AVII, BH-V-2492.

⁸⁰⁾ Vid. pisma Glavnog štaba NOP odreda BiH: »Svim narodnooslobodilačkim partizanskim odredima Bosne i Hercegovine i svim poštenim i rodoljubivim četnicima Bosne i Hercegovine«, Zb. NOR-a, T-IV/2, 143—144 i 147—149.

⁸¹⁾ Tako se, npr., četničkom rezolucijom od 17. novembra zabranjuje svaka politička propaganda, zborovi i dogovori. Naročito je interesantna tačka VI pomenute rezolucije u kojoj se protestuje protiv naoružavanja Hrvata i Muslimana, jer su, tobože, Srbi još uvijek nenaoružani. AVII, BH-P-28; BH-V-1836.

⁸²⁾ Članovi Glavnog štaba, odnosno Privremene uprave su bili: major Jezdimir Dangić i Boško Todorović, kapetan Zdravko Tanasić i seljaci Adim Babić i Petar Đukanović. AVII, BH-P-30; BH-V-419.

⁸³⁾ Grujo Novaković, *Legendarna Romanija*, sjećanje pripremljeno za ediciju *Istočna Bosna u NOB-i* 14 i 15.

trebno sprovoditi u onim dijelovima istočne i centralne Bosne, gdje su nacionalne suprotnosti u 1941. godini bile jače izražene i gdje ustanička masa, zbog velikog priliva seljaka u njene redove i uticaja pročetničkih orijentisanih snaga, nije posjedovala dovoljno visoku izgrađenu revolucionarnu svijest i jasnu orijentaciju. U pismu od 19. oktobra Glavni štab NOP odreda za BiH skreće posebnu pažnju štabovima odreda da »Odnos prema stanovništvu mora biti takav, da ono osjeti u nama svoje prave borce i zaštitnike od fašističkog nasilja. Svojim ponašanjem partizani treba da osvoje povjerenje i ljubav stanovništva.«⁸⁴⁾

Da su jedinice na terenu zaista radile u duhu preporuka i naređenja svog rukovodstva, potvrđuje niz konkretnih primjera. Tako je, npr., Štab tuzlanske oblasti pomjerio u selu Šekovićima termin početka ustanka na nekoliko dana ranije samo zato da bi blagovremeno spasao pohapšene seljake koji su bili smješteni u šekovljanskoj kasarni.⁸⁵⁾ Borci Majevičkog NOP odreda, prilikom zapljene hrane u žandarmerijskoj stanici Šibošnica, dijele istu i srpskoj i muslimanskoj sirotinji.⁸⁶⁾ Na sličan način postupili su i borci odreda »Zvijezda« kada su oslobodili selo Srednje i u skladištu šumarije pronašli oko 20.000 kg zobi.⁸⁷⁾ Borci Igmanske čete javljaju Štabu sarajevski oblasti da su prilikom izvršenja akcije na pruži Sarajevo—Konjic morali uništiti velike količine hrane, jer, kako kažu, »Radi udaljenosti sela nije se mogla pokušati podjela narodu.«⁸⁸⁾ I za jedinice Kalinovičkog, Romanijskog, Ozrenskog i Birčanskog odreda ima niz podataka koji potvrđuju da je njihov odnos prema stanovništvu, bez obzira na nacionalnost i vjeru, bio na zavidnoj visini.⁸⁹⁾

Ovaj tijesni kontakt između boraca partizana i naroda u pozadini nije išao u prilog četničkim snagama i njihovim ljudima. Da bi ga razbile, one nisu birale sredstva. U sredinama gdje je bilo nastanjeno pretežno srpsko stanovništvo, organizatori ustanka, mahom članovi KPJ, napadani su na najbestijalniji način i kvalifikovani kao »svetski probisveti«, »otrovno seme korova«, ljudi »bez imena, narodnosti, vere i morala.«⁹⁰⁾ Borcima seljacima na frontu je poručivano: »Vi seljaci partizani, koji i ne znate šta je komunizam i koji nikada komuniste niste bili, a zapali ste u čopor krvoločnih vukova kao bezazlene ovce, spašavajte što pre živote i duše svoje.«⁹¹⁾

U onim reonima gdje su većinom živjeli Muslimani četnici se i nisu mnogo trudili da ih odvrte od komunizma, nego su njihovu budućnost »rješavali« efikasnijim sredstvima — ubijanjem ili prinudnim iseljavanjem.

Nemajući dovoljno vlastitih snaga da jednovremeno realizuju dva cilja, tj. da unište NOP i nesrpsko stanovništvo u BiH, četnici su pristu-

⁸⁴⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 106.

⁸⁵⁾ Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, V, Beograd 1961, 25, 33.

⁸⁶⁾ Stevo Popović, *Majevički partizani*, Svjetlost, Sarajevo 1951, 265.

⁸⁷⁾ Hronologija radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta u Sarajevu i njegovoj okolini 1919—1945, Sarajevo 1967, 92.

⁸⁸⁾ Zb. NOR-a, T-IV/1, 390.

⁸⁹⁾ Vid. AVII, NDH, 50/7—2, k-143a. Drago Borovčanin, *Prvi organi narodne vlasti na Romaniji*, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo 1966, 261—281, Todor Vujasinović, *Ozrenski partizanski odred*, Beograd 1962, 113, 139, 160.

⁹⁰⁾ AVII, 1/8a—59, k-78.

⁹¹⁾ Isto.

pili traženju saveznika i našli ga u italijanskom i njemačkom okupatoru.⁹²⁾

Dakle, gledano u cjelini, četničko vođstvo je od Vlaseničke konferencije (17. 11) pa sve do kraja 1941. godine, odnosno do prvih oružanih napada na partizane, vodilo takvu politiku u istočnoj i centralnoj Bosni kojoj je bio cilj da poruši ostvarene uspjehe oslobodilačke borbe, a naročito postignute rezultate na planu sprovođenja politike bratstva i jedinstva.

Pošto se, sasvim razumljivo, vojno i političko rukovodstvo NOP-a nije moglo pomiriti s političkim programom pročetnički orijentisanih snaga, ono je u istom periodu preduzelo niz političkih i vojnih mjera pomoću kojih je razbijalo defetističku politiku četnika i branilo tekovine bratstva i jedinstva kao najvažniji zalag svog daljeg uspjeha.

Odmah poslije nespornizuma u Vlasenici, a vrijeme je najbolje potvrdilo da su bili trajni i definitivni, Glavni štab NOP odreda za BiH obratio se otvorenim pismom — Svim poštenim i rodoljubivim četnicima Bosne i Hercegovine — u kome im je izložio suštinu neslaganja i razloge zbog kojih Dangić ne želi saradnju s partizanima.⁹³⁾ Na sličan način, o neslaganju s četničkim vođstvom, bile su obaviještene i sve partizanske jedinice.⁹⁴⁾

I u svim narednim dokumentima koje su izdavali razni organi NOP-a (Pokrajinski komitet KPJ za BiH, Glavni štab, Pokrajinski komitet SKOJ-a, štabovi odreda i dr.), išlo se zatim da se boračkoj masi, bez obzira na njenu pripadnost, kao i narodu u cjelini, objasni suština politike koju vode četnici i da se ukaže na njene štetne posljedice. Uporedo s tim, srpskom narodu je stalno objašnjavano da za ustaške zločine nisu krivi Muslimani i Hrvati, nego okupatori i njihovi eksponenti — ustaše.

Kraj 1941. i početak 1942. godine u istočnoj i centralnoj Bosni karakteriše se i po tome što se borba za bratstvo i jedinstvo vodi u dva koncentrična kruga. Naime, na širem planu i dalje se nastavlja već uobičajena praksa za okupljanje u oružanu borbu protiv okupatora svih Srba, svih Muslimana i svih Hrvata, jer se u tome vidi glavni zalag daljeg uspjeha. U užem krugu, zbog pojačanog pritiska i djelovanja nacionalistički orijentisanih snaga, pojačava se jedna druga vrsta borbe — borba za jedinstvo srpskog naroda. Ali, za razliku od shvatanja i tumačenja četničkog pojma jedinstva, u čijoj se pozadini skrivao opasni šovinizam, organizacije KPJ i partizanski odredi u istočnoj i centralnoj Bosni su se zalagali za takvo jedinstvo koje nije bilo samo sebi cilj, nego nužna pretpostavka za čvršću saradnju sa drugim narodima i uspješniju borbu protiv okupatora.

⁹²⁾ O saradnji bosanskih četnika sa jednim i drugim okupatorom, vid. Rasim Hurem, *Sporazumi o saradnji između državnih organa Nezavisne države Hrvatske i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni 1942. godine*. Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 2, 295—323.

⁹³⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 143—144.

⁹⁴⁾ Zb. NOR-a, T-IV/2, 147—149.

THE EFFORTS OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA TO ENACT THE POLICY OF BROTHERHOOD AND UNITY IN EASTERN AND CENTRAL BOSNIA

Summary

Considered from the historical standpoint, the problem of international of the Yugoslav peoples, i. e. the problem of brotherhood and unity, came to be more seriously considered in the C. P. Y. when it began studying territorial matters in connection with rearranging the existing Yugoslav state. The initial floundering and confusion with respect to these questions was to a large extent dealt with by Resolution III of the Conference of the C. P. Y. in 1924 and in particular by the documents of the Plenum at Split of the Central Committee of the C. P. Y. in 1935, when the standpoint that the C. P. Y. should fight for a federal system of government, in which Bosnia-Hercegovina, like the other regions, would be a separate federal unity, finally won.

From 1941 onwards when ideological differences had been cleared away and the number of fractionists in the Party reduced, the conception of a Federation became even more firmly established and the most favourable ways for its realisation were sought.

The fact that the C. P. Y. entered the uprising in 1941 with a clear concept that Yugoslavia should be preserved, or through a socialist revolution, be reorganised into a union of free and equal nations, arranged in such a way as to give full emphasis to their independence, was particularly important to the authentic conduct of the policy of brotherhood and unity during the uprising. This concept must always be kept in mind when the fight of the C. P. Z. for the brotherhood and unity of its peoples during the National Liberation War is being discussed.

During the attack of the Fascist powers on Yugoslavia and the proclamation of the so-called Independent State of Croatia, the question of brotherhood and unity was treated in party political documents and in practice too, the C. P. Y. being a component part of the all nation fight against the occupying powers and Yugoslav traitors. In proclamations, letter and other material of the central and district leadership of the Party and SKOJ

show how the occupying forces in Bosnia-Hercegovina wanted to create discord between the brotherly nations under the transparent protection of some and the destruction of others.

In order to frustrate the plans of the occupying forces and preserve the unity of the masses, the Party had to execute a re-orientation of the whole of its work and declare it to be in a state of war, adapt the organisation to the conditions of the occupation and develop ubiquitous political activity.

In the territory of Eastern and Central Bosnia these aims of the Party were realised by the District Committee, which was reinforced, which established regular contacts with its regional, rural and urban committees after the Occupation and sent them directions for work, at the same time trying to explain the essence of the destructive policies which the occupying forces were propagating. When the uprising was being prepared and afterwards, it was greatly significant that the ranks of the C. P. Y. in Eastern and Central Bosnia, particularly in town organisations, consisted of all national groups of the population.

The influence of Party leadership and membership in political events in Eastern and Central Bosnia and in the authentic conduct of the policy of brotherhood and unity was very great not only during the preparation for the uprising in the process of conducting the armed fight against the occupying powers. By means of the preparation for the uprising and especially by the first armed actions, special organs emerged within the framework of the party political body, whose predominant task was the organisation and leadership of the armed struggle. In the area covered by this article, the Headquarters of NOP, the division of Bosnia-Hercegovina, two regional headquarters (for Sarajevo and Tuzla) and six headquarters of the divisions were active. With the formation of these bodies, the party leadership acquired a very powerful ally in conducting a more concrete and fruitful policy in the field of brotherhood and unity. The Partizan Headquarters understood better than anyone else that in a multi-national environment it would not augur for its success if all the nations of Bosnia-Hercegovina did not move against the occupying power, regardless of their national and political identities.

The work describes in detail the efforts of the political and military organs of the N. O. P. (National Freedom Movement) to popularise the armed fight against the occupying power and also the obstacles which stood in their path.

The process of building the policy of brotherhood and unity is followed up to the end of 1941 but as it was not finished at that time the conclusions have been fixed only at the initial positive results, which were tremendously important in the later years of the Liberation War.

Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini uoči drugog svjetskog rata*

Ahmed Hadžirović

U programima sindikalnih saveza koji su djelovali u Jugoslaviji u vremenu neposredno poslije preovladavanja ekonomske krize, pa do aprila 1941. godine, redovno se nalaze i stavovi da su oni takve organizacije radničke klase koje se isključivo brinu za poboljšanje ekonomskog, socijalnog i kulturnog položaja svoga članstva, a da politički ne zavise ni od kakve partije niti se uopšte angažuju u političkim pitanjima. Unošenje ovakvih stavova u programe i pravila strukovnih saveza i sindikalnih centrala može se objasniti željom tih organizacija da ne dođu u sukob sa organima vlasti, koja još od »Obznanе« ne odobrava ni jedna pravila radničkih strukovnih organizacija ako u njima nije jasno naglašeno da su to organizacije koje se ne bave politikom i da su neovisne od svih političkih partija. Stvarno, u periodu o kome želimo govoriti nije bilo nijednog značajnijeg sindikalnog saveza na koji jedna ili više političkih partija nije ostvarivala svoj uticaj i preko njega postizala željene rezultate. Zapravo, najveći broj sindikalnih saveza direktno su osnovale pojedine političke partije koje su i na taj način nastojale da prošire i ojačaju svoj uticaj. Tako je osnivač i stalni patron Hrvatskog radničkog saveza bila Hrvatska seljačka stranka, Jugoslovenska nacionalna stranka (JNS) osniva svoj sindikat, Jugoslovenska radikalna zajednica svoj Jugoslovenski radnički savez, JUGORAS itd. Socijalisti i socijaldemokrati su osnivači i dugo vremena stvarni gospodari Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ-a) i Opšteg radničkog saveza (ORS-a), a i druge političke partije se ne odriču želje da ostvaruju uticaj na tako značajnu i brojnu kategoriju stanovništva kakvu predstavlja radništvo. Zbog toga se u zemlji vrlo često odvijala interesantna borba političkih partija za ostvarenje uticaja na pojedine sindikalne saveze ili čak i borba više partija za uticaj u jednom sindikatu. Režim je redovno, pored toga što je u ovo vrijeme imao svoj sin-

dikalni savez koji je osnovao po ugledu na slične organizacije u Italiji i Njemačkoj i u koji su radnici često upisivani i protiv svoje volje, pa i bez svog znanja, nastojao da obezbijedi uticaj i u drugim, naročito značajnijim i većim sindikalnim centralama. U tom nastojanju on je imao prilično uspjeha i posredstvom svojih ljudi u raznim savezima ili drugim sredstvima koja su mu stajala na raspolaganju regulisao odnose među raznim sindikalnim savezima, onemogućavao jačanje jednog, a pomagao snaženje drugog sindikalnog saveza i uopšte predstavljao vrlo značajan faktor u radu i razvoju sindikalnog pokreta u zemlji.

Komunistička partija Jugoslavije, poslije zabrane Nezavisnih sindikata 6. januara 1929. godine i progona, hapšenja i provala partijskih organizacija koje su uslijedile poslije proglašenja diktature, dugo vremena nije mogla da se sasvim sredi i ostvari neki značajniji uticaj na sindikalni pokret. Doduše, vrijeme od 1929. do kraja 1934. godine svakako predstavlja period stagniranja i slabljenja radničkih sindikalnih organizacija do čega dolazi iz više različitih razloga, pa se u to vrijeme i onako nisu mogli očekivati neki veći rezultati ni od jednog saveza niti je bilo koja partija, jer su uostalom diktaturom zabranjene i sve političke partije, mogla tada postići neki zapaženiji rezultat. Istina, pojedinačnog rada je bilo, kao što je bilo i nekih grupnih pokušaja u pojedinim, uglavnom izolovanim mjestima, ali to svakako nije moglo bitnije uticati na opšti tok i razvojnu liniju sindikata.

Poslije zabrane Nezavisnih sindikata, Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije je formirao komisiju od pet članova među kojima su bili: Blagoje Parović, Dragutin Saili i Grga Jankes, koja je trebalo da prouči novonastale uslove rada u sindikatima i iznađe najpodesniju formu rada u tim uslovima. Na više sastanaka ove komisije prisustvovao je i organizacioni sekretar Centralnog komiteta KPJ Đuro Đaković, što jasno kazuje koliki je značaj pridavan njenom radu. Komisija je prethodno razmatrala mogućnosti rada komunista u Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu i Hrvatskom radničkom savezu, ali je ipak odlučila da je najbolje organizovati ilegalne sindikate. Pitanje organizovanja ovih sindikata bilo je razmatrano na više sastanaka. Bilo je nekoliko pokušaja organizovanja, ali se na kraju uvidjelo da ova forma rada u sindikatima nije podesna, pa je bez neke zvanične odluke napuštena.¹⁾ U nekim dijelovima zemlje ipak su formirani ilegalni sindikati i komunisti su u njima djelovali, ali se od 1932. godine oni više ne pominju. U periodu od napuštanja ilegalnih sindikata kao forme djelovanja komunista pa do Četvrte zemaljske konferencije KPJ bila je prihvaćena ideja o RSO — revolucionarnoj sindikalnoj opoziciji kao novom vidu djelovanja komunista u sindikatima, da bi na kraju Četvrta zemaljska konferencija KPJ, održana 24. XII 1934. g. u Ljubljani, donijela odluku da se zbog zabrane svih ilegalnih revolucionarnih organizacija komunisti mnogo više angažuju u postojećim legalnim reformističkim, režimskim i drugim masovnim organizacijama i da tamo rade na razvijanju i vođenju borbi radnika, da nastoje uspostaviti akciono jedinstvo radnika, da u

*) Ovaj rad je pročitao na naučnom skupu »Teorija i praksa KPJ — SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva« održanom u Splitu 29—31. oktobra 1969. godine.

¹⁾ O ovom više vidjeti Grga Jankes, *Zapisi ilegalaca*, Beograd 1960, str. 49 i 50.

sindikativima vode borbu protiv svih onih koji onemogućavaju jedinstvo radničke klase i protiv se pretvaranju postojećih sindikalnih organizacija u organe klasne borbe.²⁾

Od odluke donesene na Četvrtoj konferenciji, koja je komunistima nalagala ulazak u sindikate, radnička sportska i kulturno-prosvjetna društva, biblioteke itd., počinje kurs povezivanja Partije sa širim slojevima naroda, odnosno njena borba za uticaj u sindikatima i pretvaranje sindikata u organe klasne borbe. Konferencija je uz odluku o ulasku komunista u sindikate donijela i konkretna uputstva o uslovima rada u sindikatima, metodama kojima se služe rukovodstva tadašnjih sindikalnih pravaca i struja, ciljevima komunista, kako se oni ostvaruju itd. Na konferenciji su takođe doneseni i zaključci o jedinstvu sindikata na klasnoj bazi. Prema tim zaključcima, komunisti bi morali preuzeti u svoje ruke inicijativu za ostvarenje akcionog jedinstva proletarijata i ujedinjenje sindikalnog pokreta.³⁾

U pronalaženju najpodesnije forme djelovanja komunista u sindikatima prilično se lutalo. Već smo pomenuli neuspjeli i u osnovi pogrešni pokušaj stvaranja nelegalnih sindikata. Parola o stvaranju Revolucionarne sindikalne opozicije (RSO), umnogome podsjeća na kritikovanu i napuštenu ideju o ilegalnim sindikatima, pa ni ona nije u praksi provedena. Na kraju je usvojen kurs na masovni pokret unutar slobodnih sindikata koje se na taj način želi osvojiti i u cjelini pretvoriti u organe klasne borbe.

Ova i slična lutanja u KPJ posljedice su sektaštva koje se još uvijek povlačilo, a i uticaja opšte linije Kominterne, koja je u sebi takođe nosila sektaštvo. Ti recidivi su veoma otežavali komunistima pronalaženje najboljih oblika za aktiviranje revolucionarnih snaga u zemlji u borbi za demokratiju. Oni su otežavali povezivanje komunista s masama u okviru postojećih organizacija bez obzira na to pod čijim su momentalnim rukovodstvom i uticajem bile. Zbog toga dolazi do stvaranja konstrukcija kao što su: nelegalni sindikati, Revolucionarna sindikalna opozicija i druge (Revolucionarni seoski komiteti, Slovenački nacionalni revolucionari). Revolucionarna sindikalna opozicija kao novi samostalni ilegalni revolucionarni sindikat bila bi u stvari paralelna organizacija radnika komunista koji su i tako već organizovani u nelegalnoj Komunističkoj partiji Jugoslavije, a to nikako nije moglo voditi novopromovanoj ideji pomaganja sindikalnog jedinstva, nego suprotno — izolaciji komunista i njihovih simpatizera od ostalog članstva u sindikatima. Donoseći ovu odluku, tadašnje rukovodstvo KPJ je, po svemu sudeći, pokazalo da ono ne poznaje dovoljno situaciju na terenu pa zbog toga nije ni moglo ocijeniti šta se gdje može postići i šta se od članstva može zahtijevati. Zato se s pravom može postaviti pitanje da li su komunisti u pojedinim pokrajinama zemlje, s obzirom na njihov broj i stanje partijskih organizacija, makar se i potpuno angažovali na zadacima koje su pred njih postavljene u pogledu rada u sindikatima, radničkim kulturnim i sportskim društvima itd., mogli ostvariti ono što se od njih zahtijevalo.

²⁾ Istonijski arhiv KPJ, tom II, Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919—1938, Beograd 1950, str. 238.

³⁾ Isto, str. 241.

U raznim dijelovima zemlje direktiva za ulazak komunista u sindikate je različito primljena i provođena. Negdje je, kao u Hrvatskoj, Sloveniji pa i Srbiji odmah započeto njeno provođenje što se brzo moglo osjetiti po porastu broja članova URSS-a, a negdje, kao, na primjer, u Bosni i Hercegovini, odluka nije provedena sve do kraja 1938, odnosno početka 1939. godine. Doduše; ni u Sloveniji ni u Hrvatskoj komunisti se nisu striktno pridržavali uputstava o stvaranju Revolucionarne sindikalne opozicije, jer, iako su je formirali, oni su je znatno modifikovali i prilagodili realnim potrebama prakse.

Saopštavajući svoju odluku o ulasku komunista u sindikate, rukovodstvo KPJ u pismu upućenom »Svim mesnim organizacijama i članovima KPJ«⁴⁾ upozna je ih sa odlukom i daje im uputstva kako da je provedu, šta ima da rade u sindikatima, kako da se organizuju na tom poslu. Ističući objektivno teškoće koje su doprinijele dotadašnjem slabom radu u sindikatima, uputstvo podvlači i nepravilan, likvidatorski stav jednog dijela partijskog rukovodstva i članstva prema sindikalnom radu, frakcijsku borbu i sektašenje, što je sve dovelo do slabosti i izolovanosti komunista u sindikatima. U pismu se kaže: »Zbog svega toga mi danas — kad borba radnih masa i duboka ekonomska kriza potresa temelje vojnofašističke diktature — nemamo masovnih revolucionarnih sindikalnih organizacija koje bi bile u stanju organizovati i predvoditi borbu radničke klase za njene svakodnevne zahtjeve i razvijati je u pokret za obaranje vojnofašističke diktature, pa borba radničke klase zaostaje za borbom ostalih radnih slojeva. Stvoriti takve organizacije, organizovati i sprovoditi svakodnevnu borbu radničke klase — to je glavna, centralna zadaća svega našeg pokreta. Otuda najglavnija zadaća svake naše organizacije i svakog komunista, bez razlike je li on vezan partijskom organizacijom ili nije — organizovati, pripremiti i predvoditi svakodnevnu borbu radnika u svojoj fabrici, svome mestu i borbu radnih slojeva u svojoj okolini.«⁵⁾ Zbog ovakvog stanja CK KPJ u saglasnosti sa Kominternom svojim organizacijama i članovima izdaje direktive da svi moraju ulaziti u postojeće reformističke sindikate, a tamo gdje takvih sindikata nema da moraju sami organizovati sindikate pod ma kakvom firmom i prikrićem.⁶⁾

Na odluku komunista da uđu u sindikate reagovala je na svoj način vlast, a i socijalističko vođstvo reformističkih sindikata. I jedni i drugi su se spremali da to onemoguće i učinili su šta je u njihovoj moći u tom pravcu, ali u tome nisu uspjeli.

U Bosni i Hercegovini među sindikalnim savezima gotovo ravnopravnu borbu za prestiž vode Ujedinjeni radnički sindikalni savez, Hrvatski radnički savez i Jugoslovenski radnički savez. Posebnost sindikalnog pokreta u BiH, međutim, ne dolazi ni zbog HRS-a ni zbog JUGORAS-a, koji ovdje postoje i rade kao i u ostalim dijelovima zemlje i uz istu podršku svojih osnivača i zaštitnika, nego je ona vezana za URSS i ulazak komunista u taj savez. Ona se zapravo ogleda u tome što komunisti u Bosni i Hercegovini, i pored odluke Četvrtre zemaljske konferen-

⁴⁾ Kopija originalnog dokumenta, kucana mašinom sitnim slogom, latinicom, iz arhive Kominterne nalazi se u Arhivu IRP Jugoslavije, Beograd, br. 187/IV; AIRP Sarajevo posjeduje ovjereni prepis kojim sam se i služio.

⁵⁾ Isto.

⁶⁾ Isto.

cije o ulasku komunista u sindikate dugo vremena ne postupaju tako. Na moguće pitanje zašto je to tako može se navesti sljedeće: Prvo, uticaj socijalista na radnički pokret u BiH je tradicionalno vrlo jak, a zatim oni raspolažu brojnim i sposobnim kadrom koji ima i svoju afirmaciju i ugled među radništvom. Drugo, što je Komunistička partija u Bosni i Hercegovini poslije provala 1932. i 1935/36. godine ostala brojčano slaba i razbijena i sve do 1938. godine nije imala ni pokrajinskog rukovodstva; i treće, što je i ono malo, mahom neiskusnog kadra, imalo pogrešan stav prema sindikatima i radu i ulozi komunista u njima.

Veliki uticaj socijalista na radnički pokret u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu zasniva se na sljedećem: Izuzev kratkotrajnog perioda 1919. i 1920. godine, kada je Komunistička partija Jugoslavije radila legalno i djelatnosti Nezavisnih sindikata do njihove zabrane, koja je u BiH uslijedila već u 1924. godini, sve ostalo vrijeme od prvih početaka organizovanog djelovanja radničke klase u BiH do kraja 1934. godine radnički pokret BiH se razvijao i djelovao gotovo isključivo u znaku i pod neposrednim rukovodstvom socijalista. Zato je ovdje bilo vrlo teško boriti se protiv toga uticaja, jer se često moralo boriti i protiv već formiranog mišljenja kod velikog dijela radnika o načinima borbe radničke klase i o tome ko treba da rukovodi tom borbom. Pogotovu je to bilo teško malobrojnim članovima Partije, uglavnom intelektualcima koji nisu imali ni iskustva u ovoj vrsti aktivnosti, a protiv sebe su imali rutinirane funkcionere socijalista kakvi su bili braća Jakšići, Mato Marić, Filip Dujlović, Jozo Jurić i drugi, koji su, uz to, zauzimali i vrlo važne položaje u radničkim ustanovama i organizacijama.⁷⁾ Ako se tome doda i povećana budnost socijalista kada su saznali za namjere komunista i borbenu sposobnost koja se može objasniti samo strahom da ne izgube uticajna mjesta na kojima su se nalazili, onda nije teško shvatiti što njihov otpor nije sasvim slomljen sve do 1940. godine. Ipak, i pored svih teškoća, žestokih otpora socijalista, slabosti i propusta komunista, ne može se reći da Partija i ovdje, apstrahujući izuzetke, nije uspjela da URSS-ove organizacije pretvori u borbene organizacije radničke klase. To je ostvareno sa priličnim zakašnjenjem, ali je ipak ostvareno, što su najbolje pokazale akcije radnika Mostara, Sarajeva, Banjaluke, Ljubije i drugih mjesta u kojima je ispoljeno jedinstvo radnika i njihova svijest o potrebi klasne borbe. Naročito se to moglo vidjeti poslije zabrane URSS-a decembra 1940. godine i poslije pristupanja Jugoslavije Trojnom paktu 27. marta 1941. godine kada je bosanskohercegovačko radništvo jedinstveno istupilo protiv tih koraka vlade.

Direktivu Komunističke partije za ulazak njenih članova u sindikate do ljeta 1938. godine ovdje praktično nije imao ko sprovesti. Tek tada je nakon dužeg vremena ponovo formirano pokrajinsko partijsko rukovodstvo,⁸⁾ a dotadašnji partijski rad, ukoliko ga je bilo, odvijao se u

⁷⁾ Radi primjera navešćemo: Jovo Jakšić je dugogodišnji sekretar Radničke komore u Sarajevu, Sreten Jakšić je bio upravnik Okružnog ureda za osiguranje radnika, Mato Marić je povjerenik komore u Zenici i isto tako dugogodišnji sekretar Saveza rudarskih radnika BiH, Filip Dujlović je niz godina predsjednik Saveza drvodjeljaca itd.

⁸⁾ Na Pokrajinskoj partijskoj konferenciji u Mostaru avgusta 1938. godine u Pokrajinski komitet KP za BiH ulaze Mustafa Muja Pašić (sekretar), Rudi Hrozniček, Karlo Batko, Uglješa Danilović i Pašaga Mandžić.

izolovanim partijskim organizacijama po pojedinim mjestima. Izuzetak u tom pogledu predstavljali su Mostar i Banjaluka, gdje su postojale jače partijske organizacije i gdje su pojedinci još odranije bili uključeni i u rad sindikata. Promjena na čelu centralnog partijskog rukovodstva pozitivno se odrazila i na rad organizacija u Bosni i Hercegovini gdje se partijske organizacije organizaciono konsoliduju i međusobno povezuju. Obnavljanje partijskih organizacija i formiranje rukovodstva omogućilo je veću aktivnost komunista i u sindikatima. Početak njihove veće angažovanosti u sindikatima u BiH tako ipak pada na kraj 1938. godine.

Tada je naročito živo bilo u Sarajevu, gdje je od nekoliko komunista, pojedinaca, do 1940. godine broj članova Partije narastao na 103. Partijska organizacija je u gradu formirana nešto prije reorganizacije Pokrajinskog komiteta 1939. godine, a bio je formiran i Mjesni komitet. Ubrzo nakon formiranja ove partijske organizacije u gradu je nikao cilj niz organizacija.⁹⁾

U Sarajevu su komunisti uspjeli da potpuno preuzmu nekoliko strukovnih saveza i više sindikalnih podružnica, ali nikad nisu uspjeli da ostvare značajniji uticaj na Oblasno rukovodstvo URSS-a, koje su ovdje čvrsto u rukama držali socijalisti. Komunisti su naročito bili jaki u sindikatu metalaca, gdje su djelovali članovi Partije: Lezo Perera, Milutin Đurašković, Mustafa Dovadžija, Mile Perković, Avdo Hodžić, Rafo Gaon, Cezar Konforti, Mihajlo Popović, Ješua Abinun i Mento Eskenazi. Isto tako jak uticaj su imali u sindikatu tekstilaca gdje su djelovali: Jovanka Čović, Esad Čengić, Ankica Pavlović, Hanika Altarac i Roza Papo. I u drugim sindikatima su takođe djelovali. U SBOTIĆ-u su radili Nisim Albahari, Vladimir Perić, Jakica Gaon i dr., u Fabrici duhana djeluju Nikola Cvijetić i Aziz Čengić, a u radu podružnica na području grada uključeni su još i Vaso Miskin, Vojo Ljujić, Savo Trikić, Joso Radić, Slavko Engl, Slaviša Vajner, Hasan Brkić, Pavle Goranin, Lulo Frković i drugi.

Sarajevski komunisti su tih godina uspostavili tijesnu saradnju sa sindikalnim organizacijama i komunistima iz Kaknja, Breze, Zenice, Vareša i drugih mjesta, koja su posjećivali i pomagali u radu.¹⁰⁾

Dobar broj komunista koji su radili u sindikatima sasvim se posvetio tom radu i nastojao je da svojim radom što više doprinese uspjehu radničkih organizacija. Pri tome komunisti su bili spremni da se izlože i opasnostima ako je trebalo izvesti neku akciju od značaja za radnički pokret, pogotovu ako je ona trebala da onemogući klasnog neprijatelja da zada udarac radničkim organizacijama. Tako su, na primjer, Mustafa Dovadžija i Avdo Hodžić poslije zabrane URSS-a, kada je policija zatvarala radničke domove, plijenila imovinu i arhivu zabranjenih organizacija, upali u sindikat kovinara i spasili kompletnu arhivu Saveza i Biblioteku.¹¹⁾

⁹⁾ U željezničkoj radionici ih je bilo nekoliko, postojale su organizacije u Vojno-tehničkom zavodu, fabrici čarapa »Ključ«, Tvornici čilima, u Vogošći, u sindikatu metalaca i još nekoliko uličnih. Podaci prema izjavi: *Rad komunista u Sarajevu u godinama pred drugi svjetski rat*, koju je autoru dao Milutin Đurašković, sindikalni aktivista i član Mjesnog komiteta KPJ u Sarajevu 1939. godine.

¹⁰⁾ Isto.

¹¹⁾ Isto.

Oživljavanje partijskog rada u Zenici, jednom od najjačih industrijskih centara i uticaj komunista na radnička društva, sindikate itd., naglo se počinje osjećati u drugoj polovini 1940. godine. Tada su postojale dvije organizacije KPJ u Rudniku (jamska i vanjska) kojima su rukovodili Marko Rajić i Ibrahim Perviz, a od organizacije u Željezari stvoreno je niz novih jedinica. Jednom je rukovodio Franjo Hen, drugom Savo Papić, trećom Mirko Davidović i četvrtom Mustafa Ganibegović. Sa jedinicom u čeličani rukovodio je Milić Mašković, a postojale su i jedinice inženjera i organizacija u selu Tetovu. Nakon omasovljenja partijskih organizacija, komunisti Zenice su ubrzo preuzeli rukovodstvo Radničkim domom, Radničkom zadrugom, a formirali su i Društvo tehničara i podružnicu SBOTIČ-a u kojima su imali odlučujući uticaj. Naročito zapaženi rezultati postignuti su u sindikatima koji su došli do izražaja na izborima za radničke povjerenike u Rudniku i Željezari. Uspostavljena je i tijesna saradnja sa organizacijama i rukovodstvom u Sarajevu, a održavane su stalne veze sa radništvom Vareša, Breze, Travnika i drugih mjesta.¹²⁾

Međutim, i pored svega što smo rekli (donošenje odluke najvišeg partijskog foruma o ulasku komunista u sindikate, sprovođenje te odluke u gotovo svim dijelovima zemlje, obnavljanje i konsolidovanje partijskih organizacija itd.) u BiH je bilo dosta protivljenja provođenju odluke o ulasku komunista u URSS i teškoća oko razbijanja shvatanja važnosti rada u sindikatima. Zbog toga je održano i posebno savjetovanje komunista o radu u sindikatima, koje je organizovao Pokrajinski komitet KPJ za BiH jula 1940. godine u Sarajevu, a stavovi sa tog savjetovanja ponovljeni su i nekoliko dana kasnije (27. i 28. jula 1940. godine) na pokrajinskoj partijskoj konferenciji. U Rezoluciji Pete partijske konferencije KPJ za BiH o ovom pitanju se kaže: »Zbog toga što su URS-ove sind(ikalne) organizacije u B.H. u većini mjesta u rukama soc(ijal)-demokrata, nisu nikad zastupale interese radničke klase, radnici nerado ulaze u sindikate. Kod radnika se stvorilo ubjeđenje da to nisu njihovi klasni sindikati već sindikati omrznutih Jakšića i ko(mpanije). Takav nepravilan odnos prema sindikatima prenijetie i u redove članova partije. Potrebno je preovladati tako pogrešno shvatanje u tom pitanju i prići najaktivnijem radu na omasovljenju sindikata. Svi radnici moraju postati svesni da samo njihovim ulaženjem u sindikate može biti uništen uticaj soc(ijal)-demokrata, sluga buržoazije i da će samo kroz masovne sindikate radnička klasa moći da popravi svoj teški položaj.«¹³⁾ Konstatujući ovakvo stanje, konferencija želi da ga popravi i promjeni pa komunistima postavlja zadatke:

»Pred part(ijske) org(anizacije) postavlja se kao jedan od najvažnijih zadataka borba za jedinstvo radničke klase. Jedinstvo radničke klase treba stvarati kroz akcije radnika u preduzećima, obuhvatajući radnike svih postojećih sin(dikalnih) organizacija kao i neorganizovane, a boreći se protiv uticaja vodstva poslodavačkih organizacija (HRS, JUGORAS). Nasuprot težnji buržoazije da kroz poslodavačke (organizacije?) pocepaju radničku klasu, članovi klasnih sindikata moraju težiti stvara-

¹²⁾ Podatke o radu komunista u Zenici uoči drugog svjetskog rata i njihovoj daljoj sudbini vidjeti Todor Vujasinović, *Mučne godine*, Sarajevo 1965. godine.

¹³⁾ *Proleter*, organ CK KPJ, br. 10—11/1940, str. 24.

nju jedinstva radničke klase odozdo, formiranjem jedinstvenih odbora u preduzećima u koje odbore treba da ulaze svi radnici kako organizovani tako i neorganizovani. Treba se otresti socijal-demokratskih shvatanja i prakse o nemogućnosti vođenja akcija dok se ne iscrpu tzv. legalna sredstva.«¹⁴⁾

U stvari, tek nakon Pete zemaljske konferencije KPJ, koja je svestrano razmotrila dotadašnji rad Partije, njegove dobre i loše strane i donijela smjernice za budući rad, u Bosni i Hercegovini su postignuti značajni uspjesi. Tek ova konferencija je pomogla da se otklone preostale greške u radu komunista. »Sprovođenje odluka V konferencije o sindikatima pružilo je našoj organizaciji nove značajne uspjehe u daljem okupljanju, političkom vaspitanju i mobilizaciji radničke klase oko partije; brže su se otklanjala još preostala sektaška shvatanja (neulaženje u URSS-ove sindikate i nerazumijevanje potreba zajedničkih akcija sa radnicima HRS-a i JUGORAS-a) što je do tada bilo velika smetnja omasovljenju sindikata i stvaranja akcionog jedinstva radničke klase.«¹⁵⁾

Na ovakvo stanje u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine presudan uticaj imala je činjenica što u ovoj pokrajini Partija još uvijek nije prodrla u najveće i najvažnije industrijske centre gdje radi i po desetak hiljada radnika, a partijske organizacije ili uopšte nema ili se sastoji od samo nekoliko članova, odnosno što niz godina (od 1929. do 1937. g.) u mnogim mjestima nije bilo kontinuiranog partijskog rada i što se obnavljanje i formiranje novih organizacija vrši dosta sporo, što je, donekle, posljedica i pomanjkanja sposobnog rukovodećeg kadra.¹⁶⁾

Dok su partijske organizacije BiH poslije provala i hapšenja u 1932. godini jedva životarile, a negdje bile potpuno razbijene, socijalisti su, naročito od 1935, razvili vrlo veliku aktivnost među radništvom Bosne i Hercegovine. Tako je, između ostalog, u radničke centre BiH u dosta kratkom roku nekoliko puta dolazio dr Živko Topalović, vođa socijalista iz Beograda i držao zborove svojih pristalica na kojima je redovno govorio i o radničkim organizacijama, položaju radnika, mjerama koje treba poduzeti za njegovo poboljšanje, borbi protiv komunista itd. Tako je, na primjer, 26. aprila 1936. godine u Sarajevu u Radničkom domu održan jedan takav njegov zbor na kome je bilo prisutno oko 1.500 radnika i namještenika. Osnovni motiv Ž. Topalovića za sazivanje ovog zbora je agitovanje za »samostalni politički pokret« ... »samostalnu socijalističku radničku stranku«.¹⁷⁾ Slične zborove on je držao i u Zenici i u Tuzli.¹⁸⁾

Akcije komunista u isto vrijeme nisu tako dobro organizovane ni brojne, ali se ipak provode. Predstavnici Bosne i Hercegovine učestvovali su na sastancima »ljevičara« iz svih dijelova zemlje za stvaranje Jedinstvene radničke partije 19. septembra 1935. godine, a osnovali su i Inicijativni odbor za osnivanje te partije i rasturali njegove letke.¹⁹⁾

¹⁴⁾ Isto.

¹⁵⁾ *Osnivački kongres Komunističke partije Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1950, referat Cvjetina Majatovića, str. 121—122.

¹⁶⁾ O ovom se govori i na pokrajinskoj i na zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine, o čemu piše *Proleter* u broju 1 iz 1941.

¹⁷⁾ ASRBiH Sarajevo, BU Pov. DZ br. 1947/1936. Izvještaj izaslanika vlasti sa zbora socijalista u Radničkom domu.

¹⁸⁾ Isto, Pov. DZ br. 2004/1938. i 2118/1938. godine.

¹⁹⁾ Isto, br. 2118/1938.

Najortodoksniji protivnici komunista i svake saradnje sa njima su socijalisti — članovi Oblasnog rukovodstva URSS-a u Sarajevu. Oni su išli tako daleko da su došli u sukob i sa samim rukovodstvom svoje stranke, a isto tako i sa rukovodstvima sindikata u Beogradu i Zagrebu. Do ovih međusobnih trzavica i neslaganja dolazilo je redovno zbog toga što su bosanski rukovodioci URSS-a tvrdili da se u organizacije njihovog saveza u Beogradu i Zagrebu uvlače komunisti »sa kojima oni neće i ne žele nikakve saradnje«, a da primjećuju da to njihove kolege u Beogradu i Zagrebu tolerišu pa i sprovode. Sarajevski funkcioneri URSS-a otvoreno izjavljaju »da se ne slažu sa načinom sindikalno-političkog rada beogradskog i zagrebačkog sindikalnog vodstva, baš zato što su se u njihove redove uvukli komunisti, kojima je vele, stalo do toga, da ruše ono, što su ovi do sada uspeli postaviti na zdrav temelj,²⁰⁾ a spremni su i na otvoreno odbijanje eventualnih naređenja svoje centrale koja bi im pokušala nametnuti takvu saradnju.

Kakva su nastojanja sarajevske grupe rukovodilaca URSS-a protiv komunista u sindikatima može se vidjeti iz članka njihovog ideologa i duhovnog vođe Jove Jakšića **Problemi našeg sindikalnog pokreta,**²¹⁾ u kome govori o izbijanju drugog svjetskog rata i njegovim posljedicama za radničku klasu pa kaže: »Pitanje je da li su naše organizacije sposobne za rješavanje ovih zadataka, koji će bivati sve veći i teži što rat bude duže trajao. Odmah se može reći da su sve one organizacije, koje su došle pod politički uticaj, za te poslove potpuno nesposobne i da o njima i ne misle. Pogotovu to važi za one sindikate koji su potpali pod uticaj onih političkih grupa, koje ni same ne mogu, gotovo bi se moglo reći neće, legalno da postoje. Upravo tamo gdje je sedište najvećeg broja centrala, u Beogradu i Zagrebu, ti uticaji su najjači. Zato je jedan dio našeg sindikalnog pokreta onesposobljen da u današnjim teškim socijalnim prilikama ma šta učini za svoje članove« ... »Umjesto da proučavaju privredne i socijalne prilike i da se trude da rad organizacija tim prilikama prilagode, oni se bave onakvom političkom agitacijom koja sa radom sindikalnih organizacija ne samo da nema nikakve veze, nego je tom radu potpuna suprotnost.« Jakšić zatim pledira da se »agenti« političkih partija odstrane iz sindikalnih organizacija, da sindikat vrši samo svoj zadatak, a da se sve one organizacije koje to ne čine iz bilo kojih razloga, odstrane iz zemaljske centrale URSS-a, a prije svega traži da se osudi takav rad u sindikatima, »kao što smo to — veli — u sredini našeg pokreta uvijek činili.«²²⁾

Nastojanja Partije dala su, i pored svih smetnji koje smo pomenuli, određene rezultate. To se najbolje može vidjeti po akcijama koje provodi radništvo. Pomenućemo samo krupnije u kojima se jasno ispoljava taj uspjeh: — Tokom marta 1938. i marta 1939. godine u mnogim mjestima su održane masovne manifestacije i demonstracije koje su provodene pod vodstvom komunista i uz brojno učešće radnika protiv anšlusa Austrije i napada na Čehoslovačku; — Strajkovi koje vode sindikalne organizacije URSS-a sve više primaju politički značaj i ne vode se samo iz ekonomskih i odbranbenih razloga. U njima ne učestvuju samo rad-

²⁰⁾ Isto, br. 4036/1940.

²¹⁾ Članak objavljen u časopisu *Snaga*, Sarajevo br. 1/1940.

²²⁾ Isto.

nici iz jednog preduzeća i jednog mjesta, nego su to šire akcije radnika iz više struka, a pomoć pružaju i članovi drugih saveza i drugih mjesta pa i okolno seljaštvo i građanstvo. Poznati su štrajkovi rudara Ljubije, radnica tvornice čarapa »Ključ« u Sarajevu, tvornice »Sana« kod Bosanskog Novog i drugi. Vrlo je mnogo akcija protiv rata i skupoće, za saradnju sa SSSR-om itd.

Uticaj Partije na rad URSS-a bio je već u cijeloj zemlji vrlo jak, ali to ipak nije značilo potpuno ostvarenje planova KPJ. Naime, veliki broj radnika nalazio se još uvijek u HRS-u, JUGORAS-u i drugim sindikatima ili uopšte nije bio nigdje organizovan, odnosno nalazio se van domašaja KPJ. Da postane predstavnik i predvodnik širokih slojeva radnika u njihovoj borbi za poboljšanje položaja i ostvarenje ekonomskih interesa i političkih prava partija ipak nije mogla i bez tih radnika. Zato se u uputstvima za rad komunisti u 1940. godini, između ostalog, kaže: »Na sindikalnom terenu provoditi oštru borbu sa reakcionarnim socijalno-demokratskim, hrišćansko-socijalističkim, narodno-socijalističkim i jugoslovskim sindikalnim vođstvom.

U ovom pravcu:

- a) stvoriti i organizovati borbena sindikalna jedinstva odozdo;
- b) ujediniti sve borbene radnike iz JUGORAS-a i drugih sindikalnih grupa;
- c) do maksimuma mobilisati sve sindikate u borbi za dnevne zahtjeve radničke klase;
- d) pooštrenje borbe protivu oportunističkog mišljenja socijalnih demokrata, da u sadašnjem položaju sindikata ne smiju ulaziti u neposrednu akciju imajući pred očima da će pozicije sindikata biti utoliko čvršće ukoliko više razviju svoju borbu;
- e) organizovati naročitu borbu među seljacima, imajući u vidu da je borba same radničke klase nemoguća bez saradnje seljačkih masa...«.²³⁾

U ovim nastojanjima komunisti su imali dosta uspjeha. Nije izostala ni saradnja na liniji radnici—seljaci, pa ni stvaranje zajedničkih odbora. Naravno, vlast je sa poduzretnošću gledala na sve to i pokušavala da to onemogući. Nakon više neuspjelih pokušaja da zaustavi revolucionisanje radničkih sindikata i bujanje cjelokupnog demokratsko-revolucionarnog pokreta, režim se odlučuje na zabranu rada Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije 30. decembra 1940. godine koju propraća zatvaranjem radničkih domova, plijenjenjem arhive i cjelokupne imovine sindikata i brojnim hapšenjem i progonjenjem rukovodilaca klasnog radničkog pokreta. Međutim, revolucionarni pokret je bio već uzeo tolikog maha i tako otišao u širinu da ga više nije mogla zaustaviti jedna odluka, ma kako se ona revnosno i rigorozno provodila. Umjesto u zabranjenom URSS-u, radništvo nastavlja započetu borbu u drugim organizacijama — jednostavno se donose odluke o prelasku u HRS, kao na primjer u Mostaru, i nastavljanju tamo započelih akcija, ili se, kao u Sarajevu, Zenici, Brezi, Varešu, Kaknju, Tuzli i drugim mjestima, stva-

²³⁾ A SR BiH Sarajevo, BU Pov. DZ br. 5130/1940, — Kraljevska banska uprava Drinske banovine u Sarajevu pod ovim brojem upućuje upravniku policije u Sarajevu, sreskim načelnicima i sreskim ispostavama instrukcije šta da preduzimaju povodom ovih novih mjera KPJ koje im takode saopštava.

raju takozvane »neutralne liste« na izborima za radničke povjerenike, radničke zaštitne ustanove i sl. i odnose pobjede.

THE FIGHT OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA FOR INFLUENCE IN THE TRADE UNIONS IN BOSNIA-HERCEGOVINA JUST BEFORE THE SECOND WORLD WAR

Summary

From 1929 — when King Alexander proclaimed a dictatorship, on which occasion he, among other things, prescribed the work of the Independent Trade Unions, and right up to 1934, the Communist Party of Yugoslavia floundered unsuccessfully in its attempt to find the most suitable form of action for the Communists in the Trade Unions. Illegal Trade Unions were tried, then with Revolutionary Trade Union opposition in order to finally adopt the road towards a mass movement inside the free Trade Unions, which it hoped in this way to take over and change it completely into an organ of the class war. With this in view, concrete resolutions were made at the Fourth World Conference of the Communist Party of Yugoslavia, in December 1934, which immediately came into force in a greater part of the country except in Bosnia. Hercegovina where for various reasons they were not executed until the end of 1938 or the beginning of 1939.

This short work is devoted to the fight of the Communist Party of Yugoslavia for the entry of Communists into the Trade Unions in these parts and the creation of the influence of the Party over these workers organisations. The efforts of the Communist bore fruit, with some delay, it is true, which is justified by objective reasons for such a development of events on the soil of Bosnia-Hercegovina.

Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine

Drago Borovčanin

Zadatak nam je da u kratkim crtama sagledamo uslove u kojima se osnivaju prve organizacije Komunističke partije Jugoslavije na Romaniji,¹⁾ i njihovu djelatnost u ilegalnom periodu rada KPJ, kao i u toku narodnooslobodilačke borbe.

Za obradu navedenih pitanja koristili smo se originalnom arhivskom građom Arhiva Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, Arhiva radničkog pokreta Jugoslavije u Beogradu, Vojnoistorijskog instituta u Beogradu i Muzeja revolucije u Sarajevu. U nedostatku originalne arhivske građe konsultovali smo i postojeću memorasku građu u pomenutim arhivskim ustanovama, zatim zbornike sjećanja učesnika radničkog pokreta i socijalističke revolucije, a mnoga nejasna pitanja pokušali smo razriješiti prikupljanjem podataka od neposrednih učesnika u događajima, odnosno od članova KPJ koji su radili u pojedinim partijskim organizacijama u vremenu koje je predmet našeg istraživanja. Nije izostavljena ni literatura koja se bilo posredno ili neposredno odnosi na rad i razvoj partijske organizacije u Bosni i Hercegovini.²⁾

Po svom geografskom položaju, cijeli predio Romanije spada u planinsko-brdsko područje. Osnovno zanimanje ogromne većine stanovništva je zemljoradnja i stočarstvo. Voćarstvo je bilo nešto razvijenije samo u rogatičkoj kotlini. Gotovo cijelo područje je pred sam drugi svjet-

¹⁾ Pod pojmom Romanija podrazumijevaju se dva područja. Uže koje zahvata samo planinu Romaniju sa najbližim obroncima, i šire koje obuhvata plato od Milan-planine na sjeveru, planine Bature i rijeke Drine na istoku, željezničke pruge od Višegrada do Sarajeva na jugu, Sarajeva na zapadu i preko Crepoljskog i Olova na sjeverozapadu. Ovo šire područje Romanije poznato je iz NOB-e i revolucije, jer je to područje oslobodio Romanijski partizanski odred 1941. godine, a Okružni komitet KPJ za Romaniju od 1941. do 1945. godine drži ovo područje. U ovom radu smo uzeli širi pojam Romanije.

²⁾ O nastanku i radu partijskih organizacija u BiH i njihovim rukovodstvima pisali su:

ski rat bilo relativno prenaseljeno. To je jedan od razloga što je seosko stanovništvo bilo siromašnog i srednjeg imovnog stanja.

Industrija u ovom kraju nije bila razvijena. Jedino je drvna industrija, s obzirom na velike šumske komplekse, bila nešto razvijenija. Radile su pilane u: Planama, Podgrabu, Vrhprači, Rogatici, Ustipračići, Sokocu, Pešuricama, Han Kramu, Pjenovcu, Mokrom, Palama, Kračulama, Sinjevu, Sokolini, Derventi, Sedri i Podlipniku.³⁾ Finalne prerade drveta nije bilo. Nešto više je bila razvijena eksploatacija šuma. Naime, u predjelu Han Pijeska i predjelu Pala i Sjetline bilo je više šumskih manipulacija na kojima je sječena šuma, pa su jednim dijelom snabdijevale oblovinom pomenute pilane, a jednim, većim dijelom, izvozile neprerađeno drvo. Šumarstvo i drvna industrija, iako najčešće sezonski, zapošljavali su veći broj radnika.

Preko područja Romanije prelazile su dvije željezničke pruge uzanog kolosijeka: Sarajevo—Višegrad i Han Pijesak—Olovo—Zavidovići, pa je i željeznica zapošljavala relativno velik broj radnika.

Zanatstvo nije bilo jednako razvijeno na cijelom području. Nešto razvijenije je bilo na području bivšeg rogatičkog sreza, gdje je bilo 17 kovačkih, 26 obućarskih, 15 brijačkih, 42 krojačke, 60 stolarskih, 6 poslastičarskih i 20 vodeničarskih radnji.⁴⁾ Nešto zanatskih radnji ove vrste bilo je i na Han Pijesku, Palama i Knežini, tj. u mjestima koja nisu pripadala rogatičkom srezu. Međutim, osim vlasnika radnji i njihovih članova porodice, zanatstvo nije zapošljavalo znatniji broj radne snage.

Trgovina i ugostiteljstvo su bili nešto razvijeniji. Samo na bivšem rogatičkom srezu radilo je 79 trgovinskih i 68 ugostiteljskih radnji.⁵⁾ Ako se ovim brojkama dodaju i one sa područja Pala, Han Pijeska i Knežine, a i tamo ih je bilo dosta, onda je broj ovih radnji znatno veći. Od trgovinskih radnji najviše su bili dućani mješovitom robom, dok je u ugostiteljstvu preovladavao tip kafana i gostionica. Jedino su u Rogatici i u Han Pijesku postojala dva bolja hotela.⁶⁾ Ali, i pored većeg broja trgovačkih i ugostiteljskih radnji, u ovim granama djelatnosti nije bilo većeg broja zaposlenih radnika. I ovdje su mahom radili vlasinci i njihovi članovi porodice.

Drugih privrednih djelatnosti koje bi mogle znatnije da utiču na promjenu strukture stanovništva, a time i na njegove prihode i standard nije bilo.

-
- a) Dr Dušan Lukač: Ustanak u Bosanskoj krajini, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1967.
- b) Dana Begić: Peta pokrajinska konferencija Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu — Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 3/67, str. 145 (Dalje: Prilozi).
- c) Nevenka Bajić: KPJ u Hercegovini u ustanku 1941. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 2/1966, str. 193.
- d) Miodrag Canković: Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i u istočnoj Bosni krajem 1941. godine (rekonstrukcija), Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 3/67, str. 257.
- ³⁾ Veselin Kosorić: Rogatica između dva svjetska rata, Rogatica, »Svjetlost«, Sarajevo, 1966, str. 91; Tomo Đukić: Moj put kroz revoluciju, rukopis u Muzeju revolucije BiH.
- ⁴⁾ Veselin Kosorić, isto, str. 94 i Tomo Đukić, isto.
- ⁵⁾ Veselin Kosorić, isto, str. 95.
- ⁶⁾ Veselin Kosorić, isto, str. 95.

Ni društvene službe nisu bile razvijenije niti su zadovoljavale potrebe brojnog stanovništva ovog kraja. Školstvo je pred drugi svjetski rat bilo nešto razvijenije, ali je bilo neravnomjerno raspoređeno. Naime, bilo je koncentrisano u Rogatici i većim naseljima: Sokocu, Palama, Han Pijesku, dok u selima nije bilo dovoljno osnovnih škola usljed čega je veći broj djece ostajao nepismen. Izuzetak je bivša glasinačka opština, u kojoj je bilo više osnovnih škola, i u kojoj su djeca bila, relativno, dobro obuhvaćena školovanjem. Pored osnovnih, u Rogatici je radila i građanska škola. Tridesetih godina počeli su na Glasincu i oko Rogatice da rade domaćinski tečajevi, koje su pohađale djevojke iz ovih krajeva. Ova forma obrazovanja je u ono vrijeme bila vrlo korisna.

Zdravstvena služba je bila veoma nerazvijena. U Rogatici je postojala zdravstvena stanica sa dva ljekara, a ambulante u Sokocu, Knežini, Palama i Han Pijesku. U ovim ambulantomama nije bilo ljekara, sem u Han Pijesku, pa su ljekari u ove ambulante dolazili samo povremeno iz Rogatice i Sarajeva.

U periodu između dva rata, a posebno tridesetih godina, život seoskog stanovništva i radništva bio je veoma težak. Mnoge seljačke porodice sa svojih poljoprivrednih imanja nisu mogle obezbijediti dovoljne količine proizvoda za svoju prehranu. Makaze cijena su bile nepovoljne za poljoprivredne proizvode, a povrh toga cijene ovih proizvoda bile su u stalnom padu, dok su cijene industrijskih proizvoda, iako visoke, bile u porastu. Ako se tome dodaju visoki seljački dugovi, onda se može shvatiti kakav je teret pritiskivao seljaka. Nisu bili u povoljnijem položaju ni šumski i pilanski radnici. Nadnice su im bile vrlo niske, a poslovi najčešće sezonski. Pored toga, i veliki broj ljudi je tražio zaposlenje, pa makar i uz nisku zaradu.

Teški uslovi života, višak radne snage na selu, visoki porezi i dugovi, okrutan odnos vlasnika preduzeća prema radnicima i sl. utiču na političko raspoloženje masa. Negativno raspoloženje ljudi prema vlasti i režimu uopšte dovodi, negdje ranije, a negdje kasnije, do formiranja jakog opozicionog pokreta.⁷⁾ Naime, ogromna većina seljaka, a i radnika, sa područja Romanije pristupa Zemljoradničkoj stranci i prihvata politiku njenog lijevog krila.⁸⁾ Prvaci ove stranke koriste se ovakvim raspoloženjem masa i razvijaju živ politički rad. Tim raspoloženjem masa koriste se i komunisti, koji se na ovom području javljaju od 1927. godine. Oni djeluju posredstvom Zemljoradničke stranke, dajući seljacima na čitanje razne političke brošure, u kojima se osuđuje postupak tadašnjih vlasti, i traže bolji uslovi rada na selu i na šumskim radilištima — poreske olakšice i drugo.⁹⁾ Živ politički rad i rasprave o pitanjima koja ljude neposredno interesuju, bio je povod da se počnu daleko više interesovati i za druga politička zbivanja u zemlji i svijetu. Veliki broj otresitijih, buntovnijih seljaka, a i radnika, počinje redovno da prisustvuje

7) Todor Vujasinović: Mučne godine, »Svjetlost«, Sarajevo, 1965, str. 174—180, i Grujo Novaković: Formiranje partijske organizacije na Romaniji 1938. godine, Memoarska grada Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (u daljem tekstu: MG IRPS) i Vljako Begović, Partijska organizacija u Palama, Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, dokument br. 45 (Dalje: Arhiv IRPS).

8) Grujo Novaković, IRPS, MG, dokument br. 16.

9) Grujo Novaković, IRPS, MG, dokument br. 16.

političkim zborovima i skupovima, da redovno čita štampu, proglase i druge materijale koje su izdavale opozicione partije, pa i KPJ.¹⁰⁾

Prvi sigurni podaci govore da pojedini članovi KPJ počinju da djeluju u masama na području Romanije krajem dvadesetih godina. Tako na Palama od 1927. godine aktivno radi Vlajko Begović, koji je kao student, član komunističke omladine, dolazio i radio među tamošnjim radnicima.¹¹⁾ Od 1935. na Glasincu djeluje Grujo Novaković, student prava Beogradskog univerziteta, član KPJ,¹²⁾ koji dolazi u rodno mjesto Sokolac i aktivno djeluje i objašnjava ljudima političke događaje i uzroke zbog kojih oni teško žive. Todor Vujasinović izvjesno vrijeme 1937. godine djeluje na području Han Pijeska.¹³⁾ 1940. godine na ovo područje dolaze članovi Oblasnog komiteta KPJ za sarajevsku oblast: Hasan Brkić, Slobodan Princip-Seljo i Pavle Goranin.¹⁴⁾ Oni organizuju radnike na šumskim radilištima i pilanama i pomažu rad partijske organizacije na Romaniji.

Aktivnošću komunista stvoreni su uslovi da se, početkom tridesetih godina, formiraju grupe simpatizera KPJ, da bi kasnije došlo i do formiranja partijskih organizacija. Prva partijska organizacija u ovom kraju formirana je u proljeće 1931. godine na Palama od članova Partije iz tamošnje pilane i drugih sredina.¹⁵⁾ Članovi KPJ u ovoj organizaciji bili su: Ante Matijašić, Tadija Križanić, Ilija Kokljet, Aleksandar Rogić, radnici na Pilani, Vlajko Begović, student i Ivica Stilić, sedlar sa Pala.¹⁶⁾ Ova organizacija je djelovala, uglavnom, posredstvom gimnastičko-sportske organizacije »Sokola«, u kojoj su svi bili aktivni članovi. U rukovodstvu »Sokola« je bio i Vlajko Begović.¹⁷⁾ Partijska organizacija se odmah, posredstvom Vlajka Begovića, povezuje sa partijskom organizacijom u Sarajevu, kojoj pruža pomoć u radu. Pomoć se sastojala u prepisivanju i štampanju propagandnog materijala i njegovom rasturanju među radnicima. Uspostavila je i direktne veze sa nekim sarajevskim komunistima, kao što su dr Miloš Panić, Kuzmić, a kasnije i Mitar Bakić, koji je u Sarajevu bio na odsluženju vojnog roka. Međutim, provalom partijske organizacije u Sarajevu 1932. godine, otkrivena je i partijska organizacija u Palama.¹⁸⁾ Svi su komunisti pohapšeni i izvedeni pred sud. Poslije toga događaja, u Palama nema partijske organizacije. Istina, i kasnije su tamo radili Ilija Grbić i Miladin Ivanović, članovi KPJ, ali su, po svemu sudeći, bili vezani za partijsku organizaciju u Sarajevu.

Na Glasincu i široj okolini gdje se već od početka tridesetih godina formirao širi opozicioni pokret, koji je predstavljala Zemljoradnička stranka,¹⁹⁾ vladajuće partije nisu imale gotovo nikakvog uticaja. Odnosi

¹⁰⁾ Grujo Novaković, IRPS, MG, dokumenat br. 16.

¹¹⁾ Vlajko Begović: Neka pitanja iz partijskog rada u BiH, Arhiv IRPS, dokument 45.

¹²⁾ Todor Vujasinović: Mučne godine, »Svjetlost«, Sarajevo, 1965, str. 178.

¹³⁾ Todor Vujasinović: Kosorići iz Kusača i drugi, Prosvjeta, Beograd, 1953, str. 5.

¹⁴⁾ Arhiv IRPS, Fond PK KPJ za BiH, dokument br. 4028, Izvještaj Sreskog komiteta KPJ Sokolac.

¹⁵⁾ Vlajko Begović, isto.

¹⁶⁾ Vlajko Begović, isto.

¹⁷⁾ Vlajko Begović, isto.

¹⁸⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 9404.

¹⁹⁾ Grujo Novaković, IRPS, MG, dokument br. 16.

između naroda i organa vlasti bili su zategnuti do te mjere da se u svako doba mogao očekivati jači sukob. I čim je izbio povoljniji povod, došlo je i do otvorenog sukoba. Naime, na izborima 1935. godine, kada je ogromna većina birača u Sokocu glasala za kandidate Zemljoradničke stranke, izborna komisija, po završetku glasanja, objavljuje da su izabrani kandidati Radikalne stranke. Birači u to nisu povjerovali, pa je velika grupa seljaka, zemljoradnika, krenula prema biralištu zahtijevajući da se izbori ponište i izmijeni izborna komisija. Umjesto odgovora na postavljene zahtjeve, zemljoradnike su dočekali žandarmi s puškama. Kada je revoltirana masa krenula i prema žandarmima, odjeknuli su i žandarmski pucnji. Dvojica seljaka su poginula, a više ih je ranjeno.

Ovakvi postupci predstavnika vlasti doprinijeli su da se većina građanskih partija do kraja profanisala. Svakodnevní primjeri uvjerali su ljude da se u zemlji ne provodi ekonomska politika koja bi zadovoljavala potrebe naroda. Nije riješeno pitanje seljačkih dugova, a cijene poljoprivrednih proizvoda stalno su padale. Ovakva situacija na Glasincu i okolini stvarala je u narodu ubjeđenje da se mora bolje organizovati. Procjenjujući da je situacija povoljna, članovi KPJ, koji dolaze u ove krajeve, a posebno Grujo Novaković, okupljaju one najaktivnije radnike i seljake i govore im o Komunističkoj partiji, o njenim ciljevima, o potrebi organizovanja radnika i seljaka i njihovog zajedničkog nastupanja u borbi za prava naroda i za njegove bolje životne uslove. Tako je politiku Partije prihvatio veliki broj Glasinčana. U tim uslovima narasta i želja jednog broja ljudi da se aktivno uključe u rad KPJ. Procijenivši da je situacija povoljna i da su sazreli uslovi, Pokrajinski komitet KPJ za BiH, krajem 1938. godine, donosi odluku da se osnuje partijska ćelija na Glasincu.²⁰⁾ Prvi članovi KPJ na Glasincu bili su Mirko Borovčanin, Danilo Đokić, Mikajilo Obrenović, Đoko Mačar i Aleksa Ećimović,²¹⁾ seljaci sa Glasinca.

Partijska organizacija na Glasincu odmah po svom formiranju organizuje i okuplja mase i već 1939. godine postaje značajan politički faktor u cijelom bivšem rogatičkom kraju.²²⁾ U radu su im pomagali članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, a kasnije i članovi Oblasnog komiteta KPJ za sarajevsku oblast. Aktivnošću partijske organizacije i njenih članova krug simpatizera Partije se sve više širio, pa se i partijska organizacija na njih sve više oslanjala u svojoj djelatnosti. Aktivnost ljudi oko partijske organizacije omogućava joj da se proširuje. Tako već 1939. godine u KPJ su primljeni Janko Jolović i Marko Ećimović, seljaci sa Glasinca, a 1940. godine primljeni su: Mašan Đokić, Rajko Odović, Mi-

²⁰⁾ Dana Begić: Peta pokrajinska konferencija KPJ za BiH, Prilozi br. 3/67, str. 151; Hasan Brkić: Obnavljanje partijske organizacije u Sarajevu poslije 1936. godine — Četrdeset godina, knj. 3, »Kultura«, Beograd 1960, str. 91, i Grujo Novaković, IRPS, MG, dokument br. 16.

²¹⁾ Grujo Novaković, isto; Drago Borovčanin: Prvi organi vlasti na Romaniji, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Prilozi, br. 2/66, str. 262; Sjećanje Mikajila Obrenovića, izjava kod autora.

²²⁾ Grujo Novaković u svojim sjećanjima iz tog perioda kaže: »Partijska organizacija je organizovano djelovala na čitavom području i svaka politička misao i akcija zračila je iz tog nevidljivog, tajnog centra«, IRPS, MG, dokument br. 16.

lanko Vitomir, Mujo Hodžić, Slavko Gluhović i Čamil Džindo,²³⁾ seljaci sa Glasinca i okoline Rogatice.

Prijemom ovih članova, partijska organizacija na Glasincu je brojčano ojačala, a time se i proširila na čitavo područje tadašnjeg rogatičkog sreza. Radi lakšeg djelovanja i održavanja sastanaka, donesena je odluka da se u Rogatici formira partijska ćelija. Ta odluka je provedena krajem 1940. godine. U ovoj ćeliji su: Danilo Đokić — sekretar, Mašan Đokić, Milanko Vitomir, Mujo Hodžić, Čamil Džindo i Slavko Gluhović.²⁴⁾ U glasinačkoj partijskoj ćeliji, čije je sjedište bilo u Borovcu ostali su: Mirko Borovčanin — sekretar, Mikajilo Obrenović, Đoko Mačar, Aleksa Ećimović, Marko Ećimović, Janko Jolović i Rajko Odović.

Na području Han Pijeska prije 1941. godine nema partijske ćelije. No, i na ovom području je bilo članova KPJ koji su tamo bili zaposleni, pa su radili među radnicima i tamošnjim seljacima. Grujo Novaković odlazi i na ovo područje i djeluje među tamošnjim ljudima. Jedno vrijeme, 1937. godine, na Han Pijesku radi i Todor Vujasinović. Čim je tamo stigao, počeo je da se povezuje sa najnaprednijim radnicima i seljacima. Među prvima koje je upoznao su Kosorići iz Kusača (Josip, Miloš i Svetozar), Muhamed Sutjeska i Sarija Hodžić, hodža iz Žepe, Uroš Planinčić i Vlado Cvijetić iz Sokolovica i Veljko Petrović. U ovom kraju je bio i dr. Đorđo Dragić, koji je bio simpatizer KPJ još na studijama u Beogradu. Tamo kratko vrijeme boravi i Danilo Plamenac, koji je iz Beograda protjeran zbog komunističke aktivnosti.²⁵⁾

Rad komunista među radnicima i simpatizerima sastojao se u tome što su im davali na čitanje marksističku literaturu: **Komunistički manifest, Razvitak socijalizma od utopije do nauke** i dr.²⁶⁾ Aktivnim radom komunista stvoreni su uslovi da se 1938. godine u šumskim radilištima i pilanama oko Han Pijeska formiraju sindikalne organizacije. Na njihovom formiranju najviše je radio Pavle Goranin, a i partijska ćelija sa Glasinca je imala čvrstu vezu sa radnicima i simpatizerima Partije u ovom kraju.²⁷⁾

Rad partijske organizacije 1939. i 1940. godine sastojao se u političkom aktiviranju masa, što se ogleda u okupljanju radnika na pilanama i šumskim radilištima i njihovom uključivanju u borbu za bolje uslove rada, kraći radni dan, veće nadnice i sl. Zahvaljujući organizovanom djelovanju partijske organizacije i neposrednoj pomoći članova PK KPJ za BiH i Oblasnog komiteta, postignuti su zapaženi rezultati. Organizovani su štrajkovi šumskih radnika na Han Pijesku i Romaniji, koji su imali pun uspjeh.²⁸⁾ Štrajkače je podržao i narod s ovih područja.

Kako je 1940. godine već bjesnio drugi svjetski rat, i iz dana u dan sve više prijetila opasnost i Jugoslaviji, Komunistička partija je preduzela mjere za organizaciju masa u pripremama za odbranu zemlje. Ko-

²³⁾ Grujo Novaković, IRPS, MG, dokument br. 16; Drago Borovčanin, isto, str. 292, i Mujo Hodžić: Formiranje muslimanskog bataljona Romanijskog partizanskog odreda, IRPS, MG.

²⁴⁾ Prema usmenom kazivanju Mašana Đokića i Gruje Novakovića.

²⁵⁾ Todor Vujasinović, isto, str. 175—178.

²⁶⁾ Todor Vujasinović, isto, str. 176.

²⁷⁾ Grujo Novaković, IRPS, MG, dokument br. 16.

²⁸⁾ Arhiv IRPS, Fond PK KPJ za BiH, dokument br. 4028; Todor Vujasinović: Mučne godine, »Svjetlost«, Sarajevo, 1965, str. 180.

munisti i organizacije na Romaniji su se u punoj mjeri angažovali na tim zadacima. Pored ličnih kontakata sa ljudima, pristupa se organizaciji političkih zborova na kojima istupaju članovi KPJ.³⁰⁾ Komunisti su na svakom mjestu isticali zahtjev za sklapanje sporazuma sa SSSR-om, jer su to smatrali kao osnovni i jedini način da se zemlja spase od fašističke okupacije koja joj je svakodnevno prijetila. Pored toga, ukazivali su na potrebu učvršćivanja saveza između radnika i seljaka i potrebu njihove zajedničke borbe za odbranu zemlje, s jedne, kao i na potrebu ostvarivanja njihovih prava, s druge strane.

Rezultat takve politike i preduzetih akcija je spremnost ogromne većine naroda da brani zemlju 1941. godine, kada joj je zaprijetila neposredna opasnost. Ovu konstataciju potvrđuje činjenica da je, na poziv članova KPJ sa Glasinca, narod čitavog područja Romanije, a naročito Glasinčani, odmah po obavještenju da je vlada Cvetković-Maček pristupila trojnom paktu masovno izišao na ulice u Sokocu i protestovao protiv izdaje zemlje.³¹⁾ Narod je nosio transparente ispisane riječima: »Nećemo pakt sa fašistima«, »Dolje fašizam«, »Bolje rat nego pakt«. Ljudi ovog kraja nisu se zadovoljili samo demonstracijama u Sokocu. Jedna veća grupa seljaka sa Glasinca, na čelu s Mirkom Borovčaninom, došla je u Sarajevo da učestvuje na demonstracijama organizovanim protiv potpisivanja trojnog pakta.³¹⁾ Snažni, energični i revoltirani izdajom, Glasinčani su bili najaktivnija grupa na demonstracijama, svuda su stizali, a gdje su oni bili, demonstracije su dostizale vrhunac.³²⁾

Sve ovo potvrđuje da je glasinčačka partijska ćelija pripremila narod za odbranu zemlje. Kada je otpočeo aprilski rat sa Njemačkom, Glasinčani su se odmah javljali u svoje jedinice. I kad je jugoslovenska vlada potpisala kapitulaciju, Romanijci nisu kapitulirali. Vraćajući se iz vojske kućama, odmah stupaju u kontakt s komunistima i traže savjet šta da rade. Partijska organizacija na Romaniji je i ovom prilikom pokazala svoju zrelost i ispoljila punu aktivnost. Svi su se komunisti angažovali na tome da narodu objasne uzroke brze kapitulacije Jugoslavije i da ljudima daju savjete šta treba raditi. Osnovni zadatak je bio da se sačuva što više oružja. Ljudima je savjetovano da se sklanjaju od okupatorske vlasti i da ne dozvole da budu otjerani u ropstvo. Komunisti su narodu odmah stavili do znanja da rat nije završen, da je on, u stvari, tek počeo.

Upravo u ovim sudbonosnim danima partijska organizacija na Romaniji dostiže svoju punu afirmaciju. Kapitulacijom Jugoslavije, pre-stale su da djeluju sve građanske partije. Jedino su komunisti ostali s narodom. Oni odmah pristupaju okupljanju najaktivnijih i najborbenijih ljudi. To omogućava brojčano jačanje partijske ćelije. U toku aprila i maja 1941. godine u KPJ na Romaniji primljeni su: Pero Kosorić, Spaso Marković, Zvonko Grkalić, Grujo Borovčanin, Rade Borovčanin i Drago Janković.³³⁾ U to vrijeme u Sokocu se nalaze Grujo Novaković i Savo Pređa, pa se aktivno uključuju u rad partijske ćelije na Glasincu

³⁰⁾ Na velikom narodnom zboru u Rogatici koji je održan u organizaciji udruženje opozicije govorili su Danilo Đokić i Janko Jočević, članovi KPJ, IRPS, MG, dokument br. 16.

³⁰⁾ IRPS, MG, dokument br. 16.

³¹⁾ IRPS, MG, dokument br. k-24.

³²⁾ IRPS, MG, dokument br. k-24.

³³⁾ Drago Borovčanin, isto, str. 262.

i pružaju joj neposrednu pomoć. U rad se uključila i rogatička partijska ćelija, pa u ovo vrijeme djeluju jedinstveno.

Aktivnošću partijske organizacije, ubrzo poslije kapitulacije Jugoslavije, situacija se sređuje. Napad Njemačke na Sovjetski Savez je još više povratio narodu vjeru u ponovnu slobodu. Odluka CK KPJ da se diže ustanak, široko je prihvaćena na Romaniji. Sve ovo je uticalo na Pokrajinski i Oblasni komitet KPJ da na Romaniju pošalju Slobodana Principa-Selju, Hasana Brkića i Pavla Goranina, da svojim neposrednim radom pomognu partijskoj organizaciji oko priprema naroda za ustanak. Kada su pripreme izvršene i kada se primakao dan za otpočinjanje ustanka, na Romaniju izlaze: Slaviša Vajner-Čiča, Oskar Danon-Jovo, Branko Milutinović-Obren, pa se i oni priključuju partijskoj organizaciji. Odmah po njihovom dolasku, partijska ćelija organizuje savjetovanje koje je održano u šumici Krnjijevac, pored sela Borovac. Na savjetovanju je zaključeno da se otpočne sa oružanim ustankom. Pored toga, napravljen je i plan oružane borbe. Formiran je štab u sastavu: Slaviša Vajner-Čiča — komandant, Oskar Danon-Jovo i Danilo Đokić, zamjenici komandanta, Pavle Goranin-Ilija, politički komesar, i Mikajlo Obrenović — član štaba.³⁴⁾ Štab je imao zadatak da rukovodi oružanom borbom. Članovi KPJ su zaduženi da odmah pođu u sela i još jednom objasne odluku CK KPJ o dizanju ustanka i upoznaju narod sa zaključcima partijske organizacije o otpočinjanju oružane borbe. Dogovoreno je da one najaktivnije i za borbu najspremnije odmah pozovu da dođu na zbornu mjesto radi otpočinjanja prvih oružanih akcija. Svi su komunisti došli na zbornu mjesto u zakazano vrijeme sa novim ustanicima. Jedino nije došao Mirko Borovčanin, sekretar partijske organizacije, koji je otišao na Han Pijesak sa zadatkom da se poveže sa Svetozarom Kosorićem, simpatizerom KPJ, i da tamošnje ljude pozove na ustanak. Tom prilikom on je pao ustašama u ruke.³⁵⁾

Kada su u noći između 31. jula i 1. avgusta 1941. godine³⁶⁾ počele prve oružane akcije, partijska organizacija se našla pred novim zadacima. Osnovno je bilo objasniti masama neophodnost oružane borbe, okupiti što više ljudi na ustanak i ne dozvoliti da dođe do stihije među ustanicima. Poseban zadatak je bio da se obezbijedi hrana, odjeća i obuća za ustanike. Za relativno kratko vrijeme Romanijski partizanski odred je izrastao u krupnu vojnu formaciju i izveo niz uspješnih akcija na neprijateljska uporišta. U toku prvog mjeseca borbi on je oslobodio Sokolac, Han Pijesak i sva sela na Glasincu, Sokolovićima i oko Han Pijeska. U toku avgusta je prekinuta pruga Sarajevo—Višegrad i borbe su vođene na samim prilazima Sarajevu. 6. septembra je izvršen uspješan napad na Rogaticu. Sve je to predstavljalo veliki uspjeh ustanika. Ti uspjesi su ohrabрили i one koji su u početku sumnjali u snagu naroda, a još više u snagu KPJ, pa počinju sve više i oni da pristupaju u ustaničke redove. Tako Romanijski odred brzo raste i do kraja 1941. godine

³⁴⁾ Drago Borovčanin, isto, str. 264.

³⁵⁾ Dok je bio u selu Džimirijama kod Save Pušanje — jednog od aktivnih simpatizera KPJ došle su ustaše, uhvatile ih i obadvojicu odvele u Rogaticu, odakle su protjerani u Sarajevo, a zatim u Jasenovac, gdje su strijeljani. Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knjiga 2 (dalje: Zb. NOR-a, tom).

³⁶⁾ Drago Borovčanin, isto, str. 264.

broji preko 3.500 boraca. To je, svakako, bio jedan od najjačih partizanskih odreda u zemlji u to vrijeme. Slobodna teritorija se brzo proširila i prostirala se od Sarajeva do Vlasenice, gdje se spajala sa slobodnom teritorijom Birčanskog partizanskog odreda, a preko ove teritorije i sa slobodnom teritorijom u Srbiji, i od Višegrada do Kladnja i Olova, gdje se spajala sa slobodnom teritorijom odreda »Zvijezda«.

S obzirom na povoljan razvoj borbe na Romaniji, na snagu Romanijskog partizanskog odreda i na veliku slobodnu teritoriju, na Romaniju su u oktobru mjesecu 1941. godine došli Pokrajinski komitet KPJ za BiH i Glavni štab za Bosnu i Hercegovinu.³⁷⁾ Izlazak pokrajinskog rukovodstva na Romaniju doprinosi daljem razvoju borbe i aktiviranju partijske organizacije u političkom radu.

Upravo u to vrijeme pred partijskom organizacijom na Romaniji i pred čitavim rukovodstvom ustanka stajali su složeni zadaci. Trebalo je, brojčano jak partizanski odred, bez dovoljno sposobnih vojnih i političkih rukovodilaca, vojnički učvrstiti i zvesti u njemu red i disciplinu. Na oslobođenoj teritoriji, u pozadini, bilo je nužno uspostaviti vlast i obezbijediti normalan život stanovništva. Kao daljnji važan zadatak bio je organizacija političkog rada u vojsci i u narodu. Ništa manje važan, ali i dosta težak bio je zadatak na obezbjeđenju ishrane, odjeće i obuće za vojsku.

Sve su to bili krupni problemi s kojima se suočila partijska organizacija na Romaniji, ali ih je sa dosta uspjeha rješavala. Da ovu konstataciju potkrijepimo samo sa nekoliko primjera.

Već smo rekli da je Romanijski odred izrastao u krupnu vojnu jedinicu. Početkom oktobra 1941. godine u odredu su formirani bataljoni: Romanijski, Mokranjski, Pračanski, Rogatički i Planinski,³⁸⁾ a krajem oktobra i Muslimanski. Za komandante bataljona, komandire četa i komesare postavljeni su najbolji borci i najsposobniji kadrovi u ono vrijeme. To je doprinijelo da se u četama i bataljonima učvrsti disciplina i zavede vojnički red.

I u organizaciji pozadine postignuti su vrlo zapaženi rezultati. Na čitavom slobodnom području uspostavljena je nova narodna vlast.³⁹⁾ Demokratskim putem su izabrani odbornici u seoske i opštinske NOO-e, koji su obrazovani u svim selima i bivšim opštinskim mjestima. Obrazovan je i Sreski NOO za srez Rogaticu.⁴⁰⁾ Osim NOO-a, obrazovani su narodnooslobodilački sudovi u Sokocu i Rogatici, a sudije su birani iz redova građana, pravnika i vojnika-partizana. Pored toga, u svim opštinskim centrima su postavljene komande mjesta, kao vojnoteritorijalni organi. Ovi organi su vršili i poslove oko održavanja reda u pozadini.⁴¹⁾

Organi vlasti su preduzeli niz mjera kako bi omogućili dalji razvoj ustanka i organizaciju pozadine. NOO-i su preuzeli na sebe poslove oko snabdijevanja vojske hranom, odjećom i obućom. Jedan od osnovnih zadataka organa vlasti bio je da organizuju obradu poljoprivrednih imanja kako bi se obezbijedila ishrana. Pored toga, po selima je organizo-

³⁷⁾ Drago Borovčanin, isto, str. 273.

³⁸⁾ Zb. NOR-a, tom V; Savo Preda: Romanijski partizanski odred, rukopis pripremljen za ediciju »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a«.

³⁹⁾ Drago Borovčanin, isto, str. 266.

⁴⁰⁾ Drago Borovčanin, Prilozi, br. 3/67, str. 206.

⁴¹⁾ Drago Borovčanin, isto, str. 217.

vano pletenje čarapa, džempera i drugih odjevnih predmeta. U više mjesta su organizovane krojačke i obučarske radionice sa zadatkom da rade za vojsku. NOO-i preduzimaju značajne mjere i na organizaciji prosvjete, zdravstvene službe i sl. NOO u Sokocu donio je odluku kojom je izvršena mobilizacija svih ljudi sposobnih za vojsku i pozadinske jedinice.⁴²⁾ Svojom aktivnošću na pružanju pomoći oko daljeg razvoja ustanka i uspješnim vođenjem borbe, kao i dobrom organizacijom pozadine, novi organi vlasti su se vrlo brzo afirmisali u narodu, pa su tako i bez velikih teškoća mogli provesti sve svoje odluke.

Politička aktivnost je neposredno organizovana posredstvom partijskih organizacija na terenu i u jedinicama Romanijskog partizanskog odreda. Ova aktivnost je bila usmjerena na objašnjavanje značaja narodnooslobodilačke borbe, političke situacije u svijetu, a posebno uloge Sovjetskog Saveza u borbi protiv njemačkog fašizma, te isticanju uspjeha koje su postizale partizanske jedinice širom Jugoslavije. Poseban značaj pridavan je popularizaciji NOO-a i drugih organa narodne vlasti koji su već bili uspostavljeni na oslobođenoj teritoriji i podršci svim mjerama koje su ti organi vlasti preduzimali. Jedan od najvažnijih zadataka partijske organizacije bio je razvijanje bratstva i jedinstva između srpskog i muslimanskog stanovništva u ovom kraju. Plod ovog rada partijske organizacije, uz pomoć partijskog rukovodstva, bio je da je u Romanijski partizanski odred stupio veći broj Muslimana sa Romanije i da se krajem oktobra 1941. godine formirao poseban Muslimanski bataljon u sastavu Romanijskog odreda.⁴³⁾ Veći broj Muslimana se uključuje u organe narodne vlasti u selima, opštinama i srezu. Što je najvažnije istaći, jeste činjenica da je od početka ustanka, pa sve do 1942. godine, mali broj Muslimana sa ovog kraja otišao u ustaše i domobrane. Izuzetak su oni koji su, odmah po uspostavljanju takozvane Nezavisne Države Hrvatske, pristupili ustašama ili su otišli u oružnike ili miliciju. To je bio ogroman uspjeh partijske organizacije na Romaniji. Posebna uloga u tome pripada, svakako, Muji Hodžiću, Čamilu i Rasimu Džindi i drugim komunistima — Muslimanima. Aktivnim uključivanjem Muslimana u partizanske redove, ustanak na Romaniji odmah u početku dobiva opštenarodni karakter.

Međutim, u vrijeme kada partijska organizacija postiže krupne rezultate na svim poljima djelatnosti, dolaze nove teškoće. Kad okupatorske snage i njihovi domaći saveznici ustaše i domobrani nisu uspjeli da razbiju ustanak svojom vojnom silom, nastoje da ga razbiju iznutra, da pocijepaju ustanike i tako umanje udarnu snagu pokreta. Za taj poduhvat okupator nalazi uporište među oficirima: Jezdimirom Dangićem, Sergijem Mihailovićem, Boškom Todorovićem i drugim, koji nastupaju kao predstavnici četnika Draže Mihailovića — odnosno kraljevske vojske u otadžbini — i počinju da vrbuju ustanike. Da bi što lakše razbili pokret, najprije su se okomili na Muslimane, koji su se nalazili u partizanima. Oni istupaju protiv njihovog učešća u borbi ističući da su »Turci« glavni neprijatelj Srbima, jer Nijemci, navodno, ne bi nikoga dirali da nije ustaša. Oni primjenjuju i sve druge forme i metode da pridobiju

⁴²⁾ Drago Borovčanin, Prilozi, br. 2/66, str. 269.

⁴³⁾ Mujo Hodžić: Formiranje Muslimanskog bataljona Romanijskog odreda, rukopis pripremljen za štampu u ediciji »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a«.

što više ljudi. Donijeli su dosta novaca, pa su dijelili onima koji su ih podržavali, a odobrili su i pljačku u muslimanskim selima. I svakako da je bilo ljudi koji su odmah prihvatili takvu politiku. Među prvima su bili Aćim Babić, privatni preduzimač iz Han Pijeska, Radomir Nešković, zemljoradnik od Rogatice, i Đuro Đukić, zemljoradnik sa Sokoca.

Partijska organizacija nije u početku pridavala veliki značaj pojavi četništva. Naime, osnovna linija KPJ je bila borba protiv okupatora na čemu je trebalo angažovati sve snage. Kako su se u početku i četnici borili protiv Nijemaca i protiv ustaša, to je partijsko rukovodstvo smatralo da u to vrijeme nije cjelishodno zaoštravati međusobne odnose. Takav stav rukovodstva donekle je demobilisao partijsku organizaciju, pa se u početku komunisti nisu jače suprotstavljali četničkom uticaju. Išlo se na izvjesne kompromise često i kad nije trebalo ili kad je bilo očito da se neće uspjeti.⁴⁴⁾ Četnički oficiri su se slobodno kretali po oslobođenoj teritoriji i agitovali u narodu i vojsci za svoj pokret. Oni su slobodno dolazili u partizanske jedinice i vrbovali borce.

Četnici su se u svojoj propagandi koristili još jednim za njih povoljnim momentom. Kako se širila slobodna teritorija, to je i front bio sve udaljeniji, pa je to zahtijevalo da se borci udaljuju od svojih kuća i da se bore u drugim krajevima. Međutim, dosta velik broj boraca za to nije bio pripremljen. Tu činjenicu su četnički oficiri dobro procijenili i u svojoj propagandi su obećavali »vojevanje« kod svoje kuće, »odbranu« svog ognjišta, lakši i udobniji život i sl., što je jedan broj boraca prihvatao. Ta pojava je bila izraženija tamo gdje nije bilo partijskih organizacija ili gdje su one bile slabije, pa je politički rad u jedinicama bio manje intenzivan. Da je ova konstatacija tačna, potvrđuje i činjenica da na Glasincu i jedinicama Romanijskog odreda u čijem sastavu su se nalazili borci sa Glasinca nije bilo četničkog uticaja ili je bio neznan. Jer, upravo na Glasincu i njegovoj bližjoj okolini je bio jak uticaj Partije, što se pozitivno odrazilo na opredjeljenje masa.

Jaka četnička propaganda i nedovoljna aktivnost partijske organizacije i partijskog rukovodstva utiče na cijepanje pokreta, a time dolazi i do njegovog slabljenja. Previranja u Romanijskom partizanskom odredu dolaze do punog izražaja u decembru 1941. godine. Da bi se prevazišle nastale teškoće, partijska organizacija i rukovodstvo odreda preduzimaju niz mjera da se osujeti četnički uticaj. Pored jačeg idejno-političkog rada među vojnicima, Štab odreda pristupa čišćenju jedinica od četničkih elemenata i razoružava ih. Oni najokorjeliji, a naročito četnički oficiri koji su nastupali u ime Nedića, a bili su pali u ruke partizanskih jedinica, izvedeni su pred narodni sud i osuđeni.⁴⁵⁾ Naročito veliku pomoć partijskoj organizaciji i rukovodstvu odreda pružila je Prva proleterska brigada i Vrhovni štab NOVJ, koji krajem decembra 1941. godine dolaze na ovo područje. Četnički uticaj je znatno smanjen, a uticaj Partije je porastao. Snaga partizanskih jedinica Romanijskog odreda je veća. Tako se odred ponovo konsolidovao i organizovano stupa u borbu protiv neprijatelja u drugoj ofanzivi.

⁴⁴⁾ Svetozar Vukmanović-Tempo: U Sarajevu i istočnoj Bosni, 1941. i početkom 1942. godine i Savjetovanje u Ivančićima, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 4/68, str. 651.

⁴⁵⁾ Drago Borovčanin, Prilozi br. 2/66, str. 278.

U toj jakoj i aktivnoj političkoj borbi izgrađivala se i jačala partijska organizacija. U Partiju je primljen veći broj boraac iz odreda i aktivista iz pozadine. Osnovano je više partijskih ćelija na terenu, po selima, i u odredu. Krajem oktobra 1941. godine formiran je i Okružni komitet KPJ za Romaniju,⁴⁶⁾ koji je imao zadatak da objedinjuje rad partijskih ćelija i da organizuje idejno-politički rad u vojsci i pozadini. On je radio u sljedećem sastavu: Esad Čengić — sekretar, a Grujo Novaković, Pavle Goranin-Ilija, Vlado Cvijetić i Janko Jolović — članovi.⁴⁷⁾

Krajem 1941. godine partijska organizacija broji 230 članova uključenih u partijske ćelije po četama i bataljonima Romanijskog partizanskog odreda i partijskim ćelijama formiranim u selima i mjestima na oslobođenoj teritoriji. Socijalni sastav partijske organizacije bio je: seljaka 101, radnika 42, intelektualaca 54 i ostalih 33. Nacionalni sastav: Srba 154, Muslimana 36, Hrvata 19 i ostalih 21.

U decembru 1941. godine došlo je do promjena u sastavu Okružnog komiteta KPJ za Romaniju, jer je jedan broj članova ovog komiteta otišao na nove dužnosti u odredu. Od tada su Okružni komitet sačinjavali: Zaga Blažić — sekretar, a članovi — Grujo Novaković, Vlado Cvijetić, Sava Biljić, Janko Jolović i Ankica Pavlović-Albahari.⁴⁸⁾

Partijska organizacija na Romaniji ostaje u približno ovakvom organizacionom sastavu sve do kraja januara, tj. do završetka druge neprijateljske ofanzive. Tada je došlo do znatnijih izmjena o čemu će biti kasnije govora.

Da se vratimo zbivanjima i događajima na početku 1942. godine kako bismo osvijetlili dalji rad i aktivnost partijske organizacije i djelatnost rukovodstva ustanka.

Kad Nijemcima nije pošlo za rukom da razbiju ustanak ubacivanjem četnika u ustaničke redove, oni, s obzirom na značaj istočne Bosne za njihove strateške planove, preduzimaju ofanzivu na slobodnu teritoriju. Pravac glavnog udara njemačkih snaga u ofanzivi bila je Romanija. Za takvu orijentaciju bilo je više razloga. Ustanak je na ovom području bio najrazvijeniji i najmasovniji. Ustaničke snage su potpuno prekinule

⁴⁶⁾ Miodrag Čanković, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta, br. 3/67, str. 262.

⁴⁷⁾ Miodrag Čanković u članku Mreža partijskih rukovodstava u tuzlanskoj oblasti pred početak ustanka i istočnoj Bosni krajem 1941. godine (rekonstrukcija), Prilozi, br. 3; rekonstruisao je sastav Okružnog komiteta na Romaniji na osnovu sjećanja Gruje Novakovića (dokumenat se nalazi u Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta, MG, dokument br. 9850, str. 25—26), pa kaže da su članovi bili: Zaga Blažić — sekretar, Vlado Cvijetić, Sava Biljić i Grujo Novaković — članovi. U istom članku autor daje sastav OK KPJ prema sjećanju Esada Čengića, u kome su se nalazili: Esad Čengić — sekretar, Janko Jolović, Đoko Močar, Ankica Albahari, Vlado Cvijetić i Savo Biljić — članovi. Čanković se opredijelio za mišljenje Gruje Novakovića, jer je, kako on kaže, Grujo ostao na Romaniji i kasnije kad je Esad bio otišao. Smatramo da se ovako tumačenje ne može održati. Prema kazivanju Esada Čengića, Zaga Blažić kasnije dolazi na Romaniju kad je izašao i PK KPJ za BiH i onda se uključuje u partijski rad. OK KPJ za Romaniju već je bio osnovan. Sava Biljić kaže da je član OK KPJ za Romaniju postao krajem 1941. godine kada je Esad Čengić bio već otišao na partijski rad u Muslimanski bataljon.

Na osnovu izloženog, uvažavajući mišljenje i Gruje Novakovića i Esada Čengića, Save Biljića i Vlade Cvijetića, smatramo da je sastav prvog OK KPJ za Romaniju bio onakav kako smo ranije naveli.

⁴⁸⁾ Prema sjećanju Gruje Novakovića, Save Biljića i Vlade Cvijetića — saopšteno autoru usmeno.

vezu Sarajeva sa Srbijom prugom preko Pala i Višegrada, a i putem preko Romanije i Vlasenice. I sam grad Sarajevo je bio ugrožen, jer su svuda u okolini bili jaki partizanski odredi i gotovo nije bilo izlaza osim prugom prema Mostaru i Doboju. Pored toga, na ovo područje je došla i Prva proleterska brigada sa Vrhovnim štabom, što je predstavljalo posebno opasnost za njemačke i ustaške položaje i uporišta.

Romanijska partijska organizacija, kao i sam odred, u novonastaloj situaciji našli su se u vrlo teškom položaju. Pored toga što su se morali suprotstaviti četničkom uticaju, sada su morali da se suprotstave i daleko nadmoćnijem neprijatelju koji je prešao u ofanzivu.⁴⁹⁾ Jedinice Romanijskog partizanskog odreda zajedno sa jedinicama Prve proleterske brigade vode žestoke borbe na Crvenim Stijenama na Romaniji, u Bijelim Vodama, Pjenovcu i Kovanju,⁵⁰⁾ i nastoje da spriječe prodor neprijatelja na slobodnu teritoriju. Međutim, i pored svih mjera da se zaustavi napredovanje neprijatelja, nije se uspjelo. Za to je postojalo više razloga. Snage neprijatelja su bile brojčano jače, a udarna moć im je bila daleko veća. Partizanske jedinice su se našle u posebno teškoj situaciji zbog vremenskih prilika. Naime, snijeg je na Romaniji bio veoma dubok i otežavao je kretanje i brzo manevrisanje jedinica. Nijemcima to nije predstavljalo veliku smetnju, jer su u borbu uveli dobro obučene ski-jaške jedinice. Ako svemu dodamo otvorenu četničku izdaju, onda nije teško pretpostaviti kakva je situacija bila na ratištu.

Pod pritiskom njemačkih i ustaških snaga, jedinice Romanijskog odreda i Proleterske brigade su se morale povući sa dotadašnjih položaja i tako napustiti sva mjesta koja su bila oslobođena. To je dovelo do izvjesne zbnunjenosti velikog broja boraca. Jer, od početka ustanka, punih šest mjeseci borbi, partizani su bili u ofanzivi. Oni su osvajali mjesto po mjesto i stvorili veliku slobodnu teritoriju, što je kod boraca stvaralo povoljno raspoloženje i ulivalo vjeru u vlastite snage. Kad je nastupila neprijateljska ofanziva na slobodnu teritoriju, Nijemci i ustaše su palili sela i mjesta, ubijali narod i pljačkali njegovu imovinu. Ovakvi postupci neprijatelja drastično su došli do izražaja na Glasincu, koji je, tako reći, u potpunosti bio partizanski. Upravo u tim danima četnici ponovo stupaju u akciju. Oni propagiraju da se protiv Nijemaca ne treba boriti, jer oni nisu protiv srpskog naroda, oni samo gone komuniste i sl.

Iznijete okolnosti su uticale da se jedan broj boraca pokolebao i privremeno napustio jedinice kako bi se angažovao na spasavanju porodica i njihovom smještaju u okolnim selima koja nisu bila izgorjela. Još neke momente treba istaći koji su uticali na izvjesnu demoralizaciju boraca. U fokusu same ofanzive jedinice Prve proleterske brigade koje su ostale na ovom području povlače se preko planine Igmana na teren Kalinovik—Foča. Sa proleterima se povukao i Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu i veći broj članova Glavnog štaba Bosne i Hercegovine. Pored toga, na samom početku ofanzive neprijatelja, 21. januara

⁴⁹⁾ Romanijski partizanski odred je držao sve položaje na pravcima glavnog udara neprijatelja. Jedinice Prve proleterske brigade imale su zadatak da pomognu Romanijskom odredu na pojedinim frontovima (Pismo Štaba Romanijskog partizanskog odreda Filipu Kljajiću, političkom komesaru Prve proleterske brigade od 13. januara 1943. godine), IRPS, Fond PK KPJ za BiH.

⁵⁰⁾ Savo Pređa, isto.

1942. godine, poginuo je Slaviša Vajner-Čiča, komandant Romanijskog partizanskog odreda.⁵¹⁾ Štab Romanijskog odreda se povukao prema Kalauzovićima i teritoriji odreda »Zvijezda«, pa tako izgubio kontak sa bataljonima i četama koji su se povlačili u raznim pravcima na teritoriji Romanije. Četnici počinju i otvorenu saradnju sa Nijemcima, napuštaju dotadašnje položaje i počinju predvoditi njemačke jedinice protiv partizana.

Sve su te okolnosti objektivno uticale na političko stanje na Romaniji početkom 1942. godine. Stanje je bilo tako da se na prvi pogled moglo zaključiti da je došlo do opšteg rasula i da je ustanak potpuno propao. Međutim, partijska organizacija na Romaniji i u toj situaciji ispoljava svoju samostalnost. Okružni komitet je preduzeo niz mjera da se stanje konsoliduje. Prije svega, izvršena je rekonstrukcija štaba Romanijskog odreda. Za komandanta je postavljen Božo Jugović, dotadašnji zamjenik komandanta, a za političkog komesara Grujo Novaković.⁵²⁾ U Štab je došao jedan broj iskusnih i u borbama prekaljenih boraca, pa je za kratko vrijeme izvršena potrebna reorganizacija odreda. Formirane su nove čete i bataljoni, postavljeni komandiri, komandanti i politički komesari. Na ove položaje je došao znatan broj boraca koji su bili sposobni da komanduju. Naročito veliku ulogu u konsolidaciji odreda imao je Grujo Novaković. Brzim i konkretnim akcijama stanje u odredu se za vrlo kratko vrijeme sredilo. Tako već krajem januara i početkom februara odred ponovo vodi ogorčene borbe na Glasincu, oko Prače, Mokrog i na drugim bojištima na Romaniji⁵³⁾ i ponovo se neprijatelju onemogućava kretanje van većih mjesta i glavnih komunikacija.

Iznesene činjenice govore da je ustanak na Romaniji imao duboke korijene i da ga nije bilo moguće ugušiti. To isto tako govori da je partijska organizacija, i pored niza slabosti i početničkih grešaka, imala jako uporište u ustaničkim masama. Drugačije se i ne bi mogla objasniti tako brza obnova Romanijskog odreda i njegovo uključivanje u borbu. To tim prije ako se zna da je partijska organizacija na Romaniji ostala u to vrijeme sama i da nije imala direktne pomoći od Pokrajinskog komiteta i Glavnog štaba. Istina, kasnije, u drugoj polovini februara, ponovnom konsolidovanju partizanskih snaga na Romaniji doprinose i jedinice Prve i Druge proleterske brigade, koje su učestvovala u razbijanju četnika na ovom području. U prilog konsolidacije ustaničkih snaga išla je i odluka Centralnog komiteta KPJ i Vrhovnog štaba NOVJ da se pristupi formiranju jedinica dobrovoljačke vojske.⁵⁴⁾ Veliki broj boraca Romanijskog odreda koji se privremeno pokolebao i nije se snalazio u političkom previranju bio je spreman da se bori protiv okupatora i domaćih slugu. Ali, pod jakom četničkom propagandom nisu htjeli

⁵¹⁾ Slaviša Vajner-Čiča je postao legendaran za života. Bio je hrabar borac, dobar vojni komandant, a iznad svega pravičan i strog. Upravo te osobine su mu donijele veliku popularnost u narodu na Romaniji. Romanijci, koji upravo cijene takve osobine čovjeka, jer su i oni hrabri i odvažni, primili su Čiču kao svog rođenog. Oni su u njega imali puno povjerenja i bili su mu do kraja odani. A i Čiča je zavolio Romanijce, jer je u njima našao sigurne saborce, koji ga nikad nisu iznevjerili.

⁵²⁾ Prema sjećanju Gruje Novakovića, saopšteno autoru usmeno.

⁵³⁾ Savo Pređa — Borba na Glasincu 1942. godine, rukopis pripremljen za ediciju »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a«.

⁵⁴⁾ Svetozar Vukmanović-Tempo, isto, str. 651.

da stupaju u partizanske jedinice, koje nose petokrake kao oznake za pripadnost grupaciji koja ima jasno ideološko obilježje. Upravo ta činjenica je i uticala na odluku Centralnog komiteta o formiranju dobrovoljačkih jedinica. Cilj je bio okupljanje svih poštenih ustanika koji su bili spremni da se bore protiv okupatora, bez obzira na njihovo ideološko opredjeljenje. Ta je odluka bila sasvim pravilna, jer su ubrzo oformljene brojne čete i bataljoni dobrovoljačke vojske koji su aktivno stupili u borbu sa neprijateljem. Ona je i sa političkog stanovišta bila ispravna u ono vrijeme. Omogućila je komunistima da se uključe u ove jedinice i vrše neposredan politički uticaj na tu masu boraca koji su, istina, ideološki labilni, ali najčešće poštenu borcu protiv okupatora. Tako je Romanijski odred ponovo konsolidovan i vojnički sređen, pa je u treću ofanzivu, koja je opet uperena protiv partizanskih snaga u jugoistočnoj Bosni i na Romaniji, stupio potpuno spreman.

U traženju uzroka kolebanjima i dosta oštroj ideološkoj diferencijaciji ustaničkih masa na Romaniji može se reći da je na nju uticalo više faktora. Prije svega, ustanak se razvijao vrlo brzo. Uspjesi u početku su vrlo veliki. Odziv masa u ustaničke jedinice prevazišao je očekivanja organizatora ustanka. Sve je to stvorilo krivu predstavu o ideološkom raspoloženju ustaničke mase. Naime, rukovodstvo ustanka se zanijelo uspjesima i smatralo je da je ustanička masa, već samim tim što je u partizanskim redovima, prihvatila i idejnu liniju KPJ o svim pitanjima. Polazeći od takvog shvatanja, rukovodstvo ustanka je i gradilo svoju politiku daljeg vođenja borbe. U toj politici na prvo mjesto je postavljeno pitanje borbe, a politički rad među borcima, kao i među narodom, bio je drugostepenog značaja. Četnički vođe su pošli obrnutim putem. Oni su kao osnovni zadatak imali da za svoje ideje pridobiju što više boraca i da stvore solidnu bazu u narodu za svoj pokret. Pitanje borbe protiv okupatora i ustaša nisu ni postavljali ili su ta pitanja postavljali na dnevni red samo onda kada su na to bili prinuđeni. Tako je nastupao svako prema svojim osnovnim koncepcijama. Komunisti i rukovodstvo odreda rade na razvijanju ustanka i vođenju oružanih borbi, a četnički oficiri se kreću po slobodnoj teritoriji i partizanskim jedinicama i vode agitaciju za svoj pokret.

Drugi bitan faktor koji je imao uticaja na diferenciranje boraca je nepotpuna procjena situacije u određenim vremenskim periodima i jasna linija komunista na duži rok. Naime, komunisti i rukovodstvo ustanka nisu na vrijeme procijenili situaciju i nisu bili svjesni da se slobodna teritorija koja je stvorena u početku ustanka neće moći održati. Otuda i nije bilo pripreme boraca za borbu izvan svog mjesta. Dakle, rukovodstvo ustanka nije predvidjelo potrebu formiranja pokretnih vojnih jedinica sve do kraja 1941. godine, dok se partizanske snage nisu povukle iz Srbije pod pritiskom neprijatelja i izdajom četnika u Srbiji. Štaviše, kod boraca je stvoreno uvjerenje da je slobodna teritorija stvorena jednom zauvijek i da nije moguće da se stanje promijeni. Išlo se za tim da se brani svaki pedalj te teritorije bez obzira na žrtve. A kada je došla ofanziva, kada su borci morali odstupati pred snagom neprijatelja i napustiti do tada čvrsto držane položaje, borci su se gubili, demoralisali se, jer i nisu znali izlaz iz takve situacije. Najviše boraca je smatralo da je, ako napuste slobodnu teritoriju, propao i sam ustanak. Ni narod nije

bio pripremljen na to da neprijatelj može privremeno zaposjesti pojedina mjesta koja su već bila oslobođena. Sve je to u ofanzivi dovelo do opšte pometnje i demoralizacije kako u vojsci tako i u civilnom stanovništvu. Taj momenat su četnici dobro iskoristili. Povelili su agitaciju i obećavali, ukoliko borci pristupe četničkim jedinicama, da će istočna Bosna pripasti Srbiji, a tada neće biti pokolja srpskog stanovništva, paljenja sela i pljačkanja imovine. Mnogi su povjerovali takvoj propagandi, jer im se činilo da je to i jedini izlaz iz teške situacije kakva je bila početkom 1942. godine. U tome su, po našem mišljenju, i osnovni uzroci osipanja boraca iz Romanijskog partizanskog odreda u većoj mjeri nego što bi bilo normalno s obzirom na uticaj Partije i njenu popularnost koju je stekla u prvim danima ustanka.

S obzirom na stanje na Romaniji poslije ofanzive, partijska organizacija je u ovom periodu, tj. u vremenu od januara do kraja maja 1942. godine, drugačije organizaciono postavljena. Mnoge partijske ćelije koje su ranije postojale prestale su da rade, a formirane su nove tamo gdje su se našli komunisti u to vrijeme. Najviše partijskih ćelija radi u okviru bataljona i četa, dok ih je na terenu znatno manje. To je i normalno. Svi komunisti su, manje-više, u vojnim jedinicama, jer nije bilo slobodne teritorije da se angažuju u radu sa masama. Partijska organizacija je bila vrlo aktivna. Rezultat njene pojačane aktivnosti je prijem većeg broja novih članova KPJ iz redova boraca koji su se istakli u borbama za vrijeme ofanzive i koji su pokazali privrženost liniji KPJ. Iako je u borbama za vrijeme ofanzive i kasnije poginuo veći broj članova KPJ, a dosta ih je bilo otišlo i u brigade, organizacija je bila brojčano jača nego krajem 1941. godine. U ovo vrijeme partijska organizacija broji 249 članova. Od toga broja su 151 seljaci, 32 radnici, 39 intelektualci i 27 ostali. Po nacionalnom sastavu su: Srba 189, Muslimana 31, Hrvata 13 i 16 ostalih. Treba podvući da je veoma porastao broj seljaka, što govori da je Partija zauzela pravilan stav i da se oslobodila izvjesnog sektaškog odnosa prema seljacima. Izvjesno opadanje broja radnika i intelektualaca u Partiji nije rezultat zapostavljanja ovih kategorija, nego to što je jedan broj članova KPJ poginuo, a jedan dio otišao u druge jedinice.

Rad partijskih organizacija je mogao biti aktiviziran u ovom periodu, jer su uslovi bili daleko povoljniji nego u poređenju s onim u periodu decembar 1941. g. januar 1942. godine, kada su četnici bili u ofanzivi i kada je bjesnjela druga neprijateljska ofanziva. I perspektiva je postala sada jasnija. Komunisti i rukovodstvo su došli do saznanja da je izlaz u formiranju pokretnih jedinica i prelazu na partizanski način ratovanja.

Zahvaljujući aktivnom radu partijske organizacije i mjerama štaba Romanijskog odreda, stanje u odredu se stabilizovalo. Glavni štab izdaje naređenje da se pristupi formiranju pokretnih vojnih jedinica. Štab Romanijskog odreda je odmah pristupio izvršavanju tog naređenja i već u februaru 1942. godine poslao jedan bataljon u sastav grupe udarnih bataljona od kojih je kasnije formirana Šesta istočnobosanska brigada. Početkom marta iste godine formiran je Drugi udarni bataljon, koji je poslan u sastav Prve proleterske brigade.

Ostali dijelovi Romanijskog odreda djeluju na Romaniji, vode borbe na Glasincu i prema Sarajevu.⁵⁵⁾ Članovi štaba odreda djeluju aktivno na pojedinim frontovima i rade na učvršćenju discipline u bataljonima i četama. Tako je Romanijski odred, i pored svih poteškoća i kriza koje je imao, ponovo postao sposoban za najveće okršaje i ponovo je ovladao situacijom na Romaniji.

Partijska organizacija je uporedo sa radom na konsolidaciji odreda aktivno radila na objašnjavanju četničke izdaje u toku druge ofanzive. Odmah je pristupila obnavljanju organa vlasti u selima i mjestima u kojima su već postojali 1941. godine, i osnivanju novih organa vlasti u onim krajevima i selima gdje ranije nisu bili osnovani. Ovo je period kada se mnogo vodi računa o tome koga treba birati u organe vlasti, narodnooslobodilačke odbore, komande mjesta i sudove. Naime, birani su provjereni i odani borci za slobodu koji su prihvatili platformu KPJ.

Partijska organizacija preduzima mjere da u partizanski odred ponovo okupi sve bataljone i čete, pa i pojedince koji su u toku ofanzive otišli kućama ili su prešli u četnike. I taj zadatak je uspješno završen. Knežinski, Planinski i Rogatički bataljoni, u kojima su bili preovladali četnici, ponovo se stavljaju pod komandu Štaba romanijskog odreda kao dobrovoljačka vojska.⁵⁶⁾ Istina, u ovim bataljonima je i dalje bilo dosta onih koji su bili četnički raspoloženi, ali s obzirom na snagu partizanskog odreda i raspoložene naroda za borbu, oni nisu mogli izbjegavati akcije koje je preduzimao Romanijski odred.

Dok su i partijska organizacija i Štab odreda vodili upornu borbu za osvajanje svakog borca iz jedinica koje su prešle u četnike ili su ušli u sastav dobrovoljačkih jedinica, na drugoj strani, u Muslimanskom bataljonu je učinjeno nešto što se ničim nije moglo pravdati. Naime, riječ je o tome da se u borbama za vrijeme napada na Vareš jedan broj boraca ovog bataljona predao neprijatelju. Poslije toga, Štab bataljona i partijska organizacija u bataljonu donose odluku da se otpusti veći broj boraca koji su bili »kolebljivi« i »nepouzđani« i da se otpreme kućama.⁵⁷⁾ Dakle, umjesto upornog političkog rada i borbe za svakog borca, otpuštaju se oni koji bi uz intenzivniji politički rad ostali u jedinici. To je gruba greška partijske organizacije u Muslimanskom bataljonu, a time i partijske organizacije i rukovodstva na Romaniji. Taj potez je imao vrlo loše posljedice. Muslimanske mase sa ovog područja, u kasnijim godinama rata, teško se opredjeljuju za partizanski pokret, dugo su čekale na ishod borbe da bi se opredijelile.

I upravo kada su se prilike na Romaniji ponovo sredile i kada je partizanski pokret odnio prevagu nad četničkim pokretom na Romaniji poslije druge ofanzive, okupator preduzima novu akciju da ga raz-

⁵⁵⁾ Savo Pređa — Borba na Glasincu 1942. godine, rukopis pripremljen za ediciju »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a«.

⁵⁶⁾ Isto.

⁵⁷⁾ Mujo Hodžić, isto. Dok se u Romanijskom odredu vodila borba da se sačuva svaki borac — Srbin, da ne ode u četnike, dotle su borci Muslimani proglašavani kolebljivim, nesigurnim i sl. i otpremeni kućama. Slična situacija je bila i kod muslimanskog civilnog stanovništva. S obzirom na to da su četnici vršili zločine nad ovim narodom, od rukovodstva odreda i partijskog rukovodstva je sugerisano narodu da se sklanja u gradove. Prema tome, indirektno je stavljeno narodu do znanja da se partizanska vlast neće ili ne može brinuti za njihovu sigurnost.

bije i uništi. Krajem marta 1942. godine okupator otpočinje treću ofanzivu na slobodnu teritoriju u istočnoj Bosni, gdje je jugoistočna Bosna, uključujući i područje Romanije, ponovo centar glavnog udara neprijatelja.⁵⁸⁾ Pred nadmoćnijim snagama neprijatelja partizanske snage su se povukle sa područja koje je bilo poprište borbe. Vrhovni štab sa proleterskim jedinicama se povlači prema Crnoj Gori. Sa ovim snagama ide i Udarni bataljon Romanijskog odreda,⁵⁹⁾ koji je ušao u sastav Prve proleterske brigade. Sa Romanije se takođe povlači grupa udarnih bataljona koji su sačinjavali jezgro buduće Šeste istočnobosanske brigade.⁶⁰⁾ U dijelu Romanijskog odreda koji je ostao na Romaniji ponovo dolazi do diferencijacije. Jedinice koje su do tada bile kao dobrovoljačka vojska, prihvataju, uglavnom, četničke komande i ostaju na svom području. U Mokranjskom bataljonu partizanskog odreda je izvršen puč, pa su komandu preuzeli četnici. Dio boraca koji su i dalje ostali partizani, a nisu se povukli sa područja Romanije, razbili su se u grupe i nastavili djelovanje kroz čitavu 1942. godinu.

Iz izloženog se vidi da je sredinom 1942. godine situacija na Romaniji bila dosta teška. Nijemci su, potpomognuti ustašama, domobranima i četnicima, uspjeli da potisnu glavninu partizanskih snaga sa područja jugoistočne Bosne i Romanije. Na Romaniji su ostale samo manje grupe koje su manevrisale na području Glasinca, Sokolovića i oko Rogatice. Dobar broj boraca iz bivših dobrovoljačkih jedinica se vratio kućama, a jedan broj ih je stupio u četnike. Narod koji je u toku ofanzive bio izbjegao u šume krajem maja počinje se vraćati u sela koja su bila potpuno popaljena. U to vrijeme i njemačka komanda mijenja svoju taktiku prema ustanicima. Ponudila je miran život svim onima koji napuste partizanske jedinice i dođu kući. Mnogi borci su napustili borbu.⁶¹⁾

Sve ovo govori da se partijska organizacija na Romaniji našla u vrlo složenoj situaciji. Njen osnovni zadatak bio je da okupi grupe boraca Romanijskog odreda koje su ostale na ovom području, da ih poveže i održi kako bi u određenom momentu mogle ponovo stupiti u djeinstvo. Pored toga, trebalo je spasiti od četničkog uticaja one borce koji su se vratili kućama, a koji nisu još bili pali pod četnički uticaj, pa i njih ponovo okupiti u grupe i uključiti u akcije. Najvažniji zadatak je bio da se u narodu povratí povjerenje u snagu pokreta i da se objasni da povlačenjem partizanskih snaga sa ovog područja ustanak nije propao, nego da se samo promijenila taktika borbe.

U skladu sa novonastalom situacijom izvršena je reorganizacija partijske organizacije. Formiran je novi Okružni komitet KPJ za Romaniju, a borci članovi KPJ uključeni su u partijske ćelije po selima, prema mjestu gdje se nalazila njihova grupa.

⁵⁸⁾ Isto.

⁵⁹⁾ Savo Pređa: Udarni bataljon, članak pripremljen za ediciju: »1942. u sjećanjima učesnika NOR-a«.

⁶⁰⁾ Vojo Ljujić: Formiranje grupe udarnih bataljona — članak pripremljen za ediciju »Istočna Bosna u NOR-u«, i prema usmenom kazivanju Momira Koprivice, Monija Fincijsa i Rade Borovčanina — autoru.

⁶¹⁾ Kako su na području Glasinca u toku druge i treće ofanzive bile pogorjele sve kuće i drugi gospodarski objekti na selu, to je veći broj boraca iskoristio amnestiju i ostao da u toku ljetnjeg perioda obezbijedi najnužniji smještaj porodice.

Okružni komitet KPJ su sačinjavali: Grujo Novaković — sekretar, Savo Pređa, Vlado Cvijetić, Veso Racković, Mikajlo Obrenović i Mile Jolović.⁶²⁾

Drugom polovinom 1942. godine na području Romanije je bilo 97 članova KPJ. Socijalni sastav članstva je bio: seljaka 86, radnika 4, intelektualaca 3 i ostalih 4. Nacionalni sastav je bio: Srba 96, Hrvata 1. Ako ovaj broj članova KPJ uporedimo sa brojem iz prve polovine 1942. godine, vidimo da je došlo do znatnog smanjenja partijske organizacije. Osnovni razlog je to što je najveći broj članova KPJ otišao u brigadu. Pored toga, jedan manji broj se pokolebao ili se pasivizirao u radu, pa su isključeni iz članstva KPJ ili su zaobiđeni. Ali, isto tako treba naglasiti da je u ovom periodu primljen znatniji broj novih članova iz redova onih aktivista koji su bili aktivni na izvršavanju zadataka koji su pred njih bili postavljeni.

Tako su partijske ćelije učvršćene nastavile da aktivno rade i brojno jačaju. Što je najvažnije, partijska organizacija je uspjela da objasni četničku izdaju i tako sačuva svoj uticaj u narodu u Glasincu i u većim dijelovima ostalih područja na Romaniji. Grupe boraca Romanijskog odreda koje su ostale na ovom području su sačuvane, učvršćene i objedinjene. Drugom polovinom te godine Okružni komitet KPJ šalje jednu grupu od oko 30 boraca u sastav Šeste istočnobosanske brigade,⁶³⁾ da bi krajem godine, u decembru, poslao i drugu grupu od oko 150 boraca.⁶⁴⁾ Svojom aktivnošću Okružni komitet je uspio da stvori takvo raspoloženje u narodu da neke četničke jedinice nisu smogle snage da svoje borce uvedu u otvorenu borbu protiv partizanskih snaga. Početkom 1943. godine na Romaniji je prikupljena nova grupa boraca koja je u martu upućena u sastav Šeste istočnobosanske brigade, kada je brigada pošla u Crnu Goru u sastav glavnine snaga Vrhovnog štaba NOVJ u toku pete ofanzive.⁶⁵⁾

Sredinom 1943. godine, poslije pete ofanzive, kada su se partizanske jedinice probile iz obruča na Sutjesci, glavnina partizanskih snaga sa Vrhovnim štabom dolazi na područje Romanije. Iako desetakovane u ofanzivi, partizanske jedinice odmah prelaze u akciju. Za vrlo kratko vrijeme razbijene su četničke snage u istočnoj Bosni i na Romaniji, a oslobođena su i mnoga mjesta. To je, u stvari, bila velika vojnička pobjeda partizanskih jedinica u istočnoj Bosni uopšte, a na Romaniji posebno. Upravo u vrijeme kada su okupator i četnici govorili da su partizani potpuno uništeni, partizanske jedinice su prosto nahrllile na ovo područje i oslobodile ga.

Partijska organizacija na Romaniji u ovo vrijeme je dobila veliku pomoć. Ali, ona je dobila i složene zadatke. Veliki broj boraca iz jedinica koje su poslije pete ofanzive prešle preko Romanije ostao je na

⁶²⁾ Prema usmenom kazivanju Gruje Novakovića, Sava Pređe i izjavi Mihajila Obrenovića, dokument kod autora.

⁶³⁾ Prema usmenom kazivanju Nikole Savčića, Rade Borovčanina i Save Pređe — autoru.

⁶⁴⁾ Todor Vujasinović: Kosorići iz Kusača i drugi, str. 37, kaže da je došao jedan bataljon, a Nikola Savčić, Rade Borovčanin, i drugi borci kažu da je bilo oko 150 boraca, što je činilo jedan bataljon.

⁶⁵⁾ Prema usmenom kazivanju Gruje Novakovića i Milorada Borovčanina — autoru.

ovom području. Njih je trebalo prikupiti, smjestiti, obezbijediti i oporaviti kako bi se ponovo uključili u jedinice. Partijska organizacija je posredstvom ljudi sa Glasinca i šireg područja Romanije taj posao uspješno obavila i pored toga što su uslovi rada bili teški, jer su poslije odlaska partizanskih snaga ponovo došli četnici, koji su imali upravo zadatak da hvataju i ubijaju ove borce.

U djelokrugu širih mjera na daljem rasplamsavanju borbi u istočnoj Bosni pred Okružni komitet i partijsku organizaciju na Romaniji postavili su se novi zadaci. Romanija je, kao i šire područje jugoistočne Bosne, imala veliki vojni, a posebno politički značaj, jer je trebalo nastaviti sa intenzivnijim radom na razvijanju politike bratstva i jedinstva i većem uključivanju Muslimana u NOP. U vezi s tim, partijska organizacija je dobila konkretne zadatke. Jedan od zadataka bio je formiranje Romanijskog partizanskog odreda koji treba da preraste u brigadu. Terenske grupe koje su na ovom području djelovale trebalo je odmah objediniti i stvoriti jezgro budućeg odreda.

Da bi se izvršili navedeni zadaci, na Romaniji se, sredinom 1943. godine, formira novi Okružni komitet u sastavu: Grujo Novaković — sekretar, a Savo Pređa, Veso Racković i Nisim Albahari — članovi.⁶⁶⁾ Partijska organizacija je u ovo vrijeme bila malobrojna s obzirom na to da je velik broj članova Partije bio otišao u brigadu. Ali, bila je čvrsta i akciono jaka. I upravo zahvaljujući toj činjenici, kao i povoljnim uslovima, za relativno kratko vrijeme formiran je Romanijski odred, u kome je već u avgustu bilo preko sedamdeset boraca. Za komandanta postavljen je Vojin Nenadić, a za zamjenika Ratko Jovičić. Za političkog komesara postavljen je Veso Racković, a za zamjenika političkog komesara Savo Pređa, koji je ujedno bio partijski rukovodilac u odredu.⁶⁷⁾ Početkom septembra 1943. godine za komandanta odreda postavljen je Mihajilo Bjelaković. Odred se brzo vojnički sredio i otpočeo akcije. Uspjesi koje je postizao u borbama koje je vodio doprinijeli su da odred vrlo brzo ojača i da već u novembru mjesecu 1943. godine broji preko 600 boraca.⁶⁸⁾ Što je posebno važno istaći, jeste činjenica da odred nije bio striktno vezan za određeno područje. On je stavljen pod komandu štaba 27. divizije i vodio je borbe tamo gdje je u određenoj situaciji bilo najpotrebnije.

U oktobru mjesecu 1943. godine na Romaniju su došle jedinice Trećeg korpusa.⁶⁹⁾ Odmah su pristupile razbijanju četnika koji su bili koncentrisani zapadno od planine Romanije i na području Rogatice i Sokolovića. Najznačajnija borba sa četnicima bila je u selu Sijerci, u kojoj su razbijeni četnici Dragoljuba Račića, koji su došli iz Srbije da »oslo-

⁶⁶⁾ Prema kazivanju Gruje Novakovića, Sava Pređe i Nikole Cvijetića — autoru.

⁶⁷⁾ Prema kazivanju Nisima Albaharija i Sava Pređe — autoru.

⁶⁸⁾ U Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta, Fond Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu pod brojem 2235/b, nalazi se izvještaj Okružnog komiteta KPJ za Romaniju, koji nije datiran. Međutim, ako se dokument analizira, može se doći do zaključka da je pisan između sedmog novembra i trećeg decembra 1943. godine iz Sokoca. Do takvog zaključka se može doći ako se uzme činjenica da je proslava oktobarske revolucije bila u Sokocu sedmog novembra, o kojoj se govori u izvještaju i da je trećeg decembra 1943. godine počela šesta ofanziva na području Romanije, kada se Okružni komitet bio povukao, a o ofanzivi se u izvještaju ništa ne govori. Sve to upućuje na zaključak da je izvještaj pisan kako smo već kazali.

⁶⁹⁾ Zbornik NOR-a, tom IV/18, str. 370 i 389.

bode« istočnu Bosnu. Poslije ove uspješno izvedene akcije, ubrzo su razbijene i druge četničke jedinice, a zatim se pristupilo napadu na njemačko-ustaška uporišta. Tako je do kraja oktobra i početkom novembra 1943. godine bio oslobođen Sokolac, Rogatica i druga mjesta na Romaniji.⁷⁰⁾ To je stvorilo povoljne uslove za politički rad na terenu. Aktivnost partijske organizacije u to vrijeme postaje sveobuhvatnija. Romanijski odred, kao neposredni rezultat rada partijske organizacije, izrastao je u jaku i čvrstu vojnu formaciju, pa se osamostalio i kadrovski ojačao tako da Okružni komitet i partijska organizacija nisu morali o njemu voditi više neposredno brigu. Taj posao je preuzela partijska organizacija odreda koja je takođe ojačala i postala organizaciono sredena.

Okružni komitet KPJ za Romaniju, koji u to vrijeme djeluje u sastavu: Nikola Cvijetić — sekretar, Grujo Novaković, Nisim Albahari, Milorad Borovčanin, Mileva Šćepanović i Savo Pređa,⁷¹⁾ i partijska organizacija usmjeravaju svoj politički rad u narodu na oslobođenoj teritoriji. Naročito velika briga posvećena je onim selima i krajevima u kojima je ranije uticaj četnika bio veći. Pored toga, odmah se pristupilo obnavljanju postojećih i osnivanju novih organa narodne vlasti. U toku novembra 1943. godine izabrani su opštinski NOO-i u Sokocu, Rogatici, Sokolovićima, Prači, Han Pijesku, Knežini i drugim opštinskim centrima.⁷²⁾ Po selima su izabrani seoski NOO-i, a u Sokocu je u novembru 1943. godine osnovan i Okružni narodnooslobodilački odbor za Romaniju, čiji je predsjednik bio Stevo Cvijetić.⁷³⁾ U Sokocu je odmah po njegovom oslobođenju osnovan i narodnooslobodilački sud u sastavu: Nikola Cvijetić, Pavle Goranin, Pero Kosorić i Grujo Novaković.⁷⁴⁾ Sud je održao nekoliko zasjedanja na kojima je sudio zarobljenim ustašama, četnicima i građanima koji su aktivno pomagali okupatora i njegove slugе. Odluke suda su saopštavane javno, a oglašavane su putem pismenih oglasa prije nego što su bile izvršavane. Pored ovih organa vlasti, formirane su i komande mjesta u Sokocu, Rogatici, Goraždu i Caporima.⁷⁵⁾

Organi vlasti su preuzeli na sebe poslove snabdijevanja vojske hranom. Pored prikupljanja žita i drugih prehrambenih artikala, organi vlasti u Sokocu, Rogatici i drugim mjestima su organizovali pečenje hljeba i doturanje vojnim jedinicama. Organizovano je pletenje čarapa, džempera i drugih odjevnih predmeta za vojsku. Omladinke su isplele nekoliko hiljada vunениh čarapa, više stotina džempera i drugih odjevnih predmeta.⁷⁶⁾

Ubrzo se razvio živ politički rad u masama na čitavom području Romanije. Održano je niz konferencija i drugih oblika političke djelatnosti. Na ovim poslovima su, pored članova Okružnog komiteta, članova KPJ na terenu, angažovani i komunisti iz brigada i štabova divi-

⁷⁰⁾ Zbornik NOR-a, tom IV/19, str. 215.

⁷¹⁾ IRPS, dokument, br. 2235/b.

⁷²⁾ Isto.

⁷³⁾ Prema kazivanju Nikole Cvijetića, sekretara OK KPJ za Romaniju u to vrijeme, dokument kod autora.

⁷⁴⁾ Isto.

⁷⁵⁾ IRPS, dokument br. 2235/b.

⁷⁶⁾ Prema sjećanju Nikole Cvijetića, dokument kod autora.

zija. Naročito veliku pomoć su pružili: Hasan Brkić, Pero Kosorić, Pavle Goranin, Vlado Popović i drugi istaknuti komunisti, koji su i ranije u borbama na ovom području pokazali svoje vojničke i političke sposobnosti. Ta aktivnost je doprinijela da se istina o borbi koju vodi KPJ prenese u svaki zaselak na Romaniji i da se narod upozna sa njenim uspjesima koje je postigla u protekle dvije godine teške borbe sa okupatorom i domaćim izdajnicima.

Sastav partijske organizacije na Romaniji krajem 1943. godine bio je, relativno, malobrojan, jer je u to vrijeme najviše komunista bilo u brigadama i jedinicama koje partijski nisu bile vezane za Okružni komitet KPJ za Romaniju. Naime, ukupno je bilo 94 člana KPJ. Socijalni sastav je bio: seljaka 78, radnika 4, intelektualaca 8 i ostalih 4. Nacionalni sastav: Srba 89, Muslimana 2, Hrvata 1 i ostalih 2.

Drugom polovinom 1943. godine formiran je i opštinski komitet KPJ za Glasinačku opštinu. Članovi Opštinskog komiteta su: Milisav Marić — sekretar, a Milorad Bašović, Svetko Marković, Milivoje Marić i Milja Ećimović — članovi.⁷⁷⁾

U decembru mjesecu 1943. godine započinje šesta neprijateljska ofanziva na istočru Bosnu.⁷⁸⁾ Romanija je ponovo na glavnom udaru neprijatelja, pa su partizanske snage bile prisiljene da se povuku. Sa jedinicama 27. divizije povlači se i Romanijski partizanski odred u čiji je sastav bio uključen. Područje Romanije ponovo zaposjedaju Nijemci, ustaše i četnici. Tada je neprijatelj od četrdeset sela u Glasinačkoj opštini trideset i pet sela potpuno spalio, imovinu opljačkao i ubio preko 60 stanovnika, uglavnom žena i djece.⁷⁹⁾ Veliki dio selâ je popaljen u Rogatičkoj, Knežinskoj i Paljanskoj opštini i više desetina ljudi i žena je ubijeno.⁸⁰⁾ Radi spasavanja, narod sa Glasinca je otišao prema Sokolovićima i drugim krajevima koji nisu bili pogorjeli da se skloni od zime.

Na području Romanije je, poslije povlačenja partizanskih jedinica, ostao Okružni komitet KPJ za Romaniju i Opštinski komitet za Glasinac i Rogaticu, kao i jedan broj članova KPJ koji su bili sa narodom. Njihov zadatak bio je da sklone narod i da mu obezbijede smještaj po selima koja nisu bila pogorjela. Taj posao je uspješno obavljen. Ali, kako nije bilo jačih partizanskih snaga, javljaju se četnici koji progone narod, pljačkaju ga i otimaju mu i ono malo imovine što je sačuvao u toku ofanzive.⁸¹⁾ Okružni komitet je preduzeo mjere da osujeti četničke zločine. U tom cilju okuplja sve borce koji su se našli na tom području. To je jedan vod Romanijskog partizanskog odreda, koji je u ofanzivi bio odsječen, jedna grupa boraca Južnomoravske brigade, koja se tu našla, i drugi.⁸²⁾ Tako se pri Okružnom komitetu našla grupa od oko osamdeset boraca koja je vodila borbe sa Nijemcima, ustašama i četnicima po Sokolovićima, Gučevu i Djedovićima. Najzapaženije uspjehe postigla je ova grupa u borbi sa ustašama u Gučevu i u Šenkovićima kada

⁷⁷⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 2235/b.

⁷⁸⁾ Vlado Strugar: Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945. godine, Vojnoistorijski institut, Beograd 1962. godine.

⁷⁹⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 2571.

⁸⁰⁾ Isto.

⁸¹⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 49/21295.

⁸²⁾ Prema sjećanju Nikole Cvijetića, dokument kod autora.

je zarobljen jedan džombol, radio-aparat, pisaaća mašina, šapirograf, i dosta novih njemačkih uniformi.⁸³⁾

Početkom januara 1944. godine na Romaniju ponovo dolazi 27. divizija i Romanijski odred,⁸⁴⁾ pa su se uslovi izmijenili. Borbe se ponovo rasplamsavaju na cijelom području Romanije. U ovim borbama neprijatelj je pretrpio velike gubitke.⁸⁵⁾

Partijski rad je oživio. U Okružnom komitetu je došlo do izmjena. Komitet su sačinjavali: Nikola Cvijetić — sekretar, a Nisim Albahari, Miloš Piljuga i Milka Čaldarević — članovi.⁸⁶⁾ Grujo Novaković je postao politički komesar Romanijskog odreda i nije više član OK KPJ.⁸⁷⁾ I Savo Pređa je otišao na novu dužnost. Pri Okružnom komitetu kao politički radnici bili su: Lela Petrović i Radmila Begović. I u Opštinskom komitetu Glasinac je došlo do značajnijih promjena. Evo njegovog sastava: Milisav Marić — sekretar, a Mikajlo Obrenović, Sava Bilić, Vlado Kovačević, Milja Ećimović i Vlado Cvijetić — članovi.⁸⁸⁾ Ovo rukovodstvo objedinjuje rad partijskih organizacija u dvije opštine: glasinackoj i sokolovičkoj.⁸⁹⁾ Za sektor Rogatice, kojem pripada i područje oko Goražda, formirano je opštinsko partijsko povjereništvo. Sekretar povjereništva je bio Drago Karišik, a članovi: Milorad Borovčanin, Mileva Cerović i Radmila Tanasković.⁹⁰⁾

Partijska organizacija na terenu Romanije sada je malobrojna. Najviše komunisti je u Romanijskom odredu; oni su partijski vezani za divizijski komitet KPJ 27. divizije. Ostali komunisti su raspoređeni po cijelom području Romanije. Istina, najviše ih je na području glasinacke opštine, odnosno sa narodom iz Glasinca. Komunisti, prema tome, ne djeluju kroz partijske ćelije u svim opštinama. U četiri opštine samo je po jedan član KPJ sa kojim Okružni komitet održava veze i daje direktive za rad.⁹¹⁾ Tek polovinom 1944. godine, kada se stanje više normalizovalo, kada se narod povratio u svoja sela, dolazi do obnavljanja ćelijskog partijskog rada i uspostavljanja punktova tamo gdje nije bilo partijskih organizacija. Tako su ponovo počele da rade partijske organizacije u Šenkovićima, Djedovićima, Sokolovićima, Gučevu i Knežini. U ovim partijskim organizacijama radila su 53 člana KPJ, od kojih su: seljaci 46, radnici 2, intelektualci 3, i ostali 2. Nacionalni sastav je: Srba 48, Muslimana 3. Hrvata 1, i ostalih 1.

Pored partijskih organizacija, u pojedinim selima i krajevima postojali su punktovi preko kojih je djelovao Okružni komitet KPJ i provodio određene zadatke.⁹²⁾

U martu mjesecu 1944. godine ponovo je došlo do izmjena u Okružnom komitetu. Sekretar je postao Nisim Albahari, a Nikola Cvijetić je otišao na novu dužnost.⁹³⁾

⁸³⁾ Isto.

⁸⁴⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 42/2052.

⁸⁵⁾ Isto.

⁸⁶⁾ Isto, Arhiv IRPS, dokument br. 42/2052.

⁸⁷⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 49/2121.

⁸⁸⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 19/2127.

⁸⁹⁾ Isto.

⁹⁰⁾ Isto.

⁹¹⁾ Arhiv IRPS, dokument 42/2052.

⁹²⁾ Arhiv IRPS, dokument 20/2205.

⁹³⁾ Prema kazivanju Nikole Cvijetića, on je otišao sa Romanije u martu mjesecu

Krajem juna 1944. godine i Opštinski komitet KPJ za Glasinac je ponovo izmijenjen. Sekretar je postao Desimir Mihajilović, a članovi su: Milisav Marić, Milivoje Đokić, Slavko Cvijetić, Drago Šuka, Vukosava Borovčanin i Miladin Tomić.⁹⁴⁾

U prvoj polovini 1944. godine partijska organizacija na Romaniji, pored zadataka o kojim smo ranije govorili, preduzima i niz drugih akcija. U toku februara 1944. godine otpočeo je intenzivniji ideološki rad.⁹⁵⁾ Partijska organizacija nije zanemarila ni rad organa vlasti tamo gdje su postojali uslovi za njihovu djelatnost. Tako su djelovali opštinski NOO-i za glasačku i sokolovićku opštinu i bili su aktivni.⁹⁶⁾ Djelovala je i komanda mjesta u Sokolovićima, kojoj je bio zadatak da se brine o smještaju i ishrani stanovništva, koje je živjelo u teškim materijalnim uslovima. Po selima su održavane konferencije i zborovi na kojima je objašnjavana politička situacija u zemlji i svijetu. Pored toga, rasturani su štampa, leci i radio-vijesti.⁹⁷⁾ Kako su u tom periodu vršene pripreme za izbor Oblasnog NOO-a za istočnu Bosnu, to je zadatak partijske organizacije na Romaniji bio da obezbijedi izbor delegata za oblasnu konferenciju koja je trebala da izabere odbornike i predloži kandidate sa područja Romanije u Oblasni NOO.⁹⁸⁾ Bio je već i odranije formiran Inicijativni okružni NOO za Romaniju, kome je Okružni komitet posvećivao punu pažnju.⁹⁹⁾

U drugoj polovini 1944. godine u Okružnom komitetu KPJ za Romaniju ponovo je došlo do promjena. Nisim Albahari, Miloš Piljuga i Milka Caldarević otišli su na nove dužnosti. Poslije toga Okružni komitet su sačinjavali: Grujo Novaković — sekretar, i članovi: Dušan Jovanović i Mira Biblija.¹⁰⁰⁾

Međutim, treba naglasiti da je polovinom 1944. godine situacija na Romaniji bila ponovo izuzetno teška. Partizanske jedinice se povlače sa ovog područja, a počinju ponovo da vršljaju četnici. Oni progone sve aktiviste, ubijaju članove KPJ i skojevce koje uhvate.¹⁰¹⁾ To je, svakako, otežavalo rad članovima KPJ i Okružnom komitetu, kao i organima vlasti koji su u to vrijeme postojali. No, partijska organizacija i u to vrijeme, a naročito u drugoj polovini t. g. kad se 27. divizija vraća na ovo područje, razvija živ politički rad. Po selima se održavaju sastanci i narodu objašnjavaju zbivanja i događaji i djeluje se na učvršćenju posto-

1944. godine, a za sekretara je došao Nisim Albahari. To se može zaključiti i iz dokumenata (izvještaja) koje u ime OK KPJ za Romaniju potpisuje Nisim Albahari od marta pa dalje.

⁹⁴⁾ Prema kazivanju Milisava Marića; a vidi i dokument u Fondu OK KPJ za Romaniju u Arhivu IRPS.

⁹⁵⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 42/2052.

⁹⁶⁾ Isto.

⁹⁷⁾ Isto.

⁹⁸⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 30/2128.

⁹⁹⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 116/2597.

¹⁰⁰⁾ Sastav komiteta je uzet prema izvještaju Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu upućen Pokrajinskom komitetu KPJ za Bosnu i Hercegovinu. Dokument nije datiran, ali upoređujući ga sa drugim dokumentima koji govore o sastavu drugih okružnih komiteta u istočnoj Bosni, koji su datirani, može se zaključiti da je izvještaj pisan u oktobru mjesecu 1944. godine u Tuzli. To potvrđuju i izvještaji koje šalje OK KPJ za Romaniju od septembra 1944. godine i koje potpisuje Grujo Novaković.

¹⁰¹⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 20/2205.

ječih i formiranju novih organa vlasti. Sada se više pažnje posvećuje i masovnim političkim organizacijama. Krajem septembra i početkom oktobra 1944. godine Okružni komitet je, da bi imao mogućnosti za rad, okupio grupu od oko pedeset boraca i formirao prateću četu.¹⁰²⁾ U novembru mjesecu održana je Okružna konferencija Narodnog fronta za okrug Romaniju i izabran Okružni odbor, a nešto kasnije i Okružna konferencija omladine i Antifašističkog fronta žena.¹⁰³⁾ Svečano je proslavljena 27-godišnjica oktobarske revolucije. Na mitingu koji je tom prilikom održan govorili su predstavnici vojske i političkih organizacija, održana je i vojna parada, izveden kulturno-umjetnički program i održano narodno veselje.¹⁰⁴⁾

Organi vlasti su preuzeli na sebe poslove oko pružanja materijalne pomoći stanovništvu na Romaniji, a posebno na Glasincu, koji je do kraja bio iscrpljen ratom. Pomoć se sastojala u platnu od padobrana i drugim životnim namirnicama. To je vrijeme kada narodu prijete glad, jer žetve gotovo nije ni bilo s obzirom na to da u proljeće 1944. godine nije bilo sjemena da se zasije. Prema tome, trebalo je obezbijediti i minimalne količine hrane. Krajem t. g. i početkom 1945. godine organi vlasti preduzimaju akciju da saberu djecu iz ovih krajeva i da ih smjeste u domove u Srbiji kako bi im se obezbijedila prehrana i školovanje.

Kako se bližio kraj rata, bilo je potrebno da se uspostave organi vlasti i ostvari uticaj i tamo gdje nije bilo partijskih organizacija i jačeg partijskog uticaja. U tom pravcu Okružni komitet KPJ za Romaniju dobiva nove zadatke. Naime, širi se njegova teritorijalna nadležnost u pravcu Rudog, Čajniča i drugih mjesta u jugoistočnoj Bosni.¹⁰⁵⁾ Prema tome, članovi Okružnog komiteta KPJ i predstavnici drugih organizacija, kao i organa vlasti, razvijaju aktivnost u tom pravcu. Oni tamo rade na osnivanju organa vlasti, političkih organizacija i vrše mobilizaciju ljudi za partizanske jedinice. Tako je do kraja aprila 1945. godine, do oslobođenja ovih krajeva, kao i tih dana neposredno, bila organizovana nova narodna vlast od seoskih do opštinskih i sreskih NOO-a.¹⁰⁶⁾ Odmah se pristupilo i primanju onih najaktivnijih u članstvo KPJ i formiranju partijskih ćelija tamo gdje su postojali uslovi.

Partijska organizacija na Romaniji ostala je, manje-više, u istom sastavu kakva je bila i 1944. godine. U Okružnom komitetu nema promjena. U opštinskom komitetu KPJ za Glasinac došlo je, u oktobru mjesecu 1944. godine, do promjene sekretara ovog komiteta. Naime, tada je sekretar postao Mikajilo Obrenović,¹⁰⁷⁾ jer je Desimir Mihajilović otišao na dužnost u Okružni NOO.

I u ovo vrijeme, pored partijskih organizacija, postoje pojedini članovi KPJ po nekim selima ili aktivisti na pojedinim punktovima čijim posredstvom su provođeni određeni zadaci. To je 1945. godine naročito bilo karakteristično za područja oko Rudog i Čajniča.

Partijska organizacija u ovo vrijeme posvećivala je više pažnje organizaciji SKOJ-a, koja je tada bila relativno brojna. Nije nam ovdje

¹⁰²⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 24/2817.

¹⁰³⁾ Arhiv IRPS, Fond NOR-a, OK KPJ za Romaniju.

¹⁰⁴⁾ Arhiv IRPS, Fond NOR-a, OK KPJ za Romaniju.

¹⁰⁵⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 5320.

¹⁰⁶⁾ Isto.

¹⁰⁷⁾ Arhiv IRPS, dokument br. 24/2817.

zadatak da obrađujemo to pitanje. Ono zaslužuje posebnu pažnju, jer je omladina imala veliku ulogu i dobro je obavila svoje zadatke, što je predstavljalo veliku pomoć partijskoj organizaciji.

Tako je Okružni komitet KPJ za Romaniju uspješno izvršavao zadatke koji su pred njim stajali u toku njegovog postojanja od 1941. do 1945. godine. Zahvaljujući njegovoj aktivnosti i aktivnosti svih komunisti na Romaniji, kontinuitet borbe nije prekidano u toku cijelog NOR-a. Istina, bilo je oscilacija, povremenih manjih kriza i teških momenata, ali su komunisti sve prebrodili i narod doveli do pobjede.

U martu 1945. godine formirani su sreski komiteti KPJ. U Sreskom komitetu za Rogaticu bili su Mikajilo Obrenović — sekretar, a članovi: Jovan Jovičić, Mašan Đokić, Milorad Borovčanin, Savo Bilić i Ankica Albahari.¹⁰⁸⁾ U aprilu je prestao sa radom Okružni komitet KPJ za Romaniju,¹⁰⁹⁾ jer je osnovan Okružni komitet KPJ za Okrug sarajevski, u čije područje je uključeno i područje okruga Romanije.

Na kraju smatramo da je potrebno dati ukupan pregled članova partije po socijalnom i nacionalnom sastavu.

SOCIJALNI SASTAV:

Vrijeme u kojem je rekonstruisana organizacija	Seljaci	Radnici	Intelektualci	Ostali	Ukupno
1931. godine	—	3	1	1	5
1938. godine	5	—	—	—	5
1940. godine	12	—	—	1	13
1941. godine do ustanka	15	—	7	1	23
1941. godine (kraj)	101	39	48	32	220
1942. godine (početak)	151	29	33	26	239
1942. godine - druga polovina	86	4	3	4	97
1943. godine - druga polovina	78	4	8	4	94
1944. godine	46	2	3	2	53
1945. godine	38	1	4	1	44

Kako se vidi iz tabele, najveći broj članova KPJ su porijeklom seljaci. Jedino 1931. godine partijska ćelija u Palama je bila sastavljena od radnika i intelektualaca. Međutim, kasnije partijsku organizaciju sačinjavaju pretežno članovi KPJ regrutovani sa sela. Čak i krajem 1941. i početkom 1942. godine, kada je na Romaniju došao veći broj članova KPJ iz Sarajeva i drugih gradova, polovinu i više članova sačinjavaju članovi KPJ seljačkog socijalnog porijekla. Interesantno je napomenuti da su članovi KPJ — seljaci regrutovani iz redova seljaka srednjeg imovnog stanja. Uzroke takvom stanju nismo istraživali. Ali, smatramo da je jedan od bitnih razloga i taj što je to sloj koji je bio pismeniji, a i politički angažovaniji. Naime, mogao je da se uključi u politički život više, jer je bio vlasnik sredstava za proizvodnju, pa mu nije prijetila opasnost da ostane bez posla. Siromašni seljaci koji su morali tražiti dopunski izvor prihoda nisu mogli da se suprotstavljaju tadašnjem režimu, jer bi im došla u pitanje egzistencija. Neki bogati to nisu ni htjeli.

¹⁰⁸⁾ Arhiv IRPS, Fond NOR-a, OK KPJ za Romaniju.

¹⁰⁹⁾ Arhiv IRPS, Fond NOR-a, OK KPJ za Romaniju.

NACIONALNI SASTAV:

Vrijeme u kojem je rekonstruisana partijska organizacija	Srba	Muslimana	Hrvata	Ostalih	Ukupno
1931. godine	3	—	2	—	5
1938. godine	5	—	—	—	5
1940. godine	11	2	—	—	13
1941. godine - prije ustanka	20	3	—	—	23
1941. godine - druga polovina	150	31	18	21	220
1942. godine - prva polovina	187	25	12	15	239
1942. godine - druga polovina	96	—	1	—	97
1943. godine	89	2	1	2	94
1944. godine	48	3	1	1	53
1945. godine	43	—	1	—	44

Navedena tabela pokazuje da su većinu članova KPJ sačinjavali Srbi. 1931. godine na Palama su dvojica Hrvati. 1940. godine primljen je jedan Musliman, a 1941. bilo ih je znatno više. Naime, u drugoj polovini 1941. godine u članstvu KPJ je bio 31 Musliman. To su pretežno bili borci Muslimanskog bataljona i oni oko Štaba Romanijskog odreda. 1941. godine je bilo 18 Hrvata — članova KPJ u partijskoj organizaciji na Romaniji. Međutim, to su aktivisti koji su došli iz Sarajeva i drugih gradova kada je podignut ustanak. Mještana Hrvata nije bilo, jer na području Romanije i nema hrvatskog življa, osim onih koji su tamo bili na službi prije rata. 1941. i 1942. godine bilo je dosta intelektualaca u partijskoj organizaciji. I to su pretežno aktivisti iz Sarajeva. U ostale razvrstani su Jevreji, Crnogorci i Makedonci. Najviše je bilo Jevreja. Kad posmatramo nacionalni sastav partijske organizacije u kasnijim godinama rata, vidimo da su članovi pretežno bili srpske nacionalnosti. Ako tražimo razlog takvom stanju, onda se oni nalaze u činjenici da je na Romaniji ostalo, uglavnom, srpsko stanovništvo. Muslimanski živalj se povukao u gradove¹¹⁰⁾ i tako partijska organizacija Romanije nije imala mogućnosti većeg uticaja, pa prema tome nije ni moglo biti prijema novih članova iz redova Muslimana. Muslimani — članovi KPJ koji su bili u Romanijskom partizanskom odredu otišli su u brigade, pa se ne pojavljuju u partijskoj organizaciji na Romaniji. Isti je slučaj sa Hrvatima i ostalim nacionalnostima.

THE ORGANISATION OF THE COMMUNIST PARTY OF YUGOSLAVIA IN ROMANIJA FROM ITS FOUNDING UNTIL 1945

Summary

The first organisation of the C. P. Y. in Romanija was founded in 1931 at Pale and in 1938 an organisation of the C. P. Y. was founded at Glasanc. In the party organisation at Pale workers from the saw-mills there were members of the C. P. Y. and in the organisation at Glasinac there were mostly peasants from Glasinac. The party organisation at Glasinac was greater in numbers, by the first half of 1941 numbering 19 members. It had been reorganised in 1940. A number of the members of the C. P. Y. were separated from this organisation to form the party organisation at Rogatica.

¹¹⁰⁾ Zbornik NOR-a, tom IV/18, str. 391.

The activity of the organisation of the C. P. Y. at Romanija consisted of gathering up the masses in the fight against terror, for a better standard of living and so on. At the outbreak of the Second World War the party organisation worked on preparing people for war and the defence of the country. After the capitulation of old Yugoslavia it began preparing the people for an uprising. As a result of this activity the organisation of Romanija was prepared for the decision of the Central Committee of the C. P. Y. to start an uprising. Armed actions of the rebels soon began in Romanija.

The uprising spread rapidly. In a relatively short time the whole area of Romanija was liberated. The Romanijski partisan division had grown into a large military unit by the end of 1941. New organs of the National government were founded on the liberated territory and normal life of the civil population established.

During this period the party organisation strengthened in numbers. By the end of 1941 it numbered 230 members. In October 1941 the District Committee of the C. P. Y. for Romanija was formed whose task it was to watch over the work of the party organisation. The growth in the numbers of the party organisation continued in 1942. In spite of the fact that in the second and third offensives which mainly concentrated on the area of Romanija a large number of members of the C. P. Y. were killed the number of the party organisation still stood at 249.

Chetniks, whose task it was to break up the uprising and isolate the influence of the C. P. Y. over the masses, appeared in Romanija at the end of 1941 and the beginning of 1942. In addition to its enormous task of leading the fight against the occupying powers, the party organisation opposed the influence of the Chetniks and achieved visible results. Under the directive of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia, the formation of a brigade as a mobile fighting unit began in 1942 and the party organisation in Romanija directed its activities towards this. Immediately in February 1942 it separated a battalion from the Romanijski division which joined the Sixth East Bosnian Brigade and in March of the same year another battalion was separated which entered the First Proleterian Brigade.

When the Partisan forces withdrew from Romanija in the second half of 1942 the party organisation continued to gather up lesser Partisan groups who led the fight against the enemy. In addition to this, it collected fighters which it sent into brigades. A romanijski division was again formed in 1943 which rapidly grew into the XX Romanijski Brigade.

The party organisation in Romanija did not cease its other activities. In addition to lively political work, it worked at strengthening the existing organs of government and founding new organs, the founding of political organisations, the National Liberation Front, the Anti-Fascist Federation of Women, Youth and other organisations. In this way a full organisation of government on the whole area of Romanija awaited the end of the war.

The party organisation of Romanija succeeded in maintaining continuity in the fight by their activities even though this was during a period when there were no strong Partisan forces in this area.

Povodom pedesetogodišnjice Komunističke internacionale

— Marginalije uz teorijsku i praktičnu djelatnost Kominterne —

Mitar Miljanović

Kominternu i komunistički pokret

Pojava, idejno, političko i organizaciono oblikovanje komunističkog pokreta kao diskontinuirane struje u dotad formalno jedinstvenom radničkom pokretu neposredno su povezani s pobjedom oktobarske revolucije i njenim uticajem. Organizacioni izraz nove struje u radničkom pokretu je Kominternu (Treća internacionala, Komunistička internacionala). I pojava komunističke struje u radničkom pokretu i pojava Kominterne vezani su za društvene, ekonomske i političke prilike u tadašnjem svijetu, prije svega u Evropi, a te prilike bile su izazvane dotadašnjim razvitkom kapitalizma i suprotnostima karakterističnim za kapitalizam. Društvena situacija u početku prvog svjetskog rata stavila je na povijesnu probu, na ispit prakse privrženost tadašnjeg radničkog pokreta teorijskim principima koji su bili formulisani kako u programskim spisima svakog nacionalnog pokreta, tako i u spisima međunarodne organizacije proletarijata — Druge internacionale. Svojom praksom ove principe potvrdile su tadašnje radničke partije — Socijaldemokratske u carskoj Rusiji i Kraljevini Srbiji, potvrdila ih je i grupa »tijesnih« u Bugarskoj, i »spartakovaca« u Njemačkoj. Ostale tadašnje radničke partije, umjesto principima proleterskog internacionalizma, rukovodile su se usko shvaćenim nacionalnim interesima svojih zemalja — interesima koji su se poklapali sa interesima vladajuće buržoazije. Apel rukovodstva Druge internacionale da socijaldemokratski poslanici u parlamentima glasaju protiv ratnih kredita svojih vlada nije prihvaćen. Zbog svega toga Druga internacionala se praktično raspala još u toku prvog svjetskog rata.

Kao izraz daljeg i do tad neviđenog revolucionisanja radničke klase i ostalih izrabljivanih slojeva, kao izraz do tada neviđene krize u odnosima između rada i kapitala, došlo je, kako je to Lenjin predviđao, do

prskanja jedne od karika u lancu kapitalizma, ali ne one koja je bila najrazvijenija, kako je to prema Marksu trebalo očekivati, nego one koja je bila najslabija. Došlo je do oktobarske revolucije i sa njom povezanih talasa vrenja koji su zahvatili čitavu Evropu. Lenjinova partija bila je rodonačelnik radničkih partija novoga tipa, partija istinski internacionalistički usmjerenih i radikalnih prema građanskom društvu u cjelini. Institucionalni izraz organizovanja ovih partija na svjetskom planu bila je Kominternu. Ona je osnovana u martu 1919. u Moskvi kao svjetska komunistička partija unutar koje su važili strogi principi demokratskog centralizma tako da su odluke centralnih organa Kominterne bile obavezne za sve njene članove. U njenim redovima nije bilo mjesta onim partijama i grupama koje su bile na liniji Druge internacionale i koje su s pozicija Kominterne bile reformističke. Nacionalne komunističke partije imale su u Kominterni ulogu sekcija tako da o njihovoj istinskoj autonomiji nije moglo biti ni govora. Međutim, ne smije se gubiti iz vida da je, prema Lenjinu, svjetska proleterska revolucija bila na pomolu, da je oktobarska revolucija samo uvod u nju i da, zapravo, oktobarska revolucija jedino ima šansu ako dođe do širenja revolucije, prije svega ako ona zahvati razvijene zapadne zemlje. Očigledno je da je i razvijeni Zapad računao s mogućnošću pretvaranja oktobarske revolucije ako ne u svjetsku, a ono u međunarodnu, i zbog toga je preduzeo korake da uguši oktobarsku revoluciju i da onemogući njeno širenje. S obzirom na očekivani svjetski karakter revolucije, i s obzirom na organizovanje buržoazije na međunarodnom planu, a protiv nadolazće proleterske revolucije, bilo je opravdano organizovanje proletarijata, odnosno njegove avangarde — komunističkih partija na svjetskom planu u vidu Kominterne. Nesumnjivo je da je Kominternu doprinijela izvjesnom učvršćenju komunističkih redova; međutim, od kraja 20-tih godina XX vijeka do njenog raspuštanja, znači od onoga vremena kad se Staljin sa svojom politikom učvrstio na kormilu Sovjetskog Saveza, Kominternu je počela postajati i postala je, manje-više, poslušno oruđe u njegovim rukama. Umjesto forsiranja saradnje sa socijaldemokracijom kao drugim krilom međunarodnog radničkog pokreta, Kominternu je nastupala s tezom da je socijaldemokratija brat-blizanac fašizmu. Taj stav nije izmijenjen ni onda kada je fašizam u Njemačkoj doveo u smrtnu opasnost i socijaldemokratiju i Komunističku partiju u toj zemlji, i zahvaljujući, prije svega, njihovom nejedinstvu i gloženju, pobijedio ih. 1935. godine kada je fašistička opasnost na određen način zaprijetila i samom SSSR-u, na VII kongresu Kominterne forsiran je s tog najvišeg mjesta tadašnjeg komunističkog pokreta snažan antifašistički val koji je, zaista, odgovarao raspoloženju međunarodnog radničkog i međunarodnog komunističkog pokreta. Međutim, 1939. poslije sklapanja pakta između Staljina i Hitlera, taj antifašistički val je vraćen u korito rijeke što je mirno tekla mimo fašizma. Umjesto da budu partije koje na najbolji način pokazuju mogućnost pomirenja nacionalnog i internacionalnog činioca svoje djelatnosti, mnoge komunističke partije su poslije ovoga pakta postale izrazito anacionalne organizacije koje su kao takve od sebe odvrćale i proletarijat i narodne mase. Tako je, dok su njemačke trupe prijetile nezavisnosti Francuske, Komunistička partija Francuske istupila s paradoksalnim *Pour quoi?* ne uviđajući da fašizam

nije najveća opasnost samo za proletarijat nego isto tako i za čovječanstvo u cjelini. Kad je i sam Sovjetski Savez bio ugrožen, Kominternu je u najvećoj mjeri počela forsirati antifašistički kurs. Koliko je djelatnost Kominterne bila usko povezana sa unutrašnjim razvitkom Sovjetskog Saveza, svjedoči i to što su u Lenjinovom razdoblju kongresi kominterne u daleko težim uslovima održavani gotovo svake godine, a u Staljinovom — od 1928. do 1943. godine samo jedan, i što se odlučivanje sve više pomjeralo prema vrhu tako da je zapravo Izvršni komitet postao glavni organ Kominterne, umjesto da to bude njen Kongres.

Za djelatnost Kominterne vezan je pojam monolitizma, monolitnog jedinstva u međunarodnom komunističkom pokretu koji je značio organizaciono, akciono, političko jedinstvo. Osim kratkog perioda u kome Lenjin igra vrlo značajnu ulogu u Komunističkoj internacionali, i u kome je došlo do toga da su 22 pripadnika »radničke opozicije« pred forumom Kominterne (Izvršni komitet) optužila sopstvenu partiju, u ostalom razdoblju postojanja Kominterne monolitizam je značio komandovanje, naturanje i, bez obzira na to šta se njime subjektivno htjelo, on je u određenoj mjeri objektivno bio kočnica revolucionarnog razvitka. U doslovnom smislu riječi monolitizam nije nikad ni postojao, jer su i tada, prije svega usljed nepostojanja demokratije unutar komunističkog pokreta u tome pokretu djelovale frakcije.

1943. godine Kominternu je raspuštena sa zvaničnim obrazloženjem da su se njene sekcije dovoljno osamostalile. Ima mišljenja da je do toga došlo na zahtjev zapadnih saveznika u antihitlerovskoj koaliciji. Šta je od toga tačno, teško je za sada utvrditi. Jedno je tačno: s gledišta interesa međunarodnog komunističkog i međunarodnog radničkog pokreta i svjetske proleterske revolucije, bilo bi bolje da je do toga došlo znatno ranije. Prestankom djelatnosti Kominterne, kao institucije, nijesu sve njene funkcije automatski iščezle. Prije svega, praktično je i dalje postojao centar revolucije, odnosno centar koji je za sebe smatrao da je to. Samo su nešto kasnije nastala gložnja oko toga gdje se taj centar, zapravo, nalazi. Umjesto Kominterne, došli su pokušaji sa njenim erzaticima — Kominformom i svjetskim komunističkim savjetovanjima. Procesom čuvanja starih struktura i odnosa odvijao se i njemu suprotan proces — potpunog osamostaljivanja komunističkih partija. U našem istorijskom trenutku oba ova procesa su prisutna.

Smatrajući da se jedna revolucionarna institucija ne može osvijetliti bez osvjetljavanja njene djelatnosti na teorijskom polju, prelazimo na razmatranje teorijske djelatnosti Kominterne. Pošto je Program Kominterne vrhunac teorijske djelatnosti i pošto od postavki tog Programa Kominternu nije odstupala, to se i zadržavamo uglavnom na tom Programu. Teorijske postavke Kominterne su u neposrednoj vezi sa njenom praktičnom djelatnosti. Poći ćemo od same definicije revolucije:

»Ako su buržoaske revolucije označavale samo političko oslobađanje već stvorenog i ekonomski vladajućeg poretka proizvodnih odnosa i predavale vlast iz ruku jedne eksploatatorske klase u ruke druge, revolucija proletarijata označava nasilni prodor posljednjeg u oblast imovinskih odnosa buržoaskog društva, eksproprijaciju eksploatatorskih klasa i prelaz vlasti u ruke klase koja je postavila sebi zadatak da izvrši korjenit preobražaj ekonomske osnove društva i uništenje svake eksplo-

atacije čovjeka po čovjeku.«¹⁾ Bitno za ovu definiciju revolucije je insistiranje na nasilju, na preuzimanju vlasti itd., i to što su humanistički ciljevi revolucije i borba za ostvarenje »asocijacije neposrednih proizvođača« u Marksovom smislu iz ove definicije revolucije izostavljeni, dakle izostavljeni su najviši njeni ciljevi.

Vrste revolucije prema Programu KI

Ako se razmotri Program KI, onda se može ustanoviti da se u njemu govori o nekih 17 vrsta revolucija. Istina, razlike su najčešće u odrednici koja stoji uz pojam revolucije, ali, razumije se, da se tom odrednicom mijenja stvar iz korijena i da zahvaljujući toj odrednici imamo jedan novi pojam. Evo tih 17 vrsta revolucija:

1. agrarna revolucija
2. proleterska revolucija
3. svjetska socijalistička revolucija
4. međunarodna proleterska revolucija
5. svjetska proleterska revolucija
6. međunarodna revolucija
7. najveća ekonomska revolucija
8. kulturna revolucija
9. radnička revolucija
10. svjetska revolucija
11. međunarodna socijalistička revolucija
12. revolucija narodnih masa
13. tip revolucije u visoko razvijenim kapitalističkim zemljama
14. tip revolucije u srednje razvijenim kapitalističkim zemljama
15. tip revolucije u kolonijalnim i polukolonijalnim zemljama
16. tip revolucije u najzaostalijim zemljama, i
17. kolonijalna revolucija

Šta je, u stvari, i ovdje u pitanju? Šta tvorci Programa KI podrazumijevaju pod pojmom revolucije? Očigledno je da oni pojam revolucije uzimaju u jednom mnogo užem, a ponekad i nešto širem značenju, i otuda manje određenom od Marksovog. Pod revolucijom oni podrazumijevaju i svaki korjenit preobražaj u nekoj oblasti društvenog života. Istina, postoji jedna druga mogućnost. Naime, da tvorci Programa nisu prečistili svoj tekst, ali tu mogućnost treba odbaciti između ostalog i zato što su najbolje snage KI bile zauzete stvaranjem Programa, i što je Program bio predmet razmatranja sekcija KI, o čemu svjedoče i napisi u »Komunističkoj internacionali«. U stvari, riječ je o tome da se i tada, kao i danas, pojam revolucije uzimao u raznim, često uslovnim značenjima.

Valja naglasiti da se u Programu KI izričito govori o četiri tipa revolucije, i to u odjeljku »Borba za svjetsku diktaturu proletarijata i osnovni tipovi revolucije«. To su tipovi revolucije od 13—16 u datom pregledu.

Razumije se da iza svake od nabrojanih vrsta revolucija stoji nešto što taj pojam revolucije ispunjava stvarnom sadržinom, da se pod svakom od nabrojanih vrsta revolucija podrazumijeva nešto što pojam revolucije, uzet sa tom odrednicom, razlikuje od nekog drugog, manje ili

¹⁾ Program i Ustav Kominterne, Moskva, 1932. (na ruskom), str. 66 i 67.

više bliskog, pojma revolucije. Ali, činjenica je da se neki od ovih pojmova revolucije mogu opravdano kritikovati polazeći od Marks-Lenjinovog gledanja na revoluciju, od teorije i prakse dosadašnje socijalističke izgradnje. Uzmimo pojam svjetske socijalističke revolucije. Ako se pod tim podrazumijeva, manje-više, istovremeno izbijanje revolucije u svim zemljama svijeta ili mogućnost da jedna revolucija bude iskra iz koje će se razgorjeti plamen revolucije širom čitavog svijeta u strogo ograničenom i relativno kratkom vremenu, onda se taj tip revolucije mora odbaciti jer praksa juče i danas ne daje nikakvih potvrda ili nago-vještaja za takvo nešto. Program KI, istina, polazi od raznovrsnosti izbijanja revolucije. Teorijsko nasljeđe i praktičan hod svake dosadašnje autentične socijalističke revolucije navode nas na zaključak o duboko nacionalnom karakteru i specifičnosti svake revolucije. Dakle, pojam svjetske socijalističke revolucije može se uzeti sasvim uslovno u smislu čitavog niza nacionalnih revolucija, smještenih na raznim tačkama historijskog procesa.

Isto tako može se s jednog stanovišta opravdano kritikovati i pojam proleterske revolucije. Jer u dosadašnjim revolucijama proletarijat, na primjer, nije pobijedio uprkos seljaštvu, nego u savezu sa seljaštvom. Ako termin proleterska revolucija treba da ukaže na to da je u revoluciji proletarijat udarni elitni odred, onda se on može prihvatiti. S druge strane, nazvati revoluciju koja otvara put u pravu istoriju čovječanstva samo proleterskom, znači, bez sumnje, neopravdano suziti njenu socijalnu osnovu. Otuda je opravdanija upotreba, npr., naziva socijalistička revolucija, jer nam on govori o širini socijalnih nosilaca revolucije, a isto tako je veoma poznat i proširen i ovo je sasvim uzgredna napomena u povodu nekih termina upotrijebljenih u Programu KI.

Putevi i uslovi revolucije prema Programu KI

1928. u predvečerje najveće dosadašnje ekonomske krize kapitalističkog svijeta, tvorcima Programa KI se činilo da je konačan krah kapitalizma, kao svjetskog ekonomskog sistema, stvar veoma bliske vremenske perspektive. Čak se može tvrditi da su u izvjesnoj mjeri gotovo sva zbivanja u kapitalističkom svijetu vidjeli u svjetlu koje je potvrđivalo njihovu osnovnu tezu. Zbog toga su smatrali da međunarodnom proletarijatu treba dati siguran kompas za snalaženje u teškim i odlučnim bojama za konačno uništenje kapitalizma. Zbog toga u zvaničnom organu Kominterne, u »Komunističkoj internacionali«, u članku **K šestom kongresu KI** čitamo: »Program KI, budući najvišim uopštavanjem revolucionarnog kretanja proletarijata, jest program borbe za svjetsku proletersku diktaturu, program borbe za svjetski komunizam.«²⁾ Sasvim je razumljivo što korijene revolucionarnih kretanja, neophodne uslove revolucije, Program KI traži u stvarnosti tadašnjeg kapitalističkog svijeta. Ni danas, 40 godina poslije donošenja Programa KI, nisu prestale da djeluju protivurječnosti u krilu kapitalizma o kojima govori Program, u stvari protivurječnosti poznate ne samo iz analize marksističkih nego i građanski orijentisanih naučnika. To su protivurječnosti između rada i kapitala, između društvenog karaktera proizvodnje i privatnog karaktera prisvajanja, protivurječnosti koje izrastaju na selu u vezi sa dife-

²⁾ Komunističeski internacional (na ruskom), od 29. 6. 1928.

rencijacijom i proletarizacijom seljaštva itd. U analizu uzroka koji do- vode do punog sazrijevanja krize kapitalizma, Program uključuje i dje- lovanje, vrbovane, podmićene, birokratizovane vrhuške reformističkih radničkih partija i organizacija, snage mrtve za proletersku, a to znači i jedinu istinsku liniju borbe za oslobođenje čovječanstva. Ovo razma- tranje opštih uslova za konačan krah kapitalizma, za pobjedu socijali- stičke revolucije Program završava optimističkom vizijom budućih kre- tanja u svijetu. »...klasna borba od izolovanih nastupa pojedinih rad- ničkih grupa prelazi u nacionalnu, a zatim u internacionalnu borbu svjetskog proletarijata protiv svjetske buržoazije. Na kraju protiv snaž- no organizovanih snaga finansijskog kapitala organizuju se dvije glavne revolucionarne snage: s jedne strane — radnici — kapitalističkih država, s druge — zagušene ugnjetavanjem inostranog kapitala mase kolonija koje se kreću pod rukovodstvom i hegemonijom međunarodnog revolu- cionarnog proletarijata.«³⁾)

Što se tiče jednog mnogo raspravljano pitanja u marksističkoj mi- sli, a i građanskoj, razumije se, pitanja o pauperizaciji masa u uslovima kapitalizma, Program stoji na stanovištu da je riječ o apsolutnom pogor- šanju položaja radničke klase i širokih narodnih masa. Poznato je da na ovo veoma važno pitanje gledanja u literaturi nisu ujednačena, ali za jugoslovenske komuniste i radne ljude ovo pitanje je riješeno: gledano na duži rok, gledano u tendenciji, materijalni položaj radničke klase se poboljšao. Uostalom, sličnu tendenciju kretanja pokazuje i materijalni položaj u socijalističkim zemljama. S druge strane, polazeći od jednog Marksovog stava, iz koga se vidi da on pod pogoršanjem ne podrazumi- jeva samo pogoršanje materijalnog položaja nego pogoršanje koje je više duhovne, nego materijalne prirode, može se reći da je Program KI u pravu. No, po svemu sudeći, Program je stajao na stanovištu da se materijalni položaj radničke klase pogoršava, i u tome je vidio jedan od elemenata koji podstiču revolucionarno razrješavanje suprotnosti kapi- talističkog svijeta.

Program KI polazi od jedinstva interesa socijalističke revolucije i interesa radničke klase. Razumije se da je u globalnim razmjerama i gledano u jednoj dužoj vremenskoj perspektivi tu stvarno riječ o jedin- stvu interesa. Ali, usaditi radničkoj klasi i radnim masama to saznanje đavolski je težak posao, a put osvješćivanja radničke klase ima izrazitu cik-cak putanju, o čemu svjedoči cjelokupno iskustvo borbi radničkog pokreta i posebno ovih 40 godina od donošenja Programa KI na ovamo. Jer, bez obzira na brojčano i stvarno jačanje radničkog pokreta, bez ob- zira na probleme koji proističu iz stalnog rasta toga pokreta, valja pri- znati činjenicu da se radnički vođi u mnogim zemljama i suviše dobro osjećaju okruženi blagodatima koje im pruža »država blagostanja« da bi išli na revolucionarne okršaje, a pogotovu da bi bili predvodnici po- kreta radnih masa nerazvijenih i kolonijalnih zemalja, o čemu govori Program KI. Mora se priznati da su ovakve tendencije u radničkom po- kretu razvijenih kapitalističkih zemalja vidljivije i prije 40 godina i da su tvorci programa morali da ih uoče, ali da ih je izvjestan šematizam spri- ječio u tome i da ih konstatuju i polazeći od toga, između ostalog i od toga, razvijaju strategiju i taktiku pokreta.

³⁾ Program KI (na ruskom), Moskva, 1928.

Na jednom mjestu Lenjin govori o tome kako je veoma važno da proletarijat uzme vlast u jednom velikom centru koji će poslužiti kao centar širenja proleterske revolucije u datoj zemlji, i koji će radnim masama pokazati šta je ono što treba da donese socijalistička revolucija. S druge strane, ima tu i nečeg od onoga što je izraženo jednom ruskom poslovicom da je bolje jednom vidjeti nego stotinu puta čuti. Kad već pobijedi revolucija u jednoj zemlji, onda ona postaje žarište svjetske socijalističke revolucije. Tako je gledao na ulogu oktobarske revolucije i sam Lenjin. Međutim, Program KI stoji na nešto drukčijem stanovištu, na stanovištu da je »proleterska diktatura u SSSR najvažniji sastavni dio u međunarodnoj socijalističkoj revoluciji... baza njenog razvitka.«⁴⁾ Ovome se Klara Cetkin, s pravom, suprotstavlja i naglašava: »Najvažniji dio procesa daljeg razvitka svjetske revolucije u pojedinim zasad još kapitalističkim zemljama proizilazi iz čvrstine i sazrijevanja objektivnih i subjektivnih snaga u tim zemljama. Razvitku tih snaga neobično pomaže postojanje proleterske diktature u SSSR-u i njen stvaralački rad.« Zato bi u konkretnom slučaju trebalo dati prvenstvo ovoj formulaciji: »Proleterska diktatura u SSSR je jedna od najvažnijih, rješavajućih pokretnih snaga za razvitak međunarodne socijalističke revolucije, njen čelni odred, oslonac njenog razvitka.«⁵⁾ Očito je da velika revolucionarka objektivnije gleda na stvar, jer polazi od nužnosti postojanja objektivnih pretpostavki svake revolucije i od autohtonosti svake od njih. U razmatranju uslova koji pogoduju širenju revolucionarnog vala u kretanju revolucije od njenih nacionalnih razmjera ka svjetskim Program posvećuje posebnu pažnju djelatnosti socijaldemokratskog krila proleterskog pokreta. Odavno je poznato da se uloga socijaldemokratije u ovom Programu i u velikom dijelu zvaničnih dokumenata KI sve do preokreta u njenom radu 1935. izjednačuje s fašizmom. Tako u Programu čitamo da »socijaldemokratija u najkritičnijim trenucima za kapitalizam često igra fašističku ulogu.«⁶⁾ U savremenoj sovjetskoj i našoj nauci ovakve se ocjene smatraju pogrešnim. Tako u **Istoriji međunarodnog i nacionalnog oslobodilačkog pokreta** (Moskva 1962) čitamo da ta ocjena nije uzimala u obzir klasnu prirodu fašizma i socijaldemokratije, da je ometala uočavanje jasne razlike između desnih lidera socijaldemokratije — pravih neprijatelja jedinstva radničke klase i širokih slojeva socijaldemokratskih radnika. Leibzon se u svojoj novoj knjizi takođe osvrće na to pitanje i kaže: »Pa ipak, označiti svu socijaldemokratiju s njenim radnim masama kao saučesnika fašizma, značilo je odricati mogućnost dogovora komunista i socijaldemokrata čak i u borbi za demokratiju i djelimične zahtjeve radnika.«⁷⁾ Cjelokupno kasnije iskustvo radničkog pokreta pokazuje u kojoj je mjeri ovakva ocjena socijaldemokratije bila pogrešna kako s teorijske, tako i s praktične tačke gledišta. Da je postojalo jedinstvo radničkog pokreta, jedinstvo uspostavljeno na jednoj dovoljno širokoj platformi za sve njegove sastavne dijelove, jedinstvo u internacionalnim razmjerama, teško bi bilo zamisliti dolazak fašizma, drugi svjetski rat itd. Ovo pitanje je posebno aktuelno u našem trenutku. Sve ukazuje na to da danas samo rad-

⁴⁾ Program KI (na ruskom) Moskva, 1928. str. 62.

⁵⁾ Komunističevskij internacional br. 25—26, od 29. 6. 1918.

⁶⁾ Program KI str. 78.

⁷⁾ Leibzon: Pavarot v politike Kominterna (na ruskom) Moskva, 65.

ne mase mogu očuvati svjetski mir i budućnost čovječanstva. Već smo naglasili da se poklapaju autentični interesi radničke klase i socijalističke revolucije. Prema tome, ovakva oštra osuda i diskriminacija socijaldemokratije u cjelini nanijela je neposredne štete stvari socijalističke revolucije, štete o čijem efektu često nemamo potpunu predstavu. Program daje ocjenu još jednog uslova bez kojeg je prema njemu nezamisliva socijalistička revolucija. Naime, riječ je o dilemi: mirni put ili nasilje u izvođenju revolucije. Za Program tu, u stvari, i nema dileme. Mirni put, put parlamentarne borbe, npr. ne pominje se ni u jednom kritičnom kontekstu, jednostavno je to izgleda za tvorce Programa pitanje koje ne zavređuje nijedan osvrt. Tvorci Programa su prenebregli Marksova upozoravanja u Amsterdamu o mogućnosti mirne pobjede revolucije, Lenjinovo upozoravanje da su sovjeti kao organi proletarijata u Rusiji za onih nekoliko mjeseci 1917. mogli mirnim putem zauzeti vlast itd.

Što se tiče vremena izbijanja pojedinih revolucija kao beočuga u lancu koji predstavlja svjetska revolucija, Program zauzima u osnovi pravilan stav. Tamo se polazi od stanovišta da revolucija može da pobijedi najprije u jednoj zasebno uzetoj zemlji (društvo bi bilo nemoguće objasniti postojanje Sovjetskog Saveza), da će do revolucije u raznim zemljama dolaziti u razno vrijeme, što zavisi od čitavog niza objektivnih okolnosti. Ovakvo je bilo i istorijsko iskustvo oktobarske revolucije i ruskog proletarijata, koji je u očekivanju svjetske revolucije sam obnovio zemlju, obezbijedio tekovine revolucije, počeo izgradnju socijalizma. Otud Klara Cetkin ima pravo kada primjećuje da su u Programu preuveličane zasluge svjetskog proletarijata za očuvanje i pobjedu oktobarske revolucije. Za pobjedu socijalističke revolucije od primarnog je značaja da se izabere pravilan put razrješavanja klasnih suprotnosti, pravilan odnos prema pojedinim klasama u datom društvu. Krupna buržoazija, veleposjednici, generalitet i visoka birokratija su, prema Programu KI, dosljedni neprijatelji radničke klase protiv kojih treba voditi najnemilosrdniju borbu. Iskorištavanje organizatorskih sposobnosti jednog dijela ovog društvenog sloja moguće je samo poslije učvršćenja diktature proletarijata. Tehničku inteligenciju, tu kvalifikovanu društvenu snagu, proletarijat, prema Programu KI, mora iskoristiti sistematski je privlačeći na svoju stranu.

Proletarijat se mora oslanjati na seoski proletarijat, nastojati da privuče na svoju stranu sve eksploatisane i radne seoske slojeve. Uporedo sa učvršćenjem svoje diktature, proletarijat prelazi od politike neutralizacije srednjeg seljaštva politici saradnje sa njim.

Sitnu gradsku buržoaziju, smatra se u Programu KI, treba neutralisati, a zatim privući na stranu proletarijata. Za postizanje tog cilja dozvoljeno je zadržavanje njene sitne svojine, izvjesna sloboda privrednog prometa itd. Iz ovih razmatranja da se zaključiti da su tvorcii Programa izvukli pouku iz praktičnog iskustva izgradnje prve socijalističke države, iz Lenjinovih ukazivanja itd. i zato se ovom razmatranju u principu nema šta prigovoriti. Recimo i to da je i sam Lenjin na jednoj strani uviđao štete koje proističu iz sabotaža upravo tih visokokvalifikovanih stručnjaka, ali je na drugoj strani naglašavao da se bez njihove pomo-

ći ne može zamisliti izgradnja socijalizma, zalagao se za neutralizaciju srednjeg seljaštva i tako dalje.

Program KI ističe da je za pobjedu revolucije i ostvarenje diktature proletarijata potrebno postojanje čvrste, prekaljene, centralizovane, disciplinovane i s masama povezane komunističke partije. Partija je avangarda radničke klase, sastavljena od najboljih, najhrabrijih njenih članova. Ona se oslanja na marksističku teoriju, ona pretpostavlja opšte i dugotrajne interese radničke klase, zasnovane na principima demokratskog centralizma. Zadatak Komunističke partije je da ovlada većinom pripadnika sopstvene klase, a u tom cilju ona mora da se prihvati rada u sindikatima, i drugim masovnim organizacijama radničke klase, makar oni bili reakcionarni. Posebnu pažnju treba posvetiti seljaštvu i srednjim klasama i prema svakoj socijalnoj grupaciji unutar seljaštva i srednjih klasa imati poseban odnos. Ovakva koncepcija uloge Partije u revoluciji u osnovi se slaže sa Lenjinovim gledanjem na ulogu Komunističke partije. Program je, čak, sasvim na liniji Lenjinove misli i u razmatranju uslova koje partija proletarijata mora da zadovolji da bi s uspjehom obavila svoju misiju u proleterskoj revoluciji. Npr. centralističku organizaciju partije i gvozdenu disciplinu u njenim redovima Program ne naglašava ništa više nego što to čini Lenjin u »Uslovima za prijem u Komunističku internacionalu«.

Putevi revolucije osvijetljeni su u odjeljku Programa koji ima naslov **Borba za svjetsku diktaturu proletarijata i glavni tipovi revolucije**. Tamo se kaže i ovo: Međunarodna revolucija proletarijata sastoji se iz neistovremenih i raznovrsnih procesa: čisto proleterskih revolucija, revolucija buržoaskodemokratskog tipa koje prerastaju u revolucije proletarijata, oslobodilačkih nacionalnih ratova, kolonijalnih revolucija. Samo u konačnoj liniji revolucionarni proces dovodi do svjetske diktature proletarijata.⁸⁾

Ovakvo shvatanje međunarodne revolucije i njenog puta može se i prihvatiti i ne prihvatiti. Zависи od toga šta mislimo pod pojmom međunarodna revolucija proletarijata. Taj događaj predstavlja kamen međaš između predistorije i istorije čovječanstva, ako pođemo od jedne Marksove misli. On označava tako dubok preobražaj da je za nj kao priprema bila potrebna cjelokupna dosadašnja istorija čovječanstva. Polazeći od ovoga, mogli smo sve ovo i, očito, još mnogo toga obuhvatiti pojmom međunarodne revolucije proletarijata. S druge strane, ako pod međunarodnom revolucijom proletarijata podrazumijevamo i najdublji politički i društveni preobražaj, čiji je nosilac proletarijat i koji znači početak ostvarenja proleterske ideologije u praksi izgradnje novoga društva — onda shvatanje međunarodne socijalističke revolucije iz Programa KI, koje smo naveli, ne bismo mogli prihvatiti, jer je nepotpuno. Tada pojmom međunarodne revolucije ne bismo mogli obuhvatiti mnoge antikolonijalne pokrete koji nemaju proletersku ideologiju i u kojima proletarijat ne samo da nije udarna snaga nego se i ne primjećuje, jer tek počinje da se konstituiše. A i ti pokreti su na određen način sastavni dio međunarodne socijalističke revolucije.

Kao što smo već naglasili, u Programu se razlikuju četiri tipa revolucije, o kojima se može govoriti i kao o četiri puta koja vode ostvare-

⁸⁾ Program KI Moskva, 1932.

nju socijalizma. Za visoko razvijene kapitalističke zemlje Program predviđa direktan prelaz ka diktaturi proletarijata, eksproprijaciju cjelokupne krupne proizvodnje, organizaciju velikog broja državnih gazdinstava u poljoprivredi i predaju relativno malog dijela zemlje seljaštvu, relativno mali obim stihijno tržišnih odnosa, brz tempo socijalističkog razvitka uopšte i kolektivizaciju poljoprivrede djelimično. U srednje razvijenim kapitalističkim zemljama ne mora odmah doći do diktature proletarijata, već u procesu prelaza od demokratske diktature proletarijata i seljaštva ka socijalističkoj diktaturi proletarijata. U ovu kategoriju zemalja pored Španije, Portugalijske, Poljske, Mađarske itd. Program ubraja i balkanske zemlje. U onim od ovih zemalja u kojima bude došlo direktno do proleTERSKE revolucije, nužno će doći do rukovodeće uloge proletarijata u širokom poljoprivredno-seljačkom pokretu. U ovom tipu revolucije agrarna revolucija igra važnu, ponekad odlučujuću ulogu, dosta zemlje mora biti podijeljeno seljacima, mora biti zadržan relativno značajan obim tržišnih odnosa, poseban zadatak socijalističke izgradnje predstavlja saradnja sa seljakom, a kasnije i njegovo proizvodno udruživanje. U ovim zemljama je, prema Programu, tempo socijalističke izgradnje relativno spor. Tu nalazimo odjek Lenjinove misli da je u zaostalijim zemljama pobjeda socijalističke revolucije lakša, a izgradnja socijalizma mnogo teža nego u razvijenim.

U treću grupu dolaze kolonijalne i polukolonijalne zemlje (Indija, Kina), i zavisne zemlje (Argentina, Brazil) »sa izvjesnim počecima, a ponekad i sa znatnim razvitkom industrije, ali ipak nedovoljnim u većini slučajeva za samostalnu socijalističku izgradnju...«⁹⁾ »Centralni značaj ovdje ima borba s feudalizmom, dok kapitalističkim formama eksploatacije i dosljedno sprovedena agrarna revolucija seljaštva, s jedne strane, borba s inostranim imperijalizmom za nacionalnu nezavisnost, s druge. Prelaz ka diktaturi proletarijata ovdje je moguć, po pravilu, samo kroz niz pripremljenih stupnjeva, samo kao rezultat čitavog perioda prerastanja buržoasko-demokratske revolucije u socijalističku revoluciju, a uspješna socijalistička izgradnja moguća je, u većini slučajeva, samo pod uslovom direktne podrške od strane zemalja proleTERSKE diktature«¹⁰⁾

U četvrtu grupu idu najzaostaliye zemlje. One su praktično bez najamnih radnika, u njima većina stanovništva živi plemenskim načinom života, to su zemlje u kojima gotovo i nema nacionalne buržoazije, zemlje u kojima inostrani imperijalizam nastupa kao vojni okupator. U tim zemljama najveći značaj ima borba za nacionalno oslobođenje. »Nacionalni ustanak i njegova pobjeda mogu ovdje otvoriti put razvitka prema socijalizmu bez prolaženja kroz stadij kapitalizma uopšte ako im na djelu bude ukazana snažna pomoć zemalja proleTERSKE diktature«¹¹⁾

Kad se govori o putevima revolucije, onda se ne može zaobići pitanje izgradnje političkog sistema budućeg društva, jer je to, u stvari, jedna od najvažnijih komponenti graditeljskog zamaha same revolucije. Otuda je sasvim razumljivo što se na mnogo mjesta u Programu KI govori o tome pitanju, a naročito u glavi »Prelazni period od kapitalizma

⁹⁾ Program KI str. 113.

¹⁰⁾ Program KI str. 113—114.

¹¹⁾ Program KI str. 114.

ka socijalizmu i diktatura proletarijata«. U razmatranju ovoga pitanja naročito je došla do izražaja opterećenost snažnim utiskom koji su na svjetski proletarijat ostavili sovjetsko iskustvo i rezultati mlade sovjetske republike, i nemogućnost da se misli izvan oblika koje je stvorila oktobarska revolucija s jedne strane, te pritisak staljinističkih elemenata i njihovo nastojanje da mišljenje SKP(b) bude i mišljenje KI, s druge strane. Posljedica toga je i insistiranje na formi sovjeta kao revolucionarnoj formi u svim zemljama i svim granama privrede i društvene djelatnosti. Ovo jačanje staljinističkih elemenata u rukovodstvu KI potvrđuje, između ostalog, i ova činjenica. Naime, u projektu Programa KI, koji je izašao u časopisu »Komunistička internacionala« od 1. 6. 1928, govori se o uspostavljanju demokratske diktature proletarijata i seljaštva, a u Programu KI, koji je prihvaćen 1. 9. 1928, govori se u uspostavljanju demokratske diktature proletarijata i seljaštva na osnovi sovjeta.

Neke kritičke primjedbe

Program KI u cjelini i tretman socijalističke revolucije u njemu posebno moramo nastojati sagledati u okviru društveno-političkih i ekonomskih koordinanti vremena u kome je nastao, moramo imati u vidu da je od njegovog nastanka proteklo punih 40 godina. To je uslov da mu objektivno pristupimo, da mu pristupimo kao jednom od najznačajnijih dokumenata u burnoj istoriji pobjeda i poraza u borbi za socijalizam. Ustvari valja naglasiti da još nemamo produbljene kritičke studije o KI u cjelini, a ni posebnih monografija posvećenih pojedinim aspektima djelatnosti KI, među kojima pitanje revolucije zauzima jedno od najvažnijih, ako ne i najvažnije mjesto. Ali zato možemo primijetiti živo nastojanje da se u djelima u kojima se dotiče i pitanje KI Kominterni i njenom odnosu prema socijalističkoj revoluciji pristupa što je moguće objektivnije, bez unaprijed postavljenih ideoloških šema. To se odnosi na djela iz najnovijeg perioda. O tome svjedoči i poređenje analize pitanja socijalističke revolucije u Programu KI Koja je data u **Istoriji međunarodnog radničkog i nacionalnooslobodilačkog pokreta**, Moskva, 1962, i analize koja je data u Leibzonovoj knjizi. Dok navedena Istorija smatra da je svođenje svake moguće revolucije na jedan od četiri kolosijeka učinjeno s osloncem na Lenjinovo teorijsko nasljeđe, dotle Leibzon ističe da su »... putevi razvitka u različitim grupama zemalja bili određeni s velikim primjesama šematizma«. ¹²⁾

Ovaj šematizam Programa KI zapažen je još prije njegovog usvajanja. Tako, npr., Klara Cetkin u već pomenutom članku zamjera projektu Programa izvjesnu šematičnost u nabranjanju mjera socijalističke izgradnje, u gledanju na pitanja socijalističke revolucije itd.

Ona smatra da će istorijski date okolnosti u nekim zemljama dovesti do odstupanja od šeme i da će ta odstupanja biti opravdana time što ona vode postizanju određenog cilja.

Ovaj šematizam u Programu KI, a posebno u zacrtavanju puteva socijalističke revolucije, pada utoliko teže što je marksizam po svojoj biti antišematizam, i što su klasici mnogo puta govorili o ogromnom bogatstvu oblika prelaza iz klasnog u besklasno društvo. Takav karakter teorijske misli klasika uočava i jedan od istaknutih rukovodilaca KI Manu-

¹²⁾ Leibzon nav. dj. strana 40.

ilski kad na VII njenom kongresu ističe: »Marks, Engels i Lenjin nisu pretendovali da predvide tačnu maršrutu socijalističke revolucije, da joj propišu prezican taktički pravilnik, da daju odgovor na ona pitanja koja su u uslovima njihove epohe bila nerješiva.«¹³⁾ A na to su u velikoj mjeri pretendovali tvorci Programa KI.

Ovaj šematizam u zacrtavanju puteva revolucionarnog preobražaja može dovesti i do paradoksalnih zaključaka i stavova. Tako u gledanju na to pitanje možemo naći dodirne tačke između stavova socijaldemokratije i Programa KI. Program KI propisuje čitav niz stepenica u okviru jedinstvene socijalističke revolucije za pojedine zemlje, a za to je potreban duži vremenski period političkog i ekonomskog razvitka tih zemalja. A socijaldemokratija je, slično tome, svojevremeno »negirala bilo kakve realne mogućnosti za stvarni socijalistički, pa i sovjetski razvitak zaostale Rusije pre jedne (duže) kapitalističke faze«.¹⁴⁾ Pored toga što je teorijski neodrživ, ovaj šematizam je u potpunosti oboren razvitkom kasnijih revolucija. Da se razvitak ne može svesti u unaprijed postavljene šeme, da svaka revolucija nužno teče svojim tokom (pa i ona koja nije autentična u punom značenju te riječi), pokazuje put kineske revolucije. Ta revolucija je svojim tokom i rezultatima negirala nametnuti joj planirani kolosijek u Programu KI. Ona u svom toku jednostavno nije marila za stepenice kojima je trebalo da se kreće. Umjesto buržoasko-demokratske revolucije i perioda kapitalističkog razvitka poslije toga, kao uvoda u socijalističku revoluciju, u Kini se direktno išlo na socijalističku revoluciju i pristupilo neposredno poslije toga izgradnji socijalizma. To, takođe, vrijedi i za našu revoluciju, jer je i ona u svom pravilnom kretanju, pravilnom prema Programu KI, morala proći kroz period buržoasko-demokratske revolucije i mirnog razvitka poslije toga, a ona to nije uopšte učinila. Kad se govori o ovom šematizmu u Programu KI, a posebno u planiranju tokova revolucije u njemu, mora se imati u vidu da je to vrijeme u Sovjetskom Savezu obilježeno stalnim usponom Staljinove grupe u rukovodstvu sovjetske Partije i države, da je šematizovanje jedna od najtežih boljki staljinističkog teorijskog nasljeđa. U sastavljanju Programa KI, Staljin je uzeo aktivnog učešća i zato su mnogi njegovi stavovi tu uneseni. Međutim, Staljin nije bio ni jedini ni isključivi tvorac nijednog dijela Programa i otuda u tretiranju problema socijalističke revolucije nailazimo na mnogo stavova koji se ni u kom slučaju ne mogu okvalifikovati kao staljinistički, kao što se ni Program u cjelini ne može okvalifikovati kao takav.

Od donošenja Programa KI prošle su četiri decenije. U dinamičnim kretanjima savremenog svijeta to je već dug period. Danas već na tretman socijalističke revolucije u Programu KI možemo gledati sa izvjesne vremenske distance koja nije uvijek neophodna, ali je korisna i poželjna. Da li su ove četiri protekle decenije donijele istorijsku verifikaciju učerajnosti o revoluciji iz Programa KI? Čini se da se na ovo pitanje ne može odgovoriti jednostrano sa da ili ne. Istini za volju treba naglasiti da se još nijedan program budućeg razvitka koji su ljudi stvorili nije u potpunosti ostvario. Društveni razvitak ima odveć mnogo kumponenti da bi se njihovo buduće djelovanje moglo sasvim precizno predvidjeti. To

¹³⁾ Leibzon, nav. dj. strana 14.

¹⁴⁾ S. Stojanović: Lokalni sovjeti u SSSR, strana 32.

u potpunosti važi i za Program KI u cjelini i za učenje o socijalističkoj revoluciji u njemu. U osnovnim linijama to učenje je u ovih četrdeset godina verifikovano. Socijalizam je za to vrijeme postao svjetski proces i on će u sasvim doglednoj perspektivi stajati sasvim al pari s kapitalizmom. Tome su prethodili novi oštri i odlučni sukobi rada i kapitala. Uprkos svemu što se zbiva u savremenom socijalizmu, on i dalje jača, između ostalog, i na taj način što njegovi elementi prodiru u sve pore kapitalizma. S druge strane, razvitak ka socijalizmu, kao što je već rečeno, nije verifikovao planirane puteve socijalističkih revolucija u pojedinim zemljama, nije verifikovao predviđanja o sasvim kratkotrajnom karakteru stabilizacije kapitalizma kao elementu koji usporava kretanje ka socijalističkoj revoluciji, nije verifikovao opažanja iz Programa o karakteru radničke klase kao nosiocu socijalističke revolucije, pogotovu ne zapažanja o revolucionarnosti radničke klase u razvijenim zemljama. Savremeni radnik u tim zemljama koji štrajkuje vozeći se u vlastitim kolima veoma je daleko od »juriša u nebo« za koji su bili spremni pariski komunari.

KPJ i Kominternā

Bez obzira na to što je i KPJ u Kominterni imala karakter sekcije, ipak se ne može reći da je KPJ bila samo jedna od sekcija. S druge strane, u odnosima između Kominterne i KPJ postoje razdoblja koja se odlikuju time što je u njima uspostavljen različit odnos između Kominterne i KPJ.

KPJ, zapravo SRPJ(k), na Kongresu ujedinjenja, održanom 20—23. 4. 1919, pristupila je Trećoj internacionali naglašavajući sljedeće:

»SRPJ(k) stupa u Treću, Komunističku internacionalu s onim radničkim partijama koje stoje na temelju nepomirljive i nekompromisne klasne borbe proletarijata s ciljem da se uništi kapitalizam i ostvari komunističko društvo.«¹⁵⁾

Pristupajući Komunističkoj internacionali SRPJ(k) prihvatila je i organizaciono ustrojstvo i odnose unutar Kominterne, prihvatila je poznatih »17 uslova za prijem u Komunističku internacionalu«. S obzirom na broj svojih članova i s obzirom na uticaj u širokim narodnim slojevima, KPJ je u vremenu između Kongresa ujedinjenja i Vukovarskog kongresa izrasla u jednu od najsnažnijih sekcija Kominterne. KPJ je brojala preko 60.000 članova, a revolucionarni sindikati koji su bili pod njenim neposrednim uticajem preko 200.000 članova. Međutim, KPJ je nespremno dočekala oseku revolucije u svijetu, plimu kontrarevolucije i udar buržoazije u vlastitoj zemlji i zato se odmah nakon »Obznane«, donesene krajem 1920, počela povlačiti. To je Komunistička internacionala s dosta opravdanja kritikovala ovim riječima:

»Jugoslovenska partija pokazala se savršeno nemoćna i nesposobna da se brani od belog terora. Ona nije imala ilegalnu organizaciju koja bi joj dozvolila da radi u novim uslovima i da održava vezu sa masama, do raspuštanja parlamentske grupe komunistički poslanici služili su kao veza između centra i provincije. Sa raspuštanjem prekinula se i ta veza. Hapšenje vodećih drugova u centru i u provincijama obezglavilo je po-

¹⁵⁾ Istorijski arhiv KPJ Beograd, 1949, tom II, str. 12.

kret. Zbog toga hapšenja Partija umalo da nije prestala postojati. Ista sudbina zadesila je i mesne organizacije i pred Partijom se pojavila opasnost da se potpuno rasprše radnici, koji su ostali prepušteni sami sebi.«¹⁶⁾

Analizirajući situaciju u komunističkom i radničkom pokretu Jugoslavije poslije »Obznane«, Kominternu je prenela subjektivne činioce koje su do toga doveli, jer je ta situacija isto tako bila proizvod objektivnih i spoljnih činilaca: učvršćenja i povezivanja buržoazije, kako unutar Jugoslavije, tako i u svijetu, čvrste riješenosti buržoazije da zaustavi pohod revolucije kad već nije u stanju da uništi njene tekovine, prije svega mladu Sovjetsku Republiku.

Prelazeći u ilegalnost, KPJ se našla u svestranoj zavisnosti od Kominterne, praktično nijedna značajna odluka nije bila donesena bez imprimatura Kominterne, koja se nije ustezala ni da se miješa kad su sasvim sporedne odluke bile u pitanju. Najgore je to što je KPJ u ovom periodu bila izgubila materijalnu samostalnost koja je sine qua non svake druge samostalnosti, jer je svu njenu aktivnost finansirala Kominternu. Mogućnosti da Kominternu tako manipuliše sa KPJ bitno je doprinijelo to što je rukovodstvo KPJ pretežno bilo u inostranstvu tako da je tome rukovodstvu jači oslonac bila Kominternu nego izrabljivane mase u svojoj zemlji. Zbog toga Kominternu nije bilo teško da smjenjuje rukovodstva KPJ, da radi nešto što ne samo da nije spojivo sa jednom savremeno shvaćenom demokratskom procedurom nego nije bilo spojivo ni sa normativnim aktima Kominterne.

Ilegalno djelovanje svake komunističke partije upravo pogoduje nastanku i djelovanju frakcija. To nije mimoišlo ni KPJ. Kominternu je nastojala da frakcije eliminiše, ali je nekim svojim stavovima i praktičnim potezima upravo stvarala pogodno tle za nastanak i djelovanje frakcija u KPJ. To je posebno došlo do izražaja u razmatranju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Kominternu je, naime, stala na stanovište da je Jugoslavija vještačka tvorevina i da je kao takvu valja razbiti:

»Pošto u Jugoslaviji postoji masovni pokret protiv nacionalnog ugnjetavanja u svim njegovim formama za samoopredjeljenje, nacionalni problem ima aktuelan i oštar oblik i neposredno dodiruje interese narodnih masa.

Zbog toga se opšta parola naroda na samoopredjeljenje koju ističe KPJ mora izraziti u formi izdvajanja Hrvatske, Slovenije i Makedonije iz sastava Jugoslavije i stvaranja od njih nezavisnih republika.«¹⁷⁾

U ovoj ocjeni Kominternu je miješala dvije stvari: karakter društvenih odnosa u tadašnjoj Jugoslaviji i način nastanka Jugoslavije, što je bio izraz davnašnjih težnji jugoslovenskih naroda, a što Kominternu nije imala u vidu. Ipak, ostaje istorijska istina da se jugoslovenski komunisti nijesu istinski založili oko rasparčavanja Jugoslavije u smislu uputstva Kominterne. Zahtjev za rasparčavanje Jugoslavije ušao je u neke zvanične dokumente KPJ, na primjer u rezoluciju IV kongresa KPJ.

¹⁶⁾ Isto.

¹⁷⁾ Rezolucija II kongresa Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji iz 1924. Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 421.

Pod neposrednim uticajem Kominterne, KPJ se u vrijeme šesto-januarske diktature odlučila na oružani ustanak, na oružanu revolucionarnu borbu »radi rušenja krvavog apsolutističkog režima, a za vlast radnika i seljaka.«¹⁸⁾ Sam ustanak u to vrijeme bio je u punom skladu sa tadašnjim teorijskim koncepcijama Kominterne. Iz analize Programa Kominterne vidjeli smo da je Kominternu 1928. godine stajala na stanovištu da je kapitalizam u teškoj krizi koju neće biti u stanju prebroditi, da je konačan obračun rada i kapitala stvar onih godina, da je revolucionarna situacija sazrela za to i da, prema tome, treba svuda ići na oružanu revoluciju, jer mirnu revoluciju u tadašnjem i jedinom svom programu Kominternu nije uzimala ni kao teorijsku mogućnost.

O negativnim posljedicama oružanog ustanka koji je KPJ još više bacio unazad, u našoj nauci već je dosta rečeno. Ostaje da se naučno do kraja istraži neposredna veza Komunističke internacionale s dizanjem oružane revolucije u Jugoslaviji. Na osnovu dosadašnjih istraživanja, nedvosmisleno proizilazi da se s teorijskim postavkama Kominterne ova oružana revolucija u potpunosti poklapala i da nijedan ovakav ili sličan potez neke KP iz toga vremena nije učinjen bez znanja Kominterne, pa ni ovaj potez KPJ.

Kad je u pitanju odnos KPJ iz ilegalnog perioda njene djelatnosti i Kominterne, treba razlikovati dva perioda. Prvi je period od početka ilegalne djelatnosti KPJ do početka stvarnog sređivanja stanja u KPJ, tj. do 1935—1937, do dolaska druga Tita na čelo KPJ, dakle do ponovnog uspostavljanja istinske veze rukovodstva KPJ s masama koje je bilo nezamislivo bez dolaska rukovodstva KPJ u zemlju. Drugi period traje do raspuštanja Kominterne 1943. Konsolidaciji KPJ nakon dugog perioda ilegalne aktivnosti doprinio je VII kongres Kominterne iz 1935, koji je pokrenuo snažan antifašistički talas. Kasniji razvitak događaja pokazao je da je izrazito progresivna orijentacija VII kongresa Kominterne bila posljedica, između ostalog, i zaokupljenosti najužeg rukovodstva SKP(b) sa Staljinom na čelu unutrašnjim problemima, jer je održavanje Kongresa vremenski koincidiralo sa početkom žestokih unutrašnjih razračunavanja, sa najmasovnijim čistkama u istoriji komunističkog pokreta, čistkama koje su progutale deset do petnaest miliona ljudi. Pravo lice birokratsko-etatiističke verzije socijalizma ili pravo lice staljinizma — kako danas nazivamo taj politički sistem — došlo je do izražaja i u tome što je Staljin na Kominternu počeo gledati kao na oruđe u svojim rukama, što je u Kominterni SKP(b) imala odlučujuću riječ, što su čistke zahvatile i kadrove inostranih KP, a među njima i kadrove KPJ. Koliko je komandovanje revolucionarnim procesom iz jednog centra već onda bilo apsurd i anahronizam, pokazuje neshvatljiva odluka Kominterne o raspuštanju Poljske komunističke partije i namjeravano raspuštanje KPJ. Do raspuštanja KPJ nije došlo zahvaljujući, prije svega, činjenici što je njeno rukovodstvo već tada bilo učinilo niz odlučujućih poteza — velikim dijelom se bilo vratilo u svoju zemlju i uspostavilo stvarnu vezu sa masama, počelo se osamostaljavati, finansijska samostalnost bila je početak i osnova te samostalnosti. Koliko je to značajno pokazuje i savremenost. Nijedna finansijski nesamostalna KP nije ni politički samostalna.

¹⁸⁾ *Pregled istorije KPJ*, str. 153.

Politička osamostaljenost KPJ još više je došla do izražaja poslije sklapanja pakta između Hitlerove Njemačke i Sovjetskog Saveza. KPJ je na taj pakt gledala kao na taktički potez Sovjetskog Saveza i nije prekidala antifašističku djelatnost i pripreme za otpor fašizmu, kao što su to neke druge partije činile.

Zahvaljujući tom procesu osamostaljivanja od svih sporednih i unutrašnjih tutora, od Kominterne i SKP(b) u prvom redu, KPJ je bila jedina KP koja je i u teorijskom i praktičnom pogledu spremno dočekala fašističku okupaciju svoje zemlje. Ona je organizovala i dovela do pobjede jedinu autentičnu socijalističku revoluciju, vezanu za drugi svjetski rat, i drugu autentičnu socijalističku revoluciju u istoriji. Valja napomenuti da su upravo one poteze koji su našu revoluciju činili autentičnom Kominternom i Staljin osuđivali i odbacivali, što je bio izraz njihovog šematizma i dogmatizma.

Ne može se poreći da je Kominternom pružila u toku svoga postojanja određenu pomoć KPJ, ali se isto tako ne može poreći da je KPJ najveće uspjehe postigla u procesu osamostaljivanja od Kominterne i svakog drugog izvan nje same. Primjer KPJ (SKJ) i njen odnos prema Kominterni, Informbirou, savjetovanjima KP pokazuje da je samostalnost jednog komunističkog pokreta i priznavanje prava svim drugim komunističkim pokretima na to ono bez čega jedan komunistički pokret ne može igrati istinski revolucionarnu ulogu u savremenom svijetu.

ON THE OCCASION OF THE FIFTIETH ANNIVERSARY OF THE COMMUNIST INTERNATIONALS — marginal notes with the practical and theoretical activities of the Comintern

Summary

The programme of the Communist International 1928 comprises the focal point of this work. In the author's view this programme represents the summit of the theoretic activities of the Comintern in which the Communist International, as an institution most clearly came into its own, the latter having very marked theoretical ambitions. For the sake of objectivity of proof special attention is given to exposing the material contained in the programme. The programme of the Communist International did not originate outside the courses of the theoretical and practical activities of the communist movement of that time, and above all outside the courses of the SKP(b). In 1928, however, when the programme of the Communist International was produced, Stalin's group in the CK SKP(b) steadily increased its hold but not so as to completely dominate the other groups and the work of the other groups was still felt. This came into its own in the concepts represented in the programme of the Communist International in which Stalin's and Stalinist thinking were put over as much as Stalin's group were able to force it. For this reason this programme cannot completely be called Stalin's and Stalinist, even though it is for the most part in conformity with Stalin's thinking of that period. On the other hand it should be borne in mind that Stalin, in fact, expressed the predominating concepts of that time in the Communist International, not forgetting the fact that it was just these predominating concepts which so essentially contri-

nuted to Stalin's position in the SKP(b) and the position of the SKP(b) in the International.

The programme of the Communist International did not originate outside the activities of the Communist International as a whole. To show this, the author gives a short summary of the political activities of the Communist International and in this way establishes the connections between the theoretical and practical activities of the Communist International. In this work the author describes the organisational direction of the Communist International expressed in monolithism and the oscillations in its policy which were directly connected with the oscillations of the policy of the USSR. In this work it was not possible to omit the relation between the Communist International and the Communist Party of Yugoslavia. Many actions of the C. P. Y. were moved and inspired by the Communist International which was normal considering the character of the Communist International. Thus the direction of the C. P. Y. from 1928 towards armed rebellion was completely in conformity with the concepts of the programme of the Communist International 1928. The relation between the C. P. Y. and the CI may be divided into two periods: from 1919—1935-37 and from then up to the disintegration of the Communist International in 1943.

Uloga stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine

Ilijas Hadžibegović

U službenim izvještajima austrougarskih vlasti svih instanci gledano je na događaje u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine kao na pojave koje su unesene izvana. Prema tim izvještajima, strani uticaji pokreću i vežu crvenom niti sva istupanja radništva od zahtjeva za povećanje zarada i skraćenje radnog vremena do štrajkova i organizacionog uobličavanja. Tako su počeci radničkog pokreta u ovoj zemlji ocijenjeni kao rezultat pojačanih socijalističkih strujanja u Evropi.

Ovakva shvatanja austrougarskih vlasti o stranim uticajima u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu nisu ostala bez tragova kod pojedinih autora koji su se osvrtni na ovo pitanje, a koje bismo mogli podijeliti u dvije grupe. Prvu grupu čine autori koji smatraju da su organizovanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini počeli strani radnici.¹⁾ Ovakav zaključak oni su izvodili polazeći od socijalne i kvalifikacione strukture cjelokupnog bosanskohercegovačkog radništva. Ogromnu većinu kvalifikovanog radništva u industriji i modernim zanatima sačinjavali su strani radnici. Oni su dolazili iz ekonomski i kulturno znatno razvijenijih oblasti u kojima je i radnički pokret već bio dostigao relativno visok stepen organizovanosti. To upućuje na zaključak da je većina tog radništva bila organizovana prije dolaska u Bosnu i Hercegovinu i da je u mjestima svog novog zaposlenja odmah pristupila osnivanju sindikalnih i drugih radničkih udruženja. U drugu grupu spadaju

¹⁾ Vitomir Korać, Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji, knj. III, Zagreb 1933, str. 324; Nikola Vuškojević, Majski spis socijalističkog radništva Bosne i Hercegovine 1908. Sarajevo 1908, str. 4; Petar F. Sugar, Industrialization of Bosnia-Hercegovina 1878—1918, Washington 1963, str. 174—175; Stojan Kesić, Srpska socijal-demokratija prema radničkom pokretu Bosne i Hercegovine do 1908. godine, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova br. 2, Beograd 1965, str. 7—37; S. Kesić, Hrvatski i srbijanski radnički pokret i stvaranje prvih sindikalnih organizacija u Bosni i Hercegovini, materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslovenskim zemljama« — Osijek 1967, Slavonski Brod 1969, str. 291—315.

autori²⁾ koji smatraju da su radnički pokret počeli organizovati domaći radnici koji su u potrazi za poslom odlazili u razvijenije susjedne i srednjoevropske zemlje i nakon izvjesnog vremena vraćali se u Bosnu i Hercegovinu. Ova kategorija radništva po svojim karakteristikama veoma je slična stranim kvalifikovanim radnicima.

Nužno je napomenuti da ove dvije grupe autora nisu oštro podijeljene i da većina autora uzima u obzir obje kategorije radništva. One se razlikuju po tome što daju primaran značaj jednoj ili drugoj kategoriji. Ako se posmatra stvarni proces početnog organizovanja bosansko-hercegovačkog radništva, onda nije moguće postavljati pitanje koja ga je od ovih kategorija radništva počela, a još je manje moguće stvarati sigurne zaključke o tome. Postojeća arhivska građa nudi ograničene mogućnosti za utvrđivanje broja i strukture stranog radništva, a mogućnosti su još manje kad je riječ o razmatranju aktivnosti ove kategorije radništva na formiranju modernog radničkog pokreta i širenju socijalističkih ideja. Takođe je nemoguće donositi pouzdane zaključke o ulozi domaćih radnika koji se vraćaju u Bosnu i Hercegovinu nakon boravka u drugim zemljama. Ne samo što nedostaju podaci o migracijama ove radne snage van Bosne i Hercegovine već su malobrojni i škrti podaci o njihovoj aktivnosti po povratku u ovu zemlju.

Razloge za ovakvo stanje treba tražiti, prije svega, u stavu austro-ugarskih vlasti prema radničkom pokretu uopšte i posebno u njihovom stvarnom strahu od širenja socijalističkih ideja. Taj stalno prisutni strah rađao je strogu cenzuru koja je onemogućavala radničku štampu i rasturanje propagandne literature. To je bio i osnovni razlog da se usmena agitacija odvijala u strogoj ilegalnosti ostavljajući iza sebe veoma malo pisanih tragova.

Cilj ovoga rada jeste da, na osnovu podataka koje nudi arhivska građa i onovremena radnička štampa, doprinese razmatranju uloge stranog radništva u širenju socijalističkih ideja i organizovanju radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine.

* * *

Strano radništvo dolazi u Bosnu i Hercegovinu neposredno poslije okupacije 1878. godine i predstavlja veoma heterogenu socijalnu tvorevinu. Već u avgustu 1879. godine u rudnicima uglja u Livnu i Kupresu spominju se rudari iz Sagora u Kranjskoj, a sedmog novembra iste godine mjesna komanda iz Broda javlja Zemaljskoj vladi u Sarajevo da jedan činovnik i 20 rudara stižu 8. novembra u Kiseljak. Deset dana kasnije spominje se »preko 22 rudara iz Idrije.«³⁾ U početnom periodu nije moguće utvrditi koliko je bilo stranih radnika, jer o tome nije vođena evidencija. Biro za poslove Bosne i Hercegovine u Zajedničkom ministarstvu finansija (rudarsko odjeljenje) dao je, 1894. godine, podatke o broju radnika u preduzećima D. Tuzla, Vareš, Vrelo Guber, bušotina Vilenica i Donja Lašva. U ukupnom broju od 1.002 radnika stranih rad-

²⁾ Sreten Jakšić, Osnivači radničkog pokreta u Bosni »Snaga« V/1932, br. 2, str. 2—3; Jovo Jakšić, Memoari, Memoarska građa — Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, str. 15—16; Nedim Šarac, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine, Sarajevo, 1955, str. 56—57.

³⁾ Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905. Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogićević, Beograd 1956, dok. 2, 3 str. 315—317. (U daljem tekstu Građa...).

nika bilo je 277 (oko 27%⁴⁾). Od ove godine strani radnici se sve češće odvajaju u iskazivanju broja radnika. U aktu Zajedničkog ministarstva finansija od 25. maja 1894. godine, koji je upućen upravi solane u D. Tuzli govori se o stranom radništvu: »[...] broj zaposlenih stranih radnika u rudniku Kreka iznosio je 1892. 25—30%, dok se taj broj popeo početkom 1893. na 40, a krajem 1893. na 45%, da bi u posljednje doba ponovo pao na 40%. Nasuprot tome, kod rudnika uglja Zenica ukupan broj stranih radnika čini sada 12%«.⁵⁾ Željezara u Zenici izvijestila je, 4. maja 1895. godine, Bosanski biro u Beču da je u željezari zaposleno 111 domaćih i 116 stranih radnika.⁶⁾ Broj stranih radnika u rudniku Kreka 1894. godine iznosio je 150 (194 domaćih), a 1898. Rudarska uprava u Donjoj Tuzli izvještava Zajedničko ministarstvo finansija da u rudniku Kreka radi 324 domaća i 61 strani radnik.⁷⁾ U izvještaju kotarske uprave u Varešu, od 14. marta 1900. godine, kaže se da u vareškom rudniku ima 60 rudara Ličana.⁸⁾ Godinu dana kasnije (1901) uprava vareške željezare izvještava Zemaljsku vladu da u preduzeću radi 687 radnika od toga 563 domaća i 124 stranih.⁹⁾

O stranoj radnoj snazi koja se sezonski upošljavala u Bosni i Hercegovini takođe ima malo podataka. Ona dolazi u ove zemlje zajedno sa prvim značajnijim investicijama. Već 25. septembra 1878. godine Bosansko-hercegovačke novine objavile su da na »zemaljskim« radovima željezničke pruge Dalj—Banjaluka radi po 1.000 radnika iz Maka i Segedina i veliki broj italijanskih radnika. Ponuda strane radne snage u prvim godinama okupacije daleko je premašivala potražnju, pa su austrijske vlasti bile primorane da intervenišu. U cirkularnoj naredbi Zemaljske vlade u Sarajevu, koju je 13. januara 1880. godine uputila svim okružnim oblastima konstatuje se sljedeće: »Okupacija Bosne i Hercegovine dala je povoda za pretjerane nade i sanjarije stanovnicima austrijskih provincija, a takođe i inostranstvu. Bosna je posmatrana kao zlatonosna zemlja pa su hiljade ljudi vezali svoju egzistenciju i svoju budućnost uz ovu zemlju. Kao obično nisu se ni ovdje ostvarile pretjerane nade, veliki dio tih ljudi morao je da skapava od gladi. Među licima koja su se uselila u Bosnu nalazi se oko 1.500 italijanskih radnika. Pošto besposlica i glad vodi svakom izgreda, u interesu je javnog reda i sigurnosti da se te problematične egzistencije po mogućnosti udalje«.¹⁰⁾

Kada je bilo sređeno unutrašnje stanje i zavedena lična i imovinska sigurnost, otpočeli su u Bosni i Hercegovini obimni radovi na izgradnji željeznica, upravnih i stambenih zgrada, a posebno na sječi šume. Strana radna snaga pojavljuje se kao konkurencija domaćoj. Zabilježeno je i nekoliko sukoba između domaćih i stranih radnika. Prvi takav sukob zabilježen je 1884. godine kada su strani radnici upotrijebili vatreno oružje. Prvi štrajk koji je zabilježen u Bosni i Hercegovini vodilo je 280 bačvarskih radnika iz Sinja u Hrvatskoj. Za dobavljanje stranih radnika, pojedine velike šumske firme imale su dobro organizovane mreže

⁴⁾ Građa ... dok. 159, str. 400.

⁵⁾ Građa ... dok. 160, str. 401.

⁶⁾ Građa ... dok. 193, str. 423.

⁷⁾ Građa ... dok. 213, str. 439.

⁸⁾ Građa ... dok. 218, str. 443.

⁹⁾ Građa ... nap. uz dok. 232, str. 454.

¹⁰⁾ Građa ... dok. 19, str. 322.

agenata koji su vrbovali strano radništvo za rad u Bosni i Hercegovini. Tako je po nekoliko hiljada radnika godišnje dolazilo na sezonske radove u Bosnu i Hercegovinu. Izvještaj o radnoj snazi zaposlenoj u Destilaciji drveta u Tesliću, koji datira iz 1905. konstatovao je da u preduzeću radi, pored ljudi iz okoline Teslića, »10 Bošnjaka (iz drugih kotareva prim. I. H.), 12. Italijana, 15 Mađara i 25 Slavonaca kao stranci«. Šumska uprava u Pribiniću takođe izvještava da očekuje 400 ljudi iz gornje i donje Mađarske, 70 Italijana i 80 Slavonaca.¹¹⁾

Na osnovu podataka kojim araspolažemo nije moguće utvrditi koliko je i odakle dolazila radna snaga za pojedine privredne grane, ali može se pretpostaviti da je kvalifikovana radna snaga bila porijeklom iz razvijenijih industrijskih oblasti Monarhije, a sezonska, nekvalifikovana, iz pasivnih krajeva gdje škrti prirodni uslovi i nemogućnost zaposlenja nisu pružali ni minimum egzistencije. Pored toga, agenti velikih firmi traže radništvo tamo gdje su ljudi po tradiciji bili vezani za određene poslove (npr. drvosječe iz Kranjske, zidari iz Dalmacije i Italije i sl.). U Bosni i Hercegovini su se i do danas održali pojedini nazivi za pojedine alate koje su donijeli strani radnici.

Na osnovu popisa stanovništva od 1895. godine, može se pratiti broj i porijeklo svih stranaca u Bosni i Hercegovini, ali se ne može ustanoviti koliko ih je pripadalo pojedinim kategorijama zanimanja. Ukupan broj stranaca u Bosni i Hercegovini 1895. godine iznosio je 70.844.¹²⁾ Najviše stranaca bilo je iz Hrvatske i Slavonije (32.754), Ugarske (9.558), Dalmacije (6.446), Češke (3.933), Kranjske (2.589), Galicije (2.410), Moravske (2.248), Štajerske (1.572), Donje Austrije (1.113), Tirola (1.050), dok je manji broj stranaca porijeklom iz Gornje Austrije, Salcburga, Koruške, Trsta, Gorice i Gradiške, Istre, Šlezije i Bukovine.

Na strukturu sezonskog radništva ukazuje podatak o gradnji pruge Sarajevo — istočna granica. Na toj pruži radilo je 1903. — 19.937, 1904. — 27.642 i 1905. — 15.080 radnika. Od ukupnog broja ovih radnika na Bosnu i Hercegovinu otpada 47,5%, dok su preostalih 52,5% sačinjavali stranci, i to: Austrija 19,8%, Mađarska 24,7%, Italija 5,1%, Turska 2% i ostale zemlje 0,9%.¹³⁾

Pitanje broja i strukture radništva nije moguće odvajati, a naročito ne na osnovu podataka koji se pojavljuju povremeno i po sadržini fragmentarno. Pitanje broja stranih radnika nametalo se i drugim autorima, ali oskudni i rasuti podaci ne omogućavaju da se tačno utvrdi. P. Šuger u navedenoj studiji konstatuje da su 1904. godine 22% cjelokupnog industrijskog radništva sačinjavali stranci, a da je 1908. broj stranih radnika pao na 13%. Koristeći se Bogičevićim i Šmitovim podacima, Šuger, takođe, smatra da broj kvalifikovane radne snage nije nikad prelazio 25% od ukupne radne snage u industriji.¹⁴⁾ Pored već navedenih, nekoliko podataka o broju stranih radnika pružaju i izvještaji o upravi Bosne i Hercegovine 1906. i 1907. godine. U rudarstvu, to-

¹¹⁾ Grada... dok. 254, str. 502.

¹²⁾ Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895, Sarajevo 1896, str. 708—9.

¹³⁾ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906. Izdalo C. K. Zajedničko ministarstvo finansija, Zagreb 1906, str. 542—543.

¹⁴⁾ P. F. Šugar, n. d. str. 167—168.

pionicama i žeznicama ugljena bilo je 1905. godine uposleno 5.223 radnika. Od toga su 372 iz Austrije, 278 iz Mađarske i 181 izvan Austro-Ugarske. Iz ovoga proizilazi da je u ovim preduzećima radilo 16% stranih radnika.^{14a)} U istom izvještaju zabilježen je podatak da je krajem 1905. godine u preduzećima za eksploataciju i preradu drveta radilo 24.000 ljudi. Od ovog broja, u koji su uračunati i činovnici, otpada na Austriju 1969, Mađarsku 2.870 i ljude izvan Austro-Ugarske 573, što ukupno iznosi 5.412 ili 23%.¹⁵⁾ Strana kvalifikovana radna snaga u nekim privrednim granama sigurno je u početku bila brojnija od domaće, na primjer u saobraćaju, kemijskoj industriji i štamparstvu. Pri utvrđivanju broja radnika i odnosa domaće i stranog radništva, najveće teškoće predstavljaju preduzeća drvne industrije, građevinarstva i kemijske industrije. To su, većinom, privatna preduzeća čije poslovanje i radne odnose ne tretiraju službeni izvještaji. Pored toga, u drvenoj industriji i građevinarstvu radništvo je sezonsko i veoma je prisutna fluktuacija radne snage. Za razliku od ovih, mnoga preduzeća godinama nisu znatnije mijenjala broj radnika: tvornice duhana, Tvornica ćilima u Sarajevu, Tkaonica beza i vezionica, solane kod Tuzle i preduzeća kemijske industrije.

Na osnovu službenih izvještaja, moguće je za neka erarna preduzeća uporediti odnos domaće i strane radne snage.

	Godina	Domaći	Strani	Svega
Svi rudnici uglja	1895.	574	153	727
	1900.	864	176	1.040
	1905.	1.330	195	1.525
	1906.	1.476	209	1.685
Kreka	1890.	60	68	128
	1895.	339	124	463
	1900.	307	123	510
	1905.	487	94	572
	1906.	490	93	583
Zenica	1890.	40	21	61
	1895.	235	29	264
	1900.	473	51	524
	1905.	391	46	437
	1906.	472	71	543
Željezara Vareš	1890.	26	—	26
	1895.	455	108	563
	1900.	618	203	821
	1905.	710	148	858
	1906.	856	134	990
	1905.	235	39	274
Solane	1906.	216	32	248 ^{15a)}

Budući da ne raspoložemo podacima o kvalifikacionoj strukturi domaćih i stranih radnika odvojeno, može se na osnovu navedenih poda-

^{14a)} Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, str. 448—449; Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907, str. 145 do 147.

¹⁵⁾ Kemal Hrelja u svojoj doktorskoj disertaciji »Industrija Bosne i Hercegovine do kraja prvog svjetskog rata«, str. 154 iznosi isti podatak. Međutim, 5.412 u odnosu na 24.000 iznosi 23% a ne 28%. Pored toga, Hrelja ne uzima u obzir da su uračunati činovnici. Budući da su činovnici bili većinom stranci, može se pretpostaviti da drvna industrija prema ovim podacima nije upošljavala više od 20% stranih radnika; Vidi o tome Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, str. 292.

^{15a)} Izvještaj o upravi BiH 1906. str. 455, 457, 458, 459, 460; Izvještaj o upravi BiH 1907. str. 145—147.

taka pretpostaviti da već 1905. godine domaći radnici počinju uspješno zamjenjivati strano radništvo i postepeno ga potiskivati.

Iz ranije izložene strukture stranog radništva mogu se zapaziti tri osnovne kategorije. Prvu sačinjava tanak sloj visokokvalifikovane i dobro plaćene radne snage koju dovode državni ili privatni investitori. Broj ovih radnika bio je uslovljen realnim privrednim potrebama. Drugu kategoriju sačinjavali su kvalifikovani radnici modernih zanata koji su u potrazi za poslom stizali u Bosnu i Hercegovinu i zapošljavali se u industriji i zanatstvu. Treća kategorija stranog radništva bila je najbrojnija. Nju sačinjava veliki broj nekvalifikovanih, polukvalifikovanih ili priučeni radnika koji su dolazili na sezonske radove: izgradnju željeznica, sječu šume, građevinske radove itd.

S obzirom na to da je strano radništvo dolazilo iz raznih krajeva Habsburške monarhije iz različitih pobuda i različite nacionalne i kvalifikacione strukture, nije moguće vršiti uopštavanja o njegovoj ulozi kao jedinstvenom fenomenu. Na to ukazuju podaci o širenju socijalističkih ideja u Bosni i Hercegovini. Mada su postojeći podaci fragmentarni, oni su veoma korisni za dobijanje određenijih predstava o ulozi stranog radništva u predistoriji organizovanog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini.

Već u oktobru 1880. godine sarajevska Okružna oblast izvijestila je Zemaljsku vladu da je u Višegradu pronađeno 6 letaka »iz kojih se vidi da i u Bosni socijalizam pleće svoje mreže... i da je s tim u vezi potpuno opravdano protjerivanje dnevnika Ignjata Stjepanovića«. ¹⁶⁾

Četiri godine kasnije, Glavna kapetanija iz Budimpešte javila je Vladinom povjereniku za glavni grad Sarajevo da je iz Budimpešte otišao u Sarajevo cipelarski radnik Paul Laszlo¹⁷⁾, koji je »poznati pristalica socijalističke stranke anarhističkog smijera«. Vladin povjerenik je odmah poveo istragu i ustanovio da je Laszlo krenuo iz Budimpešte 3. a stigao u Sarajevo 10. juna 1884. godine, gdje se zaposlio kod cipelara Josepha Galo. Prilikom pretresa njegovih stvari, nađene su i zaplijenjene »zabranjene socijaldemokratske i anarhističke novine i letci«. Iako Laszlo nije vršio nikakvu »socijalističku i anarhističku« propagandu, Vladin povjerenik ga je 24. juna 1884. godine osudio na izgon sa cijelog okupiranog područja. Već sljedećeg dana Paul Laszlo je pod bezbjednom pratnjom protjeran u Budimpeštu. Svoj boravak u Bosni i Hercegovini završio je na isti način i rukavičarski majstor Joseph Wolloner iz Arada. »O anarhističkim rovačenjima sumnjivog rukavičara Josepha Wollonera« Zemaljska vlada je 28. novembra 1884. godine izvijestila Zajedničko ministarstvo finansija. On je redovno dobijao primjerke lista **Freiheit**, koji mu je slao urednik Most iz Njujorka. Od tada Wolloner je bio pod stalnim policijskim nadzorom. Posebnu pažnju skrenuo je na sebe kada je »dostavio jedan primjerak pomenutih novina Rudolfu Nistleru tipografu koji je zaposlen kod ovdašnje Zemaljske štamparije, a ovaj ga u prisutnosti vatrogasca Švega pročitao nekolicini lica«. Šveg je podnio prijavu Vladinom povjereniku i ubrzo je uslijedio pretres Nistlerove i Wollonerove kuće. Kod Nistlera nije pronađeno nikakvih »opterećujućih dokaza, ali u pogledu Wollonera i njegovih anarhističkih ideja i veza sa

¹⁶⁾ Građa... dok. 26, str. 325.

¹⁷⁾ Građa... dok. 57, str. 344, 345.

istomišljenicima u Americi sumnja je potpuno opravdana, pošto se kod Wollonera u posljednje doba našao primjerak novina 'Freiheit' kao i više bilježaka koje upućuju na to da je održavao veze sa nekim anarhističkim vođama nastanjenim u Americi. Pošto je poslije toga mimo sve utvrđeno da je Wolloner spise koje je primao, davao i pojedinim obrtnicima na čitanje,¹⁸⁾ osuđen je na izgon iz ove zemlje. Protjeran je 26. aprila 1885. godine i pod policijskom stražom sproveden u Arad.

Ove rijetke i usamljene pojave socijalističke agitacije među bosanskohercegovačkim radništvom postale su učestalije i znatnije početkom devedesetih godina XIX vijeka. Tome su doprinijela dva razloga: prvo, što je konstituisanjem II internacionale evropski proletarijat, i u međunarodnim i u nacionalnim okvirima, znatno organizovanije i šire bio zahvaćen klasnom borbom i socijalističkom propagandom, i drugo, što se paralelno sa ovim periodom žive aktivnosti međunarodnog proletarijata odvija najintenzivnija industrijalizacija Bosne i Hercegovine i stvaranje radništva kao nove socijalne grupacije.

Na pojačanu aktivnost međunarodnog proletarijata i brojno naraštanje radničke klase u Bosni i Hercegovini austrougarske vlasti su bile veoma osjetljive. One su na proslavu Prvoga maja, koju je organizovao međunarodni proletarijat 1890. godine reagovale pojačanim nadzorom u svim mjestima gdje je bio zaposlen veći broj radnika. O ovoj novonastaloj situaciji rječito govori izvještaj civilnog adlatusa barona Kučere (Kutschera) od 15. aprila 1890. koji je uputio Zajedničkom ministru finansija Kallayu. Kučera izvještava Kalaja o povodu i sadržini povjerljivog pisma koje je uputio svim okružnim predstojnicima. Povod pismu bila je »parola koju je izdala međunarodna socijal-demokratska stranka da se prvoga maja prirede štrajkovi i demonstracije«.¹⁹⁾ Civilni adlatus je obrazložio ministru da je upozorio okružne predstojnike na svaku eventualnost, a zatim je dodao: »Doduše nije nikako vjerovatno da bi radnici kod nas u okupiranom području nešto načinili, gdje ne samo što ih nema dovoljan broj nego nemaju oslonca ni u narodu koji je za njih strani«.²⁰⁾ Ipak, Kučera nalaže okružnim predstojnicima da strogo kontrolišu eventualne veze radnika sa »socijalističkom Internacionalom«, a ako radnici pripreme štrajk, da djeluju umirujuće. On ih upozorava na strane radnike, pa kaže: »Premda ovdje nije velik broj stranih radnika i premda oni žive pod posve drugim uslovima i drukčijim odnosima nego u zapadnoevropskim zemljama, nije isključena mogućnost da pođe za rukom ovoj nadasve djelatnoj stranci da izazove demonstracije i ovdje u pojedinim krajevima gdje je zaposlen veći broj radnika, a koji bi mogli konačno da odvedu nezgodnim izgredima i remećenju mira«.²¹⁾ Kada je 2. maja 1890. godine štrajkovalo 280 bačvarskih radnika iz Sinja (Hrvatska), zaposlenih kod firme Šlezinger (kotar Maglaj), Zemaljska vlada je dovodila u vezu ovaj štrajk sa prvom internacionalnom proslavom Prvoga maja. Iako istraga nije pokazala da su postojale neke veze, nego da je uzrok štrajka bilo kršenje ugovora od

¹⁸⁾ Građa ... dok. 59, str. 345—346.

¹⁹⁾ Građa ... dok. 111, str. 374.

²⁰⁾ Isto.

²¹⁾ Isto.

strane poslodavca, Zemaljska vlada je protjerala iz Bosne i Hercegovine 35 hrvatskih radnika.²²⁾

Sudbinu svojih prethodnika doživljavali su i kasnije svi socijalistički agitatori, pa i oni radnici koji su dizali svoj glas protiv pretjerane epsploatacije i maltretiranja od strane poslodavaca. Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo zatražio je 20. oktobra 1892. godine od Zemaljske vlade da mu odobri kućni pretres i izgon iz Bosne i Hercegovine tipografskog radnika Johana Hablea, koji je, prema policijskim istragama, imao burnu agitatorsku prošlost. Bavio se rasturanjem listova **Socijalist** i **Freiheit**, a za svoju djelatnost bio je nekoliko puta hapšen i proganjan. U Bosnu i Hercegovinu je došao, vjerovatno, krajem 1890. godine. O njegovoj aktivnosti među radništvom Vladin povjerenik bio je obaviješten posredstvom konfidenata u avgustu 1892. godine. Pored toga »što je rovario u radničkim krugovima«, Vladin povjerenik je izvještavao: »Za mene je ovdje bilo takode od važnosti okolnost da Hable zajednički stanuje sa poznatim socijalistom Karlom Wendlom, stolarskim pomoćnikom, koji je poznat iz akta br. 64963/1887.«²³⁾

Na osnovu konfidentske vijesti, Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo izvijestio je 23. januara 1893. godine Zemaljsku vladu da je mašinski majstor Ferdinand Brosig sakupio 30 forinti među osobljem Zemaljske štamparije za zagrebačke tipografe koji su štrajkovali.²⁴⁾

Na osnovu izvještaja Vladinog povjerenika, Zemaljska vlada u Sarajevu dostavila je 23. marta 1894. godine izvještaj Zajedničkom ministarstvu finansija, u kome se kaže: »da su se u Sarajevu pokazali prvi put znaci socijalističke agitacije koja je međutim ograničena brzim i energičnim mjerama Vladinog povjerenika. Protjerivanje iz zemlje štamparskih pomoćnika Oskara Tančerta i Stefana Lapuha kao i stavljanje pod policijski nadzor Filipa Bratića koji je nadležan u Sarajevu, trebalo bi da bude dovoljno da ovdašnji najamni radnici shvate opasnost od socijalističkog pogrešnog učenja.«²⁵⁾ Pored usmene agitacije, kojom su se bavili Tančer i Lapuh kod njih su nađena neka pisma i »socijaldemokratski štampani spisi« koji su zaplijenjeni.

Iste godine (30. aprila 1894) grupa stranih radnika podnijela je zahtjev Upravi vareške željezare da im se odobri proslava Prvog maja. Uprava je telegramom obavijestila ministra Kallaya, koji je odobrio proslavu s motivacijom da se izbjegnu veći nemiri. Ova hrabrost stranih radnika nije ostala nekažnjena, što se vidi iz izvještaja Uprave vareške željezare koji je uputila 17. juna 1894. godine Zajedničkom ministarstvu finansija. Svi strani radnici koji su bili začetnici proslave otpušteni su do 1. jula iste godine.²⁶⁾ U tom izvještaju se navodi da je u delegaciji

²²⁾ O ovom prvom štrajku koji je zabilježen u Bosni i Hercegovini vidi opširnije: Ilijas Hadžibegović, Položaj radništva u Bosni i Hercegovini do majskih štrajkova 1906. godine, Prilozi 3, Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, Sarajevo 1967, str. 54—56.

²³⁾ Građa ... dok. 131, str. 387—388.

²⁴⁾ Građa ... dok. 133, str. 388.

²⁵⁾ Građa ... dok. 154, str. 399. Tipografi Oskar Tančert i Stefan Lapuh protjerani su u martu 1894. godine u Hrvatsku. Stjepan Lapuh bio je zaposlen u Zemaljskoj štampariji. Ranije je radio u Pečuhu i Slavonskom Brodu, S. Kesić, Hrvatski i srbijanski radnički pokret i stvaranje sindikalnih organizacija u BiH, str. 295.

²⁶⁾ Imena stranih radnika kojima je otkazan posao zbog socijalističke agitacije i proslave Prvog maja: Johan Böheim (Zeltweg), Brudna Josef (St. Stefan), Görner

koja je zahtijevala proslavu Prvoga maja bilo i Bosanaca iz vareške radionice. Stav uprave Vareške željezare prema ovoj pojavi ni po čemu ne izlazi iz okvira službene politike. Ona je zahtjev za proslavom Prvoga maja ocijenila kao rezultat socijalističke propagande koja predstavlja opasnost »pošto među socijalistima ima više Slovena, a razni domorodci dobro govore i razumije Njemački, nije isključeno da su Bosanci trebali prilično da čuju o socijalističkim idejama«. ²⁷⁾

Ova prva legalna proslava Prvoga maja u Bosni i Hercegovini navodila je austrougarske vlasti na razmišljanje o ulozi stranog radništva u ovoj zemlji. Učestale pojave socijalističke agitacije otvarale su jedan problem kojim se već iste godine počinju baviti državna preduzeća, Zemaljska vlada i Zajedničko ministarstvo finansija. Taj problem bilo je strano kvalifikovano radništvo koje, pored stručnosti, sobom nosi i socijalističke ideje. Prihvatanje tih ideja od strane domaćeg radništva predstavljalo je veoma nepoželjnu pojavu pred kojom su nestajale sve dileme, kako za vlasti, tako i za poslodavce. Iako im je stručnost stranih radnika bila potrebna, pred socijalističkom opasnošću lako su se nje odricali. To je očigledno iz izvještaja Uprave vareške željezare, koja predlaže sljedeće: »Da bi se socijalisti mogli odavde prema mogućnostima odstraniti, trebalo bi da domaći elemenat bude uveden u sve radove«. ²⁸⁾ Odgovarajući na izvještaj Uprave željezare, Zajedničko ministarstvo finansija stalo je takođe na stanovište da je »stalno uvođenje i vaspitavanje domaćih radnika« jedno od sredstava da se otkloni socijalistička propaganda i aktivnost u Varešu. Da bi Zajedničkom ministarstvu finansija pokazala svoju odanost i to da je blagovremeno reagovala na suzbijanju socijalističke propagande, Uprava željezare je 8. jula 1894. godine podnijela spisak stranih radnika kojima je otkazan posao u željezari od 15. aprila do 1. jula 1894. godine. Na spisku se našlo 12 radnika koji su ranije naznačeni kao socijalisti. ²⁹⁾ Među otpuštenim stranim radnicima ističe se Karl Janke iz Beča, koji je ranije bio zaposlen u Lajpcigu, Beču i Petrogradu. Janke je obavještavao »Društvo za posredovanje rada u Beču« o stanju radnika u Varešu, a isto tako označen je i kao »stalan dopisnik« radničkih novina (**Arbeiter Zeitung**) u kojima se pojavio dopis o proslavi Prvoga maja u Varešu. Za ovaj list se kaže da je »u krugovima ovdašnjih radnika i radnika u topionici odavno vrlo raširen, ipak su većina predplatnika mirni i solidni radnički elementi«. Pisac izvještaja Reifner ukazuje na radnike koji su uposleni putem Društva za posredovanje rada u Beču i javlja da su gotovo svi »nesolidni i pobunjivački elementi«. Rezimirajući cjelokupno stanje među vareškim radnicima, pisac izvještaja je zaključio: »Još nema zatvorene organizacije na čelu sa vođama, ne može se uostalom tome primijetiti neki planski rad, predpostavljaju se u najmanju ruku dogovaranja prilično velikih grupa«. ³⁰⁾

Josef (St. Georgstal), Heindl Robert (Gässgraben), Boula Josef (Trubsky), Käster Franz (Württemberg), Komplette Wilhelm (Amina), Sturm Rudolf (Beč), Schneck Isidor (Aschbach), Fischer Mathijas (Gerosdia), Bauer Karl (Eisenach), Janká Karl (Beč); Građa, dok. 180, str. 415—416.

²⁷⁾ Građa... dok. 172, str. 408—409.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ Kao nap. 26.

³⁰⁾ Građa... dok. 172, str. 408—409.

Ne samo na usmenu agitaciju, koja je mogla biti najuspješnija s obzirom na nepismenost radnika, austrougarske vlasti su veoma strogo pazile i na svaku pisanu riječ koja je ulazila u Bosnu i Hercegovinu. Veoma je dug spisak stranih listova kojima je zabranjeno rasturanje u Bosni i Hercegovini.

Časopis **Radnik**, koji je izlazio u Beogradu zabranjen je u cijeloj Austro-Ugarskoj zbog svog socijaldemokratskog pravca. Od 13. januara 1882. počeo je izlaziti pod naslovom **Borba**, pa je i s njom postupilo kao i s njenim prethodnikom.³¹⁾ U martu 1882. godine zabranjeno je rasturanje lista **Der Rebell** (Buntovnik) koji je izlazio u Njemačkoj. List je zabranjen »zbog svog opasnog socijalističkog pravca specijalno pak zbog poziva na rušenje društvenog poretka, na ubrzanje izbijanja revolucije, razaranje javnih zgrada, paljevine i ubijanja istaknutih državnih funkcionera.«³²⁾

U vezi s agitacijom i rasturanjem stranih raznih listova i časopisa u Bosni i Hercegovini, 1885. godine upućen je iz Beča Zemaljskoj vladi spisak svih novina i časopisa čije je rasturanje zabranjeno u Austriji i Mađarskoj, a time i u Bosni i Hercegovini. Na spisku zabranjenih nalazilo se oko 170 listova iz raznih krajeva svijeta.³³⁾

Pored zabrane velikog broja stranih novina i časopisa, vlasti su strogo vodile računa i o svim pošiljkama knjiga. U jednom aktu iz 1885. godine kaže se da »(...) sumnjive knjige treba zaplijeniti, bilo da su upućene na sumnjive adrese, bilo da su poznate ili najavljene prema naslovu, sadržini ili porijeklu kao opasne po državne inetrese.«³⁴⁾

Prilikom proučavanja uloge stranog radništva u predistoriji organizovanog radničkog pokreta teškoću predstavlja određivanje njegove idejne fizionomije. Opšta fluktuacija radnika, progoni agitatora od strane vlasti i ilegalni rad ne daju mogućnosti za utvrđivanje idejnih shvatanja pojedinih agitatora. Na osnovu listova koje su pojedini radnici primali bilo je pripadnika raznih ideoloških struja iz Zapadne i Srednje Evrope. U arhivskoj građi najčešće se spominju »anarhisti« i »socijalisti«. Ovi nazivi su veoma nesigurni, jer sami pisci zvještaja nisu mnogo znali o ideološkim razlikama između pojedinih struja. Na osnovu ograničenih podataka nije moguće govoriti da su pojedine struje imale veći broj pristalica i da su neke frakcije na bilo koji način bile organizovane. Izvori nude podatke iz kojih se vidi da je nekoliko radnika čitalo anarhistički list **Freiheit**, drugi su rasturali **Freiheit** i **Socijaldemokrat** zajedno, treći je imao Lasalovu sliku, itd.

U periodu do 1905. godine pojedini idejni uticaji se ne diferenciraju. Radnici ulaze u borbu sa osnovnim ekonomsko-socijalnim zahtjevima, prvo spontano, a zatim organizovano, bez ideoloških rasprava. Mora se imati u vidu da radništvo nije bilo zrelo za takva istupanja. Ono je bilo spremno da se bori za poboljšanje svog položaja bez razmišljanja o ideološkim strujama.

* * *

Za razliku od ranijih usamljenih i epizodnih pojava socijalističke agitacije, postepeno se počelo prelaziti i na organizovanje pojedinih stru-

³¹⁾ Građa ... dok. 42, str. 337.

³²⁾ Građa ... dok. 44, str. 338.

³³⁾ Građa ... nap. uz. dok. 59, str. 346.

³⁴⁾ Građa ... dok. 62, str. 347.

ka. Industrijalizacija zemlje i modernizacija upravnog aparata u Bosni i Hercegovini, u odnosu na raniji turski, donijeli su sobom nova zanimanja. Izgradnja željeznica i povezivanje Bosne i Hercegovine sa širim privrednim područjem zahtijevali su odgovarajuću stručnu radnu snagu koju ova zemlja nije imala, pa su nova zanimanja zahtijevala stranu radnu snagu. Ona dolazi iz raznih krajeva Monarhije, a najviše iz Hrvatske. Još ranije zahvaćeno radničkim pokretom svoje zemlje ili pokrajine, to radništvo i u Bosni i Hercegovini nastoji da se organizuje. Dva nova zanimanja, željezničari i tipografi, koja su većinom sačinjavali stranci, organizuju se na kulturno-zabavnoj, odnosno bolesničko-potpornoj osnovi, tj. na onoj osnovi koju država dozvoljava, ali koja u dozvoljenim okvirima krijumčare svoju klasnu djelatnost.

Prvi su svoje kulturno-zabavno društvo legalizovali sarajevski željezničari. Prvo je koncem 1896. osnovano »Društvo za štednju i predujam osoblja radionica i ložionica bh. državnih željeznica«,³⁵⁾ a 22. aprila 1898. godine radnici državnih željeznica u Sarajevu pojavili su se sa zahtjevom da osnuju »Društvo za razvijanje druževnosti 'Flugrad'«. Statut ovog Društva izrađen je i podnesen Zemaljskoj vladi na odobrenje početkom jula 1898. godine, a 8. avgusta iste godine Vlada je stavila klauzulu o njegovom legalizovanju. Ciljevi Društva bili su »da razvija druževnost, unapređuje pozorišnu umjetnost putem diletantskih predstava, pjevanja i muzike, isključujući pritom svaki politički cilj.«³⁶⁾ Ovo Društvo nastalo je po ugledu na istoimeno Društvo željezničara u Austriji. Bez obzira na ciljeve i sredstva, ono ima klasni karakter. U vrijeme kada su se u čitavoj Bosni i Hercegovini stvarala različita društva zasnovana na nacionalnom ili konfesionalnom principu, stvaranje jednog radničkog društva, oslobođenog svih nacionalnih i konfesionalnih pregrada, s ciljem da radništvo okuplja, razvija u njemu smisao za zajednicu, da ga putem svojih prostorija, biblioteka, kroz zabavu kulturno i klasno vaspita, prevazilazilo je, po svojoj praktičnoj djelatnosti, okvire postavljenih ciljeva. Osnovnu pokretačku snagu ovog Društva sačinjavali su strani radnici koji su po prirodi svoga posla bili u tijesnim vezama sa svojim drugovima u Austriji, Mađarskoj i Hrvatskoj. S obzirom na njegovu stvarnu djelatnost i uticaje koje je vršilo na kasnije organizacione napore cjelokupnog sarajevskog radništva, možemo ga smatrati pretečom strukovnih udruženja u Bosni i Hercegovini.

Dok su željezničari svoje klasno djelovanje ispoljavali kroz društvo »Flugrad«, sarajevski tipografi su kroz bolesničko i potporno društvo otpočeli sa strukovnim organizovanjem. Proces njihovog strukovnog organizovanja tekao je sporije. Zahtjev za stvaranjem Tipografskog bolesničkog društva, postavljen 1891. godine, nailazio je na različite smetnje. Prije svega, vlasti su strogim nadzorom nad radničkom aktivnošću (pro-

³⁵⁾ Građa... dok. 197, str. 425. Statut i drugi tragovi o radu društva ne nalaze se u sarajevskom arhivu. Od 22. do 25. marta 1896. održan je u Beču Prvi kongres željezničkih radnika Austrije. Njihovo strukovno udruženje brojalo je tada 20.000 članova. »Sloboda« br. 7, Zagreb, 2. aprila 1896. Može se pretpostaviti da je upravo taj kongres uticao na željezničare koji su uskoro pristupili osnivanju društva. O tome vidi opširnije: Ilijas Hadžibegović, Prve radničke organizacije u Bosni i Hercegovini, Materijal naučnog skupa, »Prvo radničko udruženje u jugoslovenskim zemljama«, Osijek 1967, Sl. Brod 1969, str. 275—276.

³⁶⁾ Građa... dok. 212, str. 432—439.

tjerivanje Tančerta i Lopuha u Hrvatsku) onemogućile njihovo okupljanje i dogovaranje, a zatim i odugovlačenjem potvrde podnesenog Statuta Društva.³⁷⁾ Proces rada na legalizovanju Društva tipografa odvijao se u tijesnoj vezi sa hrvatskim tipografima. Kada je 1898. godine počeo izlaziti list **Hrvatski tipograf** u Zagrebu, njegov prvi broj objavio je dopis iz Sarajeva. Sarajevski tipografi su pozdravili pokretanje lista na »hrvatskom jeziku«, »jer pretežna većina nas govori samo hrvatskim jezikom«.³⁸⁾ Ovaj list postao je ogledalo odnosa koji su vladali između sarajevskim tipografima. Osnivanje tipografskog društva postalo je najaktuelnije pitanje. Dopisnik **Hrvatskog tipografa** iz Sarajeva je pisao: »Ima sudrugova koji teško ove nedostatke osjećaju (nepostojanje tipografskog društva i pasivnost tipografa — prim. I. H.), ali se nesmiju maknuti, jer bi se dotičnika označilo buntovnikom i moglo bi mu se dogoditi kao i nekim drugim da budu iz okupiranih zemalja kao buntovnici izgnani«.³⁹⁾ Organizovanje tipografa otežavala je i velika fluktuacija. Skoro svake nedjelje vršena su otpuštanja i nova primanja. Za deset mjeseci (1897—1898) došlo je u Zemaljsku štampariju preko 40 tipografa, od kojih su samo dva ostala. Na takvo stanje uticali su radni odnosi i slabije plate od onih u Zagrebu i Beču. Nakon niza neuspjelih pokušaja da se odobri Statut, tipografi su u tome na kraju uspjeli tek kad su, po nalogu Zemaljske vlade, uzeli za osnovu pravila »C. i K. dvorske i državne štamparije u Beču«. Ta pravila Zemaljska vlada je uputila 10. decembra 1902. Zajedničkom ministarstvu finansija, koje je 13. januara 1903. godine dalo svoju saglasnost, a Vlada ih je odobrila tek 1. maja 1903. godine. Društvo je nosilo ime »Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu«. Osnovano je sa ciljem da pomaže redovne članove u slučaju oboljenja, besposlice, davanjem pogrebnih troškova u slučaju smrti, i slično, ali i da »unapređuje smisao za zajednicu i materijalno dobro članova putem uzajamnog djelotvornog pomaganja, njegovanja druželjublja i podizanjem duhovnog nivoa članova, ali uz isključenje svake nacionalne konfesionalne i političke tendencije«. (§ 2).⁴⁰⁾

Prema svom nazivu, Društvo je trebalo da ima isključivu ulogu socijalne zaštite članova. Prve tri tačke u drugom članu ne izlaze iz okvira socijalne zaštite, ali tačka 4, uopštenom formulacijom, sadržavala je šire klasne ciljeve. U § 3. tačka 3. spominju se »društvene priredbe« koje su takođe izlazile iz okvira socijalne zaštite. Tako su, pod etiketom socijalne zaštite, postavljeni širi klasni zadaci.

Jedan od najznačajnijih događaja za Društvo bilo je pristupanje u Međunarodni savez tipografskih društava 1. januara 1904. godine. To je izazvalo jaču fluktuaciju tipografa u Sarajevu i omogućilo organizovanje nabavljanje knjiga i listova **Hrvatski tipograf** i bečki **Vorverts**.

Rijetki su tragovi koji upućuju na odnose između stranih i domaćih radnika u procesu osnivanja »Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu«. U januaru 1898. godine **Hrvatski tipograf** je pisao

³⁷⁾ 30 godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1933, str. 10—11.

³⁸⁾ Hrvatski tipograf, Glasilo za interese tipografskih radnika Hrvatske br. 1, 15. januara 1898, str. 2—3.

³⁹⁾ Hrvatski tipograf, br. 7, 15. april 1898, str. 27.

⁴⁰⁾ Građa... dok. 246, str. 477—487.

da među tipografima dviju najvećih štamparija ne vladaju dobri odnosi »kao da ih deli neka željezna ograda«. ⁴¹⁾

Ozbiljan sukob između domaćih i stranih radnika izbio je u aprilu 1905. godine. Tada je grupa od 23 domaća radnika uputila predstavku Vladinom povjereniku, u kojoj ga mole da poništi vanrednu skupštinu Društva koja je održana 16. aprila 1905. godine. U svojoj predstavi domaći radnici su pisali: »U toku ove dvije prošle godine mi domaći sinovi, učestvovali smo u upravi našeg društva, jer su nam i stranci i članovi priznavali prvenstvo, videći, da smo društvo mi osnovali (podvukao I. H.), ali su u zadnje vrijeme stranci članovi pokušali da nas isključe iz uprave što su i postigli prilikom glavne vanredne skupštine koja je održana 3(16) aprila 1905. godine gdje su izabrali u odbor sve same strance«. ⁴²⁾

Domaći radnici mole Vladinog povjerenika da poništi skupštinu, koja je održana u odsustvu predstavnika vlasti i na kojoj se »agitiralo na sve moguće dopuštene i nedopuštene načine«. »Odsustvo predstavnika vlasti — dodaju oni — iskoristili su strani radnici pa su nas domaće sinove tako ignorisali da nijesu našli za vrijedno ni u jedan odbor izabrati ni jednog člana od domaćih sinova«.

Redovna godišnja skupština ovog Društva održana je uz prisustvo predstavnika vlasti 1. aprila 1905. godine. Nisu poznati razlozi zbog čega je nakon 15 dana održana nova, vanredna skupština bez predstavnika vlasti. Može se pretpostaviti da su među sarajevskim tipografima postojale dvije struje koje nisu našle zajednička rješenja ni na jednoj od ovih skupština. Sigurno je samo to da je ova grupa zahtijevala zaštitu od vlasti, što ukazuje na širok jaz koji je razdvajao ove struje. Postoje podaci da je dvije godine kasnije, 1907. godine, došlo do ilegalnog izdvajanja jedne grupe od oko 50 tipografa koju je vodio Sreten Jakšić. Oni su željeli da osnuju »Klub tipografa« na socijaldemokratskoj osnovi i da se uključe u Glavni radnički savez. ⁴³⁾ Da li je i ovaj sukob iz 1905. imao slične motive, nije poznato. Međutim, može se samo pretpostaviti da sukob nije bio isključivo na bazi odnosa domaćih i stranih radnika, jer se među potpisanim domaćim nalazi i izvjestan broj stranih radnika (npr. Natham Reidlich).

Oba navedena udruženja nastala su u okvirima dviju specifičnih struka koje su po prirodi svog posla zahtijevale kvalifikovanu, pismenu i bolje plaćenu radnu snagu. Navedene karakteristike ovog radništva, kao i njegova znatnija koncentracija, neosporno su uticali na brži proces shvatanja klasnog interesa i klasnog organizovanja. Zbog toga, imajući u vidu porijeklo i strukturu ovog radništva, njihove organizacione forme, kao i veze i odnose sa istim organizacijama u Monarhiji, oba se ova udruženja predstavljaju gotovo kao integralni dio strukovnih pokreta željezničara i tipografa u Austro-Ugarskoj. (Naravno, postojale su razlike između željezničara i tipografa).

Bez obzira na to što su ova udruženja bila okrenuta prema sebi i organizaciono gotovo esnafski zatvorena, ona su odigrala značajnu ulogu u strukovnom organizovanju radništva u Bosni i Hercegovini, a posebno

⁴¹⁾ Kao nap. 38.

⁴²⁾ Grada... dok. 257, str. 257.

⁴³⁾ Arhiv Bosne i Hercegovine, Landes Regierung Sarajevo, Nr. 3917/res. 1907.

u Sarajevu. Upravo iz njihovih redova regrutovali su se, nešto kasnije, osnivači bosanskohercegovačkog radničkog pokreta: Mihajlo Petrović, Sreten Jakšić, Nikola Vukojević, Milan Dragović, Josef Strejc, August Baumgartner i dr.

* * *

Proces šireg strukovnog organizovanja radnika u Bosni i Hercegovini počeo je intenzivno u proljeće i ljeto 1905. godine. Ovaj proces je integralni dio pokreta jednog dijela sarajevskog radništva za poboljšanje ekonomsko-socijalnog položaja. Zahtjeve za više nadnice, kraće radno vrijeme i bolje radne uslove postavili su u februaru 1905. sarajevski stolari, zidari i tesari, a njihov primjer narednih mjeseci slijedili su: kovači i kolari, moleri i farbari, pekarski radnici, tipografi u Srpskoj dioničkoj štampariji i radnice Tkaonice ćilima.⁴⁴⁾ U toku ovih štrajkova stvoreni su kvalitativno novi odnosi kako među radništvom pojedinih struka, tako i među različitim strukama. Sa individualnih prelazi se na kolektivne ugovore, pri čemu su stvarani radnički odbori za pregovore sa poslodavcima i vlastima. Njihov osnovni zadatak bio je da vode pregovore o ekonomsko-socijalnim pitanjima, međutim, oni istovremeno preuzimaju i ulogu organizatora strukovnog pokreta.

Uloga stranih radnika u tom pokretu veoma je značajna. Vladin povjerenik za glavni grad Sarajevo označio je tri strana radnika kao »intelektualne začetnike« radničkog pokreta u Sarajevu. Ivan Kralj, tesar iz Štajerske i Josip Lipert, zidar iz Iloka rukovodili su pokretom zidara i tesara. Oni se 30. jula 1905. spominju kao izabrani radnički predstavnici za pregovore sa poslodavcima. Pošto poslodavci nisu pristupili pregovorima, zidari i tesari su 1. avgusta stupili u štrajk. Istog dana radnici su uputili Ivana Kralja, Josipa Liperta, Franju Goretića i Ivana Tibića da obavijeste policiju o uzrocima štrajka i utanače pregovore s poslodavcima. Policija je odgovorila hapšenjem radničkih predstavnika. Uhapšeni su za kratko vrijeme pušteni na slobodu i sutradan (2. 8) ponovo uhapšeni, a radnicima je saopšteno da izaberu nove ljude za pregovore. Međutim, radnici nisu htjeli nastaviti pregovore dok policija ne prsti na slobodu ranije naznačene pregovarače. Ovu zategnutost iskoristili su (3. 8) »Italijani i drugi štrajkolomci« i vratili se na posao. Predstavke i druge molbe, upućene Zemaljskoj vladi, učinile su da Tibić i Goretić budu pušteni na slobodu, dok su Kralj i Lipert tajno protjerani iz Bosne i Hercegovine.⁴⁵⁾ O uticaju protjeranih radnika među zidarima i tesarima govori peticija upućena Vladinom povjereniku iza koje je stajalo 315 radnika. Oni su zahtijevali bezuslovno puštane na slobodu svojih predstavnika i zaprijetili generalnim štrajkom »svih radničkih struka«, ukoliko Kralj i Lipert budu protjerani iz zemlje i njihovi zahtjevi ostanu neispunjeni.⁴⁶⁾ Od 115 radničkih potpisa koji se nalaze na ovoj peticiji oko 90% pripadali su stranim radnicima. Nakon protjerivanja iz Bosne i Hercegovine, Kralj i Lipert su se dopisivali sa sarajevskim radništvom i u izvještaju od 25. avgusta 1905. Vladin povjerenik konstatuje

⁴⁴⁾ I. Hadžibegović, Položaj radništva... str. 65—69.

⁴⁵⁾ Slobodna riječ, br. 15, 1905. str. 4.

⁴⁶⁾ Grada... dok. 268, str. 271—272.

da je »od njih takođe proizišla ideja za osnivanje opšteg radničkog udruženja.«⁴⁷⁾

Od velikog je značaja uloga Jerotija Plavšića u prvim naporima za organizovanje radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. Pored Miće Sokolovića, koga njegovi savremenici i istoričari smatraju duhovnim tvorcem Glavnog radničkog saveza i njegovih Pravila, Plavšić je najistaknutija agitatorska figura do ovoga vremena. O njemu postoje podaci u zapisniku koji je sastavljen 24. avgusta 1905. kod Vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo. Rođen je 1876. u selu Crna Bara u kotaru Šabac, po zanimanju je bio opančarski radnik i često je mijenjao mjesta zaposlenja. Bio je član raznih radničkih udruženja u Srbiji: Saveza kožarsko-prerađivačkih radnika, Radničkog društva »Naprijed«, Srpske socijaldemokratske partije i Beogradskog radničkog društva.⁴⁸⁾ U Bosni i Hercegovini boravio je 1903. godine i radio u Banjoj Luci, Zenici, Nemiljoj i Žepču. Po drugi put je došao u Bosnu sredinom juna 1905. godine. Po dolasku u Sarajevo upoznao se sa Kraljem i Lipertom, koji su ga obavijestili da zidari i tesari namjeravaju stupiti u štrajk. Pošto oni nisu mogli ostvariti svoje zahtjeve, Plavšić je izjavio »(...) to smo se ustanovili na tome da u zajednici sa svima zanatlijama bez razlike vjere i narodnosti osnujemo jedno radničko društvo ili udruženje koje bi imalo zadaću međusobom se potpomagati i radničke interese čuvati.«⁴⁹⁾ Nastavljajući saslušanje, Plavšić je izjavio da su se na njegov poziv sastali radnici raznih struka: kožari (opančari i obučari), krojači, stolari, kolari, tesari, zidari, klesari, kaldrmdžije, bojadžije, moleri i radnice iz Tkaonice ćilima. On je takođe izjavio da su se radnici navedenih struka više puta sastajali, raspravljali o ovom organizovanju, pripremali pravila i sazvali zajednički skup za 27. avgust, na kome će pretresati Pravila i izabrati privremeni odbor.⁵⁰⁾ Iz zapisnika se vidi da je Plavšić bio dobro upoznat sa kretanjima u sarajevskom radničkom pokretu. Zajednički cilj svih sastanaka koje je on spomenuo bio je organizovanje radnika. Dopisnik **Slobodne riječi** pisao je o sastanku koji su 10. avgusta 1905. održali radnici Tkaonice ćilima na kojem je govorio Plavšić. On je u dužem govoru izložio ekonomske uzroke »vječite nevolje radnika«, a zatim upozorio »kako se radništvo mora vlastitom snagom uprijeti, da si izvojšti povoljnije radne i životne prilike«. To se može postići jedino »tako da se svi radnici i radnice slože ili ti organizuju i ujedinjenom snagom rade u tom pravcu.«⁵¹⁾

U nekoliko konfidentskih i službenih izvještaja govori se o sukobima Jerotija Plavšića sa dr Lazom Dimitrijevićem i Srbima zanatlijama koji su nastojali da radnike organizuju na nacionalnoj osnovi. Zemaljska vlada je pisala Vladinom povjereniku da je »srpski radnički agitator Jerotije Plavšić, zvani Vetar, sazvaio 19-og o. m. skupštinu ovdašnjih Srba cipelara u Crkvenom Hanu i organizovao cipelarsko društvo koje je navodno zaključilo da ostane po strani od projektovanog Srpskog zanatlijskog društva.«⁵²⁾

47) Grada... dok. 283, str. 517. dok. 258, str. 258—259.

48) Grada... dok. 281, str. 279—281.

49) Isto.

50) Isto.

51) Slobodna riječ, 1905. br. 17, str. 4.

52) Grada... dok. 278, str. 515—516.

Na osnovu saslušanja od 24. avgusta 1905, Vladin povjerenik ja zaključio da je Plavšić odigrao značajnu ulogu u osnivanju »Radničke centrale«, i da se sigurno može pretpostaviti da je on intelektualni začetnik svih ovih priprema.⁵³⁾ O Plavšićevoj djelatnosti među radnicima Vladin povjerenik bio je obaviješten tri nedjelje prije ovog saslušanja, pa je čekao pogodan momenat za njegovo protjerivanje iz Bosne i Hercegovine. Ta prilika mu se pružila kada su na Plavšićev poziv (19-og, ovog mjeseca), cipelarski radnici osnovali udruženje bez znanja vlasti. Neumorni agitator i organizator sarajevskih radnika nije dugo ostao u Bosni i Hercegovini, »(...) osuđen je presudom Vladinog povjerenika za glavni grad Sarajevo od 24. VIII 1905. br. 1530 kazn. res. radi zabranjene agitacije među radnicima, besposlenosti i pomanjkanja sredstava za izdržavanje na izgon iz Bosne i Hercegovine«. ⁵⁴⁾ Tako je Jerotije Plavšić završio svoj boravak u Bosni i Hercegovini kao i mnogi drugi agitatori prije njega. Ostavio je iza sebe neizbrisive tragove na putu klasnog organizovanja radništva u Bosni i Hercegovini. Zajedno sa Mićom Sokolovićem, Ivanom Kraljem i Josipom Lipertom i drugima iskoristio je pogodan momenat i ekonomsko-socijalni pokret usmjeravao na klasno organizovanje, boreći se pri tome dosljedno za principe internacionalizma protiv nacionalne isključivosti i tradicionalne esnafske zatvorenosti.

Počeci radničkog pokreta u Banjoj Luci vezani su za dolazak Martina Zreleca, krojačkog radnika iz Đurđevca u Podravini. Po dolasku u Banju Luku, Zrelec je prvo organizovao štrajk krojačkih radnika (septembra 1904) koji je nakon šest nedjelja uspješno završen. Ohrabren ovim uspjehom, on je naredne, 1905. godine, pristupio osnivanju Radničkog socijalističkog prosvjetnog društva »Zora«, koje je trebalo da bude kopija Jugoslovenskog socijalističkog društva »Danica« u Gracu. O osnivanju ovog Društva zagrebačka **Slobodna riječ** pisala je sljedeće: »3. decembra 1905. sazvana je u Banja Luci skupština radništva sa dnevnim redom: 1) Potreba radničke organizacije; 2) Osnivanje prosvjetnog društva. Referent je bio Cistler iz Zagreba. Predsjednik skupštine bio je Martin Zrelec, a zapisničar Marčetić. Prisustvovalo je oko 180 osoba, a od ovih do 150 klasno-svjesnih radnika. Ostali su bili pisari i đaci, koji su došli da je smetaju. Na skupštini je izabran odbor od 5 lica: Zrelec, Franjić, Marčetić, Višekrunić i Paloš. Odboru je povjerena izrada pravila Prosvjetnog društva i saziv nove skupštine koja će prihvatiti pravila.« ⁵⁵⁾ U sljedećem broju **Slobodna riječ** objavila je i drugi dopis iz Banje Luke u kome se kaže: »10. decembra sazvana je druga radnička skupština u Banja Luci s ciljem prihvatanja pravila Prosvjetnog društva. Na skupštini su Pravila jednoglasno usvojena i donesen je zaključak da se u što kraćem roku podnesu Vladi na potvrdu da bi društvo odmah počelo sa djelovanjem. Skupštini je prisustvovalo oko 200 radnika.« ⁵⁶⁾ Iako se radnicima žurilo, Pravila ovog Društva su odobrena tek 1907. godine.

⁵³⁾ Isto. Pod. »Radničkom centralom« misli se na Glavni radnički savez.

⁵⁴⁾ Građa... dok. 282, str. 281.

⁵⁵⁾ O tome vidi: Martin Zrelec, Memoari, Institut za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu; **Slobodna riječ**, 1905, br. 23, str. 4; V. Korać, n. d. str. 330.

⁵⁶⁾ **Slobodna riječ** br. 24, 20. decembar 1905. str. 4.

Stevan Ivanić napisao je 1906. godine u »Slobodnoj Riječi« nekoliko članaka o jugoslovenskim radničkim udruženjima u Austriji. On je pisao: »Društva, mjesto da bude i utvrduju razrednu svijest svojih članova, a naročito onih koji su došli

U prethodnim radovima o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini isticana je prvorazredna uloga ranije navedenih radničkih vođa, dok su manje analizirani prvi radnički odbori za pregovore sa poslodavcima i privremene uprave pojedinih strukovnih saveza i Glavnog radničkog saveza koji nastaju u toku proljeća i ljeta 1905. godine.

U pokretu zidara i tesara ističu se od stranih radnika, pored Kralja i Liperta, Franjo Raušer, Đuro Fikeis i Andraš Kanja, dok su i ostali članovi privremene uprave Saveza građevinskih radnika bili stranci. Franjo Raušer je 1906. godine postao drugi sekretar Upravnog odbora Glavnog radničkog saveza, a Đuro Fikeis je izabran za predsjednika Saveza građevinskih radnika. Andraš Kanja zastupao je radnike zajedno sa Kraljem i Lipertom, bio je prvi horovođa Radničkog pjevačkog društva »Proleter«, koje je prvi put javno nastupilo na Radničkom zboru 27. avgusta 1905. godine, a 1906. izabran je za potpredsjednika Saveza građevinskih radnika.⁵⁷⁾

Prilikom štrajka kovača i kolara, početkom juna 1905. godine, zahtjeve je potpisalo 39 radnika od kojih se za 20 može pouzdano utvrditi da su stranci. Njih su zastupali: Andro Danko, Feliks Vjekovski, Anton Šikić. Alojz Matković, Franc Zvižaj i Roman Kučan.⁵⁸⁾

Sarajevski moleri i farbari podnijeli su 15. maja zahtjeve svojim poslodavcima, a 25. istog mjeseca pregovori su uspješno završeni. Radnike su zastupali: Andrija Kulier, Karl Mittendorfer, Karl Josanz i Johann Probojčević. Od ove četvorice predstavnika K. Josanz i J. Probojčević ušli su u Upravni odbor Saveza soboslikarskih i ličilarskih radnika koji je konstituisan 23. oktobra 1906. godine.⁵⁹⁾

U procesu početnog organizovanja strano radništvo se javlja zajedno sa domaćim i veoma je teško izdvajati njihovu posebnu ulogu organizatora radničkog pokreta. Sa sigurnošću se može utvrditi da radnički pokret u Bosni i Hercegovini počinju propagirati i organizovati kvalifikovani radnici modernih zanata. Analiza porijekla potpisnika zahtjeva pojedinih struka u 1905. godini pokazuje da ih je većina strane narodnosti, od kojih opet znatan dio sa mađarskog, češkog i njemačkog područja. Taj odnos varira od struke do struke i odražava se i u odborima za sklapanje kolektivnih ugovora i u privremenim upravama pojedinih strukovnih saveza iz 1905. godine. Međutim, kad je riječ o neposrednim osnivačima Glavnog radničkog saveza, stanje je znatno drukčije. Poslije

»od dole«, ona su ih samo skupljala oko sebe radi zabave i dangube. O svijesti radničkoj o utvrđivanju solidarnosti, o prosvjeđivanju za socijalističku — politički i ekonomsku borbu — često se mjesecima, pa možda i duže vrijeme nije čulo ni riječi«. (Slobodna Riječ« br. 18. 12. sept. 1906, str. 3). U sljedećem napisu sa istom tematikom Ivanić se osvrće na radničko društvo »Danica« u Gracu, čiji je član. O načinu rada i tematike kojom se društvo bavi piše sljedeće: »Mi u »Danici« izabrali smo borbu za opće pravo glasa u Austriji, početak borbe za slobodu štampe u Hrvatskoj, početak borbe za opće pravo glasa u Srbiji, Rusku revoluciju. Na konkretnim slučajevima smo se osvjedočili o razrednoj borbi proletarijata, o potrebi političke borbe uporedo sa ekonomskom, o odnosu buržoaske demokratije prema proletarijatu itd.«. (»Slobodna Riječ«, br. 20. 10. oktobar 1906, str. 5.) Na osnovu ovog može se donekle odrediti fizionomija društva čije je osnivanje pokrenuo Martin Zrelec u Banjaluci.

⁵⁷⁾ K. Isović, Generalni štrajk, tom II, knj. I, dok. 14, str. 79.

⁵⁸⁾ Grada... dok. 266, str. 269—270.

⁵⁹⁾ Grada... dok. 262, str. 262—266; K. Isović, Generalni štrajk... tom II, knj. I, dok. 16, str. 84.

poziva na radnički zbor 27. avgusta 1905. godine koji je imao na dnevnom redu osnivanje Glavnog radničkog saveza pojavljuju se isključivo domaći radnici: Ilija Kamber, zidar, Ethem Mostić, bojadžija, Mićo Sokolović, knjigovezac, Ivan Šapina, drvodjeljac, Matija Grubišić, zidar, Eliza Šimić, tekstilna radnica, Mustafa Handžić, obučar, Jovo Tanasić, opančar, Mair Lavy, krojač, Savo Kapor, tekstilni radnik, i Đorđo Mandrapa, opančar. S obzirom na nacionalno-konfesionalnu strukturu domaćeg radništva, lista potpisanih sazivača je sastavljena vješto i sa dosta smisla za propagandu. U njoj su zastupljeni Srbi (4), Hrvati (4), Muslimani (2), Jevreji (1) i jedna predstavnica radnica.

Stanje je slično i u sastavu Privremene uprave Glavnog radničkog saveza, koja je izabrana na zboru 27. avgusta 1905. godine. Sačinjavali su je: Alojz Supančić, krojač, Ilija Kamber, zidar, Ivan Salamunović, krojač, Mustafa Handžić, obučar, Luka Tonković, zidar, Anto Salamunović, moler, Pavo Černek, moler, Većeslav Hodak, stolar, Rudolf Fater, stolar, Ivan Šapinović, stolar, Stefan Sekovanić, Mihajl Petrović, sl. slugar i Mićo Sokolović, knjigovezac. Od 13 članova Privremene uprave samo su četvorica stranci, i to sa srpskohrvatskog i slovenačkog jezičkog područja.

Objašnjenje za ovakvo stanje može se dati samo u sferama pretpostavki. U Sarajevu je 1905. godine domaće radništvo bilo brojnije od stranog, međutim, u ekonomsko-socijalnom pokretu u proljeće i ljeto strani radnici su bili brojniji, što ukazuje na njihovu veću spremnost da se bore putem klasnog organizovanja. Veliki broj domaćih radnika valjalo je tek zainteresovati za organizovanje i pristupati im veoma oprezno. Ako se ima pred očima činjenica da domaće građanstvo (naročito sitne zanatlije i trgovci) vidi i osjeća u strancima svoje glavne konkurente s kojima ono nije lako izlazilo na kraj, vjerovatno se ni stav domaćeg radništva prema stranom nije mnogo razlikovao. Stvaranje radničke organizacije na čijem bi čelu bili strani radnici nije ulivalo mnogo povjerenja domaćim radnicima. Kada su bile u pitanju pojedne struke, tu se moglo postupiti prema većini koja je bila zainteresovana za organizovanje, ali pri stvaranju Glavnog radničkog saveza, čiji je djelokrug obuhvatao čitavu teritoriju Bosne i Hercegovine i sve struke, vodilo se računa o brojnijem domaćem radništvu. Pored toga, svako značajnije eksponiranje stranih radnika u vršenju agitacije, vlasti su mogle proglasiti opasnim po poredak i kao takve odstraniti iz Bosne i Hercegovine.

Pri svemu ovome ne smije se zaboraviti ni konzervativizam najvećeg dijela domaćeg radništva koje nije lako prihvatilo ono što je bilo novo i uneseno izvana. I u legalnom periodu djelovanja radničkog pokreta koji počinje 14. oktobra 1906. godine stanje se neće znatnije izmijeniti. U Upravnom odboru Glavnog radničkog saveza glavnu riječ će voditi radnici sa srpskohrvatskog i slovenačkog jezičkog područja.

THE ROLE OF FOREIGN LABOUR IN THE ORGANISATION OF THE WORKERS MOVEMENT IN BOSNIA-HERCEGOVINA 1878—1906

Summary

Foreign Labour came to Bosnia-Hercegovina immediately after the occupation in 1878 and presented a most heterogenous social creation in which three basic categories may be seen. The first consisted of a thin layer of highly-qualified and well-paid working force which was brought in by government and private investors. The second, qualified workers in modern trades who came looking for work in Bosnia-Hercegovina and became employed in industry and crafts. The third and largest category consisted of unqualified and semi-qualified and workers who came for various seasonal work: railway building, forests, and building etc.

The meagre fragmentary archival material shows traces of socialist agitation in Bosnia-Hercegovina (from 1880) connected with the foreign labour. Methods of propaganda were various — verbal agitation dealing out pamphlets, brochures and books of propaganda — and the ideals of some agitators which is only possible to ascertain from some publications which the police had looted — »Freiheit«, »Sozialdemokrat«, »Arbeiter Zeitung« »Sloboda« (freedom) »Radnik« (Worker) and so on.

From isolated and episodal appearances of socialist agitation and actions there gradually developed a expertise organisation. The workers belonging to the new professions for Bosnia-Hercegovina started it — the railway workers and printers. Having been caught up earlier in the workers movement of their own country or district, they continued to organise themselves in Bosnia-Hercegovina. These two professions organised themselves on a cultural — entertainment (the railway workers) and sick-benefit basis (the printers) i. e. on a basis such as the government allowed and within the framework permitted they smuggled their class activity.

The process of wider expertise organising began in Bosnia-Hercegovina in the Spring and Summer 1905. It was the integral part of the movement of one part of labour in Sarajevo for improving their economic and social position. A whole series of strikes led by various professions: carpenters, brick-layers, sanyers, blacksmiths, wheelwrights, painters and decorators, bakers and workers from the carpet-weaving factory resulted not only in the improvement of pay and shrotening of working hours, but also in more significant and far-reaching changes which consisted in the changeover to collective working contracts and the founding of professional organisations, associations and the Main Workers alliance. Foreign workers played an, important role in this movement among them Ivan Kralj, a carpenter from Staier, Josip Lipert, brick-layer from Ilock and in particular Jerotije Plavsic, a shoemaker from the surroundings of Shabac, should be remembered.

Foreign workers from the Serbo-Croatian and Slovene speaking areas played the most important part in the efforts to organise the workers movement in Bosnia-Hercegovina not forgetting the contribution of some workers leaders from the German, Czech and Hungarian speaking areas. Although the protagonists of this semi-legal phase of the workers movement represented the national languages and confessional mixtures of South-Eastern Europe and the Bakans, on the Bosnia-Hercegovinian plan they showed themselves to be particularly adept at the internationalism characteristic of the working class from the epoch of the II ud International.

O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine*

Dževad Juzbašić

Makedonija je dočekala XX stoljeće pod jarmom feudalnog i birokratskog otomanskog sistema koji se raspadao, a bila je kao i cijela Turska istovremeno objekt imperijalističke eksploatacije evropskih velesila. Paralelno sa jačanjem njihovih sukoba na drugim područjima, interesi evropskih imperijalističkih država pred prvi svjetski rat sve više su se koncentrisali i ukrštavali na Balkanu i Bliskom istoku. Tu su se oni preplitali sa oslobodilačkim težnjama balkanskih naroda i osvajačkim pretenzijama njihovih buržoazija. Imperijalističke države zauzimale su zbog međusobnih suprotnosti nejednake stavove prema pomenutim tendencijama na Balkanu, suprotstavljajući im se ili im pružajući određenu podršku, što je zavisilo od toga u kojoj su se mjeri politički, strateški i ekonomski interesi pojedinih velesila s njima privremeno podudarali ili sukobljavali. Bez namjere da se upuštamo u razmatranje ove složene, inače u literaturi iscrpno obrađivane problematike, mi ćemo se uglavnom zadržati samo na nekim momentima austrougarske politike nakon izbijanja balkanskog rata u vezi sa pitanjem regulisanja privrednih odnosa na Balkanu, imajući prvenstveno u vidu teritorije koje su ranije pripadale evropskoj Turskoj, a posebno područje Makedonije.

Politički i privredni interesi Austro-Ugarske bili su daleko više nego bilo koje druge velesile usmjereni prema Balkanu, s obzirom na njen geografski položaj, nacionalnu i ekonomsku strukturu, pa je s toga podunavska Monarhija bila najneposrednije tangirana događajima na ovom području.¹⁾ Balkanske nacionalne države i evropska Turska bile

*) Ovaj rad je nastao razradom referata podnesenog na naučnom skupu *Radnički pokret u Makedoniji do 1929. godine*, koji je održan u Titovom Velesu od 7. do 10. maja 1969. Rad se štampa i u publikaciji Instituta za nacionalna istorija Skopje.

¹⁾ *Osterreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Kriese 1908. bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen*

su tradicionalno tržište i objekat ekonomske ekspanzije i političkog uticaja dvojne Monarhije.

Mada je spadala u red velesila, Austro-Ugarska je daleko zaostajala po svom ekonomskom potencijalu iza vodećih industrijskih zemalja Evrope.²⁾ Stoga ona nije bila u stanju da se uspješno uključi u borbu za kolonije, pa je za Monarhiju Balkan ostao glavni izvor sirovina i tržište za industrijsku robu. Nalazeći se i sama u ulozi poljoprivrednog izvoznika prema zapadu, i to u prvom redu prema Njemačkoj, Austro-Ugarska je u najvećoj mjeri zavisila od ekonomske politike svog najvažnijeg trgovačkog partnera.³⁾ Osim toga, ona je i sama dospjela u zavisnost od stranog, prvenstveno njemačkog finansijskog kapitala koji je zauzeo najznačajnije ekonomske pozicije u Monarhiji. Zbog nedostatka privredne snage za ekspanziju monopolističkog kapitala izvan državnih granica, u Austro-Ugarskoj se razvio poseban tip monopolizma ovisnog o stranom imperijalizmu. Njegovo obilježje bilo je da se finansijski kapital vladajućih i privredno razvijenih nacija širio uglavnom na račun zaostalijih nacija unutar Monarhije.⁴⁾ Stoga se za razliku od drugih imperijalističkih zemalja izvoz kapitala iz Austro-Ugarske javljao najviše u obliku izvoza robe i kreditiranja trgovine,⁵⁾ što je imalo poseban značaj za držanje austrougarskih mjerodavnih faktora u toku balkanske krize koja je otvorena 1912. godine.

Ekonomski razvitak početkom XX vijeka obilježen je ponovnim zaostavanjem politike visoke agrarne zaštite, što je dovelo do dalekosežnijih privrednih i političkih posljedica. Tako je industrija Monarhije morala platiti ograničenje uvoza životnih namirnica iz balkanskih država, a naročito Srbije, gubitkom velikog dijela svog tradicionalnog tržišta u korist Njemačke i zapadnoevropskih zemalja. Tome su najviše doprinijeli carinski rat sa Srbijom i turski bojkot austrijske robe za vrijeme aneksione krize. I dok je Njemačka početkom XX stoljeća sve više plasirala svoju robu u balkanske zemlje, Francuska je zavládala njihovom novčanom pijacom.⁶⁾ Pa i u Bugarskoj, gdje je Austro-Ugarska uspjela da gotovo do kraja prvog svjetskog rata zadrži položaj najznačajnijeg uvoznika, ipak je relativno opadalo austrougarsko učešće u bugarskom importu.⁷⁾

Ministeriums des Aussern. Wien und Leipzig 1930. (u daljem tekstu ÖAU) Bd. VI Nr 6862.

²⁾ Monarhija je učestvovala sa svega 6,3% u evropskoj industrijskoj proizvodnji, dok je na nju otpadalo 15,6% stanovništva Evrope (Procenti se odnose na Evropu bez Rusije). U isto vrijeme Njemačka, Francuska i Engleska davale su 72% evropske industrijske proizvodnje (bez Rusije). T. J. Berend u. Gy Ranky. *Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas* (u: *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*) Budapest 1961, str. 268—270.

³⁾ D. Đorđević: *Raspád Habsburške Monarhije 1918 — Slučajnost ili neizbežnost.* Jugoslavenski istorijski časopis 1—2/1968, str. 26—27.

⁴⁾ V. Sandor: *Der Charakter der Abhängigkeit Ungarns im Zeitalter des Dualismus* (u: *Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*) Budapest 1961, str. 322—323.

⁵⁾ Lj. Aleksić—Pejković: *Odnosi Srbije sa Francuskom i Engleskom 1903—1914.* Beograd 1965, str. 44.

⁶⁾ D. Đorđević: *Raspád Habsburške Monarhije ...* str. 27.

⁷⁾ U razdoblju od 1904. do 1908. ustro-ugarsko učešće u bugarskom uvozu iznosilo je 33,8% da bi pred izbijanje balkanskog rata opalo na 24,19%. V. Paskaleva:

Za razliku od balkanskih nacionalnih država koje su u većoj ili manjoj mjeri vodile politiku visoke carinske zaštite i često uvodile prohibitivne carinske tarife na uvoz pojedinih industrijskih artikala u cilju zaštite sopstvene mlade industrije, u Turskoj je bila na snazi umjerena carina (11% od vrijednosti) koja je imala čisto fiskalni karakter. Inače, sistem turskih kapitulacija protezao se i na područje međunarodne razmjene i pružao velikim silama posebne olakšice u pogledu saobraćajnih i trgovačkih tarifa, dok su trgovački ugovori Porte sa nezavisnim balkanskim državama bili kratkotrajni i beznačajne sadržine.⁸⁾ Trgovina velesila koristila se ne samo pogodnostima turskog carinskog sistema nego je bila oslobođena i ostalih daća. Njihovi brodovi imali su posebna prava u turskim lukama a državljani su bili oslobođeni poreza i uživali konzularnu zaštitu pred lokalnim turskim vlastima.

Evropska Turska u cjelini, a Makedonija posebno, igrala je veoma značajnu ulogu u austrougarskom industrijskom eksportu. Inače, austrougarsko učešće u uvozu u Tursku (u evropsku i azijsku zajedno), koje je 1907. godine bilo 21,1%, uprkos osjetnom padu u doba aneksione krize (1908. — 17,8%, 1909. — 17,9%), iznosilo već 1910. godine ponovo 20,2%.⁹⁾ Dok je Engleska sve do početka prvog svjetskog rata uspijevala da zadrži najveći udio u cjelokupnom turskom importu, koji je 1910. god. iznosio 35,1%,¹⁰⁾ učešće Austro-Ugarske u ukupnom uvozu samo evropskog dijela Turske, uzetom posebno, iznosilo je u 1911. godini 36%, s obzirom na to što je samo manji dio uvoza iz Monarhije išao u azijsku Tursku.¹¹⁾

Međunarodna trgovina sa evropskom Turskom, a posebno sa Makedonijom, Kosovom i jednim dijelom Novopazarskog sandžaka odvijala se pretežno preko Soluna. U tom pogledu solunska luka imala je veći značaj od bilo kog pristaništa evropske Turske, pa i samog Carigrada.¹²⁾ U 1911. godini 88% austrougarskog uvoza u evropsku Tursku stizalo je morskim putem, dok je svega 12% tog uvoza išlo željeznicom preko Srbije.¹³⁾ U godinama pred balkanske ratove dvojna Monarhija je zauzimala prvo mjesto po učešću u cjelokupnom uvozu u Solun,¹⁴⁾ odakle se austrougarska roba kretala kopnenim putem u unutrašnjost Balkana.

Über den wirtschaftlichen Einfluss Osterreich-Ungarn in Bulgarien 1878 bis 1918 (u *Osterreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918*), Berlin 1965, str. 189.

⁸⁾ K. Stojanović: Predgovor knjizi M. Dimitrijevića, *Privreda i trgovina u novoj Srbiji*. Beograd 1913, str. 3.

⁹⁾ Vidi M. Dimitrijević op. cit. str. 112.

¹⁰⁾ Ibidem: Up. A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848—1918*. Sarajevo 1968, str. 455, S. Skoko: — *Drugi balkanski rat 1913*. knj. prva, Beograd 1968, str. 41.

¹¹⁾ U 1910. godini uvoz iz Austro-Ugarske u evropsku Tursku iznosio je 100,5 miliona kruna, a u azijsku Tursku samo 32,8 miliona. U 1911. godini austrougarski izvoz u evropski dio Turske bio je 98,1 milion kruna, a u azijsku Tursku 33,6 miliona kruna. Vidi M. Dimitrijević, op. cit. 113. strana.

¹²⁾ Ibidem, str. 78, 115; O trgovini u Novopazarskom Sandžaku vidi M. M. Savić, *Zanati i industrija u prisajedinjenim oblastima i zanati u starim granicama Kraljevine Srbije*. Beograd 1914, str. 33.

¹³⁾ D. Đorđević: *Izlazak Srbije na Jadransko more i konferencija ambasadora u Londonu 1912*. Beograd 1956, str. 32.

¹⁴⁾ Podatke o uvozu u Solun navodi M. Dimitrijević, op. cit. str. 133—134, koji se koristio publikovanim izvještajima austrougarskih konzulata; Up. G. W. F. Hallgarten, *Imperialismus vor 1914*. Bd. II. München 1963, str. 328—329. Hallgarten donosi podatke o uvozu u solunsku luku prema engleskim izvorima.

Kako zbog opštih unutrašnjih i vanjskopoličkih razloga tako i s obzirom na svoje specijalne privredne interese, Austro-Ugarska je budnim očima posmatrala razvoj situacije na Balkanu pred početak rata balkanskih država protiv Turske. U vezi sa italijansko-turskim ratom i opasnošću od akcije balkanskih država, ministar inostranih poslova Austro-Ugarske grof Berchtold je na sjednici zajedničkog ministarskog vijeća 8. i 9. jula 1912. godine zastupao gledište da bi u slučaju izbijanja balkanskog sukoba Monarhija morala povećati broj trupa na granici kako bi mogla nastupiti kao faktor sile i na taj način spriječiti da se bez njenog pitanja donose odluke o najbližim područjima za njenu privrednu ekspanziju.¹⁵⁾

Inače, u doba privredne konjunktore pred izbijanje balkanske krize, tripolitanski rat je pobudio u austrijskim poslovnim krugovima želje da se italijanski poduhvat iskoristi kako bi se bez žrtava i uspješnije od Italije proširila sopstvena interesna sfera. Tako se početkom 1912. godine, prilikom pregovora o angažovanju Wiener—Bankvereina u realizaciji jednog programa podizanja industrije u Bosni, pojavila megalomanska ideja da austrijski kapital svoju akciju proširi iz Bosne na Albaniju i Makedoniju i da ih sa njihovim velikim šumskim i mineralnim bogatstvom privredno okupira.¹⁶⁾

Koliko su se ove težnje kapitalističkih krugova podudarale sa spolj-nopolitičkim ciljevima Monarhije najbolje ilustruje izlaganje grofa Berchtolda o problemima austrougarske spoljne politike početkom 1912. godine u audijenciji kod cara, neposredno prije nego što je imenovan za ministra spoljnih poslova. Berchtold je tom prilikom istakao da Austro-Ugarskoj ostaje samo Balkansko poluostrvo kao sfera djelovanja i da njegov zapadni dio Monarhija mora posmatrati kao svoju uticajnu sferu: 1. kao zaleđe neitalijanske obale Jadrana, 2. kao svoje prirodno tržište i 3. kao vezu sa Orijentom. On je smatrao da će zadatak austrougarske diplomatije biti da odvrati tuđe aspiracije od ovih područja i osigura na njima privrednu prevlast Austro-Ugarske.¹⁷⁾

Međutim, ekonomski odnosi razvijali su se do tada suprotno pome-nutim željama austrijskog kapitala. Austro-italijanski sukob oko pre-vlasti na Jadranu doveo je u prvoj deceniji XX vijeka do opadanja eko-nomskog uticaja Monarhije u Albaniji u korist Italije, Tako npr. dok je

¹⁵⁾ »Für die österreichisch-ungarische Monarchie würde sich im Falle einer Balkankonflagration die Notwendigkeit ergeben, die Stände an der Grenze zu vermehren, um auf diese Weise als Machtfaktor auftreten zu können, um so zu verhindern, dass Dispositionen über die ihr zunächst liegenden Gebiete wirtschaftlicher Expansion, ohne dass sie befragt werde, getroffen werden.« Haus-Hof und Staatsarchiv (u daljem tekstu HHSTA) Politisches Archiv (u daljem tekstu PA) XL Interna 310. Kart. Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 494 od 8. i 9. jula 1912; Up. H. Hantsch *Leopold Graf Berchtold-Grandseignor und Staatsmann. Wien—Graz—Köln 1963, Bd.T str. 281.*

¹⁶⁾ »Diese Aktion liesse sich... in der Weise *ausdehnen*, dass von Bosnien aus auch *Albanien*, und *Macedonien* mit ihrem enorm Holz — und Mineralschätzen *wirtschaftlich okkupiert* werden könnten.

Wir würden so die Inanspruchnahme *Italiens* durch *Tripolis* (sva mjesta podvučena su u originalu — primjedba Dž. J.) dazu ausnützen um Schritt für Schritt parallel mit denselben auch unsere Einflussphäre nach Osten auszudehnen, und zwar vermutlich mit Vermeidung von Opfern, in viel erfolgreicher Weise als das *Königreich*«. Arhiv Bosne i Hercegovine u Sarajevu (u daljem tekstu ABH) Priv. Registratur No 104/1912. E. Benzian Bilinskom 21. III 1912.

¹⁷⁾ H. Hantsch, op. cit. I Bd, str. 244.

1900. godine od ukupnog trgovačkog prometa Skadra otpadalo 86% na Austriju a 14% na Italiju, 1905. godine austrijsko učešće opalo je na 23,8%, a italijanski udio popeo se na 56,7%.¹⁸⁾ Aneksijom Bosne i Hercegovine i ukidanjem čl. 29. Berlinskog ugovora Crna Gora se oslobodila pomorskog policijskog nadzora koji je vršila Austro-Ugarska u barskoj luci i duž cijele crnogorske obale. To je, pored ostalog, pogodovalo da se Italija trgovinski približila Crnoj Gori kao i ostalim balkanskim zemljama.¹⁹⁾ Uvoz iz Italije pred prvi balkanski rat bio je u stalnom porastu. S druge strane, u Makedoniji je upravo poslednjih godina turske vladavine francuski kapital vrlo uspješno potiskivao austrijski u oblastima koji će docnije pripasti Srbiji.²⁰⁾

Izbijanje balkanskog rata i njegov iznenađujući tok za velesile prisilio je i diplomaciju Monarhije da napusti politiku održanja status quo-a na Balkanu. Ona je, kao što je poznato, bila zamijenjena austro-ugarskom politikom traženja dalekosežnih kompenzacija na ekonomskom polju od Srbije i Crne Gore za priznanje njihovog teritorijalnog proširenja, uz istovremeno najodlučnije protivljenje pretenzijama Srbije na sjevernu Albaniju i njenom teritorijalnom izlazu na Jadransko more. Ovom politikom trebalo je da se donekle paraliziraju rezultati pobjeda balkanskih saveznika, koji su pogađali vitalne političke, strateške i privredne interese Austro-Ugarske.

Eksponenti »ratne stranke«, čiju su okosnicu činili najviši vojni krugovi, smatrali su za *conditio sine qua non* održanja Monarhije kao velesile uključenje susjednih slavenskih država u sferu uticaja Austro-Ugarske i likvidiranje njihove političke samostalnosti. Kao prvi korak u tom smislu trebalo je da posluži sklapanje s njima carinske unije i zaključenje vojnih konvencija.²¹⁾ »Ratna stranka« je u toku balkanske krize insistirala na neophodnosti oružanog obračuna sa Srbijom u cilju radikalnog rješenja jugoslovenskog pitanja. Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine general Oskar Potiorek zastupao je, pak, stanovište da bi već radi ostvarenja carinskog saveza sa Srbijom i Crnom Gorom trebalo povesti rat.²²⁾

Međutim, ideja carinske unije oživjela je tada i na bečkom Ballplatzu u okviru zahtjeva za ekonomskim kompenzacijama i osiguranjem privrednih interesa Austro-Ugarske na Balkanu.²³⁾ Za carinski savez sa Srbijom i Crnom Gorom, a takođe i Bugarskom, zalagali su se uticajni austrijski politički i privredni ljudi. Pristalice carinskog saveza bili su i istaknuti austrijski političari J. Redlich i J. M. Baernreither,²⁴⁾ po-

¹⁸⁾ Thoodor v. Sosnosky: *Die Balkanpolitik Österreich-Ungarns seit 1866*—II Bd. Stuttgart und Berlin 1914, str. 257, 258.

¹⁹⁾ M. Dimitrijević: op. cit. str. 114, 115.

²⁰⁾ Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 295.

²¹⁾ OUA IV, Nr. 3869; Conrad Feldmarschal, *Aus meiner Dienstzeit* Bd. II Wien 1922. Up. V. Čorović *Odnosi Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*, Beograd 1936, str. 371, 372, 391.

²²⁾ J. M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches*. Berlin 1928, str. 165, 162; Vidi H. Kapidžić: *Skadarska kriza i izuzetne mjere u Bosni i Hercegovini u maju 1913*, Godišnjak društva istoričara BiH (u daljem tekstu Godišnjak) XIII str. 14—17.

²³⁾ V. Čorović: op. cit. 376—397; D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 20—28. H. Hantsch: op. cit. I Bd. str. 323—338.

²⁴⁾ J. M. Baernreither, op. cit. str. 168; J. Redlich, *Josephs Redlichs das politische Tagebuch — Schicksalsjahre Österreichs 1908—1919*, Bd. I, Wien 1953, str. 167.

bornici rješavanja jugoslovenskog pitanja unutar Monarhije, a Baernreither posebno i politike sporazumijevanja i pomirljivog odnosa prema Srbiji. I vođe češke opozicije T. G. Masarik i K. Kramar, kao i njemački liberalni političari koji su radili na ublažavanju zategnutosti između Monarhije i Srbije predlagali su da se prihvate zahtjevi za stvaranje uske ekonomske zajednice Monarhije sa balkanskim državama.²⁵⁾

U literaturi se inače općenito ističe kako su zahtjevi finansijera i industrijalaca uticali na spoljnopolitički kurs austrougarske diplomatije i planove militarista pred prvi svjetski rat. Pri tom se ukazuje na svojevrsno stapanje stare militarističko-dinastičke tradicije sa imperijalističkim tendencijama nove epohe.²⁶⁾ U prilici smo da na osnovu jednog memoranduma industrijskih korporacija Austrije konkretno ukažemo kako su iza, inače, politički potpuno nerealne zamisli za sklapanjem carinske unije Monarhije sa balkanskim državama u 1912. godini stajali austrijski industrijski krugovi, koji su bili i stvarni inicijatori izvjesnih koraka austrougarske diplomatije preduzetih u tom pravcu. Austrijski industrijalci osobito su strahovali od gubitka tržišta na ranijim područjima evropske Turske, ali su istovremeno bez osjećaja za realnost smatrali da je došao momenat kad će moći prilikom regulisanja odnosa na Balkanu nakon okončanja rata ne samo sačuvati postojeće tržište nego ga i bitno proširiti.²⁷⁾

U jesen 1912. godine Stalni odbor tri centralna industrijska udruženja (»Der ständige Ausschuss der drei zentralen industriellen Verbände«), koji je predstavljao Savez austrijskih industrijalaca (»Bund österreichischer Industrieller«), Industrijski klub (»Industrieller Klub«) i Centralno udruženje industrijalaca Austrije (»Zentralverband der Industriellen Österreichs«), tražio je u jednom opsežnom memorandumu od grofa Berchtolda da Austrougarska diplomatija izdjejtstvuje stvaranje carinske unije sa Srbijom i Bugarskom. Izražavajući neophodnost proširenja tržišta za austrijsku industriju, oni su ujedno priznavali njenu potpunu inferiornost u odnosu na nadmoćnu konkurenciju evropskih industrijskih velesila i isticali da ugovor sa najvećim povlašćenjem njoj ne pruža nikakvu zaštitu na tržištima Balkana.²⁸⁾ Predstavnici austrijske industrije smatrali su da samo proširenje tržišta, na koje oni mogu na-

²⁵⁾ D. Đorđević: *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 33, 106—107, Up. H. Hantsch op. cit. I Bd. str. 369—372.

²⁶⁾ Vidi K. B. Winogradow — J. A. Pissarev: *Die internationale Lage der österreichisch — ungarischen Monarchie in den Jahren 1900 bis 1918.* (u: *Österreich-Ungarn in der Weltpolitik 1900 bis 1918.*) Berlin, 1965, str. 13—14.

²⁷⁾ »Uuere Exzellenz hatten die Güte, von wenigen Tagen etne Abordnung des Industrierates zu empfangen und deren Darlegungen darüber entgegen zu nehmen, welch' ausserordentliches Gewicht die Industrie Österreichs darauf legen muss, dass bei der Neuregelung der Verhältnisse in den Balkanstaaten und der Türkei unser Absatz nicht nur erhalten, sondern noch wesentlich erweitert werde. Euere Exzellenz versicherten dieser Abordnung, dass die Bedürfnisse der heimischen Industrie und des Handels für die Entschliessungen des Auswärtigen Amtes von grösster Bedeutung sein werden und gaben der Hoffnung Ausdruck, dass die Haltung, die Österreich-Ungarn den kriegesischen Ereignissen gegenüber bisher beobachtet habe, gerade auf dem Gebiete des Wirtschaftslebens gute Früchte tragen werde.« ABH Zajedničko ministarstvo finansija (ZMF) Pr BH Nr 1762/1912 Der ständige Ausschuss der drei zentralen industriellen Verbände Berchtoldu, kopija upućena Bilinskom u novembru 1912. i zavedena u protokol Zajedničkog ministarstva finansija 23. XI 1912.

²⁸⁾ »Denn ein blosser Tarifvertrag mit Meistbegünstigung bietet der österreichischen Industrie auf diesen Märkten gegenüber der überlegenen Konkurrenz der

stupati pod naročitim uslovima prednosti, može osigurati osnovu za bolje korištenje industrijskih kapaciteta i specijalizaciju proizvodnje. Pri tome oni su podvrgli oštroj kritici politiku visoke agrarne zaštite u Monarhiji kao suprotnu u interesima industrije i privrednog razvitka u cjelini.²⁹⁾

U memorandumu se posebno zahtijevalo takvo regulisanje saobraćajnica koje će omogućiti da austrijska roba iskoristi prednosti geografskog položaja prema ostalim industrijskim državama i najbližim kontinentalnim putem dobije pristup bivšem turskom teritoriju. Posebno je tražena izgradnja jedne bliže veze austrijskih željeznica sa Makedonijom i trajno osiguranje tarifnih pogodnosti za austrijski eksport i import.³⁰⁾ Ovi zahtjevi naći će svoje odgovarajuće mjesto docnije u balkanskom željezničkom programu Austro-Ugarske.

Kao svoj krajnji cilj autori memorandumu označili su privredno prožimanje Balkana od strane Monarhije i stvaranje jednog zatvorenog privrednog prostora u kome bi nesmetano dominirala i razvijala se austrijska industrija osiguravši tržište, sirovine i proizvodnju potrebnih životnih namirnica.³¹⁾

To je bila, međutim, iluzorna zamisao i njena realizacija bila je nemoguća već s obzirom i na postojeće unutrašnjopolitičke i ekonomske odnose u Monarhiji i otpor vodećih zemljoposjedničkih krugova, osobito u Ugarskoj. Ona je bila takođe potpuno neprihvatljiva za Srbiju i ostale balkanske države kao i evropske velesile. U austrougarskom Ministarstvu inostranih poslova donekle su bili svjesni unutrašnjih i vanjskopolitičkih prepreka koje su stajale na putu ostvarenja carinske unije sa Srbijom pa i sa Crnom Gorom,³²⁾ a ozbiljne rezerve u pogledu mogućnosti realizovanja ove ideje u datim okolnostima izražavale su i njene pristalice među austrijskim političarima.³³⁾ Stoga zahtjev za carinskom unijom sa balkanskim državama Monarhija nije nikada zvanično otvoreno ni postavila, nego se ograničila na ispitivanje političkog terena i nezvanične kontakte.³⁴⁾ Pretenzije Austro-Ugarske za ostvarenje pri-

grossen Industriestaaten keinen Schutz... Auch solagge das europäische System der Meistbegünstigungsverträge aufrecht bleibt, gibt es aber einen Weg, der den wohlverstandenen wirtschaftlichen Interessen Oesterreich-Ungarns, Serbiens und Bulgariens vollkommen gerecht werden kann, den einer Zollunion dieser Staaten.

Der Ständige Ausschuss der drei zentralen industriellen Verbände bittet Euere Exzellenz, mit allem Nachdrucke auf das Zustandekommen einer solchen Zollunion hinzuwirken, die schon bei Aufrechthaltung der früheren territorialen Verhältnisse von grösstem Vorteile gewesen wäre, bei den Verschiebungen der alten Grenzen aber geradezu unentbehrlich wird.« Ibidem.

²⁹⁾ Ibidem.

³⁰⁾ Ibidem.

³¹⁾ »Wenn es gelingt, durch zweckentsprechende Übereinkommen handels- und verkehrspolitischer Natur unserer Monarchie die Wege zur wirtschaftlichen Durchdringung des Balkans zu ebnen und zu sichern, so wird zum Vorteile Aller und zu Niemandes Schaden ein geschlossenes Wirtschaftsgebiet entstehen, das auch bei wachsender Bevölkerung und gesteigerten Bedürfnissen selbständig die erforderlichen Nahrungsmittel erzeugt und der industriellen Entwicklung Raum bietet.« Ibidem.

³²⁾ ÖUA IV Nr 4118, 4140, 4170.

³³⁾ Vidi: J. Redlich op. cit. I Bd. str. 165, 168, 176; J. M. Baernreither op. cit., str. 168, 172, 173.

³⁴⁾ Vidi: V. Čorović: op. cit. str. 383, 387—389, D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 33—36; M. Vojvodić, *Jedan neuspeli pokušaj Austro-Ugarske*

vrednog monopola na Balkanu naišle su, kao što je poznato, na odlučan otpor ne samo sila Antante nego i Italije i Njemačke, pa je Monarhija bila prinuđena da svoje zahtjeve u pogledu ekonomskih kompenzacija za priznanje proširenja Srbije dovodi u sklad sa očuvanjem njene privredne samostalnosti.³⁵⁾

Mada je u politici Monarhije, koja se zaplitala u klupko vlastitih unutrašnjih protivrječnosti, krajem 1912. i u 1913. godini bila povremeno akutna težnja da balkanski problem rješava silom oružja u svoju korist, naponi austrougarske diplomatije na londonskoj konferenciji ambasadora bili su uglavnom usmjereni na suzbijanje aspiracija svojih balkanskih susjeda prema Albaniji. Paralelno s tim, pripremana je i programska osnova za zaključenje privrednih sporazuma sa balkanskim državama, u kojima bi bili respektovani interesi Monarhije.

Jedan od osnovnih postulata austrougarske balkanske politike bio je da oni dijelovi evropske Turske koji su do balkanskog rata bili važno tržište za industriju Monarhije ne smiju za nju biti potpuno izgubljeni apsorbiranjem od strane balkanskih država. Poseban značaj pridavan je pri tom osiguranju komercijalnih i saobraćajnih interesa Austro-Ugarske u Solunu i željezničke veze sa solunskom lukom.³⁶⁾ Docnije i u okviru minimalnih traženja kao najznačajnije privredno pitanje koje se odnosilo na Makedoniju bio je za Austro-Ugarsku problem Soluna, što je došlo do izražaja i u uputstvu ambasadoru Monarhije u Londonu grofu Mensdorfu. Njemu je sredinom decembra 1912. godine bilo osobito preporučeno da na predstojećoj konferenciji detaljnije objasni privredne interese Austro-Ugarske na Balkanu,³⁷⁾ mada je austrougarska politika bila tada još daleko od toga da bi mogla formulirati svoje privredne zahtjeve u obliku jednog šireg i cjelovitijeg programa.

I ako je ne samo u osnovnim konturama nego i u mnogim detaljima poznata austrougarska balkanska politika i njeni potezi na planu privrednih odnosa sa balkanskim zemljama, u vremenu od izbijanja balkanske krize do početka prvog svjetskog rata, u literaturi je ostalo nepoznato postojanje i sadržaj jednog austrougarskog kompletnog programa za privredne sporazume sa balkanskim državama, zahvaljujući prvenstveno tome što nije objavljen u edicijama austrougarskih dokumenata. Samo su, međutim, poznate, blagodareći istraživanjima dr Hamdije Kapidžića, izvjesne kontroverze između austrijske i ugarske vlade tokom dugotrajnih pregovora oko formulisanja zahtjeva Monarhije prema balkanskim državama na privrednom polju, kao i s tim u vezi staništa zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine generala O. Potioreka,³⁸⁾ od kojih su neka bila slična pojedinim dijelovima docnije usvojenog programa.

da sklopi carinsku uniju sa Crnom Gorom. (u Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat. SAN posebna izdanja knj. CDXVI Odel. društvenih nauka knj. 61), Beograd 1967, str. 117—125.

³⁵⁾ OUA IV Nr. 4673; V. Ćorović, op. cit. str. 399—406—413.

³⁶⁾ OUA IV Nr. 4205; H. Hantsch, op. cit. I Bd. 335—338; Up. V. Ćorović, op. cit. 383—384.

³⁷⁾ OUA IV Nr. 4673; 4924; V. Ćorović, op. cit. str. 413; H. Hantsch, op. cit. I Bd. 344 str.

³⁸⁾ Vidi. Dr H. Kapidžić, *Skadarska kriza i izuzetne mjere u BiH u maju 1913*, Godišnjak XIII str. 14—17, 37—47.

Na platformi koja je sporazumno utvrđena između ministra inostranih poslova i predsjednika austrijske i ugarske vlade u novembru 1912. g. za vrijeme zasjedanja delegacija u Budimpešti, nastao je početkom 1913. goidine, kao rezultat dugotrajnih komisijskih savjetovanja, jedan detaljizirani »Program za privredne sporazume sa balkanskim državama«. ³⁹⁾ Međutim, on je tek po raščišćavanju preostalih razlika u gledištima između austrijske i ugarske vlade mogao u nešto izmijenjenom obliku biti konačno utvrđen i usvojen na sjednici zajedničkog ministarskog vijeća 16. i 17. februara 1913. godine. ⁴⁰⁾

Inače, program je usvojen kao rezultat unutrašnjepolitičkog kompromisa i pokušaja prilagođavanja austrougarske politike izmijenjenim prilikama na Balkanu. On je sadržavao mnoge elemente koji su već ranije došli do izražaja u politici Monarhije ili su pak poznati iz docnijih njenih poteza. Međutim, program je neosporno bio ishodište za dalje diplomatske akcije Monarhije na planu regulisanja privrednih odnosa sa balkanskim državama, premda su pojedini njegovi dijelovi usljed razvoja političkih prilika morali biti docnije modificirani. Upravo postojanje ovog Programa pokazuje da mnogi koraci austrougarske diplomatije na Balkanu u toku 1913. i u 1914. godini nisu bili preduzeti tek na osnovu ad hoc donesenih odluka, kako se to iz dosadašnjih prikaza političkih zbivanja u ovom periodu moglo zaključivati, nego su bili unaprijed isplanirani i u pogodnom momentu pokretani.

Nemamo ovdje namjeru da se upuštamo u detaljniju analizu pomenutog Programa niti da se zadržavamo na brojnim problemima koji su proizilazili iz pokušaja njegove realizacije. Ograničićemo se samo na to da istaknemo neke značajnije momente.

U dijelu utvrđenog Programa koji se odnosio na carinsku politiku, centralno mjesto zauzimalo je pitanje ugovora sa Srbijom. Programom se u osnovi predviđalo obnavljanje trgovačkog ugovora iz 1908. godine, izuzev u onim slučajevima u kojima je ugovor iz 1910. godine sadržavao šire ustupke Srbiji. ⁴¹⁾ Osim toga, Program je predviđao i dalje ustupke Srbiji u pogledu tranzita žive stoke željezničkim prugama preko Austro-Ugarske, ⁴²⁾ kao i povećanje stočnog kontingenta za uvoz iz Srbije — 85.000 svinja i 35.000 goveda, što je do tada bilo sporno između austrijske i ugarske vlade. Svrha ovih ustupaka bila je u prvom redu zakasnjela namjera da se postavi granica nastojanjima Srbije za emancipacijom iz privredne uticajne sfere Monarhije, a s druge strane htjelo se

³⁹⁾ »Programm für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten« HHStA PA XL Interna K. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 503 Beilage 1.

⁴⁰⁾ »Im gemeinsamen Ministerrate vom 16 und 17 Februar 1913 festgesetztes Programm für die wirtschaftlichen Vereinbarungen mit den Balkanstaaten« HHStA PA XL Interna K. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 503 Beilage 5.

⁴¹⁾ O trgovinskim ugovorima između Austro-Ugarske i Srbije koji su sklopljeni 1908. i 1910. godine Vidi D. Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911*. Beograd 1962, str. 447—453; 626—630.

⁴²⁾ Preko Bosne, nakon što se uspostavi priključak Užice—Vardište, do jedne dalmatinske luke linijom Vardište—Sarajevo—Metković, odnosno poslije gradnje pruge Bugojno—Split linijom Vardište—Sarajevo—Bugojno—Split. Dalje, preko Beograda i Zemuna na Rijeku ili kopnenim putem direktno via Beograd—Zemun—Cormons. Kao napomena 40.

suprotstaviti i srpskoj željezničkoj politici koju je Austro-Ugarska smatrala štetnom po svoje saobraćajne interese.⁴³⁾

Zbog suprotnosti između austrijskih i ugarskih privrednih interesa i otpora Mađara, ostalo je u utvrđenom Programu do daljnjega in suspensio zaključenje carinske unije Monarhije sa Crnom Gorom, mada je ona bila predviđena u prvobitnom nacrtu.⁴⁴⁾

Štetu koja je proizilazila za trgovinu Monarhije zbog zamjene turskog carinskog sistema carinama balkanskih država trebalo je prema Programu umanjiti na taj način što bi se u pregovorima postiglo sniženje carinskih tarifa na uvoz robe iz Austro-Ugarske. Tako je trebalo nastojati da se postigne prosječno procentualno sniženje bugarskih uvoznih carina ili bar revizija tarifnih stavova po ugovoru iz 1912. godine sa Bugarskom za niz austrougarskih proizvoda. Isti smisao imale su pripreme za zaključenje jednog tarifnog ugovora sa Grčkom, pri čemu je problem plasmana šećera iz Monarhije zauzimao posebno mjesto.⁴⁵⁾ Međutim, planirani trgovinski sporazumi mogli su imati samo ograničen rok važnosti do obnavljanja austrougarske privredne nagodbe 1917. godine.⁴⁶⁾

Programom se dalje predviđalo sklapanje posebnih konvencija o privredno-pravnoj zaštiti sa Srbijom, Bugarskom i Grčkom, a takođe i preduzimanje mjera u pogledu zaštite prava pripadnika Austrije i Ugarske stečenih na osnovu otomanskih zakona na teritorijama koje su imale da pripadnu balkanskim državama.⁴⁷⁾

Pokrećući u toku Londonske konferencije pitanje sudbine režima kapitulacija na bivšim turskim područjima, austrougarska diplomatija je nastojala da u interesu sopstvene trgovine što više i duže ostanu prilike koje su vladale pod turskom upravom. Međutim, ova austrougarska nastojanja na privrednom polju sticajem okolnosti ostala su na margini borbe za uticaj na Balkanu, potisnuta u stranu od akutnih i značajnijih međunarodnih problema i interesa. Stoga im u istoriografiji nije posvećena ni odgovarajuća pažnja.

U vezi sa engleskim prijedlogom preliminarnog mirovnog ugovora, grof Berchtold je zauzeo stanovište — ako preliminarni mir treba da predlažu velike sile, tada je neophodno da se radi zaštite njihovih vlastitih prava koja počivaju na turskom kapitulacionom režimu, odredi da ukidanje ili ograničenje ovih prava na bivšim turskim teritorijama treba da bude povezano sa izričitim pristankom pomenutih sila. U tom

⁴³⁾ »Sie (t. j. ustupci — primjedba Dž. J.) verfolgen in erster Linie den Zweck Serbien die Durchfuhr und den Absatz seiner Erzeugnisse in der Monarchie zu erleichtern, um einerseits den Bestrebungen Serbiens, sich aus der wirtschaftlichen Einflusssphäre der Monarchie zu emanzipieren ein Grenze zu ziehen, und andererseits der serbischen Eisenbahnpolitik, die den Verkehrsinteressen der Monarchie abträglich ist, entgegenzutreten. Auf diesem Wege soll eine Besserung der gegenseitigen wirtschaftlichen und politischen Beziehungen angebahnt werden.« Ibidem.

Po jednom nacrtu iz jula 1913. godine predviđalo se sklapanje naknadnog sporazuma između Austro-Ugarske i Srbije uz trgovački ugovor od 27/14 jula 1910. godine. ABH, ZMF, Pr BH, Nr 1125/1913. Nachtragsübereinkommen zum Handelsvertrag von 27/14 Juli 1910.

⁴⁴⁾ Kao napomene 39 i 40.

⁴⁵⁾ Kao napomena 40.

⁴⁶⁾ HHStA Kabinettsarchiv, Ungarische Ministerratsprotokolle K. Z. XII od 20. VI 1913.

⁴⁷⁾ Kao napomena 40.

smislu Mensdorf je, izvršavajući Berchtoldov nalog, podijelio noticu na konferenciji ambasadora 15. marta 1913. godine, o kojoj se nije diskutovalo.⁴⁸⁾

Na konferenciji od 31. marta 1913. godine ruski ambasador Bencendorff predao je odgovor svoje vlade, koja je zastupala stav da oduzete teritorije ne podliježu ugovornim obavezama države koja je njima ranije vladala, nego naprotiv da se na ta područja treba eo ipso da primjenjuju ugovori države koja ih anektira. Ruska vlada je ukazivala na to kako je to u skladu sa principima i doktrinom međunarodnog prava pozivajući se na gledišta poznatih naučnih autoriteta iz te oblasti (Bonfils, Huber i Oppenheim). Kao na presedan iz prakse, s ruske strane se ukazivalo na pripajanje turskih teritorija Rusiji nakon rusko-turskih ratova, a osobito rata 1877—78, kad nije bilo riječi o nametanju Rusiji, čak ni provizorno režima kapitulacija. Ruska vlada je smatrala da se Austro-Ugarska u datom slučaju ne može pozivati u korist svoga prijedloga kao na presedan na odredbe Berlinskog ugovora (čl. 8, 37. i 49), jer se tada radilo o priznanju suvereniteta ili polusuvereniteta balkanskih država. Po mišljenju ruske vlade od momenta kad su sile oslobodile balkanske države od režima kapitulacija, nije moguće odobriti za-državanje tog režima na teritorijama koje anektiraju ove države.⁴⁹⁾ Međutim, i ovog puta na konferenciji je izostala diskusija o ovom problemu koji je Austro-Ugarska pokrenula.

Ovakav stav Rusije bio je u skladu sa cjelokupnom ruskom balkanskom politikom. Njeni imperijalistički planovi bili su koncentrisani na moreuze, a balkanske države, Srbija posebno, trebalo je da odigraju ulogu moćne prepreke austro-njemačkom nadiranju na Balkan. Za držanje Rusije prema ovom pitanju bilo je od posebnog značaja što je njen udio u spoljnoj trgovini i općenito privredi i finansijama Turske kao i balkanskih država, za razliku od ostalih velesila, bio neznatan.⁵⁰⁾ Rusija nije mogla biti uopšte pogođena likvidacijom privilegija evropskih sila na područjima bivše evropske Turske, pa je stoga i odmah zauzela ovakav odlučan i bezrezervan stav u pitanju održanja kapitulacionog režima.

Austrougarska diplomatija je nastojala da pobije rusku argumentaciju, pa je pokušala da pravno obrazloži i ekonomski motivira svoja stanovišta. Grofu Mensdorfu dato je 18. aprila 1913. godine opsežno uputstvo u tom smislu kako bi on mogao austrougarska gledišta prezentirati ostalim učesnicima Londonske konferencije.⁵¹⁾

U austrougarskom Ministarstvu inostranih poslova morali su inače priznati da je sa stanovišta teorije međunarodnog prava ispravno rusko gledište, da se na bivšim turskim teritorijama primjenjuju ugovori one države koja ih anektira. Međutim, istovremeno je ukazivano da rusko stanovište ne vodi računa o praksi, koja pokazuje da pomenuti princip nema prisilni nego samo dispozitivni karakter, i da se samo onda primjenjuje ako se ne stvori nikakva specijalna norma (npr. mirovni ugovor) o produženju važnosti postojećeg ugovornog režima na novo-

⁴⁸⁾ ČUA V, Nr 6129, VI Nr 6408.

⁴⁹⁾ ČUA VI Nr. 6408.

⁵⁰⁾ Vidi: A. Dž. P. Tejlor op. cit. str. 438, 455.; Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 27—28; S. Skoko, op. cit. str. 45—48.

⁵¹⁾ ČUA VI Nr. 6670.

zadobijenim područjima ili ako je aneksija naišla na bezrezervno, odnosno prećutno priznanje. Polazeći od toga da sile formuliraju uslove za preliminarni mir sa Turskom, Austro-Ugarska je insistirala na svom već zauzetom stanovištu u odnosu na problem ukidanja, odnosno ograničenja kapitulacionih prava na bivšim turskim teritorijama.⁵²⁾

Da bi se potkrijepilo austrougarsko gledište, naveden je primjer aneksije Koreje od strane Japana. Japan je, uprkos formalnom ukidanju ranijih ugovora između Koreje i stranih sila, pristao da carinski režim Koreje, izgrađen na osnovu pomenutih ugovora, ostane nepromijenjen još 10 godina. Tako je, i u doba kada se održavala Londonska konferencija ambasadora, položaj strane trgovine u Koreji bio izjednačen sa položajem japanske trgovine.⁵³⁾

Ukoliko Rusija i druge velesile ne bi prihvatile ovako obrazloženo austrougarsko gledište, grof Mensdorf je bio, prema dobijenoj instrukciji, dužan da ga podrobnije obrazloži praktičnim razlozima i privrednim interesima samih velesila. Pri tome se posebno isticalo da promjene na Balkanu za velesile nemaju samo izvanredan politički nego i privredni značaj. Jedno veliko carstvo, u kom su velesile zauzimale poseban privilegovani položaj, gubilo je najveći dio svog evropskog teritorija koji je prelazio u ruke malih balkanskih država. S austrougarske strane se podvlačilo da kulturni i privredni razvoj, kao i trgovački ugovori balkanskih država, nisu uopšte prilagođeni novim prilikama. Kao argument za svoju tezu, austrougarska diplomatija poteže još i tvrdnju da balkanske države neće moći svojim vlastitim privrednim snagama ovladati zadobijenim područjima, smatrajući već i zbog toga nužnim intervenciju velesila. U tom smislu formuliran je zahtjev Monarhije da se prelaz zadobijenih teritorija na nove posjednike veže za izvjesna ograničenja kako bi se interesi velesila bar donekle zaštitili. Isticalo se da bi ti interesi u protivnom bili prepušteni samovolji balkanskih država, da bi u tom slučaju likvidacija evropske Turske bila gotovo identična likvidaciji privrednih pozicija velesila na Balkanu. Po istoj ocjeni, nastupila bi potpuna izmjena u dotadanjem držanju velesila prema orijentalnim pitanjima ako bi se uređenje novih odnosa predalo u ruke balkanskih država.⁵⁴⁾

Austro-Ugarska je bila zainteresovana u prvom redu za očuvanje onih prava koja su po ugovorima sa Turskom pripadala velesilama na privrednom području (turski carinski sistem, oslobođenje trgovine od raznih daća i stranih državljana od poreza, prava brodarstva i konzularne intervencije), dok se između balkanskih država i velesila ne sklope novi sporazumi koji bi velesilama omogućili da se odreknu ranijih prava bez štete za vlastite privredne interese.⁵⁵⁾ Monarhija je na taj način u biti težila da Londonska konferencija zauzme stav prema pitanju privrednih ugovora sa balkanskim zemljama u odnosu na teritorije koje će one anektirati, analogan stavu koji je svojevremeno zauzeo Berlinski kongres. Inače, u pogledu kapitulacionih prava na području jurisdikcije Austro-Ugarska je, bez namjere da ih se odriče unaprijed, bila spremna da na njima uopšte ne insistira. S druge strane, ona je pridavala veliki

⁵²⁾ Ibidem.

⁵³⁾ Ibidem.

⁵⁴⁾ Ibidem.

⁵⁵⁾ Ibidem.

značaj očuvanju svog protektorata nad katoličkom crkvom u oblastima koje je zaposjela Srbija i Crna Gora, ali je u tom pogledu iz obzira prema Italiji ispoljavala veliku uzdržljivost kad je bio u pitanju teritorij Albanije.⁵⁶⁾

Na konferenciji ambasadora, održanoj 23. aprila 1913. godine, grof Mensdorf je iznio austrougarsku argumentaciju i uručio ambasadorima noticu koja je sadržavala stanovišta Austrougarske vlade u smislu primljene instrukcije. Međutim, i ovog puta izostala je diskusija, pa se Mensdorf morao ograničiti na čekanje odgovora učesnika.⁵⁷⁾ Ovaj potez Austro-Ugarske koincidirao je sa padom Skadra u ruke Crnogoraca i odlukom konferencije ambasadora o zajedničkom demaršu sila na Cetinju da se crnogorske trupe u najkraćem vremenu povuku.⁵⁸⁾

Skadarska kriza i opasnost od rata bili su apsorbivali tada pažnju evropske diplomatije a posebno Austro-Ugarske. Osim toga, evropske velesile, radeći na formuliranju uslova preliminarnog mira između Turske i balkanskih saveznika, imale su u vidu, — pored zaštite svojih neposrednih materijalnih interesa na bivšim teritorijama Turske, koji inače nisu bili identični, i svoje šire strateško-političke i privredne ciljeve. U sferi tih širih interesa i imperijalističkih antagonizama posebno mjesto pripadalo je i samim balkanskim državama, koje su postale značajan i relativno samostalan faktor u međunarodnim odnosima. Stoga se ubrzo pokazalo da Austro-Ugarska nije mogla računati sa širom solidarnošću velesila.

Francuska se inače najviše plašila ekonomske prevlasti Austro-Ugarske na Balkanu koja bi pogodila interese francuskog kapitala, pa je težište uputstva koje je primio francuski ambasador u Londonu Paul Cambon ležalo na suzbijanju austrougarske ekonomske hegemonije.⁵⁹⁾ Francuska industrija oružja bila je učvrstila svoje pozicije u Srbiji. Njeni interesi kao i interesi Banque Franco-Serbe, posredstvom koje je plasiran francuski zajmovni kapital, te konačno savez Francuske sa Rusijom bili su po riječima Hallgartena tri stupa na koje se oslanjao francuski imperijalizam kako u Srbiji tako i na Balkanu.⁶⁰⁾ Pored Srbije, bila je Bugarska, a osobito Grčka zahvaćena djelatnošću francuskog kapitala.⁶¹⁾ Snaženje balkanskih država, koje su obećavale brz i siguran uspon i uz to bile neprijateljski raspoložene prema njemačkom prodiranju na Istok, nagovještavalo je dalje mogućnosti za aktivnost francuskog kapitala. Nasuprot tome, uloženi kapital u Turskoj bio je nesiguran zbog opšte nestabilnosti i njemačke konkurencije.⁶²⁾ S druge strane, za francusku tešku i ratnu industriju, — koja je sa Poincareom, kao premijerom, došla, u stvari, na vlast u Francuskoj, prvorazredan značaj dobila je Rusija, a ne više tursko tržište čije je mnoge oblasti već bio monopolizirao njemački kapital. Inače, sa relativno malim učesćem u cjelokupnom turskom robnom uvozu (10,8% u 1910. godini), i daleko jače materijalnog

⁵⁶⁾ Ibidem.

⁵⁷⁾ OUA VI, Nr. 6805.

⁵⁸⁾ OUA, VI, Br. 6721; T. V. Sosnosky, op. cit. br. II, str. 332—333.

⁵⁹⁾ D. Đorđević: *Izlazak Srbije na Jadransko more...* op. cit. str. 130.

⁶⁰⁾ G. W. F. Hallgarten: op. cit. II Bd. str. 467; Up. S. B. Fay. *The Origins of the World War*. I Bd, New York 1929, str. 40.

⁶¹⁾ S. Skoko, op. cit. str. 38.

⁶²⁾ D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 39.

angažovanja u azijskoj Turskoj, Francuska je, kao glavni povjerilac Turske pri regulisanju privrednih pitanja na Balkanu proizašlih iz rata, bila prvenstveno zainteresovana za sudbinu bankarskog kapitala uloženog u turske finansije. Međutim, ona je svojim stavom prilikom početka pregovora o finansijskoj likvidaciji rata i obavezama plaćanja ranijih turskih područja snažno uticala na orijentaciju balkanskih država prema Antanti.⁶³⁾

Kako je u konkurentskoj borbi sa Njemačkom Engleska stalno gubila pozicije u Turskoj, i ona je težište svoje politike prebacivala na balkanske države uz istovremeno intenziviranje trgovine s njima. Gledajući u balkanskom savezu sve više branu kako protiv austro-njemačkog prodiranja, tako i zauzimanja Carigrada i moreuza od strane Rusije, Engleska je nastojala da u njemu ojača svoj uticaj bez štete po anglo-ruske odnose.⁶⁴⁾ Dok su interesi njemačkog kapitala, koji je koristio sve oblike ekspanzije i prostirao se po cijeloj Turskoj, ipak bili koncentrirani u srcu Otomanskog carstva, u Carigradu i Maloj Aziji, Englezi su bili specijalno ekonomski zainteresovani za područje Perzijskog zaliva. Inače, u poređenju sa dobicima koji su se tada nudili vodećim imperijalističkim državama u azijskoj Turskoj, ekonomska dobit na Balkanu bila je sasvim malena. Upravo balkanskim ratovima aktuelizirano je u međunarodnim odnosima pitanje budućnosti azijske Turske,⁶⁵⁾ pa su već u maju 1913. godine otpočeli englesko-njemački pregovori o njihovim interesima u Turskoj, koji su doveli do sporazuma o Bagdadskoj željeznici.⁶⁶⁾

Mada su se njemački i austro-ugarski strateško-politički interesi na Balkanu umnogome podudarali, na ekonomskom području oni su se sukobljavali, jer je njemački kapital uveliko potiskivao austrijski, kao što je ugrožavao i francuski. Po izbijanju rata karakteristično je neodlučno držanje Berlina prema Balkanu, što je bilo od presudnog značaja za austrougarsku politiku. U Njemačkoj, koja je inače vodila politiku zaštite Turske i bila duboko zainteresovana za održanje Austro-Ugarske kao velesile, postojalo je i uvjerenje da bi pobjede balkanskih nacionalnih država mogle donijeti koristi.⁶⁷⁾ U toku, pak, razvoja balkanske krize nisu izostali ni izvjesni koraci njemačke diplomatije sračunati na zadobijanje naklonosti balkanskih država pa, čak, i Srbije, dok je u odnosu prema Grčkoj Njemačka iz dinastičkih razloga imala posebne obzire.

Austro-Ugarska je računala sa podrškom Njemačke i Italije svome stavu u odnosu na zadržavanje kapitulacionog režima na bivšim turskim područjima.⁶⁸⁾ Međutim, privredne i političke koristi od tog režima nisu za Njemačku, a pogotovo za Italiju, kojoj je nova konstelacija na Balkanu pružala mogućnosti za dalju privrednu i političku penetraciju, mo-

⁶³⁾ Up. A. Dž. P. Tejlor: op. cit. str. 440, 441, 455; Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 27, 83, 84. G. W. F. Hallgarten, op. cit. II Bd, str. 373, 374.

⁶⁴⁾ Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 26, 280, 281, 530, 535, 562, 569. S. Skoko, op. cit. str. 42—45.

⁶⁵⁾ A. Dž. P. Tejlor, op. cit. str. 453—458.

⁶⁶⁾ G. W. F. Hallgarten, op. cit. Bd. II, str. 422.

⁶⁷⁾ A. Dž. P. Tejlor, op. cit. str. 442; Up. D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* str. 42—43.

⁶⁸⁾ OUA VI Nr. 6665, 6670.

gle imati ni izdaleka istovetan značaj kao za Monarhiju. Ali, i sama Austro-Ugarska, koja je bila zaokupljena Skadarskom krizom i istovremeno nastojala da odvoji Bugarsku od saveznika i privuče je Trojnom savezu,⁶⁹⁾ nije mogla dugo ostati na zauzetom stanovištu u odnosu na pitanje režima kapitulacija. Rusko protivljenje austrougarskom prijedlogu i rezultati pregovora koje je vodio graf Berchtold dali su povoda Mensdorfu da izrazi svoje mišljenje kako bi insistiranje na unošenju austrougarskih rezervi u pogledu kapitulacionih prava u tekst preliminarnog mirovnog ugovora moralo bitno usporiti zaključenje mira,⁷⁰⁾ što je opet bilo protivno intencijama austrougarske politike i nastojanjima Bugarske, koju je Monarhija podržavala. Berchtold je forsirao okončanje pregovora o preliminarnom miru, jer se morao energično suprotstavljati pokušajima da se dovedu u pitanje već postignuti rezultati austrougarske diplomatije u Londonu u pogledu određivanja sjevernih granica Albanije.⁷¹⁾

Austro-Ugarskoj nije preostajalo drugo nego da i ona prihvati preliminarni mirovni ugovor u obliku koji je na osnovu ranijeg engleskog nacрта izradio francuski ambasador P. Cambon. U pogledu zaštite svojih ekonomskih interesa na bivšim turskim područjima, velesile su mogle postići u Londonu saglasnost samo utoliko što su odbile zahtjev balkanskih država za ratnom odštetom i ugovorom predvidjele da jedna internacionalna komisija u Parizu rješava finansijska pitanja proizašla iz rata, (čl. VI). Ona je trebalo da odlučuje o učešću država nasljednica evropske Turske i finansijskim obavezama Osmanskog carstva koje otpadaju na teritorije koje će im pripasti. Monarhiji je, pak, pošlo za rukom da Londonska konferencija prizna delegatima balkanskih država samo savjetodavno pravo glasa u pariskoj finansijskoj komisiji,⁷²⁾ koja inače nije mogal doći ni do kakvog pozitivnog rezultata prije sporazuma velesila o njihovim pravima i međusobnim obavezama, kao i općenito o ostatku Turskog carstva.⁷³⁾

U pogledu pitanja koja se odnose na trgovinu preliminarni mirovni ugovor je samo predviđao, jednako kao i za pitanje jurisdikcije, državljanstva i ratnih zarobljenika, da će biti regulisana posebnim konvencijama (čl. VII). Odlučivši se da ne insistira na unošenju u ugovor odredaba koje se odnose na prava iz turskih kapitulacija na teritorijama koje će biti anektirane od strane saveznika, austrougarska vlada je, i dalje načelno podržavajući svoje ranije prijedloge, dala pristanak na tekst preliminarnog mirovnog ugovora. Ona je, međutim, učinila to uz ogradu da će svoju saglasnost teritorijalnim promjenama na Balkanu koje će rezultirati iz podjele bivših područja Turske i priznanja prava posjeda učiniti zavisnim od regulisanja pokrenutih pitanja u smislu svojih želja. Sada je Berchtold smatrao preliminarni mir kao utanačenje ratujućih strana kojim se prava trećih sila ne mogu tangirati, bez obzira na to što su one sudjelovale u njegovom ostvarenju. Stanovište Austro-Ugarske u obliku vladine izjave primljeno je na prijedlog grofa

⁶⁹⁾ ŐUA, VI Nr. 6862.

⁷⁰⁾ ŐUA, VI Nr. 6805.

⁷¹⁾ Vidi: T. V. Sosnosky, op. cit. Bd. II, str. 340—341; Up. M. Đurišić, *Prvi balkanski rat — 1912—1913*, knj. III, Beograd 1960, str. 393—400.

⁷²⁾ ŐUA, VI Nr. 6936, 6941, 7034, 7095.

⁷³⁾ G. W. F. Hallgarten, op. cit. Bd. II, str. 421.

Mensdorfa u Resumè Londonske konferencije 20. maja 1913. godine. Odstupanje od svog prvobitnog stava, austrougarska vlada je formalno motivirala time što preliminarni mir ne specificira površinu teritorija koje će anektirati svaka od balkanskih država, pa se i regulisanje pitanja kapitulacionih prava rezervira za docnije, kad će biti potpuno jasno u pogledu dijelova teritorija koji će pripasti svakoj pojedinoj državi.⁷⁴⁾

Međutim, Austro-Ugarskoj nije docnije pošlo za rukom ni da u Statut Albanije proturi svoj prijedlog odredaba o održanju kapitulacionog režima. One su bile tako formulirane da su izazvale podozrenje drugih sila zbog tendencije koja je u njima izražena da se obezbijedi u Albaniji privilegirani položaj Monarhiji i Italiji.⁷⁵⁾

Premda duboko zainteresovana za održanje odnosa iz doba turske vladavine, Austro-Ugarska nije mogla više insistirati da se na teritorijama, oduzetim od Turaka, zadrži i turski carinski sistem, ier je to bilo potpuno nerealno. U tom pogledu ona je najviše mogla reflektirati kao, na primjer, u nacrtu sporazuma sa Srbijom iz jula 1913. god. da se do uključjenja novozadobijenih krajeva u srpsko carinsko područje ne naplaćuju veće carine na uvoz austrougarskih proizvoda od dotadanih turskih carina.⁷⁶⁾ Da bi osigurala svoje privredne i političke interese na Balkanu nakon promjena koje su bile izazvane ratom, Austro-Ugarska se morala orijentisati na direktne pregovore sa balkanskim državama na osnovu Programa, koji je formulirala u februaru 1913. godine. Međutim, kao što je poznato, Pašić je u jesen 1913, prilikom susreta sa Berchtoldom u Beču, diskutujući o pitanju uređenja privrednih odnosa između Srbije i Monarhije, izrazio gledište da su aneksijom novih krajeva Srbiji kapitulaciona prava ugašena.⁷⁷⁾ pa je i taj problem zajedno sa kompleksom drugih privrednih i političkih pitanja u austro-srpskim odnosima ostao i dalje otvoren.

Značajan finansijski interes imale su obje države Monarhije za održanje status quo-a pri proizvodnji, otkupu i eksportu makedonskog duhana. Stoga je već sredinom decembra 1912. godine bilo naloženo grofu Mensdorfu da u tom pogledu formulira rezerve Austro-Ugarske ako bi se na Londonskoj konferenciji diskutovalo i o priključenju makedonskih teritorija Drame i Kavale Bugarskoj.⁷⁸⁾ Kavalska oblast, između rijeke Meste i Strume, i oblast u koju su ulazili solunski i skopski sandžak sa dijelom srbičkog i bitoljskog sandžaka predstavljali su najznačajnija područja za proizvodnju i trgovinu duhanom. Najvažniji po vrijednosti izvozni artikal iz Soluna bio je duhan. U Turskoj kao ni Bugarskoj, za razliku od situacije u Srbiji, duhan nije bio državni monopol, ali mu je u Turskoj sloboda proizvodnje bila donekle ograničena.⁷⁹⁾ Po ocjeni jednog lokalnog austrougarskog funkcionera iz Bosne, Srbija je mogla iz

⁷⁴⁾ ÖUA VI, Br. 6936, 6941, 7084, 7095.

⁷⁵⁾ ÖUA VI, Nr. 6554, 7775; 7855, 7902; 8070, 8147.

⁷⁶⁾ ABH, ZMF, Pr. BH, Nr. 1125/1913. Nachtragsübereinkommen zum Handelsvertrag vom 27/14 Juli 1910.

⁷⁷⁾ ÖUA, VII Nr. 8813; Up. H. Hantsch, op. cit. II Bd. str. 490; H. Uebersberger, *Oesterreich zwischen Russland und Serbien*, Köln—Graz, 1958, str. 182.

⁷⁸⁾ ÖUA V, Nr. 4924.

⁷⁹⁾ O proizvodnji i prometu duhana u evropskoj Turskoj vidi M. Dimitrijević, op. cit. str. 123—124.

novih oblasti samo za duhan koji je odličnog kvaliteta, izdajući ga u zakup kao monopol, dobiti oko 80 miliona franaka godišnje.⁸⁰⁾

Austrijska i ugarska duhanska režija uživale su do balkanskog rata na osnovu austro-turskog ugovora iz 1862. godine niz pogodnosti u odnosu na nabavku makedonskog duhana, pa je održanje dotadanjeg stanja formulirano i u Programu za privredne sporazume sa balkanskim državama od 16. i 17. februara 1913. kao poseban cilj austrougarske politike. U tom smislu Programom se predviđalo da se za pomenute režije osigura i dalje pravo slobodnog i direktnog otkupa duhana od proizvođača i preprodavalaca, slobodno lagerovanje otkupljenog duhana u vlastitim magacinima, kao i nesmetan i slobodan od dažbina izvoz. Međutim, ipak se uzimala u obzir i eventualnost da se za Srbija i Bugarska, djelimično ili u potpunosti, uvedu na novim teritorijama duhanski monopol, pa je u tom slučaju bilo predviđeno da se za austrijsku i ugarsku duhansku režiju izdjevstvuju izvjesne povlastice.⁸¹⁾ S obzirom na situaciju s početka 1913. godine i izvršeno zaposjedanje pojedinih dijelova Makedonije od strane balkanskih država, austrijska i ugarska duhanska režija nisu tada pokazivale naročit interes za problem uvoza duhana iz Grčke, kao što se nisu mnogo zanimala ni za duhan iz Crne Gore.⁸²⁾

Najvažnije mjesto u austrougarskom Programu od 16. i 17. februara pripadalo je željezničkoj politici koja je imala da posluži kao osnovni faktor privredne penetracije i političkog uticaja Monarhije na Balkanu nakon dubokih političkih promjena koje su rezultirale iz poraza Turske.

Već na samom početku balkanskog rata na Ballplatzu se smatralo da zaposjedanje Sandžaka, kao izlazne kapije za austrougarsku privrednu ekspanziju, od strane Srbije ili Crne Gore, može da se za Monarhiju donekle kompenzira odgovarajućim saobraćajno-političkim sporazumima.⁸³⁾ Uskoro potom, kao što je poznato, aktuelizirani su pojedini stari austrougarski planovi o gradnji pojedinih željezničkih pruga na Balkanu. Najprije, u nastojanju da se spriječi teritorijalni izlaz Srbije na Jadransko more i njen eksport učini zavisnim od Monarhije, oživljena je u austrougarskom Ministarstvu inostranih poslova ideja bosanske transverzale koja bi gradnjom kraće pruge na srpskom teritoriju (Užice—Vardište) omogućila Srbiji pristup na Jadran preko dalmatinskih luka.⁸⁴⁾ Međutim, u Berchtoldovim političkim kombinacijama sredinom decembra 1912. godine pominje se ponovo gradnja sandžačke željezničke pruge kao uslov za saglasnost Monarhije za gradnju srpske dunavsko-jadranske željezničke pruge.⁸⁵⁾ Početkom novembra 1912. godine J. Redlich je, s obzirom na austrougarske političke interese u Albaniji, ukazivao Berchtoldu na potrebu željezničke veze Dalmacije sa Dračom koja bi se odatle produžila do Bitolja.⁸⁶⁾ Zemaljski poglavar Bosne i Herce-

⁸⁰⁾ ABH Priv. Reg. 39/1913. Deftedarević Potioreku Sarajevo 3. I 1913.

⁸¹⁾ Kao napomena 40.

⁸²⁾ Ibidem.

⁸³⁾ OUA IV, Nr. 4118; vidi V. Čorović op. cit. 376—379; H. Uebersberger op. cit. str. 88.

⁸⁴⁾ OUA IV Nr. 4170, 4317, 4351; V. Čorović, op. cit. 380, 391; D. Đorđević, *Izlazak Srbije na Jadransko more...* 20, 21. str.

⁸⁵⁾ OUA V Nr. 4924.

⁸⁶⁾ J. Redlich, op. cit. Bd I, str. 167.

govine general O. Potiorek, jedan od najizrazitijih predstavnika agresivnog militarističkog kursa, izlažući svoje poglede na uređenje odnosa sa balkanskim susjedima, iznio je početkom januara 1913. god. zahtjeve za gradnju niza priključnih pruga na bosansku željezničku mrežu (1. Užice—Vardište, 2. od Bijeljine—Janje preko Valjeva do spoja sa prugom u dolini Morave, 3. od Sarajeva do priključka na orijentalnu željeznicu Mitrovica—Solun, 4. od Trebinja ili Konjica preko Nikšića i Podgorice do Skadra) kao i općenito svoje prijedloge u pogledu željezničke i saobraćajne politike na Balkanu.⁸⁷⁾

Različite težnje i interesi koji su u ovim momentima došli do izražaja u odnosu na problem austrougarske željezničke politike na Balkanu, našli su svoju rezultantu u Programu usvojenom 16. i 17. februara 1913. godine, mada ni tada nisu mogli biti uklonjeni svi uzroci za pojavu novih nesuglasica između pojedinih uticajnih faktora u Monarhiji.

Programom je na prvom mjestu bilo predviđeno da se principijelno utvrdi pravo Austro-Ugarske da izgradi i eksploatiše tri željezničke linije putem društva koje će ona označiti uz osiguranje svog odgovarajućeg uticaja na formiranje tarifa. To su bile pruge kojima je iz političkih razloga austrougarsko Ministarstvo inostranih poslova pridavalo veliki značaj:

1. Linija kroz Crnu Goru i Albaniju do priključka na grčku željezničku mrežu uz obavezu Grčke na izgradnju potrebnih priključaka.

2. Sandžačka pruga, Uvac—Mitrovica ili druga podesna veza između bosanske i orijentalne željezničke mreže.

3. Produženje željezničke pruge od Bitolja prema Jadranskom moru.

Za slučaj da Austro-Ugarskoj pođe za rukom da kupovinom akcija orijentalnih željeznica ostvari kontrolu nad njima, u Programu je bilo predviđeno očuvanje prava na eksploataciju linija Mitrovica—Solun i Solun—Bitolj u korist postojećeg društva ili društva koje će odrediti austrougarska vlada. U protivnom, trebalo je na drugi način osigurati uticaj na formiranje tarifa u austrougarskom saobraćaju sa Solunom na cijeloj budućoj ruti Uvac—Mitrovica—Solun, kao i na liniji od Jadrana preko Bitolja do Soluna. Program, međutim, nije uopće prejudicirao odluke vlada obiju država Monarhije o direktnom ili indirektnom učešću u finansiranju gradnje novih pruga.⁸⁸⁾

U pogledu samog Soluna Austro-Ugarska je u programu postavila sebi za cilj da se on, bez obzira kojoj će državi pripasti, proglašava slobodnu luku u kojoj bi Monarhija trebalo da ima odlučujući uticaj.⁸⁹⁾

Programom je dalje bilo predviđeno da Austro-Ugarska vrši uticaj na što skoriju gradnju:

1. Željezničkog priključka Užice—Vardište. U pregovorima sa Srbijom trebalo je taj problem pokrenuti i uticati da Srbija da sigurne garancije da će u roku od cca 3 god. izgraditi pomenuti priključak i uključiti sa Monarhijom odgovarajuće tarifne sporazume, dok bi se na austrijski trošak u jadranskim lukama preduzele potrebne mjere za tranzit žive stoke iz Srbije. Ovaj stav mogao je ući u program tek nakon postignutog kompromisa austrijske sa ugarskom vladom, koja je ovaj

⁸⁷⁾ Vidi. Dr. H. Kapidžić, *Skadarska kriza ... Godišnjak XIII*, str. 15—16, 40—43.

⁸⁸⁾ Kao napomena 40.

⁸⁹⁾ Ibidem.

priključak smatrala štetnim po ugarske saobraćajne interese. Stoga je u Programu bilo izričito naglašeno da za obavezu koju u tom pogledu ima preuzeti Srbija Monarhija ne treba da plati nikakvim posebnim ustupcima.⁹⁰⁾

2. Stvaranje jedne nove veze Monarhije sa Carigradom i Solunom kroz Rumuniju i Bugarsku, koje su već duže vremena vodile međusobne pregovore o uspostavljanju novog željezničkog priključka preko Dunava. Preko njega i postojećih rumunskih i bugarskih linija Austro-Ugarska je mogla da dobije jednu drugu istočnu željezničku vezu sa Solunom i Carigradom nezavisnu od srpskih željeznica.⁹¹⁾ Uspostavljanje ove nove veze sa Orijentom bilo je općenito u skladu sa Berchtoldovom politikom prema Bugarskoj i Rumuniji, ali se ostvarenju te ideje ubrzo ispriječilo narastanje rumunsko-bugarskog antagonizma, što je bilo suprotno intencijama austrougarske politike na Balkanu.

3. Uspostavljanje priključka od grčkih željeznica do linije Skoplje—Solun.⁹²⁾

Istovremeno u Programu se Austro-Ugarska saglašavala sa gradnjom srpske dunavsko-jadranske željezničke pruge sa ishodištem u jednoj albanskoj luci na Jadranu, kao i sa osiguranjem za Srbiju jednog slobodnog područja u izlaznoj luci.⁹³⁾ Međutim, paralelno s tim, imalo se u vidu preduzimanje niza mjera saobraćajne politike koje treba da paraliziraju negativan uticaj kako jadranske željeznice tako i eventualno drugih željezničkih pruga koje bi bile suprotne austrougarskim saobraćajnim interesima.

Saobraćajni interesi Monarhije na Balkanu bili su do izbijanja rata 1912. zaštićeni Željezničkom konvencijom sa Srbijom iz 1880. god. i analognim odredbama četvorne konvencije između Austro-Ugarske, Turske, Srbije i Bugarske iz 1883. godine (convention a quatre), kojima je bio utvrđen princip najvećeg povlašćenja za internacionalni saobraćaj, paritetan tretman stranih i domaćih transporta i sloboda tranzita. Programom je bilo predviđeno da se pomenuti sporazumi održe i u skladu sa novom situacijom dopune, te da se njihova načela priznaju i za one željezničke linije od internacionalnog značaja koje nisu bile obuhvaćene četvornom konvencijom. U odnosu na Srbiju imalo se izdještovati proširenje konvencije iz 1880. na nove linije. U tu svrhu trebalo je konkretno utanačiti sljedeće:

a) utvrditi princip da balkanske države prihvate obaveze koje je Turska preuzela na osnovu četvorne konvencije u pogledu linija koje leže na području koje će njima pripasti;

⁹⁰⁾ Ibidem.

⁹¹⁾ »Mit Hilfe dieses Ausschlusses und der bereits bestehenden bulgarischen und rumänischen Linien wäre Österreich-Ungarn die Möglichkeit geboten, einen zweiten östlichen und von den serbischen Linien unabhängigen Anschluss nach Konstantinopel einerseits und Salonik andererseits zu erlangen, was verkehrspolitisch von nicht zu unterschätzender Wichtigkeit wäre«. Ibidem.

⁹²⁾ Ibidem: Želje bosanske uprave za uspostavljanje željezničkog priključka između Loznice i Janje, kao krajnje tačke jedne linije koja treba da se izgradi na bosanskoj strani i poveže sa ugarskim željeznicama zajedničko ministarsko vijeće primilo je na znanje a isto tako i želje u pogledu regulisanja Dvine i granice prema Sandžaku, razotružanje graničnog stanovništva i organizacije žandarmerije. Međutim, ove želje nisu bile unesene u Program.

⁹³⁾ Ibidem.

b) isključiti, bar u importnom pravcu, mogućnost da neka balkanska željeznica da posebno tarifno povlašćenje, vezano za porijeklo robe iz određene zemlje za transport brodovima pod određenom zastavom ili od strane određene firme, a takođe i za prevoz na određenoj riječnoj ili pomorskoj relaciji. Nasuprot tome, mogle bi balkanske države protežirati svoj pomorski eksport na određenim željezničkim prugama. Međutim, to se imalo vezati za uslov da se roba transportira brodovima one države kojoj pripada utovarna luka.⁶⁴⁾ Ova ograničenja imala su prvenstveno smisao da u konkurentskoj borbi sa drugim državama jače dođe do izražaja prednost geografskog položaja Monarhije i njene blizine balkanskom tržištu.⁶⁵⁾

c) težiti sklapanju jednog sporazuma o tome da će prilikom revizije postojećih direktnih željezničkih tarifa između Austro-Ugarske i balkanskih država unapređenje međusobnog saobraćaja biti vodeće načelo i da izmjenom teritorijalnih odnosa neće nastupiti povećanje važećih tarifa.⁶⁶⁾

Program je imao u vidu proširenje četvorne konvencije:

1. na sve dosad postojeće privatne linije u evropskoj Turskoj (osobito na liniji Solun—Bitolj i Solun—Dedeagač);

2. na sve linije koje su u Programu navedene da treba da se grade;

3. na sve odvojne linije od željeznica obuhvaćenih četvornom konvencijom u pravcu neke luke na egejskom ili jadranskom moru ili prema nekoj tački gore pomenutih privatnih linija;

4. na sve linije koje polaze od jedne srpske ili bugarske morske ili dunavske luke;

5. na sve grčke željeznice koje uspostavljaju vezu između sjevernih priključnih linija i Pireja.⁶⁷⁾

Očuvanje prava postojećih privatnih željeznica u evropskoj Turskoj bio je jedan od ciljeva austrougarske politike kome je bio pridavan naročit značaj, pa se u Programu posebno podvlačilo da balkanske države kao pravni nasljednici Turske treba da prime sve ugovorne obaveze koje je u pogledu privatnih željeznica preuzela Turska.⁶⁸⁾ Inače, sve obaveze koje su u odnosu na gradnju željeznica i uopće željezničku politiku prozile za balkanske države iz Programa trebalo je da se utvrde u formi separatno zaključenih željezničkih konvencija Austro-Ugarske sa Srbijom, Bugarskom, Crnom Gorom i Grčkom. Pri tome, ugovori sa Srbijom i Bugarskom činili bi dopunu već postojećih konvencija. U pogledu Albanije, koja se još nije bila konstituirala kao država, moglo se tada planirati samo općenito osiguranje austrougarskih prava predviđenih Programom. Što se tiče rumunsko-bugarskih linija, imalo se u vidu sklapanje jedne konvencije između Austro-Ugarske, Rumunije i Bugarske po uzoru na četvornu konvenciju iz 1883. godine. Izvan okvira pomenutih

⁶⁴⁾ Ibidem.

⁶⁵⁾ O saobraćajnim i tarifnim problemima na Balkanu po uspostavljanju željezničke veze Beča sa Carigradom i Solunom i nepovoljnim uslovima za direktan željeznički promet za Austro-Ugarsku zbog tarifnih kombinacija željeznica balkanskih država sa parobrodarskim društvima drugih zemalja vidi: R. M. Dimtshoff, *Das Eisenbahnwesen auf der Balkanhalbinsel*. Bamberg 1894, str. 186—197.

⁶⁶⁾ Kao napomena 40.

⁶⁷⁾ Ibidem.

⁶⁸⁾ To se odnosilo najpre na orijentalne željeznice kao i na željezničke linije Solun—Bitolj i Solun—Dedeagač. Ibidem.

konvencija, trebalo je posebno sklopiti ugovor između Austro-Ugarske i balkanskih država o pitanju revizije direktnih željezničkih tarifa u smislu kako je to u Programu formulirano.⁹⁹⁾

Program za privredne sporazume sa balkanskim državama od 16. i 17. februara 1913. godine upotunjavali su još stavovi koji su se odnosili na poštanski i telegrafski saobraćaj, plovidbu u obalnim vodama i lukama na Levantu, kao i o sklapanju konvencije sa Srbijom o plovidbi na Dunavu. Interesantno je napomenuti da se predviđalo napuštanje postojećih austrijskih poštanskih ureda na bivšem turskom području, izuzev u Albaniji, gdje se imalo u vidu u buduće osnivanje i ugarskih poštanskih ureda. Takođe, planirano je bilo uspostavljanje jednog podmorskog kabla koji bi vodio od Trsta do Valone u Albaniji, pa onda dodirujući neka mjesta u Grčkoj išao dalje do Jafe u Palestini, a odatle do El Ariša ili nekog drugog mjesta u blizini Port Saida.¹⁰⁰⁾

Cijelom Programu dale su snažan pečat koncepcije grofa Berchtolda, koji je željeznicama namijenio ulogu posebnog spoljopolitičkog instrumenta. Berchtold je sebi postavio zadatak da politički i privredni uticaj Monarhije u balkanskim državama održava i jača, dokle god to bude moguće upotrebom mirnih sredstava.¹⁰¹⁾ Tom cilju trebalo je da posluži i kupovina 51.000 akcija orijentalnih željeznica od strane jednog sindikata austrijskih i ugarskih banaka¹⁰²⁾ koju je svesrdno podržao Berchtold čim su njihovi raniji vlasnici, Njemačka banka i švajcarske banke, ponudili da ih prodaju. Tražeći odmah po usvajanju Programa već u februaru 1913. saglasnost austrijske i ugarske vlade za obavljanje ove poslovne transakcije, koja je Austro-Ugarskoj trebalo da osigura dominantan uticaj na postojeće i buduće željezničke veze na Balkanu, Berchtold ju je na zajedničkom ministarskom vijeću 21. februara 1913. godine motivirao sljedećim potrebama:¹⁰³⁾

1. Radi osiguranja slobodnog prolaza za trgovinu Monarhije prema Solunu. Ovaj momenat je istican s obzirom na to da će bivši turski teritoriji biti podijeljeni među raznim državama, pa je austrougarska trgovina u slučaju priključka bosanske željezničke mreže na liniju Mitrovica—Solun imala ubuduće da računa sa više tuđih teritorija i željezničkih uprava. To je, po Berchtoldovom mišljenju, bilo moguće preduprijeti održanjem privatne eksploatacije u korist postojećeg društva ili njegovog nasljednika koje treba da obrazuje sindikat austrijskih i ugarskih

⁹⁹⁾ Ibidem.

¹⁰⁰⁾ Ibidem.

¹⁰¹⁾ Angesichts der Umstürzbewegung auf dem Balkan habe es sich der Vorsitzende als verantwortlicher Leiter der auswärtigen Politik der Monarchie zur Aufgabe gestellt, den politischen und wirtschaftlichen Einfluss der Monarchie in den Balkanstaaten, umsolange dies möglich sei, mit friedlichen Mitteln aufrechtzuerhalten und zu stärken. Dies habe den Anlass dazu gegeben, Mittel und Wege zu suchen, um Österreich-Ungarn eine Einflussnahme auf die dortigen Eisenbahnverhältnisse zu sichern«. HHStA PA XL, Interna k. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 504, od 21. II 1913.

¹⁰²⁾ Sindikat je trebalo da sačinjavaju Oesterreichische Bodenkreditanstalt, Wiener Bankverein, Anglo-Oesterreichische Bank, Ungarische Kreditbank i Pester Kommerzbank. Ibidem, Up. sastav docnije obrazovanog austro-ugarskog konzorcija i učešću pojedinih banaka Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 740.

¹⁰³⁾ Kao napomena 101.

banaka.¹⁰¹⁾ Dalje, posjed ovih željeznica, u slučaju ako bi osiguranje privatne eksploatacije naišlo na veće teškoće, trebalo je da Austro-Ugarskoj dâ u ruke efikasno sredstvo da ona utvrdi ili bar utiče na uslove odricanja od privatnog poslovanja.

2. Radi sticanja preimućstva u odnosu na druge konkurente koji bi pretendovali na gradnju pruga preko Albanije — što se praktično odnosilo na Italiju, Društvo za eksploataciju istočnih željeznica posjedovalo je koncesiju za gradnju željeznice prema Jadranu, od Mrdara ka Prištini i od Skoplja prema Gostivaru, dok je društvo koje je imalo u posjedu prugu Solun—Bitolj raspolagalo sličnom povlasticom za jednu alternativnu liniju od Bitolja u pravcu Valone ili Drača. Ove koncesije trebalo je da pređu na sindikat austrougarskih banaka, jer je Berchtold smatrao neophodnim da Austro-Ugarska učvrsti svoje pozicije i osigura svoj uticaj na buduću albansku željezničku mrežu. Pri tome je Društvo za eksploataciju orijentalnih željeznica trebalo da iz svoje gotovine otkupi akcije pruge Solun—Bitolj, tako da je za austrijske i ugarske banke dolazio praktično u pitanje samo otkup 51.000 akcija istočnih željeznica.

3. Posjedovanjem akcija pomenutih društava Austro-Ugarska bi stekla takve pozicije u rješavanju željezničkih pitanja zapadnog Balkana, kakve ne bi mogla ni na kakav drugi način dobiti. Imajući u posjedu postojeće linije na zapadnom Balkanu, stvorilo bi se po zamisli Berchtolda jedno jezgro, odakle je uz pomoć francuskog i belgijskog kapitala¹⁰⁵⁾ trebalo dalje da se popunjava željeznička mreža. Berchtold je naglašavao veliku političku vrijednost utvrđivanja austrougarskog uticaja na željeznice zapadnog dijela Balkanskog poluostrva, i to specijalno s obzirom na albansku politiku Monarhije.

Mada je Berchtoldu, koga je podržavao ministar rata Krobotin, pošlo za rukom da na kraju dobije saglasnost vlada obiju država Monarhije i koncem aprila 1913. god. realizira otkup akcija orijentalnih željeznica, to je bilo propraćeno prilično jakim otporom i izrazima rezervi kako u pogledu same svrsishodnosti predviđanja finansijske transakcije, tako i u odnosu na pojedine dijelove već usvojenog Programa. Predsjednik austrijske vlade K. Stürgkh izražavao je sumnju u to da će balkanske države priznati pravno stanje i odnose kao u doba Turske, što protivriječi shvatanju državnog suvereniteta. On je ukazivao na to da će se balkanske države, a osobito Srbija, suprotstaviti učvršćenju austrougarskog uticaja na svojim željeznicama. Stürgkh je strahovao da bi iz tog mogle nastati komplikacije koje bi ugrozile miran razvoj odnosa sa balkanskim državama.¹⁰⁶⁾

¹⁰⁴⁾ Društvo za eksploataciju istočnih željeznica dobilo je 1908. od Porte koncesiju za gradnju pruge Mitrovica—Uvac.

¹⁰⁵⁾ O odnosima između austrijskih i francuskih finansijskih krugova, posebno u vezi sa projektom internacionalizacije orijentalnih željeznica u 1914. godini. Vidi G. W. F. Hallgarten, op. cit. II bd. 467, 468 i Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 748 i dalje. O kombinacijama u toku 1912, 1913. i 1914, da francuski kapital učestvuje u finansiranju izgradnje bosanskih željeznica, vidi. F. Hauptmann, *Finansiranje bosansko-hercegovačkog željezničkog programa iz godine 1913. Radovi* izd. Filozofskog fakulteta u Sarajevu, knj. I, Sarajevo 1963, str. 124—125.

¹⁰⁶⁾ »Hieraus seien Verwicklungen zu befürchten, welche der politischen Beziehungen zu den Balkanstaaten gefährden könnten«, HHStA XL PA XL Interna K. 311 Gemeinsame Ministerratsprotokolle GMKPZ 504 od 21. II 1913.

Sličnu bojazan izražavali su i drugi austrijski ministri. Austrijski ministar trgovine Schuster upozoravao je da će planirana finansijska operacija izazvati povećanje nenaklonosti Srbije i Bugarske prema Monarhiji, da će negativno uticati na trgovinske pregovore i otežati ostvarenje drugih, možda značajnijih privrednih zahtjeva. Predstavnici kako austrijske tako i ugarske vlade izražavali su skepsu da će balkanske države osobito respektovati povlastice Društva orijentalnih željeznica koje su i u odnosu na Tursku stajale na slabim nogama. One će insistirati na podržavljenju u čemu ih ne sprečava zaključak Londonske konferencije u pogledu očuvanja prava željezničkih društava u Turskoj.¹⁰⁷⁾

Zanimljivo je da je, suprotno Berchtoldovim gledištima, austrijski ministar saobraćaja Forster smatrao da u saobraćajnom pogledu nema potrebe za jednom novom direktnom željezničkom linijom prema Solunu pod uticajem Monarhije preko Mitrovice, budući da je za Austro-Ugarsku kopneni saobraćaj sa Solunom u poređenju sa pomorskim od manjeg značaja, a takođe i s toga što već postoji dobra željeznička veza preko Beograda.¹⁰⁸⁾ Svaki novi put bio bi duži nego onaj via Beograd, isticao je Forster, a sandžačka željeznica za oko 200 kilometara. Osim toga, on nije preporučivao da se protežira kopneni put prema Solunu, jer bi posljedica toga bila konkurencija između egejskih i dalmatinskih luka, koje je austrijska vlada nastojala oživjeti srpskim tranzitom. Što se tiče ideje o stvaranju jezgra i dalje izgradnje željezničke mreže na zapadnom Balkanu, Forster je držao da Austro-Ugarska nije tome dorasla s obzirom na problem finansiranja i neophodnosti učešća stranog kapitala. Slično stanovište o tome zauzimao je i austrijski ministar finansija Zalezski. Austrijski ministar trgovine Schuster bio je mišljenja da put prema Solunu nema više isti značaj kao u vrijeme kad je postojala mogućnost da se osigura direktan tranzit preko jedinstvenog turskog teritorija. On je podvlačio da sada u prvi plan trgovinske politike austrijske vlade dolazi briga za prosperitet vlastitih luka.¹⁰⁹⁾

Ovakva stanovišta članova austrijske vlade koja su se razlikovala od ambicioznih planova grofa Berchtolda i vojnih krugova bila su dobrim dijelom uvjetovana kako njihovom ocjenom realnih finansijskih mogućnosti Monarhije, tako i posebnim uglom gledanja na rješavanje teških unutrašnjih privrednih i političkih problema. Ona su se u suštini nadovezivala na koncepciju koju je još tokom pregovora o formuliranju Programa za privredne sporazume sa balkanskim državama zastupalo austrijsko Ministarstvo željeznica, imajući prvenstveno u vidu uže, neposredne, austrijske saobraćajno-političke interese. U osnovi te koncepcije bio je pojačani austrijski interes za Dalmaciju i njeno povezivanje sa širim balkanskim zaleđem. Na to se nadovezivala ideja o izgradnji onih linija na Balkanu koje je trebalo da se priključe na bosanske že-

¹⁰⁷⁾ Ibidem.

¹⁰⁸⁾ »Der k. k. Eisenbahnminister unterzieht das Projekt zunächst vom verkehrspolitischen Standpunkte einer Kritik. Im Vordergrund des Interesse stehe die Idee des Zuganges nach Salonik auf einer neuen, unter dem Einflusse der Monarchie stehenden direkten Eisenbahnlinie (Mitrovitza-Salonik). Verkehrspolitisch liege ein Bedarf nach einer solchen Linie nicht vor, da der Landverkehr nach Saloniki im Vergleiche zum Seeverkehr nur von geringer Bedeutung sei und schon gegenwärtig eine wirklich gute Verbindung mit Salonik über Belgrad bestehe.« Ibidem.

¹⁰⁹⁾ »Der k. k. Handelsminister gibt gleichfalls der Anschauung Ausdruck, dass dem Wege nach Salonik heute nicht mehr die gleiche Bedeutung zukomme wie zu

ljeznice. Međutim, pri tom se imao u vidu određeni unutrašnjopolitički efekat, jer se smatralo što bude više bosanska željeznička mreža dobijala na značenju za Austriju povezivanjem sa planiranim željeznicama na Balkanu, to će Austrijskoj vladi biti lakše da se u Parlamentu usvoji zakon o realizaciji programa gradnje novih željeznica u Bosni i Hercegovini.¹¹⁰⁾

Stoga je austrijsko Ministarstvo željeznica stavljalo na prvo mjesto po važnosti gradnju priključne linije od Užica do Vardišta. Sa stanovišta produženja dalmatinsko-bosanskih željeznica smatrala se veoma poželjnom i pruga duž obale Jadrana kroz crnogorski teritorij prema Skadru. Mada su docnije, kao što je ranije rečeno, austrijski ministri zauzimali negativan stav prema sandžačkoj željeznici, prilikom diskusija o Programu njena gradnja je sa austrijske strane predlagana. Pri tome se predviđalo i eventualno unjereno finansijsko učešće Monarhije, mada je i tada ukazivano na opadanje značaja ove pruge zbog izmijenjenih političkih prilika.¹¹¹⁾

U odnosu na ostale željezničke projekte na Balkanu, austrijsko Ministarstvo željeznica zauzimalo je prilično rezervisan stav, osobito u pogledu učešća u finansiranju. Tako, na primjer, iako je smatralo da je u austrijskom privrednom interesu produženje željezničke mreže Monarhije prema Albaniji kako do priključka na projektovanu srpsku jadransku željeznicu, tako i na željeznice koje treba da vode od albanske obale prema Grčkoj, ono je isticalo pretežan značaj intenzivnog broskog saobraćaja pod isključivim austrijskim uticajem. Priznajući potrebu da Monarhija osigura određeni uticaj na prugu koja bi se gradila od obale Albanije u unutrašnjost prema Grčkoj, austrijsko Ministarstvo željeznica je, posebno s obzirom na tehničke teškoće gradnje, bilo protivno bilo kakvom austrougarskom finansijskom angažovanju. Ono nije preporučivalo da Monarhija jače insistira na gradnji željezničkih linija u Grčkoj

jener Zeit, wo die Möglichkeit bestanden habe, den direkten Transit über ein einheitliches türkisches Territorium sicherzustellen. Heute stünden für die k. k. Regierung andere handelspolitische Gesichtspunkte mehr im Vordegrunde des Interesses, in erster Linie die Fürsorge für den Hebung der eigenen Seehäfen.« Ibidem.

¹¹⁰⁾ »Wie Euerer Exzellenz bekannt, haben über die Regelung dieser Frage, speziell über das Interesse Oesterreichs an den nach Beendigung des Krieges herzustellenden Eisenbahnlinien eingehende Beratungen zwischen den beteiligten Ressorts stattgefunden, deren Ergebnis in den beiliegenden Grundsätzen für die Verhandlungen niedergelegt worden ist.

Wir sind hiebei von dem wohl selbstverständlichen Prinzip ausgegangen, dass in erster Linie jene Bahnen anzustreben sind, an welchen wir vom speziell österreichischen Standpunkte aus ein unmittelbares Interesse haben. Ganz besonders glaubte ich als den Ausgangspunkt für die österreichischen Wünsche hinsichtlich der zukünftigen Gestaltung der Bahnen auf dem Balkan die österreichische Adriaküste betrachten zu müssen, um so einerseits das Interesse Dalmatiens besonders hervorkehren zu können, andererseits aber auch für die im österreichischen Parlament einzubringende bosnische Bahnvorlage eine Stütze an den an die bosnischen Bahnen anzuschliessenden ausländischen Verkehrsadern zu finden. Denn je mehr das bosnische Eisenbahnnetz durch den Zusammenhang mit den am Balkan zu erbauenden Bahnen auch für Oesterreich an Bedeutung gewinnt, destomehr scheint mir die parlamentarische Vertretbarkeit des Programmes erleichtert.« Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (AVW) PräS Nr 663/MP ex 1913. Forster Stürkghu 1. II 1913. O programu gradnje željeznica u Bosni i Hercegovini i problemima njegove realizacije vidi F. Hauptmann, op. cit. str. 119—137.

¹¹¹⁾ AVW PräS Nr. 573/MP ex 1913 Forster Stürkghu 1. II 1913.

ni na uspostavljanju nove željezničke veze između Rumunije i Bugarske, da ne bi bila izazvana negativna reakcija pomenutih država.¹¹²⁾

Ova gledišta polazila su više od neposredne privredne koristi za austrijsku polovinu Monarhije i bila su motivirana skromnijim političkim pretenzijama. Međutim, stanovišta Austrijske vlade bila su bitno modificirana u usvojenom Programu od 16. i 17. februara 1913. godine, zbog snažnog uticaja kako Ugarske vlade tako i drugih faktora. I opozicija austrijskih ministara Berchtoldovim koncepcijama, koja je ponovo došla do izražaja na pitanju otkupa akcija istočnih željeznica, ostala je bez stvarnog efekta. Dalji spoljnopolički potezi Monarhije u odnosu na problem balkanskih željeznica preduzimani su u duhu intencija utvrđenih u Programu, ali nisu mogli dovesti ni do kakvih konkretnih rezultata.

Težnja Austro-Ugarske da na osnovu kupovine akcija orijentalnih željeznica osigura pravo na gradnju pruge Bitolj—Valona izazvala je već u maju 1913. godine protivljenje Italije. To bi, po mišljenju Italijanske vlade, koje je izrazio italijanski ambasador u Beču vojvoda Avarna, obezbijedilo Austro-Ugarskoj preovlađujući politički uticaj u Albaniji, što je bilo suprotno sporazumima Italije i Monarhije. Stoga je vlada u Rimu izrazila spremnost da revidira svoj stav prema odredbama prvobitnog nacrtata statuta Albanije u pogledu daljeg važenja koncesija koje je odobrila Turska i da prihvati rusko gledište da takve koncesije imaju čisto moralno značenje, ukoliko se Italiji ne osigura paritetan uticaj na liniju Bitolj—Valona. Sa austrougarske strane isticalo se, međutim, da u odnosu na Albaniju sporazumi imaju u vidu samo paritet između obiju sila na političkom polju, a da se ne mogu odnositi na privredna pitanja, u koja spada i gradnja željeznica. Princip potpunog izjednačavanja Austro-Ugarske i Italije koji su obje sile prihvatile u januaru 1913. god. u odnosu na projekt srpske jadranske željeznice preko Albanije Berchtold nije bio voljan da prizna kao presedan, jer je ta pruga za Austro-Ugarsku značila politički kompromis da bi se postiglo isključenje Srbije sa Jadrana, i u njenom slučaju Monarhija nije mogla za sebe zahtijevati nikakvu povlasticu.¹¹³⁾

Problem izgradnje željezničkih pruga u Albaniji opterećivao je austro-italijanske odnose i bio predmet međusobnih pregovora tokom 1913. i 1914. godine. Takođe, ni koraci Austro-Ugarske za osiguranje priključnih linija u Grčkoj nisu do izbijanja svjetskog rata dali pozitivne rezultate. Pregovore sa Srbijom koji su vođeni u 1914. godini prekinuo je sarajevski atentat u momentu kad su se nalazili u završnoj fazi i kad je već načelno bio postignut sporazum da pruge istočnih željeznica u Srbiji pređu u državno vlasništvo uz odgovarajuće kompenzacije Austro-Ugarskoj na području saobraćajne politike.¹¹⁴⁾

¹¹²⁾ Stellungnahme des Eisenbahnministeriums zu den vom Handelsministerium angeregten Balkanfragen (Linienprogramm). Ibidem.

¹¹³⁾ HHStA, Administrative Registratur F 19—13. No 34805 1913 16. V 1913. — 1270

Zbog suprotnosti između velesila potpuno je otpao prvobitno predviđeni tekst § 7 Statuta Albanije, koji se odnosio na očuvanje režima kapitulacija i privilegije stranom kapitalu.

¹¹⁴⁾ Vidi. V. Čorović, op. cit. str. 511—516; Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 770—800.

I dok je austrougarska diplomatija činila velike napore da na Balkanu osigura političke i ekonomske pozicije Monarhije kao velesile, na teritorijama bivše evropske Turske dešavale su se značajne ekonomske promjene. Buržoazija balkanskih država nije gubila vremena da izvuče koristi iz zaposjednute Makedonije i drugih krajeva koji su ranije bili pod vlašću Otomanske carevine.¹¹⁵⁾

Austrougarski privredni krugovi pratili su s velikom pažnjom razvoj privrednih odnosa na tim područjima, pa su nastojali da se neposredno, na licu mjesta, upoznaju sa novonastalim prilikama. Tako je Ugarski trgovački muzej poslao u toku 1913. godine tri studijske komisije, i to u Albaniju i krajeve koji su pripali Srbiji i Bugarskoj. Komisije koje su više sedmica obilazile ove područja inale su zadatak da rezultate svojih ispitivanja dostave svim zainteresovanim.¹¹⁶⁾ Ovaj poduhvat Ugarskog trgovačkog muzeja odražavao je zanimanje ugarskih privrednih krugova, a posebno mađarske industrije za balkansko tržište. Rastuća mađarska industrija, koja se i kod kuće sukobljavala sa snažnom konkurencijom nadmoćnije austrijske industrije, mogla je sa izgledom na uspjeh tražiti nova tržišta samo na istoku u privredno nerazvijenim zemljama.

U komisiji koja je pošavši iz Beograda posjetila Skoplje, Mitrovicu, Prizren, Bitolj, Prilep i Solun učestvovao je sekretar Hrvatskoslavonskog industrijskog udruženja iz Zagreba M. Mautner i o svojim zapažanjima uputio izvještaj Bečkoj trgovačkoj i industrijskoj komori. Njegov prvi utisak bio je da poslovne prilike u makedonskim gradovima nisu loše. Doduše, trgovci su trpjeli zbog ratnih događaja, ali su na drugoj strani liferacijama i povećanim prometom pravili višestruko dobre poslove i raspolagali odgovarajućom gotovinom. To je osobito važilo za Skoplje, Mitrovicu i Prizren. Sve ove gradove Mautner navodi kao makedonske.¹¹⁷⁾

U pogledu prilika koje su prethodile ratu Mautner konstatira da je Skoplje u komercijalnom pogledu bilo gotovo isključivo zavisno od Soluna. Skopski trgovci bili su, osim rijetkih izuzetaka, samo filijale solunskih grosista, pa su direktne nabavke za Skoplje stoga predstavljale iznimku.¹¹⁸⁾

Mada je od zaključenja mira bilo proteklo izvjesno vrijeme, u pogledu buduće komercijalne orijentacije gradova na teritoriji koju je zaposjela Srbija, situacija se u 1913. godini još nije bila iskristalizirala.

¹¹⁵⁾ U kojoj se mjeri u Srbiji i Bugarskoj pridavala važnost privrednim pitanjima pokazuje nekoliko studija koje su izašle iz štampe već 1913. i 1914. godine. Tako knjiga Milivoja M. Savića, inspektora Ministarstva narodne privrede, *Zanati i industrija u prisajedinjenim oblastima i zanati u starim granicama Kraljevine Srbije*, predstavlja u stvari njegov izvještaj Ministru, koji je izdalo Ministarstvo narodne privrede u Beogradu 1914. godine. Knjiga Mite Dimitrijevića *Privreda i trgovina u novoj Srbiji*, kojoj je napisao predgovor ministar privrede K. Stojanović, bila je štampana u Beogradu već 1913. godine. U Sofiji je 1913. godine izdao D. Mišajkov knjigu *Novit zemi v stopansko otnošenje i stopanskoto bždešie na Bulgarija*.

¹¹⁶⁾ HHStA Administrative Registratur F. 19/30, *Bahnbau Serbien I*, 153. Bericht über die wirtschaftliche Lage in dem neuserbischen und neugriechischen Gebiete. — Abschrift eines Berichtes des Handels und Gewerbekammer für das Erzherzogtum Oestereich unter der Enns vom 12. Jänner 1914... an das k. k. Handelsministerium Wien.

¹¹⁷⁾ Ibidem.

¹¹⁸⁾ Ibidem.

Ipak, izvjesne nove tendencije bile su Mautneru jasno uočljive. On primjećuje nastojanje skopskih trgovaca da poslije rasparcavanja Makedonije i povlačenja novih državnih granica izvojuju svoju komercijalnu samostalnost. Ozbiljna prepreka na tom putu bilo je odsustvo ranijih direktnih kontakata sa stranim fabrikantima. Međutim, mnogo značajnija pojava bili su pokušaji beogradskog tržišta da preuzme ulogu Soluna. Po izvještaju Mautnera beogradski grosisti veoma se interesiraju za skopsko tržište i 1913. godine djelimično su već biti tamo osnovali svoje filijale ili predstavništva.¹¹⁹⁾

Mautnerove ocjene u osnovi se slažu sa izvještajem Milivoja M. Savića, koji je dao podrobne podatke o gradskoj privredi u oblastima koje su pripale Srbiji. I Savić ukazuje kako se po oslobođenju od Turaka u Skoplju počinje razvijati uvozna trgovina en gros na račun Soluna. Pored pojave novih beogradskih i domaćih firmi u Skoplju, on spominje i doseljavanje 50 jevrejskih firmi iz Soluna koje su ostvarile velike zarade. One su robu koju su uvezle po 11% carinskoj tarifi prodavale po cijenama formiranim nakon uvođenja srpske carinske tarife. Inače, do balkanskog rata uvozna trgovina u Skoplju nalazila se u rukama jevrejskih trgovaca. Osim interesovanja srpskih trgovaca za nove krajeve, Savić navodi kako su i pojedini srpski industrijalci počeli da ih obilaze.¹²⁰⁾

Istovremeno je srpska vlada, prema Mautnerovom izvještaju i u interesu vlastitih željeznica nastojala da robni promet Skoplja odvrati od Soluna i okrene preko Srbije. Međutim, on ukazuje da je za srpsku vladu iskrsao problem kako izaći u susret solunskim grosistima koje je proterivala grčka vlada, a da se ne nanese šteta srpskoj trgovini. S tim u vezi postavljalo se i pitanje na koji način osigurati srpski tranzit preko solunske luke, koja je imala da služi srpskom izvozu. U srpskim trgovačkim krugovima smatralo se tada kao najvjerovatnije rješenje osnivanje jedne srpske slobodne zone u solunskoj luci.¹²¹⁾ što je bilo docnije u 1914. godini i predviđeno sporazumom između srpske i grčke vlade.¹²²⁾ Time je bio nanesen težak udarac austrougarskim političkim i privrednim krugovima.

Mautner nas obavještava i o srpskim željezničkim planovima u cilju boljeg povezivanja anektiranih područja sa Srbijom. Prije svega, bila je u najskorije vrijeme predviđena gradnja željeznice Bitolj—Skoplje čija je trasa trebalo da ide duž važnih strateških tačaka na albanskoj granici. Izrada projekta bila je povjerena jednom njemačkom društvu. Osim vojnostrateškog, pruga je trebalo da ima i važan komercijalni značaj. Povlačenjem srpsko-grčke granice, Bitolj, koji je više nego Skoplje bio u pogledu trgovine zavisao od Soluna, našao se izoliran i u vrlo teškom položaju.¹²³⁾ Upravo situacija u kojoj se Bitolj našao poslije bal-

¹¹⁹⁾ »Vor allem versucht der Belgrader Platz die Rolle Saloniks zu übernehmen. Die Belgrader Grossisten interessieren sich sehr für den dortigen Markt und haben zum Teil bereits Filialenbetriebe oder Vertretungen dort errichtet. Auf der anderrern Seite versuchen die Uesküber Kaufleute, denen es, wie erwähnt, nicht an Barmitteln fehlt, nunmehr kommerziell ihre Selbstständigkeit zu eringen, wobei sie allerdings noch mit mancherlei Vorurteilen in den Kreisen der ausländischen Fabrikanten zu rechnen haben«. Ibidem.

¹²⁰⁾ M. Savić, op. cit. str. 117—120, 274.

¹²¹⁾ Kao napomena 116.

¹²²⁾ Vidi Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 787—794.

¹²³⁾ Kao napomena 116.

kanskih ratova može poslužiti kao primjer kako se povlačenje vještačkih granica i podjela Makedonije negativno odražavala na privrednom planu. Mautner je smatrao da će izgradnjom pruge Bitolj—Skoplje bitno porasti komercijalni značaj Skoplja. U istom smislu trebalo je da djeluje i predviđena gradnja željezničkih veza Srbije sa novim područjima, i to jedna trasom planirane dunavsko-jadranske željeznice do Prištine, i druga od Kragujevca preko Kraljeva dolinom Ibra prema Raškoj i Mitrovici.¹²⁴⁾

Interesantna je Mautnerova napomena da Srbija ima manji interes za izgradnju željezničke mreže istočno od Vardara. U krugovima srpskih političara i privrednika, navodno, vladala je bojazan da bi ovo područje moglo pripasti Bugarskoj i da je stoga opreznije i pametnije da se tu previše ne riskira. Ipak, on je računao sa eventualnošću da se izgradi linija Čustendil—Kumanovo.¹²⁵⁾ To je bilo poslije drugog balkanskog rata potpuno nerealno očekivati. Na gradnji ove pruge kao dijela planirane bugarske balkanske transverzale ranije su osobito insistirali bugarski vladajući krugovi.¹²⁶⁾

Izgradnjom već pomenutih linija, i ako se realizira projekt sandačke željeznice, zaključivao je Mautner, Skoplje će postati najvažniji saobraćajni čvor Makedonije. Stoga je on smatrao da industrija i trgovina Monarhije imaju najveći interes da stupe u što uže veze sa skopskim tržištem i da ga specijalno obrađuju.¹²⁷⁾ I M. Savić je ukazivao da će porasti značaj Skoplja kao privrednog centra i podvlačio potrebu da se poslovni ljudi iz Srbije što više zainteresuju za Skoplje. Savić je smatrao da je u interesu Srbije da oni preuzmu tamošnju trgovinu u svoje ruke.¹²⁸⁾ Inače, Mautnerov izvještaj o stanju trgovine u Makedoniji podudarao se najvećim dijelom i sa informacijama kojim je raspolagalo austrijsko Ministarstvo trgovine.¹²⁹⁾

Zanimljivo je napomenuti da su austrougarske vlasti u Bosni s velikom pažnjom posmatrale nastojanje Srbije da poboljša svoje veze sa Sandžakom i ekonomski ga orijentiše prema sebi. Do balkanskih ratova Novopazarski sandžak je bio neosporno tržište Monarhije. Iz Beča, Budimpešte, Trsta i Sarajeva izvožena je u Sandžak kafa, šećer, petrolej, špirit, pivo, brašno, pamuk, željezo, bakar, manufakturna, sukneni i kožna roba i sl.¹³⁰⁾ Ovaj eksport išao je većim dijelom preko Sarajeva, a manjim preko Soluna. Početkom 1913. godine, okružni predstojnik Sarajeva izvještavao je zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine da je Srbija u najvećoj žurbi počela graditi cestu između Pljevalja i Sjenice koja će ići preko Javor planine na Užice, i da ona time želi svu trgovinu sa Sandžakom da privuče sebi i Monarhiju potpuno izolira.¹³¹⁾

¹²⁴⁾ Ibidem.

¹²⁵⁾ Ibidem.

¹²⁶⁾ R. Kašanin, *Srpsko-bugarski odnosi 1903—1913*, Beograd 1960. (nepublikovana doktorska disertacija) str. 59, prema S. Skoko, op. cit. str. 56—57.

¹²⁷⁾ Kao napomena 116.

¹²⁸⁾ M. M. Savić, op. cit. str. 120.

¹²⁹⁾ Kao napomena 116.

¹³⁰⁾ Obim eksporta preko Sarajeva iznosio je godišnje oko 100 vagona šećera, 40 vagona riže, 20 do 30 vagona kafe, oko 1 miliona kruna gotovih odijela i ostalih suknenih stvari. ABH, Priv. Reg. 39/913. Deftedarević-Potioreku, 3. I 1913; Up. M. M. Savić, op. cit. str. 30—33.

¹³¹⁾ ABH priv. reg. 39/1913, Deftedarević-Potioreku 3. I 1913.

Izbijanje balkanskog rata nanijelo je Monarhiji neposredno znatnu štetu zbog potpunog obustavljanja izvoza na Balkan i moratorija plaćanja koji je proglašen u balkanskim državama. To je označilo nagli prekid privredne konjunktura u Austro-Ugarskoj i nastupanje perioda teške depresije.¹³²⁾ Spoljnotrgovinski deficit Monarhije, koji se pojavio nakon 1906. godine, dosegao je u 1912. god. rekordnu cifru od 743 miliona kruna.¹³³⁾ Mnoge industrijske grane dospjele su u veoma težak položaj, a osobito su bile pogođene tekstilna i papirna industrija. U ljeto 1914. još se nije mogao nazrijeti kraj ekonomske depresije. Izvoz na Balkan još nije bio pokrenut, investicije u industriji su prestajale, a masovna nezaposlenost postala hronična pojava koja je samo nešto opadala iseljavanjem.¹³⁴⁾ Jedinu kompenzaciju predstavljala je orijentacija industrije na ratne potrebe, što je opet u krajnjoj liniji više štetilo nego pomagalo privredi.¹³⁵⁾

Teško stanje industrije, trgovine i finansija djelovalo je na zaoštavanje nacionalnih i socijalnih suprotnosti u Monarhiji i na porast opšte unutrašnjeg nezadovoljstva. Radne mase je osobito pritiskivalo stalno povećanje životnih troškova. Pokušaji Austro-Ugarske u 1913/14. godini da za svoju privredu osigura nova područja djelatnosti učešćem u diobi maloazijske Turske završili su se neuspjehom, budući da se Njemačka nije pokazala spremnom da joj prepusti jednu interesnu sferu u južnoj Anadoliji (Alaya).¹³⁶⁾ S druge strane, Balkan se sve više zatvarao za Austro-Ugarsku, čemu je posebno doprinio francuski kapital. Tako, npr. u Makedoniji je odmah po zauzimanju Skoplja od strane srpske vojske Francusko-srpska banka otvorila svoju filijalu.¹³⁷⁾ Austro-Ugarska nije mogla u Srbiji konkurisati francuskom kapitalu, već je i sama morala pregovarati o kreditima sa francuskim finansijerima. U političkim zbivanjima na Balkanu austrougarski industrijski i trgovački krugovi vidjeli su jedan od glavnih uzroka ekonomskog propadanja Monarhije, pa je upravo u tim krugovima postao glasan poziv za definitivnim razjašnjenjem situacije jednim odlučnim postupkom.¹³⁸⁾ To je bilo od bitnog uticaja na izbijanje ratnog sukoba 1914. godine.

Austrougarske imperijalističke težnje na Balkanu doživjele su konačan slom porazom dvojne Monarhije u prvom svjetskom ratu, poslije čega je uslijedilo i njeno rasulo. Međutim, buržoazija balkanskih država, zavisna od međunarodnog kapitala, bila je nemoćna i nesposobna da konstruktivno i u duhu zahtjeva modernog vremena rješava probleme koje su nametale potrebe privrednog razvitka i opšteg društvenog progressa. Stoga i pored progresivnog koraka koji je u vještački podijeljenoj Makedoniji učinjen likvidacijom feudalnih odnosa, promjene izazvane balkanskim ratovima nisu dovele do znatnijeg ubrzanja njenog

¹³²⁾ H. Benedikt, *Die wirtschaftliche Entwicklung in der Franz-Joseph-Zeit*. Wien—München 1953. str. 170—180.

¹³³⁾ K. H. Werner, *Österreichische Industrie und Aussenhandelspolitik 1848. bis 1948.* (u H. Mayer, *Hundert Jahre Österreichischer Wirtschaftsentwicklung 1848—1948*) Wien 1949. str. 439.

¹³⁴⁾ K. B. Winogradov — J. A. Pissarev, op. cit. str. 31.

¹³⁵⁾ G. W. F. Hallgarten op. cit. Bd. II, str. 375—376.

¹³⁶⁾ OUA, VII Nr.9285; K. B. Winogradov — J. A. Pissarev, op. cit. str. 14.

¹³⁷⁾ Lj. Aleksić-Pejković, op. cit. str. 294—295.

¹³⁸⁾ H. Hantsch, op. cit. Bd. II, str. 522.

ekonomskog razvitka. Zaostalost je i dalje ostala u najvećoj mjeri konzervirana. Sve je to bilo praćeno najgrubljom političkom reakcijom, nacionalnim ugnjetavanjem i socijalnim bespravljem radnih masa.

SOME QUESTIONS OF AUSTRO-HUNGARIAN POLICY TOWARDS THE SETTLEMENT OF ECONOMIC RELATIONS IN MACEDONIA AND THE BALKANS DURING THE CRISIS OF 1912/1913.

Summary

The author shows first the economic importance of the Balkans and in particular European Turkey for industrial exports in connection with the changes which the policy of high protective duties initiated in the twentieth century. International trade with European Turkey and especially with Macedonia, Kosovo and part of the Novopazar Sanjak went mainly through Thessalonica. In the years before the Balkan Wars, the Dual Monarchy occupied first place in the total amount of imports into Thessalonica, from where Austro-Hungarian goods were transported overland to the interior of the Balkans.

The author emphasises the fact that in Austrian business circles the Tripolitan War awoke the desire to exploit this Italian enterprise to enlarge its own sphere of interest in the Balkans. At the beginning of 1912 a megalomaniac idea emerged that Austrian capital should expand its shares from Bosnia to Albania and Macedonia and occupy them economically. That was, however, in harmony with Berchtold's stand concerning the Western part of the Balkan peninsula as an influential sphere of the Monarchy. He considered it the task of Austro-Hungarian diplomacy to discourage foreign aspiration from these regions and secure the economic predominance of Austro-Hungary in them. Turning to the policy of Austro-Hungary after the outbreak of the Balkan Wars, the author dwells on the illusory intention of concluding a free trade association of the Monarchy with the Balkan states. On the basis of a memorandum of leading Austrian industrial corporations to Count Berchtold, he states that the real initiators of certain steps in Austro-Hungarian diplomacy taken in this direction were the leading Austrian industrial circles. Austrian industrialists were particularly frightened by losses of markets in former regions of European Turkey but at the same time they had no feeling for reality and thought the moment had come when, the conclusion of the Balkan Wars, they could not only preserve the existing markets but also considerably expand them. Their final aim was the economic take-over of the Balkans by the Monarchy and the creation of a closed economic area, in which, Austrian industry having secured the market, would dominate unchecked and develop raw materials and the production of food.

The author then pays special attention to the unsuccessful efforts of Austro-Hungary at the London Conference to keep the regime of capitulation as long as possible on former Turkish territories. The Monarchy was first and foremost interested that in the concluding of a new agreement between the Great Powers and Balkan States, the right which belonged to the Great Powers in the economic sphere (the Turkish system of customs duties with the freedom of trade from taxes and foreign citizens from taxes etc.), be preserved. Austro-Hungary tried unsuccessfully in the struggle to get the

London Conference to take up the position analagous to that of the Berlin Conference in its time with respect to the validity of economic contracts in the territories which the Balkan States had annexed.

The writer, however, is most concerned with a hitherto unknown Austro-Hungarian Programme for an economic agreement with the Balkan States which was established at the joint meeting of the Council of Ministers on 16th and 17th February 1913. This programme was the result of a compromise reached between the Austrian and Hungarian governments and an attempt to adapt Austro-Hungarian foreign policy to the changed circumstances in the Balkans. The programme served as a starting-point for diplomatic action of the Monarchy to regulate economic relations with the Balkan countries, although some of its points had to be modified later.

The programme provided basically for a revival of the trade contract of 1908 with Serbia, the tranzit permit given to Serbia for transportation of live cattle through the Monarchy, and an increase of the import contingency of cattle from Serbia to 85.000 pigs and 35.000 cattle. The main point of these concessions was the delayed attempt to put a limit on the economic emancipation of Serbia from Austro-Hungary and to oppose the Serbian Railway policy. Hungarian opposition caused the question of a customs union in the programme to be left in suspense. In talks with Bulgaria and Greece a reduction of import duty and the conclusion of a new or revised edition of the existing contract was to have been made. Particularly in relation to Macedonia, the Programme intended to keep the former rights of the Austrian and Hungarian tobacco regime as well as securing decisive Austro-Hungarian influence in Thessalonica, which according to the programme, was to be a free port.

Railway policy occupied the most important place in the programme of 16 and 17 February 1913. Berchtold intended the railways to play the part of being a special instrument for preserving and strengthening the political and economic influence of the Monarchy in the Balkans. The programme provided Austria with the right to build and exploit:

1. the line across Montenegro and Albania to where it joined the Greek network of railways
2. The Sanjak railway
3. the line from Bitolj towards the Adriatic Sea.

Besides this, the Monarchy was to press for the building of the following as soon as possible:

1. the connection of Vardišta — Užice
2. a new connection with Istanbul and Thessalonica through Bulgaria and Romania
3. to establish a junction with the Greek railways on the line Skoplje—Thessalonica.

The Austro-Hungarians also agreed to the building of the Serbian Adriatic Railway in the programme. The monarchy also intended to secure its transportation interests by expanding the old or concluding new Railway conventions with the Balkan States.

The question of maintaining the rights of the existing private railways in former European Turkey and the buying-up of shares of the Oreintal railways by Austro-Hungary occupied a very important place in the programme and concepts of Count Berchtold. The writer has shown, however,

how the Austrian ministers offered resistance to the planned financial transaction and proceeding from narrower Austrian interests brought into question altogether the justification for the most important of Berchtold's railway plans.

While Austro-Hungarian diplomats were attempting to secure the political and economic position of the Monarchy as a Great Power in the Balkans, considerable economic changes were taking place in the former Turkish territories which the Austrian and Hungarian economic circles were watching with great attention. Dr. M. Mautner who travelled in the Vardar and Aegean parts of Macedonia after its partition, noticed the attempts of the Skoplje merchants to become independent from the wholesalers of Salonica but at the same time he saw the beginnings of the attempts by the Belgrade market to take over the rôle of Salonica and of the Serbian State Railways to turn the flow of goods from Skoplje through Serbia, as being the most important factor. He stresses in particular the difficult economic position of Bitolj, with the establishment of the new boundaries.

Finally the author show the consequences, which the Balkan Wars had for the economy of Austro-Hungary and their importance for the outbreak of conflicts in 1914.

Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini na izborima za ustavotvornu skupštinu

Tomislav Kraljačić

O izborima za Ustavotvornu skupštinu u nas nije posebno pisano. U istorijskoj literaturi koja se odnosi na prve godine postojanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca brojni su fragmentarni osvrti na izbore, koji sadrže samo najopštije činjenice i ocjene. S obzirom na činjenicu da su ovi izbori izbacili na površinu brojne protivrječnosti u jugoslovenskoj državi u početku njenog konstituisanja i da su u Ustavotvornu skupštinu doveli predstavnike onih političkih snaga koje su donijele Vidovdanski ustav oko koga se kretao cjelokupni politički život u Kraljevini do šestojanuarske diktature — potencira se potreba detaljnije obrade izbora. Posmatran sa tog aspekta, ovaj rad obrađuje i u regionalnom i problemskom pogledu samo dio široke i raznovrsne problematike izbora.

Usljed nedostatka literature o učešću Narodne radikalne stranke u Bosni i Hercegovini u izborima za Ustavotvornu skupštinu, rad će se zasnivati isključivo na korišćenju izvorne građe.

Pošto arhiva strankine provenijencije, kako stranke u cjelini, tako i njenog bosansko-hercegovačkog dijela, nije sačuvana, korišteni su u obradi navedenog pitanja arhivski fond Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu, koji se nalazi u Arhivu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine, i stranačka štampa koja je za vrijeme izbora izlazila.

U fondu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu najvredniji su izvještaji civilnih i policijskih vlasti upućivani Zemaljskoj vladi, odnosno Ministarstvu unutrašnjih djela. U tim izvještajima daju se podaci o predizbornoj agitaciji, o raspoloženju stanovništva pred izbore, o faktorima koji su uticali na opredjeljivanje birača, o rezultatima izbora itd.

Osim navedene arhivske građe, u toku rada korišteni su i statistički podaci o rezultatima izbora, objavljeni u knjizi **Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca**. Podaci publikovani u ovoj knjizi daju solidan materijal za analizu izbornih rezultata.

Velike praznine u podacima arhivske građe popunjavane su strankinom štampom i štampom drugih političkih partija koje su učestvovala u izborima. Mada je stranačka štampa krajnje subjektivno obojena, nje-no korišćenje, razumije se uz odgovarajuću kritičnost, bilo je nužno, i to ne samo zbog oskudice arhivske građe, nego i zbog uloge štampe u partijskom životu.

Od strankine štampe najviše podataka o izborima daje **Srpska riječ**, list radikala u Bosni i Hercegovini. U ovom listu radikali u Bosni i Hercegovini iznosili su svoja gledišta na pojedina društveno-ekonomska i politička pitanja koja su bila aktuelna u toku izborne borbe. Osim toga, list je redovno donosio izvještaje sa predizbornih zborova, izvještavao o rezultatima izbora i analizirao te rezultate. Štampa drugih stranaka upotrebljavana je kao dopuna ili korektiv podataka sadržanih u do sada navedenim izvorima.

Cilj ovoga rada je da prikaže tok i rezultate izborne borbe Narodne radikalne stranke u Bosni i Hercegovini u izborima za Ustavotvornu skupštinu. Takav prikaz zahtijevao je da se ocrtaju u najkrupnijim pozemima politički odnosi u Bosni i Hercegovini pred izbore, a zatim da se uz izborni program i parole stranke istraže oni činioци koji su presudno uticali na njen izborni rezultat i time odredili i njenu poziciju u tom trenutku u političkom životu Bosne i Hercegovine.

Odsustvo izvora iz prve ruke otežavalo je da se dâ što adekvatniji prikaz navedene problematike. Ako se tome doda nedostatak čak i najosnovnije literature o Narodnoj radikalnoj stranci u ovom periodu, teškoće u obradi makar i sitnijih pitanja koja se tiču stranke postaju još evidentnije.

Politički odnosi u Bosni i Hercegovini pred izbore za Ustavotvornu skupštinu

Osnovna karakteristika političkog života u Bosni i Hercegovini u prvim poratnim godinama bila je mnoštvo političkih partija i grupa, pretežno na nacionalno-vjerskoj bazi. Ova karakteristika proizilazila je iz postojećih ekonomsko-društvenih i političkih prilika. Društvena nestabilnost i neizdiferenciranost, i nacionalna i vjerska podvojenost, rađale su šarenilo političkih stranaka, koje su bile izraz interesa pojedinih socijalnih, nacionalnih i vjerskih grupa. Većina tih stranaka predstavljala je dijelove širih srpskih, hrvatskih ili jugoslovenskih stranaka ili je sa njima bila u uskoj političkoj vezi.

Od nove države sve socijalne grupe očekivale su od prvog dana spektakularne rezultate. Međutim, ta država se od početka nalazila u dubokoj ekonomsko-socijalnoj i političkoj krizi. Kriza je imala svoje specifično obilježje u Bosni i Hercegovini s obzirom na socijalnu, nacionalnu i vjersku strukturu njenog stanovništva, kao i na naslijeđene odnose iz prošlosti.

Seljaštvo je dočekalo završetak prvog svjetskog rata i propast Austro-Ugarske kao istorijski trenutak koji treba da učini kraj svim oblicima feudalnih odnosa i da donese radikalno rješavanje agrarnog pitanja. Otuda ono ne čeka zakonske propise vlasti za rješavanje agrarnog pitanja nego samoinicijativno, u revolucionarnim akcijama, nalazi vlastita rješenja. Krajem 1918. i početkom 1919. godine gotovo čitava teri-

torija Bosne i Hercegovine zahvaćena je agrarnim nemirima,¹⁾ u kojima su seljaci zauzimali zemlju koje su držali u kmetskom odnosu. Ove nemire pojačavale su i pljačkaške grupe koje su ugrožavale ne samo muslimanske feudalce nego i muslimanske slobodne seljake,²⁾ što je pojedinim socijalnim grupacijama pružalo mogućnost da sukobu daju vid vjerskog antagonizma. Na taj način agrarno pitanje postaje jedna od osnovnih komponenti na kojoj su se zasnivali politički odnosi u Bosni i Hercegovini.

Radnička klasa se nalazila u stanju revolucionarnog vrenja. Klasne suprotnosti su se, usljed rata i posljedica koje je on izazvao, i pod uticajem oktobarske revolucije, zaoštrile do krajnje mjere. Zbog strahovite skupoće i niskih nadnica, mnogobrojne tarifno-štrajkačke i protestne akcije prijetile su da izađu iz postojećih socijalnih okvira. Radnička klasa je tim akcijama vršila stalni pritisak na poslodavce i državne organe, što je ove prisiljavalo da oštrim represivnim mjerama — kakve su, npr., bile zabrana proslave 1. maja 1919. i gušenje generalnog štrajka željezničara aprila 1920. godine — suzbiju revolucionarni radnički pokret i na taj način zaštite temelje kapitalističkog sistema.

U uslovima takvih socijalnih previranja, buržoazija u Bosni i Hercegovini bila je jedinstvena samo u borbi za očuvanje kapitalizma i usljed toga je vodila nepomirljivu borbu protiv KPJ. Inače, u svim drugim pitanjima ona je bila pocijepana. Ta pocijepanost usitnjavala je politički život i onemogućavala radikalno rješavanje čitavog niza aktuelnih društveno-ekonomskih i političkih problema.

Organizovani u 10 političkih partija i grupa pred izbore za Ustavotvornu skupštinu, građanstvo i krupni zemljoposjednici u Bosni i Hercegovini diferencirali su se prema tome kakav su stav zauzimali prema agrarnom pitanju i prema načinu unutrašnjeg uređenja nove države, i prema položaju Bosne i Hercegovine u njoj. Za vođstvo građanskih stranaka u Bosni i Hercegovini od rješavanja ovih pitanja zavisilo je očuvanje ili gubitak privilegija naslijeđenih iz prošlosti, obezbjeđivanje ravnopravnosti ili ostvarenje hegemonizma buržoazije jedne nacije. Materijalnu snagu za ostvarenje ovih ciljeva trebalo je da daju mase seljaštva i siromašnog gradskog stanovništva, koje je trebalo baciti u vrtlog političke borbe.

Bosansko-hercegovački Hrvati bili su organizovani u Hrvatsku težačku i Hrvatsku pučku stranku (HTS i HPS). Program obadvije stranke u bitnim pitanjima bio je gotovo istovetan, a razlike su imale taktički karakter. HTS je od početka ispoljavala orijentaciju prema Zagrebu, pa je u izbore stupila u okviru Hrvatske zajednice, dok se HPS orijentisala prema Ljubljani, odnosno Jugoslovenskom klubu. U političkom dijelu programa HTS i HPS su tražile autonomiju Bosne i Hercegovine.³⁾

¹⁾ Milan Gaković, Agrarni nemiri u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata, Glasnik Arhiva i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VI, Sarajevo 1966, str. 117.

²⁾ Atif Purivatra, Političke partije prema agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini neposredno poslije 1918. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 3, Sarajevo 1967, str. 92.

³⁾ Tomislav Išek, Hrvatska republikanska seljačka stranka prema Bosni i Hercegovini i orijentacija Hrvata Bosne i Hercegovine do 1923. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 2, Sarajevo 1966, str. 110—112.

HTS je okupljala hrvatske mase na bazi hrvatstva, a HPS na bazi katolicizma, kao »pozitivne kršćanske religije«.⁴⁾ Za hrvatske mase program HTS bio je daleko bliži i privlačniji, pa su se one u ogromnoj većini opredijelile za nju.

Na drugoj strani muslimansko stanovništvo se okupljalo oko Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Ovu stranku osnovali su predstavnici muslimanskih zemljoposjednika i sitne buržoazije. Koristeći se vješto svim elementima koji su izazvali nezadovoljstvo muslimanskog stanovništva svojim položajem, vođstvo Jugoslovenske muslimanske organizacije uspjelo je da muslimanskim masama stvori predstavu o idnetičnosti svojih interesa i interesa tih masa. Potpunije jedinstvo muslimanskih masa oko JMO vođstvo stranke je učvršćivalo isticanjem s jedne strane vjere, a s druge strane jugoslovenstva, koje je pristalicama stranke pružalo mogućnost da se nacionalno ne izjašnjavaju kao Srbi ili Hrvati.⁵⁾ Polazeći od pretpostavke da se interesi muslimanskih zemljoposjednika i sitnoburžoaskih elemenata u gradu i na selu mogu jedino uspješno zaštititi ako Bosna i Hercegovina u zajedničkoj državi dobije autonoman položaj, Jugoslovenska muslimanska organizacija je u svoj program unijela zahtjev za autonomiju Bosne i Hercegovine. U nastojanju da oslabe pozicije JMO kod Muslimana, Demokratska i Narodna radikalna stranka pomažu stvaranje Muslimanske težačke stranke i muslimanske grupe oko lista **Domovina**, čiji je vlasnik bio Šerif Arnautović. Muslimanska težačka stranka, čiji su inicijatori bili demokrati, imala je tendenciju da okupi muslimanske seljake, dok je grupa oko **Domovine** prihvatila u cjelini program Narodne radikalne stranke.⁶⁾ Ovaj pokušaj slabljenja JMO pretrpjeće potpun neuspjeh, što će uskoro pokazati izborni rezultati.

Nasuprot vodećim hrvatskim i muslimanskim građanskim strankama, koje su uspjele da u većini ili potpuno okupe Hrvate i Muslimane, nijedna od građanskih stranaka koje su u ovo vrijeme okupljale Srbe nije ostvarila znatniju većinu u srpskim masama.

Razloge tome treba tražiti, između ostalih, i u odnosu srpskih masa prema politici srpskog građanstva, koje je nastojalo da ostvari svoj hegemonizam u Bosni i Hercegovini. Taj hegemonizam srpsko građanstvo pokušavalo je da obezbijedi različitim sredstvima i na toj liniji je, u stvari, gradilo svoju politiku i politički se diferenciralo. Kada se, međutim, ta politika spustila u mase srpskog stanovništva, pokazalo se da se one u novoj državi ne mogu da zadovoljne samo nacionalnim oslobođenjem niti samo političkim programima koji su im nudile građanske stranke. One su stavile na dnevni red i socijalno oslobođenje. Otuda su se srpske mase opredjeljivale za one stranke koje su im, uz odgovarajuće političke programe, u prvom redu pružale najbolje izgleda za poboljšanje socijalnog položaja.

⁴⁾ *Glas slobode*, organ KPJ, Sarajevo, br. 233 od 27. oktobra 1920. godine.

⁵⁾ Atif Purivatra, Formiranje Jugoslovenske muslimanske organizacije i njen razvoj do prevazilaženja krize početkom 1922. godine, *Istorija XX veka*, Zbornik radova, knj. IX, Beograd 1968, str. 410—412.

⁶⁾ *Pravda*, glasilo Jugoslovenske muslimanske organizacije, Sarajevo, br. 110 od 26. oktobra 1920. godine; *Samouprava*, organ Narodne radikalne stranke, Beograd, br. 199 od 2. novembra 1920. godine.

Srpsko stanovništvo okupljale su Narodna radikalna stranka, Savez težaka, Srpska narodna organizacija (SNO) i velikim dijelom Demokratska stranka. Između ovih stranaka vođena je oštra i bespoštedna borba za pridobijanje srpskih masa. Politički dijelovi programa ovih stranaka kretali su se od centralizma i nacionalnog unitarizma demokrata i Saveza težaka, preko centralizma i kompromisnog nacionalnog unitarizma radikala do velikosrpskog separatizma Srpske narodne organizacije.

U agrarnom pitanju demokrate i radikali zauzeli su, manje ili više, izražen kompromisan stav, dok se SNO zadovoljila zvučnom parolom da zemlja treba da pripadne onom ko je obrađuje. Takav odnos radikala i demokrata prema agrarnom pitanju bio je jedan od razloga formiranja, početkom juna 1920. godine, Saveza težaka, kao političke stranke koja »stupa potpuno samostalno u borbu za težakova prava u društvu i državi«. ⁷⁾ Savez težaka pokazivao je tendenciju okupljanja svih seljaka u Bosni i Hercegovini, ali nije uspio da prevaziđe nacionalno-vjerske okvire političkog organizovanja stanovništva BiH, pa je ostao gotovo isključivo organizacija zemljoradnika Srba. Istakavši u programu zahtjev da se sva zemlja zajedno sa inventarom oduzme od krupnih zemljoposjednika i bez odštete dâ u vlasništvo onima koji je obrađuju, ⁸⁾ Savez težaka pojavio se kao najopasniji protivnik svih stranaka koje su okupljale Srbe.

Kao što se vidi, u Bosni i Hercegovini nedostajale su društveno-političke snage koje bi u političkom organizovanju njenog stanovništva uspješno prevazilazile nacionalno-vjerske okvire. Političke partije i grupe trošile su svoje snage u međusobnoj borbi i stalnom međusobnom optuživanju. Oštrica stranačke borbe dostići će kulminacionu tačku u toku predstojeće izborne borbe, u kojoj će se pojedine socijalne grupacije, jače zahvaćene stranačkom borbom, aktivnije opredjeljivati.

Stanje Narodne radikalne stranke u Bosni i Hercegovini pred početak izborne borbe

Neposredno poslije ujedinjenja Narodna radikalna stranka pokazivala je političku neaktivnost. Tu neaktivnost »Pašić je kasnije objašnjavao time što ona tobož nije htela da 'lovi u mutnom', što je bila protiv otpočinjanja partiske borbe i rada oko partiskih grupisanja pre nego što bi se potpisao mir«. ⁹⁾ Osjetivši, međutim, u Pribičevićevoj akciji na formiranju Demokratske državnotvorne stranke ozbiljnu opasnost za vlastite interese, Narodna radikalna stranka budi se iz političke letargije onog trenutka kad su Pribičevićevi demokrate počeli da rade na fuziji sa srbijanskim strankama: Samostalnom radikalnom i Naprednom u jedinstvenu Demokratsku stranku. ¹⁰⁾ Na taj Pribičevićev potez Protić odgovara akcijom odvajanja srpske buržoazije izvan Srbije od demokrata i na njenom uključivanju u Narodnu radikalnu stranku. Radi ostvarenja toga cilja, Protić pristupa okupljanju srpskih političara iz

⁷⁾ *Težacki pokret*, list Saveza težaka u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, br. 9 od 15. juna 1920. godine.

⁸⁾ Isto, br. 23 od 13. novembra 1920. godine.

⁹⁾ Dragoslav Janković, Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), Istorija XX veka, Zbornik radova IDN, knj. I, Beograd 1959, str. 106.

¹⁰⁾ Fuzija je izvršena u maju 1919. godine. Ferdo Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knj. I, Zagreb 1961, str. 278.

Bosne i Hercegovine, članova Demokratskog poslaničkog kluba u Privremenom narodnom predstavništvu. Kao najpogodnija ličnost za tu akciju pokazao se dr Milan Srškić, koji se još ranije, dok je bio član Jugoslovenskog odbora, eksponirao kao vjerni pristalica Pašićeve politike. Osim toga, dr Srškić je imao veoma jake veze u sarajevskoj čaršiji,¹¹⁾ što je predstavljalo jedan od bitnih preduslova za uspjeh njegove političke misije.

Odmah poslije načelnog sporazuma između Pribičevićevih demokrata i pomenutih srbijanskih stranaka, postignutog marta 1919. godine, Srškić, a za njim i neki drugi Srbi poslanici iz Bosne i Hercegovine napuštaju Demokratski i stupaju u Radikalni poslanički klub,¹²⁾ da bi zatim otpočeli sa agitacijom za Narodnu radikalnu stranku i sa formiranjem strankinih organizacija u Bosni i Hercegovini.

Do sredine 1920. godine Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini bila je u stalnom usponu. Pored srpske čaršije, koju je okupila u cjelini, ona je ostvarila vrlo jak uticaj i među srpskim seljaštvom. Osim toga, u njenim redovima se našao jedan broj, istina mali, Muslimana, koji su se nacionalno izjašnjavali kao Srbi. Pretežno su to bili zemljoposjednici i državni činovnici.

Koji su najvažniji faktori uticali na takav uspon stranke? Na čelu Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od ujedinjenja do marta 1920. godine nalazili su se demokrati. Sve nevolje koje su se javile poslije minulog rata (oskudica, skupoća, glad, razbojništvo itd.) prikazivane su kao posljedica politike demokrata. Na njihov račun padale su teške optužbe zbog neefikasnog sprovođenja agrarne reforme, lošeg rješavanja pitanja dobrovoljaca i ratnih invalida, vrlo oskudne pomoći postradalim krajevima u ratu itd. Na drugoj strani, buržoazija se bogatila ne birajući sredstva. Sistem izvoznica dostigao je ogromne razmjere. Sve te činjenice presudno su uticale da se odijum naroda sručio na demokrate i Narodnoj radikalnoj stranci davale bogat propagandni materijal protiv njih.¹³⁾

S druge strane, Narodna radikalna stranka je, deklarirajući se kao jedina stranka koja štiti »srpske nacionalne interese« u Bosni i Hercegovini, imala povoljnu priliku da na toj liniji uspješnije okuplja srpske mase, koje su u uslovima stalne ekonomsko-socijalne i političke krize bile sklone da prihvate nacionalizam kao jedino utočište, i to tim prije što su na ovom prostoru, s obzirom na nasljeđe prošlosti i na postojeću nacionalnu i vjersku strukturu, egzistirale i objektivne pretpostavke za nacionalizam. Ako se svemu tome doda još i ugled Narodne radikalne stranke i njenog vođe Nikole Pašića, koji je u Bosni i Hercegovini prozilio iz ugleda Srbije kao pobjednice u prvom svjetskom ratu, onda bi se mogli iscrpiti najvažniji faktori koji su uticali na uspon stranke u Bosni i Hercegovini u ovom periodu.

¹¹⁾ Dr Milan Srškić bio je zet Gligorija Jeftanovića, veoma bogatog sarajevskog trgovca i vođe bosansko-hercegovačkih Srba u borbi za orkveno-školsku autonomiju.

¹²⁾ *Srpska riječ*, list radikala u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, br. 22 od 11. aprila 1919. godine.

¹³⁾ Optužujući upravu demokrata u Bosni i Hercegovini, *Srpska riječ* je pisala u broju 136 od 25. oktobra 1919. godine sljedeće: »u Bosni danas nije niko zadovoljan s današnjim stanjem, gdje se... razvila strahovita korupcija, pljačka i protekcionizam nesposobnih«.

Međutim, pozicija Narodne radikalne stranke u Bosni i Hercegovini mijenja se onog trenutka kada je i sama došla u položaj da rješava one socijalne probleme, na kojima je, stojeći u opoziciji prema demokratima, sticala svoj politički ugled i uticaj.

Kada je 19. februara 1920. godine pala demokratsko-socijalistička vlada Ljube Davidovića i formirana koaliciona vlada Stojana Protića, za predsjednika Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu imenovan je vođa bosansko-hercegovačkih radikala dr Milan Srškić.¹⁴⁾

Našavši se na vlasti, radikali u Bosni i Hercegovini stajali su pred zadatkom sprovođenja agrarne reforme. Partijski interesi nalagali su njeno radikalno sprovođenje. Zato je Srškić nastojao dosljedno i do kraja da realizuje »Uredbu o postupanju s beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini«, koju je donijela vlada Ljube Davidovića 14. februara 1920. godine¹⁵⁾ i koju su seljaci oduševljeno prihvatili. Ali, vlada Stojana Protića, da bi pridobila za sebe muslimanske zemljoposjednike, revidira najvažnije odredbe Uredbe u korist zemljoposjednika, a na štetu seljaka. Srškić i bosansko-hercegovački radikali energično su se suprotstavljali reviziji Uredbe, jer su dobro znali da će revizija odvojiti znatan broj srpskih seljaka od radikala i time lišiti stranku većeg dijela glavne biračke mase. Kako je Protić ostao uporan, dolazi do sukoba između prava stranke u Bosni i Hercegovini i Glavnog odbora stranke u Beogradu.¹⁶⁾ Taj sukob dovodi do krize stranke u Bosni i Hercegovini koja se pooštrila pojavom Saveza težaka neposredno poslije revizije Uredbe. Međutim, u tom trenutku stranka nije bila svjesna prave snage Saveza težaka, pa je u izbornu borbu ušla s velikim nadama koje su se povećale uspješno riješenim sporom na predstojećoj Zemaljskoj konferenciji.

Zemaljska konferencija Narodne radikalne stranke i donošenje programa

Glavni zadatak Zemaljske konferencije Narodne radikalne stranke, koja je održana u Beogradu od 25. do 28. septembra 1920. godine, bio je donošenje programa stranke, odnosno revizija starog programa i njegovo prilagođavanje novim uslovima. Nužno donošenje programa iziskivala je činjenica što se stranka nalazila pred izborima, usljed čega je morala da izađe pred birače sa formulisanim koncepcijama o najvažnijim društveno-ekonomskim i političkim pitanjima. Konferenciji je prisustvovalo 13 delegata iz Bosne i Hercegovine.

O toku konferencije i o diskusijama oko donošenja programa, raspoložemo, na žalost, vrlo oskudnim i uopštenim podacima koje je bilježila štampa. Svi novinski izvještaji o radu konferencije ukazuju na postojanje razlika u gledanju na pojedina programska pitanja. O tim razlikama je **Samouprava** br. 170 od 29. septembra 1920. godine pisala sljedeće: »Posao oko sređivanja i izjednačavanja težnji koje pojedini krajevi pokazuju, nije bio lak, ali dobra volja i iskreni radikalizam, koji je

¹⁴⁾ *Srpska riječ*, br. 45 od 5. marta 1920. godine.

¹⁵⁾ Prema ovoj Uredbi, begluci (zemlje koje nisu u kmetском odnosu, nego begovi njima direktno upravljaju ili ih izdaju pod zakup) koje su seljaci obrađivali posljednjih 10 godina pripadaju njima uz sporazumno plaćanje odštete vlasnicima. Odšteta za beglučku zemlju davala bi se samo u onim slučajevima gdje nije postojalo kmetstvu sličnih odnosa, dok bi se svim drugim slučajevima zemlja davala bez odštete. ABiH, ZV, Prez. br. 1418/1920.

¹⁶⁾ Milan Srškić, *Spomenica*, Sarajevo 1938, str. 103.

izaslanike okupio bili su dovoljne zaloge da će se taj posao srećno okončati, naročito pod mudrom rukom g. g. Nikole Pašića i Stojana Protića...«. Prema izvještaju **Srpske riječi** br. 195 od 1. oktobra 1920. godine, »Podela mišljenja, koja je vladala u jednom delu stranke u agrarnom pitanju u Bosni, potpuno je izglađena poslije dulje debate i prepušteno je g. Nikoli Pašiću da u dogovoru s bosanskim radikalima donese rezoluciju, koja će biti merodavna za sve nas...«.

Najduže je vođena debata oko načina državnog uređenja. Podlogu debati činio je nacrt ustava Stajana Protića. Stav Pašića prema tom nacrtu bio je formulisan i poznat još prije konferencije pa je **Politika** u br. 4461 od 23. septembra 1920. godine pisala da je Pašić »odsudan protivnik oblasnih autonomija, onakvih kakve predlaže g. Protić. On je za to da naša zemlja bude jedna jednostavna država sa potpuno centralizovanom vlašću...«. U Završnoj debati o programu, većina delegata se izjasnila za centralizam, dok su »...Protiv širokih oblasnih autonomija bili ... naročito govornici iz Vojvodine i iz Bosne.«¹⁷⁾

Konferencija je na kraju izabrala jedan uži odbor koji je dobio zadatak da na osnovu diskusija i zaključaka konferencije formuliše program. U odbor je ispred bosansko-hercegovačkih radikala ušao Srškić.

U političkom dijelu programa načela Krfske deklaracije prihvaćena su gotovo u cjelini kao načela stranke koja treba »da se oživotvore i da se dalje razvijaju«, na čemu će stranka »svom svojom umnom i moralnom snagom najvrednije poraditi...«.¹⁸⁾ U skladu s tim, u program je unesen gotovo cjelovit tekst Krfske deklaracije. Karakteristično je da je iz integralnog teksta prve tačke Deklaracije izostavljena formulacija u kojoj se za Srbe, Hrvate i Slovence upotrebljava zajedničko ime Južni Sloveni ili Jugosloveni. Van svake je sumnje da ova korektura nije slučajno učinjena i da ona ima dublje značenje nego što na prvi pogled izgleda. Radikali su, naime, u jugoslovenstvu kao nacionalnom opredjeljenju vidjeli negaciju srpstva i zato su jugoslovenstvo odbacivali. Iz tih razloga je i Pašić, prilikom donošenja Krfske deklaracije, bio protivnik citirane formulacije.¹⁹⁾

U pogledu oblika državnog uređenja program je akceptirao centralizam, »nalazeći da je to potreba i našeg unutrašnjeg zdravog i pravilnog napredovanja, naročito s pogledom na dosadašnju pocepanost i podvojenost našega naroda na desetak uprava i političkih zajednica...« i »potreba naše međunarodne bezbednosti i našeg međunarodnog značenja...«. Pod centralističkom državom program podrazumijeva »državu s jednim parlamentom, kome odgovara jedna državna vlada i koji s Krunom ima nepodeljenu suverenu zakonodavnu vlast za celu zemlju«. Ovakva država bila bi unutar organizovana na principu samouprave u opštini i oblasti, s tim da veličina oblasti obezbijedi s jedne strane »istinisku« samoupravu, a s druge strane »ne stavi u pitanje jedinstvenost države«.

¹⁷⁾ *Politika*, Beograd, br. 4465 od 27. septembra 1920. godine.

¹⁸⁾ *Samouprava*, br. 176 od 6. oktobra 1920. godine. Pošto je program u cjelini objavljen u *Samoupravi* br. 176 od 6. oktobra 1920. godine, to su svi naredni citati koji se odnose na program uzimani iz tog izvora.

¹⁹⁾ Vidi opširnije: Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, str. 229—230.

U socijalnom dijelu programa dominira agrarno pitanje, koje se mora rješavati u »interesu i našeg zdravog i pravilnog ekonomskog razvitka kao i u interesu unutrašnjeg reda, bezbednosti i pravnoga poretka...«. Kompromisan stav u agrarnoj reformi, sračunat u prvom redu na zaštitu zemljoposjednika, izražen je u formulacijama o prvenstvenoj podjeli državne zemlje, »a ukoliko nje nema dovoljno davaće se i privatna zemlja«, o plaćanju »pravedne« naknade vlasnicima i najzad u odsustvu odredbe o zemljišnom maksimumu. Posebno mjesto u programu dato je agrarnoj reformi u Bosni i Hercegovini. Naglašavajući specifičnost agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, program ističe da će stranka raditi na potpunom oslobođenju seljaka od »feudalnih tereta«, a zatim na davanju »u sopstvenost beglučke zemlje seljacima meštanim a ukoliko oni nemaju dovoljno zemlje za život, i ako spahija ovu zemlju nije do sada radio u vlastitoj režiji. Naknadu za uzetu beglučku zemlju i za oslobođenje kmetova platiće država...«.

Programski stavovi o privrednoj politici stranke krajnje su uopšteni i neogređeni.

Buržoaski karakter stranke i njena odlučnost u odbrani kapitalizma od socijalnih potresa jasno su izraženi u dijelu programa koji govori o društvenim odnosima. Tu je »klasni mir« uzdignut na princip bez koga se ne može »zasnovati narodna i državna zgrada«, a da bi se on održavao, stranka će »savremenim radničkim zakonodavstvom nastojati da ostvari ... ciljeve društvene solidarnosti i zaštiti, u njenom okviru, pravedne radničke interese...«

Najzad, konferencija je odlučila da stranka proširi svoju djelatnost na čitavu državu i u skladu s tim zaključkom nazvana je »Narodna radikalna stranka Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«.

Izloženi programski ciljevi predstavljali su okvir u kome je stranka imala da vodi izbornu borbu. Ali, izborna borba će pokazati da taj okvir nije bio toliko čvrst da stranka ne bi mogla izaći iz njega ukoliko bi joj to obećavalo bolji izborni uspjeh.

Organizacija izborne borbe

Prema »Zakonu o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca«, koji je izglasan na sjednici Privremenog narodnog predstavništva, održanoj 2. septembra 1920. godine, izborni okruzi u Bosni i Hercegovini poklapali su se sa administrativnim, a izborne jedinice određivane su prema popisu stanovništva 1910. godine, i to tako da se na svakih 30.000 stanovnika bira po jedan poslanik, a višak od 17.000 stanovnika davao je pravo na jedan mandat. Raspodjela poslaničkih mandata imala se izvršiti prema proporcionalnom sistemu. Zakonom nije uvedeno opšte biračko pravo, jer su žene, oficiri i vojnici bili lišeni prava glasa. Uveden je i cenzus starosti, koji daje pravo glasa samo onim građanima koji su navršili 21 godinu do početka sastavljanja biračkih spiskova. Jednako pravo glasa Zakon je ograničio i uvođenjem izbornog cenzusa po obrazovanju, prema kojem je bilo obavezno u svakom izbornom okrugu kandidovanje jednog broja poslanika koji imaju višu ili visoku školsku spremu (kavilifikovani poslanici). Izbori su se imali obaviti tajnim glasanjem.²⁰⁾

²⁰⁾ *Službene novine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Beograd, br. 195 od 6. septembra 1920. godine.

Odmah poslije objavljivanja ovog Zakona i ukaza o izborima od 7. septembra 1920. godine, kojim su izbori raspisani za 28. novembar, radikali u Bosni i Hercegovini pristupaju organizacionim pripremama za izbore, koje su konačno dovršene neposredno poslije Zemaljske konferencije. Na konferenciji je odlučeno da užu Glavni odbor stranke²¹⁾ rukovodi izbornom borbom s tim da okružni odbori i članovi Glavnog odbora iz unutrašnjosti održavaju stalnu vezu sa njim.

Izborne parole

U borebi za dobijanje poslaničkih mandata političke stranke i grupe u Bosni i Hercegovini istakle su izborne parole ne vodeći mnogo računa o tome koliko odgovaraju zvaničnim programima. Osnovni cilj svih bio je da se dobije što veći broj glasova. Otuda je u bezobzirnoj borbi za glasove politička demagogija predstavljala jednu od karakteristika izborne borbe.²²⁾

S obzirom na činjenicu da su izbori vršeni za Ustavotvornu skupštinu, u izbornim programima i parolama primarno je bilo pitanje ustavnog uređenja države.

Cilj Narodne radikalne stranke u izborima bio je da obezbijedi dovoljan broj poslaničkih mandata koji bi joj omogućio da vodi u Ustavotvornoj skupštini odlučujuću riječ pri donošenju ustava i to onakvog ustava kakav bi odgovarao interesima onog dijela srpske buržoazije čiji je stranka bila predstavnik. Interesi te buržoazije, međutim, nalogali su, prije svega, centralističko uređenje države koje bi sa svoje strane garantovalo i učvrstilo njen privilegovani položaj u državnoj vlasti, koji joj je, nerazvijenoj i nesposobnoj za samostalno organizovanje privrede na principima buržoaskog liberalizma, najlakše i najbrže obezbjeđivao ekonomski prosperitet.

Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini stupila je u izbore s velikosrpskim programom u njegovom najogoljelijem vidu. Čitav taj program svodio se na tezu da je Bosna i Hercegovina srpska pokrajina čvrsto i neraskidivo vezana za Srbiju i da nova država predstavlja proširenu i uvećanu Srbiju.

Polazeći od teze o srpskom karakteru Bosne i Hercegovine, radikali u Bosni i Hercegovini stupili su u izbornu borbu s namjerom da, kao isključivo srpska stranka, okupe sve Srbe i da njihovim glasovima potvrde tu tezu. Zato su oni istakli parolu »Srbi na okup« da bi se stvorio »silan i neprobojan front srpske narodne misli protiv spoljašnjeg i unutrašnjeg neprijatelja...«.²³⁾ Ta takozvana »opasnost od neprijatelja« iziskuje potpuno jedinstvo Srba pod vođstvom radikala i njihovo učešće u izborima u najvećem broju, jer »nekoliko nepredatih glasova može da znači gubitak mandata ili još gore, da taj mandat dođe u ruke neprijatelja ove države i da ugrozi srpski karakter Bosne...«.²⁴⁾ Da bi se jedinstvo Srba potpuno ostvarilo i zaštitilo »ugroženo Srpstvo«, radikali su

²¹⁾ Uži glavni odbor Narodne radikalne stranke činili su samo članovi Glavnog odbora iz Beograda.

²²⁾ Prema izvještaju Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu Ministarstvu unutrašnjih djela od 21. oktobra 1920, u bivačkom okrugu političke stranke »obećavaju narodu kule u oblaku samo ne bi li došle do položaja, pa makar na koji način to bilo«. ABiH, ZV, Prez. br. 10567/1920.

²³⁾ *Srpska riječ*, br. 202 od 9. oktobra 1920. godine.

²⁴⁾ *Istu*, br. 218 od 30. oktobra 1920. godine.

odbacivali organizovanje Srba na klasnoj bazi, a proglašavali su nacionalnom izdajom odvajati »selo od grada, radnika od trgovca... Cepanje narodnih snaga na nepotrebne staleške razlike... znači podići ruku na ideju Srpstva...«.²⁵⁾

Potvrđena izbornim rezultatom, teza o srpskom karakteru Bosne i Hercegovine trebalo je da posluži kao jak argumenat u korist centralizma i kao protivargumenat autonomištvu Jugoslovenske muslimanske organizacije i federalizmu Hrvatske zajednice. Ona je trebalo da pokaže federalistima da je uz postojanje »srpske Bosne« federacija jedino moguća i dopustiva na »plemenskoj« bazi, što bi Srbe, okupljene oko Srbije, dovelo prema Hrvatima u mnogo povoljniji položaj, jer bi se pored male Hrvatske našla velika Srbija. U tom smislu govorio je i dr Lazar Marković na predizbornom zboru u Sarajevu. On je tom prilikom, komentarišući izborni proglas Hrvatske zajednice, između ostalog, rekao: »Braća Hrvati mogu tražiti da oni budu zajedno, ali ne mogu zahtevati da Srbi ne budu zajedno...«.²⁶⁾

U želji da izbornim rezultatom dokažu srpski karakter Bosne i Hercegovine, radikali su nastojali da pored Srba okupe i što veći broj muslimanskih birača. O potrebi saradnje sa bosansko-hercegovačkim Muslimanima govorio je i Pašić na Zemaljskoj konferenciji stranke. Tom prilikom je, između ostalog, rekao: »...Mi moramo naći neku vezu s muslimanima, inače će biti to (tj. odsustvo međusobne saradnje — primjedba T. K.) od velike štete... Ako se s njima sporazumimo Bosna će biti naša jaka tvrđava...«.²⁷⁾

Međutim, tendencije okupljanja većeg broja Muslimana oko programa Narodne radikalne stranke u vrijeme kada su oni bili nezadovoljni svojim društveno-ekonomskim i političkim položajem, i kada se ta stranka u Bosni i Hercegovini deklarirala kao isključivo srpska, pokazale se od početka iluzornom, što su na kraju potvrdili izborni rezultati.

Suprotstavljajući se strankama koje su u svojim programima predviđale uređenje države na federativnom principu i na principu autonomija po istorijskim pokrajinama, vođstvo Narodne radikalne stranke istaklo je u Bosni i Hercegovini pored parole o centralistički uređenoj državi Srba, Hrvata i Slovenaca i parolu o stvaranju Velike Srbije.

Osnovni argumenti koje je vođstvo stranke upotrebljavalo da bi dokazalo potrebu centralizma bili su želja srpskog naroda za punim jedinstvom, teškoće oko povlačenja granica između Srba i Hrvata usljed njihove etničke izmiješanosti i mogućnosti da Srbi budu u državi uređenoj na bazi federalizma ili autonomija po istorijskim pokrajinama u nekim od tih pokrajina majorizirani. Na tu mogućnost privaci stranke često su ukazivali na predizbornim zborovima i u štampi. Tako se, npr., u jednom napisu u **Srpskoj riječi** kaže da autonomiju Bosne i Hercegovine i drugih pokrajina traže »zakleti neprijatelji Srpstva... jer se nadaju da će onda sa nekim paktovima... moći nadglasati Srbe u Bosni, a isto tako bi onda to dalje pokušali da čine u Hrvatskoj...«.²⁸⁾

²⁵⁾ Isto, br. 197 od 4. oktobra 1920. godine.

²⁶⁾ Isto, br. 220 od 3. novembra 1920. godine.

²⁷⁾ *Pravda*, br. 102 od 7. oktobra 1920. godine.

²⁸⁾ *Srpska riječ*, br. 216 od 28. oktobra 1920. godine.

Raspoloživi izvori pokazuju da je parola o Velikoj Srbiji imala dva značenja. Jedno značenje podrazumijevalo je stvaranje Velike Srbije u okviru trijalistički uređene Jugoslavije na etničkoj osnovi. U takvoj Jugoslaviji Velika Srbija bila bi organizovana kao posebna jedinica pored Hrvatske i Slovenije. U njen sastav ušla bi Bosna i Hercegovina u cjelini. Ovakvo uređenje države prvaci Narodne radikalne stranke u Bosni i Hercegovini zahtijevali su u slučaju da Hrvati i Slovenci ne prihvate centralizam. Ako se i ovim rješenjem državnog uređenja Hrvati i Slovenci ne bi složili, oni su ukazivali na opasnost cijepanja države.²⁹⁾

Drugo značenje parole o Velikoj Srbiji predstavljalo je identifikovanje nove države sa proširenom i uvećanom Srbijom. Takvo gledište o novoj državi imali su ne samo prvaci stranke u Bosni i Hercegovini nego i vođstvo stranke u Beogradu.³⁰⁾ U skladu s tim gledištem, prvaci stranke u Bosni i Hercegovini istakli su parolu da država treba da dobije naziv Kraljevina Srbija.

O navedenim pogledima na novu državu i njen naziv govori niz podataka, od kojih ćemo navesti samo neke najkarakterističnije. Prilikom dolaska Pašića u Bosansku krajinu, u Prijedoru je, nasuprot mjestu gdje je držao govor, bila postavljena velika geografska karta Jugoslavije s natpisom: »Srbija, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca.«³¹⁾ U pismu Ristu Odaviću, narodnom poslaniku izabranom na listi Narodne radikalne stranke za srez Banja Luku, Savo J. Surutka, predstavnik liste radikala u glavnom biračkom odboru za okrug Banja Luku, kaže da se naziv za državu »Jugoslavija« nikako ne može prihvatiti »kad već nije moglo kao što je moralo biti da se zove 'Kraljevina Srbija'«. ³²⁾ U uvodniku *Srpske riječi* br. 97 od 14. maja 1921. godine povodom diskusija u Ustavotvornoj skupštini o nazivu države kaže se: »Ovo ime (tj. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca — primjedba T. K.) nas Srbe ne oduševljava. Da je srpski narod dao na izborima svoje glasove radikalnoj stranci, danas bi se naša država zvala Srbija, kao što mi svi želimo...«.

Polazeći od monarhizma kao jednog od osnovnih načela stranke, radikali u Bosni i Hercegovini istakli su parolu da su oni jedina politička stranka vjerna kralju Petru I i dinastiji Karađorđevića,³³⁾ pa prema tome svaki onaj koji je odan kralju treba da glasa za njih. Ovo vezivanje stranke za dinastiju Karađorđevića i korištenje imena kralja Petra I u izbornoj borbi nije učinjeno bez razloga. Kralj Petar I uživao je popularnost u Bosni i Hercegovini kod Srba, koja je vukla korijene još od njegovog učešća u Bosanskom ustanku. Osim toga, seljaštvo, kao naj-

²⁹⁾ Kritikujući program »Hrvatske zajednice« o uređenju države na federativnom principu, *Srpska riječ* br. 220 od 3. novembra 1920. godine pisala je sljedeće: »Zato, put kojim ide »Hrvatska zajednica« može i mora dovesti samo do ova dva rezultata: Ili će se Srbi, Hrvati i Slovenci potpuno razići i stvoriti tri samostalne države, Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju, u kojima će svaki da se, samostalno živeći Srbi, Hrvati i Slovenci, uzevši svaki ono što je njegovo; ili će stvoriti federativnu državu, ali na plemenskoj a ne na dosadanjoj, predratnoj, provincijalnoj bazi...«.

³⁰⁾ Jovan Marjanović, Političke partije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1921—1929), Iz istorije Jugoslavije 1918—1945, Zbornik predavanja, Beograd 1958, str. 221.

³¹⁾ Isto, br. 227 od 12. novembra 1920. godine.

³²⁾ Arhiv Socijalističke Republike Srbije (u daljem tekstu ASRS), fond Riste Odavića, br. III/351.

³³⁾ *Srpska riječ*, br. 235 od 22. novembra 1920. godine.

brojnija biračka masa, pokazivala je u toku izborne borbe opreznost u političkom opredjeljivanju. Brojnost političkih partija i njihova bezobzirna međusobna borba nisu pružali seljaštvu sigurnu garanciju za ostvarenje njegovih želja. Stoga se ono najradije vezivalo za dinastiju, jer mu je ona u tom trenutku, zato što je bila pošteđena političkih napada, izgledala jedini siguran i čvrst politički faktor.³⁴⁾ Zbog toga bilo je vrlo unosno eksponirati se kao stranka kojoj je kralj naklonjen.

Iz programskog načela o zaštiti privatne svojine i očuvanja kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema proizišao je antikomunizam radikalna, izražen u toku izborne borbe parolom »Svi protiv komunista«. Komunisti su proglašeni za najopasnije, antidržavne elemente, protiv kojih treba da se udruže sve građanske stranke u jedinstven front. U uvodniku **Izborna borba i Srbi** tim povodom je **Srpska riječ** br. 198 od 5. oktobra 1920. godine sa neprikrivenom mržnjom pisala: »Protiv komunista Srbi će zagaziti u odlučnu borbu. Čast srpskoga naroda i oslobođene Bosne zahteva, da niko od ovih (tj. komunista — primjedba T. K.) ne uđe u konstituantu. Gde su komunisti jaki (Sarajevo, Zenica, Tuzla) sve građanske stranke treba da se okupe pod platformom: svi protiv komunista...«. Antikomunizam radikalna potenciran je strahom od izbornog uspjeha KPJ, koji je proizišao iz činjenice da je KPJ postigla veliki uspjeh na opštinskim izborima u Srbiji i Makedoniji avgusta 1920. godine i da je u Bosni i Hercegovini razvila vrlo živu predizbornu agitaciju, o čemu svjedoče mnogobrojni izvještaji štampe i lokalnih organa vlasti.

U borbi za birače radikali u Bosni i Hercegovini obilato su se koristili prošlošću Narodne radikalne stranke u Srbiji i autoritetom njenog vođe Nikole Pašića. Oni su pobjedu Srbije u balkanskim ratovima, izlazak Srbije kao pobjednice iz prvog svjetskog rata, i stvaranje nove države pripisivali u zasluge stranci. Identifikujući uspjehe Srbije sa uspješima stranke, istakli su parolu da svaki onaj koji glasa za njih glasa za »Srbiju, Srpstvo i srpsku zavjetnu misao« i na taj način »odaje priznanje« Narodnoj radikalnoj stranci, koja je obezbijedila Srbiji »ulogu Pijemonta u našem narodnom oslobođenju«. ³⁵⁾ Posebno je naglašavan period borbe stranke za pobjedu parlamentarizma i građanskih sloboda u Srbiji. Pri tome se nije zaboravljalo da se redovno spomenu timočka buna i Gurgusovačka tamnica da bi se kod birača probudila sentimentalna osjećanja prema stranci čiji su vođe u borbi za napredak i za ujedinjenje srpskog naroda pokazali »velike primjere borbenosti i mučeništva«. Uporedo sa strankinim, isticane su zasluge i državničke sposobnosti njenog vođe Nikole Pašića, koje su »poznate i priznate« i van granica Jugoslavije.³⁶⁾ Nastojalo se da se od Pašića stvori živa legenda, da se u njegovom političkom liku dâ sinteza srpstva. Njegov agitacioni put u Bo-

³⁴⁾ U Krnjeuši (Bosanski Petrovac), seljake je »smutila množina biračkih kutija, pa je u ideji, da, ako su sve kutije Kralja Petra, onda ih ne treba toliko, nego samo jedna, sve kutije bacio, a u jednu bacio sve kuglice«. ABiH, ZV, Prez. br. 13026/1920.

³⁵⁾ *Srpska riječ*, br. 234 od 20. novembra 1920. i br. 238 od 25. novembra 1920. godine.

³⁶⁾ U izbornom proglasu Okružnog odbora Narodne radikalne stranke za Bihać tim povodom kaže se: »Zasluge Narodne radikalne stranke, a osobito njenog velikog vođe Nikole Pašića poznate su i priznate kod svih naših velikih saveznika i Rusa, Francuza, Engleza, Amerikanaca i drugih«. ASRS, fond Riste Odavića, br. XI/32.

sansku krajinu pripreman je kao trijumfalan pohod dugo iščekivanog osloboditelja.³⁷⁾

Svjesni političkog kapitala, koji je stranka stekla prije i u toku rata, radikali su u predizbornoj agitaciji neprekidno ukazivali na njenu prošlost. Karakterističan je u tom pogledu Pašićev govor održan na predizbornom zboru u Banja Luci, kada je, između ostalog, rekao da treba glasati za one stranke koje su se u prošlosti pokazale i za one ljude koji su se »legitimirali svojim radom za narod u prošlosti«, a »nove ljude treba sačekati da ih vidimo na delu«. ³⁸⁾ Citirani Pašićevi pogledi najbolje pokazuju koliko je stranka računala da na zaslugama iz prošlosti obezbijedi ne samo dolazak na vlast nego i zadržavanje vlasti, jer se od novih snaga tražilo da se pokažu »na djelu«, a za to im se, međutim, uskraćivala šansa.

Pored izloženih izbornih parola, koje su, kako se vidi, bile političke prirode i koje su dominirale u predizbornoj agitaciji, radikali u Bosni i Hercegovini nisu mogli mimoći tada najaktuelnije društveno pitanje — agrarno pitanje. Svjesni činjenice da seljaštvo čini ogromnu većinu srpskih birača, nastojali su da loše raspoloženje seljaka prema agrarnoj politici stranke poprave agrarnim programom usvojenim na Zemaljskoj konferenciji, o kome je već ranije govoreno. Da bi dobili seljačke glasove i da bi seljake odvojili od drugih stranaka, a naročito od Saveza težaka, obilato su se služili demagogijom, tvrdeći da u agraru »potpuno« usvajaju seljačke zahtjeve, pa čak i daju više »nego su težaci i tražili«. ³⁹⁾

Pošto je bilo poznato da su seljaci protivnici plaćanja naknada zemljoposjednicima, jer su pretpostavljali da će se sredstva za naknadu obezbjeđivati povećanim porezima, radikali su pravdali tu mjeru socijalno-nacionalnim razlozima, dokazujući da se time, s jedne strane, izbjegava da se »bez potrebe stvara proletarijat...«, dok bi se, s druge strane, ubrzao proces »nacionalnog osvješćenja muslimanskog dijela našeg naroda« i razvio kod njega »pojam prave državljanske svijesti«. ⁴⁰⁾ Opštenarodno neraspoloženje prema ratnim bogatašima i izvoznicarima ovom prilikom su radikali iskoristili na taj način što su obećavali da će se povećanim oporezivanjem profita ratnih bogataša i izvozničara obezbijediti sredstva za plaćanje odštete.

Ovakvim agrarnim programom Narodna radikalna stranka nastojala je da zadovolji i srpske seljake i muslimanske zemljoposjednike i da na taj način obezbijedi glasove i jednih i drugih. Pridobijanje muslimanskih zemljoposjednika za stranku je značilo i pridobijanje znatnog dijela muslimanskih masa, u kojima su oni imali odlučujući politički uticaj.

Poslanički kandidati

Prema statutu Narodne radikalne stranke, sreske organizacije predlagale su poslaničke kandidate okružnim odborima, koji su te predloge razmatrali i slali na odobrenje Glavnom odboru u Beograd. Narodna ra-

³⁷⁾ U izvještaju o dočeku Pašića u Bosanskoj krajini *Srpska riječ* u broju 227 od 12. novembra 1920. godine, između ostalog, pisala je i ovo: »Starci su gledali u Pašića kao u ikonu i ljubili su mu ruke, blagosiljajući ga i blagodareći mu što ih je oslobodio«.

³⁸⁾ *Srpska riječ*, br. 227 od 12. novembra 1920. godine.

³⁹⁾ Isto, br. 197 od 4. oktobra 1920. godine.

⁴⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 11186/1920.

dikalna stranka istakla je u Bosni i Hercegovini svoje liste u svih 6 okruga (sarajevski, mostarski, tuzlanski, travnički, banjalučki i bihački).

Socijalna struktura i ličnosti poslaničkih kandidata jasno ukazuju na ciljeve i taktiku stranke u izborima. Od ukupno 49 poslaničkih kandidata, prema članu 13. izbornog zakona (kandidati sa opštim uslovima), 22 su seljaka, 12 činovnika, 8 sveštenika i 1 trgovac.⁴¹⁾ Ovakav socijalni sastav poslaničkih kandidata ukazuje na to da je stranka računala u prvom redu na seljačke glasove, a zatim na glasove sitne buržoazije u gradu. Činjenica da se među poslaničkim kandidatima našao samo jedan trgovac rezultat je omraženost trgovačkog staleža, koji je bio nosilac špekulacija sa cijenama životnih namirnica i ostalih potreba, što je izazivalo ogorčenje i seoskog i gradskog stanovništva, o čemu svjedoče mnogobrojni izvještaji lokalnih organa vlasti. Relativno veliki broj sveštenika-poslaničkih kandidata obezbjeđivao je stranci podršku pravoslavnog sveštenstva,⁴²⁾ koje je uživalo veliki ugled u neprosvijećanim seljačkim masama.

Na listi stranke nalazilo se 10 kandidata iz Srbije. Među njima bili su nosioci okružnih lista za Bihać dr Miroslav Spalajković, za Banju Luku Nikola Pašić, za Mostar dr Lazar Marković i za Tuzlu dr Milenko Vesnić. Očigledno je da je cilj kandidovanja ovolikog broja najistaknutijih prvaka stranke iz Srbije, na čelu sa vođom stranke Pašićem, bio da se pomoću njihovog autoriteta osigura što bolji izborni uspjeh. Ali, ove kandidature imale su i jedan drugi, dublji smisao. Prema izjavi dra Lazara Markovića na predizbornom zboru u Mostaru, trebalo je da se ovakvim kandidaturama manifestuje jedinstvo Bosne i Hercegovine i Srbije.⁴³⁾ Od domaćih političkih ljudi nosioci lista bili su dr Milan Pećanac za travnički okrug, i dr Milan Srškić za sarajevski okrug. Pećanac je bio kao političar malo poznat, jer je prije rata radio u konzularnoj službi Srbije, dok je dr Milan Srškić, kao predsjednik Zemaljske vlade i prvak bosansko-hercegovačkih radikala, a uz to čvrsto vezan sa sarajevskom čaršijom, pružao solidne izgledе uspjehu stranke u svome izbornom okrugu.

Budući da su radikali računali i na dio muslimanskih birača, istakli su na svojim listama u mostarskom i banjalučkom okrugu 2 poslanička kandidata Muslimana. Ovako mali broj Muslimana kandidovan je iz bojazni da se time ne odbiju srpski birači, a da se ne dobije odgovarajuća kompenzacija muslimanskim glasovima. Ta bojazan izazvala je otpor jednog dijela bosansko-hercegovačkih radikala kandidovanju Muslimana.⁴⁴⁾

Analiza izbornih rezultata

Očekivanja Narodne radikalne stranke u Bosni i Hercegovini u izborima za Ustavotvornu skupštinu nisu se ispunila. Stranka je dobila

⁴¹⁾ *Srpska riječ*, br. 210 od 27. novembra 1920. godine.

⁴²⁾ Sveštenici su »protivno izbornom zakonu, pretvorili crkve... u izborne zbornice«. *Glas slobode*, br. 258 od 26. novembra 1920. godine.

⁴³⁾ *Srpska riječ*, br. 236 od 23. novembra 1920. godine.

⁴⁴⁾ Prilikom razmatranja okružne kandidatske liste za okrug Banju Luku, jedan broj delegata uporno se protivio stavljanju na listu muslimanskih predstavnika, tvrdeći da će se time izgubiti mnogo srpskih glasova, ali je na Pašićeve insistiranje ipak kandidovan Suljaga Salihagić. ASRS, fond Riste Odavića, br. VI/70.

59.443 glasa i 11 poslaničkih mandata. Ostale stranke i grupe dobile su sljedeći broj glasova i mandata: Jugoslovenska muslimanska organizacija 110.895 glasova i 24 mandata, Savez težaka 54.506 glasova i 12 mandata, Jugoslovenska demokratska stranka 17.980 glasova i 2 mandata, Hrvatska težačka stranka 38.400 glasova i 7 mandata, Hrvatska pučka stranka 20.774 glasova i 3 mandata, KPJ 18.074 glasa i 4 mandata, Srpska narodna organizacija 6.215 glasova (bez mandata), Muslimanska težačka stranka 602 glasa, Socijaldemokratska (»Zvonaši) 1.784 glasa, Muslimanska nezavisna lista (Šerif Arnautović) 449 glasova i Muslimanska narodna stranka 306 glasova.⁴⁵⁾

Kako se iz navedenih podataka vidi, Narodna radikalna stranka po broju dobijenih glasova našla se na drugom mjestu, i po broju dobijenih mandata na trećem mjestu.

Koji su činioci uticali na ovakav izborni rezultat Narodne radikalne stranke?

Kada se posmatraju statistički podaci o izborima, odmah pada u oči činjenica da na izbore nije izašao relativno visok procenat birača.⁴⁶⁾ Među onima koji nisu glasali nalazio se i znatan broj Srba. Razlozi apstinencije od izbora jednog dijela srpskog stanovništva dijelom su se nalazili i u mnoštvu političkih partija koje su pretendovale na srpske glasove. To je izazivalo nepovjerenje jednog dijela seljačkih masa, politički neiskusnih, prema tim partijama. To nepovjerenje se ispoljavalo u neodlučnosti u partijskom opredjeljivanju,⁴⁷⁾ što se u nekim slučajevima završavalo u odustajanju od glasanja. Pošto je Narodna radikalna stranka stupila u izbore kao isključivo srpska stranka, prirodno je da je apstinencija srpskih birača umanjila njen izborni uspjeh.

Izborni uspjeh Narodne radikalne stranke umanjila je i činjenica što su na srpske biračke mase velikim dijelom pretendovali demokrati i u cjelini Srpska narodna organizacija, koji su radikalima oduzeli znatan broj glasova.⁴⁸⁾

Nisu se ispunila ni očekivanja radikala da će za njih glasati i dio muslimanskih birača. Muslimani su ostali jedinstvein oko JMO.⁴⁹⁾ I Arnautovičeva Muslimanska nezavisna lista doživjela je katastrofalan neuspjeh. Tako je politička igra radikala s muslimanskim zemljoposjedni-

⁴⁵⁾ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, izvršenih na dan 28. novembra 1920. godine. Beograd 1921. godine.

⁴⁶⁾ Na izbore je izašlo u banjalučkom okrugu 63,72% birača, u biračkom 74,90%, u sarajevskom 73,63%, u travničkom 71,65%, u tuzlanskom 72,13% i u mostarskom 70,28%. Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu...

⁴⁷⁾ U mostarskoj oblasti »Seljačke mase nisu još osveštene i drže se prilično apatično — većina nema još stalnog pravca i čvrste odluke, što nije ni čudo, jer je stavljena na jedanput pred toliko tih stranaka i programa, da se je teško i inteligentu tu snaći...«. ABiH, ZV, Prez. br. 11451/1920.

⁴⁸⁾ »S bolom u duši konstatujemo da je zbog Čakorilove liste (lista Srpske narodne organizacije čiji je vođa bio Đorđe Čakorilo — primjedba T. K.) izabran u Tuzli komunist, mjesto našeg kandidata... g. prote Matije Popovića«. *Srpska riječ*, br. 246, od 7. decembra 1920. godine.

⁴⁹⁾ Prema izvještaju Okružnog odbora Narodne radikalne stranke za Banju Luku Risti Odaviću »... muslimani radikali nisu održali svoju reč i listom su glasali za svoju vjersko-političku Jugoslovensku muslimansku organizaciju«. ASRS, Fond Riste Odavića, br. III/344.

cima, koja je radikalima u izborima nanijela ozbiljnu štetu, završena ovog puta tužno po radikale.

Ali, presudan uticaj na izborni rezultat radikala imao je njihov odnos prema agrarnom pitanju. Kao što smo ranije istakli, stav radikala prema agrarnom pitanju doprinio je velikim dijelom stvaranju Saveza težaka. Onog momenta kad se na političku scenu Bosne i Hercegovine pojavio Savez težaka, radikali su, mada toga nisu bili svjesni, izgubili odlučujuću bitku za seljake. Agrarni program, usvojen na Zemaljskoj konferenciji, ulivao je radikalima velike nade, ali je krio i velike opasnosti. Kompromisni programski stavovi u pitanju beglučkih zemalja, sračunati na pridobijanje i srpskih seljaka i muslimanskih zemljoposjednika a preko njih i jednog dijela Muslimana, nisu zadovoljili ni jedne ni druge, pa je oko polovine srpskih seljaka glasalo za Savez težaka, a Muslimani gotovo u cjelini za JMO. Na taj način se agrarni program radikala pokazao kao najslabija tačka njihovog izbornog programa i osnovni uzrok gubitaka tako velikog broja seljačkih glasova. Agrarno pitanje za bosansko-hercegovačkog seljaka bilo je životno pitanje i na tom pitanju je Savez težaka vodio uspješnu borbu protiv radikala, pri čemu se bogato koristio slabostima njihovog agrarnog programa. Prema izvještaju okružne oblasti Bihać Ministarstvu unutrašnjih djela, radikali i demokrati su u okrugu imali dobre izgleda za izbornu pobjedu, ali je konačan uspjeh osujećen od Saveza težaka, jer je »Ta ... stranka bila po svojem programu najbliža osjećajima težačkog naroda i narod se je za nju odlučio«.⁵⁰⁾ Činjenicu da je Savez težaka dobio seljačke glasove na agrarnom programu, daleko privlačnijem za seljaka od programa radikala, istaako je i Stjepo Kobasica u opširnom članku **Izbori u Bosni**, objavljenom u **Srpskoj riječi** br. 245 od 6. decembra 1920. godine. U citiranom članku on, između ostalog, kaže: »Mi smo u prvom redu apelovali na srpske osjećaje našeg varošanina i građanina, dok je težačka stranka svu svoju paljbu oborila na — trbuh ... Mi ovo naročito podvlačimo, jer nismo htjeli da laskamo težaku, ni da obećajemo ono što ne možemo ispuniti«.

Kao što se vidi, raznovrsni su bili činioци koji su negativno uticali na izborni rezultat Narodne radikalne stranke u Bosni i Hercegovini. Zajedničko svim tim činioциma bilo je da su izrasli iz date društvene situacije i da su uzajamno djelovali u istom pravcu.

Nasuprot tim faktorima, koji su svojim uticajem umanjili izborni uspjeh Narodne radikalne stranke, djelovali su faktori koji su pozitivno uticali na postignuti izborni rezultat.

Odlučujući među tim faktorima bili su velikosrpski izborni program, politička tradicija i ugled Narodne radikalne stranke, koji je vođstvo izgrađivalo prikazujući stranku kao jedinog predstavnika Srbije i zaštitnika interesa Srba, i najzad, autoritet njenog vođe Nikole Pašića.

Nacionalističke parole, koje su radikali istakli da bi okupili Srbe, dobile su dostojan odgovor Hrvatske težačke i Hrvatske pučke stranke, koje su pozvale Hrvate da stupe u »odbranu« hrvatsva i katolicizma. Vođstvo JMO isticalo je parolu da se JMO bori protiv neravnopravnog položaja bosansko-hercegovačkih Muslimana, a da bi se ta borba uspješ-

⁵⁰⁾ ABiH, ZV, Prez. br. 13026/1920.

no vodila, pozivalo je muslimanske mase da budu jedinstvene i da daju povjerenje njenim poslaničkim kandidatima. U nastojanju da dobije što veći broj mandata, JMO je učešće Muslimana u izborima i glasanje za njene kandidate izjednačila sa osnovnim vjerskim obavezama.⁵¹⁾ Tako su se u izbornoj borbi oštro sukobili već ranije formirani blokovi na nacionalno-vjerskoj osnovi. Ukoliko je izborna borba postajala intenzivnija, utoliko su nacionalizmi i šovinizmi sve više bujali. Na taj način stvarala se atmosfera političke nesigurnosti i nepovjerenja u pripadnike drugih nacija i vjere. Parole radikala o jedinstvu Srba u cilju obezbjeđenja zaštite srpstva, srpskog imena i čuvanja srpske zavjetne misli, bile su sračunate da pogode najintimnija osjećanja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, i razumljivo je, da nisu mogle ostati bez političkog uticaja. S druge strane, parola o Velikoj Srbiji aktuelizirala je jednu političku misao koja je već decenijama živjela i koja se u ovom trenutku oslanjala na »plemenske predrasude našeg seljaka«, koji je očekivao da u ostvarenju te parole obezbijedi sebi spokojan život. Običan čovjek u toj paroli vidio je prepreku dezintegraciji Srba i garanciju njihovog punog jedinstva oko Srbije, koja je tada uživala veliko povjerenje Srba u Bosni i Hercegovini.⁵²⁾ Otuda su radikalni prvaci i na predizbornim zborovima i putem štampe ukazivali na jedinstvo Bosne i Hercegovine i Srbije, tvrdeći da je Bosna i Hercegovina sastavni dio Srbije.

Povoljno je uticala na izborni rezultat radikala i činjenica što su imali odlučujući uticaj u vlasti prilikom izbora. To im je pružalo mogućnost da se koriste vlašću u borbi protiv svojih političkih protivnika. Najčešći oblik zloupotrebe vlasti bio je premještanje ili otpuštanje iz službe pojedinih činovnika koji su pripadali drugim partijama, otežavanje političkim protivnicima predizborne agitacije itd. Tek što je Savez težaka stupio u predizbornu borbu, vlasti su počele da hapse neke njegove vođe. Takvi slučajevi desili su se, npr. u Fojnici, Tešnju i Derventi.⁵³⁾ Naročito je onemogućavana i otežavana predizborna agitacija KPJ.⁵⁴⁾

Na drugoj strani, vlasti su obezbjeđivale što je moguće povoljnije uslove za agitaciju radikala i otklanjanje smetnje koje su je otežavale. Ipak, zloupotrebe vlasti od strane radikala nisu u izborima mogle dobiti šire razmjere, jer oni u Bosni i Hercegovini nisu još imali izgrađen i iskusan činovnički aparat,⁵⁵⁾ a uz to u to vrijeme bio je ministar unutrašnjih poslova u centralnoj vladi demokrata Milorad Drašković.

⁵¹⁾ Pozivajući Muslimane na izbore, *Pravda* br. 122 od 25. novembra 1920. godine pisala je: »Nek se sva mjesta ugledaju... u islamsku svijest i nek svak dođe na biralište. To je jedna islamska dužnost, jedan farz (stroga islamska zapovijest, koja ne bi smjela ostati neizvršena)«.

⁵²⁾ U tuzlanskom okrugu »Nema Srbina pravoslavnog... koji ne bi za direktnu vezu sa Srbijom i Beogradom dao sve...« ABiH, ZV, Prez. br. 11494/1920.

⁵³⁾ *Težački pokret*, br. 19 od 12. oktobra 1920. godine.

⁵⁴⁾ U banjalučkom i bihaćkom okrugu policijske vlasti zaplenjivale su letke i proglase KPJ, a raznosaoče hapsile i kažnjavale. U travničkom okrugu onemogućavano je komunistima da drže svoje predizborne zborove i konferencije. *Glas slobode*, br. 255 od 23. novembra 1920. godine.

⁵⁵⁾ U telegramu Zemaljskoj vladi o rezultatima izbora u banjalučkom okrugu, načelnik okruga objašnjavajući nedovoljan izborni uspjeh radikala sa žaljenjem kaže da se prilikom postavljanja predsjednika biračkih odbora nije vodilo dovoljno računa o tome da se »od političkih vlasti prvenstveno zatraže mišljenja«. ABiH, ZV, Prez. br. 12776/1920.

Izborni rezultati pokazali su da Narodna radikalna stranka u Bosni i Hercegovini nije svojim programom uspjela da okupi većinu srpskih masa. Ali, ona se u izborima afirmisala kao najjači nosilac srpskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini. Taj nacionalizam prihvatili su buržoaski i naročito sitnoburžoaski elementi u gradu, koji su uzroke svog nesigurnog društveno-ekonomskog položaja nalazili u držanju političkih protivnika druge nacije i vjere, kao i dio seljaštva, koji je nezadovoljan vlastitim socijalnim položajem i socijalnim programima koji su mu nuđeni tražio izlaz u okretanju svojim nacionalnim idolima.

Posmatrani u cjelini, izbori su u Bosni i Hercegovini zaoštrili nacionalno-vjerske suprotnosti i prvi put življe pokrenuli seljačke mase u političku borbu. To je bila baština koju su izbori ostavili političkom životu Bosne i Hercegovine. Njeni prvi plodovi manifestovali su se već neposredno poslije izbora u borbi građanskih partija oko položaja Bosne i Hercegovine u državi.⁵⁶⁾ Ta će se borba nalaziti u žiži političkog života u Bosni i Hercegovini u čitavom periodu između dva rata. S druge strane, uvlačenje seljačkih masa u političku borbu davaće toj borbi ton sve veće anarhičnosti, oštine i političke destrukcije.

nij,a niasre

THE NATIONAL RADICAL PARTY IN BOSNIA-HERCEGOVINA IN THE ELECTIONS FOR THE CONSTITUENT ASSEMBLY

Summary

The basic characteristic of political life in Bosnia-Hercegovina before the elections for the Constituent Assembly was the large number of political parties mainly organised on a national-religious basis. Most of these parties represented parts of the wider Serbian, Croatian or Yugoslav parties or were closely connected to them.

The National Radical Party in Bosnia-Hercegovina was part of the earlier Serbian Radical Party which expanded its activities to Bosnia-Hercegovina. It entered the election struggle with a Great Serbia programme. This programme took its starting-point from the thesis that Bosnia and Hercegovina were Serbian lands and closely and firmly tied to Serbia. In order to win the votes of the Serbs and prove to them this thesis, the party declare itself to be Serbian and in accordance with this adopted the parole »Serbs unite.« In view of the fact that an overwhelming majority of the Serbian population was made up of peasants who were dissatisfied with the Agrarian programme of the party, the leaders of the party claimed in the pre-election agitation that the National Radical Party as the only protector of Serbian national interests in Bosnia-Hercegovina and the only fighter for the unity of the Serbian people. They therefore emphasized the slogan about creating a Great

⁵⁶⁾ Neposredno poslije izbora pisala je *Hrvatska sloga*, organ HTZ u broju 258 od 2. decembra 1920. godine sljedeće: »Prvo i politički najvažnije iznenađenje (koje su pokazali rezultati izbora — primjedba T. K.) jeste ciframa utvrđene činjenice, da srpska Bosna nije srpska Bosna...«, što pokazuju »gole i suhoparne brojke...«.

Serbia in opposition to the federalism of the Croatian group and the autonomy demanded by the Yugoslav Muslim Organisation.

In their efforts to win as many votes as possible, the radicals made great use of the political tradition of the party and the authority of its leader Nikola Pasic.

With the knowledge that Serbia enjoyed a great reputation among the Serbs of Bosnia-Hercegovina, they emphasised the slogan that voting for the National Radical Party was voting for Serbia.

The National Radical Party did not succeed in collecting the majority of the Serbian mass in Bosnia-Hercegovina with an election programme and slogans such as these. The first and foremost reason for this was the Agrarian programme of the Party. This programme did not satisfy the Serbian peasants with the result that about half of the Serbian peasants opted for the Federation of Heavy Farm Labourers.

The results of the National Radical Party in the Election of 59,443 votes and 11 mandates showed that it had been affirmed as the strongest supporter of Serbian nationalism in Bosnia-Hercegovina.

Prilog razmatranju okupacionih sistema u Bosni i Hercegovini 1941. godine

Rafael Brčić

I prije napada na Jugoslaviju postojale su kod osovinskih partnera koncepcije o razbijanju Jugoslavije, koje su se u sklopu »zajedničkog vođenja rata« i »stvaranja novog poretka u Evropi« mnogo puta mijenjale. Nacistička Njemačka je kao jači partner u Osovini redovno u svemu imala odlučujuću ulogu. Da bi Musolinija vezao uza se, Hitler je stalno podvlačio da Italiji na ovom području pripada povlašten položaj, a da Treći Reich tu ima samo privredne interese. Musolini u to nije sumnjao, ali ni svoj plan u vezi sa pripajanjem Hrvatske nikada nije napuštao. Godinama je držao u rezervi ustašku emigrantsku grupu na čelu s Antom Pavelićem. Po Musolinijevom planu, trebalo je da prilikom komadanja Jugoslavije vlast u Hrvatskoj preuzme velikohrvatski separatistički pokret, a šef te nove oblasti da postane vođa tog pokreta, njegov štićenik Pavelić.

Međutim, događaji od 27. marta i tokom aprila 1941. godine pokazali su veliko zaostajanje Rima za vladom Reicha u ostvarivanju svojih dugogodišnjih namjera. Vlada Trećeg Reicha pokazala se u tome mnogo odlučnijom, iako pitanje šefa buduće osovinske tvorevine tada još nije bilo sasvim riješeno. Treći Reich je u pripremama napada na Jugoslaviju svim silama nastojao da se što više otupi oštrica otpora naroda Jugoslavije osovinskoin napadu, a manje je pažnje posvećivao pitanju buduće tvorevine i tome ko će biti na njenom čelu. Zbog toga je trebalo da sve preduzete mjere, kao u Poljskoj, prethode vojnom napadu. Ali, sve te akcije nisu bile sinhronizovane niti su do detalja bile razrađene. Išle su raznim kolosijecima, nije se znalo ko je glavni akter, pa je u praksi bilo mnogo komplikacija, nejasnoća i slično. Izgleda da je to sve bilo uslovljeno različitim gledanjima na problem Jugoslavije u najvišim instancama Trećeg Reicha, napose Ribentropovog ministarstva spoljnih poslova i njemačke obavještajne službe. Naime, Ribentrop se prevario u

svojoj računici da je pristupom Jugoslavije Trojnom paktu cijela stvar riješena, pa je zbog toga privremeno bio u Hitlerovoj nemilosti.

U svakom slučaju Treći Reich u početku nije uopšte računao na ustaše i njihovog poglavnika. Nacistima je više odgovarao Maček, jer su smatrali da je najpoželjnija ličnost s obzirom na to da je njegova HSS i unutar nje poluvojnička građanska i seljačka zaštita imala širok oslonac u masama, pa bi naoružano članstvo osiguravalo »javni red i mir« i tako rasteretilo njihove vojne snage potrebne na drugim stranama. Osim toga, HSS je u masama imala širok oslonac, dok bi to s nekom ličnošću iz redova velikohrvatskog separatističkog pokreta trebalo iznova stvarati.¹⁾ Očigledno je Vlada Reicha računala na to da je HSS najveća politička formacija u Banovini Hrvatskoj, te bi s toga otcjepljenje toga područja od Jugoslavije moglo dobiti, barem prividno, karakter legitimiteta, pa bi Maček uputio poziv Reichu za pomoć Hrvatskom nacionalnom pokretu, čime bi se miješanje Reicha u unutrašnje stvari Jugoslavije u pravnom i moralnom pogledu moglo lakše braniti pred svjetskom javnošću. Takvu je sugestiju Hitleru dao Alfred Rosenberg — šef spolj-nopolitičkog ureda Nationalsocijalističke radničke partije Njemačke (NSDAP).²⁾ Pošto je Hitler akceptirao ovu sugestiju, Rosenberg je svog opunomoćenika Waltera Malletkea uputio Mačeku, ali mu nije dao potrebna punomoćja, koja bi za Mačeka imala snagu oficijelnih obaveza Trećeg Reicha. To je imalo »kobnih posljedica, jer Maček nije mogao da računa ni na kakav sporazum...«³⁾ Pored drugih faktora, ovo je sigurno bilo presudno za Mačkovu odluku da 4. aprila otputuje u Beograd i stupi u novu Simovićevu vladu u svojstvu potpredsjednika.⁴⁾ Ribentrop takođe nije mirovao. On je ubrzo svog emisara dra Edmunda Weesenmayera (Vezenmajera) uputio u Zagreb, koji se povezao sa Pavelićevim ljudima, u prvom redu sa Slavkom Kvaternikom, najaktivnijim predstavnikom »domovinskog ustaškog vodstva«.

Već u prvom razgovoru s Weesenmayerom Kvaternik je upitao: »Šta želi Treći Reich?« — a ovaj je odgovorio da »Hrvatsku od stalne opasnosti nemačke okupacije može spasiti jedino Maček, jer se samo njemu u Berlinu vjeruje...«⁵⁾

Kvaternik je na razne načine nastojao da sazna Mačekove planove, posebno da li će ući u Simovićevu vladu ili ne. Odvrćao ga je od toga, ali uzalud. Očigledno je to radio u dogovoru s njemačkim agentima. O tome govori i ovaj sačuvani dokumenat: »... Mi najozbiljnije odvrćamo njega (Mačeka, nap. R. B.) i druge hrvatske vođe da u bilo kojoj formi

¹⁾ Bogdan Krizman, *Pavelićev dolazak u Zagreb*, Zbornik Historijskog instituta Slavonije, broj 1/1963, str. 149—151.

²⁾ Walter Hagen (Willi Hötl), *Geheime Front*, — poglavlje Jugoslavija. *Borba dvaju bratskih naroda*, str. 27 i d. (Arhiv Vojnoistorijskog instituta — dalje A.V.I.I., k. 80, br. reg. 3/2).

³⁾ Isti izvor.

⁴⁾ Iz depeše njemačkog generalnog konzula u Zagrebu Karla Freundta (od 4. aprila 1941), ministru spoljnih poslova Reicha Ribentropu, vidi se da Malletke nije uspio da nagovori Mačeka na otcjepljenje Banovine Hrvatske od Jugoslavije (»Documents on German Foreign Policy 1918—1945«, Series D, Vol. XIII, str. 448—449, dok. broj 262 — citirano: Ferdo Čulinović, *Organizacija vlasti i oružanih snaga u NDH*, Vojnoistorijski glasnik broj 3/1968, str. 134.

⁵⁾ A.V.I.I., k. I.O. 9, br. reg. 6/2-1-104, str. 8 — Izjava Slavka Kvaternika na saslušanju u istražnom zatvoru.

sarađuju sa sadašnjom beogradskom vladom. Svakako, davanje takvog našeg savjeta zahtijeva najstrožu diskreciju. Ukoliko bi Maček postupio po našem savjetu, željeli bismo s njim ostati u vezi, a on bi to sa svoje strane morao obezbijediti pomoću odgovarajućih posrednika...“⁶⁾

Maček u svojim memoarima navodi da mu je tih dana dopisnik njemačke novinske agencije prenio savjet ministra spoljnih poslova Reicha da ne ide u Beograd i ne ulazi u Simovićevu vladu.⁷⁾ dok Slavko Kvaternik u svojoj izjavi na saslušanju 1947. godine u Zagrebu prećutkuje da je on zamolio Berlin, ukoliko se Maček obrati njemačkoj vladi za pomoć, da ga upute na usku saradnju s Kvaternikom.⁸⁾

Pošto su martovski događaji poremetili Hitlerov plan »Barbarosa« (napad na SSSR, nap. R. B.), trebalo je brzo dještovati u raznim pravcima kako bi se što prije nadoknadio gubitak vremena. Znajući Hitlerov stav prema Musoliniju, kojeg je Hitler pod svaku cijenu želio da zadrži na svojoj strani, Ribentrop je, po našem mišljenju, pribjegao kompromisu: njemačko rješenje »hrvatskog pitanja« na čelu s Musolinijevim čovjekom. Istina, ovakav je stav uslijedio tek po Mačekovu odlasku u Beograd i ulaskom u Simovićevu vladu. Bilo je poslije toga izvjesnih dilema: Pavelić ili Kvaternik. Ali, pošto je Vlada Reicha bila upoznata sa željama fašističke Italije, Hitler je pristao da šef NDH bude Pavelić. Njemu je tada bilo mnogo važnije da od ovog područja stvori satelitsku osovinsku nazovi-državicu, nego da zbog pitanja koja će osoba biti njen šef, neposredno pred napad na Sovjetski Savez, izazove nesporazum sa svojim saveznikom. Zato je Weesenmayer 14. aprila u Karlovcu požurivao Pavelića da hitno krene u Zagreb i preuzme vlast u nekoliko dana ranije proglašenoj NDH.⁹⁾

To je bio najvažniji, ali ne i jedini razlog. Naime, Hitlerova direktiva o napadu na Jugoslaviju, tzv. »Hitlerov poduhvat 25«¹⁰⁾ od 27. marta, zatim »Posebno naređenje uz direktivu 25« feldmaršala Keitela dva dana kasnije,¹¹⁾ »Privremene smjernice« o komadanju Jugoslavije od 12. aprila 1941. godine¹²⁾ — jasno govore da su nacistički vojno-strateški i ekonomski razlozi, pod firmom »zajedničkog vođenja rata Osovine« bili odlučujući za uspostavu okupacionih sistema u Jugoslaviji i u okviru njili stvaranje tzv. Nezavisne Države Hrvatske s italijanskim eksponentom na čelu, a sve to u cilju da se što bezbolnije za njemačko-italijanske odnose nacističkom finansijskom kapitalu osigura nesmetana eksploatacija privrednih bogatstava, naročito u rudama bogatoj Bosni i Hercegovini.¹³⁾

⁶⁾ A.V.I.I., njemačka građa, Bon-I, rolna I, dok. od 1. IV 1941.

⁷⁾ Dr Vlatko Maček, *In the Struggle for Freedom* (U borbi za slobodu), New York 1957, str. 220.

⁸⁾ A.V.I.I., njemačka građa, Bon-I, dok. 69 od 1. IV 1941.

⁹⁾ Rafael Brčić, *Njemačko-italijanske suprotnosti oko BiH u svjetlu okupacije 1941*, »Prilozi« — Institut za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, broj 3, 1967, str. 167—198.

¹⁰⁾ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije (u daljem tekstu Zbornik), tom II, knj. 2, str. 465—472.

¹¹⁾ Zbornik, tom II, knj. 2, str. 478—479.

¹²⁾ Zbornik, tom II, knj. 2, str. 543.

¹³⁾ Rafael Brčić, *Razlozi i pravci pojačanog angažovanja njem. okupatora u NDH 1942/43 godine*. (S posebnim osvrtom na značaj privrednog potencijala Bosne i Hercegovine), »Prilozi IRP Sarajevo, br. 4, str. 287—297; Vidi i moju odbranenu magistarsku tezu, *Okupacioni sistemi u BiH 1941. godine*, Biblioteka IRP Sarajevo.

Tom osnovnom cilju njemačkog okupatora podešavan je kasniji međusobni odnos partnera Osovine oko NDH i sveukupni razvoj tzv. Nezavisne Države Hrvatske. To se jasno vidjelo najprije na Bečkim pregovorima između Ciana (Čana) i Ribentropa, a kasnije i iz čitavog niza zakonskih odluka i akata vlade »Nezavisne Države Hrvatske«, gdje je redovno prethodno bila potrebna saglasnost predstavnika Reicha u Zagrebu.

Obično se misli da su Ribentrop i Ciano na bečkim pregovorima 21. i 22. aprila zajednički utvrdili demarkacionu liniju, tj. izvršili razgraničenje okupacionih područja između njemačkih i italijanskih trupa u Jugoslaviji, odnosno u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«. To ne stoji. Hitler je razgraničenje izvršio sam, jednostrano, bez učešća Italijana. On je demarkacionu liniju utvrdio 24. aprila 1941. godine kad je Ciano već bio napustio Beč.¹⁴⁾ Inače, o tome postoji više podataka. Tako grof Ciano u svojim Tajnim arhivima¹⁵⁾ navodi sljedeće:

»...Ribentrop je povukao granice Hrvatske države na temelju neslužbenih zahtjeva iz Zagreba. Ta bi država obuhvatala Bosnu i Hercegovinu u njihovim stariim granicama, uključujući i veoma široki dio Dalmatinske obale...«.

Drugi podatak je sačuvan u zapisniku razgovora u Beču koji je vodio Hitlerov prevodilac Paul Otto Schmidt (Paul Oto Šmit), koji je, između ostalog, zapisao:

»...granicu između Hrvatske i Njemačke već je odredio Hitler, a definitivno ona će biti ustanovljena s hrvatskom vladom kada to budu prilike dopuštale...«.

...Italija namjerava priključiti Hrvatsku, po mogućnosti posredstvom personalne unije.

Italijani namjeravaju anektirati Dalmaciju; ona bi trebala dobiti položaj italijanskog guvernerstva.

To isto namjeravaju učiniti i za ostatak Primorja između Rijeke i granica Crne Gore.

U principu Njemačka je politički nezainteresovana u pitanjima Hrvatske. Zato Hitler nema razloga da zauzima bilo kakvu poziciju. Obzirom na to, on prepušta Duceu da o tome odluči s Hrvatima...

...Granice Hrvatske s Mađarskom ići će tokom Drave. Hrvatske želje za istočnom granicom između Dunava i Save (Srijem) treba da budu zadovoljene. Ostatak istočne granice Hrvatske ići će prijašnjom istočnom granicom Bosne i Hercegovine, a s tim u vezi Italija želi da se međe Crne Gore pomaknu prema zapadu...«.¹⁶⁾

U mikrofilmovanoj njemačkoj građi, koja se čuva u Vojnoistorijskom institutu u Beogradu, a koja je nedavno stigla iz Nacionalnog arhiva USA iz Vašingtona,¹⁷⁾ nekoliko dokumenata takođe govori o demar-

¹⁴⁾ Hory Ladislaus-Broszat Martin, *Der Kroatische Ustascha Staat 1941—1945*, Stuttgart 1964, str. 65.

¹⁵⁾ Tajni arhivi grofa Ciana, Zagreb 1952, str. 439—460.

¹⁶⁾ »Memorandum jednog funkcionera sekretarijata Ministarstva spoljnih poslova Reicha«, dokumentat pod registarskim brojem 398 od 24. IV 1941. objavljen u Zborniku »Documents on German Foreign Policy 1918—1945«, Series D, vol. XII, str. 630—632 — citirano: Ferdo Čulinović, n. č. u Vojnoistorijskom glasniku 3/1968, str. 132—133.

¹⁷⁾ Dalje upotrebljavamo kraticu A.V.I.I. NA — NAV...

kacionoj liniji. Iz njih se vidi da je u njenom utvrđivanju učestvovalo više njemačkih stručnjaka, da je postojalo više varijanti o njenom izgledu, da se njen tok u 1941. godini nekoliko puta mijenjao itd. Što se tiče »Nezavisne Države Hrvatske« i u njenom sastavu Bosne i Hercegovine, demarkaciona linija je, uglavnom, ostala onakva kako je bila utvrđena 24. aprila 1941. godine.¹⁸⁾

Ako se tok demarkacione linije kroz Bosnu i Hercegovinu pogleda na geografskoj karti, nije teško uočiti da su se najvažniji privredni regioni bogati rudama, drvetom i industrijskim postrojenjima, kao i glavni centri: Banja Luka, Jajce, Zenica, Kakanj, Breza, Vareš, Tuzla i Sarajevo nalazili sjeverno od demarkacione linije, tj. u njemačkoj okupacionoj zoni. Osim toga, Italijani su morali dozvoliti njemačkom partneru da, zbog »interesa Osovine i zajedničkog vođenja rata«, vrši eksploataciju nekih privrednih dobara i u italijanskoj okupacionoj zoni — boksitna nalazišta oko Ključa i Bosanske Krupe, Livna, Duvna, Posušja, Imotskog, Ljubuškog, Širokog Brijega i Mostara — dok to ili slično Italijanima nije bilo omogućeno ni ovdje niti u njemačkoj okupacionoj zoni.

U vezi s demarkacionom linijom treba još napomenuti da su u njenom utvrđivanju, napose kroz Bosnu i Hercegovinu, učestvovali ne samo njemački vojnici nego i privredni stručnjaci porijeklom iz Austrije, koji su veoma dobro znali šta predstavljaju privredna područja ovih nekadašnjih austrougarskih pokrajina. Ti stručnjaci su, između ostalog, raspolagali približno tačnim podacima o proizvodnji sa postojećim kapacitetima, a isto tako su raspolagali i podacima o rezervnim naslagama pojedinih ruda.

Fašistička Italija se, izgleda, pomirila s onim što je dobila Bečkim pregovorima, ali, samo prividno. Njeno nezadovoljstvo ubrzo se osjetilo. Bez obzira na to što je Italija kao i Treći Reich 15. aprila svečano priznala novu tvorevinu »Nezavisnu Državu Hrvatsku«, italijanski vojnici komandanti su poslije bečkih razgovora smatrali da se vlast NDH može protezati samo u onom dijelu NDH koji se nalazi u njemačkoj okupacionoj zoni.¹⁹⁾

Ne raspoložemo izvorima prvog reda koji govore o »neslužbenim zahtjevima Zagreba« da Bosna i Hercegovina uđe u sastav NDH.²⁰⁾ Nešto podataka nalazi se u ustaškoj štampi,²¹⁾ međutim, Nijemcima je — pored stavova ustaških ideologa²²⁾ — veoma dobro došao prijedlog Mačeka iz 1939. godine, prema kojem je teritorij buduće hrvatske države obuhvatao Hrvatsku, Slavoniju sa Srijemom, Dalmaciju i Bosnu i Hercegovinu.²³⁾

Iz svega se može zaključiti da je stav njemačkog okupatora bio održan u tome da se što manje teritorije NDH prepusti Italijanima, na-

¹⁸⁾ Hory-Broszat, n.d. str. 65—66.

¹⁹⁾ Velimir Terzić, *Aprilski rat*, str. 642.

²⁰⁾ Hory-Broszat, n.d. str. 63—64.

²¹⁾ *Hrvatski dnevnik*, brojevi 16—30 iz aprila 1941.

²²⁾ Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939; Krunoslav Draganović, *Hrvatske zemlje Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942.

²³⁾ Dušan Biber, *Ustaše i Treći Rajh*. Prilog problematici jugoslovensko-njemačkih odnosa 1933—1939, *Jugoslovenski istorijski časopis* (u daljem tekstu JIČ), br. 2/1964, str. 52.

ročito teritorije Bosne i Hercegovine, čija su privredna bogatstva bila od izuzetnog značaja za ratnu privredu Trećeg Reicha.

Ono što su Nijemci ostvarili i uspjeli da prigrabe za sebe od samog početka osnivanja »Nezavisne Države Hrvatske«, nije, međutim, samo plod njihovog angažovanja od martovskih događaja 1941. godine pa dalje. Oni su mnogo prije napada na Jugoslaviju bili razgranali mrežu svojih institucija s ogromnim aparatom koje su u okviru svojih nadležnosti i zadataka uzele veoma aktivnog učešća u rješavanju »jugoslovenskog« problema i tzv. hrvatskog pitanja. Najstarija i najbrojnija institucija Reicha u Zagrebu prije rata bila je njemački generalni konzulat, na čelu s Karlom Freundtom (Karlom Frojndom), koji je početkom aprila 1941. godine imao 37 službenika.²⁴⁾ Od jeseni 1940. godine u Zagrebu je boravio i predstavnik obavještajne službe Reicha — Sicherheitsdienst (SD) Rudi Kob, čiji se zadatak, pored ostalog, sastojao u tome da proučava autonomistički i separatistički pokret u Hrvatskoj.²⁵⁾ Wehrmacht (Vermaht) je svog predstavnika imao u ličnosti Hermanna Proebsta (Hermana Prebsta), dok je SS policija već u jesen 1939. godine poslala u Zagreb SS-poručnika Rolf Bluma sa zadatkom da stvara obavještajnu mrežu. On je ostao u Zagrebu sve do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije, a 1943. došao je ponovo na mjesto pomoćnika vojnog atašea u poslanstvu Trećeg Reicha u NDH.²⁶⁾

U toj razgranatoj aktivnosti Trećeg Reicha nisu izostali ni domaći Nijemci-Volksdeutscheri, koji su 1939. godine u velikom broju otišli u Reich, u razne škole NSDAP, a po povratku bili angažovani u raznim vidovima obavještajne službe, naročito u Zagrebu.²⁷⁾

Po osnivanju tzv. NDH, organizacija njemačkih institucija razvijala se u okvirima osnovnih načela osvajačke politike Trećeg Reicha. Njihova je struktura zavisila od statusa koji je određeno područje bilo dobilo. U »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj«, koja je samo formalno tretirana kao samostalna država, dok je u svojoj suštini predstavljala okupaciono područje, bili su zastupljeni svi vidovi organizacije obavještajne službe Reicha i NSDAP-a: unutar poslanstva, u štabu njemačkog generala, u okviru vojnih jedinica koje su se tu nalazile, kao i mnogih drugih institucija i organizacija — političkih, vojnih, privrednih i drugih.

Nekoliko dana poslije priznavanja NDH od strane Trećeg Reicha i Italije (15. aprila 1941. godine), bila su uspostavljena njihova diplomatska predstavništva i naimenovani vojni predstavnici. Na čelu poslanstva Trećeg Reicha nalazio se SA obergruppenführer Sigfried von Kasche (Zagfrid fon Kaše), a fašističke Italije Raffaele Casertano (Rafaele Kazertano). Funkciju njemačkog generala obavljao je general-major dr Edmund Glaise von Horstenau (Edmund Glez fon Horstenau), a italijanskog general Giovanni Batista Oxilia (Đovani Batista Oksilia).

Iako su diplomatska predstavništva u strukturi svoje djelatnosti imala vojne atašee, obadva su generala imala svoje posebne štabove i oni su, u stvari, premda je »Nezavisna Država Hrvatska« tretirana kao »samostalna«, dijelila vlast s ustaškom kvislinškom garniturom. To je

²⁴⁾ A.V.I.I., njemačka građa, Bon-II, dok. broj 45 od 10. 4. 1941.

²⁵⁾ Dušan Biber, n.č. str. 54.

²⁶⁾ Jefto Šašić, *Obavještajne službe Trećeg Rajha na području Hrvatske*, Zbornik HIS, broj 5/1967, str. 138.

²⁷⁾ Jefto Šašić, n.č. str. 138.

posebno bilo izraženo kod njemačkog generala, koji je kao vojni savjetnik bio spona između Vrhovne komande oružanih snaga Reicha i Ministarstva vojske NDH. Stajao je direktno pod upravom šefa OKW i imao osnovnu zadaću da se zajedno s vladom i vojskom NDH brine o obezbjeđenju ratnih potreba Wehrmachta.

Kasche i Horstenau trebalo je da usmjeravaju čitav društveno-politički i ekonomski razvoj NDH tako kako to bude najbolje odgovaralo vojno-privrednim potrebama Reicha. Njihovim posredstvom je išao proces »vrbovanja« radne snage iz NDH u Reich, deportacija Srba iz Bosne, Like, Slavonije i Srijema u Srbiju — kao zamjena za dio iseljenih Slovenaca iz Donje Štajerske,²⁸⁾ zatim eksploatacija željezne rude, uglja, drveta i drugih sirovina iz Bosne i boksitne rudače iz Hercegovine.

Od ostalih njemačkih institucija koje su direktno ulazile u sklop okupacionog aparata Reicha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj treba spomenuti dvije: štab njemačkog oficira za privredu i operativne komande (tzv. Einsatzkommando-EK, niže organizacione formacije policije bezbjednosti i službe bezbjednosti RSHA).²⁹⁾ Zagrebačka EK, koju je već 10. aprila osnovao SS-major Wilhelm Beisner (Vilhelm Bajzner) težište svoje aktivnosti zasnivala je na sektoru djelatnosti Gestapoa. U početku je organizacijski pripadala Einsatzgruppi u Beogradu, ali je od početka imala i svoj posebni izvještajni kanal prema RSHA.³⁰⁾

Pored zagrebačke EK, postojale su još dvije Einsatzkommande na području NDH: u Sarajevu i Osijeku, koje su, iako podređene zagrebačkoj, istovremeno bile vezane i za EK u Beogradu. Osječka EK je bila rasformirana krajem 1941, Zagrebačka početkom 1942. godine, kada je umjesto nje pri poslanstvu bio uspostavljen policijski ataše, dok je sarajevska djelovala sve do početka 1943. godine na čelu s SS-majorom Karlom Hintzeom (Karlom Hinceom). U gotovo svim većim mjestima sve su EK imale svoje niže organizacione jedinice — ispostave, tzv. Teilkommande.³¹⁾

²⁸⁾ Nijemci su imali namjeru da oko 200.000 Slovenaca isele u Srbiju, međutim, na traženje vlade NDH, Slovenci su (u mnogo manjem broju) zadržani na području NDH, a umjesto njih iseljavani su Srbi. Iseljavanje je bilo zamišljeno da se odvija organizovano, ali je ono ubrzo poprimalo karakter nasilja, pljačke i ubistava. (O tome šire vid!: Andrija-Ljubomir Lisac, *Deportacije Srba iz Hrvatske 1941*. Historijski zbornik povijesnog društva Hrvatske, 1—4, Zagreb 1956.

²⁹⁾ RSHA-Reichsicherheitshauptamt — Glavni ured bezbjednosti Reicha.

³⁰⁾ Jefto Šašić, n.č. str. 145 i d.; Slavko Odić, *Dosije bez imena*. Zagreb 1961, str. 75—78.

Proces rasformiranja EK-i na području NDH tekao je dosta sporo, iako je Beisnerova kompromitacija zbog saradnje sa Slavkom Govedićem, šefom »Nacional-socijalističke stranke u Hrvatskoj«, taj proces pospješivala. Beisner je nastojao da razvoj ustaške države i partije poprimi što vjernije forme nacionalsocijalističke partije i nacionalističkog režima i kako mu Pavelićeva grupa nije izgledala dovoljno radikalna, počeo je da forsira partiju Govedića i njegove ljude. Kad je Pavelić za to saznao, protestovao je kod Kaschea i Beisner je bio povučen, a za EK bilo je naređeno da se rasformiraju.

Za Beisnera je još važno istaći da je svoja shvatanja i stavove poistovetio sa ustašama — samo ne s Pavelićem na čelu — pa ga je njegov pretpostavljeni, dr. Fuchs, šef EG u Beogradu morao oštro da upozorava da ne smije »... lokalno obojene izvještaje« dostavljati RSHA, jer se tamo mogu stvoriti pogrešni zaključci. (Slavko Odić, *Dosije bez imena*, str. 118).

³¹⁾ Isto.

Njemački oficir za privredu u »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« — p.pukovnik Schardt (Šardt) imao je također svoje opunomoćenike u svim važnijim privrednim centrima i preduzećima Bosne i Hercegovine, pa čak i u onima u italijanskoj okupacionoj zoni. Tako je u Mostaru djelovao njegov opunomoćenik kapetan Heys (Hejs).³²⁾ Inače, djelatnost vojno-privrednog oficira bila je veoma razgranata. U izvršavanju svojih obaveza najuže je saradivao sa Kasche-om i Glaiseom. Njegov naziv — »vojnoprivredni oficir« — najadekvatniji je izraz za politiku koju je njemački okupator provodio na privrednom planu u NDH. U svim važnijim pitanjima ustaški organi nisu imali nikakvih prava. Sve što je vezano za željeznički saobraćaj: vozni red, upotreba lokomotiva i vagona, rad željezničkih stanica, obezbjeđenje pruga, briga o snabdijevanju staničnog, egzekutivnog i administrativnog željezničkog osoblja itd. — sve je to bilo u rukama Nijemaca.³³⁾ Što se tiče ruda i šuma, posebno u Bosni, opet su glavnu riječ u eksploataciji imali Nijemci. Tako su rudnici uglja u Brezi, Kaknju i Zenici, ljevaonica u Varešu, željezara u Zenici i rudnik željezne rudače u Ljubiji bili uključeni u ratni privredni plan Trećeg Reicha sa razrađenim planovima proizvodnje i izvoza u Reich, odnosno u druge zemlje — članice Trojnog pakta.

Postojale su i druge institucije Reicha u NDH i BiH, njihov se broj povećavao iz dana u dan, ali ih ovdje nećemo nabrajati. Jedino treba podvući činjenicu da su Nijemci bili primorani da uspostave tako široku mrežu svojih institucija, da, u prvom redu, što bolje usmjere razvoj ustaškog režima i njegove oružane sile, jer je upravo sve to trebalo da obezbjeđuje interese njemačkog okupatora, pošto nije bilo dovoljno vlastitih raspoloživih jedinica da one to obezbjeđuju; one su bile potrebne na drugim, važnijim stranama, napose na ruskom ratištu.

Italijani su i dalje na tlu NDH zadržali gro svojih vojnih snaga, pa zbog toga nisu ni osjećali potrebu za uspostavljanjem široke obavještajne mreže, odnosno drugih institucija. Oni su svoju okupatorsku politiku obavljali pomoću vojnih jedinica i široke mreže raznih institucija u kojima, kao i u okviru poslanstva, konzulata, vicekonzulata i opunomoćenog generala u Zagrebu.³⁴⁾

Najvažnija i najbrojnija italijanska institucija u NDH bilo je poslanstvo u Zagrebu. U svojoj strukturi imalo je dva prva sekretara [Raimondo dei Marchesi Guistiniani (Rajmondo dei Markezi Đustiniani) i Augusto Assettati nob. di Amelia (Augusto Asetati)], jednog drugog sekretara [Giovani Vincenzo Soro (Đovani Vincenco Soro)] i jednog trećeg sekretara [Giuseppe Meschinelli (Đuzepe Meškineli)] uz odgovarajući, ne tako veliki broj službenika.³⁵⁾

Na području Bosne i Hercegovine Italijani su imali dva konzulata (Sarajevo i Mostar) i jedan vicekonzulat (Banja Luka). Na osnovu sačuvanih dokumenata koji potiču iz ovih institucija, a koje su najčešće slati poslaniku u Zagreb ili izravno Ministarstvu spoljnih poslova u Rim,

³²⁾ Sl. Odić, *Neostvareni planovi*, str. 34—36.

³³⁾ Simo Simić, *Tuđinske kombinacije oko NDH*, Titograd, 1958, str. 123. i dalje.

³⁴⁾ Slavko Odić, *Dvije linije iste politike — Sukob između Kaschea i Glaise von Horstenau u provođenju politike Reicha u NDH*, *Vjesnik u srijedu*, god. VI, br. 245, od 9. I 1957, str. 7.

³⁵⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 61a, br. reg. 19/8—1.

najbolje se može sagledati interes fašističke Italije za Bosnu i Hercegovinu.

Spoljna politika NDH u cjelini, a unutrašnja većim dijelom, od prvog je dana zavisila od volje okupatorâ. Vlada NDH i njen poglavnik dr Ante Pavelić nalazili su se stalno u situaciji da izvršavaju sva naređenja i provode u djelo uputstva i sugestije svojih pretpostavljenih — njemačkih i italijanskih najodgovornijih ljudi u Zagrebu. Ništa se u kvislinškoj »Nezavisnoj Državi Hrvatskoj« nije moglo niti smjelo učiniti bez znanja i odobrenja generala Horstena, ³⁶⁾ i poslanika Kaschea s jedne, i generala Oxilia i poslanika Casertana, s druge strane. Zbog toga se za NDH može slobodno tvrditi da je predstavljala okupiranu teritoriju s izvjesnom autonomijom. U stvari, isticanje »samostalnosti« NDH bilo je forsirano od strane Trećeg Reicha, i u italijanskim očima je tako izgledalo, dok se u italijansko-njemačkim odnosima i suprotnostima ta fiktivna samostalnost potpuno gubila. ³⁷⁾ Nju su Nijemci podvlačili kao formu za preotimanje italijanskih pozicija.

O razlozima i okolnostima koji su usloveli da Bosna i Hercegovina uđe u sastav »Nezavisne Države Hrvatske« nećemo se više upuštati zbog toga što oni duboko zadiru u njemačko-italijanske, ustaško-italijanske i ustaško-njemačke odnose, koji su istovremeno političke, ekonomske i vojno-strateške prirode. Osim toga, ubijeđeni smo da obrada ovog pitanja iziskuje posebnu studiju. Ovdje ćemo se, uglavnom, zadržati na značaju Bosne i Hercegovine u velikohrvatskoj — ustaškoj politici.

Ustaška ideologija i politika proklamovana je mnogo prije 1941. godine da su Bosna i Hercegovina »hrvatske zemlje«, da su »Muslimani Hrvati islamske vjere«, a da su Srbi kasniji doseljenici, koje treba »očistiti«. ³⁸⁾ Kada su bile utvrđene granice NDH i Bosna i Hercegovina ostale u njihovom okviru, ustaški su funkcioneri tu činjenicu iskoristili kao veoma značajnu komponentu za daljne učvršćenje svojih pozicija. Naime, poslije Rimskih ugovora, prema kojima je dio Dalmacije sa glavnijim ostrvima prepušten Italiji, zbog čega je javno mnjenje negodovalo, ustaški funkcioneri su opet počeli isticati značaj Bosne i Hercegovine za NDH. U tome se naročito istakao ustaški ministar vanjskih poslova dr Mladen Lorković. ³⁹⁾ On je 25. maja održao veliki govor u Slavonskoj Požegi. Veći dio tog govora bio je posvećen značaju »Hercego-Bosne« za NDH.

Ustaški tjednik »Nezavisna Država Hrvatska«, koji je počeo izlaziti polovinom maja, donio je u svom drugom broju uvodni članak posvećen Bosni i Hercegovini i njenoj inteligenciji.

»... nemojmo se varati, Bosna je obzirom na stanje inteligencije bila u bivšoj Jugoslaviji stalno osiromašavana... Trebalo bi da tome bude sada kraj... da se hrvatska inteligencija vrati u svoju Bosnu i da prio-

³⁶⁾ Glaise je imao i zadatak da se kod hrvatske vlade brine o sprovođenju naredaba komandanta Jugoistoka, a posebno o obezbjeđenju ishrane i drugih potreba njem. trupa stacioniranih u NDH (A.V.I.I., njemačka arhiva, K. 27B, br. reg. 1/5a).

³⁷⁾ Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, str. 242.

³⁸⁾ Vidi: Mladen Lorković, *Narod i zemlja Hrvata*, Zagreb 1939; Draganović Krunoslav, *Povijest Hrvata Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1942; S. M. Stedimlja, *Pravoslavlje u Hrvatskoj*, Domovina I.

³⁹⁾ 10. juna 1941. godine naimenovan je za ministra spoljnih poslova; dotad je funkciju ministra obavljao lično Pavelić, a Lorković je bio tajnik u Ministarstvu.

ne na rješavanje ~~zadataka~~ na kojima se sada može raditi. Bosnu treba osvajati gospodarski, to je danas lozinka. Nije dosta nacionalna pripadnost, potrebna je gospodarska vlast... Hrvatska inteligencija odužit će se najbolje svome narodu, ako se svim silama i punim idealizmom prihvati toga rada... Bosna je polje rada za najčestitije, najznačajnije i najsposobnije hrvatske školovane ljude, a naročito za one, koji su u tim našim krajevima rođeni i odrasli...«.⁴⁰⁾

Dajući komentar zakonske odluke o velikim melioracionim i regulacionim radovima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, koju je 26. maja 1941. godine donio poglavnik, **Hrvatski narod** je 28. maja donio veliki članak pod naslovom **Gospodarski preporod Bosne i Hercegovine**. Tu je istaknuto da su planirani radovi od velikog značaja za stanovništvo Bosne i Hercegovine, jer pitanje prehrane — kao životno pitanje, nije samo socijalni već i društveni problem.

Isušenje polja: bosansko-dubičke ravnice, Lijeve polja, Ivanjskog polja, krajeva oko Bosanskog Broda, Bosanskog Šamca, zatim Livanjskog polja, Buškog Blata, Mostarskog Blata, Gatačkog polja, Neretvanskog polja i drugih, biće — kaže se u pomenutom članku — od velike koristi po stanovništvo tih krajeva i dodaje: »Hrvatsko seljaštvo iz Bosne i Hercegovine dobit će uskoro nove sigurne temelje za svoj gospodarski i kulturni opstanak i napredak...«.⁴¹⁾

Međutim, kao i mnogi drugi planovi i kombinacije NDH za unapređenje privrede, tako su i ovi veliki planovi melioracije i regulacije ostali samo demagogija i opšta obmana. Za cijelo vrijeme postojanja tzv. NDH nije ništa urađeno na isušivanju polja i drugih plavljenih površina u Bosni i Hercegovini. Bio je to veoma proziran politički manevar ustaških ideologa, koji su uvlačenje BiH u sastav Nezavisne Države Hrvatske, odnosno »ustaško« rješenje pitanja Bosne i Hercegovine ponovo potencirali s namjerom da stišaju nezadovoljstvo nastalo zbog prepuštanja primorskih dijelova Italiji, s jedne, i da planovima melioracije i regulacije zelenih površina u Bosni i Hercegovini sakriju svoju »ekonomsku samostalnost«, s druge strane. Naročito se to odnosilo na Nijemce, koji su imali potpuno slobodne ruke u eksploataciji šuma i ruda i drugih bogatstava u Bosni i Hercegovini.

Pored ta dva osnovna razloga, postojao je i treći, čisto ustaški, a on se sastojao u tome da sve Hrvate i Muslimane uvuku u svoju zločinačku rabotu protiv Srba, koje je trebalo »očistiti« iz cijele »Nezavisne Države Hrvatske«.

U takvom političkom duhu namjeravale su ustaše da izgrađuju »svoju NDH« i u njenom sastavu Bosnu i Hercegovinu. To je bilo vidljivo od samog početka. Već prvih dana svog postojanja, ustaška vlada je posebnom odlukom odredila Pavelićeve povjerenike za Bosnu i Hercegovinu — dra Božidara Bralu i profesora Hakiju Hadžića, a Juru Francetića za povjerenika ustaške vojnice (vojske, nap. R. B.). Viktor Gutić je bio naimenovan za povjerenika bivše Vrbaske Banovine, a u Hercegovini: za područje Mostara — advokata Pavla Cankija, a za istočnu Hercegovinu — Aliju Šuljka. Još prije Pavelićevog dolaska u Zagreb Slavko Kvaternik je naimenovao majora Peru Blaškovića za »glavnog zapovjednika hr-

⁴⁰⁾ *Nezavisna Država Hrvatska*, br. 3, 22. 5. 1941.

⁴¹⁾ *Hrvatski narod*, br. 105, 28. 5. 1941, str. 9.

vatskih četa u Bosni i Hercegovini»,⁴² dok je nekoliko dana poslije toga Vlada NDH naimenovala kao svog izaslanika za Bosnu i Hercegovinu Peru Petkovića.⁴³)

Zadatak ovih »glavnih« povjerenika sastojao se u tome da preuzmu civilnu upravu i uspostave niže organe ustaške vlasti — u opštinama, kotarevima (srezovima) i župama, kao i da pripreme teren za uspostavu ustaške organizacije: u opštinama tabore; u srezovima logore, a u župama stožere. Na rukovodeća mjesta mogli su doći samo emigranti — članovi ustaškog pokreta u zemlji zakleti prije 10. aprila 1941. godine, odnosno oprobani i već dobro poznati ustaški saradnici — fašistički nastrojani ljudi koji su se istakli u razoružanju bivše kraljevske vojske i uspostavljanju »hrvatske« lokalne vlasti u danima 6-to aprilskog rata.

Da bi se prikrilo uspostavljanje ustaške vlasti pomoću okupatorskih divizija, ustaška je vlada, odmah po svom formiranju, uputila u Bosnu i Hercegovinu jedan poseban odred vojske koji su pored ustaša sačinjavali pripadnici Mačekove »Zaštite«, takozvani »zaštitni lovci«,⁴⁴) koji su odigrali veoma značajnu ulogu u uspostavljanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini.⁴⁵)

Samo preuzimanje vlasti ni u jednom pravcu nije bilo pripremljeno niti je teklo bez teškoća i potresa. Razloga je bilo više. Međutim, po našem mišljenju, osnovni su bili ovi: a) ni HSS ni ustaše nisu u svim krajevima imali jačeg oslonca u narodu. Naime, nacionalna izmiješanost, netrpeljivost i nepovjerenje između tri religije i politička razjedinjenost zahtijevali su punu osjetljivost prilikom preuzimanja vlasti, a ustašama je upravo to nedostajalo, tako da su bili česti sukobi između ustaša i pripadnika HSS; b) Nastupanje prilikom preuzimanja vlasti nije uopšte bilo sinhronizovano, naprotiv, odvijalo se posredstvom više instanci koje međusobno nisu sarađivale: putem ustaške vlade (poglavnikovi povjerenici, povjerenik ustaške vojnice, izaslanici vlade za javni red i sigurnost, izaslanici Slavka Kvaternika kao »vojskovođe« itd.), zatim posredstvom »samoniklih« i »samozvanih« ustaša, koji su u tim prvim danima nastupali samoinicijativno preuzimajući vlast u svoje ruke, a u ime ustaške države, ustaškog pokreta i slično. Zbog toga nije ni čudo što je bilo svakodnevnih izgreda koji su često graničili sa kriminalom.⁴⁶)

Nova ustaška vlada nastojala je od prvog dana da u sastav NDH uđe cijela Bosna i Hercegovina. Pošto u tim područjima nije imala vlastitih snaga na koje bi se oslonila, zatražila je pomoć od Mačekove »Zaštite«. Istog dana kad su Nijemci ušli u Sarajevo, 15. aprila 1941. godine, Slavko Kvaternik je zatražio od Zvonka Kovačevića da uputi odred »Zaštite« u Sarajevo i okolinu, gdje će za izvjesno vrijeme vršiti policijsku službu i biti oslonac novoj vlasti koju je trebalo uspostavljati. Poslije konsultovanja sa svojim pretpostavljenim, vjerujemo i samim Mačekom, Kova-

⁴²) *Hrvatski narod*, broj 60, 13. 4. 1941.

⁴³) A.V.I.I. — Stvaranje NDH i njene oružane sile (Uradio p. pukovnik Mišo Leković), str. 38.

⁴⁴) A.V.I.I. k.I.O. 9, br. reg. 6/2-1-104 — Izjava Slavka Kvaternika; A.V.I.I. k.I.O. 9, br. reg. 2/3-1-14.

— Pribanić Milan; *Hrvatske seljačke i građanske zaštite*.

⁴⁵) *Četrdeset prva: Ustanak naroda Jugoslavije*, »Mlado pokolenje«, Beograd 1961, str. 554—555.

⁴⁶) A.V.I.I. Stvaranje NDH i njene oružane sile... str. 38—39.

čević je krenuo u Bosnu, 23. i 24. aprila stigao je u Sarajevo. »Zaštita« je izvjesno vrijeme boravila u Sarajevu i okolini, a pojedine svoje dijelove slala je i na područje Goražda i Višegrada, gdje je uz pomoć mjesnog muslimanskog stanovništva organizovala prvu »hrvatsku vlast« u ovim krajevima.⁴⁷⁾

Građansku vlast u Sarajevu preuzeo je 24. aprila već pomenuti Petar Petković — izaslanik vlade za resor javnog reda i sigurnosti. On je u Sarajevo doputovao 23. aprila s odredom »Zaštite«. Sutradan, 24. aprila, sa odredom ustaša, zaštitnika i oružnika, doputovao je u Sarajevo i Petar Blašković, koji je u međuvremenu bio naimenovan za »zapovjednika Bosanske divizijske oblasti«, a istog dana poslije podne stigao je i Slavko Kvaternik zajedno s njemačkim generalom u Zagrebu — Glaise von Horstenau-om.⁴⁸⁾

Dijelovi »Zaštite« boravili su i u Mostaru. Na čelu odreda koji su tamo poslani nalazio se Milan Pribanić.⁴⁹⁾

Kakvu je ulogu odigrala Mačekova »Zaštita« u uspostavljanju ustaške vlasti u Bosni i Hercegovini govori ocjena koju je o »Zaštiti« dao Slavko Kvaternik:

»Istu službu kao u Zagrebu i u drugim mjestima i selima izvršila je Zaštita i u Sarajevu i drugim mjestima Bosne i Hercegovine... Zaštitnici! Ja sam ponosan na Vas kako ste se od osnutka Nezavisne Države Hrvatske ponijeli, a osobito kako ste se u Bosni iskazali, jer se tim radom pokazuje kako se osniva država...«.⁵⁰⁾

Bilo bi pogrešno zaključiti da je u prvim danima Nezavisne Države Hrvatske u preuzimanju vlasti učestvovala isključivo »Zaštita«. Ni ustaše nisu sjedili skrštenih ruku. Oni su, naprotiv, odmah stupili u akciju. U krajevima gdje je bilo »Zaštite«, oni su skupa djelovali, a tamo gdje su bili brojniji, ustaše su nastupali sami.

U Bosni i Hercegovini, u onim krajevima gdje su po ustaškoj ideologiji Hrvati bili brojniji (Hrvati i Muslimani, pr. R. B.) ustaše su od samog početka tražili pun oslonac kod Muslimana odajući im razna priznanja i druge privilegije. To je išlo odozgo do dolje. Pavelić je po Kvaterniku poslao poruku bosansko-hercegovačkim Hrvatima (Muslimani i Hrvati, nap. R. B.), u kojoj je stajalo i ovo: »Moje su srce i svi moji osjećaji od ranog djetinjstva Vaši. Nije slučaj, već odredba božje providnosti da baš u doba najvećeg historijskog zbivanja — rekao je Kvaternik — na čelu stoji dr Ante Pavelić, koji se rodio na tlu naše slavne Herceg-Bosne. Poglavnik poručuje da više nikada neće dopustiti da Bosna bude sirotica kleta, već ponosni i najskupocjeniji dragulj hrvatske državnosti: Nema hrvatske države bez ponosne Bosne, nema hrvatskog naroda bez junačkih i kršnih bošnjaka i hercegovaca koji su srce Nezavisne Države Hrvatske...«.⁵¹⁾

Međutim, u krajevima istočne i zapadne Bosne i Hercegovine, gdje je u većini živio srpski narod, ustaše nisu imale na koga da se oslone, pa su dovodili svoje ljude i od njih, uz podršku okupatora i svog oružništva i jedinica, stvarali organe svoje nove vlasti. U prostranim područ-

⁴⁷⁾ Isto.

⁴⁸⁾ Isto.

⁴⁹⁾ Isto.

⁵⁰⁾ *Narodni list*, 1. V 1941. god.

⁵¹⁾ *Hrvatski narod*, br. 76, 29. 4. 1941, str. 2.

jima srpskih sela i opština ostavljali su i dalje seoske kmetove i opštinske službenike koji su se i sami postepeno priklanjali novoj vlasti.

Preuzimanje vlasti je zavisilo i od stava okupatora. Zbog toga je taj proces tekao drugačije na teritoriji okupiranoj od strane Italijana. Nijemci su, naime, priznavali novu hrvatsku civilnu vlast i davali joj punu podršku, a Italijani su se sa nepovjerenjem odnosili prema njoj.

Iz mnogobrojnih izvještaja italijanskih komandanata o situaciji na koju su naišli prilikom zaposjedanja pojedinih garnizona u Dalmaciji, Lici, Hercegovini i dijelovima Bosne, vidi se da su već prije dolaska Italijana bile formirane komande garnizona i organi »hrvatske vlasti«. Ali, treba naglasiti da se ovo stvaranje vojnih i civilnih ustanova odvijalo stihijski. Jednim dijelom došlo je kao rezultat raspoloženja hrvatskog stanovništva poslije proglašenja NDH, a drugim dijelom kao posljedica organizovane aktivnosti ustaških elemenata i mjera koje su preduzimane iz Zagreba.⁵²⁾ Tu u prvom redu mislimo na ulogu koju je odigrala Mačekova »Zaštita«, koja je, pored ostalog, u mnogim mjestima razoružavala ostatke razbijene jugoslovenske vojske i koja je sama predstavljala začetak i osnovu buduće vojske NDH.^{52a)} »Zaštita« je ovo radila na osnovu »Zakona o osnutku vojske i mornarice«, koji je Slavko Kvaternik donio 10. aprila 1941. godine (Narodne novine br. 1. od 11. aprila 1941. godine).

U tome nije zaostajao ni katolički kler u Bosni i Hercegovini sa vrhbosanskim biskupom Šarićem na čelu, kao ni visoko muslimansko sveštenstvo i dio vođstva JMO, koji su novom ustaškom režimu pružili punu podršku i pomogli da u Bosni i Hercegovini uspostavi svoju vlast.⁵³⁾

U prvih nekoliko mjeseci svog postanka Vlada nove tzv. NDH, po mjerama koje je preduzimala, zakonima što ih je donosila, političkim zborovima koje je održavala itd. — reklo bi se da je imala pune ruke posla i bila dobro organizovana. Gledajući samo ono mnoštvo zakonskih akata, ne ulazeći u korijene njihove suštine i nastanka, mogao bi se zaista izvući takav zaključak. U prilog takvom površnom gledanju ne bi trebalo ispustiti iz vida i relativno brzo sređivanje vanjskih političkih pitanja: priznanje od njemačkog Reicha, fašističke Italije, drugih država — članica Trojnog pakta i nekih neutralnih zemalja, potpisivanje ugovora o razgraničenju — utvrđivanje istočne granice na Drini, koja je bila »ozakonjena« Pavelićevom odlukom od 6. juna, a potvrđena od Hitlera tek mjesec dana kasnije,⁵⁴⁾ pristupanje Trojnom paktu⁵⁵⁾ itd. — što znači da su bili obezbijeđeni svi preduslovi za preuzimanje vlasti od okupacionih njemačkih i italijanskih vojnih komandanata, — tada se, donekle, može razumjeti zanos i veliko oduševljenje ustaša kako im sve olako polazi za rukom.

Plan »čišćenja« svoje ustaške države — krvavi koljački plan — imali su ustaše razrađen odranije. Tvorcima su bili sam Pavelić i grupa njegovih najbližih saradnika: dr Mile Budak, dr Mirko Puk, dr Mladen Lor-

⁵²⁾ A.V.I.I. — Stvaranje NDH i njene oružane sile... str. 43—44.

^{52a)} »Zaštita« je ovo radila na osnovu Zakona o osnutku vojske i mornarice koji je Slavko Kvaternik donio 10. aprila 1941. Narodne novine, br. 1 od 11. aprila 1941.

⁵³⁾ Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije, str. 554.

⁵⁴⁾ Hrvatski narod, 7. 6. 1941. i 7. 7. 1941.

⁵⁵⁾ NDH je pristupila Trojnom paktu 15. 6. 1941. g. (Međunarodni ugovori NDH 1941, Zagreb 1942).

ković i Eugen - Dido Kvaternik, dok su rukovodioci za njegovo izvršenje na terenu bili »ljudi« tipa Viktora Gutića, Nikšića, Maksa Luburića, Tomića i drugih, a izvršitelji razni problematični elementi, kriminalci i mladići zaslijepljeni ustaškom teorijom.

Za istorijsko, političko i moralno obrazloženje tog svog plana, tj. političko iseljavanje i istrebljivanje Srba, ustaški su ideolozi odranije imali »teoriju« o »hrvatskom porijeklu Bosne i Hercegovine«. Ta je teorija najvidnija u knjizi dra Mladena Lorkovića, **Narod i zemlja Hrvata**, koja je izašla u Zagrebu neposredno pred drugi svjetski rat. U njoj Lorković »naučno« potkrepljuje tvrdnju o hrvatskom karakteru BiH. Svoju je knjigu snabdio i kartama u kojima su hrvatska i srpska naselja obilježena posebnim bojama (Pod hrvatskim naseljima su se podrazumijevala ona koja su naseljena Hrvatima i Muslimanima, nap. R. B.). Svrha tih karata sadržana je u tome da se prikaže kako je »kompaktna hrvatska teritorija« presječena srpskim naseljima koja se poput klina ili većih izolovanih »ostrva« uvlače u hrvatsko tlo i ugrožavaju integritet Hrvata, dok su ustaše u 1941. godini to shvatili kao uputstvo gdje treba vršiti raseljavanje, odnosno »čišćenje« srpskog naroda.⁵⁶⁾

Zbog daljnjih planova osvajanja, Nijemcima se žurilo da »učvrste« ustaški režim i njegovu oružanu snagu, da bi ova umjesto njemačkih okupacionih trupa obezbjeđivala njemački okupacioni sistem, pa su ustaše u svim svojim planovima nailazili na punu podršku i saradnju Nijemaca. U stvari, Nijemci su bili kreatori mnogih zamisli, a ustaše vjerni izvršitelji; najčešće su »svoj posao« izvršavali iznad očekivanja, tako da su im Nijemci u periodu do izbijanja ustanka bili prepustili punu inicijativu. Sva svoja zvjerstva, pljačku, nasilja i uništavanja Nijemci su nastojali da obave ustaškim rukama, zaodjenuvši to sve u lažne forme »ustaških zakona« i »zakonskih odredaba«. Tako su ustaše, u stvari, preuzeli sve mjere njemačkog okupatora pod okrilje svojih »zakonskih propisa«, proglašavajući te mjere kao rezultat »vlastitih odluka.«⁵⁷⁾

Kopiranje nacista bilo je vidno u cijelom sistemu ustaške državne uprave, čija je struktura od najviših do najnižih organa bila uspostavljena na principima centralizma i totalitarizma. Sve nosioce vlasti imenovao je poglavnik ili s njegovim ovlaštenjem ustaški funkcioneri. U zemlji nije postojao nijedan izborni organ: nije bilo skupštine-sabora koji bi birao narod. U srezovima i opštinama takođe nije bilo narodnih predstavništava, svuda su se na položajima nalazile ustaše i njima privršeni službenici. Uz posebno Pavelićevo odobrenje ministar unutrašnjih poslova Andrija Artuković je iz redova »istaknutih« i »zaslužnih« ustaša postavljao povjerenike kotareva. Ovi su bili ovlašteni da preuzimaju i organizuju ustašku vlast i u više srezova. Tako je, na primjer, dr Mirko Oršanić bio ovlašten da kao povjerenik preuzme i organizuje vlast u sedam kotareva centralne Bosne. Povjerenici su postavljali sve činovnike.⁵⁸⁾

⁵⁶⁾ Vidi i ove radove ustaških ideologa: Kr. Draganović, *Hrv. zemlje BiH*, Sarajevo 1942; S. M. Štedimlija, *Pravoslavlje u Hrvatskoj*, Naša Domovina I; Kr. Draganović, *Zivotna snaga bos. Hrvata*, *Hrvatska Smotra* br. 6, Zagreb 1943; M. Bzik, *Ustaška pobjeda*, GUS, Zagreb 1942; Ml. Lorković, *Hrvatska u borbi protiv boljševizma*, Zagreb 1944.

⁵⁷⁾ Slavko Odić, *Neostvoreni planovi*, str. 23—24.

⁵⁸⁾ *Hrvatski narod* 18. 4. 1941. g.

Od ukupno 22 župe koje su dobile nazive geografskog značaja, Bosna i Hercegovina je bila podijeljena u 12 župa, od kojih su samo šest bile čisto bosansko-hercegovačke, dok su u ostale ulazili samo neki dijelovi BiH.

Na njihovom čelu nalazili su se veliki župani koje je imenovao sam Pavelić. Odluka o osnivanju velikih župa donijeta je 10. juna 1941. g.⁵⁹⁾ U toku juna, jula i avgusta sve su velike župe bile oformljene i trebalo je da počnu funkcionisati. Na području BiH najprije je s radom otpočela velika župa Vrhbosna — 21. juna 1941. godine, sa sjedištem u Sarajevu; zatim velika župa Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku — 25. juna; Lašva i Glaž, sa sjedištem u Travniku — 29. juna; Livac i Zapolje sa sjedištem u Novoj Gradiški — 4. jula; Hum sa sjedištem u Mostaru — 19. jula; Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli — 20. jula; Sana i Luka sa sjedištem u Banja Luci — 27. jula; Pliva i Rama sa sjedištem u Jajcu — 7. avgusta itd.⁶⁰⁾

* * *

Krajem jula i tokom avgusta gotovo čitavu Bosnu i Hercegovinu zahvatio je ustanički plamen. Ustanak je izbio istovremeno i u nekim drugim dijelovima tadašnje Nezavisne Države Hrvatske.⁶¹⁾ Mnoga mjesta su oslobođena, pa i širi regioni teritorije BiH, koje su kontrolisali ustanički odredi. Oni su svakodnevno izvodili napade na željezničke pruge, industrijske objekte, skladišta, vojne objekte, manje garnizone itd. Sve to je do temelja uzdrimalo ustašku državu i njenu vlast. U pomoć su morali da priskoče Nijemci i Italijani. Ne zbog toga što im je bilo stalo do te države, kao države — njihove »saveznice«, već zbog toga što su njihovi okupatorski interesi na tom području bili ugroženi.

U njemačko-italijanskim odnosima mnogi problemi su odranije ostali otvoreni. Njih je najbolje ocrtao italijanski ministar spoljnih poslova grof Ciano ovim riječima:

»Svršetak rata na Balkanu ustalio je mnoge probleme, koji su do tad bili definirani jedino u pregovorima i obavezama kancelarija vanjskih poslova.

Na tom sektoru je Hrvatska postala glavna tačka trvenja između Njemačke i Italije, ali su se u njoj zapravo Nijemci ponašali kao go-spodari...«⁶²⁾

Međutim, izbijanjem ustanka ti su problemi upravo na tlu Bosne i Hercegovine poprimali oštrije i šire razmjere. Italijani su objektivno bili u boljoj poziciji, jer je njihov partner isuviše mnogo bio angažovan u ratu sa Sovjetskim Savezom, zbog čega su u čitavoj Jugoslaviji, a posebno u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, ostale malobrojne njemačke vojne snage, dok je italijanskih bilo znatno više. U ovo vrijeme, na početku ustanka, Nijemci su na području Nezavisne Države Hrvatske imali svega oko 12.000 vojnika: 718. diviziju sa sjedištem u Banjoj Luci i tri »Lan-

⁵⁹⁾ *Spomen-knjiga Prve obljetnice NDH*, Zagreb 1942.

⁶⁰⁾ Zbornik zakona i naredaba NDH 1941, str. 391.

⁶¹⁾ Vidi: *Četrdeset prva. Ustanak naroda Jugoslavije*, Beograd 1961. godine; Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967; *Hercegovina u NOB*; Zbornik sjećanja — *Ustanak naroda Jugoslavije 1941*, knj. 1—7.

⁶²⁾ Tajni arhivi grofa Čana, str. 417.

desšicen« bataljona, dok je čitav šesti korpus II italijanske armije (sa nekoliko divizija) bio smješten na području Nezavisne Države Hrvatske.⁶³⁾

Hitlerovci su svugdje računali s »munjevitim ratom« i totalnim pokoravanjem i uklapanjem u njihov »evropski poredak« svih onih država čije bi armije uništili u jednom takvom, munjevito provedenom i uspješno završenom ratu. Oni uopšte nisu pomišljali niti vjerovali da bi im se negdje mogao uspješnije oduprijeti goloruk narod — poslije uništenja njegove regularne oružane sile, a pogotovo nisu računali s mogućnošću stvaranja snažnih partizanskih oružanih formacija u pozadini svojega fronta.

Na borbu protiv partizanskog pokreta gledali su kao na borbu za »održavanje reda i mira« u okupiranoj zemlji kojemu kao prvenstveno političkom protivniku treba suprotstaviti svoju policiju bezbjednosti i okupacione trupe. Ovako postavljen problem i propaganda koja mu je slijedila i čiji je cilj bio da diskredituje političke protivnike kao »bandite« ne samo da nije mogla postići neke veće uspjehe nego se u izvjesnom smislu morala negativno odraziti i na njihove vlastite trupe u Jugoslaviji.⁶⁴⁾

Ranije smo napomenuli da su u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj njemački vojnici, a naročito politički predstavnici, u prvoj fazi okupacije, vodili nešto elastičniju politiku, formalno drukčiju, sa svrhom da se bar prividno sačuva »suverenitet« novostvorene države, odnosno autoritet kvislinške garniture. Zbog toga su, opet prividno, teret okupacije prepuštali Italijanima, što je također bio jedan od razloga da posljedice prvih ustaničkih udara po okupatoru i ustašama nisu bile represalije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj u onom obliku kao u Srbiji, jer su »hapšenja talaca, kao i sve ostale policijske mjere stvar hrvatske države«. Postupak pri egzekuciji nad taocima propisivala je Zakonska odredba o postupku pri komunističkim napadima, kad se počinitelj ne pronađe, od 2. 8. 1941. godine, broj CCC XXXI-1620-Z.p. 1941.⁶⁵⁾ Ovaj dekret predviđao je kao represaliju sankcije na deset talaca, odnosno uhapšenika, što je u odnosu na njemačke odmazde u Srbiji od polovine septembra 1941. godine bilo deset puta manje. Međutim, u praksi, ustaše su bile nadmašile svoje gospodare, uništavajući u ognju i krvi čitava srpska naselja. S obzirom na ovakav kurs ustaša, Nijemci zaista nisu imali potrebe da se ozbiljnije angažuju vlastitim snagama, mada su već i u prvom periodu ustanka (1941. g.) njemačke vojne vlasti u operativnim područjima samostalno izvršavale mjere odmazde, ne pitajući hrvatske vlasti, jer je Wehrmacht, po »sporazumu« s Nezavisnom Državom Hrvatskom, imao da sâm sudi za sve ispade protiv njega pred vlastitim ratnim sudovima.⁶⁶⁾

Već prve veće zajedničke akcije Nijemaca i ustaško-domobranskih jedinica protiv ustanika pokazale su svu nedovoljnost vojnih snaga na koje su Nijemci mogli da računaju.

⁶³⁾ *Vojnoistorijski glasnik* broj 2/1952, str. 78—107 — Pregled okupatorskih snaga u Jugoslaviji 1941. godine (Njemačke, italijanske, bugarske i mađarske vojne snage).

⁶⁴⁾ Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, str. 15—16.

⁶⁵⁾ Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske 1941. godine.

⁶⁶⁾ A.V.I.I. Saslušanje bivšeg njemačkog poslanika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, Zigrida Kašea.

Italijani su vrlo pažljivo pratili razvoj novonastale situacije i vješto se koristili nemoću ustaškog režima i malobrojnošću njemačkih okupacionih trupa da se uguši ustanak. Njihovi vojni komandanti jedinica, stacioniranih na području Nezavisne Države Hrvatske, koji su od prvog dana vodili politiku ometanja rada organa vlasti ustaške Nezavisne Države Hrvatske u svojoj zoni, ističući da tu ne može biti nikakve druge vlasti do vlasti Kraljevine Italije i njenog ducea Benita Musolinija — osjetili su da je izbijanjem ustanka došao povoljan trenutak da se isprave »nepravde« servirane od Nijemaca. Oni prvo vrše pritisak na Pavelića i ovaj već 26. avgusta 1941. godine »pristaje« na sporazum da Italijani izvrše reokupaciju druge i treće zone i umire pobunjenike. Dva dana kasnije, Pavelić je potpisao i »zakonsku odredbu« o osnivanju »Obćeg upravnog povjereništva kod Druge Armate italijanske vojske«, ali nije zaboravio da u tekst odredbe stavi i ovu rečenicu: »... Time je saglasan i veliki Njemački Rajh«. ⁸⁷⁾ Za »obćeg upravnog povjerenika« imenovao je dr Andriju Karčića — ustaškog emigranta proitalijanske orijentacije, koji je već 9. septembra dao opšte upute velikim župama u pogledu saradnje sa italijanskim vojnim vlastima. U uputama je, između ostalog, stajalo:

»... 1. Javni red, mir i poredak.

Održavanje javnog mira, reda i poretka... spada isključivo u nadležnost italijanskih vojnih vlasti, pa će naše oblasti i podređeni im organi u svemu najuže surađivati sa italijanskim vlastima...

4. Sudstvo.

... za zločine protiv italijanskih vojnih snaga ili lica koja njima pripadaju ... hrvatski građani odgovaraju italijanskim vojnim vlastima...«. ⁸⁸⁾

Već 28. avgusta je i Slavko Kvaternik, vojskovođa i ministar hrvatskog domobranstva izdao »Naredbu o privremenom zaposjedanju područja Nezavisne Države Hrvatske od Italije« (II zone), u kojoj je stajalo i ovo:

» Z A P O V I E D A M :

1. Zapovjedniku II italijanske vojske podređuju se sve čete razmještene u prostoru zapadno, jugozapadno i južno od crte: Resnik — Generalski Stol — Babina Greda — Slunj (isključno) — Čatrnja (isključno) — Plješevica — Donji Lapac (isključno) — Borićevac (uključno) — Dobro selo (uključno) — Jadovnik — Šator Planina — Staretina Planina — Priluka (isključno) — Livno (isključno) — Šuica (isključno) — Tomislav Grad (Duvno, pr. R. B.) (isključno) — Vran Planina — Čvrstica — Prenj — Crvanj Planina — Čemerno — Lebršnik. Crta ide grebenom označenih planina. Označeno sa isključno pripada nama.

2. Posade u Delnicama, Gospiću, Otočcu, Ogulinu, te u graničnom pojasu prema istoku: Plužine, Gacko, Bileća, Trebinje, Plana, Dubrovnik ostaju na svojim mjestima u sadašnjoj jačini.

3. Posade u Kninu, Sinju, Mostaru i Nevesinju ostavljaju u posadnim mjestima onoliko snaga koliko je potrebno za osiguranje objekata

⁸⁷⁾ Hrvatski narod br. 197, 30. 8. 1941. godine.

⁸⁸⁾ A.V.I.I. grada Nezavisne Države Hrvatske, k. 233, reg. br. 12/2-2-3-4.

u kojima se čuva vojni materijal, tj. dvostruke jačine straža. Pri ovome težiti da se oslobodi što više ljudstva za druge zadatke.

Privremene posade u ... Livnu, Ljubinj, Stolcu i Berkoviću biti će povučene.

Kada ćete u označenim posadama budu izmijenjene sa četama Talijanske vojske imaju javiti svoju spremnost za odlazak ...

Oružništvo i financi ostaju na svojim mjestima, a sa postaja gdje su povučeni vraćaju se na prijašnja mjesta ...

Zapovjedniku II italijanske armije u Karlovcu podređeni su zapovjednik Jadranske divizije i general Lukić, koji je ujedno oficir za vezu hrvatskog domobranstva kod II italijanske armije ...

9. Podređenost ... stupa na snagu 1. IX 1941. ...⁶⁹⁾

Kvaternikova zapovjed i osnivanje »Obćeg upravnog povjereništva ...« izazvali su velike komentare u zemlji. Kao i za sve ostalo, ustaše su i za ovo našli opravdanje. Prepuštanje novih teritorija Italijanima, ustaše su u početku pravdale kao pojačanje vojničkog osiguranja jadranskog obalnog pojasa, jer da je »Nezavisna Država Hrvatska europska potreba kao što su europska potreba i sve druge države kojih su narodi duhovno za novu Europu pod vodstvom Njemačke i Italije. Hrvatska je član Trojnog pakta ... Hrvati učestvuju na europskom bojištu. Hrvatski narod je uskladio svoju politiku sa politikom Berlina i Rima. Obje prijateljske i savezničke velevlasti pridonijele su mnogo, odlučno stvaranju Nezavisne Države Hrvatske ... Među Hrvatima nema boljševičke, nema anglofilske, nema nikakve struje, koja bi bila protivna pohodu sila Osovine ...«⁷⁰⁾

Tako je objašnjavana novonastala situacija. U stvari, bilo je to najobičnije pravdanje zbog nemoći u koju je dospio režim ustaške Nezavisne Države Hrvatske izbijanjem ustanka.

Kada je 7. septembra stupio na snagu »sporazum« od 26. avgusta i italijanske jedinice počele nastupati u drugu — »demilitarizovanu« zonu, kasnije i dalje, Italijani su dosta dugo isticali parolu da donose mir srpskom stanovništvu. Pošto su uskoro naišli na oružani otpor partizanskih jedinica, otvoreno su počeli da saraduju s četnicima, s kojima su vrlo brzo uspostavili kontakt i saradnju. Bili su to predstavnici velikosrpske buržoazije iz Dalmacije i Bosne i Hercegovine, kojima su Italijani davali zaštitu u svojoj zoni. Pored ostalog, ti su elementi »sanjali« o stvaranju »Velike Srbije«. U tim koncepcijama čiji su nosioci od samog početka bili protivnici narodnooslobodilačkog pokreta, Italijani su vidjeli mogućnost proširenja svoga uticaja na čitavu Bosnu i Hercegovinu i južnu Hrvatsku sve do Karlovca, tj. želju da ostvare ono što nisu uspjeli na Bečkim pregovorima 21. i 22. aprila 1941. godine.⁷¹⁾ Dalje, za ovakvo držanje Italijana od ne manjeg je značaja i njihova politika za stvaranjem odbora za nezavisnu Crnu Goru, u čiji je sastav trebalo da uđu i dijelovi jugoistočne NDH.

⁶⁹⁾ A.V.I.I. građa NDH, k. 234, br. reg. 60/2-2.

⁷⁰⁾ *Hrvatski narod*, br. 191, od 24. 8. 1941. — Komentar Paveličeve obavijesti o sporazumu NDH i Italije o uspostavljanju »Obćeg upravnog povjereništva« kod Druge Armate italijanske vojske.

⁷¹⁾ Više o tome vidi: Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942*, IDN, Istorija XX vijeka, Beograd 1962.

U svojoj ekspanzionističkoj politici, koja je bila očigledna, Italijani su veliku pažnju posvećivali Bosni i Hercegovini za koju su inače smatrali da je najbogatija oblast u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Njihov interes ovdje bio je dvostruko značajan. Prvo, trebalo je štititi postojeće privredne povlastice koje je Italija odranije uživala. Drugo, vođena je velika borba za dobivanje novih povlastica.

Tako italijanski konzulat u Sarajevu u svom izvještaju od 19. juna 1941. godine, govoreći o stanju u Bosni, pored ostalog, ukazuje i na ovaj vid svoje aktivnosti: »...Ovaj kraljevski ured morao je posredovati zbog onih preduzeća gdje se treba braniti značajne italijanske prohibitke a koje se je, zbog nazočnosti nekih Židova u upravi, smatralo odmah židovskim i podvrgnuto nadzoru povjerenika:⁷²⁾ ovdje želim naročito istaći UGAR iz Turbeta gdje je italijanska glavnica i oprema kraljevske vojske...«.⁷³⁾

U jednom pismu od 2. avgusta italijanskom konzulu u Sarajevu Albertu Kaliose poslanik Casertano, između ostalog, napisao je i ovo:

»...Stanje u Bosni pomno se prati zbog naročite važnosti te pokrajine koja je najbogatija u ovoj zemlji i zbog toga što je taj kraj u prošlosti bio uvijek uznemiravan usled borbe rasa i vjere. Mnoge vaše vijesti i utisci potvrđuju neka obavještenja koja sam dobio u ovom glavnom gradu...»

Naročito molim da i dalje obavještavate o onome što se tiče držanja Muslimana u Sandžaku i o unutarnjem položaju te posebno o sukobima između Hrvata i Srba... Prisutnost Rusa i Ukrajinaca u ovoj pokrajini, iako se oni smatraju neprijateljima boljševika, može takođe neposredno uticati, kako se smatra od nekog vremena u Zagrebu, na tok pobune u Bosni«.⁷⁴⁾

Radi gušenja ustanka u Bosni i Hercegovini, ustaška vlada je bila angažovala sve svoje raspoložive vojne snage. Ona je do kraja avgusta iz oblasti sjeverno od Save, kao i sa teritorije Prokuplja i Gorskog Kotara, prebacila u Bosnu preko dvadeset bataljona i gotovo sve jedinice teškog naoružanja.⁷⁵⁾ Gotovo četiri petine svih vojnih snaga Nezavisne Države Hrvatske bilo je angažovano protiv ustanika u Bosni i Hercegovini.

Treba napomenuti da su istočni dijelovi Bosne i Hercegovine i prije ustanka u vojnom pogledu bili najorganizovaniji. Tu je bila organizovana tzv. Vojna krajina, u čiji su djelokrug spadali ovi upravni srezovi: Trebinje, Bileća. Gacko (svi iz velike župe Vrhbosna), te Bijeljina (iz župe Usora i Soli). U domen Vojne krajine (Vojkre) trebao je biti uključen i Sandžak, koji je predviđen da uđe u sastav Nezavisne Države Hrvatske. Vojkra je bila podijeljena u rajone — 5 bojnica: 1. bojnica: Bileća, Trebinje i Gacko; 2. bojnica: Vlasenica i Srebrenica i 5. bojnica: Bijeljina i Zvornik.⁷⁶⁾ Osim toga, u Bosni i Hercegovini su bile i tri di-

⁷²⁾ Zakonska odredba o uspostavljanju povjerenika kod privrednih preduzeća donesena je 19. 4. 1941, a dopunjena kasnije posebnom odlukom o radu povjerenika u jevrejskim radnjama i preduzećima. (Zbornik zakona i naredaba NDH 1941).

⁷³⁾ A.V.I.I. fond UDB-e, Zagreb, MF 7/353—355. Izvještaj italijanskog konzulata Sarajevo o situaciji u Bosni od 19. 6. 1941. godine.

⁷⁴⁾ A.V.I.I. fond UDB-e Zagreb, MF 7/347 od 2. 8. 1941. g.

⁷⁵⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 1 — dnevni izvještaji Glavnog stožera domobranstva od 28—31. jula i 8, 10, 11, 14, 15, 16, 23, 26. i 30. avgusta 1941. godine.

⁷⁶⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo (dalje. A. IRP Sarajevo), Mikrofilmovana građa Nezavisne Države Hrvatske u Arhivu Vojnoistorijskog

vizijske oblasti domobranstva: u Sarajevu, Banja Luci i Mostaru, čiji su komandanti u svim većim mjestima ustrojili niže vojne jedinice.⁷⁷⁾

Sve su ove jedinice, zajedno sa ustaškim vojnim jedinicama i oružništvom, kao i novopridošlim bataljonima, bile preslabe da uguše ustanak. Osim toga, i glavnina njemačke 718. divizije, sa sjedištem u Banjoj Luci, bila je angažovana u borbama oko Sarajeva, na Romaniji, kod Doboja, Jajca i Prijedora. Ali, sve to nije moglo zaustaviti dalje rasplamsavanje ustanka koji se sve više širio i prijetio uspostavljanju veza između partizanskih snaga istočne Bosne i zapadne Srbije. Da bi to spriječili, Nijemci su 718. diviziju pomjerali prema Drini.⁷⁸⁾

Već 13. avgusta njemački general u Zagrebu bio je ovlašten da u hitnim slučajevima pod ličnom odgovornošću može da traži neposrednu upotrebu 718. divizije,⁷⁹⁾ iako do tada nije bio zabilježen jači napad na njemačke vojne potencijale. Međutim, tokom druge polovine avgusta, prepadi protiv njemačkih vojnih pripadnika umnožavali su se, pa su i Nijemci otpočeli s najoštrijim protumjerama, negdje posebno, a najčešće u zajednici s ustaško-domobranskim jedinicama.

Međutim, italijanska vojska nije htjela odmah da istupi oružanom silom, nego je pokušala da stupi u dodir sa nekim ustaničkim jedinicama sa ciljem da ispita da li je pokret uperen samo protiv ustaša ili je uperen i protiv njih kao okupatora.⁸⁰⁾

Inače, i Nijemci i Italijani smatrali su u početku da je ustanak izbio zbog ustaških zločina nad Srbima i da ga samo Srbi vode. Tako Vishaupt kaže: »Izgredi ustaša pridonijeli su sigurno ovim nemirima.«⁸¹⁾ Dok je njemački general u Zagrebu dao ovakvo obrazloženje: »... Unutrašnja situacija nove hrvatske države, ... bila je uskoro po svom uspostavljanju uvijek sve teža ... To je imalo svog razloga u tome, što su Hrvati u svojoj mladoj državi htjeli da vladaju po principu nacionalne države. Istina, izbijala je ponekad kod uticajnih osoba u Zagrebu svijest da nova Hrvatska nije nikakva nacionalna država, nego država nacija. Najveću teškoću stvarali su Srbi koji su brojali preko 2 miliona i bili prikupljeno naseljeni na svojim teritorijama ... Uz nacionalne protivnosti došla je uvijek i vjerska netrpeljivost katolika Hrvata prema pravoslavicima i muhamedanskim državljanima koji su živjeli u Bosni ... Odbojnost prema ustaškom pokretu, koji nosi navodno državopravnost u sebi je kod svijui koji nemaju neposrednog profita od njega, takva, da se ne može prevazići. Veliko »U« nad hrvatskim grbom je postalo za najšire hrvatske krugove naroda, Gesler-ovim šešišrom ...«⁸²⁾

Italijani su bili istog mišljenja. Čak i tada kad su na vlastitoj koži osjetili da su ustanak organizovali komunisti, i da se on vodi kako protiv ustaša, tako i protiv okupatora, oni su i dalje svu krivicu svaljivali na ustaše. Ipak, to im nije smetalo da stupe u akciju protiv ustanika.

instituta, MF, NDH 2/138—739 od 21. jula 1941. godine / Prvoimenovana mjesta bila su sjedišta tzv. bojnica-bojni, odnosno domobranskih bataljona.

⁷⁷⁾ Petar Pekić, *Postanak NDH* ... str. 153.

⁷⁸⁾ E. Vishaupt, *Borbe protiv ustanika u jugoslovenskom prostoru*, A.V.I.I., str. 20.

⁷⁹⁾ Isto, str. 12.

⁸⁰⁾ A.V.I.I. italijanska dokumentacija, k. 69, br. reg. 13,15, 16, 18/3—2; k. 68, br. reg. 39/2-13 i 14, 41/2-18, 57/2-6.

⁸¹⁾ Vishaupt, str. 12.

⁸²⁾ Pismo generala Horstenaua komandantu Jugoistoka o situaciji u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, broj 419/41 — citirano: Vishaupt, isto, str. 75.

Na to su bili prisiljeni iz više razloga. Prvo, ustankom su bili ugroženi i njihovi interesi i, drugo, smatrali su da je došao povoljan čas da prošire zonu svoga uticaja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Nastupanje italijanskih jedinica u drugu zonu izazvalo je u početku negativne posljedice za daljnji razvoj ustanka u tom dijelu Bosne i Hercegovine. Naime, pojedinci iz redova srpske buržoazije u BiH koji su izbjegli ispred ustaškog terora i sklonili se u anektiranom području Dalmacije, zahvaćeni velikosrpskom propagandom, počeli su u toku avgusta i septembra dolaziti na oslobođenu teritoriju i pričati narodu da su mu Italijani prijatelji i da bi najbolje bilo da oni dođu u ustaničke oblasti i zaštite ga od ustaša.⁸³⁾ Pod njihovim uticajem, počele su se u pojedinim ustaničkim reonima osipati partizanske snage, a negdje i prelaziti u četnike. Zahvaljujući svojoj lukavosti i podršci srpske buržoazije, Italijani su relativno brzo zaposjeli drugu — demilitarizovanu zonu. Međutim, to im nije bilo dovoljno, pa su odlučili da krenu dalje na sjever. Tokom oktobra, i to im je pošlo za rukom, tako da su već u drugoj polovini oktobra doprli do demarkacione linije koja je označavala granicu njemačkog i italijanskog okupacionog područja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.

Prikazujući se kao »prijatelji«, Italijani su na više mjesta u Bosni i Hercegovini organizovali sahranjivanje žrtava srpskog naroda koje su ustaše poubijale i bacile u jame,⁸⁴⁾ omogućili su vjerske obrede u pravoslavnim crkvama, uzeli u zaštitu trgovce-Srbe, strijeljali nekoliko ustaša itd.⁸⁵⁾ Njihovo nastupanje u početku nije mnogo uzbuđivalo Nijemce. Ali, kad su izbili na demarkacionu liniju, tada se njemački general Glaise-Horstenau uplašio da ustanici, umjesto da budu opkoljeni i pohvatani, ne budu potisnuti u njemačko okupaciono područje, da tamošnji ustanici ne ojačaju i da na taj način više nego ranije bude ugrožena željeznička pruga Banja Luka—Prijedor i pruga Brod—Sarajevo.⁸⁶⁾ Glaise-Horstenau je takva svoja predviđanja zasnivao na svakodnevnom izvještajima koje je primao posredstvom široke mreže svoje institucije sa raznih strana. U njima je bio obavještavan kako Italijani prema ustanicima ne istupaju energično, naprotiv, s njima se često viđaju, organizuju razmjenu dobara na vašarima, vraćaju im zaplijenjene stvari, ne oduzimaju oružje itd. Osim toga, bili su veoma brojni i domobranski izvještaji o takvom držanju Italijana.⁸⁷⁾

Relativno miran život s minimumom životnih potreba u čemu je se ljak dugo oskudijevao, a što je sad, — poslije teškog ustaškog terora i žestokih borbi i velikih odricanja u ustanku — nudio italijanski okupator, privlačilo je jedan dio naroda, pa zbog toga gotovo u čitavom prostoru između rijeka Une, Sane i gornjeg toka Vrbasa sve do početka 1942. godine nije bilo jačih napada ustanika na italijanske trupe. Slična je situacija bila i u Hercegovini. Međutim, u dijelu Bosanske krajine,

⁸³⁾ Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u naroda Jugoslavije, tom IV/1, dokumenat 12, 13, 68 i 77.

⁸⁴⁾ A.V.I.I. k. 63, br. reg. 10/3-1-4 (Prilike u livanjskom kotaru i zauzimanje Talijana za grkoistočnjake).

⁸⁵⁾ Zbornik... IV/1, dok. 204; IV/2, dok. 109.

⁸⁶⁾ Vishaupt, str. 76.

⁸⁷⁾ A.V.I.I. građa NDH. k. 233, br. reg. 5/2—2; 6/21; 3/2—1; 1/2—1; 10/2—3, 23/2—4—6; 41/2—16.

oko Jajca i Donjeg Vakufa partizanske snage su uskoro izvršile napad na Italijane, koji je bio prouzrokovan time što je dolazak Italijana izazvao snažan proces diferenciranja u ustaničkim redovima.⁸⁸⁾

Izgledalo je da su Italijani uspjeli uništiti ustanike. Međutim, nastupila je samo privremena oseka ustanka koju su KPJ i štabovi ustaničkih snaga veoma brzo prebrodili.

Iako je Glavni stožer domobranstva izvukao gotovo sve ustaše i znatan dio domobranskih jedinica iz druge i treće zone i prebacio ih na sjever od demarkacione linije (početkom oktobra stigla su još nova tri »Landesšicen« bataljona: 447. u Sarajevo, 925. u Zagreb i 823. u Banju Luku), to još uvijek, po mišljenju njemačkog generala u Zagrebu, nije bilo dovoljno za gušenje ustanka u istočnoj Bosni. Zbog toga je Glaise-Horstenau smatrao da bi i sve jedinice 718. divizije na tom sektoru, kao i na sektoru oko Ljubije, Prijedora i Kozare trebalo prebaciti prema rijeci Drini.⁸⁹⁾

Poslije oslobođenja Rogatice,⁹⁰⁾ Horstenau je obavijestio komandanta Jugoistoka da je borbena moć oružanih snaga Nezavisne Države Hrvatske nedovoljna da se održi pred ustanicima, a 718. divizija pre-slaba da im pomogne. Zbog toga je zaključio da »ukoliko Nezavisna Država Hrvatska traži pomoć od Italijana za svoj opkoljeni garnizon u Višegradu, Nijemci ne bi imali gotovo nikakvog moralnog prava da ih u tom sprečavaju i pored velikog gubitka u prestižu za njemačku oružanu silu«. Zato je hitno tražio da komandant Jugoistoka izdjevstvuje odašiljanje jedne slobodne divizije sa istočnog bojišta u »hrvatski prostor«.⁹¹⁾

Međutim, nije u pitanju bio samo prestiž njemačke oružane sile u odnosu na italijanske jedinice već mnogo krupniji razlozi. Poremećena je bila eksploatacija privrednih bogatstava Bosne i Hercegovine, do čega je, naročito Nijemcima, bilo mnogo stalo. Naime, Glaise-Horstenau, njemački general u Zagrebu, zajedno sa Kascheom i njemačkim privrednim oficirom u Zagrebu, razradio je plan proizvodnje i transporta sirovina iz bosanskohercegovačkih rudnika, koji je sada, izbijanjem ustanka, bio gotovo sasvim poremećen, jer su partizani rušili pruge i na taj način ometali transport ruda i drveta iz BiH u jadranske i dunavske luke, odakle je dalje ta roba trebalo da ide u Reich.

O privrednim interesima Reicha u Bosni i Hercegovini govori izvještaj njemačkog privrednog oficira u Zagrebu Glavnoj privrednoj upravi OKW 4. XI 1941. godine.⁹²⁾ Ovaj izvještaj je naročito interesantan zbog

⁸⁸⁾ Zbornik IV/2, dok. 76 i 93.

⁸⁹⁾ Vishaupt, str. 77.

⁹⁰⁾ Partizani i četnici su oslobodili Rogaticu 24. oktobra 1941. godine.

⁹¹⁾ Vishaupt, str. 78.

⁹²⁾ »Položaj u Hrvatskoj i dalje je pod uticajem ustanka Srba u BiH i Dalmaciji... na cijelom području sjeverno od Sarajeva između rijeke Bosne, Save i Drine situacija se i dalje pogoršava. Također je situacija teška južno od Sarajeva prema nekadašnjoj crnogorskoj granici i istočno od Sarajeva prema Višegradu na Drini.

Ovo teško stanje dovelo je do toga da su talijanske jedinice sa značajnim snagama gotovo svuda došle do demarkacione linije... Okupacija hrvatskog prostora... dovela je do toga da Talijani neizrecivo bezobzirno pljačkaju područje koje su zaposjeli a naročito drvo i stoku što se sve izvozi ilegalno u Italiju...

Ako bi situacija u BiH i Dalmaciji bila normalna, i ako bi Nezavisna Država Hrvatska došla u posjed svega onoga što se sada ilegalno izvozi sa talijanskog pod-

toga što pruža jasnu sliku gdje su sve zadirali privredni interesi Trećeg Reicha u BiH.

I u izvještaju njemačkog generala, upućenog 13. IX 1941. godine, šefu obavještajnog odjeljenja OKW također se govori o privrednim ne-
dačama njemačkog okupatora koje su nastale izbijanjem ustanka u Bo-
sni i Hercegovini. »... Južno od Doboja došle su manje Landesšicen je-

ručja, tada bi se sa izvozom drveta, gvozdene rude, boksita, soli, sode, duvana i kože malih životinja mogao dobiti značajan prihod na ime izvoznih carina.

STANJE NARUDŽBI

...nema izmjena u odnosu na izvještaj od 4. oktobra 1941.

Teškoće pri završnim radovima na municiji u državnom arsenalu u Sarajevu i preduzeću za izradu vagona, mašina i mostova DD u Brodu su odstranjene i dati su konačni nalazi za izvršenje tih narudžbi...

Kako bi se mogao pravilno proizvesti čelik za granate u pogonu Zenica, organi-
zovana je obuka rukovodioca čeličane, valjaonice i jednog predstavnika hrvatskog
ministarstva za šume i rude koju je sproveo privredno odjeljenje OKH (Oberkom-
mando Heeres-Vrhovna komanda kopnene vojske) u čeličani Ilzeder u Pajne kod
Hanovera.

OBEZBJEĐENJE SIROVINA ZA ŽELJEZARE

Za Zenicu i Vareš došlo je do teškoća u vezi snabdijevanja sa koksom i njego-
vim otpacima, što je proizvelo potrebu ličnih razgovora između ministra Nezavisne
Države Hrvatske i Komesara Rajha za uglj.

POTREBA U SIROVINAMA

Nespokoјstvo privrede zbog ustaničke djelatnosti nastavlja se i dalje. Tako je
prije nekoliko dana opet došlo do napada na vozove (Brzi voz Sarajevo—Brod na-
padnut je nedavno kod stanice Trbuk sa oko 300 ustanika, putnici su opljačkani a
isto tako i poštanski vagon) ... U većem dijelu Bosne nemoguće je izvući drvo iz
šuma kao i upotrijebiti rudnike uglja... Nestašica u vagonima.

U okolini Prijedora gdje se nalazi rudnik gvožđa Ljubija relativno je mirno.
Količine transportovanog gvožđa u Rajh kroz posljednja tri mjeseca su slijedeće:

1. njemačkim vagonima prugom Prijedor—Šenbrun—Vitković:

juli	avgust	septembar
9.708 tona	9.575 tona	11.655 tona

2. vagonima Nezavisne Države Hrvatske iz Prijedora u dunavske luke Vukovar
i Osijek:

juli	avgust	septembar
4.426 tona	956 tona	6.924 tona

3. željeznicom od Prijedora u Asling:

juli	avgust	septembar
—	—	5.844 tona

Exploatacija boksita iz Mostara odnosno iz Splita i Šibenika pokazuje slijedeće:
U Dubrovniku je natovaren krajem oktobra jedan parobrod sa 3.800 tona boksita.
Boksit je natovaren i u slijedećim lukama:

Dubrovnik	Split	Šibenik
9.000 tona	3.045 tona	5.700 tona

Nedeljni plan snabdijevanja jadranskih luka boksitom je slijedeći:

Zelenika	Dubrovnik	Split	Šibenik
1.800 tona	3.600 tona	1.800 tona	1.800 tona

Exploatacija boksita u okolini Bosanske Krupe i Jajca još uvijek prekinuta.
Hansa Leichtmetall dd ima namjeru da izvrši probna bušenja kod Livna i Imotskog
kako bi ako pronađe uglja i boksita uredili flotaciju...

Ustanak je jako uticao i na hrvatsku drvenu industriju, što je rezultiralo
smanjenjem količine vagona za tehničko drvo, tako da je od planiranih 2.288 va-
gona u avgustu u septembru natovareno svega 652 vagona...

Potreba za ugljenom prašinom za visoku peć i željezaru u Varešu i Zenici
pokriva se isporukama iz Rajha i to za potrebe proizvodnje granata na nalog OKH
i komesara Rajha za željezo i čelik.

NESTAŠICA UGLJENA:

...Nastala je zbog nemira u Bosni gdje se nalaze najbogatiji rudnici...

Radni odnosi:

Radni odnosi u preduzećima koja rade za njemačke ratne potrebe su zadovolja-

dinice u opasnost. Pruga je prekinuta na više mjesta... Direktori velikih pilana u Zavidovićima koji grade barake po njemačkoj narudžbi tražili su zaštitu od najmanje jednog bataljona.

Drugo područje na kom se nalaze ustanici jeste područje između Bosanskog Petrovca i Drvara, koje je inače većim dijelom u italijanskoj okupacionoj zoni, ali u području Vrbasa prelaze i na našu stranu. Tamo su ugroženi industrijski pogoni kod Jajca, a u kanjonu Vrbasa na putu Banja Luka — Jajce puca se na prolazeće automobile i obrušava kamenje...

...Sada je opšti položaj u zemlji prilično kritičan: dvije trećine zemlje nalaze se u rukama Talijana i ustanika. Ovdje se osvećuju one greške koje su učinjene prilikom stvaranja države, onaj dvostrani položaj u koji je zemlja gurnuta zbog vanjskopolitičkih uslova. Pod takvim okolnostima i bolje državno vodstvo ne bi našlo bolji put iz one šikare... («⁹³)

Mi smo i ranije govorili o generalu Glaise-Horstenau i njegovoj djelatnosti. Kao i uvijek, on ni ovoga puta nije propustio priliku da pokaže svoje kvalitete političara. U istom izvještaju on kaže da je »Vlada Nezavisne Države Hrvatske razočarana u Njemačku kako na unutrašnjem tako i spoljnopoličkom planu... Vojnici osjećaju rat kao bratoubilački, oficiri sumnjaju da li njihovi zadaci imaju bilo kakav pozitivan cilj, kao i da li je put njihovih naredbodavaca ispravan... Van zvaničnih krugova vlada mišljenje da bi se stvar spasila obnovom zakonodavstva i pravde, a prije svega razumnim rješenjem srpskog pitanja tj. stavljanjem u ravnopravan položaj »hrvatskih« Srba spram zakona; popravljanjem onoga što se učinilo i ozbiljnim prekidanjem dosadašnjih zločina. On i poslanik su istog mišljenja, samo je pitanje da li bi vlada nakon svega što se desilo mogla da nađe potrebno povjerenje. Postavlja se i pitanje — nastavlja Glaise-Horstenau — da li bi jačanje Nezavisne Države Hrvatske prihvatila Italija.«⁹⁴)

Govoreći o nedovoljnom broju njemačkih vojnika. Glaise-Horstenau ukazuje da uloga italijanskog saveznika ne dolazi do izražaja i da se to mora shvatiti. Htiele to ili ne više voine komande, Glaise-Horstenau predviđa da će Nijemci u najskorije vrijeme i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj morati da pojačaju svoje okupacione jedinice i predlaže da bi dobro bilo da se rezervne jedinice koncentrišu u glavnim mjestima, kao što je to činila Austro-Ugarska. Na taj bi način bile oslobođene ostale jedinice za aktivnu djelatnost.⁹⁵)

Kad smo već na privrednoj problematici Reicha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, a posebno u Bosni i Hercegovini, spomenućemo još jedan

vajući. Pozivi u vojsku prestali su za one stručne radnike za koje su to tražile njemačke vlasti...

Poštanske veze sa BiH i Dalmacijom kao i telefonsko-telegrafske veze... vrlo loše... službeni saobraćaj privrednog oficira sa preduzećima koja rade u oblasti naoružanja i ostaloj ratnoj privredi na području BiH i Dalmaciji vrlo je otežan.

Zbog teškoća sa obezbjeđenjem brodskeg prostora na Jadranu nije mogla otpočeti isporuka 14 miliona kg duvana, koju količinu je po nalogu ministarstva privrede Rajha trebalo poslati iz Dubrovnika u Trst«.

A.V.I.I. fond mikrofilmovane njemačke građe iz NAV-N-T-312/1295—873—886.

⁹³) A.V.I.I., NAV-N-T-77/1312/316—321.

⁹⁴) Isto.

⁹⁵) Isto.

dokumenat. To je izvještaj jednog obavještajca Upravi za vojnu privredu i naoružanje OKW (Wehrwirtschaftsamt und Rüstungsamt). Ovaj izvještaj je pisan 12. septembra 1941. godine. Za Bosnu i Hercegovinu se kaže da je sa stanovništva ishrane pasivna. Aktiva ove teritorije jeste u proizvodnji duvana, ali se ne smije zaboraviti da je ovdje, naročito u Hercegovini, Italija snažno zakoračila u područja gdje se proizvodi duvan. Bosna je, osim toga, bogata boksitom i ostalim rudama, a također i u proizvodnji šljiva. Da bi se konačno uredilo rudarstvo, ovaj nepotpisani obavještajac smatra da bi trebalo:

»1. izgraditi željezničke pruge normalnog kolosijeka;

2. izgraditi savremene rudarske pogone za eksploataciju boksita i ostale rudače.«.⁹⁶⁾

Slično Glaise-Horstenauu, i ovaj obavještajac iznosi mnoga čisto politička pitanja. Tako za prisnu saradnju sa Italijom, izuzev krugova bliskih vladi (vladi Nezavisne Države Hrvatske — pr. R. B.) niko nije, jer široke mase stanovništva mrze Italijane i žele da se Nezavisna Država Hrvatska uvuče u političku sferu uticaja Trećeg Reicha.⁹⁷⁾

Pošto je dobio izvještaje i iz drugih krajeva Jugoslavije, komandant Jugoistoka je ocijenio da bi najprije bile potrebne dvije nove divizije za Srbiju, pa ako kasnije neka divizija u istočnom prostoru bude slobodna, da se zatraži njeno premještanje u Nezavisnu Državu Hrvatsku. Zbog situacije u Srbiji, on je tražio da se i 718. divizija uputi u Srbiju. Međutim, događaji u Bosni to nisu dozvoljavali.

Ustanak se u to vrijeme (oktobar—novembar) naročito bio rasplamsao na Jahorini, Romaniji, Birču i Ozrenu, gdje su dobro naoružani partizanski odredi svojim svakodnevnim akcijama ugrožavali trougao Tuzla—Zenica—Sarajevo, za koji je njemački okupator naročito bio zainteresovan. Situacija je bila takva da je zavladala panika u redovima domobransko-ustaških i njemačkih komandanata od bojazni da partizani ne uđu u Sarajevo.⁹⁸⁾ Zbog toga je u Sarajevu bilo zavedeno pripreavno stanje. Panika je bila tolika da su u noći 30/31. oktobra, za vrijeme uzbuđenja, petorica policijskih funkcionera Nezavisne Države Hrvatske koji su imali zadatak da organizuju župsko redarstvo prvim vozom iste noći pobjegli iz Sarajeva.⁹⁹⁾

O situaciji oko Sarajeva i snazi ustanika govore i izvještaji italijanskog konzula u Sarajevu. Tako se u jednom izvještaju o stanju u Bosni od 23. oktobra, kada je u ovaj kraj došao specijalni Pavelićev izaslanik dr. Jozo Dumandžić — u svojstvu povjerenika pri njemačkoj komandi za istočnu Bosnu, Srbiju i Srem, koje je područje proglašeno vojnišnom prostorijom — kaže da se njegovo djelovanje može prostirati samo na grad Sarajevo i užu okolinu, jer su »pobunjenici u blizini Sarajeva...«.¹⁰⁰⁾

Dumandžićeva uloga se sastojala u tome da kao Pavelićev predstavnik koordinira sa njemačkom komandom u istočnoj Bosni. Bio je podređen komandantu 718. njemačke divizije generalu Fortneru, koji je na svom području imao svu vojnu i civilnu vlast, kao i komandat Druge

⁹⁶⁾ A.V.I.I. fond NAV-N-T-77/1312/302—307 od 22. 9. 1941. godine.

⁹⁷⁾ Isto.

⁹⁸⁾ A.V.I.I. fond NDH. k. 61a, br. reg. 9/6—1.

⁹⁹⁾ A. IRP Sarajevo MF-7.326—323.

¹⁰⁰⁾ Kao napomena 98.

italijanske armije u II i III zoni. To znači da je vlast NDH bila suspendovana. Sve je to počelo Hitlerovim naređenjem za ugašenje ustanka na Jugoistoku od 10. 9. 1941. godine i ovlaštenjem datim Franzu Böhmeu (Francu Bemeu), kome je bio potčinjen i general Glaise-Horstenau.

U saglasnosti sa Fortnerom, Dumandžić je »pobunjenicima« izdao proglas u kome ih poziva da se u roku od 5 dana prijave vojnim, građanskim i ustaškim vlastima ili oružništvu, što po mišljenju italijanskog konzula neće imati naročitog uspjeha.¹⁰¹⁾

U jednom kasnijem pismu od 10. XI 1941. italijanski konzul izvještava o akciji Gestapoa u Sarajevu u kojoj je uhapšeno nekoliko stotina građana. Ovo hapšenje je unijelo veliku zbrku koja inače već dugo traje zbog položaja Sarajeva, koje je sa svih strana okruženo »pobunjeničkim bandama«.¹⁰²⁾

Govoreći o držanju stanovništva, kaže se da katolici i muslimani »donedavno glavna i sigurna potpora vlade, sad su u većini nezadovoljni i žele promjene«.¹⁰³⁾

Situacija u Bosni u to vrijeme izgledala je tako crna generalu Glaise-Horstenau da je — poslije neuspješnog pohoda šest bataljona vojske NDH, koji su 23. oktobra krenuli od Sarajeva da ponovo zauzmu Rogaticu i oslobode opkoljeni garnizon u Višegradu, zajedno sa Kvaternikom i generalom Vladimirom Laksom,¹⁰⁴⁾ a uz saglasnost komandanta Jugostoka — zatražio pomoć od italijanskih trupa iz Goražda.¹⁰⁵⁾

Gotovo u cijeloj Bosni i Hercegovini bili su u jesen 1941. godine potpuno ugroženi njemački privredni interesi, naročito u rejonu Prijedora, Banje Luke, Jajca, Zenice, Kaknja, Breze, Vareša, Sarajeva, Tuzle, Doboja i drugih mjesta. Gotovo nijedna kompozicija željezne rudače, uglja, drveta, duhanskih proizvoda i drugih artikala, potrebnih njemačkoj ratnoj privredi, nije izlazila iz Bosne. Situacija je bila više nego kritična i trebalo je hitno naći izlaz. Glaise-Horstenau je o tome komandantu Jugostoka napisao: »Četnički pokret (tako su i Nijemci u NDH nazivali ustanike — pr. R. B.) proteže se sada na ceo prostor između Save i ... demarkacione linije.¹⁰⁶⁾ Od sredine oktobra oko naših trupa u Banja Luci i Sarajevu ustanici stalno obleću. Stanje naših bataljona 'Landesšicen' na pruži uz rijeku Bosnu kao i na istočnoj pruži (pruga Sarajevo—Višegrad, pr. R. B.) postalo je vrlo kritično ...«.¹⁰⁷⁾

¹⁰¹⁾ »Četnici (— partizani - ustanici, pr. B. R.) zatražili od Vojske predaju Sarajeva, dajući na znanje da sva mjesta koja su se predala bez otpora nisu pretrpjela ništa od četničke (ustaničke, primjedba R. B.) okupacije, dok su ona koja su se odupirala razorena. I tako bi se dogodilo i sa Sarajevom ...« (A.V.I.I. mikrofilmovana građa arhiva UDB-e, Zagreb, MF-7/297 od 7. XI 1941 — Italijanski konzulat Sarajevo, izvještaj o situaciji u Bosni.

¹⁰²⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa UDB-e, Zagreb, MF-7/318—321, 10. XI 1941.

¹⁰³⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa UDB-e, Zagreb, MF, 7/318—321, od 10. XI 1941. godine.

¹⁰⁴⁾ Laks je bio specijalni Pavelićev opunomoćenik za gušenje ustanka u BiH.

¹⁰⁵⁾ Vishaupt, str. 80; Komandant Jugostoka je 30. X 1941. dao saglasnost da italijanske trupe izvrše napad na Višegrad, Međedu i Ustipraču, (Vidi: A.V.I.I., Građa NAV-N-T, 312, F. 452/8036782).

¹⁰⁶⁾ Vishaupt, str. 80—81.

¹⁰⁷⁾ Vishaupt, str. 80.

Zbog takve situacije komandant Jugoistoka je pristao da se zatraži pomoć Italijana, koji su prihvatili ponudu i bez borbe zaposjeli Višegrad, Međedu i Ustipraču, i na taj način proširili zonu svog uticaja, pomjerivši granicu demarkacione linije.¹⁰⁸⁾

Glaise-Horstenau je to prokomentarisao »kao gubitak prestiža za njemačku oružanu silu, što se, možda, moglo izbjeći, ukoliko nam je uopšte do održavanja ovog stava stalo, a što se u buduću ne bi smjelo ponoviti.«¹⁰⁹⁾

Svemu ovome treba dodati veliko nezadovoljstvo ustaške Nezavisne Države Hrvatske, koje je sada bilo još veće, jer su u nadiranju Italijana vidjeli opasnost da ne dođu do rijeke Save i na taj način još više okrnje vlast Nezavisne Države Hrvatske.

Shvatanje da italijanska reokupacija druge i treće zone nije uslijedila zbog umirivanja »pobunjenika« već kao (italijanska) ekspanzija dalje na sjever, bila su vidljiva kod ustaša i Nijemaca, dok to ni zvanični italijanski funkcioneri u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, takođe, nisu krili.

Pavelić i njegovi istomišljenici imali su mnogo razloga da zaključe da je reokupacija druge i treće zone otvaranje vrata za ekspanzionistički prodor dalje na sjever. Do takvog su zaključka mogli doći na osnovu svakodnevnih izvještaja svojih ustaško-domobrinskih komandanata,¹¹⁰⁾ da i ne govorimo o mnoštvu pisama — raznih grupa i pojedinaca, koja su iz okupacionih krajeva stizala Paveliću i drugim vodećim ličnostima NDH. Opšta je karakteristika svih tih pisama da veličaju Nijemce, a napadaju Italijane.

Čak je i sâm Pavelić u najoštrijoj mjeri prigovorio italijanskom generalu u Zagrebu Oxiliu na ponašanje Italijana prema »pobunjenicima« u drugoj i trećoj zoni.¹¹¹⁾

Prema raspoloživim dokumentima, od Italijana je prvi reokupaciju dijelova Bosne nazvao okupacijom italijanski konzul u Sarajevu u izvještaju koji je poslao ministarstvu vanjskih poslova u Rim, 21. oktobra 1941. godine: »Italijanska okupacija prema unutrašnjosti Bosne (Taračin, Bugojno, Donji Vakuf itd.), koja je izvršena ovih dana, prouzrokovala je kolanje glasina, danas još više nego jučer, o potpunoj okupaciji Bosne s naše strane. I zaista, to izgleda sasvim logično kada se pomisli samo na koristi koje bi određeno područje imalo od jedne okupatorske vojske, a ne triju koje se nužno služe različitim metodama, jer im je različit mentalitet. Sada nema sumnje i mnogi to kažu, naročito Srbi, da tamo gdje su došli italijanski vojnici, nastao je za kratko vrijeme opet mir... Dok se položaj razbistrio na zapadu, kamo se je dalje proširila italijanska okupacija, on ostaje u biti isti na istoku, na prostoru... između rijeka Bosne i Drine, u području koje je većim dijelom ograničeno na jugu željezničkom prugom Sarajevo—Višegrad, na sjeveru cestom Zvornik—Tuzla—Doboj.«¹¹²⁾

¹⁰⁸⁾ Vishaupt, str. 80.

¹⁰⁹⁾ Vishaupt, str. 85.

¹¹⁰⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 233, br. reg. 18/2—3; 29 2—4, 28 2—6; 41'2—16; k. 234, br. reg. 36/1—29; 41'2 2 i dr.

¹¹¹⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa Arhiva UDB-e Zagreb, MF-7/326 od 21. X 1941. godine.

¹¹²⁾ A.V.I.I. italijanska građa, k. 420, br. reg. 6/3a—1.

I general Dalmazo (Dalmaco), komandant VI italijanskog armijskog korpusa u Prvilima za drugu i treću zonu ističe karakter okupacije tih područja.¹¹³⁾

U Prvilima se govori o hrvatskim trupama — u 2. zoni stoje pod italijanskom komandom, a u 3. zoni samo u slučaju operacija. Što se tiče rada vojnih i izvanrednih sudova, napominje se da »treba imati na umu da se u 3. zoni treba strijeljati samo onaj koji je in flagranti zatečen na neprijateljskom ili saboterskom djelu protiv Italijana«.

Komandant VI italijanskog korpusa izdao je komandama divizija uputstva u kojima je naređeno da mu svake subote podnose izvještaje koji će obuhvatiti sljedeće:

a) mjesta 2. zone u kojima još nisu ponovo primljeni u službu činovnici i ljudstvo otpušteno zbog rasnog ili vjerskog razloga, prilažući što je više moguće konkretne slučajeve.

b) mjesta 2. zone gdje još nije vraćena konfiskovana imovina...

c) mjesta 2. zone gdje se sprečava ili otežava upis srpskog življa u škole sa što širim navođenjem tih slučajeva.

d) mjesta 2. i 3. zone gdje hrvatske vlasti nisu u stanju da preuzmu civilnu vlast.

e) mjesta 2. zone gdje su isplaćene štete građanima određene nacionalnosti (naznačiti koje), nepravde i pretrpljene štete.¹¹⁴⁾

Očigledno je da italijanskim vlastima — vojnim komandantima nije bio cilj »ugušenje pobune«, već učvršćenje svoje vlasti na štetu vlasti Nezavisne Države Hrvatske.

¹¹³⁾ Isti izvor.

»1. Komanda 2. Armije je nedavno precizirala da su okupacija druge i treće zone okarakterisane:

— za drugu zonu potrebom da se na istočnoj obali Jadrana formira jedan pojas bezbjednosti sa karakteristikama identičnim onima susjedne italijanske obale i sa zadatkom koji se odnosi na održavanje javnog reda. Prema tome: civilne vlasti koje pripadaju vojnim oblastima i okupacija koja će se produžiti do kraja rata;

— za treću zonu prosto zadacima koji se odnose na održavanje javnog reda.

Stoga su u vezi sa zadatkom obezbjeđenja 2. zone izdata pravila za plovidbu o kojima govori proglas Druge Armije od 10. oktobra koja proširuju na hrvatske obale pravila koja važe za obale poluotoka (Apeninskog — pr. B. R.).

2. Prema tome:

a) Hrvatska žandarmerija:

U 2. zoni nam je neposredno potčinjena; u 3. zoni saraduje s nama, ali nam nije potčinjena.

U vezi s tim:

a) ostaviti da u 3. zoni slobodno vrši svoju finansijsku službu pod neposrednom komandom hrvatskih vlasti koje imaju civilnu ili vojnu vlast. Koristiti se njenom saradnjom prvenstveno na obavještajnom području.

b) i u 2. zoni ne ometati njenu djelatnost, naročito ne u onim mjestima gdje nema naših kraljevskih karabinjera, nadzirući naravno da ta djelatnost bude saglasna sa našim naređenjima i direktivama i ciljevima za kojima idemo.

c) ne stvarati teškoće u pogledu vraćanja kasarni s obzirom na povećanje brojnog stanja koje je sada u toku;

d) u mjestima 2. zone u kojima nema kraljevskih karabinjera ni žandarma, a u kojima postoji bojazan od nasilja ili osveta, primijeniti mjeru da se predsjedniku opštine povjeri izvjestan broj oružja koje treba podijeliti pod njegovom ličnom odgovornošću... osobama, koje će time formirati neku vrstu lokalne žandarmerije. Ovu stvar, međutim, treba pažljivo odrediti u svim pojedinostima.

Svaka druga odredba u vezi upotrebe hrvatske žandarmerije, koja protivriječi tome, ukinuta je...«.

¹¹⁴⁾ Isto.

Međutim, Nijemci su imali sasvim drugi odnos i prema ustanicima i prema vlasti Nezavisne Države Hrvatske. To se najbolje vidi iz Uputstava koja je njemački general u Zagrebu zajedno s Pavelićem predložio komandantu Jugoistoka da ih ovaj donese za 718. njemačku diviziju.¹¹⁵⁾

U tim je Uputstvima, pored ostalog, stajalo i ovo:

»... 1. Za istočnu Bosnu postavljen je sa naročitim opunomoćstvom poglavnikov ministar dr Dumandžić sa sjedištem u Sarajevu. Komandant njemačke divizije (718. divizija — pr. R. B.) morao bi se s njim savjetovati o svim mjerama.

2. Hapšenje talaca kao i ostale policijske mjere su stvar hrvatske države. Mjere izvršenja protiv talaca — zakonski dekret od 2. X 1941. g. — br. CCCXXXI — 1620-2. p. 1941.¹¹⁶⁾ — Ovaj dekret predviđa kao represaliju strijeljanje 10 talaca odnosno uhapšenika.

3. Ukoliko određene oblasti pokazuju pojačane pojave ustanka i zahtijevaju naročitu akciju, ministar dr Dumandžić može te oblasti proglasiti vojišnom prostorijom. U njima trupe mogu preduzimati dalje mjere... I o tim mjerama u principu, potrebno je sporazumjeti se sa dr Dumandžićem, koji je... dobio opunomoćenje od poglavnika.

Ustanike, koje zarobe njemačke trupe treba predati nadležnim hrvatskim zarobljeničkim logorima. Ukoliko u vojišnoj prostoriji budu potrebne naročite mjere... mogu se preduzeti u sporazumu sa... dr Dumandžićem«.

Slična uputstva predložio je komandantu Jugoistoka i njemački poslanik u Zagrebu Sigfried Kasche.¹¹⁷⁾ Komandant Jugoistoka ih je donio, ali su bila usklađena sa Keitelovom (Kajtelovom) naredbom od 16. IX 1941. godine, koja je predviđala primjenu najoštrijih sredstava »da bi se spriječilo dalje proširivanje nemira i održao autoritet okupacionih vlasti...«, jer »čovječiji život u dotičnim zemljama baš ništa ne vrijedi i zastrašujuće djelovanje može se postići samo neobičnom okrutnošću...«.¹¹⁸⁾

Redovno su se sve njemačke jedinice pridržavale te naredbe — naredbe o mjerama koje treba preduzeti u borbi protiv komunističkog ustaničkog pokreta na zaposjednutim područjima (Komunistische Aufstandsbewegung in den Besetzten Gebieten) — u kojoj je stajala i ova odredba: »Politički odnosi između Njemačke i dotične zemlje nisu mjerodavni za držanje vojnih okupacionih vlasti«.¹¹⁹⁾

O političkim odnosima Reicha sa tzv. Nezavisnom Državom Hrvatskom još manje računa su vodili njemački policijski organi. Oni su vršili hapšenja, suđenja i strijeljanja na svoju ruku. O tome postoje broj-

Pišući komandantu Jugoistoka o teškoj situaciji u Bosni i analizirajući suštinu italijanske reokupacije druge i treće zone, Glaise-Horstenaun je ovako okarakterisao italijansku ekspanziju:

¹¹⁵⁾ A.V.I.I., njemačka grada, k. 27 B. br. reg. 6/3 od 16. X 1941. Tajni komandni akt njem. generala u Zagrebu upućen komandantu Srbije.

¹¹⁶⁾ Zbornik Zakona i naredaba NDH 1941.

¹¹⁷⁾ A.V.I.I., njem. grada, k. 27B, br. reg. 6/3 od 16. X 1941. — poslanik Kaše komandantu Srbije, Višoj komandi 65. i 718. njemačkoj diviziji. — U razgovoru sa generalom Böhmeom, Kaše je predložio Paveliću da dr. Dumandžića pošalje u Bosnu.

¹¹⁸⁾ Slavko Odić, *Neostvareni planovi*, str. 119.

¹¹⁹⁾ Slavko Odić, isto.

»Prirodno je dužnost njemačkog zastupstva neovisno od propagandnih okvira da podupiremo što više ovu mršavo podzidanu hrvatsku vladu, pri čemu se, svakako, nalazimo u nekoj prećutnoj suprotnosti sa našim italijanskim saveznicima, koji ne pokazuju nikakav interes za to ni dokumenti raznih vojnih i civilnih organa Nezavisne Države Hrvatske, ali ćemo spomenuti samo dokumenat italijanskog konzula u Sarajevu: »... Bez sumnje najvažniji događaj u ovom tjednu jeste uhićenje nekoliko stotina građana što je Gestapo izvršio u Sarajevu. Gestapo, a ne hrvatsko redarstvo...«.¹²⁰⁾

da se pojača položaj ne mnogo uglednog režima... Italijansko pitanje u hrvatskom prostoru zadržalo je svoj dotadašnji izgled. Jaka ekspanzionistička težnja, odlučno neprijateljstvo protivu hrvatske nezavisnosti, najjača ljubomora prema njemačkom uplivu...«.¹²¹⁾

O tome kako vlada Nezavisne Države Hrvatske i drugi njeni organi gledaju na italijansku reokupaciju druge i treće zone i namjerama da se ta ekspanzija nastavi dalje postoje veoma brojni dokumenti, naročito ustaško-domobranskih komandanata sa područja Bosne i Hercegovine, gdje se u svakodnevnim izvještajima o tome govorilo. Ipak, umjesto tih izvještaja, mi ćemo našu pažnju obratiti na nekoliko izvještaja poslanika Kaschea (za koga smo već ranije bili rekli da je u svakoj prilici nastojao štiti interese ustaške NDH i njenog poglavnika), koje je slao Ministarstvu inostranih poslova: Ribentropu, IV odjeljenju toga ministarstva ili nekim drugim institucijama Reicha od početka ustanka do kraja 1941. godine.

Kad je saznao za prijedlog da italijanske trupe treba da reokupiraju drugu i treću zonu, Kasche je u telegramu Ministarstvu spoljnih poslova od 18. avgusta 1941. godine, između ostalog, javio šta je Lorković prenio italijanskom poslaniku u Zagrebu, Rafaelu Casertanu:¹²²⁾

»... U odnosu na prijedlog da civilna uprava u priobalskom demilitarizovanom području od Rijeke do Crne Gore prijeđe na italijanske vojne organe, hrvatska vlada u tom pogledu ne može preuzeti nikakvu odgovornost iz slijedećih razloga:

1. Povlačenje civilnih vlasti iz navedenog područja kako bi se navodno odbranilo od napada s mora ili onemogućilo prikupljanje ustanika u pravcu priobalskog područja, značilo bi da hrvatske vlasti u borbi protiv svih ovih opasnosti pretstavljaju glavnu prepreku. Međutim, hrvatske vlasti su na čitavom tom području osigurale potpuni mir i red sa izuzetkom malog područja između Knina i Gračaca, ali i na tom području hrvatske vlasti već tri nedjelje stoje na raspoloženju talijanskim vojnim vlastima, a na izričit zahtjev talijanskih vojnih vlasti hrvatska oružana sila nije preduzimala nikakve vojne akcije protiv 'pobunjenika'. Zato hrvatska vlada ne razumije zašto bi povlačenje hrvatskih civilnih vlasti... bilo u interesu suzbijanja akcija ustanika.

2. Hrvatska vlada, nasuprot, u tome rješenju vidi velike teškoće za smirivanje navedenog područja, kao i za izgradnju i jačanje NDH. Glavni razlozi tome su ovi:

¹²⁰⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa Arhiva UDB-e Zagreb, MF-7/318—321, od 10. XI 1941. g.

¹²¹⁾ Vishaupt, n. d. str. 84—85.

¹²²⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa iz Bonskog arhiva (BA) F-4/161395—161401 — Telegram Kašea Ministarstvu v. poslova Rajha.

A) Preuzimanje vojne i civilne vlasti . . . od strane talijanskih vojnih vlasti, nespojivo je sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom NDH.

B) Hrvatske vlasti na navedenom području poznaju sve pojedino-
sti u mjestima kao i sve osobe koje su tamo stalno nastanjene. Zato su
jedino one u mogućnosti da organizuju otpor protiv komunističkih ele-
menata . . .

C) Hrvatska vlada je s tim u vezi obavezna da upozori na . . . činje-
nicu . . . da su pojedini talijanski vojni i civilni organi kako na italijan-
skom tako i na hrvatskom području pružili zaštitu komunističkim ele-
mentima . . . jedino iz razloga što im nisu bile poznate mjesne prilike i
stvarno stanje događaja. Stoga postoji bojazan da bi uvođenje talijan-
ske vojne uprave . . . mogli iskoristiti srpski elementi i područje itali-
janske Dalmacije upotrijebiti za svoje nedozvoljene svrhe . . .

D) I djelimično povlačenje hrvatskih upravnih organa i hrvatskih
ustanova iz demilitarizovanog priobalnog područja u ostale dijelove
NDH, bez obzira na moralnu presiju, izazvalo bi naročito materijalne
poteškoće, kojih bi . . . negativni rezultati bili vidljivi kako na području
sa kojeg su se preselili, tako i na području na koje su se povukli.

E) Nesagledive teškoće naročito na privrednom polju pokazaće se
za izgradnju NDH, budući da će ponovnim uvođenjem vojne uprave biti
ponovo otvorene jugozapadne granice NDH, a bez utvrđenog državnog
područja nijedna država ne može da vodi vlastitu privrednu politiku . . . «.

U telegramu dva dana ranije Kasche je obavijestio svoje ministar-
stvo o razgovoru Pavelića i Casertana i iznio da je poglavnik Casertanu
objasnio:

»1. Ne vidi potrebe za takvim korakom (misli se na reokupaciju dru-
ge i treće zone — pr. R. B.).

2. Ako je to i potrebno sprovesti, hrvatske snage bi to lakše spro-
vele,

3. On se boji da će Italijani podupirati ustanike Srbe i progoniti
Hrvate i da će to dovesti do širenja srpsko-komunističkih nemira na
daljnja hrvatska područja. Nadalje, da će oslabiti državnu i privrednu
izgradnju NDH, jer Casertano traži nestajanje cjelokupne hrvatske
uprave . . . «.¹²³⁾

Dalje Kasche upozorava kakve su tu moguće opasnosti za Reich, pa
nastavlja:

»1. Gotovo sva boksitna područja (Mostar, Drniš, Livno, Imotski)
nalaze se na tom području.

2. Također je u pitanju i novopribavljena koncesija Livno-Imotski
preduzeća Hansa Leichtmetall.

3. Duvanska područja također.

4. Doći će do prikrivene carinske unije, ali Hrvatska će izgubiti ta
područja.

5. Biće onemogućeno umirivanje većeg dijela područja na kojem je
došlo do nemira što se postiglo sporazumom sa HSS i Muslimanima kao
i oštrim mjerama protiv ustaša; djelatnost komunista biće obnovljena,
a autoritet koji ovdašnja vlada ima biće najozbiljnije uzdrman.

¹²³⁾ A.V.I.I. BA, MF-4/161375—161379.

6. Odsijecanjem jedne četvrtine državnog područja doći će do nepravilnosti pri prikupljanju poreza, a takođe i do teškoća u snabdijevanju čime će biti ugrožen opšti privredni razvoj.

Budući da je hrvatsko-italijanski ugovor o granicama već zaključen, ovo se može smatrati aneksijom područja strane države...«.¹²⁴⁾

Kasche dalje ocjenjuje da će »ova mjera dovesti do slabljenja uticaja Osovine i koncepcija Nove Evrope, a naročito je ovdje u pitanju ugled Reicha...«. Pavelić je pitao da li se može »obratiti za posredovanje ministarstvu spoljnih poslova Reicha... budući da je saveznik Reicha. Obećao sam svoju uslugu... Molim uputstva... Zalažem se za pomoć«.¹²⁵⁾

U svom tajnom izvještaju koji je poslao avionskom kurirskom službom od 16. oktobra 1941. godine poslanik Kasche je najprije ocijenio kao »nezgodan nalog«, koji je njemački vojni ataše u Rimu dao da se odobrava daljnje zaposjedanje »hrvatskog područja« sve do demarkacione linije i dodao: »To je dovelo do loših posljedica... Pored toga u mnogim mjestima Italijani žele da preuzmu i civilnu upravu. Predlažu razoružanje ustaša i njihovo povlačenje... Osim toga, ako bi se tražilo da i Italijani sprovedu iste mjere odmazde kao mi u Srbiji, moglo bi se očekivati da bi Italijani kao taoce uzeli prije svega Hrvate i Muslimane, koje bi u slučaju potrebe mogli i ubiti. To bi dovelo do daljnjeg proširenja nemira, a u krajnjoj liniji... i do ustanka Hrvata protiv Italijana. U razgovorima sa Poglavnikom, Maršalom i Lorkovićem, ukazano mi je da se ozbiljnost situacije teško može sagledati. Najteže je to da se sada Italijani mogu pozivati na njemačku potporu za svoj zahtjev zauzimanja cijelog područja sve do demarkacione linije. U vezi s tim Hrvati mi ništa nisu spomenuli, ali su svoje nezadovoljstvo izrazili generalu Glaiseu. Budući da su neke druge akcije također pokazale našu suzdržljivost... na primjer... odbijanje da se jedan trg nazove po Fireru, da se rukovodstvo omladine organizuje po uzoru na Hitlerjugend itd. — sve je to dovelo do toga da Hrvatska vlada smatra da ju je Reich ostavio na cjeđilu. Nada da će Reich naknadno ipak nešto preduzeti u korist NDH, održava vladu u prijateljskim osjećanjima prema Reichu. Samo zahvaljujući tome moguće mi je da spriječim da događaji ne uzmu maha, te da se odnosi s Italijom sasvim ne prekinu...

... Vrhovni komandant Druge italijanske armije general Ambrosio je više puta htio da za svoje okupaciono područje sprovede posebnu carinsku uniju. Premda se od tog zahtjeva odustalo, Hrvatska vlada ipak smatra da je došlo do promjene u odnosima i u strahu je od daljnjih mjera uperenih protiv njenog suvereniteta i nezavisnosti...«.¹²⁶⁾

Dalje je Kasche upoznao svoje pretpostavljene da je za 23. oktobra najavljen dolazak u Zagreb grofa Pietromarchija (Pijetromarkija) (šefa političkog odjeljenja Ministarstva inostranih poslova Italije) i italijanskog guvernera u Dalmaciji Bastiniana, koji treba da utvrde graničnu liniju između Nezavisne Države Hrvatske i Crne Gore, te da raspravljaju i o nekim drugim spornim pitanjima. Zatim, da će u novembru doći do

¹²⁴⁾ Isti izvor.

¹²⁵⁾ Isti izvor.

¹²⁶⁾ A.V.I.I. BA, F-4/161544—161546, 16. X 1944.

sastanka dučea i Ciana sa Pavelićem i Lorkovićem; da je Italija voljna da povuče svoje okupacione trupe ako to učini i Treći Reich.

S tim u vezi — nastavlja Kasche — »Italija bi bila voljna da u tom slučaju, radi sređivanja unutrašnjih prilika, stavi na raspoloženje dovoljan broj karabinjera. Hrvatska vlada u tome vidi samo pokušaj Italije da izvrši daljne zaposjedanje hrvatskog državnog područja na jedan uvijeni način...«.¹²⁷⁾

Na kraju Kasche moli obavještenje da li se izjava njemačkog vojnog atašea u Rimu može povući i na koji način, i dodaje da je potrebno da se njemačke vojne ustanove izvijeste o potrebi političkog postupka prije bilo kakvih dogovora sa Italijanima u vezi sa djelovanjem u Hrvatskoj.¹²⁸⁾

Najbolji prikaz situacije u Bosni dao je italijanski konzul u Sarajevu. On je pisao: »Ovdje se ima utisak da se je Pavelićeva vlada stisnula u Zagrebu i misli da je u zemlji svuda onako stanje kao u Zagrebu... Vlada je usmeno — na riječima mnogo govorila i zauzimala se za Bosnu i Hercegovinu, ali u praksi vrlo malo. Izgleda neshvatljivo da je Bosna prepuštena nekoj slaboj mjesnoj vlasti i da nije poslan odmah neko s većim autoritetom i odvažnošću, kao što je to sada učinjeno.¹²⁹⁾ Kada se samo pomisli na veliku prostranost granica nove države prema istoku, na neprestani nemir stanovništva; na prisutnost stotina hiljada Muslimana i Srba; na udaljenost glavnog grada i na poteškoće s vezama, mora se priznati da bi prva misao zagrebačke vlade trebalo da bude Bosna i Hercegovina. Naprotiv, ova je pokrajina gotovo kroz pet mjeseci bila predana u ruke mladim ustaškim dužnostnicima i starim činovnicima, iscrpljenim i nepovjerljivim...«.

Stoga nije čudo da stanovništvo, iako u većini naklonjeno novonastalom stanju, pokazuje znake umora i nepovjerenja prema vladi...«.¹³⁰⁾

Raznovrsni komentari o situaciji u Bosni (povodom rezolucija Muslimana)¹³¹⁾ vojnih, civilnih i političkih organa Nezavisne Države Hrvatske i Trećeg Reicha, nisu mimoilazili njemačkog generala u Zagrebu Glaise-Horstenaua. On je o svemu tome obavještavao komandanta Jugoslavije. Tako ga je, pored ostalog, obavijestio da se u izvjesnim krugovima Nezavisne Države Hrvatske čuju mišljenja da bi bolje bilo da se potpuna odgovornost za cijelu Nezavisnu Državu Hrvatsku prepusti Italijanima, jer su njemačke jedinice malobrojne.¹³²⁾ Dalje je naveo da je čak i Pavelić »... o čijem prijateljstvu prema Njemačkom Reichu niko nema prava da sumnja, izjavio, da bi, za Nezavisnu Državu Hrvatsku bilo lakše kada bi se manje držala Musolinija kao jamca osovinske politike, nego njega kao protivnika (naše) unutrašnje politike...«.¹³³⁾

¹²⁷⁾ Isti izvor.

¹²⁸⁾ Isti izvor.

¹²⁹⁾ Mislio je na dolazak dra Dumandžića u Sarajevo.

¹³⁰⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa Arhiva UDB-e Zagreb, MF-7/336, od 11. X 1941. godine.

¹³¹⁾ O rezolucijama Muslimana u 1941. godini vidi: Rasim Hurem, Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da BiH izdvoje iz okvira NDH, Godišnjak Društva istoričara BiH, XVI, 1965, str. 191—222.

¹³²⁾ Bili su to oni krugovi koji su se razočarali unutrašnjim zbivanjima u NDH, ali još uvijek su željeli da sačuvaju svoje pozicije.

¹³³⁾ Vishaupt, str. 85.

Pavelić i njegovi istomišljenici gledali su, kao što smo već naglasili, u reokupaciji druge i treće zone ekspanzionističke namjere na cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske. Za to su imali mnogo razloga čitajući svakodnevno izvještaje svojih ustaško-domobrantskih komandanata i civilnih organa sa reokupiranog i njemu susjednog područja.

Očito je da su sve te izvještaje pomno proučavali i svim silama nastojali da se suprotstave italijanskoj ekspanziji. Zbog toga su na zahtjev Pavelića i Lorkovića vođeni u Zagrebu razgovori sa ministrom grofom Pietromarchiem i guvernerom Dalmacije Bastinianijem,¹³⁴⁾ poslije čega je trebalo da uslijedi sastanak Musolinija i Ciana sa Pavelićem i Lorkovićem. Kasnije ćemo vidjeti da ti razgovori nisu vođeni, već da su umjesto toga obavljani razgovori Pietromarchi—Lorković u Opatiji polovinom novembra.

Prije osvrta na ustaško-italijanske razgovore u Opatiji, od mnogobrojnih dokumenata spomenućemo jedan koji rječito govori o »argumentima« Nezavisne Države Hrvatske u zahtjevu da Italijani napuste drugu i treću zonu. U tom se dokumentu, pored ostalog, navodi:

»... 5. Tražiti od italijanske vlasti da se povuku sa cjelokupne okupirane teritorije italijanske trupe zbog toga:

— što pasivnost okupiranog područja ne može prehraniti ni domaći živalj, a još manje italijanske vojnike;

— što za proljetnu ofanzivu na ruskom frontu Nezavisna Država Hrvatska namjerava povući što više godišta u vojsku na ruski front... pa kako neće imati ko da obrađuje ovu zemlju, to bi radi ishrane sva italijanska vojska trebala da se povuče sa okupirane teritorije;

— radi autoriteta i prestiža Nezavisne Države Hrvatske, jer okupaciju jednog dijela naše države američke i engleske radiopostaje iskorišćuju u svakoj prilici na štetu suvereniteta naše države... pozivajući na okup sve narode u Jugoslaviji, samo da bi u hrvatskom narodu stvorili što veću zabunu i nezadovoljstvo...«¹³⁵⁾

Njemački poslanik u Zagrebu smatrao je da će »Hrvati biti vrlo susretljivi u odnosu na Italijane...«¹³⁶⁾ jer se u toku pregovora koje je Pietromarchi imao u Zagrebu, odustalo od carinske granice za koju više nema nastojanja od strane italijanske vojske...«¹³⁷⁾

Komentarišući navedeni boravak Pietromarchija u Zagrebu, Kasche je obavijestio da su se »u osnovi Italijani i Hrvati složili da Nezavisna Država Hrvatska snosi snabdijevanje 150.000 italijanskih vojnika, koji se kao okupacione trupe nalaze na području Hrvatske države...«¹³⁸⁾ i izrazio sumnju u susretljivost Hrvata prema Italijanima zbog toga »jer su Italijani najedanput vidjeli u zakonodavstvu o njemačkoj narodnoj skupini ograničenje hrvatske nezavisnosti. Zbog toga su Casertano i predstavnici italijanske vojske vrlo oštro intervenisali kod hrvatske vlade. Pri tome je naglašeno da, ukoliko bi Nezavisna Država Hrvatska postala njemački protektorat, tada bi granična linija između Italije i Tre-

¹³⁴⁾ Kao napomena 133.

¹³⁵⁾ A.V.I.I. fond NDH, br. reg. 28/2-4-6, Ministarstvo Hrvatskog domobranstva Ministarstvu spoljnih poslova Nezavisne Države Hrvatske.

¹³⁶⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa iz Londona. (H) 297984—297985 (Izveštaj Kašea IV odjeljenju Ministarstva spolj. posl. Rajha od 14. XI 1941. g.

¹³⁷⁾ Isti izvor.

¹³⁸⁾ Isti izvor.

ćeg Reicha u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj morala drugačije biti povučena...«. ¹³⁹⁾

Ustaško-italijanski razgovori u Opatiji¹⁴⁰⁾ trajali su dva dana (15. i 16. novembra 1941. godine), a vodili su ih, uz mnoštvo predstavnika i jedne i druge strane, grof Pietromarchi i ministar inostranih poslova Nezavisne Države Hrvatske dr Mladen Lorković.¹⁴¹⁾

U razgovorima je bilo i žučnih polemika s jedne i druge strane. Tako je Lorković, govoreći o cjelokupnoj situaciji na području druge i treće zone, izrazio stav vlade NDH da su uslovi takvi da je »nemoguće da u ustaškoj državi, vođenoj po ustaškim načelima, ustaše ne mogu u jednom dijelu nositi niti ustašku odoru, niti vršiti ustašku i hrvatsku promičbu u vrijeme, kad je najsnažnija komunistička promičba i kada se nastoji tu promičbu proširiti među Hrvatima, a da mi to ne možemo spriječavati...«. ¹⁴²⁾

Ipak, u toku razgovora postignut je i sporazum, čije su odredbe bile oblikovane u vidu zapisnika koji je vodio zamjenik ministra vanjskih poslova Nezavisne Države Hrvatske dr Vjekoslav Vrančić. O svim spornim pitanjima, sudeći po zapisniku, postignuta je saglasnost izražena u devet tačaka. Međutim, u praksi, do kraja 1941. godine, ovaj sporazum nije stupio na snagu niti je imao nekog dještva na njemačko-italijanske odnose oko Nezavisne Države Hrvatske. Osim toga, Nijemci nisu mentalno bili u situaciji da daju svoj stav o pitanju ustaško-italijanskih odnosa, jer su isuviše bili zabavljeni svojim problemima nastalim sve jačom aktivnošću ustanika, tj. u jeku je bila novembarska ofanziva u Srbiji i razplamsavanje ustanka u istočnoj Bosni.

U vrijeme održavanja Opatijskih razgovora Kasche je pisao da je »u istočnoj Bosni ojačano djelovanje bandi. Ponovni nemiri oživjeli su na hrvatsko-crnogorskoj granici istočno od Huma. Napadi na željezničke pruge množe se u italijanskom okupacionom području... Hrvati pripremaju jaču intervenciju na području oko Sarajeva, Doboja i Tuzle...«. ¹⁴³⁾

Sigurno je da se Nijemci u takvoj situaciji ne bi ni miješali u ustaško-italijanske odnose oko očuvanja »suvereniteta« Nezavisne Države Hrvatske, jer su i ranije prepuštali i »savjetovali« da se oni međusobno dogovore. Ali, ovog puta su na to bili prisiljeni iz više razloga. Prvo, opšta njihova situacija na istočnom frontu nije bila povoljna. Drugo, situacija u Jugoslaviji bila je više nego teška, naročito u Bosni, gdje su njihovi interesi u cijelosti bili dovedeni u pitanje. Naime, i tokom decembra osjećala se u cijeloj Bosni i Hercegovini pojačana aktivnost partizanskih jedinica koju nisu mogle da uguše ustaško-domobranske i njemačke snage. Osim toga, uspjesi partizanskih snaga u Hercegovini, otkrivanje partizanskog aerodroma na Romaniji, ulazak četnika u Foču i Goražde po odobrenju Italijana itd., izazvali su kod komande hrvatskog domobranstva ozbiljnu sumnju da »stvaranje balkanskog protivu-osovinškog fronta nije više samo pretpostavka, nego STVARNOST«. ¹⁴⁴⁾

¹³⁹⁾ Isti izvor.

¹⁴⁰⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 233, br. reg. 47/2—12.

¹⁴¹⁾ Isti izvor.

¹⁴²⁾ Isti izvor.

¹⁴³⁾ V.I.I. MF-London H. 297984—297985, od 14. XI 1941.

¹⁴⁴⁾ A. Đonlagić—M. Leković, *Njemačka ofanziva na istočnu Bosnu, januar—februar 1942. godine*. Beograd 1963, str. 42—43.

Štab domobranstva došao je do zaključka da Nijemci, ukoliko žele popraviti svoj položaj u zoni koja im pripada, »moraju uspostaviti jače posade, a Italijani svoju politiku sasvim izmijeniti u smislu . . . uske suradnje s nama . . .«¹⁴⁵⁾

I u izvještaju glavara Glavnog stožera hrvatskog domobranstva i Pavelićevog opunomoćenika za gušenje pobune u Bosni i Hercegovini generala Vladimira Lakse — o unutrašnjoj situaciji u državi za period od 15. X do 10. XI 1941. godine, mogao se nazrijeti takav stav. Laksa je, između ostalog, obavijestio da se »sve više kod Hrvata utvrđuje nada da će Njemačka najkasnije do idućeg ljeta konačno pobijediti. U protivnom mora se računati najmanje sa gubitkom svih krajeva do rijeke Bosne, pa preko Konjica u pravcu Dubrovnika, tj. ako se u toku zime i proljeća zaista ozbiljnom vojničkom akcijom ne učini kraj akcijama četnika-komunista, ne samo u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj već i u Srbiji i Crnoj Gori . . .«¹⁴⁶⁾

Nijemci su sve do decembra bili daleko od pomisli da u istočnoj Bosni treba preduzeti ozbiljniju operaciju. Istina, oni su, razmišljajući o zapazanjima štaba Hrvatskog domobranstva i analizirajući izvještaje raznih svojih predstavnika u Bosni, zaključili da treba preduzeti energičnije mjere. Ali kakve, s kojim i čijim snagama, to se nije moglo znati. Osim toga, OKW je, kao najviša vojna institucija Reicha, trebalo da odobri jednu takvu odluku. Međutim, situacija na ruskom ratištu — prvi poraz pod Moskvom (početkom decembra) i velike pripreme za proljetnu ofanzivu nisu dozvoljavale da se bilo kakve vojne snage pošalju u Nezavisnu Državu Hrvatsku. Osim toga, komandant Jugoistoka je nešto ranije, zbog situacije u Srbiji (prva ofanziva za »Užičku republiku« — pr. R. B.), tražio za Srbiju dvije nove divizije i zahtijevao da se 718. njemačka divizija iz Bosne prebaci tamo.¹⁴⁷⁾

U tako zamršenoj situaciji OKW je, 16. decembra, donijela odluku kojom je komandantu Jugoistoka bilo naređeno da se sve njemačke vojne snage sa Balkana oslobode za istočni front, izuzev onih trupa koje obezbjeđuju industrijska područja, značajna za snabdijevanje njemačke vojske.¹⁴⁸⁾ Bila je to Hitlerova direktiva 39, a donesena je 15. decembra 1941. godine, koju je OKW dan kasnije uputila odgovarajućim vojnim komandama. Pošto je njen sadržaj veoma interesantan za naše probleme, donosimo u prevodu jedan njen dio:

»1. Položaj na istoku zahtijeva da se sve raspoložive snage u dogledno vrijeme nađu tamo. Za obezbjeđenje na Balkanu treba upotrijebiti raspoložive snage susjednih država. U prvom redu to su bugarske snage za Srbiju i Druga italijanska armija za Hrvatsku.

2. Od ovoga se izuzimaju trupe koje se nalaze i treba da ostanu u industrijskim područjima značajnim za snabdijevanje njemačkih snaga.

3. U krajnjem slučaju ne treba više od dvije njemačke divizije da ostanu za osiguranje značajnih područja . . .

5. . . . Nema opravdanja da na srpskohrvatskom području i dalje

¹⁴⁵⁾ Isto, str. 43; Vidi i A.V.I.I. fond NDH, k. 16a, br. reg. 45/17.

¹⁴⁶⁾ A.V.I.I. fond NDH, k. 85, br. reg. 25/13—1 od 17. 11. 1941. godine.

¹⁴⁷⁾ Vishaupt, str. 78—80.

¹⁴⁸⁾ Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939—1945. Dokumenten des Oberkommando der Wehrmacht. Herausgegeben von Walther Hubatsch, Frankfurt a/M 1962 (direktiva 39a).

ostane šest njemačkih divizija pored dovoljno jakih snaga bugarskih i italijanskih koje stoje na raspolaganju...

Ako u najkraćem vremenu ustanički pokret u Hrvatskoj ne bude suzbijen, biće potrebno na proljeće povesti ratne operacije...«¹⁴⁹⁾

Italijane je s ovom Hitlerovom direktivom upoznao njemački general pri italijanskoj Vrhovnoj komandi, dok je njemački general u Zagrebu bio upoznat posredstvom komande Jugoistoka.

Ovakva odluka konvenirala je Italijanima i oni su je objeručke prihvatili, jer su smatrali da se cijelo područje Nezavisne Države Hrvatske prepušta njima, i da je na taj način konačno ispravljena nepravda koja im je nanijeta jednostranim utvrđivanjem granica Nezavisne Države Hrvatske¹⁵⁰⁾ i demarkacione linije o razgraničenju njemačko-italijanskih okupacionih interesa.

Međutim, u najvišim krugovima Nezavisne Države Hrvatske ova je odluka izazvala veliko nezadovoljstvo i reagovanja. U jednom dužem izvještaju Ministarstvu spoljnih poslova Reicha, od 21. decembra 1941. godine, Kasche je naveo da je njemački general Glaise-Horstenau raspravljao sa Kvaternikom o novonastaloj situaciji i primijetio da je »Kvaternik duboko potresen. Smatra da se on i poglavnik pod tim uslovima uopšte ne mogu održati«¹⁵¹⁾

Kasche je dalje obavijestio da je u međuvremenu primljen prijedlog komandanta Jugoistoka prema kojem se jedna divizija i nekoliko »Landesšicen« bataljona i dalje ostavlja u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Osiguranje željezničke pruge Zagreb—Beograd povjerava se Italijanima. O čitavoj situaciji Kasche je iscrpno razgovarao sa generalom Glaise-Horstenauom i njihovo zajedničko gledište iznio je ovako:

»Svakako, moramo spriječiti da preuranjeno i politički loše pripremljeno djelovanje u vezi sa promjenama u OKH (Vrhovna komanda kopnene vojske) ovdje dođe do mišljenja da je Njemačka slaba i da Nezavisnu Državu Hrvatsku ostavlja na cjedilu. Naime, neodgovorno davanje izjava za vrijeme moskovske ofanzive, što je došlo naročito do izražaja prilikom konferencija za štampu predstavnika Ministarstva inostranih poslova, ovdje je, na žalost, narod primio tako da ima vrlo loše mišljenje o opštem stanju njemačke politike i vojnoj snazi njemačkog Reicha. Stoga ću sutra u zavijenom načinu o tome razgovarati s poglavnikom. Ipak molim da general Glaise-Horstenau ostane kao njemački general i opunomoćenik OKW i kao oficir za vezu sa Drugom italijanskom armijom. Njegovo ostajanje na ovom položaju potrebno mi je zbog toga što mi je kroz njegovu ličnost obezbijedena saradnja sa svim njemačkim vojnim ustanovama, što je u sadašnjoj situaciji naročito potrebno...«¹⁵²⁾

Drugi dio izvještaja odnosio se na vojna pitanja. Tu je Kasche predložio da 718. njemačka divizija ostane oko Sarajeva, a po jedan »Landesšicen« bataljon oko Prijedora i u Zagrebu, a ostali tamo gdje se i sada nalaze. U vezi sa Direktivom 39a da Italijani obezbijeduju željezničku prugu Zagreb—Zemun, Kasche je izrazio neslaganje, jer ta pruga pro-

¹⁴⁹⁾ Isto.

¹⁵⁰⁾ Vidi: *Tajni arhivi grofa Čana*, str. 65.

¹⁵¹⁾ A.V.I.I. BA, MF-4/161596—161597 od 21. XII 1941. god.

¹⁵²⁾ Isto.

lazi kroz najvažnija mjesta, gdje žive folksdojčeri »kod kojih bi dolazak Italijana bio loše prihvaćen... Posebno treba napomenuti da ne bi bilo ispravno da njemački vojnici potpuno iščeznu sa zagrebačkih ulica, jer u Zagrebu ima niz objekata koje treba obezbjeđivati, a treba uzeti u obzir i političke razloge...«¹⁵³⁾

Shodno stavu Glavnog stožera hrvatskog domobranstva da na proljeće treba sprovesti odlučnu akciju »čišćenja« u istočnoj Bosni,¹⁵⁴⁾ Kasche je predložio da bi »od januara do sredine februara trebalo jednu diviziju, koja se sada nalazi u Srbiji, upotrijebiti ovdje za čišćenje područja oko Sarajeva, Tuzle i Doboja, jer je to važno interesno područje Reicha. Četnici koji se nalaze na tom području velika su opasnost i iz dosadašnjeg iskustva koje imam s Talijanima mogu izjaviti da italijanske jedinice neće ništa preduzimati protiv njih. Zato treba odobriti da italijanske jedinice posjednu ovo područje tek od februara iduće godine. Samo pod tim uslovom možemo general i ja uticati na Hrvate i Italijane i spriječiti konflikte...«¹⁵⁵⁾

Na kraju je Kasche molio da se stanovište njegovo i generala Glaise-Horstenaua razjasni OKW i da se nastavi prijateljska saradnja sa Nezavisnom Državom Hrvatskom, kao i ranije.

Načelnik štaba njemačkog generala u Zagrebu također nije vjerovao u sposobnost Druge italijanske armije da može ugušiti ustanak u Bosni, pa je predložio komandantu Jugoistoka da 718. divizija i dalje ostane na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske. On je 16. decembra 1941. godine telegrafisao komandantu Jugoistoka sljedeće:

»Druga italijanska armija jedva bi mogla garantovati ugušenje ustanka u Bosni. Ona ima inače posla sa jakim nemirima kod Gacka, Foče i duž pruge Split—Karlovac.

Dosadašnja italijanska metoda pre je pothranjivala ustanak no suzbijala. Ako bi baš Drugoj italijanskoj armiji trebalo da pripadne u nadležnost sva Hrvatska, tada bi se moglo bojati proširenjem ustanka na hrvatsko stanovništvo. Izgleda mi potrebno, da 718. divizija ostane u Hrvatskoj, da joj se ostavi prostorija osiguranja i time održi demarkaciona linija kao i da se u tome prostoru ostavi nadležnost nemačke uprave nezavisno od Druge italijanske armije.«¹⁵⁶⁾

Sugestiju načelnika štaba njemačkog generala u Zagrebu, potpukovnika fon Funka, prihvatio je komandant Jugoistoka, jer je i sâm smatrao da je potrebno da njemačke okupacione snage i dalje ostanu u Srbiji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kako zbog osiguranja industrijskih i rudarskih rajona i obezbjeđenja saobraćajnica, tako i zbog gušenja samog ustanka.

A kad je Slavko Kvaternik posredstvom njemačkog generala u Zagrebu molio da se početkom 1942. godine povede velika akcija »čišćenja« u istočnoj Bosni zajedničkim snagama uz učešće i Druge italijanske armije, komandant Jugoistoka se odlučio da predloži OKW da izmijeni svoju odluku u tom smislu.¹⁵⁷⁾

¹⁵³⁾ Isti izvor.

¹⁵⁴⁾ A.V.I.I. k. 61a, br. reg. 45/17.

¹⁵⁵⁾ Isti izvor.

¹⁵⁶⁾ Vishaupt, n. d. str. 96.

¹⁵⁷⁾ A. Donlagić—M. Leković, n. d. str. 46—47.

Na osnovu svega toga, Hitler je, 24. decembra, izmijenio svoju »Direktivu 39a«. Njemačke okupacione jedinice i dalje su ostale na području Nezavisne Države Hrvatske, demarkaciona linija nije promijenjena, tako da je Nezavisna Država Hrvatska bila sačuvana od daljnje ekspanzije italijanskog okupatora. Inače, ovo je bio prvi slučaj u 1941. godini da Hitler mijenja jednu svoju odluku zbog situacije u Jugoslaviji, odnosno u Bosni i Hercegovini, gdje su razvojem ustanka interesi njemačkog okupatora krajem 1941. godine bili najugroženiji.

Italijani su još jednom morali da progutaju gorku pilulu, dok je ustaška garnitura, na čelu s Pavelićem, ponovno bila u prilici da zahvaljuje Nijemcima na podršci koju su im ukazali u njihovoj borbi s Italijanima za očuvanje »suvereniteta« ustaške Nezavisne Države Hrvatske.

U izvještaju koji je Abwehr dostavio Operativnom štabu OKW, u kojem je citirano pismo njemačkog generala u Zagrebu, podvučena je pozitivna reakcija Pavelića i njegove vlade prema stavu Nijemaca na zahtjeve Italije da njihove okupacione trupe zaposjednu cijelu Nezavisnu Državu Hrvatsku, i izražena zahvalnost fiteru koji to nije dozvolio.¹⁵⁸⁾

ZAKLJUČAK

Hitlerova odluka o »kažnjavanju« Jugoslavije predstavljala je polaznu osnovu za uspostavljanje okupacionih sistema dok je u »posebnom naređenju uz direktivu 25« feldmaršala Keitela, u kojoj je poenta stavljena na sirovinska područja, u načelu određen karakter okupacije. Takve postavke su uslovile da se osnuje tzv. Nezavisna Država Hrvatska kao sastavni dio političko-ekonomskog sistema Trećeg Reicha. Sve kasnije akcije oba okupatora bile su podređene tome stavu. Svakako, presudnu je ulogu imao jači partner u Osovini — njemački okupator, koji je izrežirao demarkacionu liniju o razgraničenju okupacionih područja na teritoriji Nezavisne Države Hrvatske i u njenom sastavu Bosne i Hercegovine. Sve su to nacisti radili pod firmom »zajedničkog vođenja rata Osovine«, nastojeći da svom italijanskom partneru predstave NDH kao samostalnu »nezavisnu« državu, koju su svega pet dana poslije njenog proglašenja i zvanično priznali. Bila je to vrlo vješta politička igra, čija se suština sastojala u tome da nacisti svom imperijalističkom finansijskom kapitalu obezbijede povlašten položaj i omoguće eksploataciju i onih privrednih bogatstava koja su se nalazila u italijanskoj okupacionoj zoni. Uspjeli su tako da gotovo cijeli privredni potencijal NDH, naročito rudarstvo u Bosni, direktno uključe u svoj ratni privredni plan, sa njemačkim planovima proizvodnje i izvoza u ratna preduzeća Trećeg Reicha u Reichu, odnosno u zemljama članicama Trojnog pakta.

U okviru takve politike njemačkog okupatora posebno značajne privredne interese imali su nacisti u Bosni i Hercegovini koji su se zasnivali na dobrom poznavanju privrednih bogatstava ovih krajeva još iz vremena Austro-Ugarske monarhije.

Njemački je okupator već u pripremama napada na Jugoslaviju jasno pokazao svoje osvajačke, okupatorske i eksploatatorske tendencije, dok je italijanski morao najprije da se bori za ostvarenje svog politič-

¹⁵⁸⁾ A.V.I.I. mikrofilmovana građa iz NAV-N-T-77, F-1295/4-6, Br. 2191/41, str. pov. od 31. XII 1941. godine.

kog uticaja. Prvi je imao veliku prednost na samom startu i nije je htio nikada ispustiti iz svojih ruku. Dok su Italijani »olako« prepustili Bosnu i Hercegovinu, za koju su smatrali da je »Privremenim smjernicama« o komadanju Jugoslavije njima data, i morali da vode političku borbu s Pavelićem (u Ljubljani, Zagrebu i Rimu), dotle su Nijemci nesmetano učvršćivali svoje okupatorske pozicije osnivajući čitavu mrežu svojih institucija u NDH »saglasno« s vladom novog ustaškog režima. Sve te institucije: političke, vojne, privredne i druge, bile su organizovane tako da »zajedno« s oružanom snagom NDH i cijelim njenim državnim aparatom obezbjeđuju interese njemačkog okupatora. Tako su uspjeli da sve mjere i namjere njemačkog okupatora dobiju svoju »pravnu i političku« podlogu u ustaškim »zakonima« i ustaškim »odlukama«.

Po uzoru na Nijemce, Italijani su, takođe, uspostavili mnoge svoje institucije, ali one ni izdaleka nisu bile tako brojne niti su značajnije uticale na unutrašnjopolitičke i privredne prilike NDH kao njemačke. Osim toga, Italijani su gro svojih vojnih jedinica zadržali na području NDH, uglavnom u svom okupacionom području, preko kojih su obavljali svoju okupacionu politiku, tako da nisu ni osjećali potrebu za nekom širom mrežom svojih institucija. Sve su to nastojali obavljati u okviru vojnih jedinica — komandanata. Tako su do izbijanja ustanka u cijeloj NDH Nijemci imali samo jednu diviziju i nekoliko pomoćnih vojnih formacija (ukupno oko 12.000), dok su Italijani imali čitav šesti korpus II armije sa nekoliko divizija.

Kad su izbijanjem ustanka u Bosni i Hercegovini ozbiljno bili uzdrmani, inače slabi temelji NDH, i ugroženi interesi oba okupatora, posebno vojnoprivredni interesi njemačkog okupatora, u punoj se mjeri osjetila slabost oružane snage NDH i nedovoljnost njemačkih vojnih jedinica za gušenje ustanka. U takvoj situaciji italijanski je okupator bio u nešto povoljnijem položaju, pa je nastojao da to svoje preimućstvo dobro iskoristi. To se ogledalo u saglasnosti Nijemaca i »pristanku« Pavelića da italijanske divizije reokupiraju II i III zonu. Opet pod firmom »zajedničkog vođenja rata i interesa Osovine«. Međutim, Italijani su u reokupaciji vidjeli mogućnost da okupiraju ne samo to područje nego da u dogledno vrijeme zagospodare cijelom teritorijom NDH i tako nadoknade ono što im je, po njihovom mišljenju, bilo uskraćeno jednostranim utvrđivanjem demarkacione linije o razgraničenju interesnih sfera.

Kako se ustanički pokret sve više rasplamsavao, a interesi njemačkog okupatora bivali ugroženiji, politički i vojni predstavnici njemačkog okupatora u NDH su svojim pretpostavljenim stalno ukazivali na nedovoljnost vlastitih trupa, jer »uloga italijanskog saveznika nije dolazila do izražaja«. Ti su zahtjevi i prijedlozi upućivani komandantu Jugoistoka, koji je i sâm uočavao takvo stanje. I on je bio svjestan činjenice da vojnu snagu treba ojačati. Ali, odakle? S istočnog fronta — to nije dolazilo u obzir. Ni iz Srbije, jer je ustanak i tamo u 1941. godini bio poprimio najšire razmjere, takve, da je komandant Jugoistoka zahtijevao da se i 718. divizija (jedina njemačka divizija u NDH) prebaci u Srbiju. Međutim, događaji u Bosni to nisu dozvoljavali.

Najteže je njemačkom okupatoru padalo to što je bila onemogućena eksploatacija privrednih bogatstava iz njihovog dijela BiH, jer je izvoz

sirovina bio gotovo obustavljen, dok su Italijani iz reokupiranog područja »bezobzirno vršili pljačku dobara i izvozili ih u Italiju«. Bila su ugrožena boksitna područja u Hercegovini i gotovo svi rudnici uglja i željeza u Bosni; željezničke pruge su sakodnevno rušene, posadne jedinice bile su prikovane u garnizonima u većim mjestima itd. Nijemci su svako novo žarište ustanka proglašavali vojišnom prostorijom, na kojima je sva vlast (čak i okupatorska) prelazila u ruke vojnog komandanta — slučaj u istočnoj Bosni, Srijemu i Srbiji, gdje je sva vlast prešla u ruke generala Böhmea. To je bilo identično italijanskoj okupacijskoj II i II zoni. Na taj je način zbog ustaničkih akcija i protunijera okupatora vlast ustaške NDH u BiH bila svedena na samo nekoliko oaza — uglavnom većih mjesta.

Da stvar bude još teža, ulaskom italijanskih trupa u neka mjesta sjeverno od demarkacione linije (Međeđa, Ustiprača, Višegrad) bio je doveden u pitanje i prestiž njemačke oružane sile. U takvoj situaciji, koju ništa nisu popravili ni ustaško-italijanski pregovori u Opatiji (polovinom novembra), OKW je mjesec dana kasnije izdala naredbu — Hitlerovu direktivu 39a, prema kojoj je kontrola cijelog područja NDH trebalo da bude prepuštena jedinicama Druge italijanske armije, izuzev onih privrednih područja interesantnih za njemačku ratnu privredu. Dok je ta direktiva bila obradovala Italijane, ona je nerado bila primljena od strane njemačkih vojnih i političkih predstavnika u NDH i vlade NDH. Svi su oni stupili u akciju da se ta naredba izmijeni, što je na kraju i učinjeno. Ovo je bio prvi slučaj u 1941. godini da Hitler jednu svoju naredbu mijenja, a bila je uglavnom izmijenjena zbog situacije u Bosni i Hercegovini. Tako je NDH bila sačuvana od daljnje italijanske ekspanzije.

Italijani su se još jednom uvjerali da je u svemu bila odlučujuća riječ Nijemaca. Zbog toga su oni od kraja 1941. godine u BiH počeli otvoreno da podržavaju četnike videći u njima oslonac za realizaciju svojih daljnjih ekspanzionističkih ciljeva u BiH i cijeloj NDH.

Za OKW i Hitlera, međutim, nisu bile odlučujuće molbe vlade NDH, koliko ekonomski i vojnopolitički značaj Nezavisne Države Hrvatske, i u njoj Bosne i Hercegovine. Jer, prepustiti ovu teritoriju Italijanima, značilo bi lišiti se bogatog sirovinskog područja potrebnog ratnoj privredi. Isto tako to bi značilo i gubitak prestiža, o čemu se moralo voditi računa. Ovaj novi, dobro sračunati potez, naročito je došao do izražaja početkom 1942. godine u tzv. drugoj neprijateljskoj ofanzivi, u kojoj su Nijemci, iako vojnički malobrojni u odnosu na planirano učešće italijanskih jedinica, ipak uspjeli da toj ratnoj operaciji daju svoj pečat, pečat onog koji ima odlučujuću riječ.

Na primjeru Bosne i Hercegovine u 1941. godini najbolje se ogleda »samostalnost«¹ tzv. Nezavisne Države Hrvatske. Bila je to fiktivna samostalnost. Ona je iščezavala i kao fikcija onog trenutka kada su njemački okupatorski interesi bili dovedeni u pitanje. Iako su zvanični predstavnici njemačkog okupatora isticali da se ta »samostalnost«² uvažava, toga se niko nije držao. Za njemačke je vojnike, prije svega, važila naredba o postupku prema pobunjenicima a ne dekret vlade NDH, i to ne samo u vojišnim prostorijama nego svuda gdje je bilo ustaničke aktivnosti, dok su ostale njemačke institucije, naročito policijske i obavještajne, od

prvog dana radile po svom nahodjenju i nisu se osvrnale na bilo kakve »sporazume« Trećeg Reicha sa NDH.

Italijanski vojni komandanti, od samog početka okupacije, a naročito poslije rekupacije II i III zone, nisu na svom području u praksi uopšte priznavali ustašku vlast niti su se obazirali na sklopljene aranžmane svoje vlade s vladom Nezavisne Države Hrvatske.

Prema tome, NDH je bila vještačka tvorevina, čiji je »autoritet vlasti« zavisio u prvom redu od potreba i volje okupatora. S vremena na vrijeme taj se autoritet naglašavao, ali samo deklarativno, dok u praksi nikada nije dolazio do izražaja. Sve je bilo sračunato na to da se obezbijede interesi okupatora. I kako se ustanak sve više širio, a interesi okupatora bivali ugroženiji, tako je slabio režim ustaške NDH i okupacioni sistem uopšte; potpuno je nestajao na oslobođenoj teritoriji, dok je u ostalim područjima životario zahvaljujući prvenstveno okupacionim trupama i institucijama njemačkog okupatora.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE SYSTEM OF OCCUPATION IN BOSNIA-HERCEGOVINA IN 1941

Summary

The events of March 27th 1941 marked the turning point in the earlier apparently good relations of the Berlin-Rome axis in connection with Yugoslavia. The Third Reich — as the stronger partner — took over the command of Yugoslavia and establishment of a system of occupation and within its framework the founding of »the Independent State of Croatia« which included Bosnia-Hercegovina.

Skillfully emphasizing in the forefront of their plan »the interests of the joint leadership of the axis«, the Germans endeavoured from the beginning to hide their real intentions which was to secure a ruling position with their Nazi financial capital and effect an untroubled exploitation of the economic wealth to be found in the zone occupied by the Italians. It was for this reason that the entire development of the Independent State of Croatia and its armed forces were directed towards scouring the interests of the occupying forces, the latter leaving a small military force in the area of the Independent State of Croatia but with many kinds of institutions: political, military, military-political and economic. Against this, the Italians kept the whole 6th Corpus II army. The system of occupation established began to disintegrate with the outbreak of the uprising and with it the foundations of the satellite state of Independent Croatia, whose »independence« might best have been seen right on the soil of Bosnia-Hercegovina. »Independence« of the Independent State of Croatia disappeared into fiction the moment the interests of the occupying power, i. e. the Germans were brought under fire. Neither the Italians nor the Germans stood at all by the independence of Independent Croatia. By reoccupying the II and III zones, the Italians reduced the territory of Independent Croatia by more than a quarter and the Germans proclaimed each new battle-field of the uprising as an operational area, in which all traces of government (of the occupation)

disappeared and everything was subject to the German military command of the relative area.

In addition German military politics (intelligence and police), military-economic and other institutions, the number of which continuing to increase from the outbreak of the uprising, worked from the first day as they wished paying no attention to any »agreement« of the government of the Third Reich with the government of the Independent State of Croatia.

At one moment — at the end of 1941, the Nazis had been prepared to sacrifice the interests of the »Independent State of Croatia« i. e. to give its entire territory to the Italians but the only reason why they did not do so was because it would have meant giving up a rich territory for their war industry — bauxite, ore and forests — i. e. the sacrifice of their own interests. This is the reason hidden in Hitler's decision to change the Directive 39a dated 16. XII. 1941 not giving the whole area to the Italians but prolonging the occupation in his own interests.

It is particularly important to underline that this new move was well-calculated and came into its own at the beginning of 1942 in the so-called Second Offensive, in which the Germans succeeded in leaving their stamp in such a way as to give them the final word, even though they were militarily far smaller in relation to the planned participation of the Italian units.

The expansion and strengthening of the movement of uprising weakened the regime of the quisling creation of the occupation the Independent State of Croatia and with it the system of occupation in general. It completely disappeared on liberated territory, while in other regions it was kept alive by the troupes of the occupying powers, especially the Germans, who were to be found mainly in the towns. The latter were islands of the regime of the occupation and the Ustashi, in the sea of organs of the new legal and semi-legal government of the National Liberation movement.

Organi narodne vlasti u Bosni i Hercegovini uoči Prvog zasjedanja AVNOJ-a

Veselin Đuretić

U drugoj polovini 1942. godine narodnooslobodilački pokret doživljava svoj postepeni uspon. Poslije odlaska proletherskih brigada na čelu sa Vrhovnim štabom, u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori nastupa oseka pokreta i aktivnost KPJ mogla se odvijati samo u ilegalnim uslovima ili legalno na ograničenim područjima. Ali, s druge strane, brigade su na putu za zapadnu Bosnu podsticale i organizovale pokret u krajevima jugoistočne i srednje Bosne, gdje je on do tada bio u zastoju zbog stalne aktivnosti neprijatelja. U Bosanskoj krajini pridošle snage zatekle su stabilnu oslobođenu teritoriju na kojoj su nesmetano djelovali organi vlasti i društveno-političke organizacije.

Narodnooslobodilačke snage, na čelu sa KPJ, još krajem 1941. godine pristupaju širokoj i intenzivnoj aktivnosti na učvršćenju svojih redova, koja je krajem 1942. godine dobila svoj smisao i na vojnom i na političkom planu. Nove, reorganizovane, narodnooslobodilačke jedinice bile su solidna materijalna snaga ovog procesa, pa su sva nastojanja neprijatelja da stabilizuje svoju vlast bila uzaludna.

Početak i kraj ovog predavnojevskog perioda u razvitku narodne vlasti nemoguće je odrediti jednim prelomnim događajem. Njegovo osnovno vojno-političko obilježje je nastojanje okupatorskih i kolaboracionističkih snaga da — zbog vidljivih znakova promjene odnosa snaga na svjetskom ratištu i mogućnosti da antihitlerovska koalicija iskoristi Balkan kao strategijsku bazu — konsoliduju svoje pozicije. Prolječna ofanziva na istočnu Bosnu, Sandžak i Hercegovinu i na centralne dijelove zemlje (posebno na Kozaru u ljeto 1942. g.) trebalo je da postigne taj cilj, ali ona, osim masovnog stradanja naroda i pomjeranja grupe brigada sa VŠ sa tromede Crne Gore, Bosne i Sandžaka u zapadnu Bosnu, nije postigla ništa drugo. Narodnooslobodilačke snage bile su još snažnije.

Ni zimska ofanziva (20. januar do sredine februara 1943. godine) nije postigla cilj. Samo je glavnina oslobodilačkih snaga na čelu sa Vrhovnim štabom ponovo prešla na istok zemlje, ostavljajući za sobom solidne društveno-političke uslove za viši stepen rada institucija revolucionarno-demokratskog sistema. Proljećnja ofanziva neprijatelja i bitka na Sutjesci bila je posljednji veliki poduhvat okupatora za povratak izgubljenih pozicija. I pored ogromnih žrtava i stradanja naroda i vojske, njegov neuspjeh je bio očigledan. Period koji dolazi poslije ovih događaja, dovodi do masovne afirmacije narodnooslobodilačkog pokreta koji zahvata čitavu BiH. Nove brigade, divizije, korpusi, odredi, doveli su do društveno-političke stabilizacije širih regiona, što je omogućilo konsolidaciju i organa narodne vlasti.¹⁾

Za razvoj narodnooslobodilačke borbe poseban značaj imala je široka politička aktivnost KPJ, koja se manifestuje kao proces preispitivanja dotadašnje prakse, i u stvaranju novih i unapređenju starih oblika rada. Ona se odvija kroz aktivnost svih institucija demokratsko-revolucionarnog sistema.

Početak ovog perioda obilježen je različitim događajima u raznim regionima:

1. U istočnoj Bosni i Hercegovini proljećna neprijateljska ofanziva (1942. godine), odnosno kriza pokreta koju je ona pospješila doveli su do gubitka slobodne teritorije i uglavnom do prestanka svake legalne aktivnosti narodnooslobodilačkih snaga, pa i organa narodne vlasti. Period ilegalnog rada traje sve do ponovnog dolaska jedinica NOV u prvoj polovini 1943. godine.

2. U zapadnoj Bosni početak ovog perioda je obilježen sljedećim događajima:

a) kozarska ofanziva (kao II dio proljećne neprijateljske ofanzive), izazvala je velika stradanja naroda i vojske i gubitak same Kozare. Time je ona još više pojačala antiokupatorska raspoloženja i doprinijela konsolidaciji narodnooslobodilačkih snaga.

b) U prvoj polovini 1942. godine, zahvaljujući italijanskoj, a djelimično i njemačkoj i ustaško-domobranskoj pomoći, četnici su razbili narodnooslobodilački pokret u centralnoj Bosni, uračunajući tu i krajeve u području Manjače i Mrkonjić Grada. Tu će njihova vlast biti dosta stabilna sve do sredine 1943. godine. (Izuzetak čini period od kraja 1942. do početka 1943. godine, kada su jedinice Prve i Treće divizije bile oslobodile neke krajeve centralne Bosne.)

c) Prodor narodnooslobodilačkih snaga sa Vrhovnim štabom u zapadnu Bosnu predstavlja najznačajniji, i u neku ruku prelomni događaj na početku ovog perioda, a aktivnost pridošlih oslobodilačkih snaga inicira novi period u razvitku narodne vlasti.

1. Septembarski propisi Vrhovnog štaba i rad organa narodne vlasti u zapadnoj Bosni u drugoj polovini 1942. godine

Vrhovni štab narodnooslobodilačke vojske i CK KPJ donose u zapadnu Bosnu bogato fočansko iskustvo aktivnosti organa narodne vlasti, a pridošle proleterske jedinice doprinose organizaciono-političkom

¹⁾ U vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a djelovalo je 8 korpusa, 26 divizija, 93 brigade, 108 partizanskih odreda i 17 samostalnih bataljona.

učvršćenju široke slobodne teritorije. »Fočanski propisi« su u zapadnoj Bosni i ranije bili poznati i u teškim uslovima čestih borbi dosta su primjenjivani u praksi, tako da je na čitavom ovom teritoriju u vrijeme dolaska proleterskih jedinica radila široka mreža organa vlasti, od seoskih preko opštinskih do sreskih NOO. Sadržina rada i organizaciono političko ustrojstvo ovih organa bili su slični onima u oblasti istočne Bosne i Hercegovine. Postojale su samo određene razlike u formama i metodama djelatnosti, što je tražilo izvlačenje određenih opštih zaključaka za dalji rad. Spajanjem slobodnih teritorija Korduna, Banije, Like, Slavonije, Dalmacije i zapadne Bosne, omogućeno je da VŠ i CK izvrše kritičko razmatranje i upoređenje srbijanske, istočnobosanske, hercegovačke, crnogorske i sandžačke prakse rada organa vlasti sa njihovim radom na ovoj teritoriji. Za vrijeme boravka na teritoriji Bosanskog Petrovca, septembra 1942. godine, grupa ljudi iz Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, na čelu sa Mošom Pijade, sistematski je proučavala iskustva rada organa vlasti na oslobođenoj teritoriji. Svakodnevno su konsultovani predstavnici NOO iz raznih krajeva ovog područja.²⁾

Sumirajući sve te rezultate, VŠ je, septembra mjeseca 1942. godine, donio poznate »Septembarske propise«,³⁾ koji sadrže Naredbu o izborima NOO i Naredbu o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti. Uz njih je Vrhovni komandant uputio posebno pismo.

Naredba o izborima NOO sadrži četiri poglavlja: I. Način izbora i ustrojstvo NOO; II. Zadaci NOO na oslobođenim teritorijama; III. Narodnooslobodilački fondovi; IV. Snabdijevanje narodnooslobodilačke vojske, i V. Zapljena imovine narodnih neprijatelja.

U prvom poglavlju se precizno objašnjavaju sve faze u organizaciji izbora. Izborni propisi su podijeljeni u tri grupe: pripremne izborne radnje, izborne organe i izborni postupak. Pripreme obuhvataju: a) široko objašnjavanje narodnim masama karaktera zadataka i ustrojstva NOO (da su NOO organi koji ostvaruju jedinstvo zakonodavne i izvršne vlasti, da su oni klica buduće narodne vlasti. Zatim se određuju uloga i zadaci NOO, uloga žena i omladine u NOO, odnos NOO i operativnih i pozadinskih vojnih vlasti); b) izbor takvih ljudi koji će biti izraz sporazuma svih rodoljubivih snaga, i c) blagovremeno obavještavanje partizana na frontu o danu izbora radi obezbjeđenja njihovog izbornog prava.

Radi pripremanja izbora, određuju se sreske i opštinske izborne komisije. Sreske komisije imenuje štab zone ili operativni štab dotičnog vojnog područja. One određuju datum i mjesto izborne konferencije, vrše pripreme za sprovođenje sreske izborne konferencije, organizuju vođenje zapisnika i imenuju opštinske izborne komisije. Opštinske izborne komisije imaju zadatak da odrede datum i mjesto opštinskog izbornog zbora i njime rukovode, da posredstvom povjerenika organizuju i rukovode seoskim i gradskim izbornim zborovima. Po završetku izbora, sreske izborne komisije podnose izvještaj štabu koji ih je imenovao.

²⁾ Miloš Kecman-Vojsko, tadašnji predsjednik Sreskog NOO Bos. Petrovac, koji je neposredno saradivao sa Mošom Pijade u ovo vrijeme, govori o masovnim konsultacijama predstavnika NOO i vojnopozadinskih organa iz raznih oslobođenih krajeva. Izjava je data autoru 7. maja 1965. godine u Sarajevu.

³⁾ Naziv »Septembarski propisi« odomaćen je u istoriografiji. Osim ovog naziva, upotrebljava se i naziv »Drinički propisi« (po nazivu sela u kome su izdati), ili »Krajiški propisi« (po nazivu oblasti).

Izbori u selima jedne opštine imaju se izvršiti po mogućnosti u isti dan, a tako isto i izbori opštinskih NOO.

Seoske i gradske NOO, kao i povjerenike (povjerenici se biraju u manjim selima i zaseocima) biraju na opštem zboru sela i grada svi građani koji su navršili 18 godina života dizanjem ruku. Za odbornika može biti biran svaki građanin. Pravo da biraju i da budu birani imaju i vojnici. Jedino mjerilo da neko bude biran je odanost NOB.

Seoski NOO sastavljen je od tri do pet lica, opštinski od pet do sedam, sreski i okružni NOO mogu imati do 30 članova.

Sreski NOO bira se na sreskoj konferenciji delegata svih opština, delegati su birani neposredno kao i opštinski NOO. Plenum sačinjavaju izaslanici opština i održava se povremeno. U sjedištu mora postojati uži odbor od najmanje tri člana koji će obavljati tekuće poslove.

Naredba jasno reguliše zborove birača i opoziv odbornika. Kao demokratski organi, NOO moraju redovno podnositi račune seoskim, gradskim i opštinskim zborovima naroda. Regulise se i pravo opoziva. Seoski NOO smjenjuju se na zahtjev jedne trećine birača, a sreski na zahtjev jedne četvrtine svih opština. Mandat NOO traje 6 mjeseci.

Okružni NOO bira se na teritoriji jednog partizanskog odreda, u istom mjestu gdje je i komanda dotičnog područja. Bira se na okružnoj konferenciji na koju dolaze svi delegati dotičnog okruga i delegati odreda, odnosno brigada.

Seoski odbor ima predsjednika, sekretara i blagajnika. Blagajnik rukovodi narodnooslobodilačkim fondom (NOF). Svaki NOO mora imati pečat na kome je utisnut naziv odbora i u sredini petokraka zvijezda.

U drugom dijelu Naredbe naglašava se da NOO nisu organi pojedinih političkih stranaka ili organizacija, nego organi svih poštenih rodoljuba. Zatim se razrađuju i preciziraju ona opšta načela koja čine suštinu »Fočanskih propisa«. Sada se izričito naglašava da NOO u sebi koncentrišu zakonodavne i izvršne funkcije (načelo jedinstva vlasti), dok u »Fočanskim propisima« toga nema.

U trećem dijelu Naredbe određuju se značaj i ustrojstvo narodnooslobodilačkog fonda (NOF). Institucija NOF u BiH uvedena je još u ustanku, negdje kao samostalni organ narodnooslobodilačke borbe za prikupljanje namirnica za vojsku (kao u Hercegovini), a negdje kao specifična oblast djelatnosti (sektor) NOO. U oba slučaja nadležnosti narodnooslobodilačkog fonda i NOO su se nadopunjavale i često miješale. Dok »Fočanski propisi« pretvaraju NOF u najvažniji sektor aktivnosti NOO (u opštinski i sreski NOF ulaze svi prihodi NOO) — po »Septembarskim propisima« on postaje stalna forma koja obuhvata aktivnost organa vlasti na ekonomskom planu i tijesno je vezana za vojnopozadinske organe: komande područja i komande mjesta. Naredbom se određuje da svi prihodi koje prikupljaju seoski odbori idu u opštinski NOF, a 70% opštinskog fonda ide u sreski fond. Faktički je najveći dio aktivnosti NOO na ekonomskom planu uključen u sistem šire vojnopozadinske organizacije, a time je na ostalim poljima omogućena veća samostalnost i samoupravnost organa narodne vlasti.

U IV. poglavlju utvrđuju se izvori i način snabdijevanja narodnooslobodilačke vojske. Osnovni oblik snabdijevanja i dalje su dobrovoljni prilozi naroda koji ulaze u NOF ili kupovina za gotov novac. Ukoliko

posjednici viška prihoda neće da ih daju dobrovoljno, NOO ili intendature vojnih jedinica mogu te viškove prinudno otkupiti. Na zahtjev vojnih vlasti, u određenim slučajevima, vrši se i rekvizicija. Na uzetu robu obavezno su izdavane rekvizicione priznanice. Ukoliko privremeno rekvirirana tegleća stoka ili kola pretrpe oštećenja na osnovu procene specijalne komisije, sopstvenik dobija naknadu.

Radi uspješnijeg snabdijevanja vojske i stanovnika, vojne vlasti organizuju uz pomoć NOO razmjenu robe između sela i grada ili između pojedinih krajeva. U oslobođenim gradovima se otvaraju dućani za prodaju robe pošto se izdvoji ono što je potrebno NOV-i. U Naredbi se posebno naglašava dužnost opštinskih NOO da ispituju asortiman proizvoda kraja sa kojim organizuju razmjenu i njemu predoče listu svojih roba određenih za razmjenu.

U V. poglavlju određuju se uslovi pod kojima se vrši zapljena imovine narodnih neprijatelja. Zapljena se vrši tek kad o tome vojne vlasti ili sudovi donesu rješenja na osnovu prijedloga NOO. Ovom se naredbom reguliše vrlo osjetljivo pitanje i sprečavaju nekontrolisani postupci prema porodicama narodnih neprijatelja. Sada se određuje da opštinski NOO, posredstvom seoskih, posebno ispituju svaki slučaj i da izvrše popis sve pokretne i nepokretne imovine. Sva zaplijenjena imovina postaje narodna svojina i ulazi u NOF pod upravom NOO. Ako je porodica narodnog neprijatelja napustila imovinu, onda se kuća i zemlja daju na privremeno korištenje pogorjelicima, izbjeglicama i siromašnim, a stoku, hranu, sprave i drugo unose NOO u NOF kao stalnu rezervu za vojsku i stanovništvo. Ako porodica narodnog neprijatelja nije izbjegla, opštinski odbor je dužan da toj porodici ostavi onoliko imovine koliko joj je potrebno za život, a višak zapljenjuje u korist NOF-a. Na kraju se određuje koga treba tretirati kao narodnog neprijatelja, pri čemu se posebno izdvaja kategorija »zavedenih«.

Na kraju Naredbe određuje se da sve javne zgrade i imanja, željezare, rudnici, putevi, mostovi, fabrike, preduzeća i radionice koje rade za vojsku stoje pod vojnom upravom.⁴⁾

Zadaci i organizaciono ustrojstvo, određeno ovom Naredbom, predstavljaju potpuniju i precizniju razradu »Fočanskih propisa«. I jedan i drugi dokument odlikuju sljedeće činjenice: 1. oni predstavljaju dosta jasno određene kompetencije nekih institucionalnih formi revolucionarno-demokratskog sistema (vlasti, vojnih i vojnopozadinskih organa) i razgraničenje njihovih nadležnosti; 2. isticanjem principa demokratskog centralizma, regulisani su odnosi između organa vlasti različitog stepena; 3. rad NOO na ekonomskom planu povezan je sa sistemom vojne organizacije i dosta jasno je određena međuzavisnost svih faktora vojske i pozadine kroz akcioni odnos na tom planu; 4. još više je učvršćena široka antifašistička platforma kroz demokratsko određenje prava svih građana oslobođene teritorije da učestvuju u izboru i opozivu NOO bez obzira na nacionalnost i vjeru; 5. još više je istaknuta potreba za jačanjem bratstva i jedinstva. Tome su posebno služile odredbe o tome ko se smatra narodnim neprijateljem, a posebno elastičan bio je odnos prema kategoriji zavedenih i humani odnos prema porodicama narodnih

⁴⁾ *Organi narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji* (brošura), umnožio Okružni NOO za Kozaru, (IRPS-inv. br. 7237).

neprijatelja. Na taj način su regulisani odnosi između stvarnih i mogućih političkih struja na narodnooslobodilačkoj i antifašističkoj platformi; potencirana je zakonitost rada svih institucija NOP-a, posebno na ekonomsko-socijalnom planu, kao najosjetljivijem djelokrugu njihovog rada.

Septembra mjeseca 1942. godine, Vrhovni komandant je izdao i Naredbu o obrazovanju pozadinskih vojnih vlasti: komandi područja, komandi mjesta, partizanskih i seoskih straža, radi usklađivanja djelatnosti građanskih i vojnih vlasti. Komanda područja se obrazuje na mobilizacionom području jednog partizanskog odreda i može obuhvatiti jedan ili više srezova. Sve vojnopozadinske komande stoje pod neposrednom komandom štabova koji su ih izabrali. Na čelu komande područja nalazi se komandant kome se stavlja na raspolaganje određen broj lica nesposobnih za borbu. Podređeni organi komande područja su komande mjesta, partizanske i seoske straže. Komande mjesta imenuje komandant područja i stavlja im na raspolaganje izvjestan broj lica nesposobnih za borbu. Partizanske straže su organi komandi mjesta i štabovske vojske, a postavljaju se na važnim tačkama i raskršćima. Komandira partizanske straže određuje komandant mjesta. Vojne i političke instruktore, kao i kontrolore partizanskih straža, određuje komandant područja. Za njih važe svi propisi vojnih jedinica, za njihove krivice sude im vojni sudovi.

Zadaci komandi područja su mobilizacija ljudstva za NOB i pozadinske vojne dužnosti, one se brinu o ishrani, snabdijevanju i smještaju operativnih trupa i pozadinskih vojnih organa, obrazuju vojne radionice i slagališta i rukuju njima, organizuju javne radove u sporazumu sa NOO i sanitetsku službu u pozadini, staraju se o redu i poretku na teritoriji područja, organizuju obavještajne službe, održavaju tijesnu saradnju sa NOO i brinu se o provođenju u djelo odluka ovih odbora.

U komandi područja nadležni viši štab postavlja: komandanta područja, zamjenika komandanta područja koji rukovodi ekonomskim odsjekom, pomoćnika komandanta — za politički odsjek, stalni vojni sud područja (čine ga zamjenik komandanta područja, komandant mjesta ili zamjenik i jedan partizan dotične jedinice), i pomoćno i tehničko osoblje.

Slično se obrazuju i komande mjesta. One kontrolišu kretanje građana i vojnika u pozadini, vrše hapšenja i izvršavaju presude vojnih sudova, izdaju legitimacije i objave za kretanje po oslobođenoj teritoriji.

Partizanske straže vrše sve poslove koji se odnose na mobilizaciju obaveznika svog rejona, u povjerenom rejonu održavaju red i poredak, staraju se o prihvatu, smještaju i snabdijevanju trupa u prolazu, regulišu i kontrolišu cjelokupni vojni i privatni saobraćaj, zatim one kontrolišu sva lica bez propisanih isprava, izdaju stanovništvu objave za kretanje, usmjeravaju rad seoskih straža, potpomažu NOO i seoske povjerenike u sprovođenju naredbe vojnih vlasti i odluka samih NOO, sprečavaju ubistva, pljačku i nasilja u pozadini, organizuju obavještajnu službu i službu veze na svom području, staraju se o čuvanju svih stvari, objekata i lica koja su im povjerena.⁵⁾

⁵⁾ Isto.

Potrebno je odrediti istorijsko mjesto i značaj vojnopozadinskih organa u sistemu revolucionarno-demokratskih institucija. U našoj istoriografiji njima se poklanjala mnogo manja pažnja nego organima narodne vlasti. Oni se više prepuštaju vojnim istoričarima. U razvitku ove institucije jasno se izdvajaju tri perioda, tijesno vezana za organizacionopolitički razvitak NOV-e i NOP-a u cjelini.

1. Ustanički period kada su vojnopozadinski organi i organi vlasti predstavljali jedinstvene organe borbe. U najvećem broju slučajeva vojnopozadinski organi (seoske straže, noćne straže itd.) predstavljaju egzekutivne organe NOO za održanje reda i poretka u pozadini.

2. Stvaranjem partizanskih odreda kao operativnopokretljivijih vojnih jedinica (istina još uvijek vezanih za određenu teritoriju) i učvršćenjem društveno-političkih organizacija nastupa nov period. Pozadina sve više postaje pozadina, a sve manje front, ljudi sve više postaju mirno stanovništvo, a sve manje naoružani narod. Time se prvi put izrazitije postavlja problem odnosa fronta i pozadine kao praktično pitanje. Iz prvih organa narodne vlasti, kao organa borbe, postepeno se izdvajaju funkcije od kojih direktno zavisi dalje uspješno vođenje rata: funkcija snabdijevanja vojske i funkcija održavanja reda i poretka u pozadini se distancira od funkcija političkog, socijalnog, zdravstvenog, kulturnoprosvjelog i drugog rada sa nevojničkom masom. Time se počinju da razlikuju dvije posebne, ali tijesno akciono povezane institucije — NOO, kao vojnopozadinski organi. Osnovni razlog ovih promjena je životni interes NOB-e da obezbijedi svoju dalju egzistenciju i težnja vojnopozadinskih faktora da revolucionarne koncepcije o narodnoj vlasti realizuju u procesu razvoja njene samostalnosti. Akciona povezanost organa narodne vlasti i vojnopozadinskih organa dovela je do miješanja nadležnosti i raznih nesporazuma.⁹⁾ Zato je sljedeći korak nužno morao biti normiranje njihove nadležnosti radi razgraničenja osnovnih funkcija.

3. Treći period počinje citiranom Naredbom o organizaciji vojnopozadinskih vlasti i traje sve do kraja rata. Njome su vojnopozadinski organi postali akciona spona između vojnih organa i organa narodne vlasti u pitanjima za koje su vojno-politički organi bili neposredno zainteresovani. Time je izbjegnuto da se vojni faktori radi snabdijevanja i organizovanja reda nepotrebno angažuju u pozadini (što je karakteristično za prvi period), i da se vojnopozadinski organi po naređenju vojnih vlasti neposredno angažuju u civilnim pitanjima (što je karakteristično za drugi period). Sada najveći dio odluka i naređenja vojnih organa narodnooslobodilačkim odborima ide posredstvom vojnopozadinskih organa, koji se neposredno angažuju ili po naređenju vojne komande ili na zahtjev organa narodne vlasti, i to kao pomoćni organi, prvenstveno radi održavanja reda i poretka. S druge strane, u pitanjima prikupljanja namirnica za vojsku i održavanje reda, vojnopozadinski organi, kao naredbodavci, neposredno su pretpostavljeni organima vlasti kao

⁹⁾ Miloš Kecman-Vojsko, predsjednik Opštinskog NOO u B. Petrovcu, govori da su bili česti nesporazumi između komandi područja i predsjednika sreskih NOO, odnosno komandi mjesta i predsjednika opštinskih NOO, odnosno komandanata seoskih straža i predsjednika seoskih NOO. Imenovani ističe da je M. Pljajade prilikom rada na »Septembarskim propisima« posebno ispitivao uzroke ovih nesporazuma. (Citirana izjava).

izvršnim organima. Zbog ovako uske akcione povezanosti oba ova faktora je nemoguće razdvojiti.

Na osnovu citirane Naredbe VŠ, do kraja 1942. godine formirano je 14 komandi područja: Bihaćka, Drvarska, Podgrmečka, Jajačka i Livanjska u Bosni; Banijska, Kordunaška, Lička, Primorskogoranska, Splitska, Biokovskoneretvljanska, Žumberačka, Psunjska i Papučkokrndijska u Hrvatskoj.⁷⁾ Zahvaljujući navedenoj organizaciji komande područja teritorijalno su predstavljale posebne društveno-političke cjeline, koje su u neku ruku objedinjavale sreske, opštinske, seoske, a kasnije i okružne NOO na svom području. Uticaj Vrhovnog štaba na rad organa vlasti uglavnom je išao njihovim posredstvom.

Značaj pisma koje je Vrhovni komandant Tito uputio uz ove naredbe sadržan je u ovim njegovim riječima: »Forma narodne vlasti ostaje ona koja je prirodnim putem bila iznikla u samom početku naše oslobodilačke borbe — to su narodno-oslobodilački odbori i vojnopozadinska vlast, mada su sad one već dakako rajvijenije i zahtijevaju još i dalje razvijanje. Ali karakter NOO danas je izmijenjen. Mada oni i dalje ostaju prelazni oblik ka budućoj istinski narodnoj vlasti, koju će narod formirati poslije konačnog oslobođenja, mora se podvući da ova konstatacija o prelaznom obliku ne znači da se pitanje buduće forme i karaktera ostavlja slučaju, da se oni još ne naziru u magli budućnosti i da ta vlast može preći u makar kakvu drugu formu. Taj smo stadijum već ostavili za sobom. Zbog toga danas nema nikakvog smisla isticati privremenost karaktera NOO kao organa vlasti.«⁸⁾ Važnost ovih misli nije toliko u konstataciji da je etapa »privremenosti« NOO prošla, koliko u činjenici da se u njima ističe kontinuitet u dotadašnjem razvitku narodne vlasti i određuje njegov državopravni značaj. Dakle, suština »privremenosti« NOO ne leži u promjeni njihovih formi i njihovog karaktera, već u organizaciono-političkom i vojnom razvitku NOP-a, koji krajem 1942. godine postaje najjača snaga pokreta otpora na Balkanu. S druge strane, savezničke pobjede, kao staljingradska i u Africi, omogućavaju rukovodećoj snazi NOP-a — KPJ da otvorenije izrazi svoje državopravne ciljeve.

Opšti značaj »Septembarskih propisa« za dalji razvitak narodne vlasti leži u sljedećem:

1) njima su data dosta precizna načela organizacije NOO, a samim time i neka osnovna načela nove državne organizacije. U njima je određen obim vlasti koji su do tada NOO vršili i koji je trebalo da vrše. Faktički »Septembarski propisi« su upotpunili »Fočanske« i intenzivirali primjenu jednih i drugih na čitavoj teritoriji BiH i obližnjih oblasti Hrvatske. Novi kvalitet bio je uspostavljanje institucije okružnog NOO, što je dovelo do organizacionog povezivanja širih oblasti, odnosno do razvoja samostalnosti NOO.

2. Propisima su razgraničene kompetencije organa vlasti od vojnopozadinskih organa, ali je određena i akciona povezanost svih faktora demokratsko-revolucionarnog sistema.

⁷⁾ AIRPS — kat. br. 1141, str. 1.

⁸⁾ *Bihaćka republika*, Zbornik dokumenata, broj II, Izdanje Muzeja AVNOJ-a i Pounja u Bihaću, str. 180—182 (dalje: *Bihaćka republika* i strana).

3. Naredba o izborima NOO po karakteru svojih načela značila je dalji korak u razvoju narodne vlasti koji se ogledao u preciznom formulisanju veza i odnosa nižih i viših organa.

4. Uputstvom Vrh. komandanta potvrđen je kontinuitet u razvitku narodne vlasti. Ističući da NOO nisu više »privremeni organi«, Vrhovni komandant je naglasio državnopravni značaj i dotadašnjeg i daljeg razvitka narodne vlasti.

5. Propisi predstavljaju korak dalje u isticanju revolucionarno-demokratskog karaktera NOO kao trajnih organa narodne vlasti, oni znače kvalitetan skok u liniju KPJ — iniciran klasno-političkim raspletom do kojeg je došlo u ovo vrijeme u vezi sa promjenom odnosa snaga u korist antifašističkih.

Značaj »Septembarskih propisa« za dalji razvitak NOP-a najbolje se može sagledati kroz praksu organa narodne vlasti na oslobođenoj teritoriji zapadne Bosne i Hrvatske.

* * *

Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu je već 27. i 28. septembra održao sjednicu na kojoj su doneseni zaključci u vezi sa organizacijom izbora za NOO. U zaključcima se kritikuje jednostranost u radu nekih organa vlasti (koji su samo »ekonomska tijela«) i njihova zavisnost od vojnih štabova; govori se da po svom sastavu NOO nisu bili organi širokih slojeva naroda, da partijske organizacije nisu posvećivale dovoljnu pažnju organizacionom povezivanju NOO u okrugu, pa i srezu. Na kraju se stavlja u zadatak partijskim organizacijama da izbore za NOO pretvore u velike narodne manifestacije.⁹⁾ Izbori nisu svuda provedeni u isto vrijeme. U nekim mjestima su održani već u oktobru, a negdje čak krajem 1942. i početkom 1943. godine.

Dolazak proleterskih jedinica u zapadnu Bosnu oživio je rad snaga NOP-a i tamo gdje je on bio gotovo ugušen. Na putu za zapadnu Bosnu ove jedinice su, sredinom jula, oslobodile Prozor, u kome su odmah formirani seoski i opštinski NOO. Zahvaljujući uticaju Ramskog partizanskog odreda i proleterskih jedinica, formirani su seoski NOO u Džamiću, Solakovoj Kuli, Kruščici, Bukovnju, Lokvi, Vratnoj Gori, Donjem Čaznju, Gornjem Čaznju, Kalama i Barama.¹⁰⁾ Pošto je vojno-politička situacija bila nestabilna, a mnoga mjesta često prelazila iz ruke u ruku, neki odbori su morali raditi u ilegalnim uslovima. Ramski odred je krajem 1942. godine postao dosta jaka jedinica, koja je držala pod svojom kontrolom teritorije prozorskog, konjičkog i dijela bugojanskog sreza. Na toj teritoriji su bile formirane i komande mjesta u Prozoru i Konjicu, koje su zajedno sa opštinskim NOO organizovale ishranu partizanskih jedinica u prolazu i prikupile veće rezerve za zimu.¹¹⁾

Krajem jula 1942. godine proleterske jedinice su oslobodile Šujicu, a početkom avgusta Duvno i Livno i na oslobođenoj teritoriji formirale Kupreški, Livanjski, Duvanjski i Zijametski bataljon (na mjesto ranijih teritorijalnih jedinica) koji su doprinijeli da se na ovom području kon-

⁹⁾ AIRPS, Kat. br. 793, str. 7—8.

¹⁰⁾ AH Mostar, fond HONO, sign. 550/46, str. 1.

¹¹⁾ AIRPS-MG, inv. br. 9735, str. 7—9.

soliduje široka slobodna teritorija, na kojoj su formirani organi narodne vlasti i komande mjesta.

Na teritoriji duvanjskog sreza formirani su odbori u Eminovu Selu, Letki, Mokronogama, Lipi, Kongori, Borčanima i u selima opština Grbavica i Vinica. Formiran je i gradski NOO za Duvno. Poslije povlačenja partizanskih jedinica, neki odbori nastavljaju rad ilegalno, a većina se povlači sa narodom u pravcu Glamoča da bi nastavila rad u zbjegovima, koje su sačinjavali 700 Duvnjana i 800 Janjana. Komanda mjesta Glamoča i Komanda područja za Livno su organizovale prehranu i smještaj ovoga ljudstva.¹²⁾

Poslije oslobođenja livanjskog sreza, avgusta 1942. godine, na javnim seoskim konferencijama izabrani su odbori u većini sela, a odmah poslije toga opštinski NOO u Sajkovićima i gradski NOO Livno. Ali i ovdje, krajem oktobra 1942. godine, prestaje svaki legalni rad odlaskom partizanskih snaga.¹³⁾ Za to kratko vrijeme na teritoriji livanjskog okruga organizovana je široka aktivnost. Komanda livanjskog područja redovno je održavala zajedničke sastanke sa NOO za Livno, Duvno i Glamoč, na kojima su se utvrđivali načini i datumi preduzimanja raznih akcija. Ova komanda je ustanovila unutrašnju organizacionu strukturu koja je odgovarala radu odbora: komandanta, pomoćnika komandanta za pitanja mobilizacije, referenta saniteta, referenta za saobraćaj; komande mjesta su bile u direktnoj vezi sa NOO na terenu. Brojne radionice, mlinovi, a zatim razna pitanja u vezi sa održavanjem transporta bila su u nadležnosti komandi područja i mjesta. Saradnja organa vlasti i vojnopozadinskih organa naročito je dolazila do izražaja oko smještaja izbjeglica i evakuacije plijena iz zauzetih gradova, kao, npr., prilikom zauzimanja Jajca, novembra, i Livna, decembra 1942. godine.¹⁴⁾

I na teritoriji kupreškog i bugojanskog sreza, dolaskom proleterskih jedinica, stvoreni su uslovi za organizaciju NOO. U Blagaju je izabran opštinski NOO, kome su pripadala sela Blagaj, Mrđenovići, Novo Selo, Čemenovci, a kasnije i Malovan. Poslije toga je izabran opštinski odbor u Vukovskom, a onda i sreski inicijativni NOO, koji je objedinio rad svih organa vlasti na ovoj teritoriji.¹⁵⁾ Opštinski odbor u Blagaju uspješno nastavlja svoj rad i poslije odlaska narodnooslobodilačkih jedinica u teškim uslovima jednog siromašnog i ratom opustošenog mjesta. Sačuvani zapisnici ovog odbora omogućavaju nam ne samo da pratimo njegov svestran rad nego i da, po analogiji, utvrdimo aktivnost drugih NOO na ovom području.¹⁶⁾ Na sjednici od 4. septembra donesena je odluka

¹²⁾ Florijan Sušić, *Livno—Bihać—Livno, Bihaćka republika*, str. 275.

¹³⁾ Izabrani su NOO u Stupčićima, Ljubunčiću, Zarovićima, Prisoru, Priluku, Malim Kabličima, Velikom Kabličima, Lištanima, Gornjim Rujanima, Donjim Rujanima, Dobrom, Zabrišću, Biloj, Velikom Guberu, Malom Guberu. MR S, br. 11499/52, str. 3—4.

¹⁴⁾ Intendantski pukovnik Mujo Dizdar: *Podaci o radu intendantske službe u Komandi Livanjskog područja od oktobra 1942. do marta 1943. Vojnoekonomski pregled*, 1957, 2.

¹⁵⁾ MRS, br. 11550/52, str. 2—3.

¹⁶⁾ Na prvoj sjednici odbora od 19. avgusta 1942. godine (dakle, neposredno poslije dolaska proleterskih brigada u ovaj kraj), riješeno je: da se zakaže zbor u selu Šemanovcima, da se izvrši popis stanovništva; da se omladina organizuje u muške i ženske radne čete; da se organizuje zajednička kuhinja; da se napuštena

o razrezu i prirezu stoke i radne snage za sabiranje ljetne žetve.¹⁷⁾ Slične odluke donesene su na sjednici od 6. septembra, gdje je određeno da se iz NOF za vojsku da jedno goveče i pet ovaca po članu porodice.¹⁸⁾ Na sjednici od 17. septembra određuju se mlinovi koji treba da rade za vojsku i odlučuje da se, u vezi sa odlukom o rekviziciji 10 procenata prehrambenih artikala, ispita imovno stanje građana. Razna pitanja u vezi sa ishranom vojske bila su na dnevnom redu mnogih sjednica od oktobra 1942. do februara 1943. godine.¹⁹⁾ Svi ovi zaključci govore da je odbor bio postavljen na čvrste organizacione osnove, da su bili regulisani njegovi odnosi sa nižim organima vlasti na bazi demokratskog centralizma. Pada u oči da je suština svih ovih organizacionih mjera stavljanje u službu fronta sveg pokretnog i nepokretnog inventara opštine i ljudske radne snage.

Jajačko područje obuhvatalo je oslobođene dijelove jajačkog, travničkog, bugojskog i kotorvaroškog sreza,²⁰⁾ a Okružni komitet KP za Jajce srezove Glamoč, Kupres, Jajce, Ključ i Mrkonjić Grad.²¹⁾ Još prije dolaska proleterskih jedinica, zahvaljujući aktivnosti III. krajiškog odreda i I. krajiške brigade, na jajačkom području bila je formirana dosta velika slobodna teritorija, ali je u većem dijelu sreza bio jak četnički uticaj. U izvještaju Okružnog komiteta KP sa teritorije III. krajiškog odreda Pokrajinskom povjereništvu KPJ za B. krajinu od 4. avgusta kaže se da NOO na teritoriji jajačkog sreza dobro funkcionišu.²²⁾ Dolaskom proleterskih jedinica, njihov rad postaje još bolji, iako su krajem 1942. godine vođene žestoke borbe oko Jajca, Ključa i Mrkonjića i ovi

ustaška imanja zasiju u korist NOP. Da bi se izvršila obrada, trebalo je mobilisati radnu snagu u sporazumu sa III krajiškim odredom, izvršiti raspored ljudi i stoke sposobnih za rad. Riješeno je da se odbor radi bržeg izvršenja poslova proširi još sa dva lica iz građanstva; da se pozovu predstavnici omladine i žena da bi se uskladio rad, da se izvrši raspored dežurstva u opštinskom NOO, da se u opštinsku miliciju — stražu, pored dva, uzmu još dva sposobna lica; da se odrede dva lica radi provjeravanja prijavljene tegleće stoke; stoka data na priplod, mljekarinu, prilikom popisa upisuje se na ime sopstvenika. Za neizvršenje naredbi opštinskog NOO, saopštenih dotičnom licu, pismeno ili usmeno posredstvom kmetova, straže ili odbornika, imaju se kažnjavati dotična lica i vršiti naplata odmah, u naturi: odlučeno je da se izvrši izbor magacionera opštinskog NOO; da se odredi zgrada za privremenu bolnicu; da se odrede opštinski čobani za čuvanje opštinske i partizanske stoke; da se odredi kancelarija za zgradu i magacin opštinskog NOO; da se što češće drže sastanci između vojske i građanstva; određen je za sekretara Panto Mališić, (ali će se akt o postavljanju dobiti od Komande III krajiškog odreda).

Bogat dnevni red prvog sastanka nije dokaz samo neposrednog uticaja VŠ i proleterskih brigada nego i dokaz da su koncepcije o zadacima i ulozi organa narodne vlasti još odranije bile poznate, jer su na ovoj teritoriji sve do četničkih pučeva u proljeće 1942. godine organi vlasti dosta organizovano djelovali, a osim toga proleterske jedinice su sa sobom donijele fočanska iskustva. O četničkom uticaju govori u zaključcima pomenuta institucija »kmeta«, kao seoskog starešine, kakvih pojava je na čitavoj oblasti koju je kontrolisao III krajiški odred i ranije bilo. Riječ je o nekompromitovanim seljacima koji su na izričit zahtjev sela nastavili da vrše svoje ranije funkcije. (MRS inv. br. 8495 b. str. 1—3).

¹⁷⁾ MRS, inv. br. 8495 b. str. 7.

¹⁸⁾ Isto, str. 9.

¹⁹⁾ Isto, inv. br. 8495, str. 1—30.

²⁰⁾ AIRPS — kat. br. 1141, str. 1.

²¹⁾ Savić Vojo, *Druga konferencija za okrug Jajce, 40 godina*, Zbornik sjećanja, knj. VI, str. 394.

²²⁾ AIRPS — kat. br. 446, str. 2.

gradovi često prelazili iz ruke u ruku. U svim mjestima koja su bila na putu proleterskih jedinica formirani su NOO.²³⁾

U izvještaju Okružnog komiteta KP za Jajce, od kraja avgusta 1942. godine, kaže se da oslobođena teritorija ovog područja još nije politički obrađena, ali će se pristupiti reorganizaciji i učvršćenju starih i obrazovanju 11 novih opštinskih NOO (5 u glamočkom, 1 u ključkom, 3 u jajačkom i 2 u kupreškom srezu). U jednom izvještaju iz oktobra Okružni komitet saopštava da je formirao 8 opštinskih NOO, no pošto su stvoreni na brzinu, u vrijeme poleta vojnih jedinica, treba ih reorganizovati.²⁴⁾ U tom cilju Okružni komitet donosi odluku o preduzimanju mjera za sređivanje prilika u ovom kraju koji je bio mnogo popaljen i opljačkan.²⁵⁾ Već 20. septembra šalje, uz objašnjenje, direktive Vrhovnog štaba (Septembarske propise) radi organizovanja komande područja i izbora NOO, i ističe značaj NOF-a.²⁶⁾

Za dalji razvoj narodne vlasti značajna je Okružna konferencija KP za Jajce, održana 20. oktobra 1942. godine, na kojoj je podnesen poseban referat o NOO. U referatu se konstatuje da u svim oslobođenim mjestima rade organi narodne vlasti, a da su mnogi ilegalni NOO formirani u oslobođenim mjestima gdje su partizanske jedinice boravile kraće vrijeme.²⁷⁾ U Rezoluciji konferencije se ističe da treba učvrstiti NOO kao jedine organe narodne vlasti i razgraničiti njihove nadležnosti od nadležnosti vojnopozadinskih ustanova i partizanskih jedinica. Posebno se naglašava značaj organa narodne vlasti kao institucija koja udružuju zakonodavnu, sudsku i izvršnu vlast i osiguravaju narodu najširu kontrolu prilikom vršenja svih oblika vlasti. Na kraju se traži da se pristupi izboru NOO na čitavoj slobodnoj teritoriji u duhu »Septembarskih propisa« Vrhovnog štaba.²⁸⁾ Do toga će doći tek poslije Prvog zasjedanja AVNOJ-a, kada situacija u ovom kraju postane povoljnija.

Poslije dolaska VŠ i proleterskih brigada, i u drvarskom okrugu organi narodne vlasti još više proširuju svoj rad. Na ovoj teritoriji (koja je obuhvatala srezove Drvar, Bos. Petrovac, Bos. Grahovo i dio glamočkog sreza) dugo vremena bilo je sjedište Vrhovnog štaba i CK KPJ. U Bosanskom Petrovcu su pripremani »Septembarski propisi«. Članovi VŠ i CK i neposredno su obilazili mnoge NOO i učestvovali u njihovom radu. Na planu rada u pozadini posebno je bio angažovan Privremeni upravni odsjek pri VŠ. Zahvaljujući tom uticaju, poslije septembra mjeseca, u čitavom ovom okrugu pokrenut je široki propagandno-politički i

Sreske NOO za Drvar, Bosanski Petrovac i kasnije formirani sreski NOO za Bosansko Grahovo neposredno je usmjeravao Okružni komitet KP za Drvar i aktivisti iz VŠ. Pošto je na ovom terenu boravio veliki broj jedinica i izbjeglica, osnovni zadatak svih organa vlasti bila je briga oko njihovog smještaja i prehrane. Osim toga, velika pažnja posve-

²³⁾ Još u julu 1941. godine Peta crnljajevska brigada formirala je NOO u nekim mjestima travničkog sreza (u selima Hasu, Ratu, Seoni, Senišću, Dakovu i Mirkovićima) AIFRS-MG — Inv. br. 9704, str. 16—17. Odlukom proleterskih jedinica, mnogi od njih prestaju da rade, da bi početkom 1943. god. ponovnim dolaskom jedinica bili opet formirani.

²⁴⁾ AIFRS, kat. br. 932, str. 4.

²⁵⁾ Isto, kat. br. 666, str. 3.

²⁶⁾ Isto, kat. br. 766, str. 2—3.

²⁷⁾ Isto, kat. br. 801, str. 4.

²⁸⁾ Isto, kat. br. 882, str. 7.

privredni rad čiji su nosioci bili partizanske jedinice, omladinske i partijske organizacije i NOO. Između Drvara i B. Petrovca obrazovan je stalni saobraćaj putem relejnih stanica.²⁹⁾

ćivana je familijama čiji su hraniooci bili u partizanskim jedinicama.³⁰⁾ Pasivnost kraja i ranija stradanja učinili su da su ti izdaci teško pogadali stanovništvo. O tome Okružni komitet izvještava 9. novembra Obilasni komitet za B. krajinu i traži od njega da se iz rezervi NOP stavi na raspolaganje NOO izvjesna količina namirnica za izdržavanje siromašnih porodica.³¹⁾

U oktobru i novembru partijske organizacije i postojeći organi vlasti bili su angažovani oko organizacije izbora za organe narodne vlasti u duhu »Septembarskih propisa«. Liste budućih kandidata pripremili su i ustanovili partijski forumi i zainteresovani vojni štabovi.³²⁾ U predizbornoj kampanji bili su angažovani omladinska organizacija i organizacija SKOJ-a. Na Okružnoj konferenciji SKOJ-a za Drvar od 10. oktobra istaknuto je da izbori treba da budu manifestacija svih patriotskih snaga, da u odbore treba da uđu predstavnici svih građanskih partija koji pomažu NOB, da skojevske organizacije pruže punu podršku u predizbornoj kampanji.³³⁾ Izbori su sprovedeni u drugoj polovini decembra u svim oslobođenim mjestima izuzev novooslobođenih sela bosansko-grahovskog sreza. Ukoliko oslobođena teritorija nije bila sigurna od neprijateljskih upada, NOO su bili dosta nestabilni, kao, na primjer, u četiri sela opštine Podić: Bunčevac, Poljice, Crni Vrh i Roze, gdje nisu postojale ni partijske ni druge organizacije na koje bi se NOO mogli osloniti.³⁴⁾

Na teritoriji Podgrmeča rad organa narodnih vlasti bio je još odrađnije uspješan. Za vrijeme kozarske ofanzive i poslije nje, Podgrmeč je bio baza za veliki broj ranjenika i izbjeglica sa Kozare. Tada su bolnice postale male, a hiljade ljudi, žena i djece trebalo je smjestiti i prehraniti. Period od maja do kraja godine bio je ispunjen teškim borbama, pa su organi vlasti bili stalno angažovani u službi fronta. Iz djelovodnog protokola opštinskog NOO u Hašanima vidimo najraznovrsnije oblike te djelatnosti. Blizina bojišta tražila je od NOO i vojno-političkih organa da preduzmu pune mjere bezbjednosti, pa su po ovim selima bile ustanovljene stalne seoske patrole koje su vodile računa da neprijatelj ne ubaci svoje provokatore u pozadinu. Vojnopozadinski organi su redovno posredstvom NOO obavještavali stanovništvo o kretanju neprijatelja.³⁵⁾

²⁹⁾ AVII, K-1968, reg. br. 3/18, str. 1—2.

³⁰⁾ AIRPS, kat. br. 1160, str. 1.

³¹⁾ Isto, kat. br. 964, str. 1.

³²⁾ Isto.

³³⁾ Isto, kat. br. 250, str. 6.

³⁴⁾ Isto, kat. br. 1096, str. 2.

³⁵⁾ Iz djelovodnog protokola Opštinskog NOO u Hašanima se vidi da sa odborom najčešće saobraćaju vojni štabovi tražeći razne usluge ili šalju obavještenja koja se tiču samih organa vlasti. Navodimo nekoliko zahtjeva vojnih organa koji su dolazili u periodu stalnih borbi, oktobra, novembra i decembra 1942. godine. 25. septembra Štab I odreda traži da se pilana stavi u pogon i da radi i danju i noću. 13. oktobra isti Štab traži da se mobiliju sva kola i upute u Sanicu za izvoz kukuruza. 27. oktobra ambulanta I krajiške brigade traži 25 kola za iseljenje bolnice za Ključ, itd. (AVII, 12—1969, reg. br. 1(14-25-39).

Komanda podgrmečkog područja i komande mjesta su, kao i u drvarskom okrugu, bile akciono tijesno povezane sa NOO, naročito tada u situaciji stalnih borbi.³⁶⁾ Ta saradnja naročito je potencirana potrebama snabdijevanja i smještaja jedinica i izbjeglica. Novembarska akcija Narodnooslobodilačke vojske na Bihać pripremana je sa teritorije Podgrmeča. Tada su NOO morali organizovati prehranu i smještaj velikog broja vojnih jedinica. Komanda područja je posredstvom potčinjenih joj komandi mjesta, a ove putem NOO, blagovremeno mobilisala radnu snagu i kolsku zapregu za evakuisanje plijena iz Bihaća. Velike količine žita su smještene u grmečke magazine. I prevoz ranjenika sa bojnog polja u bolnice bio je briga NOO. Kada je u drugoj polovini oktobra neprijatelj preduzeo novu ofanzivu na Kozaru, V. krajiška brigada se prebacila na Podgrmeč a nien smještaj i ishrana bili su briga NOO i vojno-političkih organa.³⁷⁾ Ovakvi uslovi su tražili angažovanje svih sposobnih ljudi pa su odluke najčešće donošene na javnim skupovima sela, u organizaciji i pod rukovodstvom odbornika dotičnog odbora. Na takvim skupovima odbori su podnosili izvještaj o svom radu: seoski skupovi su bili kompetentni i da smjenjuju odbornike koji slabo rade.³⁸⁾

Na teritoriji bihaćkog okruga (srezovi Bihać, Cazin, Velika Kladaša i dijelovi krupskog sreza) počinje veća aktivnost narodnooslobodilačkih snaga prvih dana novembra 1942. god. poslije oslobođenja ovoga kraja. 10. novembra izabran je Gradski NOO za Bihać,³⁹⁾ koji je imao plenarni i izvršni odbor (izvršni odbor su sačinjavali: predsjednik, potpredsjednik, sekretar, blagajnik i dva člana). Rad je bio podijeljen po sektorima: sektor snabdijevanja i zbrinjavanja siromašnih i izbjeglica, sektor za prikupljanje dobrovoljnih priloga u novcu i naturi, sektor za upravljanje

³⁶⁾ 31. oktobra Komanda podgrmečkog područja naređuje Opštinskom NOO u Hašanima da izvrši mobilizaciju svih zaprežnih kola i da budu pripremana. 5. novembra obavještava da prilikom evakuacije svaka opština mora evakuisati i svoje stanovnike i izbjeglice. Problem izbjeglica na Podgrmeču je bio naročito aktuelan. Izbjeglice su većinom bili smješteni po seoskim domaćinstvima ili napuštenim zgradama i imanjima, gdje je bila organizovana i njihova prehrana. Siromašne porodice su na račun prehrane izbjeglica dobijale određeno sljedovanje. Ukoliko bi neko odbijao da hrani izbjeglice, od njega je uzimana za to potrebna količina namirnica. Pri komandi mjesta i nekim NOO su bile organizovane javne kuhinje za prolaznike. Na zajedničkim kazanima su se hranili i slušaoci raznih vojnih i političkih kurseva koji su tada radili na Podgrmeču. (Ish. reg. br. 1/28—39).

³⁷⁾ Isto.

³⁸⁾ Sačuvani zapisnik sa skupštine sela Hašani, održane 3. oktobra 1942. god., pokazuje da su se tu rješavala pitanja koja su u drugim mjestima tretirali i rješavali NOO na svojim užim sjednicama. Prvo su čitane radio vijesti, a onda su se prisutni upoznavali sa unutrašnjopolitičkom situacijom. Na skupštini je odlučeno da sakupljene dobrovoljne priloge koji se čuvaju u selu treba, radi sigurnosti, skloniti u grmečke magazine. Određena je komisija koja će podijeliti imovinu između jednog seljaka i njegovih sinova. Odlučeno je da svakom onom koji neće da drži izbjeglice treba oduzeti jednu količinu hrane potrebne za njihovo izdržavanje. Kritиковani su i odbornici koji su slali mobe domaćinima koji imaju svoju radnu snagu. Na kraju, skupština je kritikovala roditelje koji ometaju svoju djecu da dolaze na sastanke omladinske organizacije. Isto reg. br. 12/37, 38, 39.

³⁹⁾ Okružni komitet KP za Cazin bio je pod OK KP za Karlovac i od njega je primao direktive za rad. Izbor organa vlasti, kao i organizovanje omladinskih i ženskih organizacija po selima, odvijao se pod neposrednim rukovodstvom Sreskog komiteta KPJ za Bihać, koji je u tu svrhu bio formirao posebnu instruktorsku grupu (Enver Redžić: Iz rada Sreskog komiteta KPJ Bihać, Bihaćka republika, str. 459).

magacinima, sektor za rukovođenje stočnim vozilima za potrebe vojske; dio ljudi je bio zadužen za izdavanje propusnica, smještaj i ishranu raznih delegata i za rad kuhinja.⁴⁰⁾ Boravak više centralnih rukovodstava u gradu, stacionirane i vojne jedinice u prolazu, tražile su pojačanu aktivnost ovog odbora. Gradski odbor za Bihać bio je drugi organ vlasti u BiH poslije Foče, koji je morao da rješava kompleksnu problematiku jednog oslobođenog grada. Posebna pažnja je poklanjana raznim socijalnim problemima. Veći dio sirotinje je dobijao pomoć, a jedan dio se hranio u javnim kuhinjama. Preduzete su mjere za održavanje čistoće grada i rješavanje drugih komunalnih problema.

Već prvih dana novembra, u svim mjestima oslobođene teritorije izabrani su NOO. Granične predjele prema Hrvatskoj oslobodile su 2, 4. i 8. hrvatska brigada, pod čijim je neposrednim rukovodstvom uspostavljena narodna vlast u Cazinskoj krajini.⁴¹⁾ U Muslimanskoj Gati je izabran NOO na zboru od 250 ljudi, na kome su govorili predstavnici AFŽ-a, omladine, kotarskog komiteta i gradskog NOO za Bihać.⁴²⁾ Ovakvi zborovi su propagandno-politički pripremali mase ovog kraja u kome su ustaška vlast i šovinističke parole ostavile duboke tragove. Zato su se ljudi nerado primali odborničkih funkcija iz straha od mogućih ustaških represalija.⁴³⁾

Prvih dana poslije oslobođenja ove teritorije većina NOO bila je angažovana na organizaciji prebacivanja plijena iz oslobođenih mjesta zbog mogućnosti neprijateljske protivofanzive. Plijen je bio ogroman; uglavnom bile su ratne konfiskacije. Komanda bihaćko-cazinskog područja 12. decembra žali se štabu I. korpusa da su jedinice prilikom oslobađanja gradova odnijele sve vrednosti, te traži 500.000 dinara da bi se žegarski logor osposobio za bolnicu od 1.000 kreveta i organizovao dom za smještaj 400 do 500 siročadi.⁴⁴⁾ Ishranu ovog ljudstva vojnopozadinski organi su obezbjeđivali posredstvom NOO. U samom gradu bile su organizovane 4 javne kuhinje sa kapacitetom od 632 obroka dnevno. Organi vlasti u bihaćkom okrugu bili su okupirani i brigom oko smještaja i ishrane velikog broja srpskih porodica koje su se vratile iz izbjeglištva bježeći od ustaškog terora.⁴⁵⁾

Tako su za mjesec dana slobode, do Prvog zasjedanja AVNOJ-a, NOO u Bihaću i njegovom oslobođenom okrugu preduzeli široke praktične i propagandno-političke mjere koje su doprinijele da se zasjedanje AVNOJ-a održi u stabilnim prilikama.

U ovom periodu na teritoriji Kozare odvijao se po mnogo čemu specifičan proces. Poslije ljetnje ofanzive gotovo čitavo područje je ostalo pusto. Bilo je hiljade ubijenih, desetina hiljada otjeranih u logore. Dubički srez i neka mjesta novskog sreza ostali su bez stanovništva. U prvoj polovini avgusta vraća se Prvi bataljon, pa su preostali ljudi mogli da pristupe obradi zemlje u zajednici sa nekim seoskim NOO koji su

⁴⁰⁾ Redžić Enver, *Izbor i rad prvog Gradskog NOO u Bihaću, Bihaćka republika*, str. 467.

⁴¹⁾ Istorijski arhiv Karlovac, film br. 593.

⁴²⁾ MRS, inv. br. 41745, str. 1.

⁴³⁾ AIRPS — kat. br. 975, str. 1.

⁴⁴⁾ Isto, kat. br. 1089.

⁴⁵⁾ MRS, inv. br. 41794, str. 1.

u septembru mjesecu obnovljeni.⁴⁶⁾ Tada su bili formirani i inicijativni sreski NOO i okružni NOO za Kozaru. Na okružnoj konferenciji KP, održanoj u to vrijeme, analiziran je rad u periodu neposredno poslije ofanzive i istaknuto da su NOO vršili funkcije i vojnopozadinskih organa, ali je konstatovana i njihova nedovoljna aktivnost, čvrstina, samoinicijativnost i odgovornost. Organi vlasti, kako je istaknuto, bili su formirani samo u oslobođenim krajevima, dok je čitav gradiški srez sa Lijeve Poljem ostao van njihovog uticaja.⁴⁷⁾

U Prijedoru, najvećem gradu na kozarskom području, poslije njegovog napuštanja od strane narodnooslobodilačkih snaga (juna 1942. godine), rad aktivista NOP-a nije prestajao. Do polovine septembra, ilegalni rad uglavnom se samoinicijativno odvijao. Polovinom septembra formiran je odbor koji je radio u formi trojki na okupljanju prijatelja NOP-a i prikupljanju priloga za povratak simpatizera iz Slavonije otjeranih za vrijeme ofanzive. Odbor je bio ustanovio veze sa Podgrmečom i Kozarom. Njegov rad je prestao tek u početku 1943. godine.⁴⁸⁾

2. Rad organa narodne vlasti u Hercegovini i istočnoj Bosni u ilegalnim uslovima

Odlazak Vrhovnog štaba i grupe proleterskih brigada, juna 1942. godine, sa prostora istočne Bosne, Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka u zapadnu Bosnu doveo je do korjenite promjene političkih uslova u napuštenim krajevima. Preostale manje partizanske jedinice nisu bile u stanju da se suprotstave jakim okupatorskim i četničkim snagama; moguće je bilo voditi samo taktičke gerilske akcije. S druge strane, u takvim uslovima nije bilo moguće stvarati niti održavati stabilne slobodne teritorije u kojima bi normalno funkcionisali revolucionarno-demokratski organi. Izuzetak čine neki regioni istočne Bosne, gdje su djelovale preostale partizanske jedinice.

U Hercegovini je, manje-više, ovakvo stanje trajalo sve do juna 1943. godine, odnosno do dolaska X hercegovačke brigade sa bitke na Sutjesci. Od proljeća 1942. godine do juna 1943. godine bili su vrlo teški uslovi. Poslije odlaska narodnooslobodilačkih snaga, na teritoriji istočne Hercegovine je uspostavljena četnička uprava, a u zapadnoj Hercegovini ustaška vlast je nesmetano nastavila da funkcioniše. I jedna i druga vlast su bile instrumenti okupatora. Zahvaljujući mnogim greškama partijskog rukovodstva u Hercegovini, koje su počinjene u proljeće 1942. godine, četnička propaganda je ovladala dijelom masa, a drugi — narodnooslobodilački orijentisani dio, bio je izložen raznovrsnim represalijama. U takvim uslovima svaki organizovani rad bio je onemogućen.

Najširu ilegalnu aktivnost u ovo vrijeme obavljale su organizacije KP pod rukovodstvom Oblasnog komiteta za Hercegovinu.⁴⁹⁾ Jedina na-

⁴⁶⁾ AIRPS, inv. br. 9881, str. 3.

⁴⁷⁾ Isto, inv. br. 8787, str. 2.

⁴⁸⁾ Isto, inv. br. 9789, str. 59.

⁴⁹⁾ Krajem 1942. godine partijske organizacije radile su u gradu Mostaru, Čapljini i Stocu i selima Pečlati kod Stoca, Prebilovcima, Tasovčićima kod Čapljine, Vlahovićima kod Stoca, Bijači kod Ljubuškog, Trebinjskoj Šumi, Trebinjskim Brdima, Ljubomiru i okolini Bileće. (Mlađan Knežević-Traktor: *Oblasni komitet KPJ za Hercegovinu (jun, 1942. jul 1943), Hercegovina u NOB, Vojno delo*, 1961, str. 393—398).

rodnooslobodilačka jedinica bio je bataljon »Sloboda«, koji je djelovao krajem 1942. i početkom 1943. godine, ali ni on nije mogao da obezbijedi stabilne uslove rada na širem području. U ovo vrijeme i organi narodne vlasti obustavljaju svaki organizovan rad. Većina njih prestaje da djeluje, a samo mali dio nastavlja aktivnost u ilegalnim uslovima.⁵⁰⁾

U nevesinjskom srezu neki odbornici su počeli primjenjivati taktiku strogo konspirativnih sastanaka noću — na skrovitim mjestima na kojima su rješavana ova pitanja — izdržavanje ilegalaca, prikupljanje oružja i municije itd.⁵¹⁾ U srezu gatačkom ilegalno su radila dva NOO, u Dulićima i Izgorima,⁵²⁾ a u konjičkom i drugim srezovima neki odbornici su nastavili ilegalan rad.⁵³⁾ Polovinom juna 1942. godine u selu Draževu održan je sastanak članova Sreskog komiteta iz Popova Polja na kome je zaključeno da se aktivisti NOP-a infiltriraju u četničke organe vlasti i vojne jedinice da bi ometali progone partizanskih porodica. Početkom 1943. godine gotovo u svim popovopoljskim selima postojale su straže koje su pratile kretanje ustaša, četnika i Italijana. Takvo stanje trajalo je do februara 1943. g. kada su četnici napali Popovo Polje, pa su narodnooslobodilačke snage morale napustiti ovaj kraj.⁵⁴⁾

Ovaj vremenski period u istočnoj Bosni obiluje specifičnostima i donekle je različit od onog u Hercegovini. U vremenu od februara do maja 1942. godine, potpomognuti od strane Nijemaca, četnici iz istočne Bosne su uspjeli razbiti sve narodnooslobodilačke odrede kao jedinstvene formacije, izuzev Birčanskog. Od razbijenih ili razbacanih grupa i jedinica odreda na Jahorini, Romaniji, Javoru, Ozrenu, Majevici i Semberiji, po naređenju Vrhovnog štaba, formirana je grupa udarnih bataljona koja se krajem maja prebacila u zenički kraj, a odatle preko planine Konjuha na Birč, gdje je izvršena reorganizacija i izabran štab grupe. Svaki bataljon je imao komoru. U početku se prehrana boraca pripremala po selima, raspodjelom po domaćinstvima. Plijen je obično išao za potrebe bolnice. Kasnije je Birčanski odred na svom teritoriju formirao nekoliko seoskih NOO, među njima u Kaštelu, Bijelom Polju i Matijevićima, koji su zbog stalnih neprijateljskih upada često prelazili u ilegalnost. Kada je 2. avgusta 1942. godine u Šekovićima formirana VI-ta istočnobosanska brigada, na masovnoj svečanosti su prisustvovali i predstavnici narodne vlasti. Krajem 1942. godine na teritoriji Birča, za srezove Vlasenicu, Kladanj, Zvornik i Srebrenicu, imenovan je Okružni NOO sa sjedištem u Šekovićima. On je u početku imao 9, kasnije 13 članova.⁵⁵⁾

⁵⁰⁾ Izvještaj Uglješe Danilovića Obl. komitetu za Hercegovinu od 10. 11. 1943, IRP, Beograd, str. sign. 522 (XI 3—4/43), n. s. 269.

⁵¹⁾ Arhiv Hercegovine, Mostar, fond HONO, sekr. 550/46, str. 2.

⁵²⁾ MRS MG br. 11696/52, str. 1.

⁵³⁾ Arhiv Hercegovine, Mostar, fond HONO, sekr. 550/46, str. 2.

⁵⁴⁾ Aktivisti Dušan Perović, predsjednik četničkog opštinskog odbora, i Mijo Šarić, član sreskog odbora, otvoreno su ometali rad odbora, zbog čega četnici početkom 1943. godine nisu priznavali njegov rad, ali ga iz političkih razloga nisu mogli raspustiti; oni su ga jednostavno zaobilazili i njegove funkcije prenosili na vojne štabove.

Slavić Božo: *Popovo Polje — žarište borbi u uslovima ilegalnosti, Hercegovina u NOB*, str. 426—434.

⁵⁵⁾ Za predsjednika je izabran Matija Knežević, a za sekretara Nikola Bilić. Kada je oslobođena Vlasenica, sjedište odbora je preneseno u nju, a onda u Zvornik. AIRPS, MG, inv. br. 9771, str. 7.

Poslije prebacivanja VI istočnobosanske brigade na Majevicu, septembra 1942. godine, brigada je na svom putu aktivirala u mnogim mjestima stare NOO, kao u Čeliću,⁵⁶⁾ Modranu⁵⁷⁾ i Zabrđu.⁵⁸⁾ Odatle se brigada, poslije nekoliko dana manevrisanja, 5/6 oktobra prebacila preko Save u Srijem. Pri prebacivanju brigade vidnu ulogu igrali su postojeći opštinski odbori u Brocu i seoski u Gornjem i Donjem Brocu i Velikim Selima, koji su bili mobilisali od seljaka 17 čamaca za tu svrhu. U Srijemu je pitanje ishrane brigade bilo dobro riješeno, zahvaljujući uspješnom radu tamošnjih organa narodne vlasti. Brigada se zajedno sa Srijemskim odredom 2/3 novembra 1942. godine ponovo vratila u istočnu Bosnu, da bi poslije velike pobjede nad četnicima na Maleševcima još više aktivizirala NOP na Majevisi. Obnovljen je Majevički partizanski odred, a uskoro je najveći dio Majevice bio očišćen od četnika i u svim oslobođenim mjestima obnovljeni su organi narodne vlasti. NOO preduzimaju brigu oko prehrane jedinica i ranjenika koji su bili smješteni u Crnjelovu, Trnovi i Račevcu.⁵⁹⁾

I u Hercegovini i u istočnoj Bosni ova ilegalna aktivnost odvija se bez stalne veze sa centrom pokreta. Ali, osnovni pravci u izgradnji narodne vlasti ostali su iz vremena ustanka. Trebalo ih je samo prilagoditi uslovima koji su ograničavali svaku širu aktivnost. Malobrojni NOO slijede preostale partizanske jedinice teritorijalnog karaktera. Bio je to kratki zastoje, udar smanjenih mogućnosti da se radi, ali ne i da se želi. Smisao života novog napuštao je stare ustaničke, regionalne motive, i dobijao svoj izraz u smislu vjere u konačno oslobođenje, u pobjedu opšteg.

Razvitak narodne vlasti u BiH u drugoj polovini 1942. godine odvija se u uslovima intenzivnog organizaciono-političkog učvršćenja narodnooslobodilačkog pokreta. Nove brigade, divizije i korpusi; »Septembarski propisi«, novi organi vlasti i vojnopozadinski organi, sastavni su dio tog jedinstvenog procesa. Istina, u ovo vrijeme on je samo na oslobođenoj teritoriji zapadne Bosne dobio svoju blagovremenu potvrdu. U istočnoj Bosni i Hercegovini teške društveno-političke prilike onemogućile su svaku šire organizovanu aktivnost za izvjesno vrijeme. Ali nova organizaciono-politička rješenja, u prvom redu »Septembarski propisi«, vrlo brzo su prešli granice Bosanske krajine.

THE ORGANS OF NATIONAL GOVERNMENT IN BOSNIA-HERCEGOVINA JUST BEFORE THE FIRST SITTING OF AVNOJ

Summary

This article comprises the work of the organs of National government in the period from September 1942 up to the First Session of AVNOJ in November of the same year. The author states that this was a period of quick organisational and political strengthening of the National Liberation Movement as a whole. The New Brigade and Corpi, the widening of the

⁵⁶⁾ Muzej istočne Bosne, Tuzla, MG, dok. br. 387, str. 1.

⁵⁷⁾ Isto, dok. br. 391, str. 1.

⁵⁸⁾ Isto, dok. br. 388, str. 1.

⁵⁹⁾ Petovar Rudi, VI proleterska istočnobosanska brigada, V.I.I. NA, 1951, str. 103.

net-work of socio-political organisations, the »September Regulations« of the High Command and Finally the First Session of AVNOJ were all composite parts of this process.

An important place in this work is given to the September Regulations, which, according to the author, meant a more precise definition of organisational bodies and activities of the the system of the National Liberation Council which had already been formed and the military organs at the rear of the »Foca Regulations.«

Special attention is devoted to the influence of the Regulations on the further development and activity of the organs of the National government and their work on the liberated territory of East Bosnia is followed with this in mind. The author shows that it took place far more widely and systematically than hitherto. At the same time a crisis in the National Liberation movement came about in Eastern Bosnia and Hercegovina, which lasted from the summer of 1942 (i. e. from the exit of the Proleterian Brigade with the High Command at its head into Western Bosnia), until the summer of 1943, when the Brigade returned to this region. During this time the organs of the National government almost cease to work or its activities take place under illegal conditions.

Delatnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji devedesetih godina XIX veka

Mladen Vukomanović

Provodeći poslednju deceniju života u Srbiji (1888—1899), Pelagić je ovde razvio višestruku delatnost, kao borac za nacionalno oslobodjenje svih naših naroda, a još više kao beskompromisni borac za pobedu socijalizma. U ovom, najplodnijem periodu svoga stvaralaštva Pelagić doista izrasta u revolucionarnog vođu proletarizovanih i potlačenih masa. Njegov je nenadmašan doprinos, pre svega, na širenju socijalističkih ideja, posredstvom mnogobrojnih knjiga i brošura, novinskih članaka, javnih govora, neposrednog angažovanja i na druge načine.¹⁾ Pelagić je doista bio u pravu što je poseban značaj pridavao ovom vidu aktivnosti, s obzirom na tadašnje društveno-ekonomske prilike, a pre svega s obzirom na činjenicu da se radnička klasa u Srbiji tek u tom periodu formirala kao »klasa po sebi«. Zbog toga je prvenstveno trebalo delovati na podizanju klasne svesti radnika, na čemu su socijalisti, kao subjektivni faktor, postigli značajne rezultate.

No, bez obzira na prevashodni značaj Pelagića kao propagatora socijalističkih ideja, veoma je značajan i njegov praktični rad na organizovanju radnika, pri čemu su došle do izražaja njegove agitatorske i organizatorske sposobnosti.

U dosadašnjoj, dosta bogatoj, literaturi o Pelagiću malo je posvećeno pažnje ovom vidu njegove aktivnosti. Istina, na značaj praktičnog Pelagićevog rada na organizovanju radničke klase prvi je ukazao Risto Besarović još 1951. godine u svojoj knjizi **Vaso Pelagić**, ilustrujući to samo izvesnim podacima. Međutim, najnovija istraživanja i podaci do kojih smo došli ukazuju na znatno veći Pelagićev doprinos i na ovom polju njegove aktivnosti.

U ovom kratkom saopštenju iznećemo samo najvažnije podatke iz kojih se vidi doprinos Vase Pelagića organizovanju i borbi radničke kla-

¹⁾ Samo za života Vase Pelagića njegovi objavljeni radovi štampani su u 250.000 primeraka.

se u Srbiji u ovom periodu. Da bismo shvatili njegov praktičan rad, nepohodno je da ukažemo na njegove teoretske postavke o ovom pitanju.

Delujući blizu tri decenije kao aktivni socijalistički agitator, Pelagić je, uporedo sa stvaranjem povoljnijih objektivnih unutrašnjih i opšte-svetskih uslova za razvoj socijalističke misli, sve više idejno sazrevao, oslobađao se zabluda i zauzimao pravilnije stavove o određenim aktuelnim pitanjima, što je naročito došlo do izražaja u poslednjoj deceniji njegovoj stvaralaštva, kada izrasta u istaknutog socijalističkog ideologa.

Pelagić je, pre svega, podvrgao opštoj kritici postojeće društveno-ekonomske odnose i kapitalizam uopšte, dokazujući nužnost i mogućnost razvitka socijalističkog pokreta i u Srbiji. On revolucionarno skreće pažnju javnosti da kapital nije ništa drugo, nego »isceđeni deo truda, ili bolje reći isceđeni deo soka iz krvi, mesa — mišića i mozga svega radnog naroda«, i da ne može biti mira dok kapitalom ne budu raspolagali oni koji ga stvaraju.^{1a)} Shodno tome, on još revolucionarnije zaključuje i skreće pažnju javnosti da je već vreme »da se ukine današnji monarhijsko-dinastički i birokratsko-buržoaski sistem društvenog uređenja«. ²⁾ Konstatujući da je kapitalizam i u Srbiji doveo do formiranja »dva protivnička tabora — tabor ugnjetača i tabor ugnjetenih«, ukazujući na prave uzroke teškog položaja eksploatisanih masa, Pelagić ističe da je nužno radni narod osloboditi svake eksploatacije i da »taj uzvišeni i srećnosni zadatak« može da se postigne samo »sa naučnim i praktičnim socijalizmom, pa bilo to mirnim ili revolucionarnim putem«. ³⁾

Mada se devedesetih godina XIX veka u određenim pitanjima približava naučno-socijalističkom pogledu na svet, Pelagić ni tada ne uspeva da se do kraja oslobodi ostalih socijalističkih pravaca. Ali, rezultati njegovog teoretskog i praktičnog rada u periodu od 1888. do 1895. godine predstavljaju značajnu novinu i osnov za prerastanje socijalističkog i radničkog pokreta u višu fazu razvoja. Suprotstavljajući se idejama sitnoburžoaskog socijalizma, ističući potrebu emancipacije socijalista od radikala, on propagira i radi na osnivanju novih organizacija, odnosno socijalističke stranke, nedvosmisleno ističući da je cilj celog pokreta preuzimanje vlasti i izgradnja socijalizma. Iako poseban značaj pridaje radnicima, pomaže ih i bori se za njihove interese, Pelagić smatra da društveni preobražaj, u uslovima tadašnje Srbije, mora da izvrši ceo radni narod. Zbog toga se zalaže za ostvarenje saveza radnika, zanatlija i seljaka, za osnivanje njihovih mešovitih društava koja bi bila osnov za osnivanje socijalističke partije. Dokazujući nužnost udruživanja na takvoj osnovi, on najpre ukazuje na značaj i skrivenu snagu radnika — pod tim pojmom on podrazumeva najamne radnike, zanatlije i seljake — za društvo uopšte i na njihov težak položaj. Pošto eksploatatori ne preduzimaju ništa za poboljšanje njihovog položaja, to, prema Pelagiću, »radnici treba da poznaju svu moć svog radničkog veličanstva i da svi sloški upotrebe svu silu toga veličanstva za ostvarenje potpune političke ravnopravnosti i ekonomske jednakosti«. Pelagić dalje nedvosmisleno ističe da oslobođenje radnika mora biti njihovo delo i da do slobode može doći

^{1a)} *Zanatlijski savez*, Beograd, 15. XI 1894.

²⁾ V. Pelagić, *Izabrani spisi*, III, Sarajevo, 1955, 72, 120.

³⁾ Isto, 156.

»radnički svijet samo onda kada se dogovori, kad se osvijesti, kad se sloški udruže i zemljoradnički i zanatlijski i industrijski radnici, u razna društva i zadrugarstvo; kad oni u dogovoru i zajednici nadničarskog i slugarskog naroda junački izdrže nužnu borbu za dobijanje svojih političkih i privrednih prava.«⁴⁾

Kao što vidimo, Pelagić se zalagao da socijalisti oko sebe okupe široki front radnog naroda i da se na toj platformi organizuje socijalistička partija u Srbiji. Međutim, organizacije koje su osnovane sa ovim ciljem do 1895. godine dosta brzo pokazale su svoje slabosti. Različiti interesi zanatlijskih radnika i sitnoburžoasko orijentisanih zanatlija doveli su do otvorenih sukoba i razmimoilaženja, pa su radnici, uz pomoć mlađih socijalista od 1896. godine prešli na osnivanje potpuno samostalnih klasno-borbenih organizacija. I u takvim, dosta izmenjenim usloviima, kada njegovi učenici propagiraju savremenu formu organizovanja radničke klase, Pelagić ostaje dosledan svojim već ranije iznetim pogledima. U jednom od poslednjih članaka iz aprila 1898. godine on poziva da se probudi i na posao krene »uspavani i bunovni lav« — radni narod. Poziva seljake, zanatlije i radnike da se organizuju i formiraju »sveti savez radnog naroda«, čvrsto verujući u pobjedu socijalizma.⁵⁾

Bez obzira na određene slabosti, Pelagić doista unosi značajne novine u organizovanju radničke klase u Srbiji. Ukazujući na značaj radnika kao revolucionarnog faktora u društvu, on se zalagao da sve organizacije imaju isključivo socijalistički karakter i da teže korenitom društveno-ekonomskom preobražaju. Time je u znatnoj meri organizovanje radnika bilo rasterećeno ideja sitnoburžoaskog socijalizma.

Pod Pelagićevim uticajem, u Srbiji se od 1890—1895. godine osnivaju socijalističke radničke i zanatlijsko-radničke organizacije, kao i pojedine organizacije na selu, što predstavlja nov kvalitet u organizovanju radničke klase, odnosno prelaznu fazu ka formiranju samostalnog modernog radničkog pokreta. Odmah po povratku u Srbiju 1888. godine, Pelagić se uključuje u rad postojeće zanatlijsko-radničke organizacije Zanatlijskog udruženja i saraduje u njegovom organu **Srpskom zanatliji**. Shodno svojim teoretskim stavovima, Pelagić čini pokušaje da u Udruženju ojača uticaj radnika i da ga pretvori u socijalističku stranku. Po svoj prilici pod njegovim uticajem glavni odbor Zanatlijskog udruženja prihvata predlog o njegovom pretvaranju u »političko-ekonomsku stranku. U tom smislu odbor je početkom februara 1889. godine uputio cirkular mesnim odborima po unutrašnjosti tražeći od njih saglasnost o pretvaranju Udruženja u »političko-privredno ili političko-ekonomno udruženje«. Pošto je odgovor iz unutrašnjosti bio uglavnom negativan, to ova ideja nije mogla da se provede u delo, mada je bila podržana od jednog dela beogradskih radnika koji su bili pod Pelagićevim uticajem.⁶⁾

Momentalni neuspesi i otpori svih vrsta nisu obeshrabrili Pelagića. Naprotiv, on uspeva da oko Zanatlijskog udruženja okupi veći broj socijalista čiji uticaj postaje sve jači. To je već došlo do izražaja na drugoj skupštini Udruženja, održanoj u Kragujevcu avgusta 1889. godine,

⁴⁾ Isto.

⁵⁾ V. Pelagić, *Pravo na ugodan život i rad, Majski spis za 1898*, Beograd, 1898, 41.

⁶⁾ Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Zbirka D. Jankovića; *Radnički glasnik*, Zagreb, 30. III 1889.

u čijem radu je uzeo učešća i Vasa Pelagić sa grupom socijalista. Tom prilikom Pelagić sa pristalicama zahtevao je da se izmene pravila Udruženja i da se ono organizuje na principima samouprave i decentralizma kako bi lokalne organizacije imale veću slobodu u svom radu. Koliko je bio jak uticaj Pelagićeve grupe, vidi se iz činjenice što je za njihov predlog glasalo 60 od ukupno 122 prisutna delegata, i što su svi oni, posle minimalnog poraza, demonstrativno napustili Skupštinu, odbivši dalji rad u njoj. Ovakav njihov stav uticao je na Skupštinu da nađe kompromisno rešenje i da u tom smislu izvrši izmene pravila Udruženja.⁷⁾

Pod uticajem Pelagićeve socijalističke grupe, Zanatlijsko udruženje poprima sve više karakter radničko-zanatlijske organizacije, a ideja o njegovom pretvaranju u socijalističku stranku stiže sve veći broj pristalica. Tako se na Skupštini udruženja u Vranju, avgusta 1892. godine, na kojoj je prisustvovao i Pelagić, izdvaja grupa socijalistički orijentisanih delegata. Oni 2. avgusta 1892. drže poseban sastanak na kome donose rezoluciju o osnivanju socijalističke stranke u Srbiji.⁸⁾ Mada se stranka, zbog nastalih političkih promena i drugih uzroka, nije održala, i sam pokušaj njenog osnivanja govori o povećanoj aktivnosti socijalističke grupe čiji je vođa i ideolog bio Vasa Pelagić.

Pelagićev ugled u narodu naglo je rastao, a broj njegovih pristalica neprestano se povećavao. U njegovim idejama i predlozima proletarizovane mase videle su pravi izlaz iz postojećeg teškog položaja, pa su njegove knjige dospevale i u najzabačenije krajeve zemlje. Dok su narodne mase u Pelagiću gledale svoga iskrenog prijatelja i vođu, što je doista i bio, buržoazija i vladajući režim shvatili su kolika im opasnost preti od njega i njegovog pokreta. Zato ga nisu ostavljali na miru. Da bi ga kompromitovali, organizuju javno spaljivanje njegove knjige **Narodna prava ili naše neodložne potrebe** u Beogradu 8. marta 1890. godine. Da bi onemogućili njegovu aktivnost, izvode ga pred sud i osuđuju na kaznu zatvora, a potom »presudom kvarta Terazijskog od 7. avgusta 1890. godine«, pored izdržane kazne, osuđen je »i na progonstvo u Bugarsku kao strani podanik«.⁹⁾

Spaljivanje Pelagićevih knjiga, njegovo hapšenje i progonstvo izazvalo je buru protesta u narodu. Iz svih krajeva Srbije, sa mnogih zbornica, upućena su Pelagiću pisma u kojima mu radni narod odaje zahvalnost i pruža podršku, dok su organima vlasti upućeni oštri protesti zbog stava prema Pelagiću. Ova pisma i protesti, od kojih je dobar deo sačuvan, najbolje svedoče o ogromnoj popularnosti Vase Pelagića u najširim slojevima naroda. Tako u izjavi, koju je svojeručno potpisalo 59 beogradskih radnika, odaje se priznanje Pelagiću zbog njegovih dela, zauzimanja za radnike, i na kraju kaže: »Mi dole potpisani beogradski radnici izjavljujemo vam našu najveću zahvalnost na takvom vašem prijateljskom i uopšte čovečanskom radu i želimo da nam dugo poživite i svoj književni rad u istome pravcu produžite«.¹⁰⁾

⁷⁾ Arhiv Srbije, Ministarstvo narodne privrede, P. f. VII, 107, 1892; Arhiv Instituta za istoriju radničkog pokreta Srbije, Zbirka D. Jankovića.

⁸⁾ D. Lapčević, *Zulumčarstvo*, Beograd, 1893, 41.

⁹⁾ Arhiv Srbije, Ministarstvo unutrašnjih dela, P. f. 23, br. 48, 1890.

¹⁰⁾ Originalna pisma i protesti nalaze se u Univerzitetској biblioteci »Svetozar Marković« u Beogradu, Zbirka Vase Pelagića; a manji deo objavio je Risto Besarović u knjizi Vaso Pelagić, Sarajevo, 1951, 134—135.

Nikakve mere režima nisu mogle kompromitovati Pelagića u očima masa niti onemogućiti njegov uticaj među njima. Naprotiv, njegova popularnost i uticaj stalno su rasli. Kao odgovor na Pelagićevo kažnjavanje i progonstvo, stanovništvo rudničkog kraja kandidovalo ga je za narodnog poslanika avgusta 1890. godine, a istu želju izrazili su i stanovnici Bajine Bašte.¹¹⁾ Pod pritiskom javnom mnjenja i protesta iz naroda, Narodna skupština Srbije rešila je da se Pelagiću odobri ponovni povratak u Srbiju početkom 1891. godine.¹²⁾

Povratak Vase Pelagića u Srbiju, posle kraćeg progonstva, obeležen je njegovom povećanom aktivnošću i maksimalnom angažovanošću na širenju socijalističkih ideja i osnivanju socijalističkih organizacija. Shodno svojim teoretskim postavkama, Pelagić sa sedam istomišljenika sastavlja pravila Radničkog društva u Arilju, 25. marta 1892. godine.¹³⁾ Cilj društva bio je »da radi na imovnom unapređenju i svestranom razvitku svome i ostalih radnika«. Članovi su mu mogli biti »zemljoradnici, zanatlije i drugi korisni radnici«. Kao prvi, najvažniji, zadatak društva bilo je prikupljanje materijalnih sredstava za nabavku štamparije i izdavanje novina i knjiga »za pouku i potrebu privrednika«. Mada ovo društvo nikada nije bilo oživotvoreno, u prvom redu zbog reakcionarnog režima namesništva, veoma je karakteristična Pelagićeva namera da posredstvom ovakve forme organizovanja proširi uticaj u narodu i pokrene nov list. Sledećih godina Pelagić i njegove pristalice u tome su bili još uporniji, pa i uspesi nisu izostali. Tako pokušaj osnivanja navedenog društva u Arilju predstavlja početak praktičnog Pelagićevog rada na osnivanju mešovitih socijalističkih društava, zemljoradnika, zanatlija i najamnih radnika.

Uporedo sa ovim Pelagić je, kao što smo videli, vodio neprestanu borbu za pobjedu njegove struje unutar Zanatlijskog udruženja. Pošto je glavni odbor Udruženja podržao politiku liberalne vlade, to su se zanatlije i radnici, radikalno i socijalistički orijentisani, iz njega izdvojili i na zboru u Beogradu, septembra 1892. godine, doneli odluku o osnivanju Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza. U novoj organizaciji Pelagić i ostali socijalisti razvijaju svestranu aktivnost, dok je vremenom nisu potpuno preuzeli u svoje ruke.¹⁴⁾

Sve aktivniji Pelagićev rad na širenju socijalističkih ideja, praktična organizaciona delatnost, povećanje njegovog uticaja i jačanje njegovog pokreta, izazvalo je zabrinutost vladajućeg reakcionarnog režima, kraljevih namesnika i liberalne stranke, a naročito crkvenih krugova. Pošto se zabrane i spaljivanja njegovih knjiga, hapšenja i progonstva, nisu pokazala dovoljno efikasnim, to je režim pribegao novom sredstvu. Pelagić je proglašen duševnim bolesnikom i 12. marta 1893. godine nasilno strpan u beogradsku duševnu bolnicu. Akteri ovog zločina računali

¹¹⁾ Risto Besarović, *Vaso Pelagić*, Sarajevo 1951, 136.

¹²⁾ Naročito oštar protest uputili su Narodnoj skupštini Srbije stanovnici sreza moravičkog u užičkom okrugu. Delimičan tekst protesta donet je u knjizi Rista Besarovića, *Vaso Pelagić*, 136—137.

¹³⁾ Osim Pelagića, pravila su, od istaknutijih ličnosti, potpisali tadašnji socijalisti Dragiša Lapčević i Miljko Savić. Pravila su objavljena u *Zanatlijskom savezu* 31. X 1893.

¹⁴⁾ Opširnije o ovom vidi M. Vukomanović, *Radničke organizacije u Srbiji do 1903. godine, Tokovi revolucije*, 1, Beograd, 1967, 66.

su da će ga na taj način ukloniti iz javnog i političkog života, ali, desilo se, u stvari, suprotno. Pelagićeva popularnost još je više porasla, a protesti protiv ove mere režima čuli su se na svim stranama.¹⁵⁾ Kada je 1. aprila 1893. godine mladi kralj Aleksandar Obrenović preuzeo vlast, što je dovelo do pada namesništva i liberalne vlade, pred beogradskom duševnom bolnicom sakupilo se preko 3.000 Pelagićevih pristalica. Oduševljena masa je nasilno upala u prostorije bolnice i povikima »živeo« digla Pelagića na ruke i demonstrativno odnela do njegovog stana. Ovakvo oslobođenje iz bolnice bila je najveća nagrada i priznanje koje je Pelagić mogao dobiti za svoj trud.¹⁶⁾

U nešto povoljnijim političkim prilikama, do kojih je došlo posle aprilskih promena 1893. godine, socijalisti, na čelu sa Pelagićem, još aktivnije deluju. Njihov praktičan rad bio je prvenstveno usmeren na preuzimanje Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza u svoje ruke, na osnivanje novih organizacija, a potom na osnivanje socijalističke stranke, shodno programu koji je Pelagić objavio početkom februara 1893. godine.¹⁷⁾

Pod uticajem Pelagića i njegovih pristalica, Srpski zanatlijsko-radnički savez proširio je svoju delatnost i na selo, pa su njegovi članovi mogli postati i zemljoradnici. Ovo je konačno sankcionisano na prvoj skupštini saveza održanoj 25. i 26. jula 1893. godine u Beogradu. Skupština je protekla u znaku borbe socijalista i radikala. Mada su radikali uspeli da onemoguće Pelagićev izbor za delegata na ovu skupštinu, on je na njoj učestvovao kao posmatrač, i po završetku njenog rada održao kraći pozdravni govor. Uprkos tome, Pelagićeve pristalice uspele su izdejtstvovati da Skupština pošalje pozdravni telegram kongresu Druge internacionale, da se pravila Saveza dopune na taj način što će se za članove ubuduće primati zemljoradnici i što će Savez ubuduće slati »izaslanike na međunarodne radničke kongrese«.¹⁸⁾

Socijalisti sve više preuzimaju Srpski zanatlijsko-radnički savez u svoje ruke, kao i njegov organ **Zanatlijski savez**. Zbog ovog, pomalo i nepredviđenog, uspeha Pelagić decembra 1893. godine odustaje od ranijih namera da pokrene svoj list **Preporod**, mesečni časopis **Zadrugar** i godišnji kalendar **Zadrugar**.¹⁹⁾

Mesto toga, on se od početka 1894. godine stavlja na čelo redakcijskog odbora **Zanatlijskog saveza** i sa pristalicama potpuno ga preuzima u svoje ruke, dajući mu obeležje čisto socijalističkog lista.

Pelagić je uzimao i direktnog učešća u osnivanju pojedinih novih društava koja su delovala u okviru Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza. O tom vidu njegove aktivnosti navodimo nekoliko podataka zabeleženih u tadašnjoj štampi.

Dvadesetog juna 1893. godine Pelagić se našao u Mladenovcu na osnivačkom zboru Zadruga kosmajskih zanatlija i zemljoradnika. Njegov dolazak oduševljeno je pozdravilo iskupljeno stanovništvo, pa je iza-

¹⁵⁾ Naročito je u tom pogledu karakteristično pisanje *Zanatlijskog saveza* od 14. i 18. III 1893.

¹⁶⁾ Mitar Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, Sarajevo, 1969, 171, 178, 181.

¹⁷⁾ *Zanatlijski savez*, 4. II 1893. U 71. tački ovog programa Pelagić iznosi predloge za »Spas Srbije i njenog naroda«, na kraju ističući potrebu osnivanja »privredne partije«.

¹⁸⁾ *Zanatlijski savez*, 19. VIII i 21. XI 1893.

¹⁹⁾ *Zanatlijski savez*, 5. XII 1893.

bran za predsedavajućeg na ovom zboru. Pelagićevo kraće izlaganje ubedljivo je delovalo na prisutne, te je jednoglasno doneta odluka da se zadruga osnuje. Pravila su uskoro bila sastavljena, i zadruga je tokom avgusta počela redovan rad.²⁰⁾

Ubrzo potom, 20. avgusta 1893. godine, Pelagić odlazi u Šabac u cilju organizovanja tamošnjih radnika i zanatlija. Tom prilikom njegove pristalice izvele su javnu manifestaciju na ulicama Šapca. Radnici i đaci sakupili su se pred jednom gostionicom 20. avgusta u 8 časova naveče »i odatle sa zapaljenim lučevim buktinjama pod svojom crvenom zastavom a uz sviranje Marseljeze kretaše se put gostione 'Amerike' gde je brat Pelagić otseo. Oduševljenje mladih socijalista beše neopisivo. Uz burno klicanje kroz celu varoš stigoše pred stan Pelagića kličući oduševljeno 'Živeo Pelagić! Živeo socijalizam!'«. Ovakvo priznanje njegovom radu dirnulo je Pelagića. Izišao je pred povorku, zahvalio se na toplom prijemu i u kratkom govoru pozvao radnike da istraju u svojoj borbi. »Na rastanku rukovao se je (Pelagić, M. V.) sa trojicom u ime cele grupe. Tada je povedeno radničko kolo i posle su se radnici u najvećem oduševljenju pozdravili i rastali.«²¹⁾ Na Pelagićevu inicijativu i pomoć, posle više prethodnih dogovora, održan je u Šapcu 28. septembra 1893. godine osnivački zbor društva Sloge slobodoumih radnika. Prihvaćena su pravila i izabrana uprava. Zahvaljujući Pelagićevom zauzimanju i uticaju, društvo je imalo karakter čisto radničke socijalističke organizacije, na je odigralo vidnu ulogu u procesu daljeg organizovanja radnika u Srbiji.²²⁾ Pelagić je i posle osnivanja društva održavao vezu sa njim. Tako je, pored ostalog, njegovoi knjižnici poklonio 720 knjiga. Svojim uticajem on je doprinio da društvo sve aktivnije radi na širenju socijalističkih ideja. Zahvaljujući se Pelagiću na poklonjenim knjigama, u izjavi Uprave društva se kaže: »Mi se zaveravamo da ćemo svim silama raditi i u budućnosti širiti veliku misao jedino spasavajućeg socijalizma, kome ti, kao mali služitelj velikoj ideji, tako odano služiš.«²³⁾ Uprava društva održavala je stalne veze sa Vasom Pelagićem. Tako je 21. novembra 1893. godine donela odluku da priredi jedno predavanje »sa malom društvenom izložbom i zabavnim delom na koje bi se pozvao društveni dobrotvor i prijatelj Vaso Pelagić.«²⁴⁾

Pelagić je uzeo aktivnog učešća i prilikom formiranja Saveza beogradskih zanatlija i radnika, i umnogome doprineo njegovom prerastanju u socijalističku radničko-zanatlijsku organizaciju. On učestvuje na osnivačkom zboru društva 3. oktobra 1893. godine.²⁵⁾ U diskusiji o pravilima društva Pelagić se posebno založio da se u njima tačno precizira da ga osnivaju zanatlije i radnici, a ne samo zanatlije, kako je to u prednacrtu bilo uneto. Po njegovom mišljenju to je trebalo ispraviti zbog toga što ima dosta zanatlija koji smatraju radnika kao nižeg od sebe.

²⁰⁾ *Zanatlijski savez*, 24. VI i 26. VIII 1893.

²¹⁾ *Zanatlijski savez*, 26. VII 1893.

²²⁾ *Zanatlijski savez*, 14. X 1893.

²³⁾ *Zanatlijski savez*, 16. XII 1893. Knjižničar Društva S. Vujić, u pismu od 20. novembra 1893. izveštava Pelagića da je Društvo posle njegova odlaska održalo dva zbora. Na prvom čitano je predavanje »O socijalizmu«, a na drugom »O oslobodjocima sv. američkih država«. (R. Besarović, n. d., 155).

²⁴⁾ *Zanatlijski savez*, 27. III 1893.

²⁵⁾ Arhiv Srbije, Ministarstvo narodne privrede, P. f. VI, 55, 1896.

te bi se moglo desiti da ovo postane društvo gde radnik ne bi imao pristupa. Ova njegova primedba usvojena je kao veoma umesna, što je bilo od velikog značaja za karakter, budući rad i orijentaciju društva.²⁶⁾

Pelagić je neprestano pomagao rad ovog društva. Uzeo je aktivnog učešća u osnivanju njegove knjižnice i čitaonice koja je otvorena 8. novembra 1893. godine. Pored novčanih priloga i knjiga, on je početkom 1894. društvu poklonio i uramljenu sliku Karla Marksa, koja je potom istaknuta na zidu društvene čitaonice. Takođe je uzimao učešća i novčano pomagao sve javne zborove koje je društvo priređivalo, doprinoseći na taj način njegovom popularisanju među beogradskim radnicima. S druge strane, ove javne zabave društva svojim socijalističkim sadržajem, a i Pelagićevim prisustvom, ostavljale su snažan utisak na javnost. Tako je buržoaska štampa 1894. godine, kao vrlo karakterističan primer, zabeležila jednu zabavu društva na kojoj se oduševljeno klicalo Pelagiću i na kojoj je svirana marseljeza.²⁷⁾

Inicijativom Vase Pelagića, u leto 1894. godine, osnovan je Zemljoradničko-zanatlijski savez u selu Duboni, srez smederevski.²⁸⁾ Zahvaljujući njegovom zauzimanju, ovo je bila najaktivnija socijalistička organizacija koja je u to vrijeme bila osnovana na selu u Srbiji. Ona je aktivno radila i uspela dugo da se održi, tako da je 1903. godine stupila u Radnički savez.

Pored angažovanja na osnivanju pojedinih organizacija, značajno je Pelagićevo učešće i u raznim akcijama koje su u ovom periodu izveli socijalisti i radnici, a koje su ostavile snažan utisak u tadašnjoj javnosti i doprinele daljem jačanju pokreta.

Jedna od značajnih akcija srpskih socijalista tokom 1893. godine bilo je slanje delegata na III kongres Druge internacionale, koji je održan u Cirihu. Cela ova akcija izvedena je na inicijativu i pod neposrednim Pelagićevim rukovodstvom. U cilju donošenja odluke i izbora delegata održan je socijalistički zbor u kafani »Kasina« u Beogradu 18. jula 1893. godine. U prisustvu oko 500 učesnika zbor je otvorio Mihajlo Milčić, radnik socijalista. Za predsednika zbora bio je izabran Pelagić, ali se on zahvalio na izboru i predložio da zboru predsedava Milčić, što je i usvojeno. Posle dužeg Pelagićevog govora, usvojen je njegov predlog da se na Kongres pošalje jedan delegat kojeg bi izabrao poseban uži odbor. U odbor je, pored ostalih, izabran i Vasa Pelagić. Na njegov predlog odbor je za delegata izabrao Živojina Balugdžića,²⁹⁾ novinara-socijalistu.

Povratak kralja Milana u Srbiju 9. januara 1894. godine, posle čega je došlo do zaoštavanja političkih prilika u zemlji, dalo je povoda Pelagiću i njegovim pristalicama da javno osude najnovije političke promene. Na poziv Glavnog odbora Srpskog zanatlijsko-radničkog saveza i Mesnog odbora Saveza beogradskih zanatlija i radnika, održan je protestni zbor u Beogradu 16. januara 1894. godine. Uz učešće više od 1.000

²⁶⁾ *Zanatlijski savez*, 14. X 1893.

²⁷⁾ R. Besarović, n. d. 140. I doznije Pelagić je bio čest gost društvenih zabava. Tako je na zabavi, koja je održana u korist čitaonice, 28. januara 1896. u »Urošovoj pivnici« dao 6 dinara na ime dobrovoljnog priloga.

²⁸⁾ *Zanatlijski savez*, 14. VIII 1894; *Novo vreme*, Beograd, 25. I 1903.

²⁹⁾ *Zanatlijski savez*, 22. i 25. VII 1893; *Dnevni list*, Beograd, 29. VII 1893; M. Papić, n. d. 154.

radnika, zanatlija, studenata i drugih građana, na zboru su govorili tada najistaknutiji socijalisti, među kojima i Pelagić. Usvojena je rezolucija u kojoj su osuđene najnovije političke promene i pozvani radnici da se bore za povratak parlamentarizma i ustavnosti. Zbor je usvojio predlog Vase Pelagića da svi pođu pred dvor uzvikujući »Živeo ustav! Živeo narod!«, a potom pred Narodnu skupštinu i tamo da protestuju uzvikujući »Živeloo narodno predstavništvo! Živela ustavna Srbija!«. Posle čitanja rezolucije, učesnici zbora u povorci, na čelu sa Pelagićem i Androm Bankovićem, krenuli su demonstrativno ulicama Beograda zastavljajući se privremeno pred dvorom i Narodnom skupštinom, izražavajući svoje negodovanje protiv gaženja i ono malo političkih sloboda.³⁰⁾

Kada je 9. maja 1894. godine kralj Aleksandar Obrenović ukinuo Ustav iz 1888. i vratio na snagu Ustav iz 1869. godine, beogradski socijalisti i radnici jedini su našli dovoljno snage da protiv toga javno protestuju. U organizovanju i radu protestnog zbora, koji je tim povodom održan 16. maja 1894. godine, aktivno je učestvovao i Vaso Pelagić.³¹⁾

Od ostalih akcija značajnijih za organizovanje i borbu radničke klase u Srbiji posebno je zapaženo učešće Vase Pelagića oko organizovanja prvih prvomajskih proslava. Bez sumnje, on je najviše doprinio da se i u Srbiji počne slaviti međunarodni praznik rada. On je prvi u svom poznatom članku **Radnička majska svečanost**, objavljenom u **Zanatlijskom savezu** maja 1893. godine, skrenuo pažnju na značaj prvomajskih proslava i istakao potrebu da se one organizuju i u Srbiji. Zahvaljujući njegovom zauzimanju, u pravila pojedinih društava, osnovanih krajem 1893. godine, unose se i odredbe o obaveznom organizovanju prvomajskih proslava. Na osnovu najnovijih istraživanja, može se zaključiti da su prve prvomajske proslave u Srbiji organizovane 1894. godine, odnosno tek posle aktivnijeg Pelagićevog angažovanja na tom planu. Pelagić je lično učestvovao u organizovanju i izvođenju više prvomajskih proslava u Beogradu. Baš povodom organizovanja proslava 1896. godine, on je došao u sukob sa svojim mlađim sledbenicima. S obzirom na prilike u Srbiji i nezrelost radničke klase, on je smatrao da se proslava ne mora izvoditi na sam dan 1. maja po novom kalenadru, već u prvu majsku nedelju, i da se na proslavi ne mora nositi crvena zastava da ne bi bila izazvana policija, već srpska trobojka. Većina nije prihvatila njegove predloge, već je odlučeno da se proslava izvede 19. aprila, bez obzira što je radni dan, i da se nosi samo crvena zastava, ukoliko to vlast dozvoli. Pelagić se stoga »u ime bratske sloge i solidarnosti« pridružio većini i člankom **Radnom narodu Beograda i Srbije** pozvao sve da uzinu učešća u prvomajskoj proslavi.³²⁾

Pelagić je uzeo učešća i na proslavi 1. maja u Beogradu 1897. godine. Tom prilikom on je govorio okupljenim radnicima u Topčideru. Ukazao je na značaj prvomajskih proslava i zamolio prisutne da strogo paze na red kako ne bi dali novoda žandarmima da intervenišu.³³⁾ Sa ove proslave hroničar je zabeležio sledeći, veoma interesantan, detalj koji go-

³⁰⁾ *Zanatlijski savez*, 18. V 1894: *Večernje novosti*, Beograd, 17. I 1894.

³¹⁾ *Zanatlijski savez*, 18. V 1894; Luka Pavićević, *Razvitak radničkog pokreta u Srbiji*, Izveštaj beogradske radničke komore, knj. II, Beograd, 1932, 34.

³²⁾ *Odbrana*, Beograd, 18. IV 1896.

³³⁾ *Radničke novine*, Beograd, br. 8, 1897; *Politika*, Beograd, 1. V 1947.

vori o ogromnoj Pelagićevoj popularnosti u narodu: »Pred podne stiglo je iz okolnih sela nekoliko grupa seljaka koji su se žalili što i oni nisu pozvani na proslavu. Seljaci su pristupili Vasi Pelagiću da ga pozdrave kao prekaljenog borca i doslednog propovednika saveza radnika i seljaka, grada i sela, srpa i čekića. Pelagića je ova pažnja duboko dirnula i on se raznežio do suza, održao seljacima kratak govor i zahvalio se dirljivim rečima.«³⁴⁾

Često hapšen i osuđivan na robiju i progonstva, Pelagić nije bio u mogućnosti da kontinuirano radi na organizovanju radnika. Međutim, on se uvek po povratku iz zatvora uključivao u pokret, pomagao rad pojedinih organizacija i inspirisao njihovu delatnost. Bez obzira što mlađi socijalisti od 1895/1896. godine prevazilaze Pelagića i prelaze na osnivanje čisto radničkog klasno-borbenog pokreta, i što Pelagić i dalje ostaje pri svojim pogledima o nužnosti organizovanja čitavog radnog naroda — radnika, seljaka i zanatlija, on aktivno učestvuje u radu nov osnovanih čisto radničkih društava. Naročito je zapažen njegov rad u Radničkom društvu, koje je osnovano u Beogradu 1897. godine. Pored već navedenog učešća u prvomajskoj proslavi, koju je organizovalo ovo društvo 1897, Pelagić se posebno angažovao na pripremanju publikacija koje je Društvo izdavalo u cilju prosvjećivanja radnika i buđenja njihove klasne svesti! Iz sačuvane dopisnice koju je Pelagić iz požarevačkog zatvora 15. avgusta 1897. godine uputio Jovanu Skerliću, tada jednom od istaknutijih socijalista okupljenih oko Radničkog društva, vidi se da je društvo na njegovu inicijativu počelo da izdaje posebne radničke kalendare. U navedenoj dopisnici Pelagić, pored ostalog, piše: »Jeste li spremili i dali u štampu radnički kalendar za 1898, kao što sam poručio po Đukiću i Nikolajeviću.«³⁵⁾ Društvo je Pelagićevu poruku provelo u delo. Decembra 1897. pojavio se Radnički kalendar za 1898. godinu.

Iako mučen i satiran u kazamatima požarevačkog zatvora, Pelagić se nije predavao. I poslednju snagu davao je pokretu čiji je bio tvorac, pokretu koji će nastaviti njegovo delo. Koristeći se poslednjim mogućnostima on iz zatvora daje savete predstavnicima Radničkog društva koji su ga posećivali i piše članke koji se štampaju u posebnim publikacijama društva namenjenim radnicima. Pored tri članka koji su štampani u radničkom kalendaru, Pelagić je smogao snage da napiše i svoj poslednji članak za prvi majski spis u Srbiji, koji je Radničko društvo izdalo povodom prvomajske proslave 1898. godine.

Veza Vase Pelagića i Radničkog društva nije prestajala za sve vreme njegovog zatočeništva, sve do njegove smrti. Osećajući da mu se bliži kraj života, već iscrpljen i oslabio, Pelagić je izjavio predstavnicima Društva koji su ga posetili neposredno pred smrt da svoju imovinu ostavlja pokretu, odnosno Radničkom društvu, na čuvanje i korišćenje. I ovim činom on je želeo da iskoristi i poslednju mogućnost i pomogne pokret kome je posvetio ceo svoj život. A taj mladi socijalistički radnički pokret, u čije je temelje utkan i Pelagićev višegodišnji trud, znao je da ceni i shvati ulogu i značaj svog dugogodišnjeg vođe i ideologa. Ceo po-

³⁴⁾ Citirano kod M. Papić, n. d., 100.

³⁵⁾ Univerzitetska biblioteka »Svetozar Marković« u Beogradu, zbirka Vase Pelagića, sbr. 3296.

kret prilazio je Pelagiću u prilikama kada se režim sa njim obračunavao i ostajao njegov verni sledbenik, boreći se za oživotvorenje ideja koje je on propovedao. Zbog toga je Pelagićeva smrt 25. januara 1899. godine bolno odjeknula među njegovim pristalicama. Radničko društvo u Beogradu preduzelo je sve mere da ga dostojno isprati i sahrani. Odmah po prijemu telegrama o Pelagićevoj smrti, koji su poslali požarevački radnici, Društvo je tražilo dozvolu od ministra pravde da Pelagića prenese u Beograd radi sahrane. Znajući za Pelagićevu popularnost i uticaj u narodu, vlast se s pravom bojala i njegove sahrane. Da bi se izbegle sve eventualne neprilike, rešeno je da se Pelagić sahrani u groblju kaznenog zavoda u Požarevcu. Pošto je odbijen zahtev Radničkog društva, ono je odredilo svoga punomoćnika za sahranu i u tu svrhu sakupilo potrebna novčana sredstva. Tako je, bez obzira na sve mere vlasti, Pelagićevoj sahrani prisustvovalo do stotinu njegovih pristalica, a posmrtni govor održao je zastupnik Radničkog društva.³⁶⁾

Navedeni podaci ukazuju na ogroman Pelagićev doprinos organizovanju i borbi radničke klase u Srbiji 90-tih godina XIX veka, i na njegove neprocenjive zasluge na osnivanju novih, i socijalističku orijentaciju jednog dela postojećih organizacija. Zahvaljujući njegovim teoretskim postavkama i praktičnom organizacionom radu, ubrzan je proces organizovanja radnika u Srbiji. Odbačene su mnoge ideje sitnoburžoaskog socijalizma koje su jedno vreme bile dominantne, a prihvaćene su znatno savremenije organizacione forme. Na taj način Pelagić je uspeo ne samo da održi kontinuitet socijalističkog i radničkog pokreta posle smrti Mite Cenića, već da, pre svega, kao ideolog, a potom i kao neposredni agitator i organizator, umnogome doprinese da pokret dobije kvalitetno nove organizacione forme, prevaziđe mnoge ranije slabosti i ojača. Istina, od 1895. godine vodeću ulogu u organizovanju radnika preuzimaju mlađi socijalisti koji u ovom pitanju prevazilaze Pelagića, ali koji ođaju priznanje njegovom dotadašnjem radu, pravilno shvatajući njegov značaj i ulogu, te on i dalje ostaje najpopularnija ličnost u pokretu.

Za proces daljeg organizovanja radničke klase u Srbiji veoma je značajan Pelagićev rad na formiranju kadrova. On je neprestano sticao sve veći broj pristalica iz redova najamnih radnika, mlađe inteligencije, siromašnih zanatlija i seljaka i stvarao od njih kadrove koji su nastavili njegovo delo i uneli novi duh u pokret. Na taj način, Pelagić je, svojim neumornim radom, umnogome doprineo da radnički pokret u Srbiji u ovom periodu prevaziđe krizu koja ga je vodila ka uništenju, da dobije nove organizacione forme i čisto socijalističko obeležje. To su, u stvari, bili solidni temelji na kojima je potom mogao izrasti moderni radnički pokret i politička radnička partija. Njegovi saborci i sledbenici uspešno su nastavili njegovo delo, ođajući mu priznanje kao čoveku koji je ceo svoj izivot posvetio pobjedi jedne ideje — nacionalnom i socijalnom oslobođenju svoga naroda — pobjedi socijalizma.³⁷⁾

³⁶⁾ *Večernje novosti*, 25. i 27. I 1899; *Sloboda*, Zagreb, 23. I 1899.

³⁷⁾ Pri završetku rada osnivačkog kongresa Srpske socijaldemokratske stranke 1903. godine, na predlog Mihajla Milčića delegati su odali poštu svom preminulom vođi Vasi Pelagiću. (P prvi kongres Srpske socijaldemokratske stranke i Radničkog saveza Srbije, Beograd, 1953, 172).

THE ACTIVITIES OF VASO PELAGIC IN ORGANISING THE WORKERS IN SERBIA IN THE 1890's.

Vaso Pelagic spent the last ten years of his life in Serbia. He took part in many activities as a fighter for the national liberation of all Yugoslav peoples and a fiery fighter for the victory of socialist ideas. His publications aimed at propagating the socialist idea were the most important of these activities, but his practical work of organising the workers was likewise very important and so far less well-known. In this he showed himself to be an extremely capable propagator and organiser of the workers movement.

Pelagic's propagation work was based largely on his seering criticism of the existing socio-economic relations in Serbia and of capitalism in general. On the basis of this criticism, the necessity and possibility of developing a socialist society in Serbia. His practical work was manifested in his constant activity in the field of organising workers' societies, books and libraries; in helping to get workers papers moving and numerous other forms of activities in the workers movement.

All these fruitful activities represent a valuable contribution to the organised fight of the working classes of Serbia in the 1890's. They resulted in the creation of numerous new workers organisations and the socialist orientation of one part of these organisations. It was due to his theoretical standpoints on questions of organisation and the fight of the Working Class and his practical organisation work, that the process of creating a mature modern workers movement in Serbia — on the field of trade unions as well as politics — was accelerated. Many ideas of petty-bourgeois socialism connected with these questions were discarded, and far more contemporary forms of organisation were adopted.

As he was often arrested, hunted and condemned, Pelagic was unable to be continuously active in this zealous work. Even though the young socialists took over the leading role in organising the workers from 1895 who went even further in creating a modern revolutionary movement, they nevertheless gave credit to Pelagic's activity up to that time and emphasised his importance and role and as a result of this he remained the most popular man in the movement until his death in a prison in Pozarevac on 25th January 1899.

O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj*

Vlado Oštrić

Osebnija ličnost Vase Pelagića, složenost njegova života i povijesno značenje njegova djelovanja privlače pažnju historičara iz više dobrih razloga. Spomenut ćemo u ovom uvodu samo dva. Njegova javna djelatnost i povijesno aktivni posmrtni ugled i utjecaj imaju zanimljivo vremensko omeđenje. Djelatnost mu šireg značaja počinje — potkraj 60-tih i početkom 70-tih godina — u razdoblju kada srpski građanski nacionalni pokret, već opterećen svesrpskim, odnosno velikosrpskim nacionalističkim zastranjenjem, još ne gubi progresivno, demokratsko, naime i oslobodilačko obilježje, ali se iz njega doskora izdvaja i prema njemu diferencira socijalistički pokret u svojim prvim počecima, u vremenu kada se socijalizam, izražen kao misaoni, intelektualni pokret, još ne stapa s radničkim pokretom. Na drugoj strani spomenutog vremenskog omeđenja nalazimo njegovo ime u počecima jugoslavenskog komunističkog pokreta. »Jugoslovenski revolucionarni komunistički savez Pelagić«, važna sastavnica tog pokreta u nastajanju, preuzima Pelagićevo ime, cijeneći njegovo značenje preteče socijalizma i vodeći računa o njegovoj popularnosti u narodu (osobito u Vojvodini).¹⁾ Unutar te,

* Referat na znanstvenom skupu o Vasi Pelagiću u Sarajevu (8. i 9. XII 1969). Prilikom pripremanja za štampu, slijedećih dana, zadržana je koncepcija, sadržaj i osnovni tok izlaganja, ali su unesena poboljšanja i dopune, dijelovi su izlaganja šire obrazloženi i dodane su bilješke, sa namjerom da ovaj rad, nastao u povodu Pelagićevih obljetnica (1838—1899—1968—1969), posluži kao prilog proučavanju Pelagića i njegova vremena, posebno u relacijama s Hrvatskom.

¹⁾ V.: Enciklopedija Jugoslavije 6, Zagreb, 1965, s. v. Pelagićevci (M. Milenković) i T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, Beograd, 1968, 112—123, posebno 122.

U literaturi o Pelagiću može se naći mišljenje da su Pelagićevci grupa njegovih pristaša koja se održala sve do 1919, no to nije tačno. Tu organizaciju stvaraju komunisti povratnici iz Sovjetske Rusije (osnovana je između 5. i 10. III 1919; djelovala je na širem području Kraljevine SHS, u prvom redu u Vojvodini, a i izvan nje).

dakako ne isključive, vremenske omeđenosti, Pelagićevo djelovanje ima i značajne prostorne odrednice. Ono, naime, pripada povijesti cjelokupnog srpsko-hrvatsko-crnogorsko-muslimanskog kompleksa jugoslavenskih zemalja u prvom redu (mada i ne samo njima). — Unutar tog sklopa nalazimo i problematiku odnosa između Vase Pelagića i Hrvatske. Ta problematika ima dva sastavna dijela osnovnog značenja: a) odnos Vase Pelagića prema Hrvatskoj i Hrvatima, odnosno prema hrvatskom nacionalnom pitanju, b) odnose između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj.²⁾ Prvi bi dio mogao biti i zasebna tema, obrađena pomoću specifičnog presjeka kroz cjelokupno Pelagićevo štampano i pisano nasljeđe. O njemu ćemo zabilježiti samo neke sažete konstatacije u ovom uvodu. Međutim, drugi je dio spomenute problematike osnovna tema ovog rada.

Pelagićev odnos prema Hrvatskoj i Hrvatima prolazio je kroz faze koje su sukladne njegovoj općoj idejnoj evoluciji. U nacionalističkoj fazi Pelagić je zaokupljen problematikom oslobođenja i ujedinjenja cjelokupnog srpstva, zanosi se prostranstvom srpskog nacionalnog područja, razdvojenog državnim i pokrajinskim granicama, i buduće Srbije, ne obazirući se pri tome na probleme oslobođenja i ujedinjenja Hrvatske i Hrvata.³⁾ — U početnoj, dijelom i prijelaznoj, socijalističkoj fazi, između boravka u Zürichu god. 1873. i bosanskog ustanka god. 1875. (uz začetak te faze 1871—73) naići ćemo na izvjesno Pelagićevo razumijevanje tadašnjeg položaja Hrvatske u dualizmu (djelomična autonomija unutar državnopravne zajednice s Ugarskom prema Nagodbi god. 1868; borba Narodne stranke za veću reviziju Nagodbe prije sloma stranke u situaciji oko minimalne revizije Hrvatsko-ugarske nagodbe god. 1873) i osobni interes, dijelom realističan, a dijelom i iluzoran, za korištenje takvog položaja (očuvanje autonomije nakon sloma protidualističkih mogućnosti; dogradnja autonomne strukture i liberalniji režim bana Ivana Mažuranića).⁴⁾ O tome će biti govora i u daljnjem tekstu. — Za odnos prema Hrvatskoj i Hrvatima u razvijenoj socijalističkoj fazi, ujedno i najduljoj (traje do Pelagićeve smrti), istaknut ćemo na ovom mjestu, ne ulazeći u pitanje razmatranje, samo dva njegova osnovna obi-

²⁾ Neki vidovi relacija Pelagić—Hrvatska ne ulaze u ovu temu. Tako, odnos hrvatske građanske javnosti prema Pelagiću, npr. 1895. i 1897. (Srijem), 1899. (smrt), pa odnosno političko-upravnog aparata u Hrvatskoj prema njemu, prilično poznat iz objavljene građe o Pelagiću i Vojvodini, te veze s pojedincima izvan socijalističkih krugova, npr., s piscem i upravnim funkcionerom Budom Budisavljevićem.

³⁾ Nije riječ o posebno izraženim protuhrvatskim stavovima, nego o gledištima što ih impliciraju Pelagićevi tekstovi iz nacionalističke faze. (1867—71). Vrlo je instruktivna njegova knjiga *Pokušaji za narodno i lično unapređenje*, Beograd, 1871. V. i pismo S. Ugriniću l. I 1869, Vasa Pelagić i Vojvodina, Izbor i objašnjenja dra Koste Milutinovića, Novi Sad, 1956. (dalje: Pelagić i Vojvodina 1), 17. Usp. i M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, Sarajevo 1960, 61; E. Redžić, *Vaso Pelagić o pitanju Bosne i Hercegovine*, Prilozi o nacionalnom pitanju, Sarajevo, 1963, 10, 12, 14.

⁴⁾ Za Pelagićev idejni razvitak i značenje boravka u Švicarskoj usp. noviju literaturu: R. Besarović, *Vaso Pelagić*, Sarajevo, 1969, 84—90; M. Papić, *Vaso Pelagić: povodom jubileja*, Pregled 1969, br. 4—5, 455.

Za položaj Hrvatske usp.: J. Šidak — M. Gross — I. Karaman — D. Šepić, *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, Zagreb 1968, posebno 34—48, 69—75; V. Ciliga, *Slom politike Narodne stranke u reviziji Nagodbe 1873*, Jugoslavenski historijski časopis 1967, br. 1—4, 149—170 (zaključak disertacije); J. Šidak, *Ivan Mažuranić kao političar*, Kolo 1965, br. 9—10, 349—383, posebno 374—382.

lježja. Pelagić, u pogledu hrvatsko-srpskih odnosa izmiče krajnostima iz čijeg kruga hrvatska i srpska građanska nacionalnopolitička misao, uz raznolike varijacije, ne može izaći: ili hrvatskosrpski nacionalni unitarizam (jedan narod s dva imena) ili nepomirljiva međusobna borba («do istrage naše ili vaše»). Kao socijalist, on nazire druga rješenja. Osuđuje građanski nacionalizam i šovinizam, a rješavanje nacionalnog pitanja općenito smatra nadgradnjom na bazični problem demokratskog i socijalističkog društvenog preobražaja, dok hrvatsko-srpsko pitanje gleda ne samo u užem okviru međusobnih odnosa nego u širem južnoslavenskom (slovensko-hrvatsko-srpsko-bugarskom), odnosno u još širem internacionalističkom balkansko-karpatskom sklopu (a zanosi se i slavenskom zajednicom). Na tim pretpostavkama može se graditi zajednica posebnih naroda, među njima i hrvatskoga.⁵⁾ To su vrijednosti koje možemo uočiti, usprkos izvjesnih Pelagićevih zastranjenja.

O osnovnoj problematici ovog rada — odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj — treba spomenuti da neće biti izložena u međusobnim kvantitativnim omjerima koji potpuno odgovaraju povijesnom značenju pojedinih tema. Potanje će biti izložena manje poznata pitanja, a sažetije ona poznatija. Obuhvaćena su slijedeća pitanja:

- 1) Pelagićeva namjera da djeluje iz Hrvatske (god. 1873),
- 2) Pelagićev odnos prema prvom hrvatskom radničkom i socijalističkom listu **Radničkom prijatelju** (god. 1874),
- 3) Utjecaji sudjelovanja socijalista u bosanskom ustanku 1875—78. na socijalistički pokret u Hrvatskoj,
- 4) Odnosi između Pelagića i hrvatskih socijalista i utjecaji Pelagićevih ideja u prvim fazama socijalne demokracije u Hrvatskoj (1890—99),
- 5) Odnos pravaških radnika prema Pelagiću. (god. 1897. i 1899).

1) Uvodnu epizodu Pelagićeva odnosa prema počecima socijalizma u Hrvatskoj nalazimo u prijelaznoj fazi njegove evolucije od nacionalizma socijalizmu, a vezana je uz slijedeće okolnosti: Pelagić je protjeran iz ugarsko-hrvatskog u austrijski dio Monarhije 12. I 1873;⁶⁾ zadržavao se — i dalje proganjan — u Trstu, Gracu i Beču, a zatim odlazi u Švicarsku (Zürich)⁷⁾; iz Austrije i Švicarske Pelagić održava korespondenciju s prijateljima, u prvom redu s Kostom Ugrinićem, trgovcem u Staroj Gradiški;⁸⁾ Pelagić tako ima pouzdanih veza u Hrvatskoj, odnosno

⁵⁾ Ne raščlanjujući potanje svu građu na ovom mjestu, može se navesti, u izboru: *Spomenica Košutu Lajošu...*, Pelagić i Vojvodina 1, 111—114 (v. i K. Milutinović, *Prvi ideolozi federalističke misli kod Južnih Slavena*, Rad JAZU 330, Zagreb, 1962, 171—173); V. Pelagić, *Slavenska unija i trojna unija Evrope*, Beograd, 1891, posebno 9—13, 17—19, 70; Pelagićevo pismo, *Sloboda* 17. X 1895. (v. i 4. odjeljak ovog rada — citat iz pisma). Popularna hrestomatija M. Papića, *Pelagić i o Pelagiću*, Sarajevo, 1969, može poslužiti kao podsjetnik (28—29, 31, 35, 39, 47, 47—48, 50, 50—51, 68—69, 69, 111, 119.)

⁶⁾ Pelagić i Vojvodina 1, 75.

⁷⁾ V.: R. Besarović, n. dj., 84—90.

⁸⁾ Njihova suradnja počinje u Pelagićevom banjalučkom razdoblju, čini se, prema prvom objavljenom pismu od 12. II 1868. god. 1867. (v. Pelagić i Vojvodina 1, 14, 162). Ugrinić prolazi kroz evoluciju od nacionalizma socijalizmu usporedo s Pelagićem, uz izvjesnu razliku u fazama. Tada se spominje i njihov sudrug Ma-

u Vojnoj krajini, u doba kada mu je zatvoren put u Bosnu, Vojvodinu, Srbiju i Crnu Goru.⁹⁾ Daljnja analiza u okviru tih vanjskih okolnosti pruža nam određeni nacrt Pelagićevih namjera u vezi s Hrvatskom koje nas ovdje zanimaju. Pelagić je, zbog svoje progresivne, demokratske orijentacije i neposrednih iskustava, u oštroj opoziciji prema svim režimima u jugoslavenskim zemljama, a odvojio se i od srpskog građanskog nacionalnog pokreta, te je došao do trenutka svjesne odluke o svojoj daljnjoj socijalističkoj evoluciji. Ta pozicija stvara kod Pelagića i izvjesne dileme, no on ih razrješava, i to u dva smjera, tražeći, naime, nove mogućnosti i na polju teoretskog interesa i u praktičnom djelovanju. Dok se u veljači 1873. još teško odlučuje da se odlaskom u Švicarsku odvoji od domovine, a u lipnju još koleba na prijelazu od prosvjetiteljskog rada do socijalističke agitacije, u istom mjesecu odlučuje da ide u Švicarsku, dok ne nastanu povoljnije prilike u Hrvatskoj ili Srbiji, a u srpnju definitivno odlučuje da ode u Zürich odlazi (17. VII 1873) da bi što bolje upoznao socijalističku literaturu i ideje.¹⁰⁾ Oslonac za praktično djelovanje nalazi u vezama s prijateljima i istomišljenicima, naročito s onima u Vojnoj krajini, spojnomo području između Hrvatske, Bosne, Vojvodine i Srbije.¹¹⁾ Pelagićevi istomišljenici, i on sam, žele izdati list koji bi mogao prodirati u sva ta područja, izraziti diferenciranje socijalističkog kruga od građanskog nacionalnog pokreta, posebno u Vojvodini, i pokazati da socijalističkim idejama ima mjesta među Srbima.¹²⁾ Razabiremo da namjera o izdavanju lista nije samo Pelagićeva, ali da je on podržava i potpuno je spreman da pomogne i surađuje. — U vezi s tim jasno se očitavaju oni momenti koji se odnose na Hrvatsku. Pelagić se nada da bi revizija Hrvatsko-ugarske nagodbe mogla utvrditi i proširiti hrvatsku autonomiju i liberalizirati režim, a to bi omogućilo da on sam živi i radi u Hrvatskoj, kao i da zamišljeni socijalistički list izlazi u Zagrebu.¹³⁾ On želi pomoći distribuciju lista obećavši adrese ljudi s kojima je u vezi, a tih veza ima i u Hrvatskoj (izrijeком spominje, ranije, Srijem i Karlovac).¹⁴⁾ Stoviše, on bi želio da se list širi i među Hrvatima, jer predlaže da se prvi broj štampa i latinicom, kako kaže, »za onu raju«.¹⁵⁾ Taj izraz može zbuniti, no objašnjava ga sličan izraz (»ustavnoj i neustavnoj raji«) iz ranijeg pisma.¹⁶⁾ On, vidi

nojljo Hrvaćanin iz Hrvatske Dubice — v. o njemu: Enciklopedija Jugoslavije 4, Zagreb 1960, 36 (I. Kecmanović).

⁹⁾ V. pismo Ugriniću 4. II 1873. (Pelagić i Vojvodina 1, 80—81).

¹⁰⁾ V. pisma Ugriniću 4. II, 25. VI, 16. VII i 1. VIII 1873 (Pelagić i Vojvodina 1, 81, 82, 83, 84).

¹¹⁾ Usp.: I. Kovačević, *Socijalističke ideje u Hrvatsko-slavonskoj krajini (1871—1881)*, Materijali naučnog skupa »Prvo radničko društvo u jugoslavenskim zemljama — Osijek 1867«, Slav. Brod 1969, (dalje: Materijali...) 161—205, posebno 164—168, 170—173.

¹²⁾ Usp.: Pelagić i Vojvodina, 1, 82, 83, 84—85. List bi se pojavio u razdoblju kad u Srbiji nema socijalističkih listova Svetozara Markovića (razmak između *Radenika* i *Javnosti*: 29. V 1872 — 8. XI 1873).

¹³⁾ Isto, 82, 83. Pelagić piše o reviziji nagodbe 26. VI 1873, dok se još o njoj pregovara (formalna odluka u pregovorima donesena je 29. VI, Sabor se sastaje 25. VIII i usvaja minimalnu reviziju 5. IX 1873).

¹⁴⁾ Isto, 80 (Pelagić piše Karlštat).

¹⁵⁾ Isto, 82.

¹⁶⁾ Isto, 80.

se, smatra da su narodne mase u svim jugoslavenskim zemljama »raja« u političkom smislu, jer su i tadašnji ustavni režimi nedemokratski.

Prikazana epizoda Pelagićeva odnosa prema Hrvatskoj pripada, dakle, strujanja ideja i namjera prvih srpskih, a i drugih, socijalista, kroz više jugoslavenskih i stranih zemalja karakterističnom za to doba, a i kasnije, sve do socijaldemokratskog razdoblja.¹⁷⁾ U tom strujanju Hrvatska se, odnosno Zagreb, kako vidimo, sredinom 1873. godine pojavljuje kao moguće uporište.

2) Mogućnost i potreba da u Zagrebu izlazi socijalistički list, također je, može se reći, utjecala na Pelagićev interes za prvi zagrebački i hrvatski radnički i socijalistički list **Radnički prijatelj — Der Arbeiterfreund**. Taj je interes ujedno i prvi dodir, u toj faz jednostran, između Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj.¹⁸⁾ — Pelagić i dalje smatra da je jedan socijalistički list nužno potreban »u gornjim krajevima« (tj. u sjeverozapadnoj Hrvatskoj), čak tvrdi: »Onamo je užasan mrak u svakom pogledu«. Međutim, nezadovoljan je **Radničkim prijateljem** (datum pokazuje da je riječ o prvom broju od 4. X 1874), kritizira ga vrlo oštro, predlaže Kostu Ugriniću da ga pokuša obustaviti, pa da se pokrene bolji list, a sam Pelagić izražava namjeru da pokrene jedan list, »i to baš u gornjim krajevima«.¹⁹⁾ — Prvi dodir izražava, dakle, oštar, negativan stav, što izaziva potrebu objašnjenja. Danas je, naime, jasno, u prvom redu na osnovu poznavanja početaka hrvatskog radničkog pokreta, da je riječ o nespoznamu i promašenoj Pelagićevoj ocjeni. Taj slučaj, međutim, ima svoju uvjetovanost, pa i vjerovatnu neizbježnost.

Pelagić se u to doba nalazi u Zemunu, dakle na osjetljivom mjestu gdje na njega motre i austrougarske i srpske vlasti. U tom nesigurnom položaju Pelagić računa i s mogućnostima koje mogu pružiti »gornji krajevi« tj. unutrašnjost Hrvatske, odnosno Zagreb, s obzirom na autonomiju Hrvatske i liberalniji režim bana Ivana Mažuranića.²⁰⁾ Moguće djelovanje u Hrvatskoj imalo bi dva smjera. S jedne strane, širenje »naših načela«, tj. socijalističkih ideja u Hrvatskoj. Misao da je tamo »užasan mrak u svakom pogledu« očito je pretjerana, s obzirom na određeni napredak koji Hrvatska tada postiže, ali je razumljiva, jer izražava Pelagićev opozicioni stav prema svim vladajućim strukturama u našim zemljama. Čini se, osim toga, da Pelagić ne poznaje ili ne smatra važnim dotadašnje početke radničkog pokreta u Zagrebu (organizatorna nastojanja tipografa i obrtničkih radnika, prve epizode borbe s poslo-

¹⁷⁾ Usp. noviju literaturu: I. Kovačević, *O tajnom klubu stranih socijalista u Beogradu i njegovoj delatnosti 80-tih godina XIX veka*, Prilozi za istoriju socijalizmu 2, Beograd, 1965, 191—200; O socijalistima Jugoslovenima u Švajcarskoj krajem XIX veka i uticaju njihove delatnosti na radnički pokret u jugoslovenskim zemljama, isto 4, Beograd, 1967, 83—121; n. dj. u bilj. 11.

¹⁸⁾ Zagrebački socijalistički krug oko *Radničkog prijatelja* ima dobre veze sa srpskim socijalistima i radničkim društvima (usp. nekrolog S. Markoviću, *Radnički prijatelj* 14. III 1875, dopise iz Beograda, Pančeva, Vršca, Bele Crkve u nizu brojeva — usp. i J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj, Zagreb s. a. (1957), 223—226; *Rad* Pere Todorovića donosi 1. XI 1874 — po starom — članak *Radnički prijatelj* — v. J. Cazi, n. dj. 86—88).

¹⁹⁾ Pismo Ugriniću 6. X 1874 (Pelagić i Vojvodina 1,89), Citira ga i I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 187.

²⁰⁾ Imenovan je banom 29. IX 1873.

davcima).²¹⁾ S druge strane, Pelagić kaže za list koji bi pokrenuo: »On nam je veoma potreban s ove strane i za ostale potrebe«.²²⁾ Riječ je očigledno o protuturskoj oslobodilačkoj akciji »s one strane«, tj. preko Save, u Bosni, a za tu su akciju potrebna uporišta na sjeverozapadnoj bosanskoj granici, dakle u tom dijelu Hrvatske.

Tumačenje Pelagićevih stavova približava nas i razlozima spomenute Pelagićeve ocjene **Radničkog prijatelja**. Po svemu sudeći, ima ih nekoliko. Najprije, ne i najvažnije, Pelagić se ne služi njemačkim,²³⁾ pa mu je polovina tog dvojezičnog lista manje pristupačna, a može mu izgledati i suvišna. Razlikuju se i izvori socijalističkih ideja. Za Pelagića su to zapadnoevropski i ruski socijalisti, uglavnom posredstvom literature na ruskom jeziku,²⁴⁾ za zagrebačke socijaliste njemačka socijalistička misao (Eisenachski program, Lassalle), socijalistički pokret u Austriji (kongres u Neudörflu, radničke organizacije u Austriji i Češkoj, Tauschinsky), i u Mađarskoj.²⁵⁾ To je i razumljivo. Hrvatsko je radništvo uključeno u srednjoevropski krug fluktuacije radne snage, kao i u srednjoevropsko kruženje socijalističkih ideja, pa te okolnosti također utječu na obilježje hrvatskog radničkog pokreta u nastajanju.²⁶⁾ No, najvažnija je razlika u ovome: Pelagić je u to doba zaokupljen u prvom redu bosanskom i širom, balkanskom, oslobodilačkom tematikom,²⁷⁾ dok je **Radnički prijatelj** orijentiran na unutarnju problematiku hrvatskog radništva u sklopu tadašnjeg privrednog, društvenog, političkog i kulturnog položaja i razvitka Hrvatske, uz širok krug međunarodnih veza, od Beograda do Londona.²⁸⁾ Spomenute bosanske i balkanske problematike, međutim, u **Radničkom prijatelju** nema, pa to očigledno mora izazvati Pelagićevo nezadovoljstvo. On je, k tome, sklon da oštro napadne svakoga s kim se ne slaže, pa u tome zna i pretjerati (vrlo je in- struktivan primjer sukoba sa Svetozarom Markovićem).²⁹⁾ Osim toga,

²¹⁾ Usp., u izboru: M. Gross, *Počeci modernog radničkog pokreta u Zagrebu*, *Historijski zbornik* 1955, 1—39; *Razvitak radničkog pokreta u Hrvatskoj do godine 1902*, *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Zagreb 1969, 18—20 (V. Oštrić i dalje: *Razvitak...*).

²²⁾ I taj bi se list pojavio u razdoblju kad »s one strane« — u Srbiji — nema listova S. Markovića (razmak između *Glasa javnosti* i *Oslobođenja*, 7. IX, 1874 — 1. I, 1875). Za socijalističke listove usp. najnoviji rad: A. Radenić, *Socijalistički listovi i časopisi u Srbiji 1871—1914*, Bibliotekar 1969, br. 4, 494—513. V. i: R. Petrović, *Prilog bibliografiji srpskog radničkog pokreta (do 1919)*, Beograd, 137—158.

²³⁾ Pelagić i *Vojvodina* 1, 83; R. Besarović, n. dj., 89—90.

²⁴⁾ Isto, 84; isto, 90.

²⁵⁾ Izbor iz obilne literature: M. Gross, *Počeci...* n. dj. u bilj. 21; *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907*, *Putovi revolucije* 5, Zagreb, 1965, 118; *O ličnosti Hippolyta Tauschinskoga*, *Zbornik* 6, Slav. Brod, 1968, 257—258; C. Knapić-Krhen, *Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj*, *Putovi revolucije* 5, Zagreb 1965, 213—218; M. Gross, *Nacionalizam i internacionalizam u počecima radničkog pokreta Austrije u svjetlu suvremene češke historiografije*, *Materijali...* 263—274; *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, 75—80, posebno 78—80.

²⁶⁾ Usp.: *Razvitak...* 18—19, 21.

²⁷⁾ Usp.: R. Besarović, n. dj., 96—97.

²⁸⁾ V. V. Oštrić, *Radnički prijatelj* — prvi radnički list u Hrvatskoj, *Putovi revolucije* 5, Zagreb, 1965, 209—211 (s bilješkom o dotadašnjoj literaturi) i literaturu iz bilj. 25.

²⁹⁾ Pismo S. Markovića K. Ugriniću 7. XII 1872, Pelagić i *Vojvodina* 1, 54—55 (M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 187); M. Papić, n. dj. u bilj. 464.

nezadovoljstvo je morao izazvati i sadržaj prvog broja. Taj je oprezno sastavljen i Pelagiću je moglo izgledati da se list brine samo o uskim interesima obrtničkih i tipografskih radnika i da nema većih ambicija osim općenitih, bezličnih zamisli o poučavanju radništva i širenju društvenosti.³⁰⁾ Nesumnjivo, u tom trenutku nije bilo lako osjetiti pravo značenje tog prvog lista u jednom složenom povijesnom kontekstu i Pelagić to zaista nije ni osjetio. Međutim, kratkotrajna pojava tog lista (4. X 1874. — 25. IV 1875), zajedno s prvom radničkom brošurou njezova urednika Dragutina Kalea («Njekoliko rieči o društvenom životu», Zagreb 1874), ipak predstavlja prvu kristalizaciju socijalističkih ideja i nastojanja u prvom razdoblju razvitka radničkog pokreta u Hrvatskoj.³¹⁾

3) Pelagićeva orijentacija na bosansku i balkansku oslobodilačku problematiku, koja je utjecala i na prikazani nesporazum oko **Radničkog prijatelja**, odnosno sudjelovanje grupe socijalista u bosanskom ustanku ima izvjesno značenje i u socijalističkom pokretu u Hrvatskoj. Kao prvo, treba spomenuti da se Pelagić i njegovi pristaše (Dubičanin Manojlo Hrvačanin, Kosta Ugrinić iz Stare Gradiške i dr.) kreću duž hrvatsko-bosanske granice, na području već razvojačene Krajine, obnavljaju stare i stvaraju nove veze (Hrvatska Kostajnica se posebno ističe kao centar tih veza). I dok u Bosni rješavaju probleme ustanka, u Hrvatskoj nastoje održati pograničnu organizaciju nasuprot njenim unutarnjim slabostima i očuvati je od mjera austro-ugarskih (pa u njihovom sklopu i hrvatskih) organa vlasti. Djelovanje socijalista u ustanku i za ustanak pripada, dakle, i bosanskoj i hrvatskoj povijesti.³²⁾ Ono je ujedno sastavni dio onih širih socijalističkih nastojanja koja struje, bez razvijenije društveno-ekonomske podloge i bez iole ravijenijeg organiziranog radničkog pokreta, kroz Vojnu krajinu u posljednjem desetljeću njenog postojanja.³³⁾ Kao drugo, treba još istaknuti da tajno povezivanje malobrojnih socijalista u blizini bosanske granice nije prestalo nakon okupacije Bosne i ugušenja ustanka. O tome govori konfidentski izvještaj iz Kostajnice od 12. VII 1880, koji opisuje tajne kontakte M. Hrvačanina, K. Ugrinića i drugih u više mjesta (Hrvatska i Bosanska Dubica, obližnje selo Caplani, Stara Gradiška, Pakrac, Daruvar, Lipik; u tom se kontekstu spominje i Sisak).³⁴⁾ Ta se djelatnost odvija bez Pelagića, ali je treba spomenuti kao nastavak one aktivnosti u kojoj je

³⁰⁾ V. *Radnički prijatelj* 4. X 1874. Uvodnik *Našim čitateljem* ograničava se uistinu na opće, naoko skromne, misli o radničkom obrazovanju i društvenosti. Teme »Pregleda«: bolesničke blagajne u poduzećima (iz budimpeštanskog lista), protusocijalistički proces u Grazu, cenzuriranje češkog *Radničkog prijatelja*, hapšenje socijalista u Münchenu, gladovanje engleskih radnika. Teme »Dopisa« iz 5 hrvatskih gradova: podrška listu, radničko obrazovanje i društva. »Viestnik«: pripreme za prvu radničku skupštinu, rad Tipografskog društva, novi socijalistički list u Beču i dr. Teme, dakle, koje nisu bliske tadašnjim Pelagićevim preokupacijama.

³¹⁾ Razvitak..., 20.

³²⁾ Usp. M. Ekmečić, *Bosanski ustanak*, n. dj.; *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, n. dj. 89—95; K. Milutinović, *Vaso Pelagić i bosansko-hercegovački ustanak*, Sarajevo, 1953; R. Besarović, n. dj. 99—114.

³³⁾ I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 186—193 (Djelatnost socijalista u ustanku u Bosni i Hercegovini).

³⁴⁾ J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, knjiga prva, Zagreb s. a. (1958), 29 (tekst izvještaja); I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 199.

ranije i on neposredno sudjelovao. Početkom god. 1881. (12. I) pojavila se, doduše, novinska vijest da Pelagić organizira među Srbima u Austro-Ugarskoj tajna udruženja po uzoru na ruska nihilistička društva, no ne može se određeno reći da li je ta vijest tačna, a pogotovo ne da li se odnosi i na Hrvatsku.³⁵⁾ Dakako, Pelagić i bez fizičkog prisustva zaokuplja organe vlasti u Austro-Ugarskoj, a među njima i političko-upravni aparat banske Hrvatske i Vojne krajine, koja, ikao je razvojačena god. 1871, ima do god. 1881. posebnu upravu u Zagrebu. Zbog toga je Pelagić bio gonjen i na tom teritoriju. Kada je 7. IV 1880. uhapšen u Petrovaradinu, Carsko-kraljevska glavna vojna komanda u Zagrebu odredila je da se Pelagić preda Carsko-kraljevskom sudbenom stolu u Petrinji, nadležnom za teritorij Banije na kojem se Pelagić u doba ustanka najviše i kretao. Taj je sud nakon Pelagićeva bijega iz vlaka izdao za njim potjernicu koja je ostala na snazi sve do njegove smrti.³⁶⁾

Kao treće, djelovanje Pelagića i njegovih pristaša uz hrvatsko-bosansku (i hrvatsko-srpsku) granicu 70-ih godina, stvorilo je mogućnosti koje neće doći do izražaja u nepovoljnim prilikama 80-tih godina,³⁷⁾ ali neće ni iščeznuti, nego će se razviti 90-ih godina XIX st. u sklopu ostalih, tada već zrelijih preduvjeta i u sastavu socijalističkog pokreta u Hrvatskoj. U Srijemu i Slavoniji Pelagićeva je agilnost u pisanju i širenju svojih spisa stvorila, da tako kažemo, kapilarni, na širem području raspršeni idejni utjecaj, koji sam po sebi, bez zrenja ostalih preduvjeta, još ne može izazvati neki pokret, ali će utjecati na razvitak socijalističkog pokreta u određenim fazama socijalne demokracije u Hrvatskoj, posebno 1894—97. Osim toga, ta je agilnost, povezana s angažiranjem u bosanskom ustanku, stvorila na hrvatsko-bosanskoj granici jednu socijalističku jezgricu, koja u nesazrelim uvjetima na Baniji također neće doći do izražaja, ali će u povezanosti sa socijalističkom jezgrom u Zagrebu sudjelovati u fazama uspona socijalističkog pokreta 1892—94. i 1895—97. Riječ je, naime, o socijalističkoj grupi u Majuru, mjestu u okolici Kostajnice, dakle u žarištu pogranične organizacije za vrijeme ustanka.^{37a)} To je, međutim, uz više podataka i opažanja, tema slijedećeg odjeljka.

4) Prve epizode koje smo ovdje prikazali pripadaju strujanju socijalističkih ideja i nastojanja kroz više naših zemalja, a socijalističko an-

³⁵⁾ Ta vijest (spominje je I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 192) iz češkog socijalističkog lista *Budoucnost* (v. o. mjemu: M. Gross, *Nacionalizam i internacionalizam*... n. dj. u bilj. 25, 273) nije, međutim, potvrđena drugim izvorima. Iz službenog dopisa u kojemu se prvi put spominje [*Vasa Pelagić i Vojvodina*, Sabrao i uredio Josip Mirnić, Novi Sad, 1959 (dalje: Pelagić i Vojvodina 2), 171] prenesena je rutinski dalje (isto), a zatim je, sličnim rutinskim postupkom, unesena u jedan zbirni izvještaj o Pelagiću, datiran 29. X 1884 (Pelagić i Vojvodina 2, 186—187). V. i R. Besarović, n. dj. 140.

³⁶⁾ Pelagić i Vojvodina 1, 93, 94, 96—98; Pelagić i Vojvodina 2, 160—162, 243, 244—245 i u brizi da se Pelagić ne pojavi u Srijemu god. 1897. upravno-politički organi ne zaboravljaju da je potjernica iz 1880. još na snazi (Pelagić i Vojvodina 1, 96—98).

³⁷⁾ U nepovoljnim okolnostima radnički pokret ni u Hrvatskoj ni u Srbiji ne ostvaruje kontinuirani razvitak. V., u izboru: J. Cazi, *Počeci*... n. dj., knjiga druga, 133—134 (O utjecaju srpskog socijalističkog pokreta na hrvatski socijalistički pokret).

^{37a)} Spominje ga I. Kovačević, n. dj. u bilj. 11, 192—193 [v. tamo i o utjecaju Pelagićevih ideja među dascima učiteljske škole u Petrinji; za daljnji razvitak i djelovanje jednog od njih — Miloša Krpana — v. I. Kovačević, *Pokušaj osnivanja anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku kraj Slavonkog Broda* (1909. i 1910), Prilozi za historiju socijalizma 3, Beograd, 1966, 339—346].

gažiranje u bosanskom ustanku povezuje Hrvatsku i Bosnu. Nekako je slično u zbivanjima 90-ih godina. Pelagićevo djelovanje i utjecaj povezuje tada radničke i socijalističke pokrete u Srbiji i Hrvatskoj. Pelagić se neposredno angažira u radničkom pokretu u Srbiji, koji tada već, po nizu obilježja, ulazi u svoje socijaldemokratsko razdoblje, iako se još ne osniva socijaldemokratska stranka.³⁶⁾ U isto vrijeme Pelagić utječe posredno, bez fizičkog prisustva, na radnički pokret u Hrvatskoj koji ulazi od prve proslave 1. svibnja, god. 1890, u svoje socijaldemokratsko razdoblje. Na oba pokreta utječe razvitak međunarodnog radničkog pokreta u razdoblju Druge internacionale, relativno sazrijevanje društveno-ekonomske podloge u obje zemlje i potreba da radništvo, oslanjajući se na taj novi razvitak i ojačalu podlogu, organiziranom akcijom pokuša mijenjati onakve strukture kapitalističkog društva, kakve se izgrađuju u Hrvatskoj i u Srbiji. U oba pokreta ulazi Pelagić, bilo s baštinjenim, bilo s novim utjecajima.

Pelagićevo prisustvo u radničkom pokretu u Hrvatskoj ima u tom razdoblju tri vida:

a) aktiviranje socijalističke grupe u Majuru u povezanosti sa zagrebačkim socijalistima,

b) veze zagrebačkih socijalista, odnosno vodstva Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (dalje: SDS HiS), s Pelagićem,

c) Pelagićev utjecaj na socijalistički pokret u Srijemu.³⁹⁾

a) Socijalistička grupa u Majuru, kao pojava u povijesti socijalističkog pokreta, predstavlja vezu između socijalističkog angažiranja u bosanskom ustanku i socijalne demokracije u Hrvatskoj. Njenu jezgru čini grupica seoskih sitnih obrtnika (po imenu znamo za postolara Milovana Ivičića, Pelagićevog prijatelja, i za tesara Karla Salamuna). Njen utjecaj postoji u Majuru i dotiče neka susjedna sela (Kukuruzari, Mečenčani), ali ga u susjednom gradiću Kostajnici već nema. Ta bi grupa sama po sebi predstavljala sasvim lokalnu pojavu, međutim njene veze sa zagrebačkim socijalistima daju joj izvjesno veće značenje i zbog toga je i spominjemo u ovom radu.

Veze sa zagrebačkim socijalistima jedini su vanjski oslonac te grupe, koja je na vrlo širokom području osamljena. Uspostavljanje javno aktivnog i kontinuiranog socijalističkog pokreta u Zagrebu, koji je svoj otvoreni socijaldemokratski nastup obilježio pokretanjem **Slobode** 1. IV 1892. pruža majurskoj grupi mogućnost da osmisli svoje postojanje i aktivnost u jednom širem kontekstu. Sredinom te godine Ivičić uspostavlja vezu s redakcijom **Slobode**, pretplaćuje se na list, naručuje više brojeva, ne samo za sebe nego i za druge.⁴⁰⁾ Slijedeće godine predstavnik

³⁶⁾ V.: M. Vukomanović, *Aktivnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji 90-ih godina XIX veka*, referat na simpoziju o Pelagiću u Sarajevu (8. i 9. XII 1969); A. Radenić, *O razvoju socijalističke misli u Srbiji u drugoj polovini XIX veka*, *Materijali* . . ., 397—419, posebno 398, 415, 416, 418; R. Besarović, n. dj., 156—165; M. Vukomanović, *Radničke organizacije u Srbiji do 1903. godine*, Tokovi revolucije I, Beograd, 1967, 5—136; V. Đorđević, *Borba za stvaranje Srpske socijaldemokratske partije (1870—1903)*, Srpska socijaldemokratska partija, Beograd, 1965. 86—89.

³⁹⁾ Uz te, najznačajnije aspekte, ima i drugih koji ne ulaze u okvir ovog rada. Tako, pitanje Pelagićeva utjecaja u drugim područjima Hrvatske i Slavonije (osim u Srijemu i istočnoj Slavoniji gdje je taj utjecaj povijesno najznačajniji), te njegove veze s pojedincima u Hrvatskoj.

⁴⁰⁾ *Sloboda* 15. VII 1892.

majurske grupe (Salamun) sudjeluje na prvomajskoj proslavi u Zagrebu. Njegov je govor o klasnoj solidarnosti seljaka i radnika, potrebi jedinstva u stranci socijalne demokracije i socijalizmu, kao jedinoj perspektivi, bio vrlo dobro primljen.⁴¹⁾ U Majuru se također sakuplja za Ancelov putni trošak (tadašnji prvak hrvatskih socijalista Ivan Ancel bio je njihov delegat na kongresu Druge internacionale u Zürichu).⁴²⁾ Majurska je grupa već skrenula na sebe pažnju općinskih i kotarskih vlasti. Slijedeće je godine Karlo Salamun bio uhapšen 30. VI i tako spriječen da djeluje na proslavi 1. svibnja u Zagrebu, a ostale su žandari istjerali iz vlaka. Poštanski ih je službenik ometao u odašiljanju brzjava i pisama (prvomajska je skupština u Zagrebu, ipak, primila pozdravni brzjav u karakterističnom, mogli bismo reći pelagićevskom stilu: »Neka prvi maj otvara sirotinji raj! Zdravstvujte! Socijaliste Majura i okolice«).⁴³⁾ Dopis o ometanju sudjelovanja u proslavi sadrži i orkosnu poruku: »mi naime idemo u Zagreb, da se upoznajemo sa našim drugovima prvacima i da promatramo njihov javni rad, da po vremenu izmognemo i mi održavati javne sastanke i skupštine u Majuru«.⁴⁴⁾ Zaista, majurska je grupa zastupana na osnivačkom sastanku SDS HiS 8. i 9. IX 1894. »Drug A. iz Majura« iz izvještaja u *Slobodi* bio je, prema Koraću, sam Ivičić.⁴⁵⁾ On je imao zapaženu ulogu na sastanku. Bio je, zajedno s jednim zagrebačkim delegatom, izvjestilac o tački »Agitacija i seljačko pitanje«.⁴⁶⁾ Njegov je govor, dakle, obuhvaćao važna pitanja za neposredni praktični rad socijalista i za širenje pokreta. Zanimljivo je da su u prvom redu istaknuti psihološki i etički problemi. Seljak je, kaže, dobar, ali nepovjerljiv prema svemu što dolazi iz grada, jer su ga prevarili i varaju ga. Zato je agitacija među seljacima vrlo teška. lako se mogu dobiti »moralne batine: nepovjerenie i prezir«. Najvažnije je pitanje kako pristupiti seljaku. Agitaciju treba postepeno razvijati, jer se i socijalistička nauka, smatra Ivičić, osniva na evoluciji, »te hoćemo da ljucko društvo, kao što je lagano i dugo nazadovalo do ovog sistema i uređenja, da isto tako lagano napreduje do našeg socijalističkog ideala«. Socijalist mora ponajprije, smatra on, steći glas ispravna i poštena čovjeka koji će uvijek pomoći drugima ako može. Ne govoreći još o socijalizmu, treba potaknuti mišljenje da su svi socijalisti dobri ljudi. A socijalisti treba takvi i da budu: »Ja vam ne mogu dosta preporučiti u ovome vremenu vike i ocrnjivanja da budemo svi dobri. Nastojmo, da bar u neke nehotice, budemo savršeni, kao što je naš ideal o svijetu savršen«. Tako će se i odbijati napadi protivnika. Seljak još nije sposoban da usvaia nove misli na javnim skupštinama, a nerado čita, jer malo razumije što čita. Skupštinski pokret nije, dakle, efikasan na selu, smatra Ivičić, a jedino štivo koje bi seljak prihvatio bio bi socijalistički kalendar, nisan sasvim u narodnom duhu. On, međutim, preporuča dobar primjer kao najvažnije sredstvo agitacije na

⁴¹⁾ *Sloboda* 15. V 1893; J. Cazi, Počeci... n. dj., knjiga druga, 32.

⁴²⁾ *Sloboda* 15. IX 1893.

⁴³⁾ *Sloboda* 4. V 1894.

⁴⁴⁾ *Sloboda* 1. VI 1894.

⁴⁵⁾ V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knjiga prva, Zagreb 1929, 122.

⁴⁶⁾ *Sloboda* 4. X 1894; Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom IV, Beograd, 1950 (dalje: IAKPJ IV), 18—21.

selu: »Ovdje ja jošte izrazito i ukratko kažem: agitacija među seljacima mora biti za sada samo individualna, tj. ponašanje i život ima biti prema socijalističkoj ideji, razlaganje obširno i razumljivo. Upotrebiti se imaju prilike, kao: sama ljubopitljivost, koju pobudimo svojim ponašanjem, mali sastanci, sijela i prela, a naročito crkveno-narodni zborovi, gdje se može s narodom veseliti i po koju zgodnu reći«. Tek ako taj način agitacije uspije, mogu se sazivati skupštine. Razvijajući ove misli, Ivičić ističe da su to njegova osobna iskustva. Razabiremo da je on zaista pokretač i vodeća ličnost majurske grupe: »Ja ukoliko sam radio, zadovoljan sam: malo nas je, ali smo junaci. Što je glavno, moji drugovi su već sposobni, da i sami šire socijalističku misao«. — Ovaj opširniji prikaz Ivičićeva govora poslužit će za bolje obrazloženje jednog zaključka. Čitav, naime, sadržaj, kao i način izlaganja (psihološki i etički problemi pristupa i djelovanja u narodu, uloga ličnosti socijaliste, shvaćanje socijalizma, neposrednost i anegdotska zornost kazivanja) ukazuju da je zaista riječ o jednom pelagićevcu. Može se reći da je Pelagić na taj način posredno prisutan pri osnivanju SDS HiS. Treba reći da su ta izlaganja bila i dobro primljena. Usvojena su kao teze o agitaciji.

Ovdje treba istaknuti da je kontakt s majurskom grupom bio koristan za zagrebačke socijaliste. Njihova nastojanja da steknu utjecaj među seljaštvom, uglavnom u zagrebačkoj okolini, imaju tek početne, neustaljene rezultate. Srijemsko-slavonski seoski pokret razvija se kasnije. U tim prilikama majurski su socijalisti jedina stabilna seoska grupa s kojom se mogu povezati. Veza s njima pomagala je zagrebačkim socijalistima u snovanju i okušavanju djelovanja na selu sve do povezivanja s važnijim srijemskim pokretom. A u toj je vezi prisutan, posredno, i Vasa Pelagić.

Veze s Majurom održavane su i nakon osnivanja SDS HiS. Salamun je god. 1895. ponovo sudjelovao na prvomajskoj skupštini u Zagrebu. Govorio je u ime seljaka-socijalista, istaknuo šikaniranje seljaka od strane organa vlasti, kapitalizam ocijenio kao uzrok postojećeg stanja i istaknuo potrebu sloge i suradnje seljaka i radnika.⁴⁷⁾ Iz Majura su stizali i dopisi **Slobodi** o lokalnim zbivanjima, kao sastavni dio kampanje protiv nedemokratskog upravljanja općinama. Majurska je grupa djelovala nakon osnivačkog sastanka očito kao mjesna organizacija SDS HiS, prema usvojenom statutu. Od god. 1897. gube se vijesti o njoj, što je i razumljivo. Udarci režima sveli su tada pokret u Hrvatskoj i Slavoniji uglavnom samo na oslabljenu zagrebačku grupu, dok su vanzagrebačke organizacije propale.

Majurska je grupa ovdje potanje prikazana, jer je manje poznata, a ima, kako se vidi, određeno šire značenje.

b) Veze zagrebačkih socijalista s Pelagićem postaju dio njihove javne aktivnosti nakon pokretanja **Slobode**, a sastavni su dio interesa za politička zbivanja i radnički pokret u Srbiji.⁴⁸⁾ Već 1. XI 1892. prenesen

⁴⁷⁾ *Sloboda* 3. V 1895.

⁴⁸⁾ Veze i odnosi s Pelagićem prikazani su u sklopu veza i odnosa s radničkim pokretom u Srbiji i nešto potanje kako bi se iznijelo niz podataka koji još nisu bili korišteni u historiografiji (za osnovni pregled v.: C. Knapič-Krhen, *O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903*, Putovi revolucije 6, Zagreb, 1966, 156—160, *Srpska socijaldemokratska partija*, Beograd 1965, 125—129). U srpskoj historiografiji ima pojedinih podataka i izvornih tekstova [tako, za

je iz **Srpskog zanatlije** odlomak o političkom stanju u zemlji, uz komentar koji apelira na braću u Srbiji da pristupe internacionalnoj socijalnoj demokraciji i stvore radničku stranku, dok se u drugoj bilješci kritiziraju političke stranke i ističe da će srpski radnici poći svojim putem.⁴⁹⁾ Slijedeće godine, uz vijesti o političkim zbivanjima,⁵⁰⁾ odnosno o državnom udaru maloljetnog kralja Aleksandra Obrenovića, javlja se i prvi spomen Pelagićeva imena: »Isti dan kad je 'prevrat' izveden, oslobodio je narod socijalista Vasa Pelagića iz ludnice, u koju ga je 'slobodoumna' vlada Ristića i Avakumovića bacila.«⁵¹⁾ Ubrzo je uspostavljena prva neposredna veza. Već 1. VII nalazimo spomen dopisivanja s Pelagićem. Izgleda da je inicijativa potekla od redakcije **Slobode**.⁵²⁾ Prateći i dalje srpska zbivanja,⁵³⁾ **Sloboda** prenosi, pod naslovom **Prevrat u Srbiji** i uz kraći komentar, članak »Robespjera« (pseudonim D. J. Jankovića; međutim, taj se pseudonim katkada upotrebljava u **Slobodi** narednih godina) **Je li Srbija ustavna monarhija iz Zanatlijskog saveza**.⁵⁴⁾ Članak nije Pelagićev (vidi se i po stilu), a nije, dakako, ni u bibliografiji naveden.⁵⁵⁾ Kako prethodni spominje da je primljen Pelagićev prilog i da ulazi u idući broj,⁵⁶⁾ može, ipak, izgledati da je **Prevrat u Srbiji** Pelagićev članak, ako se ne uzmu u obzir navedeni razlozi a i to da je Pelagić, kako je rečeno, poslao rukopis, a onaj je članak preštampan iz novina. Kako je u istom broju (2. II) napomena da je »više dopisa i drugog« izostavljeno zbog prostora, može se zaključiti da je Pelagićev prilog još jednom izostavljen. Članak **Što jest i što traži socijalizam** (podnaslov druge polovine teksta: »Šta hoće socijalisti«) bit će, prema tome, prvi Pelagićev prilog u **Slobodi**,⁵⁷⁾ a predstavlja, u osnovi, dijelove većih tekstova.⁵⁸⁾ Ta popularna objašnjenja o značenju i sadržini pojma »socijalizam« u kojima je ta riječ povezana i s poznatim poimovima društvenosti i zadržarstva, a traženja socijalista slikovitija i bliža osobnim potrebama nego što su u službenim programima, iskorištena su i šire za agitaciju, jer su preštampana kao brošura, čijih je 2000 primjeraka bilo postepeno, do početka 1897, rasprodano.⁵⁹⁾ Dijelovi su tog teksta iskorišteni kao predložak još i god. 1898. u članku **Što je socijalizam?**.⁶⁰⁾ **Sloboda** je, međutim, zabilježila i Pelagićevo sudjelovanje u narodnom opozicio-

uzajamne prvomajske veze treba usporediti zbirku građe *Prvi maj u Srbiji (1893—1914)*. Beograd, 1954].

⁴⁹⁾ *Sloboda* 1. XI 1892.

⁵⁰⁾ *Sloboda* 1. IV, 15. IV, 1. V 1893.

⁵¹⁾ *Sloboda* 1. V 1893.

⁵²⁾ *Sloboda* 1. VII 1893. Hrvatski su socijalisti mogli zapaziti i Pelagićev članak *Slava zagrebačkim tipografima*. Zanatlijski savez 6. I 1893. (za neuspjeli štrajk zagrebačkih tipografa 4. XII 1892 — 11. I 1893. v.: V. Cević, *Historija organizacije i političkih borba grafičkih radnika Hrvatske 1870—1955*, Zagreb, 1955, 88—91).

⁵³⁾ *Sloboda* 1. VII 1893, 5. I 1894.

⁵⁴⁾ *Sloboda* 2. II 1894.

⁵⁵⁾ Usp.: R. Perović, *Bibliografija radova o Vasi Pelagiću* (treba: ...Radova Vase Pelagića), Vaso Pelagić, *Izabrani spisi*, druga knjiga, Sarajevo, 1953, 297—322.

⁵⁶⁾ *Sloboda* 19. I 1894. Pelagić je redakciji poslao i knjiga.

⁵⁷⁾ *Sloboda* 16. II 1894. List izlazi dva puta mjesečno.

⁵⁸⁾ *Odgovor na četiri društvena pitanja*, Beograd, 1892, 39, *Socijalizam ili osnovni preporodaj društva*, Beograd, 1894, 255. (v. i: R. Perović, n. dj. u bilj. 55, 316; o navedenoj knjizi usp. R. Besarović, n. dj. 167—172).

⁵⁹⁾ V. Pelagić, *Što je socijalizam? Što traže socijalisti? Dva odgovora*, Zagreb, 1894; V. Kovač, *Povjest... n. dj.*, knjiga treća, Zagreb, 1933, 187; *Sloboda* 21. I 1897.

⁶⁰⁾ *Sloboda* 11. VIII 1898.

nom gibanju pod vodstvom radnika i socijalista (istupanje na zboru i u demonstraciji u Beogradu 16. I 1894) i citirala Pelagićev govor u obranu ustavnosti i prava narodne skupštine.⁶¹⁾ Važno mjesto u Pelagićevoj suradnji u **Slobodi** ima članak **Socijaliste i anarhiste.**⁶²⁾ Redakcijski uvod govori prvi put nešto više o Pelagiću, ističući požrtvovanost »nestora socijalizma na Balkanu«. Članak — u kojemu se oštro razgraničavaju anarhisti od socijalista koji rade »putem razloga, obaveštenja, nauke, zakonodavstva i drugim dozvoljenim sredstvima« i čiji se uspjesi — parlamentarni i među intelektualcima, pa čak i u utjecaju na papu koji u poslanicama crkvenim glavarima »preporučuje da svuda pomažu radničko pitanje jer je pitanje radničko delo čisto hrišćansko« — nizom primjera nabrajaju, pa se ističe da je za socijaliste, nasuprot nasilnosti anarhista, najvažnija izborna borba za dobijanje zakonodavstva u ruke i zaključuje da će s ukidanjem ratnog oružja i ekonomske i političke nejednakosti nestati i anarhista — mogao je poslužiti u obrani od često korištenog izjednačavanja socijalista i anarhista. To izjednačavanje pripada redovnom repertoaru protusocijalističkih teza. Članak je karakterističan i kao tekst čovjeka koji je često proglašavan anarhistom (to se spominje i u petom odjeljku ovog rada). Redakcija je, ipak, u brizi za svoju teorijsku dosljednost, izrazila dvije distinkcije od Pelagićevih teza, naglasivši »da mi internacionalni socijalisti, a takav je i pisac, nevidimo u parlamentarizmu zadnji cilj, nego agitaciono sredstvo k svrsi (tj. pitanje taktike — op. V. O.), kao i to da Papinske izjave u radničkom pitanju, potiču jedino iz uzroka, jer je danas to pitanje, glavno od svijui«. — Pelagićevi su prilozi potaknuli redakciju da objavi članak o temi **Što je anarhizam, nihilizam, komunizam i socijalizam?** kao nastavak Pelagićevih razmatranja o tim pitanjima.⁶³⁾

Daljnji su kritički osvrti na političke prilike u Srbiji⁶⁴⁾ pružili svojevrstan okvir za komentiranje Pelagićeva izvođenja pred crkveni sud.⁶⁵⁾ Ističe se da je Pelagić zbog svog načina pisanja »danas najobjubljeniji pučki pisac u Srbiji. Seljaci u Srbiji svi čitaju njegove knjige u kojima propovjeda socijalistička načela«⁶⁶⁾ opisuje izvođenje pred sud (redakcija ubacuje bilješku da o »Poslanici Bogu« ne smije govoriti zbog zakona o štampi) i citira Pelagićev odgovor o tome kakvi bi trebalo da budu manastiri (dio tog odgovora bio je zabranjen a **Sloboda** zaplijenjena).⁶⁷⁾

Utjecaj Pelagićeva načina pisanja može se, čini se, uočiti u dijaloškom članku **Seljački razgovori o socijalizmu,**⁶⁸⁾ a **Sloboda** preuzima iz **Zanatlijskog saveza** Pelagićev članak o uspjesima socijalista u evropskim

⁶¹⁾ *Sloboda* 2. III 1894. Za te događaje usp.: M. Vukomanović, Radničke organizacije, n. dj., 72.

⁶²⁾ *Sloboda* 16. III 1894. (članak je nešto skraćen da se izbjegne zabrana i zapljena lista; bio je štampan u Beogradu, ali *Slobodi* ga je poslao sam Pelagić).

⁶³⁾ *Sloboda* 15. VI 1894.

⁶⁴⁾ *Sloboda* 6. III, 1. VI, 3. VIII 1894.

⁶⁵⁾ *Sloboda* 6. VIII 1894. (Pelagić pred duhovnim sudom u 19. vjeku kao reformator).

⁶⁶⁾ *Sloboda* 20. VII 1894. preporuča učiteljima Pelagićeva djela (Učitelji i socijalizam). V. i: M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 184—185.

⁶⁷⁾ Ta je verzija njegova odgovora nešto opširnija nego u Autobiografiji (v. R. Besarović, n. dj., 184. bilj. 10; M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 108—109).

⁶⁸⁾ *Sloboda* 17. VIII 1895.

zemljama **Socijalizam je uništen — socijalizam pobjeđuje.**⁶⁹⁾ U značajnu Pelagićevu suradnju s hrvatskim socijalistima u godini osnivanja SDS HiS treba ubrojati i objavljivanje njegovog članka **Majska radnička svečanost Prvi maj** na uvodnom mjestu prvog hrvatskog svibanjskog spisa.⁷⁰⁾

Sloboda se i inače zanima za radnički pokret u Srbiji. Zabilježen je štrajk beogradskih tramvajaca⁷¹⁾ i sa zadovoljstvom komentirano da je list **Zanatlijski savez** počeo »poprimati čisto socijalistički smjer, prešao je potpuno u logor socijalista. Taj preobražaj veseli nas, kao najbližu braću, osobito, ...«. ⁷²⁾ Uz osudu političkog kaosa i izrabljivanja naroda opet je istaknuto da je potrebna »čvrsto i dobro organizovana stranka bezkućnika. I to će kako se čini i u Srbiji biti i njeni bezkućnici doskora će se prisloniti uz svu ostalu svoju braću na svijetu.«⁷³⁾ U to doba surađuje u **Slobodi** Živojin Balugdžić interesantnom i uspješnom polemikom protiv antisocijalističkih stavova tajnika zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore i urednika lista **Obrtnik** Milana Krešića.⁷⁴⁾ Glavni odbor SDS HiS šalje pozdravni brzojav Zanatlijsko-radničkom savezu u povodu proslave 20-godišnjice smrti S. Markovića,⁷⁵⁾ a prvomajska skupština u Zagrebu prima brzojavne pozdrave spomenutog saveza i redakcije **Socijaldemokrata**,⁷⁶⁾ čije je izlaženje srdačno pozdravljeno, uz nadu »da će («drugovi naši u Srbiji» — op. V. O.) do skora uspjeti ustrojiti u Srbiji dobro i čvrsto organizovanu socijalističku stranku ...«. ⁷⁷⁾

Uz vijest o oduzimanju Pelagiću svećeničkog čina, istaknute su ponovo osobine Pelagića, »neumornog socijalističkog agitatora i pisca«, preneseno je oštro pisanje srpske štampe o tom činu crkve i izražene žive simpatije za Pelagića.⁷⁸⁾ I vijest o osudi na pet mjeseci zatvora proračena je izrazima simpatija i dobrim željama za njegovo zdravlje i život.⁷⁹⁾ Dragiša Lapčević, javljajući se u **Slobodi** dopisom o položaju seljaštva, spominje »da nema sela u Srbiji, gde se ne čitaju socijalistička dela, ponajviše Svetozara Markovića i Vase Pelagića«. ⁸⁰⁾

⁶⁹⁾ *Sloboda* 4. X 1895.

⁷⁰⁾ 1. svibnja 1894 (majski spis), Zagreb 1894.

⁷¹⁾ *Sloboda* 6. XII 1894; o štrajku: M. Topalović, *Štrajkovi radnika u Srbiji do 1903. godine*, Materijali ... n. dj. 333.

⁷²⁾ *Sloboda* 7. II 1895.

⁷³⁾ Isto.

⁷⁴⁾ *Sloboda* 21. II i 7. III 1895. (I oni hoće da govore), 21. III 1895. (Čime se služite). Iscrpan prikaz polemike u širem kontekstu dao je V. Cecić, *Početak sistematske borbe, građanska klasa Hrvatske contra socijalistički pokret*, Literatura, Zagreb, I/1957, br. 5—6, 513—534, posebno 517—525.

⁷⁵⁾ *Sloboda* 21. III 1895; o toj proslavi v.: M. Vukomanović, *Radničke organizacije*, n. dj. 75.

⁷⁶⁾ *Sloboda* 3. V 1895.

⁷⁷⁾ *Sloboda* 6. VI 1895. Za tadašnji razvitak srpskog radničkog pokreta v.: M. Vukomanović, *Radničke organizacije*, n. dj., posebno 66—98; A. Radenić, n. dj. u bilj. 22, posebno 504—506.

⁷⁸⁾ *Sloboda* 7. III 1895 (Pelagić — razpopljen). Članak završava: »Bratu Pelagiću, koji je sada za uvijek miran od onih kojih se je odrekao i kojih je rad toli divno oertao, kličemo pako: Poživio i borio se nam još dugo na radost, korist i spas sirotinje, a na žuć. nevolju i propast protivnika!«. O crkvenim mjerama protiv Pelagića v.: R. Besarović, n. dj. 180—185.

⁷⁹⁾ *Sloboda* 3. V 1895.

⁸⁰⁾ *Sloboda* 5. IX 1895. (Pismo iz Srbije).

Uz nove napade na režim u Srbiji,⁸¹⁾ **Sloboda** donosi jedno Pelagićevo pismo, podsjećajući da je taj režim osudio Pelagića na zatvor što ga je »starina naš drug« izdržao »postojanom muževnošću i prezirnim podsmjehom spram reakcionara«.⁸²⁾ Pismo koje je Pelagić uputio jednom hrvatskom socijalisti iznosi osudu suvremenog stanja u Srbiji i nade u socijalističke ciljeve, te lijepe misli o hrvatsko-srpskoj slozi:

»U to ime želeći je, da bar srpski i hrvatski radni narod odgurne od sebe svakoga, koji zavađa fanatizmom i šovinizmom prirodnu krvnu braću Hrvate sa Srbima i Srbe sa Hrvatima; pa da približava i utvrđuje ljubav i bratstvo u ta dva zavađena naroda, kao i među ostalim zavađenim susjedima.

Pored naših glavnih socijalističkih principa, moramo u našem radu biti i pijoneri i apostoli zblizenja i bratstva i najžešći protivnici za-glupljivanja naroda fanatizmom i šovinizmom.

U to ime pozdravljam prigodom moga izlaska iz zatvora sve socijaliste bratskog nam naroda hrvatskog, sa povikom:

Da živi bratstvo srpskih i hrvatskih socijalista! Da živi međunarodni socijalizam!«.

U toj atmosferi I kongres SDS HiS (3. i 4. XI 1895) prima 5 pozdravnih brzojava iz Beograda, među njima i Pelagićev, a **Sloboda** preporuča novu Pelagićevu brošuru **Nauka i radni narod ili šta veli nauka u korist naroda**.⁸³⁾

Slični su odnosi i slijedeće godine. **Sloboda** surađuje u napadanju režima,⁸⁴⁾ a zagrebačka prvomajska proslava prima iz Beograda i Šapca 3 brzojava s 9 potpisa (među njima i Andre Bankovića),⁸⁵⁾ dok **Sloboda** izvještava, koristeći se i **Socijal-demokratom**, o proslavi u Beogradu.⁸⁶⁾ Zabilježno je, u članku **Naši srbski drugovi imaju također raj na zemlji . . .**«, da je Pelagić osuđen na robiju zbog knjižice **Ko je zločinac i buntovnik?** i izražene su dobre želje za njega.⁸⁷⁾

Te se godine, u vezi s osnivanjem Jugoslovanske socialnodemokratske stranke u Sloveniji, raspravlja o suradnji i povezanosti jugoslavenskih socijalističkih pokreta. U **Slobodi** piše o tome Ž. Balugdžić.⁸⁸⁾

Prateći što se zbiva s Pelagićem, **Sloboda** bilježi amnestiju političkih osuđenika i čestita Pelagiću izlazak iz zatvora,⁸⁹⁾ na što Pelagić od-

⁸¹⁾ *Sloboda* 3. V. 3. X, 17. X, 19. XII 1895.

⁸²⁾ *Sloboda* 17. X 1895 (Pelagićevo pismo).

⁸³⁾ *Sloboda* 5. XII 1895; brzojave šalju za omladinu K. Jovanović, za đake P. Vujić, za Srpski zanatliško-radnički savez M. Obradović, za *Socijal-demokrat* dr D. Jurčić.

⁸⁴⁾ *Sloboda* 19. III, 2. IV (Stanje u Srbiji — prenesen je članak iz *Socijal-demokrata*), 3. IX 1896.

⁸⁵⁾ *Sloboda* 7. V 1896.

⁸⁶⁾ *Sloboda* 7. i 21. V 1896.

⁸⁷⁾ *Sloboda* 16. VII 1896 (tačni podaci o toj brošuri: R. Perović, n. dj. u bilj. 55, 320, 321). Slično je komentiran i nastup kazne (*Sloboda* 17. IX 1896).

⁸⁸⁾ *Sloboda* 15. X (Da se razumijemo) i 17. XII 1896. Diskusiju o toj suradnji prikazala je C. Knapić—Krhca, n. dj. u bilj. 43, 158, odnosno 127—128. Napomena: odjeljak 4b ovog rada nadopunjava se i inače s citiranim člankom; niz podataka iz članka C. Knapić—Krhca (o uzajamnoj suradnji u štampi) nije ovdje ponavljan.

⁸⁹⁾ *Sloboda* 21. I 1897; isto čini i Glavni odbor SDS HiS pismom Pelagiću (tekst: M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 183—184).

govara, u pismu Glavnom odboru SDS HiS, srdačno i s riječima priznanja za rad hrvatskih socijalista.⁹⁰⁾

U teškom razdoblju progona i krize 1897—99. slabe veze između hrvatskog i srpskog pokreta, ali ne iščezavaju.⁹¹⁾ Proslava 1. svibnja zabranjena je u Zagerbu i u Hrvatskoj, ali je, ipak, stigao pozdravni brzozav beogradskih socijalista.⁹²⁾ I dalje se prate političke prilike u Srbiji,⁹³⁾ spominju i preporučuju nova izdanja socijalističke literature.⁹⁴⁾ Iz Beograda je, 1898, primljen jedan značajniji dopis o proslavi 1. svibnja u kojemu se ističe da je ta proslava ujedno i znak jedinstva jugoslavenskih radnika i podsjeća na potrebu saveza »Jugoslovenske socijalne demokracije«. ⁹⁵⁾ Jedno drugo »Pismo iz Srbije« izražava žaljenje zbog progona **Slobode** (neprekidne zapljene), opisuje svakovrsne progone socijalista u Srbiji, pa spominje i Pelagićevo osudu i bolest.⁹⁶⁾ Dostora je objavljeno **Slobodi** da Pelagić polako umire i iznosi se sumnja da ga truju.⁹⁷⁾ Prve vijesti o Pelagićevoj smrti uzbudile su zagrebačke socijaliste. Oni šalju brzozav saučešća, ali se i raspituju, te objavljuju demanti beogradskih drugova.⁹⁸⁾ Nakon njegove smrti, objavljen je nekrolog na prvoj stranici.⁹⁹⁾ Prikazan je njegov život (doduše, s više činjeničnih grešaka), naglašena Pelagićeva neumornost u radu i požrtvovanost za svoja uvjerenja, obilna suradnja u socijalističkim listovima, popularnost njegovih djela i razumljivost njegovog pučkog načina pisanja, duhovna čvrstoća i mučenička strpljivost, spremnost na smrt. Stigao je i dopis iz Beograda sa opisom smrti i pogreba. Pelagić je vidio brzozav saučešća hrvatskih socijalista (nakon prvih vijesti o smrti). Istaknuto je: »On se je osobito zanimao za Vaše drugove, te se je radovao svakomu Vašem napredku«. ¹⁰⁰⁾

U istom broju **Sloboda** brani mrtvog Pelagića od napadaja u **Obzoru**, ističe njegove moralne vrline (čestitost, nesebičnost, borbenost, požrtvovanost, načelnost) i tako na primjeren način zaključuje višegodišnju saradnju.

⁹⁰⁾ *Sloboda* 4. II 1897.

⁹¹⁾ Progoni SDS HiS u vezi s pokretom u Srijemu i opća kriza pokreta [sažeti prikaz: *Razvitak... 29—31; Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, n. dj. 201—205; razdoblje reakcije (»vladanovština«) u Srbiji (1897—1900) — usp. M. Vukomanović, Radničke organizacije, n. dj. 76, 91—96, 98—99, 119].*

⁹²⁾ *Sloboda* 6. V 1897.

⁹³⁾ *Sloboda* 25. XI 1897, 24. II, 9. VI, 28. VII, 11. VIII, 27. X 1898, 12. I 1899.

⁹⁴⁾ Dok je početkom 1897. zabilježen Balugdžićev prijevod Engelsove *Spoljašnje politike ruskog carstva* (*Sloboda* 21. I 1897) i *Socijalizam i pozitivna nauka. Darwin—Spenser—Marks E. Ferria* u prijevodu R. R. Radenkovića (*Sloboda* 18. II 1897), 1898. je zabilježen i citiran *Radnički kalendar za godinu 1898* (*Sloboda* 10. III, 26. V i 9. VI 1898) te oglašena *Načela socijalne demokracije (Erfurtski program)* K. Kautskog (*Sloboda* 14. IV 1898), a 1899. objavljen poziv na pretplatu za *Kapital* K. Marxa u izvodu G. Devilja i prijevodu i redakciji D. T. Vladislavljevića (*Sloboda* 26. I 1899). Za prijevode v.: S. Dimitrijević, *Srpska socijalistička prevođna literatura*, Beograd, 1958, 34, 35.

⁹⁵⁾ *Sloboda* 28. IV 1898 (potpisani: M. Obradović i Lj. Jovčić).

⁹⁶⁾ *Sloboda* 25. VIII 1898.

⁹⁷⁾ *Sloboda* 8. IX 1898.

⁹⁸⁾ *Sloboda* 26. I 1899 (Vaso Pelagić — živ).

⁹⁹⁾ *Sloboda* 23. II 1969. Dio nekrologa citira M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 189.

¹⁰⁰⁾ *Sloboda* 9. III 1899.

Zaključujući ovaj prikaz, valja istaknuti da je Pelagić nesumnjivo prisutan u hrvatskom socijalističkom pokretu tih godina (1894—1899). On je cijenjen kao rijedak domaći izvor socijalističke misli, doduše sekundaran prema izvorima koje pruža tadašnji međunarodni radnički pokret, ali ipak značajan, posebice kao blizak primjer moralne čvrstine i borbene postojanosti, poštivanja i radinosti za svoja uvjerenja, kao popularni pučki pisac, pogodan za pristup seljaku i za početni, individualni stupanj agitacije, autor koji pruža gradu i poticaj za širenje socijalističkog pokreta izvan kruga kvalificiranih, obrtničkih radnika većeg grada (Zagreba) sa širim pogledima i međunarodnim iskustvom, u mase malograđanskog i seoskog puka — konačno i kao jedna od veza s pokretom u Srbiji. K tome i Pelagića i hrvatske socijaliste povezuje misao hrvatsko-srpske sloge i povezivanje nacionalnog pitanja i njegova rješavanja s kapitalističkim društvom i njegovom demokratskom i socijalističkom preobrazbom.

c) Socijalistički pokret u Srijemu (i istočnoj Slavoniji) tj. u tadašnjoj Srijemskoj i Virovitičkoj županiji, dobro je poznat posredstvom edicija građe i radova.¹⁰¹⁾ Ovdje je potrebno samo sažeto obilježiti Pelagićev utjecaj u tim zbivanjima.

Treba odmah reći da događaji u Srijemu (za našu temu dolaze u obzir zbivanja od 1894. do 1897. godine) imaju određenu slojevitost. Njihovo raščlanjivanje pokazuje, naime, tri osnovna sloja: a) društveno-ekonomsku osnovicu što je stvara stanje seljaštva, b) utjecaj Pelagićevih ideja, u prvom redu o demokratskom, zadružnom i socijalističkom društvenom preobražaju, posebice na selu, proširen na nivou agitacije među pojedincima i manjim grupama, javlja se kao početni ideološki impuls, c) idejno-politički i organizacioni utjecaj SDS HiS nadograđuje se kao dodatni, aktivizacioni impuls.

Društveno-ekonomska osnovica prilično je dobro poznata.^{101a)} Istaknimo samo neke osnovne podatke: radničko stanovništvo (u obrtu, industriji i poljoprivredi) sačinjava u Virovitičkoj županiji četvrtinu stanovništva, a u Srijemskoj petinu (u Zagrebu i Osijeku nešto preko jedne trećine). U Virovitičkoj županiji posjedi iznad 100 jutara zauzimaju 61,49% površina (posjedi iznad 1000 jutara 56%), a u Srijemskoj župa-

¹⁰¹⁾ U izboru: *Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908*, sabrao i uredio Andrija Radenić, Novi Sad, 1955, 411 (Predgovor 5—20) — dalje: *Dokumenti*; Pelagić i Vojvodina 2 (Pelagićev uticaj na širenje socijalističke misli u Sremu, 221—232); Pelagić i Vojvodina 1, 96—98, 155—157; M. Papić, *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 182 i V. Pelagić, *Izabrani spisi*, treća knjiga, 263—268; *Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća*, Izabrani izvori, Priredila Mirjana Gross, Zagreb, 1957, 79—96 (Seljački pokret); A. Radenić, *Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914*, Beograd 1958, 393 (doktorska disertacija); M. Gross, *Uloga socijalne demokracije u političkom životu Hrvatske 1890—1905* (rukopis disertacije u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu), 89—98, 131—149; M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907*, n. dj. u bilj. 25, 124—126; *Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914*, n. dj. 202—204; J. Korda, *Socijalistički pokret na selu u vinkovačkom kraju koncem XIX i početkom XX stoljeća*, Zbornik 2, Slav. Brod 1964, 205—222; V. Korać, *Povijest...* n. dj. Knjiga prva, Zagreb 1929, 122—126, 128, 131, 132—142; A. Lebl, *Koraćeve sremske zadruge i shvatanja socijalne demokracije o zadrugama (1890—1914)*, *Zadružni arhiv* 4, Novi Sad, 1956, 1—48.

^{101a)} V.: A. Radenić, *Položaj i borba...* n. dj. 7—176; M. Gross, *Uloga socijalne demokracije...* n. d. 89—93.

niji 24,9% (posjedi preko 1000 jutara 17%), dok su sitni posjedi ugroženi takvom strukturom, daleko najbrojniji (posjeda do 5 jutara ima 41,9%, a drže 4,58% zemlje).¹⁰²⁾ — Tom sloju pripada također i nezadovoljstvo s nedemokratskim upravnim i političkim sistemom u njegovoj čitavoj strukturi, od općina do sabora i vlade.

Utjecaj Pelagićevih ideja najbolje je poznat putem uvida u genezu socijalističkog pokreta u Šidu.¹⁰³⁾ Važna je okolnost neposrednog susreta V. Koraća s Pelagićem u jesen 1893. u Beogradu.¹⁰⁴⁾ Distribuiranje Pelagićevih djela izaziva prvi val prilično živog interesa u Šidu i okolici.¹⁰⁵⁾ Kritički odnos prema stvarnosti dobiva čitanjem i razmišljanjem o njegovim djelima određeniju strukturu.^{105a)} Međutim, manjkaju još idejno-politički i organizacioni poticaji za kritičku akciju, u ovom slučaju oslonac na organizirani pokret unutar Hrvatske. Budući da takav pokret postoji, do tog poticaja mora doskora doći. — Prva faza spomenute geneze traje, dakle, od Koraćeva kontakta s Pelagićem do uspostavljanja veze sa SDS HiS.

Za pelagićevce u Šidu veza sa SDS HiS je logični korak u prijelazu na javnu aktivnost. Za zagrebačke socijaliste veza sa šidskom grupom važan je korak u izgradnji hrvatskog pokreta, jer ih dovodi u središte najpogodnijeg područja za širenje pokreta (osim samog Zagreba i Osijek). Oni su već razvili, 1890—1894, socijalistički centar u Zagrebu i povezali sa Zagrebom više gradova i gradića sjeverne Hrvatske (uključujući i neke slavonske gradove) uz početne kontakte sa selom, oko Zagreba i u Zagorju.¹⁰⁶⁾ Drugi se centar, od 1892. do 1894, razvio u Osijeku, u specifičnoj sredini (znatan udio Nijemaca), naslonjen više na Budimpeštu. 1894. godine riješen je, ipak, problem uklapanja Osječana u hrvatski pokret, što je bilo važno za osnivanje SDS HiS.¹⁰⁷⁾ Srijema, međutim, još nema u stranci, ali u to doba Šiđani su već saznali za **Slobodu** i počeli je redovito čitati.¹⁰⁸⁾ Nakon obilne raznovrsnosti ideja u Pelagićevim spisima, njih privlači određeni socijalistički program, što ga nalaze u **Slobodi** (uglavnom Hainfeldski program austrijske socijalne demokratije, usvojen prilikom osnivanja SDS HiS), i mogućnost naslona na organizirani pokret u Hrvatskoj.¹⁰⁹⁾ Uz čitanje **Slobode** dolazi i veza s Glavnim odborom SDS HiS i pripreme za prvi javni istup u Šidu —

¹⁰²⁾ Usp. radove iz bilj. 101; vrlo sažet prikaz: Razvitak... 17.

¹⁰³⁾ *Dokumenti*, 21—57; V. Korać, *Povjest...*, n. dj. 122—123; *Sloboda* 6. II 1896. [Doživljaji u zatvoru (Osvrt na šidske događaje); nedovršeno, jer je čitav tekst bio zabranjen i taj broj zaplijenjen; sadržaj pokazuje da je autor V. Korać; A. Radenić, *Položaj i borba...* n. dj. 205—211.

¹⁰⁴⁾ *Sloboda* 6. II 1896, V. Korać, *Povjest...* n. dj. 123.

¹⁰⁵⁾ *Dokumenti*, 22, 24—25, 26, 30—31, 34, 36, 38, 39, 40, 41—46, 47—52.

^{105a)} Analiza Koraćeva dnevnika od 20. III do 13. VIII 1894. (*Dokumenti*, 21—40) veoma je poučna u tom smislu.

¹⁰⁶⁾ V.: V. Oštrić, *Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj*, Putovi revolucije 5, Zagreb, 1965, 141—164 (s historiografskim pregledom, 160—162).

¹⁰⁷⁾ V.: V. Oštrić, *Sudjelovanje osječkih socijalista u osnivanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije*, Materijali... 117—154.

¹⁰⁸⁾ U uspostavljanju te prve veze sa zagrebačkim socijalistima posredovao je, informacijama i poslanim primjercima *Slobode*, sam Pelagić (Koraćev dnevnik 22. III 1894 — *Dokumenti*, 25; pisma Pelagiću 2. i 11. V 1894 — *Dokumenti*, 47, 48; *Sloboda* 6. II 1896; V. Korać, *Povjest...* n. dj. 123).

¹⁰⁹⁾ *Sloboda* 6. II 1896; *Dokumenti*, 52.

prvomajsku proslavu god. 1895.¹¹⁰⁾ Pripreme, međutim, završavaju hapšenjima i prvim mitrovačkim protusocijalističkim procesom.¹¹¹⁾ Taj je proces, kojim završava druga faza geneze socijalističkog pokreta u Šidu i u Srijemu, dobro poznat i ovdje treba istaknuti jedno njegovo značajno obilježje: to nije bio samo proces šidskim socijalistima nego i, posredno, suđenje Pelagiću. Osnovni je »grieh« šidskih socijalista što su se pojavili u centru poljoprivredne zone najpogodnije za širenje socijalističkog pokreta, tj. u bazi klasnog društva u Hrvatskoj (pokret obrtničkih radnika u Zagrebu ne predstavlja, s gledišta režima, takvu bazičnu opasnost). Njihova je veza s vodstvom SDS HiS u Zagrebu sastavni dio optužbe, ali je razmjerno manje važna. No, neposredna oštrica optužbe uperena je protiv sadržaja i širenja Pelagićevih spisa.¹¹²⁾ Za pripadnike vladajućih struktura Pelagić je anarhista i širenje njegovih spisa tumači se kao početak rušilačke reakcije u bazi jednog 80 posto seljačkog društva (1890. 84,56% ukupnog stanovništva Hrvatske i Slavonije, 1890. 82%). Odatle, za režim, potreba da suzbija socijalistički pokret oštrijom represijom nego što je to dotada činio. — U stvarnosti je, dakako, bilo drugačije. Čitanjem Pelagića, misaono se strukturira do tada privatno opozicionarstvo i time stvara podloga za pristupanje radikalno-demokratskoj opoziciji novog tipa što ju je tada predstavljala SDS HiS.

Daljnji razvitak socijalističkog pokreta u Srijemu i Slavoniji 1895—97. također je dobro poznat.^{112a)} Obilježava ga veća širina, čvršća povezanost s vodstvom SDS HiS (sam Korać postaje tajnik stranke i administrator **Slobode**),¹¹³⁾ stvaranje organizacija (mjesnih klubova) i angažiranje na liniji idejnog i političkog programa i djelovanja SDS HiS. Pelagićeve ideje imaju u toj fazi razmjerno sekundarnu ulogu. I dalje se vodi briga o distribuciji brošure iz 1894. god. **Šta je socijalizam? Šta traže socijalisti?**, kao pogodnog sredstva za početnu agitaciju. Brošura je negdje početkom god. 1897. rasprodana.¹¹⁴⁾ Službeni izvještaji i suđe-

¹¹⁰⁾ Veza je uspostavljena pismom iz Zagreba 2. III 1895. i nastavljena izmjenom pisama (*Dokumenti*, 51—54, 56—57, 59).

¹¹¹⁾ *Dokumenti*, 57—59; Pelagić i Vojvodina 2, 223; *Dokumenti* 59—143; A. Radenić, *Položaj i borba...* n. dj. 214—218. *Sloboda* 3. V, 16. V, 15. VIII 1895.

¹¹²⁾ To pokazuje osobito analiza optužbe i toka suđenja (*Dokumenti*, 21—127). — Na sličan način ocjenjuje šidska zbivanja hrvatska građanska opozicija (tako, centralni list Stranke prava *Hrvatska* — Anarhisti u Srijemu, 16. V 1895, Pelagić i Vojvodina 1, 155—157), a i iz kruga njemačkog građanstva dolazi oštar napadaj na Pelagića zbog šidskih događaja (brošura »An die Mitbürger deutscher Nationalität in Syrmien«, Pelagić i Vojvodina 2, 224—232).

^{112a)} *Dokumenti*, 144—151, 155—166; A. Radenić, *Položaj i borba...* 218—232; M. Gross, *Uloga socijalne demokracije...* n. dj. 131—140, IA KPJ IV, 53—60 i *Sloboda* 7. i 21. I 1897 (II kongres SDS HiS, 25—27. XII 1896), posebno IA KPJ 60 (rezolucija o organizaciji seljaka); svi brojevi *Slobode* nakon kongresa do 2. IV 1897; V. Korać, *Povjest...* n. dj. 132.

¹¹³⁾ U siječnju 1897. — Pokret u Šidu i Srijemu 1896. je godine još u krizi. Oko 1. svibnja bilo je opet hapšenja (V. Korać, *Povjest...* n. dj. 128). Aktivnost je slaba [*Sloboda* 16. VII 1896 (Nevolje u Srijemu)]. Korać je, međutim, i dalje u vezi s Pelagićem, šire se njegova djela (pismo Pelagića Koraću 16. III 1895 — *Dokumenti*, 143).

¹¹⁴⁾ *Dokumenti*, 225. Svih tih godina šire se i druga Pelagićeva djela (o tome, s popisom v. A. Radenić, *Položaj i borba...* 206 i 361—362. O zabrani niza djela 6. IV 1897. v.: *Dokumenti*, 175—176.

nja socijalistima te godine razmjerno manje spominju Pelagića. Širenje njegovih spisa prisutno je kao »stari grijeh« iz 1895. godine i kao dopunski elemenat optužbi za djelatnost vodstva stranke u Srijemu i Slavoniji 1895—97.¹¹⁵⁾

Prisutnost Pelagićevih ideja nalazimo, dakle, kao jedan promjenljivi elemenat u složenijem sklopu zbivanja od 1894. do 1897. godine.

5) Pravaški radnici pojavljuju se god. 1895. u Zagrebu kao protusocijalistička alternativa u radničkom pokretu. Veza sa Strankom prava uvukla ih je u rascjep stranke. 1896. opredjeljuju se dijelom za Frankovu čistu stranku prava, dijelom za »domovinašku« Stranku prava (Maticu stranke prava).¹¹⁶⁾ U međusobnom antagonizmu i antisocijalističkoj borbi dočekuju i srijemsko-slavonske događaje god. 1897. Represalije su pogodile i njih, jer su 9. IV t. g. zabranjeni svi politički klubovi, pa tako i njihovi. Srijemsko-slavonske događaje promatraju inače sa strane, jer u tom području nemaju nikakvih uporišta, ali se koriste njima kao novim motivima u antisocijalističkoj borbi, u času kad su progoni, hapšenjem Ancela, dosegli Glavni odbor SDS HiS. — U tom kontekstu pojavljuje se njihov stav prema Pelagiću. Agitaciju u Šidu frankovački radnici ocjenjuju kao socijaldemokratsku i anarhističku istodobno, primjenjujući često korištenu, u protusocijalističke svrhe, zbrku pojmova, i uočavaju da ta agitacija ima dva izvora: jedan iz Beograda, pelagićevski, koji označavaju kao anarhistički i drugi iz Zagreba — vodstvo SDS HiS s Ancelom na čelu, iza kojeg stoji, kažu, revolucionarna njemačka socijalna demokracija. Uzroke ne traže u društveno-ekonomskim odnosima, nego u nacionalnim i vjerskim prilikama. Pravoslavnom pučanstvu u Srijemu prešutno poriču da je srpsko (u duhu pravaške tradicije o Srbima u zemljama koje obuhvaća pravaški držav-nopravni program), ali smatraju da je zbog blizine Srbije pogodno za širenje socijalističkih ideja koje su za njih protuhrvatske. Ističu i vjersku zapuštenost (indiferentnost, pojavu nazeranske sekte i »bezvjerskog socijalizma«). Nadaju se da kod »pobožnih hrvatskih seljaka« neće uspjeti.¹¹⁷⁾ Očito ne znaju za jedno važno obilježje pokreta u Srijemu: zahvaćao je pripadnike svih tamošnjih nacionalnosti i vjera, a optuženici će opetovano isticati misao zblježavanja ljudi bez obzira na nacionalnost i vjeru.¹¹⁸⁾

¹¹⁵⁾ Usp.: *Dokumenti*, 215—264. Upravno-politički aparat, nastojeći da u razdoblju represije potpuno ovlada situacijom, vodi brigu i o tome da se Pelagić ne pojavi nekažnjeno u Hrvatskoj (Pelagić i Vojvodina 1, 96—98; Pelagić i Vojvodina 2, 232). — Sam Pelagić imao je, čini se, dobru predodžbu o pokretačkom utjecaju svojih spisa (pismo K. Veliću 2. IV 1897, Pelagić i Vojvodina 1, 96). — Zbog utjecaja u Hrvatskoj ne napadaju ga samo svi protusocijalistički elementi hrvatskog društva nego i protivnici u Srbiji (tako, *Večernje novosti* 2. IV 1897 — v.: M. Papić *Pelagić i o Pelagiću*, n. dj. 182; Pelagić je oštro odgovorio u *Malom žurnalu* 26. IV 1897 — V. Pelagić, *Izabrani spisi*, n. dj., knjiga treća, 263—265; spomenuti napad na Pelagića pokazuje takvu neobaviještenost i ujedno protusocijalističku i šovinističku zbrku pojmova — člankopisac je, npr., prenio srijemske događaje među »Srbe u najbližoj okolini Zagreba«! — da ga nije trebalo preštamovati bez komentara).

¹¹⁶⁾ Opća objašnjenja i ocjene o pravaškim radnicima dana su prema autorovom rukopisu *Protusocijalističke struje u radničkom pokretu u Hrvatskoj 1895—97*. Vrlo sažet autorov prikaz: *Razvítak*... 29—30.

¹¹⁷⁾ *Hrvatski radnik* 25. III 1897.

¹¹⁸⁾ *Dokumenti*, 47, 52, 63—69, 215—218, 252, 255, 256; A. Radenić, *Položaj i borba*..., n. dj. 228; M. Gross, *Uloga socijalne demokracije*..., n. dj. 148—149.

Slično komentiraju događaje domovinaški radnici, ali uz neke nijanse. I oni ističu: »Poznati Vaso Pelagić — Srbin, odigrao je ovdje jednu od najglavnijih uloga, a uz njega zagrebački socijaliste, koji su u svem poduprti po njemačkoj socijalnoj demokratiji«. Izrazita vjersko-klerikalna katolička nijansa kod njih uzrokom je što u prvom redu ističu socijalistički »rad protiv vjere«, jer se bez vjere, prema njihovom stanovištu, ruši civilizacija i ljudsko društvo. Rušenje vjere i narodnosti podloga je, kažu, za socijalističke ideje. Socijalizam izjednačavaju s komunizmom koji tumače kao vulgarni egalitarizam. Prihvaćaju sve optužbe režima protiv pohapšenih seljaka, ali upozoravaju da su ih socijalisti »zaslijepili.«¹¹⁹⁾ — Pelagić se, dakle, pojavljuje u očima pravaških radnika u anarhističkoj, protuvjerskoj i protuhrvatskoj ulozi.

Dvije godine kasnije **Hrvatski radnik** piše o Pelagiću u povodu glasa o smrti, ali u tom pisanju nalazimo i neka nova obilježja. Kratka vijest o demantiranju glasova da je umro spominje još Pelagića, slično kao i 1897, kao »poznatog socijalističko-anarhističkog agitatora«,¹²⁰⁾ ali kraći članak o njemu donosi i nove akcente.¹²¹⁾ Oni su u vezi s nekim idejnim obilježjima »hrvatskih radnika«, kako se sami nazivaju, koja nisu ranije došla do izražaja u odnosu prema Pelagiću.

Čini se da i njih impresionira Pelagićeva borbenost i upornost, jer ističu da »stoji već 30 godina u političkom progonstvu«. Oni tada nisu katolički ekskluzivni, pa ističu da je Pelagić bio »opće obljubljeni i čašćeni arhimandrit«. Spominju tursku osudu zbog revolucionarnih nazora, a o kasnijoj djelatnosti govore s izričitim priznanjem (»Čim je došao natrag u svoju domovinu, stupio je u svezu sa revolucionarci čitavoga balkanskoga poluotoka, koji su pripremali ustanak protiv turskom gospodstvu, te je bio g. 1875—1878. uz Kovačevića i Peka junački i štovani vođa. Kada je Bosna okupirana po Austriji, bude Pelagić odsuđen na smrt, jer nije htio priznati nove oblasti, nego se borio za slobodu i neodvisnost Bosne«). Zbog svojih, odnosno pravaških, ideja o nacionalnom oslobođenju Hrvatske, frankovački radnici, naime, podržavaju sve nacionalnooslobodilačke i protukolonijalne borbe (npr. Bure i Afganistance protiv Engleza), pa nalaze riječi priznanja i za nekadašnje balkanske nacionalnooslobodilačke borbe usprkos pravaškoj tezi o hrvatskoj Bosni i nekadašnjem protuturskom stavu Ante Starčevića u doba bosanskog ustanka. Osim toga, oni su opoziciona grupa, pa su u opoziciji i prema, tada uostalom protuhrvatski orijentiranom, austrougarskom režimu u Bosni i Hercegovini. Kao protivnici obrenovićevskog režima u Srbiji, spominju prešutnim priznanjem borbu V. Pelagića i S. Markovića protiv tog režima. Znaju i za popularnost Pelagićevih spisa i tu ga, ipak, kao antisocijalisti, osuđuju: »Svojimi spisi, koji su razšireni u hiljade primjerakah, doprinjeo je mnogo raztrovanosti, koja se u posljednje vrijeme svuda opaža kao plod nezdravih i neizvedivih teorijah«. Imaju razumijevanja za Pelagićevu osobnu tragediju, spominjući kako se 1897. god. oprostio s prijateljima, očekujući da neće živ izaći iz tamnice. — Kako vidimo, frankovački radnici, iako su u prvom redu

¹¹⁹⁾ *Hrvatski radnički glas* 15. IV 1897.

¹²⁰⁾ *Hrvatski radnik* 27. I 1899.

¹²¹⁾ *Hrvatski radnik* 10. II 1899 (biografski podaci sadrže niz grešaka koje nam, razumljivo, danas nisu važne).

antisocijalisti, pokazuju zbog određenih svojih idejnih obilježja izvjesno razumijevanje za ličnost i dio životne aktivnosti Vase Pelagića.

Pelagić je, kao što se vidi, prisutan, od početaka svoje socijalističke djelatnosti do smrti, različito i u različitim uvjetima, u socijalističkom pokretu u Hrvatskoj.

CONCERNING THE RELATIONS BETWEEN VASO PELAGIC AND THE WORKERS MOVEMENT IN CROATIA

Summary

In his contribution »Concerning the relations of Vaso Pelagic and the workers movement in Croatia« the author has paid particular attention to the following questions: 1) Pelagic's intention to work from Croatia (1873); 2) Pelagic's relationship with the first Croatian workers and socialist paper »Radnicki prijatelj« (The Worker's Friend) (1874); 3) The influence of the activities of Socialists in the Bosnian Uprising 1875—78 on the socialist movement in Croatia; 4) Relations between Pelagic and the Croatian Socialists and the influence of Pelagic's ideas in the first phases of social democracy in Croatia (1890—1899); 5) The relationship of equity workers with Pelagic (1897 and 1899).

Basing his work on historical material the author has concluded the following in connection with the above-mentioned questions: that Pelagic had expected favourable developments for his socialist in Croatia, i. e. Zagreb, after the revision of the Austro-Hungarian Settlement — After the first number of the »Workers's Friend« which had been cautiously edited Pelagic considered that the paper was concerning itself with the narrow interests of and printers and neglecting the general interests of labour — the effect of the group of Socialists with Pelagic at the head in the Bosnian Uprising was particularly significant and also on the Socialist movement in Croatia; while the Socialists in Bosnia were solving the problems of the Uprising, in Croatia they were endeavouring to maintain a limited organisation and guard it from the measures of the Austro-Hungarian government. The greatest influence which Pelagic had on the Socialist movement in Croatia in its first phases was through his brochures »What the Socialists are demanding«, »Science and Working People or what Science says to the advantage of working people« and so on and also the article which was written by mistake for the paper »Freedom«. Although they were anti-socialist, the equity workers in Croatia showed a certain sympathy with the personality and activity of Vaso Pelagic because of some of their ideals.

From his account of his activities in Croatia, the author states that Vaso Pelagic was present from the very beginning of his socialist activities, in various degrees, in the Socialist Movement of Croatia.

prilozi

Jovan R. Bojović
Radoman J. vanović

Obaviještenost sovjetske javnosti o smrti Đura Đakovića

— Prilog pitanju —

Povodom 40-godišnjice smrti Đura Đakovića (25. IV 1929), organizacionog sekretara Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, saopštavamo nekoliko napisa objavljenih u sovjetskoj štampi i literaturi poslije njegovog ubistva. Smatramo da će ovi napisi biti interesantni za biografe Đura Đakovića. Priloženi napisi su i bibliografske rijetkosti kod nas.

Đuro Đaković pripada plejadi najistaknutijih jugoslovenskih komunista u međuratnom periodu. Od djeteta siromašnih seljačkih roditelja uzdigao se do najviših foruma međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta. Svoju revolucionarnu karijeru Đaković je započeo 1905. godine kao bravarski radnik u Sarajevu. Od tada, pa sve do smrti, on je čitav svoj umni i fizički rad posvetio radničkoj klasi i ostalim siromašnim društvenim slojevima. Svojim neumornim pregalaštvom Đaković je postao simbol jugoslovenskog komunista i revolucionara ne samo u Jugoslaviji nego i u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. I najteži uslovi života i progoni od strane klasnih neprijatelja radničke klase nijesu mogli pokolebati njegovu vjeru u konačnu pobjedu radničke klase u Jugoslaviji.

Dugogodišnja frakcijska borba u rukovodstvu Komunističke partije nanosila je ogromne teškoće i štete njenoj djelatnosti i konsolidovanju u uslovima ilegalnog rada. Tu opasnost su uočavale i neke partijske organizacije u zemlji, pa su preduzimale korake da se Partija energičnom i beskompromisnom akcijom oslobodi unutrašnjih razdora. Takva orijentacija najснаžnije se ispoljila u zagrebačkoj partijskoj organizaciji krajem 1927. i početkom 1928. godine na čelu s Josipom Brozom Titom. Tu opasnost uočavao je i Đuro Đaković. Krajem 1927. i početkom 1928. godine on se nalazi na školovanju na **Lenjinskoj školi** u Moskvi. Boraveći u sovjetskoj prestonici, Đaković je uvidio do kog stepena su bili zatrovani odnosi u rukovodstvu Partije, koji su se sve oštrije počeli prenositi i na jugoslovensku emigraciju, koja se tamo nalazila na školovanju ili partijskom i drugom radu. Uočavajući ovu opasnost, Đaković se svim silama zalagao da se Partija oslobodi unutrašnjih trzavica i sukoba kako bi se što prije konsolidovala i stekla povjerenje širokih društvenih slojeva u Jugoslaviji.

Posredstvom Kominterne u Moskvi je aprila 1928. godine održano savjetovanje partijskih rukovodilaca i predstavnika Kominterne. Ovom savjetovanju, pored ostalih, prisustvovao je i Đuro Đaković. Osnovno pitanje na savjetovanju bilo je posvećeno uklanjanju frakcijskih borbi i osposobljavanje Partije za jače i svestranije učešće u političkoj borbi u zemlji. Odmah poslije savjetovanja uslijedilo je **Otvoreno pismo Kominterne članovima Komunističke partije Jugoslavije**. Pismo je poslužilo kao osnova u poduhvatima za ozdravljenje Partije i pripremanju njenog Četvrtog kongresa. U duhu odluka savjetovanja i Kominterne smijenjeno je staro i postavljeno novo privremeno partijsko rukovodstvo, u koje je ušao i Đaković. Poslije ovog savjetovanja, jedna grupa partijskih aktivista i članova novog rukovodstva vratila se u zemlju u cilju sprovođenja **Otvorenog pisma** i pripremanja kongresa. U ovoj grupi bio je i Đaković. Povratkom u zemlju, on je obišao niz partijskih organizacija ulažući napore da se što je moguće bolje izvrše kongresne pripreme i realizuju odluke savjetovanja u Moskvi. U toku sprovođenja **Otvorenog pisma** i kongresnih priprema, Đaković je pokazao izvanredne organizacione i političke sposobnosti, pa mu je Partija na Četvrtom kongresu za to i odala priznanje izborom za njenog organizacionog sekretara.

Poslije kongresa, Đaković je boravio kratko vrijeme u Moskvi, odakle se ilegalno vratio u zemlju u cilju sprovođenja kongresnih odluka među partijskim članstvom. Uskoro poslije njegovog povratka iz Moskve, šestojanuarski diktatorski aparat otpočeo je krvavi obračun s komunistima. U toj opštoj hajci na komuniste, aprila 1929. godine, u Zagrebu je uhvaćen i Đaković, zajedno sa sekretarom Crvene pomoći Nikolom Hećimovićem. Oni su nekoliko dana zvjerski mučeni u zagrebačkoj policiji i kada su se policijski organi uvjerali da od njih neće moći ništa saznati o partijskim organizacijama u zemlji, obojicu su odveli i svirepo ubili na jugoslovensko-austrijskoj granici 25. aprila 1929. godine.

Kada se saznalo za njihovo ubistvo, komunisti širom svijeta su putem komemorativnih večeri i štampe protestovali protiv režima jugoslovenske diktature. Već 29. aprila, neke austrijske novine objavile su vijest o njihovom ubistvu. Povodom ovog zločina, i KPJ, iako pod veoma teškim uslovima, izdala je proglas koji je ilegalno širen u zemlji.

Prema nekim podacima, Radio-Moskva je krajem aprila objavio vijest o ubistvu Đakovića i Hećimovića. Povodom Đakovićevog ubistva, Izvršni komitet Kominterne, čiji je on bio član, održao je komemorativnu sjednicu, a 3. maja izdao je i saopštenje — svim sekcijama Kominterne — o njegovom ubistvu. Ovo saopštenje, zajedno sa fotografijom Đakovića, objavila je i **Pravda**, organ CK SKP(b) koje u prevodu prilažemo u cjelini (prilog br. 1). Tekst ovog saopštenja objavili su i neki drugi sovjetski listovi.

U prvoj polovini maja 1929. godine slušaoci i nastavnici **Lenjinske škole** održali su komemorativnu sjednicu povodom ubistva Đura Đakovića. Takva sjednica je održana i na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ) u Moskvi, na kome su učili komunistički aktivisti iz raznih zemalja. Jugoslovenski sektor na ovom univerzitetu održao je i posebnu sjednicu posvećenu Đakoviću i Hećimoviću. I moprovske (MOPR — Međunarodna organizacija radničke pomoći) organizacije u Moskvi i nekim drugim sovjetskim gradovima održale su sastanke povodom ubistva ovih revolucionara.

Pored ovih vijesti o ubistvu Đakovića i Hećimovića, i štampa MOPR-a u Sovjetskog Savezu, kao i u ostalim zemljama, pisala je o njihovom ubistvu. O njihovom ubistvu donio je napis i časopis **Meždunarodnoe rabočee dvizenie**, organ Profinterne i VC SPS u br. 24 za 1929, kao i **Kommunističeskij internacional**, organ Izvršnog komiteta Kominterne.

Povodom ovog ubistva, R. Radev (vjerovatno pseudonim) je u **La Fédération Balkanique**, organu narodnih manjina i potlačenih naroda Balkana, koji je štampan na više jezika, objavio članak na srpskohrvatskom i francuskom jeziku koji u cjelini prilažemo (prilog br. 2).

Iste godine Radule M. Stijenski (Radule Jovanov Marković), koji je kao politički emigrant živio u Sovjetskom Savezu, napisao je pjesmu posvećenu Đakoviću. Nije nam poznato da li je pjesma objavljena iste godine u Sovjetskom Savezu. Nju je Stijenski objavio u svojoj brošuri **Ne zaborudem (Nećemo zaboraviti)** u Moskvi 1934. godine, posvećenoj 15-godišnjici osnivanja Komunističke omladinske internacionale. U ovoj brošuri Stijenski piše o ubistvu sekretara SKOJ-a: Paja Marganovića, Janka Mišića, Mija Oreškog, Josifa Kolumba, Age Popovića i Josipa Debeljaka. U istoj brošuri Stijenski je objavio i pjesmu **Na smert sekretarja jugoslavskoj kompartii t. Djuro Djakoviči (Na vijest o smrti sekretara jugoslovenske Kompartije druga Dura Đakovića)**. Uz pjesmu su objavljene i fotografije Đakovića i Hećimovića, koje je izdalo njemačko odjeljenje NOPR-a 1929. godine. Pjesmu su sa srpskohrvatskog na ruski jezik preveli Arsenij Tarkovskij i Arkadij Štajnberg. Oni su izvršili slobodan prevod, dajući u napomenama objašnjenja nekih turcizama i manje poznatih riječi koje su se nalazile u originalu pjesme. Smatrajući da su ova objašnjenja nepotrebna našim čitaocima — nijesmo ih uz pjesmu navodili. Ovu pjesmu Stijenski je objavio i u zbirci svojih pjesama koju je na srpskohrvatskom jeziku objavilo izdavačko preduzeće »Progres« u Moskvi 1964. godine. U ovom izdanju postoji nekoliko stihova kojih nema u izdanju na ruskom jeziku iz 1934. godine. Mi smo se koristili srpskohrvatskim tekstom pjesme, a preveli smo samo nekoliko stihova kojih nema u ovom izdanju, nastojeći da se u svemu pridržavamo izdanja na ruskom jeziku. Stihove koje smo sami preveli označili smo u prevodu posebnim napomenama (prilog br. 3).

Najznačajnije i najpotpunije podatke o Đuru Đakoviću, objavljene u Sovjetskom Savezu do 1940. godine, dao je Tito u brošuri **Duro Djakovič (biografičeskaja spravka)** koju je napisao povodom 10-godišnjice Đakovićeve smrti. Objavljena je u izdanju NOPR-a u Odesi 1939. godine u 3.000 primjerala. Brošura je interesantna i kao istorijski izvor i kao bibliografska rijetkost kod nas. Njen značaj je još veći što ju je lično napisao generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije. Brošuru u prevodu prilažemo u cjelini (prilog br. 4).

I

KRVAVA RASPRAVA S PROLETERSKIM VOĐOM

Saopštenje IKKI o ubistvu člana IKKI d(ruga) Đakovića

Svim sekcijama Kominterne

Drugovi! Razbojnici vlade Živkovića izvršili su novi krvavi zločin protiv radnika i svih trudbenika Jugoslavije. Telegramom je saopšteno da su žandarmi ubili d(rugove) Đ. Đakovića i Hećimovića, do koga je, tobože, došlo »pri pokušaju njihovog bjekstva« preko austrijske granice.

Zvjerska razračunavanja sa političkim zatvorenicima u jugoslovenskim zatvorima odavno su ušla u sistem upravljanja prestupničke vojne klike, koja se razračunava sa jugoslovenskim trudbenicima da bi ugodila srpskoj finansijskoj buržoaziji i inostranim imperijalistima.

Izvršivši udar, vojnofašistička diktatura je već na prvim koracima u stvari objavila otvoreni rat radnicima, seljacima i ugnjetenim jugoslovenskim narodima.

Prikrivajući se diktaturom apsolutističkog kralja Jugoslavije i fašističkim militarizmom, novi režim sprovodi u život politiku koja odgovara anglo-francuskim kapitalistima. Gazeći godinama upornom klasnom borbom ostvarena prava radnika, bacajući se svom težinom ekonomskog i političkog ugnjetavanja na radni narod svih jugoslovenskih nacija, krvožedni eksploatatori ubrzanim tempom vrše pripreme za rat protiv SSSR-a.

Sistem surovih progona, ubijstava bez suda, zverskih razračunavanja i mučenja u zatvorima — ozakonjen je u Jugoslaviji. Ovaj režim osuđuje na glad i mučenja milione trudbenika i njihove porodice — on im priprema još teža mučenja u času kada krvava zavjera imperijalista protiv zemlje proletherske diktature bude ostvarena, kada se vladajuća srpska buržoazija osmjeli da baci svoje razbojničke armije protiv proletara i seljaka Sovjetskog Saveza, zauzetih mirnim preuređenjem ekonomike svoje zemlje na osnovama socijalizma.

D(rug) Đaković (Fridman), najbolji sin jugoslovenskog proletarijata, radnik metalac, bio je odlučan borac za stvar proletherske revolucije. Za vrijeme prvog svjetskog rata bio je osuđen na smrt vješanjem, zatim je više puta hapšen i poslije 1919. godine proveo je u zatvoru ukupno 4 godine. Zbog svoje vjernosti ideji proletherske revolucije, on je zadobio ogromnu popularnost i ljubav jugoslovenskih radnika. Najaktivniji i najodlučniji radnik KP Jugoslavije, član Polit-biroa CK KPJ, član IKKI, d(rug) Đaković, radeći poslednjih godina ilegalno, nije mogao a da ne izazove bijesnu mržnju buržoazije i fašističke vojne klike u Jugoslaviji i da na sebe ne navuče njihova surova proganjanja. D(rug) Hećimović, koji je ubijen zajedno sa njime bio je stari ilegalni partijski radnik.

Radne mase Jugoslavije i drugih balkanskih zemalja vidjeće u herojski poginulom proletherskom borcu d(rugu) Đakoviću primjer nepokolebljive čvrstine i vjernost stvari radnika. Neustrašivo, kao i poginuli drug, one će odlučno poći u juriše protiv kapitalista.

Odgovor trudbenika Jugoslavije na podlo ubijstvo d(ruga) Đakovića biće njihovo zbijanje oko Kompartije Jugoslavije, široka i energična organizacija masovnog otpora zvjerskome fašizmu i priprema oružanog svrgavanja fašističke diktature.

Moskva, 3. maja 1929. g.

Prezidium IKKI

Pravda, organ CK SKP(b), maj 1929.

Ne baš dobar prevod ovog saopštenja objavljen je u *Proleteru*, br. 4, za 1929.

POLICIJSKO UBIJSTVO ĐAKOVIĆA I HEĆIMOVIĆA

Beogradski diktatorski režim spremio je ubijstvo svih istaknutih komunista

Beogradski diktatorski režim izvršio je 26. aprila na austrijsko-jugoslovenskoj granici zversko ubijstvo dvojice istaknutih vođa radničkog pokreta: Dura Đakovića, sekretara Komunističke partije Jugoslavije i bivšeg komunističkog narodnog poslanika, i Nikole Hećimovića, privatnog nameštenika i sekretara Crvene pomoći. Oni su uhapšeni u Zagrebu i iz zatvora sprovedeni na granicu pod izgovorom »da pokažu gde se nalazi sakrivena komunistička literatura« — a u stvari, da tamo budu ubijeni. U **samome zatvoru obojica su bili strahovito mučeni, tako da Đaković nije mogao stojati na nogama.** Jedna radnica pritvorenica, sa kojom je Đaković bio suočen u zatvoru u Zagrebu, nije ga mogla poznati kada su ga dva stražara nosila na suočenje.

Na samoj granici Đaković i Hećimović su ubijeni i njihovi leševi bačeni na granicu. Zagrebačka policija objavila je zatim u zvaničnom izveštaju, kako su obojica »pokušali da beže« i kako su stražari za njima pucali. Pogranični policijski komisarijat u Mariboru dao je slovenačkoj štampi također izveštaj o »pokušaju begstva«. Ali baš ova dva zvanična izveštaja **utvrđuju u potpunosti policijski zverski zločin: pripremano i izvršeno ubistvo dvojice političkih pritvorenika.** U mariborskom izveštaju veli se da su obojica vođeni pored same granice, da su **bili vezani u lance svaki posebno i jednim lancem jedan za drugoga. Zatim, da su uz put molili da im se lanci popuste,** jer da su ih jako stezali. Kad su im to žandari učinili, »obojica su iskoristili tu priliku, izvukli ruke iz lanaca i počeli bežati u **raznim pravcima**« ... »Žandarmi su za njima pucali **nekoliko puta, tražili ih posle u šumi, ali ih nisu mogli naći**« ... U izveštaju se veli da se događaj **odigrao u 8,30 sati na več.**

U izveštaju zagrebačke policije potvrđuje se također da su oba bili vezani i vođeni do same granice i »kada su žandarmi u **19,30 sati došli u jednu gustu šumu na granicu, oba uhapšenika počeli su da beže u raznim pravcima, jer je Hećimović uspeo još ranije da izvuče ruku iz lanca,** kojim je bio vezan sa Đakovićem« ... »U **ponmrčini žandarmi su pucali za njima 9 metaka, pozivajući ih u ime zakona da stanu.** Prema izveštaju žandarma obojica su pobjegli preko granice.« Sutradan su pak austrijske pogranične vlasti našli leševe obojice na granici.

Mariborska štampa, uz policijski izveštaj, objavila je i izveštaj o nađenim leševima. **Oba leša su nađena na samoj granici,** jedan na austrijskoj strani, a drugi pola na jednoj, pola na drugoj. Oba su pogođeni kroz srce, i oba su ležali potrbuške u razmaku od 5 metara.

Đakle, prema policijskom izveštaju, žandarmi su ih doveli do same granice, oni pokušali da beže u raznim pravcima, a nađeni mrtvi na 5 metara jedan od drugoga, i to na samoj granici, znači tu, pred samim žandarmima. Žandarmi ih tražili i »nisu mogli da nađu« — a obojica pogođeni kroz srce. Obojica nađeni ležeći potrbuške, što znači da su ubijeni malo dalje i prosto doneti i položeni na granicu. Kako to da pucanje nisu čule pogranične straže, te su leševi ležali čitav dan?

Policijsko ubijstvo je pripremljeno na najbrutalniji način. Pritvorenike su vodili dva žandarma **bez činovnika, bez svedoka** — kako to zakon propisuje — **i to noću.** Žandarmi su se po ubijstvu vratili odmah u Maribor,

ne izveštavajući pograničnu stražu. Izvršili su naređeno ubijstvo, i vratili se u Zagreb da saopšte.

Policija je odmah sprečila sve da se ubijstvo javno konstatuje. Poslala je komisiju od sreskoga načelnika, komandira straže i — veli se — dva lekara, bez prisustva građana, kako zakon traži. Međutim, ni imena lekara ni protokol obdukcije nije objavljen. Leševi su brzo zakopani pored pogranične straže, bez prisustva porodica i bez prisustva i jednoga građanina.

Đaković i Hećimović ubijeni su po naređenju vlade koja je, kako smo pouzdano izvešteni, izdala poverljivi raspis svima policijskim vlastima da se daje nagrada od 500 din. za svakoga uhapšenoga komunistu, a za članove Centralnoga Komiteta po 50.000 dinara. Sa članovima C. Komiteta ima se svršiti u samom zatvoru i ne izvoditi ih pred sud.

Mi se pridružujemo glasu protesta celokupne međunarodne javnosti, koja je ustala protiv političkih ubijstava izvršenih od strane beogradskih diktatora. Mi obraćamo pažnju nemačkoj Ligi za zaštitu prava čovekovih, koja je uputila protest jugoslovenskoj vladi, da ne ostane na tome protestu, da proširi svoju delatnost za razotkrivanje zločina koje su beogradski dželatli izvršili nad svima opozicionarima, a naročito nacionalnim borcima. Balkanski vlastodršci: Zankov, Ahmed Zogu i kralj Aleksandar i njegova dželataska oficirska banda survavaju balkanske narode u propast i ujedno postaju opasnost za mir cele Evrope.

Tražimo međunarodnu anketu, iskopavanje i obdukciju leševa Đakovića i Hećimovića!

R. Radev

La Fédération Balkanique, br. 116, 1929, str. 2588, 2589.

III

RADULE M. STIJENSKI

NECEMO ZABORAVITI

Na vijest o smrti sekretara jugoslovenske Kompartije
d(ruga) Đura Đakovića

Noć s' prikrala kao pastir gorski,
Ogrnuta crnom teškom strukom,
I zažiže po nebu ognjiće
Iznad gora s bijelim glavama.
Noć zažiže zvijezde ko svijeće
I tihijem smijehom sanjivim
Ona s' tužno osmjehuje,
Kao da se nikad prije nije
Prošetala po ovoj strmini.
Pred njom su se široko rasule
Te slovenske pitome doline,
A potoci ko srebrne grivne
Razmestili s' sred pijeska i gline.
Klanjaju se dubovi vjekovni,
Gibaju se grane ko rozi jelena;
Sirotinjska rasula se sela,

NE ZABUDEM!

Ogiz — molodaja gvardija — 1934, str. 61—64.

Po brdima i ravnima sjela,
Gdje je svakog nevolja zadjela.
Gleda noćca na levo i desno,
A bljeskaju zvijezde ko medalje;
Stijenam Broda salutira Sava
Crnim bljeskom čelika vranoga;
Stenje vjetar u pustome mraku
I čekaju talasi Dunava...
A vihori, ko stari junaci,
Dohvatili gusle ko u ruke,
Povukoše gudačem lijeno,
Zaječaše strune žalostivo,
Kao majka kad nad mrtvim sinom plače.

— Kuku nama za najboljim sinom,
Zauvijek njega izgubismo!

(Slika)

Sekretar CK KPJ d(rug) Đuro Đaković (gore) i sekretar CK jugoslovenske Crvene pomoći (MOPR) d(rug) Nikola Hećimović (dolje) koje su zvjerski ubili jugoslovenski žandarmi.

Ova slika, koju je izdalo njemačko odjeljenje Crvene pomoći (MOPR), ilegalno je širena u Jugoslaviji uskoro poslije ubijstva Đakovića i Hećimovića.

Kao sunce sred proljećnih duga,
Stajao je nad našijem krajem,
Kao sunce on je domovinu
Obasjavo i noću i danju.
Vojevode i podli kontraši
Od njega su sakrivali uši.
Lele nama, izgubismo brata!
Lele nama, izgubismo druga!
Grud je brata čelikom stegnuta,
A u grlu sledila se tuga.
Gdje si vođo slavne Kompartije?
Gdje čelični metalče iz Broda?
Gdje si maču sirotinje ove?
Gde si sabljo junačkog naroda?
Na nebu se mrščahu oblaci,
Ko cvijeće na još svježoj raci;
Leži Đuro krvav u boriću,
A do njega Hećimović mladi...
Ko orlica zavija oluja,
Grad ko doboš bije dolinama;
Iza suve munje zlatolice
Grom probježa s neba zlatorogi.
Zviždi munja ko ljuta strijela:
— Gdje si Đuro, gdje ti je družina?
Po šumama odjek se prenosi:
— Gdje si Đuro, gdje si nado naša?
Leži Đuro u borovoj šumi,

Viš' glave mu munja iz oblaka
 Noću svijetli il' kada sunca nema.
 leži Đuro, oči ne zatvara.
 Gleda strašnu sliku svoje smrti.
 Odlježe snažni glas šumama:
 — Đuro!.. Đuro!.. — tu je vražja jama,
 Idi k nama pustim ravnicama!
 Vodi u boj doline i gore.
 Ustaj, Đuro, pratiću te u boj,
 S ubojnom pjesmom biću s tobom!
 Ustaj, Đuro, jure noćni konji!¹⁾
 Mrtvi Đuro odjek i ne čuje,
 Mrtvi Đuro ne podiže glave,
 A do njega i drug mu ne haje,
 Već on leži sred krvave trave.
 Dišu zvijezde nad visokom gorom,
 Zora prođe nad sanjivom vodom,
 Već se bude ptice sa istoka,
 Kukajući lete ka selima:
 — Sirotinjo, zašto se ne budiš!?
 Zaspao vođa da se ne probudi,
 Ubili ga kontraši neljudi.
 Smrt ga strašna u usne cjeliva,
 Spustio je svoje snažne ruke.
 I bude se ljudi po šumama,
 Kao vrela lava iz vulkana.
 Ljuljaju se mase kao more,
 — Slava Đuru! svi redom govore.
 Pored njih su koračala pocrnjela prostranstva,
 Klanjaju se jele nad urvinama,
 Ogrubjeli prsti tiskaju rukohvat handžara.
 I pošli su junaci u planinsku šumu,
 Mrtve su podigli nad glavama,
 Idu oni prostranom dolinom,
 Tajnim, sanjivim, stazama.
 I huk šume išao je za njima,
 ispraćajući junaka Đura...²⁾
 Leti pjesma gluhijem šumama,
 Ide more ljudi s nosilima,
 Crvene su duge pokazale
 I do groba Đura ispratile.
 Sunce toga dana ne zalazi
 Da bi svijetlom Đura pozdravilo...
 Tako su ga do groba ispratili.
 — Đuro! zloba nam skraćuje vijek,

1) Ovu strofu smo sami preveli, pošto je nema u srpskohrvatskom tekstu pjesme koja se nalazi u zbirci pjesama Radula Stijenskog, objavljenoj u Moskvi 1964.

2) Posljednje dvije strofe sami smo preveli, pošto ni njih nema u srpskohrvatskom tekstu pjesme.

Kunemo se tvojom gordom slavom
Nikada te nećemo zaboraviti.
Ponosom hiljadugolave armije,
Kunemo se da ćemo pokrenuti naše gore,
U smrtui broj, kada za to dođe vrijeme.³⁾

1929.

Sa srpskog preveli Arsenij Tarkovskij i Arkadij Štajnberg.

³⁾ Posljednje dvije strofe takođe smo sami preveli.

IV

Sastavio d(rug) Tito
Obilit No 4817. Tir(až) 3000.
1/2 št. tabaka (614 x 868)
Dato u štampu 17. IX — 39.
Odobr(eno) za štampu 16. X 1939. g.
Štamp(arija) »Crnomorska koimuna«.
Odesa, Puškinskaja, 32.

ĐURO ĐAKOVIĆ

(Biografski podaci)

Đuro Đaković — sekretar CK Komunističke partije Jugoslavije i kandidat za člana IKKI — jedan je od mnogobrojnih žrtava krvavog terora vojnofašističke diktature koja je u Jugoslaviji zavedena u januaru 1929. godine.

Đuro Đaković rođen je 1886. godine u Hrvatskoj u porodici siromašnog seljaka. Po završetku trećeg razreda osnovne škole otac ga je poslao u Sarajevo (Bosna) da uči bravarski zanat.

Život radnika u Bosni u to vrijeme bio je nepodnošljivo težak i tužan. Neograničeni radni dan, neobično niska plata, nemanje slobode riječi i zboru, puno bespravlje. Sve je to osjetio na sebi osamnaestogodišnji Đaković radeći u raznim radionicama i fabrici duvana.

1905—1906. g., pod uticajem ruske revolucije, radnici Bosne i Hercegovine organizuju se i pokreću borbu za zaštitu svojih prava. Godine 1906. u Bosni i Hercegovini dolazi do opšteg štrajka radnika. U njemu Đuro Đaković uzima najaktivnije učešće. Od tog vremena nije prošao nijedan bilo koliko značajniji štrajk bez učešća Đakovića. Jednostavnim i jasnim riječima on je umio objasniti radnicima zadatke koji su pred njima stajali, vatrenim pozivom podići njihov borbeni duh. Svojom upomošću u borbi i odanošću stvari revolucije, on je zadobio autoritet, povjerenje i ljubav širokih narodnih masa Bosne i Hercegovine.

Štrajkaški pokret 1906. godine doveo je do ujedinjavanja radnika u sindikate. Đuro Đaković je uskoro postao vidni sindikalni radnik.

Poslije stvaranja socijaldemokratske partije 1909. godine, Đuro Đaković pristupa njenom lijevom krilu, učestvuje na svim njenim kongresima i više puta je biran u sastav Glavnog odbora. Pri izradi programa on je oštro istupao protiv oportunističke, štiteći revolucionarni put borbe protiv austrijskog apsolutizma i kapitalizma.

Radeći od 1909. do 1914. godine u fabrici duvana u Sarajevu, on istovremeno vodi široku aktivnost u sindikatima i socijaldemokratskoj partiji.

Poslije objave rata, Đaković se nalazi među gnjevnim njegovim protivnicima. Godine 1915. na skupu u predgrađu Sarajeva on otvoreno istupa protiv rata. Austrijske vlasti ga hapse i osuđuju na smrt kao srpskog špijuna. No, pred samo izvršenje presude amnestiraju ga i kaznu zamjenjuju deportovanjem u Mađarsku. U progonstvu se nalazi upravo do 1918. godine (do sloma Austrije), radeći na prinudnim radovima u Komoranu i Aradu.

Poslije povratka u Bosnu, on se s novim elanom uključuje u sindikalni i partijski život. Njega kooptiraju za člana Socijalističke partije Bosne i Hercegovine i u sastav Glavnog odbora Sindikata. Godine 1919. ponovo je uhapšen, sada pak ga optužuju kao austrijsko-mađarskog špijuna. No, poslije duge istrage prinuđeni su da ga oslobode zatvora.

Od momenta osnivanja III komunističke internacionale Đuro Đaković vodi upornu borbu za stvaranje Komunističke partije Jugoslavije. Na osnivačkom kongresu u Beogradu u aprilu 1919. godine (na kome je došlo do ujedinjavanja s(ocijal)d(emokratskih) partija Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Dalmacije Đuro Đaković, koji je bio član delegacije Bosne i Hercegovine koju je sačinjavalo 80 ljudi, energično je zastupao svoj zahtjev za stvaranje kompartije, nastojeći da na svaki način postigne ostvarenje svog zahtjeva. Njega su podržali 70 delegata iz Bosne i Hercegovine, ali su oportunisti tada bili jači i u većini. Pred opasnošću rascjepa, Đaković je bio prinuđen da popusti, pa se saglasio sa predlogom da se partija nazove »Socijalistička partija Jugoslavije (komunista)«. Svojim drugovima on je tada izjavio: »Ovog puta oportunisti su nam podvalili, ali slijedećeg puta pobjeda će biti naša«. Godinu dana kasnije, njegove riječi su se opravdale. Maja 1920. godine na Kongresu u Vukovaru komunisti su pobijedili. Ogromnom većinom glasova donesena je odluka o prisajedinjenju komunističkoj internacionali. Partija je nazvana »Komunistička partija Jugoslavije«.

Veseo se Đaković vraća sa kongresa u Bosnu, i sav se predaje radu na učvršćenju partije. On vodi žestoku borbu protiv oportunističkih i drugih kolebljivih elemenata u Partiji. Te, 1920. godine, radnici Sarajeva biraju ga za svoga poslanika u parlamentu.

Počinjući od 1918. godine, Đaković je u velikim materijalnim neprilikama. Znajući kakvu ulogu igra u radničkom pokretu, preduzimači ga ne uzimaju na rad. Njegova porodica — žena i djeca gladuju. Dugi mjeseci nezaposlenosti primoravaju ga, na kraju, da sa porodicom pođe kod oca na selo. Ovdje on s mukom živi, radeći kao nadničar. Čitavo svoje slobodno vrijeme on posvećuje partijskom radu. On organizuje seljake i sitne zanatlije, stvara ovdje u selu partijsku ćeliju. Seljaci ga biraju za seoskog starješinu, ali mu vlasti to oduzimaju i progone ga iz rodnog sela.

Godine 1919—1920. poznate su u Jugoslaviji po širokom razmahu radničkog pokreta. Pod uticajem ruske i mađarske revolucije, dolazi do velikog broja štrajkova uz učešće širokih radničkih masa. Krajem 1920. godine Kompartija i crveni sindikati objavljuju generalni štrajk. To je poslužilo vladi da donese dekret o raspuštanju Kompartije i sindikata. Partija prelazi u ilegalnost.

Poslije jakog udara koji je zadan Partiji, Đaković u teškim uslovima produžava borbu protiv raznih vrsta oportunističkih. Na aprilskom plenumu Partije u Beču 1923. godine i partijskoj konferenciji u Beogradu on oštro kritikuje »lijeve« i desne koji su započeli frakcijsku borbu u Partiji. U uslovima neprijateljskog raspoloženja koje su prema njemu pokazivali frak-

cioneri, koji su pokušavali da ga uklone od partijskog rada, Đaković produžava borbu na dva fronta.

Godine 1926, poslije III partijskog kongresa u Beču, na kome je frakcijska borba dobila osobito oštru formu, Đuro Đaković odlazi na selo. No, Đaković nije od onih koji mogu živjeti ne učestvujući aktivno u radničkom pokretu.

Sindikalno vijeće u Hrvatskoj uskoro ga postavlja za sekretara mjesne organizacije tekstilaca u Dugoj Resi, a 1927. godine metalski radnici Zagreba biraju ga za oblasnog sekretara metalaca u Hrvatskoj. Došavši u svoju sredinu, on radi dan i noć, ne štedeći snagu. I uspjesi su se odmah vidjeli. Radnici vole jednostavnu i ubjedljivu riječ Đakovića. Sindikalni pokret se razvija, aktivnost masa raste.

U jesen 1927. godine Partija šalje Đakovića na školovanje u SSSR. Poslije otvorenog pisma Kominterne u ljeto 1928. godine, on se vraća u zemlju na rukovodeći rad. IV partijski kongres, koji je održan u jesen 1928. godine u **Drezdenu**, bira Đakovića za sekretara CK KPJ (Komunistička partija Jugoslavije). Sa svom odlučnošću on pristupa najvažnijem zadatku — čišćenju partijskih redova od frakcionera. On isključuje iz partijskog rukovodstva najopasnije i najštetnije elemente i, stavši na čelo Partije odanim kadrovima, daje odlučan otpor raskolničkim pokušajima frakcionera.

Pošto je doputovao u Zagreb, gdje je partijska organizacija počela energičnu borbu na dva fronta, on govori drugovima: »Vi ste uradili ono o čemu sam ja tako često mislio posljednjih godina, kako da oslobodimo našu Partiju od tog zla. Sada sam uvjeren, da ćemo pomoći svim poštenim članovima Partije da završi sa frakcijskom borbom i frakcionerima u našoj partiji«.

Ali, Đaković ne ostaje dugo na svom bojnom položaju. Noću 19. aprila 1929. godine uhapšen je na ulici u Zagrebu zajedno sa sekretarom CK Jugoslovenske sekcije Crvene pomoći (MOPR) drugom Hećimovićem.

U toku pet dana Đaković je bio podvrgnut zvjerskim mučenjima. Njega gore usijanim gvožđem, zabijaju mu igle pod nokte, ali on uporno čuti, odbijajući da dâ bilo kakve podatke.

Znajući da će Đaković iskoristiti suđenje za revolucionarnu agitaciju, kako je on to radio više puta prilikom ranijih hapšenja, fašistički upravljači su odlučili da se sa njim rasprave bez suda. Drugovi Đaković i Hećimović bili su stavljeni u okove i odvezeni na jugoslovensko-austrijsku granicu, gdje su ubijeni.

Poslije nekoliko dana, seljaci koji su živjeli pored granice otkrili su dva jako unakažena leša. To su bili Đaković i Hećimović.

Slavni put, put pun borbe za interese radničke klase, za njeno oslobođenje od nepodnošljivog kapitalističkog ugnjetavanja, prošao je Đuro Đaković. Od osnivanja socijalističke partije on je u neprekidnoj beskompromisnoj borbi sa svakovrsnim oportunistima, vaspitava prave proleterske borce, koji su kasnije, zajedno sa njim, stvorili Komunističku partiju Jugoslavije. I unutar partije on produžava žestoku borbu protiv svakovrsnih frakcija i grupa, čisteći Partiju od štetnih i opasnih elemenata — agenata fašističke buržoazije.

Đakovića su poznavali ne samo radnici Bosne i Hercegovine, on je bio poznat u čitavoj Jugoslaviji.

Njegovo ubijstvo bilo je težak udar za radničku klasu Jugoslavije. No, njegov život u potpunosti predan borbi za oslobođenje, služi kao primjer odanosti i vjernosti stvari komunizma, primjer na kome se stotine i hiljade boraca vaspitavaju i zaklinju u buduće pobjede.

Dubravka Škarica

Nekoliko podataka o stradanju komunista iz BiH u staljinskim „čistkama“

U godini u kojoj se proslavljaju 50-godišnjica Komunističke partije Jugoslavije i Saveza komunističke omladine Jugoslavije i koja je širom zemlje obilježena održavanjem niza naučnih i drugih prigodnih skupova, osvjetljene su do sada mnoge zaboravljene stranice iz njihove istorije i oživljena sjećanja na mnoge značajne događaje i zbivanja naše uedavne prošlosti. Između ostalog, bilo je riječi i o komunistima koji su u periodu između dva rata pripadali radničkom pokretu i imali određene zasluge u njegovu razvitku i razvitku KPJ, a koji su pod veoma nejasnim i maglovitim okolnostima nestali ili osuđeni u SSSR-u u vrijeme staljinskih »čistki«. »Njihova tragedija je bila utoliko veća što su mučeni pod lažnom optužbom da su špijuni i izdajnici, što su otjerani u smrt pod monstruoznim optužbama za nedjela koja nikada nisu počinili.« (Tito, Deveti kongres SKJ, Komunist, 1969, str. 28).

Mnogi od tih u poststaljinskom periodu su rehabilitovani, a istoričari koji se bave našom novijom istorijom treba da utvrde pravu ulogu i da daju pravo mjesto svim ovim pojedincima za njihov revolucionarni rad u ovom vremenu. Mnogi od njih ostali su do kraja odani KPJ i idejama revolucionarnog radničkog pokreta.

Iako ne raspoložemo potpunim podacima za sve one koji su stradali, pokušaćemo na osnovu sačuvane istorijske građe, sjećanja i usmenih kazivanja njihovih saradnika, rodbine i dr. da, bar u najkraćim crtama, osvjetlimo lik i djelo nekolicine komunista koji su rođeni u Bosni i Hercegovini ili su u određenom periodu svoje revolucionarne djelatnosti bili vezani za ovo područje. Time bismo samo načeli ovaj problem, pa istraživačima tek predstoji rad na prikupljanju podataka za brojne učesnike u radničkom pokretu koji su stradali u Sovjetskom Savezu u razdoblju između dva rata.

Dvojicu od ovih, Antuna Mavraka i Mladena Čonića, pomenuo je i Tito na svečanoj sjednici Devetog kongresa, posvećenoj 50-godišnjici KPJ. Iako nije rođen u Bosni (Obrež kod Zemuna), Mladen Čonić¹⁾ je za vrijeme školovanja u Mostaru (Osnovna škola i gimnazija, D. Š.) prišao omladim-

¹⁾ Arhiv IRP-a, Sarajevo, Zbirka Sudski procesi, S: 13, S: 14/220, S: 14/414, Slobodan Petrović: Sedam sekretara SKOJ-a, Beograd, 1962, str. 574; Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1956, str. 610.

skom pokretu, bio osnivač prve mjesne organizacije SKOJ-a u Mostaru i kao njen delegat prisustvovao konferenciji SKOJ-a u Zagrebu 1919. godine. Kasnije, njegova revolucionarna djelatnost vezana je za Zagreb. 1925. godine on je bio sekretar Mjesnog komiteta KPJ za Zagreb, a godinu dana kasnije postaje član Pokrajinskog sekretarijata KPJ za Hrvatsku i Slavoniju. Zbog svog revolucionarnog rada nekoliko puta bio je hapšen i osuđivan. 1929. godine dolazi u Beograd, gdje se uključuje u rad na obnavljanju partijskih organizacija i posebno organizacija SKOJ-a. Međutim, iste te godine u velikoj provali on je uhapšen i kasnije pušten »uslijed nedostatka dokaza«. 1930. godine odlazi u Moskvu u Međunarodnu lenjinsku školu. Nešto kasnije, isključen je iz KPJ zbog navodnog slabog držanja pred policijom prilikom hapšenja 1929. godine. 1937. godine ili početkom 1938. godine on je uhapšen i od tada mu se izgubio svaki trag.

Partijska aktivnost Antuna Mavraka,²⁾ rođenog u Travniku 1899. godine, za vrijeme boravka u zemlji najvećim dijelom je vezana za Zagreb. Član KPJ postao je 1924. godine. Nekoliko godina radio je u zagrebačkoj partijskoj organizaciji, saradivao sa Mladenom Čonićem. Bio je član MK KPJ u Zagrebu. Među delegatima iz Zagreba prisustvuje III kongresu KPJ. Jedno vrijeme bio je sekretar PK KPJ za Hrvatsku i Slavoniju. Zbog učešća u štrajku metalaca kod »Sile« za njim je izdata potjernica, ali je on prebjegao u Austriju. Pošto je i u Austriji bio suđen i proganjan, jedno vrijeme provodi u Francuskoj, gdje rukovodi jugoslovenskom komunističkom sekcijom. 1931. godine, po odluci Kominterne, on je izabran za političkog sekretara CK KPJ. Za vrijeme boravka u Sovjetskom Savezu živio je i radio u Rostovu na Donu i Moskvi. U vrijeme »čistki« bio je uhapšen i osuđen. Rehabilitovan je 26. decembra 1963. godine prema odluci Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR.

Jedan od istaknutijih komunista u Bosni i Hercegovini u ovom vremenu bio je Akif Šeremet.³⁾ Rođen je u Kladnju 1899. godine. Filozofski fakultet završio je u Zagrebu. U školskoj 1920/21. godini bio je član rukovodstva SKOJ-a na Zagrebačkom univerzitetu, a KPJ pristupa neposredno po njenom osnivanju. Izvjesno vrijeme radio je kao suplent u nekim gimnazijama u Srbiji (Prahovo, Čačak), a školske godine 1924/25. dobiva mjesto profesora u gimnaziji u Banjaluci. Tu odmah razvija veoma aktivan rad među srednjoškolskom i radničkom omladinom i nastoji da ih uključi u revolucionarni pokret. On je jedan od osnivača ilegalne partijske organizacije u Banjaluci. Zbog takvog rada vlasti ga proganjaju i premještaju u Gospić, ali on i ovdje nastavlja sa radom. Osniva partijsku organizaciju u školi i van nje. Oдавde je, opet po kazni, premješten u Prijedor, a zatim u Livno. Međutim, to ne predstavlja prepreku za njegovu dalju djelatnost. Kao aktivnom komunisti bila mu je zakazana i rasprava pred Okružnim sudom u Banjaluci 9. decembra 1929. godine. Da bi izbjegao hapšenje, Akif Šeremet

²⁾ Podaci o komunistima iz BiH, žrtvama Staljinovog terora, dobiveni od opštinskih komiteta Saveza komunista; Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1965, str. 53.

³⁾ Pismo Šeremet ing. Asima — IK CK SKJ od 26. jula 1966. godine; Ist. arhiv CK Hrvatske Zagreb, policijska kartoteka; Šefket Maglajlić: Obnavljanje i aktivnost partijske organizacije u Banjaluci, »40 godina«, Zbornik sjećanja aktivista jug. rev. radničkog pokreta, Beograd, 1960, knj. 2, str. 59; Jakov Blažević: Komunisti Gimnazije u Gospiću, »40 godina«, knj. 1, str. 221—222; Stjepan Štimac: Leci u Gospiću, »40 godina«, knj. 1, str. 321.

prelazi u ilegalnost. Kraće vrijeme se zadržava u Zagrebu, a 8. aprila 1930. godine ilegalno se prebacuje preko granice u Austriju.

Već krajem 1930. godine bio je uključen u rad Privremenog organizacionog sekretarijata CK, a marta 1931. godine, po zadatku CK, on odlazi u Pariz, gdje je trebalo ispitati situaciju u vezi s partijskim radom među jugoslovenskim emigrantima u Francuskoj.

Iz Beča je pozvan u Moskvu. Prema podacima koje pruža jedan raspis Min. unutrašnjih poslova (Pov. I br. 37293/31), Šeremet je otišao u Moskvu avgusta 1931. godine. Tu živi i radi pod imenom Karl Berger.

O njegovom daljem boravku u Sov. Savezu ne raspoložemo sasvim sigurnim i potpunim podacima. Navodno je uskoro po dolasku u Moskvu bio isključen iz Partije. 1933. godine Šeremet je protjeran u Alma-Atu, odakle se veoma često obraćao Kominterni uvjeravajući je u svoju ispravnost i pobijajući sve optužbe protiv sebe. 1935. godine vratio se i nastanio u okolini Moskve zajedno sa svojom porodicom. Jula 1938. godine tu je i uhapšen i odveden i od tada mu se gubi svaki trag. Rehabilitovan je odlukom Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR od 10. jula 1958. godine.

Aktivnost Mehmeda Jakubovića-Šemšeka,⁴⁾ obućarskog radnika, rođenog 1902. godine u Pljevljima, vezana je najvećim dijelom za Sarajevo. Iz prilično malobrojnih dokumenata koji govore o njemu saznajemo da je u ljeto 1927. godine učestvovao u radu Pokrajinske partijske konferencije u Sarajevu. Izabran je za člana Pokrajinskog sekretarijata KPJ, a bio je i član Pokrajinskog odbora Crvene pomoći. U parlamentarnim izborima 1927. godine bio je na listi Đure Đakovića kao zamjenik sreskog kandidata za izborni srez Fojnicu.

Značajna je njegova aktivnost u predizbornoj akciji KPJ u opštinskim izborima 1928. godine u Sarajevu. Prisustvovao je i otvorao predizborne konferencije održane u Sarajevu 24. septembra, 8, 10, 15. i 16. oktobra 1928. godine. Bio je član organizacionog odbora liste Republikansko-seljačkog bloka, zamjenik nosioca liste Ognjena Price.

Januara 1929. godine prisustvovao je komunističkom sastanku u stanu Finci Benjamina u Sarajevu, pored dra Vlade Jokanovića, Ognjena Price i još nekih sarajevskih komunista, na kojemu se raspravljalo o akciji za rasturanje komunističkih letaka i formiranju novih kom. ćelija u gradu.

19. februara 1929. godine Šemšek je zbog komunističke djelatnosti osuđen na izgon iz Sarajeva u Pljevlja. Odatle je otišao u Zagreb, gdje je ilegalno živio i radio. Marta mjeseca 1930. godine Sud za zaštitu države u Beogradu, prilikom suđenja grupi sarajevskih komunista, osudio je Jakubović Mehmeda na 10 godina robije (u odsustvu). On se u međuvremenu prebacio u Rusiju gdje je, prema nekim tvrđenjima, stradao već početkom 1933. godine pod sumnjom da je špijun. Prema drugim, on je stradao nešto kasnije, 1937. ili 1938. godine. Posmrtno je rehabilitovan 9. decembra 1963. godine odlukom Vojnog tribunala Moskovskog vjornog okruga.

⁴⁾ Arhiv SR BiH, VZSO, Pov. br. 2245/28, Pov. br. 1762/28, Pov. br. 1935/28; Arhiv SR BiH, BUDB, Pov. DZ br. 2880/31, Pov. DZ, br. 166/29; Srđan Price: Sjećanje na partijski rad i zatvor u »Belediji«, »40 godina«, knj. 1, str. 328; Nedim Sarac: Učešće KPJ u opštinskim izborima u BiH 1928. godine, »Glasnik arhiva«, knj. 1, str. 256—264; Anka Supanc: Moj partijski rad u Zagrebu, »Putovi revolucije«, br. 1—2, str. 468; Izjava Asima Abdihodžića, data u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu 3. aprila 1969. godine.

Među revolucionarima koji su stradali u Sovjetskom Savezu nalazi se i org. sekretar KPJ Simo Miljuš,⁵⁾ rođen 1894. godine u Lušci Palanki, Sanski Most. Veoma rano se uključio u revolucionarni pokret. Još kao student Pravnog fakulteta u Zagrebu bio je na čelu lijeve struje prilikom osnivanja Udruženja akademske socijalističke omladine, februara 1919. godine. Učestvovao je u pripremama za Kongres ujedinjenja i prisustvovao mu kao član grupe delegata iz Zagreba. Neposredno se uključio u akciju za osnivanje Socijalističke radničke škole u Zagrebu, koja je počela sa radom juna 1919. godine, i jedan je od njenih predavača. Međutim, već mjesec dana kasnije on je uhapšen povodom tzv. Dijamantštajnove afere, veleizdajničkog procesa koji je inscenirala vlada Kraljevine SHS. Sa ostalim komunistima koji su bili istim povodom uhapšeni, on provodi 9 mjeseci u istražnom zatvoru. U martu mjesecu 1920. godine, pod pritiskom javnog mnijenja, posebno kom. omladine Zagreba, počeo je proces pred Vojnim sudom Savske divizije u Zagrebu. Na kraju procesa Simo Miljuš, kao i ostali optuženi, bio je oslobođen, jer je utvrđeno da nije počinio djelo za koje ga je teretila optužnica.

Miljuš se ponovo uključio u rad Socijalističke radničke škole u Zagrebu, a na II kongresu Partije 20—24. juna 1920. godine on se nalazi među delegatima iz Hrvatske i Slavonije.

U predizbornu aktivnost KPJ za Ustavotvornu skupštinu neposredno se uključio i Simo Miljuš. Bio je nosilac komunističke kandidatske liste za grad Zagreb, i u Konstituantu je izabran za poslanika ovoga grada. Nakon atentata na Aleksandra i Draškovića, među optuženim su se našli svi komunistički poslanici, pa i Simo Miljuš. Presudom Zem. vlade od 1. septembra 1921. godine zahtijevao se Miljušev izgon iz Zagreba na 5 godina. On je tada upućen u Lušci Palanku, odakle podnosi žalbe i zahtjev za povratak u Zagreb. Žalba mu je odbijena, pa je u Lušci Palanki proveo punih 14 mjeseci, kada je pomilovan i dozvoljen mu povratak u Zagreb.

Učestvovao je u pripremama za osnivanje Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ) i na Osnivačkoj konferenciji 13. i 14. januara 1923. godine u Beogradu, među ostalim, predsjedavao je i rukovodio njenim radom. U vezi sa sazivanjem predizborne skupštine NRPJ (pred parlamentarne izbore 1923), Simo Miljuš je 11. februara 1923. godine protjeran iz Zagreba. Od tada on je boravio u Beogradu, gdje se kroz svoj neumoran i veoma živ rad i aktivnost uvrstio u red istaknutijih ličnosti u KPJ.

Među 7-oricom delegata iz Hrvatske i Slavonije na II konferenciji KPJ, koja je održana 9—12. maja 1923. godine u Beču, bio je i Simo Miljuš. Tom prilikom bio je biran u predsjedništvo konferencije, kao i u novo Centralno partijsko vijeće.

Na sjednici IO KPJ u Beogradu, održanoj 18—19. juna 1923. godine izabran je za org. sekretara KPJ. Na dužnosti org. sekretara ostaje i poslije III partijske konferencije, održane u Beogradu 1—4. januara 1924. godine. Početkom 1925. godine u vezi sa otkrićem ilegalne tehnike lista **Komunist** i hapšenja Moše Pijade, raspisana je potjernica i za Simom Miljušem. Međutim, po odluci IO KPJ Simo Miljuš je u to vrijeme upućen na Martovski plenum IK KI, koji je raspravljao o jugoslovenskom pitanju, a o čemu je

⁵⁾ Dragoje Živković: Aktivnost Sime Miljuša u radničkom pokretu i KPJ do 1925. godine, IRP Beograd, Zbornik radova, 1966, br. 3; Podaci o komunistima iz BiH, žrtvama Staljinovog terora, dobiveni od opštinskih komiteta SK.

podnio izvještaj Simo Miljuš. Tom prilikom bio je izabran i u privremeni CK, koji je dobio zadatak da izvrši pripreme za održavanje III kongresa KPJ. Miljuš se ilegalno vratio u zemlju i jedno vrijeme, zajedno sa ženom Zorom, krio se kod svoje rodbine u Lušci Palanki, a zatim se nastanio, opet ilegalno, u Beogradu. Međutim, novembra 1925. godine policija ih je oba-dvoje otkrila i uhapsila.

O daljoj aktivnosti Sime Miljuša podataka gotovo da nema. Prema nekim tvrdnjama, 1932. godine kao član KPJ bio je suđen u Zagrebu i protjeran u Lušci Palanku. 1935. godine stigao je u SSSR. Radio je kao nastavnik Međunarodne lenjinske škole i urednik-volonter izdavačkog pre-duzeća »Inostrani radnik«.

1938. godine bio je uhapšen i osuđen. Posmrtno je rehabilitovan odlukom Vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR juna 1958. godinc.

Zajedno sa Sinom stradala je i njegova žena Zora Miljuš, koja je ta-kođe nekoliko godina poslije osnivanja KPJ postala njen član i do svoje smrti uz muža aktivno djelovala.

O djelatnosti Sime Stefanovića⁶⁾ sačuvano je veoma malo podataka. Rođen je 1905. godine u Prijedoru, gdje je završio osnovnu školu, 1918. ili 1919. godine kratko vrijeme boravio je u Bijeljini, gdje je pohađao gra-dansku školu, a zatim se upisao u gimnaziju u Beogradu, odakle je povre-meno dolazio u Prijedor.

Član je KPJ od 1922. godine. 1923. godine uhapšen je u Prijedoru. Po-slije 10—15 dana pušten je iz zatvora po odobrenju sreskog načelnika. Ubrzo poslije toga otišao je iz Prijedora i javio se porodici jednom dopis-nom kartom iz Celovca. Iz sadržaja te karte može se zaključiti da je bio istaknutiji skojevski ili partijski funkcioner, jer je svoj izlazak iz zatvora prokomentarisao riječima: »Panta Ćirić (sreski načelnik, D. Š.) nije znao ko je u njegovim rukama...« Prema nekim podacima bio je član CK SKOJ-a.

1930. ili 1931. godine otišao je u SSSR. Do toga vremena putovao je po Evropi i posljednji put se javio porodici iz Berlina 1929. godine. Navodno je u Sov. Savezu radio kao upravnik odjeljenja za informacije u redakciji lista *Molot*. Živio je u Rostovu na Donu. Uhapšen je 1937. godine i osuđen. Posmrtno je rehabilitovan odlukom Vojnog tribunala Sjeverno-kavkaskog vojnog okruga od 18. decembra 1963. godine.

Za Vladimira Juričića,⁷⁾ obučarskog radnika, rođenog 1896. godine u Imotskom, ne zna se tačno godina stupanja u članstvo KPJ. U sačuvanim dokumentima pominje se njegovo ime kao sreskog kandidata na kandidat-skoj listi za izborni srez Sarajevo, za izbor poslanika za Narodnu skupštinu 11. septembra 1927. godine, čiji je nosilac bio Đuro Đaković. U vezi sa ovom kandidaturom Vladimira Juričića saslušavala je policijska direkcija u Sara-jevu 12. avgusta 1927. godine.

18. oktobra 1929. godine prilikom saslušavanja Gojka Vukovića u Ko-mandi II odjela Državne policijske straže u Mostaru, ovaj je izjavio da pored ostalih komunista poznaje i Juričić Vladimira, koji je, po njegovim riječima, prebjegao u Rusiju.

⁶⁾ Izjava Mice Vrhovac, sestre Sime Stefanovića, data 2. aprila 1969. godine u Institutu za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu; Slobodan Petrović: Sedam se-kretara SKOJ-a. Beograd 1962, str. 609.

⁷⁾ Arhiv IRP-a Sarajevo, Zbirka sudski procesi, S: 13/128, S: 14/47; Arhiv IRP-a Sarajevo, Zbirka Radnički pokret 1919—1941 (RP II/41).

1929. godine Vladimir Juričić, koji je u Sov. Savezu živio i radio pod pseudonimom Makarov Ivan Sergejević, postaje član KPSS. Po odluci CK KPJ 1932. i 1934. godine dolazio je u zemlju. U Moskvi je radio kao konsultant i zamjenik upravnika partijskog kabineta u fabrici »Goznak«. Bio je student Komunističkog univerziteta nacionalnih manjina Zapada (KUNMZ-a).

1938. godine, pod sumnjom da je inostrani agent, kao i većina drugih jugoslovenskih komunista, i Vladimir Juričić je uhapšen i osuđen. Posmrtno je rehabilitovan odlukom Vojnog tribunala Moskovskog vojnog okruga od 8. decembra 1963. godine.

Mustafa Dedić⁸⁾ (Viktor Solovjev Jevgenjević) rođen je u Mostaru 1897. godine. Još kao radnik u Rudniku uglja u Mostaru on se uključio u radnički pokret. Član KPJ postao je 1922. godine i bio je neposredni saradnik Gojka Vukovića. U nekim policijskim dokumentima pominje se kao »istaknuti komunista«.

1920. godine bio je među organizatorima štrajka rudara u Mostaru, pa je otpušten s posla. U vremenu od 1924—1926. godine bio je član Mjesnog komiteta KPJ u Mostaru. 1926. godine prebjegao je u Sov. Savez, gdje je pohađao Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada. Osuđen je 1937. godine, a rehabilitovan posmrtno odlukom Prezidijuma Tomskog Oblasnog suda od 6. februara 1964. godine i Prezidijuma Lenjingradskog gradskog suda od 2. juna 1964. godine.

Ovih nekoliko primjera govore o jednom burnom i istovremeno mutnom vremenu u kojemu se nalazio međunarodni radnički pokret i u kojemu su najodgovornije ličnosti koje su imale uticaja na sam pokret, olako i ne-savjesno donosile negativne ocjene o radu pojedinih partijskih radnika, proglašavale ih imperijalističkim špijunima, što je imalo za posljedicu hapšenja, progone, pa i smrtne kazne. To je vrijeme poznato u istorijskoj literaturi kao vrijeme Staljinovih »čistki«, kroz koje se Staljin, ne samo u KPJ, nego i u drugim sekcijama Komunističke internacionale oslobađao svojih političkih protivnika, i kroz koje je, sem frakcionaša i opozicionara, stradao i veliki broj nevinih revolucionara. Za najveći njihov broj se poslije utvrdila apsolutna neopravdanost ovakvih optužbi i oni su u partijskom smislu rehabilitovani.

To što se do sada o ovim ljudima nije pisalo, razlog je u tome što se ranije nije moglo doći do neke dokumentacije koja bi unijela više svjetla u rješavanju pitanja postupaka i odnosa KI prema ovim ljudima. Ocjene KI, zbog duboke vjere u njihovu ispravnost, KPJ je prihvatila kao objektivne. Tek kasnije, kada se razotkrilo naličje Staljinove politike i mnogih odluka koje su bile štetne po cijeli međunarodni pokret, shvatila se u punom smislu i sva težina niza procesa iz tog vremena u kojima je stradao veliki broj čestitih partijskih i sindikalnih kadrova.

To što smo na ovom mjestu izdvojili samo nekolicinu — sasvim je slučajno, izbor nije izvršen prema nekom posebnom kriteriju. Jedino što je odlučilo da pišemo o nekolicini ovih ljudi je to što smo o njima uspjeli prikupiti nešto podataka. Pisali smo i sa željom da u ovoj jubilarnoj godini,

⁸⁾ Podaci o komunistima iz BiH, žrtvama Staljinovog terora, dobiveni od opštinskih komiteta SK; Arhiv IRP-a Sarajevo, Zbirka Sudski procesi, S: 13/128, S: 14/180, i Zbirka RP II/61.

kada se slavi 50 godina postojanja KPJ, pomenemo neke od ovih, nevino optuženih članova KPJ i da ukažemo na potrebu prikupljanja i sređivanja građe koja će pružiti podatke o ovim ljudima i njihovom stvarnom doprinosu i aktivnosti u KPJ i radničkom pokretu ovoga vremena, a na osnovu kojega će oni u njegovoj istoriji dobiti i odgovarajuće mjesto.

prikazi

ISTORIJA NA MAKEDONSKIOT NAROD, knjiga I—III, izd. NIP «Nova Makedonija», Skopje, 1969.

Pokušaji da se pronikne u prošlost makedonskog naroda i napiše njegova istorija stari su više od jednog stoljeća. Makedonska istorija, kao i svaka druga, bila je predmet naučne radoznalosti istraživača, kao i onih koji su željeli da ispitujući prošlost posluže određenom političkom cilju. Đorđi Pulevski (1838—1894), patriota i pisac, napisao je *Slavljano-makedonsku opštu istoriju* u želji da njome podstakne osjećanje nacionalne samosvojnosti Makedonaca. Krste Petkov Misirkov (1874—1926), publicista, zbirkom rasprava *Za makedonskite raboti* učinio je korak naprijed naučno razjašnjavajući neka pitanja iz okvira procesa nastajanja makedonskih nacionalnih osobenosti. *Makedonskij golos*, koji je u periodu poslije podjele Makedonije u balkanskim ratovima izlazio u Petrogradu objavio je seriju istoriografskih ogleda s namjerom da istakne istorijska prava makedonskog naroda i opravdanost njegovog sremljenja ka priznanju njegovog nacionalnog identiteta i teritorijalnog integriteta. Više makedonskih istoričara i publicista u razdoblju od 1912—1945. godine trudilo se da svojim radovima pokažu koliko je nenaučno i neodrživo svojatanje makedonske istorije od strane oficijelnih istoriografija zemalja koje su međusobno dijelile Makedoniju. Najzad, u godinama poslije drugog svjetskog rata otpočelo se sa sistematskim proučavanjem istorijskog razvitka makedonskog naroda, u kom periodu su arhivski radnici i istoričari Makedonije izvršili značajna arhivska istraživanja u zemlji i inostranstvu i dali odgovore na niz nerasvjetljenih pitanja iz makedonske istorije.

Tako je zaslugom istorijske nauke i zahvaljujući okolnostima iza kojih su stajali nacionalni razlozi i potrebe, prošlost makedonskog naroda naučno ispitana do stepena da se moglo pristupiti realizaciji ideje da se napiše Istorija makedonskog naroda. Tog zadatka prihvatili su se makedonski istoričari i stvorili djelo, koje, bez obzira na to kako će ga naučna kritika ocijeniti, svojom pojavom izaziva našu pažnju i priznanje.

Zamašnost djela ilustruje podatak da je na preko 1200 stranica štampanog teksta, raspoređenog u tri knjige, izložena makedonska istorija, odnosno istorija makedonskog naroda od praiistorijskog doba do 1945. godine. Korisnost ovog posla nije samo u tome što smo ovim djelom dobili sintetizovanu istoriju Makedonije nego i u tome što su u procesu njenog uopštavanja markirani pravci budućih istraživanja prošlosti makedonskog naroda. Sarnim tim, ovo djelo znači korak naprijed u razvitku makedonske i jugoslavenske istoriografije. S pravom ističemo doprinos 34-vorice autora koji su sudjelovali u pisanju *Istorije makedonskog naroda*, šestorice saradnika koji su im pomagali i Instituta za nacionalnu istoriju u Skoplju, koji je omogućio da ovo djelo ugleda svijetlo dana.

Istorija makedonskog naroda je kolektivno djelo kako po tome što ga je pisalo više autora, tako i po tome što je kolektiv naučnika izradio metodološki pristup. Stvoren je, dakle, zajednički kriterij, koji nije dozvolio da knjiga bude zbir više posebnih pogleda niti da se naruši kontinuitet u tretiranju zakonmjernih istorijskih procesa.

Razumije se da usaglašavanje tekstova prema zajednički utvrđenom kriteriju nije otklonilo stilske osobenosti pojedinih autora.

Djelo ne sadrži detaljnu analizu, ono ne raspravlja o kontroverzama, niti teži da dokazuje; ono daje cjelovit pogled na tokove istorijskog razvitka, uopštenu sliku

ljudi i događaja u raznim istorijskim periodima. Značajno je da su u ovom djelu data ne samo politička kretanja nego i ekonomski i društveni procesi, razvitak u oblasti kulture i prosvjete, itd.

Usvojena periodizacija odražava faze narodnog i nacionalnog života makedonskog naroda kroz vijekove. Bitnije promjene uslova, političkih, privrednih i drugih, u kojima se taj život odvijao uzete su kao hronološki međaši, kao vremenske granice pojedinih istorijskih perioda.

Osim predgovora (knj. prva, 5—8) i kratkog osvrtu na prirodno-geografske odlike Makedonije (knj. prva, 9—14) cjelokupna materija raspoređena je na četrnaest dijelova. U prvoj knjizi (dio 1—4) sadržan je pregled makedonske istorije počev od prvobitnog društva do kraja XVIII vijeka. U tom dugom vremenskom razdoblju smjenjivale su se na makedonskom tlu različite civilizacije, u okviru kojih su makedonski Sloveni, bilo da su imali svoju državnu organizaciju ili bili pod vlašću Vizantije, srednjovjekovne srpske države, odnosno Turske, razvijali svoju kulturu, svoje sposobnosti i stvaralaštvo i tako uspjeli da sačuvaju svoju individualnost.

Period od početka XIX stoljeća do kraja prvog svjetskog rata, u toku kojeg je stvar narodnog preporoda i nacionalnog oslobođenja makedonskog naroda evoluirala od zanosa do spoznaje o nesavladivim preprekama, predmet je druge knjige *Istorije makedonskog naroda* (dio 5—10).

U ovom razdoblju odigrale su se na Balkanskom poluostrvu promjene od istorijskog značaja. Evropski kapital, a s njim i liberalne ideje, počeo je da prodire na Balkan. U samim balkanskim zemljama, među njima i u Makedoniji, začinjao se kapitalistički način privredivanja, narušavajući i potiskujući ustaljene odnose turskog feudalizma. Balkan je postao poprište ustanaka protiv turske vlasti i područje na kome su počeli da se stvaraju takvi oblici državne organizacije u kojima su dotad pokoreni narodi participirali u državnoj vlasti da bi kasnije stvorili nezavisne nacionalne države. Tursko carstvo, dugogodišnjom unutrašnjom evolucijom znatno oslabilo, suočeno sa nezadovoljstvom pokorenih balkanskih naroda i sa superiornom ekonomskom i društvenom organizacijom zapadnih evropskih sila, bilo je prisiljeno da krene putem reformi.

U istorijskim uslovima prve polovine XIX vijeka počinje narodni preporod Makedonaca; tokom druge polovine istog vijeka težnje makedonskog naroda za emancipacijom ispoljile su se kroz bune i ustanke i kroz još jači razvitak narodne prosvjete i kulture; krajem XIX vijeka te su se težnje oblikovale u formi nacionalno-revolucionarnog pokreta. Ali, neuspjeh ilindenskog ustanka u, za Portu, najvažnijem dijelu evropske Turske, zatim balkanski ratovi i podjela Makedonije između triju nezavisnih balkanskih država i, konačno, ishod prvog svjetskog rata, koji u pogledu nacionalnog oslobođenja makedonskog naroda nije donio ništa novo, pokazali su da još nisu sazreli istorijski uslovi za stvaranje autonomne Makedonije.

U trećoj knjizi (dio 11—14) izložena je istorija makedonskog naroda u periodu između dva svjetska rata i tokom narodne revolucije (1918—1945). Prva tri dijela posvećena su Vardarskoj (5—166), odnosno Pirinskoj (167—244), odnosno Egejskoj Makedoniji (245—275) u periodu 1918—1941. Narodnooslobodilačkom ratu i revoluciji posvećen je poslednji dio ove knjige (277—476). U njemu je Makedonija posmatrana kao cjelina, s tim što su posebni odeljci posvećeni pirinskom, a posebni egejskom dijelu Makedonije.

Na kraju svake knjige data je obimna bibliografija izvora (uglavnom zbirki) i literature s naznakom na koji se dio ovog zamašnog djela ona odnosi. Ovom bibliografijom djelo je dobilo na vrijednosti, tim prije što ono, s obzirom na to kako je koncipirano, nije moglo biti snabdjeveno uobičajenim naučnim aparatom.

Dvije karte Makedonije, sa ucrtanom geografsko-etničkom granicom ove zemlje i granicama država u kojima žive Makedonci, odnosno grafičkim prikazom operacija za oslobođenje Makedonije, oktobra—novembra 1944, korisni su prilozi uz ovo djelo.

Istorija makedonskog naroda, u ukusnom povezu, ilustrovana sa više fotografija, faksimila i umjetničkih reprodukcija, od kojih neke u boji, izdata je u Skoplju 1969. godine.

Rasim HUREM

Povodom proslave 25-godišnjice ZAVNOH-a, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti izdala je posebnu knjigu — SPOMENICU — u kojoj se u više priloga istoričara-pravnika i javnih radnika Hrvatske saopštava naučnoj i široj javnosti — uloga i značaj osnivanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, kao i složenost političkih i vojnih zbivanja u vrijeme kada su udareni temelji modernoj hrvatskoj državnosti.

Među 14 radova, koliko ih sadrži Akademijina Spomenica, moguće je, s obzirom na unutrašnju tematiku, izvršiti sljedeću podjelu:

1. Radovi u kojima se direktno govori o ZAVNOH-u,

2. Radovi u kojima se, u prvom redu, piše o vojno-političkom stanju i aktivnosti narodnooslobodilačkih snaga na tlu Hrvatske ili pojedinih njenih užih regiona, prije, za vrijeme i poslije osnivanja ZAVNOH-a, i

3. Radovi u kojima se tretiraju pitanja obrazovanja i zdravstva.

Iz okvira prve grupe radova treba posebno istaći članak Šime Balena, (Inicijativni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, str. 5—32), u kome autor polazi od stanovišta da je pitanje osnivanja političko-predstavničkih tijela pojedinih jugoslovenskih naroda, odnosno pokrajina, bilo u principu riješeno samom teorijom i praksom KPJ koja je još prije 1941. izgradila jasne stavove u pogledu preuređenja Jugoslavije kao države u zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda, odnosno zemalja.

Kroz NOB-u taj se princip još konsekventnije primjenjivao, a naročito nakon osnivanja AVNOJ-a. Š. Balen podsjeća na činjenicu da se još u fazi priprema za osnivanje AVNOJ-a, u okviru političkog rukovodstva NOP-a, mislilo na osnivanje sličnih pokrajinskih vijeća, odnosno da je taj rad »...tekao gotovo paralelno«. U članku se nalaze brojni podaci koji to potvrđuju. Tako se, npr., navodi korespondencija između CK KP Hrvatske i podređenih rukovodstava, govor dra Ivana Ribara, prilikom održavanja Drugog zasjedanja ZAVNOH-a, sjećanja dra Pavla Gregorića, kao i samog autora članka. Poslije održavanja I zasjedanja AVNOJ-a, u Splitu je, početkom decembra 1942. godine, pri CK KPH započelo svoju djelatnost posebno radno tijelo — Vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske — sa zadatkom da obavi potrebne pripreme za saziv i održavanje Prvog zasjedanja ZAVNOH-a. Dalja pažnja autora usmjerena je na to da se dokaže i pokaže kako su — Vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske — zajedno sa drugim snagama NOP-a razvili tokom decembra 1942. godine široku političku djelatnost. Već polovinom januara javljaju se, u okviru rada vijećnika ZAVNOH-a iz Hrvatske posebna radna tijela — sektori (organizacioni, propagandni, ekonomski, zdravstveni, prosvjetni i dr.) i pripremaju najosnovniji dokumenti za Prvo zasjedanje ZAVNOH-a. Međutim, sam čin održavanja osnivačke skupštine ZAVNOH-a omela je jaka koncentracija neprijateljsko-ustaških snaga (IV ofanziva) i odgodila ga za duže vrijeme. Tek po slomu ofanzive imali su vijećnici ZAVNOH-a iz Hrvatske više mogućnosti da ponovo nastave dalje pripreme za održavanje ZAVNOH-a. »Njihovo radno tijelo — sada pod nazivom — Inicijativni odbor ZAVNOH-a, preuzeo je na sebe ne samo rad na sazivanju konstituirajuće skupštine ZAVNOH-a, nego i rješavanje onih teških i kompliciranih problema koje je za sobom ostavila ofanziva.« (Vid. n. rad. str. 16) Š. Balen precizira da je formiranje Inicijativnog odbora ZAVNOH-a izvršeno 1. marta 1943. u selu Ponor nedaleko od

Titove Korenice i da je taj Odbor obavio, do održavanja osnivačke skupštine ZAVNOH-a (13. i 14. juna 1943.), značajnu djelatnost na političkom, organizacionom i socijalno-ekonomskog polju.

Uloga i značaj ZAVNOH-a kao nosioca suvereniteta naroda Hrvatske i najvišeg predstavničkog organa revolucionarne narodne vlasti naročito je dobro obrađena u prilogu Ferda Čulinovića, (Povodom dvadeset i pete godišnjice ZAVNOH-a str. 33—53), u kome autor podsjeća na činjenicu da razvojni put ZAVNOH-a nije započeo njegovim Prvim zasjedanjem, nego da su postojale određene snage koje su u tom pravcu djelovale još odranije. Kada je već došlo do Prvog zasjedanja ZAVNOH-a i kada su se u javnosti pojavili njegova Rezolucija i Proglasi, onda je taj, nesumnjivo najznačajniji istorijski čin u životu hrvatskog naroda, izazvao različite komentare kako u krilu prijatelja jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe, tako, još više, u taboru njenih protivnika. Shvatajući da je ZAVNOH iznikao iz istorijskih težnji naroda Hrvatske za svojim oslobođenjem i nezavisnošću i da je, kao takav, stajao u dijametralnoj suprotnosti sa interesima fašističkih sila, vođi ustaškog pokreta, zajedno sa okupatorima nastojali su da njegovu pojavu ospore i da ga prikažu kao djelo »odmetnika« — partizana. No bez obzira na okupatorsko-ustašku propagandu ZAVNOH je sebi krčio put daljeg razvitka. Autor posebno naglašava: »Specifično je u razvitku ZAVNOH-a (pored njegovog demokratskog karaktera) bilo njegovo prerastanje od početnog mu svojstva kao vrhovnog političkog rukovodstva NOP-a do *faktične vlade* za Hrvatsku, a uskoro zatim i do *vrhovnog organa nove državne vlasti za Hrvatsku* u okviru Demokratske Federativne Jugoslavije. Takvim svojim razvojnim putem ZAVNOH je *obilježio prekretnicu* u tadašnjoj revolucionarnoj smjeni sistema, koja je u uvjetima narodnooslobodilačke borbe otpočela u Hrvatskoj s pojavom i širenjem narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa te nove vlasti. Sa ZAVNOH-om kao vrhovnim organom nove državne vlasti dovršena je tadašnja izgradnja novog političkog sistema vlasti u Hrvatskoj«. (Vid. n. rad. str. 35.)

Čulinović dalje ističe da je ZAVNOH na spoljnopolitičkom planu »...svojom pojavom i djelovanjem izrazio osudu naroda Hrvatske prema osovinskom raskomadanju Jugoslavije, a napose prema okupatorskom stvaranju tzv. Nezavisne Države Hrvatske«.

Na unutrašnje-političkom planu ZAVNOH je konstituisanjem: »...države Hrvatske u okviru jugoslovenske federacije izrazio osudu naroda Hrvatske prema centralizmu stare Jugoslavije, u kome je bila negirana državnost Hrvatske« i istovremeno zauzeo negativan stav »...prema svim predašnjim *skretanjima* hrvatskih političkih stranaka u staroj Jugoslaviji, koje su hrvatsko pitanje iskorištavale u svoje stranačke ciljeve, te njegovo rješenje predlagale u različitim državno-pravnim oblicima od konfederacije sve do velikohrvatskog separatizma«. (Isto, str. 36.)

U daljem izlaganju, služeći se prvorazrednom arhivskom gradom, autor stavlja u centar svoga ispitivanja svako od tri zasjedanja ZAVNOH-a i utvrđuje uspone razvitka revolucionarno-demokratskog sistema u odnosu na predašnje stanje u kome se nalazila Hrvatska. Proces razvitka ZAVNOH-a prati se u sklopu čitavog niza uzročnih (unutrašnjopolitičkih i spoljnih) faktora sa osobitim naglaskom da se odgovori na pitanja — šta je ZAVNOH unio u život naroda Hrvatske i, drugo, šta danas znači ZAVNOH za Hrvatsku i Jugoslaviju.

U odgovoru na prvo pitanje Čulinović polazi od stanovišta da je borba za državnost Hrvatske veoma stara i da je u svojoj evoluciji ka konačnoj pobjedi prošla kroz četiri stadija.

Drugo pitanje — šta danas znači ZAVNOH za Hrvatsku i Jugoslaviju — nije posebno ispitivano, nego je samo ukazano na društveno-politički značaj proučavanja njegovog razvitka.

Sljedeća dva autora: Frane Frol i Zlatan Sremec osvrću se u vidu sjećanja na pojedina pitanja iz perioda nastanka i razvitka ZAVNOH-a. Tako Frol piše — o ZAVNOH-u kao organu narodnooslobodilačke borbe i narodnooslobodilačkim predstavničkom tijelu u Hrvatskoj (str. 55—60), dok Sremec ima sličnu temu kao i Ferdo Čulinović — 25-godišnjica osnivanja Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (str. 163—171).

S pravnog gledišta posebno je zanimljiva tema Olega Mandića (ZAVNOH i narodna suverenost str. 119—126) u kojoj se podvlači da je na tlu Hrvatske načelo narodne suverenosti dobilo osobito svoj izraz u »Odluci o ustrojstvu i poslovanju narodnooslobodilačkih odbora i narodnooslobodilačkih skupština Federalne Države Hrvatske«, a koja je donesena na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a.

U prilogu Nikole Rubčića (o Drugom zasjedanju ZAVNOH-a str. 127—146), piše se o četvoromjesečnoj aktivnosti ZAVNOH-a između Prvog i Drugog zasjedanja, a zatim se, do u tačine, rekonstruiše tok Drugog zasjedanja ZAVNOH-a održanog u Plaškom od 12—15. oktobra 1943. godine. Za istoričare je osobito važno što se Rubčić nije trudio da svoj rad potkrijepljuje već poznatim arhivskim dokumentima, nego je o Drugom zasjedanju ZAVNOH-a govorio sa pozicija aktivnog učesnika. Kao vijećnik i član Propagandnog odjeljenja ZAVNOH-a, urednik *Vjesnika* i jedan od zapisničara na Drugom zasjedanju, on je zaista bio u mogućnosti da iz neposredne blizine prati tok čitavog zbivanja i da i sam utiče na neke događaje. Iako se autor osvrće na davno protekle događaje, njegova sjećanja djeluju svježije i veoma uvjerljivo.

U radu — Normativni akti ZAVNOH-a od njegova Drugog do Trećeg zasjedanja — (str. 147—162) Hodimir Sirotković analizira djelatnost i organizacionu strukturu ZAVNOH-a na bazi njegovih normativnih i ustavnih akata. Prvi dokumenat od koga autor polazi jeste Pravilnik o unutrašnjoj organizaciji i radu ZAVNOH-a prema kojem je ZAVNOH »... općenarodno i općestranačko političko predstavništvo narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj...« Osim Pravilnika ... u radu se govori i o čitavom nizu drugih akata koji su nastali u procesu razvitka ZAVNOH-a kao cjeline ili pojedinih njegovih organa. Prilog Sirotkovića je pisan seriozno i sa puno naučne odgovornosti.

Potpunija slika o ZAVNOH-u kao legitimnom predstavniku suvereniteta naroda Hrvatske i najvišem predstavničkom organu revolucionarne narodne vlasti može se dobiti tek onda ako se njegov razvitak prati u tijesnoj vezi sa opštim društveno-političkim razvitkom rata i revolucije u našim zemljama, a posebno u Hrvatskoj i njenim pokrajinama.

Istina, u Spomenici nema radova sa pretenzijom praćenja društveno-političkih procesa u jugoslovenskim razmjerama, ali je zato ukazano na neke pojave i procese u okviru Hrvatske i njenih užih regiona. Tako, npr., Pavle Gregorić u svome prilogu (Hrvatska u vrijeme Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOH-a, str. 73—78) ukazuje na brojne faktore koji su omogućili da se osnuje Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, Drago Gizdić (Narodna vlast u Dalmaciji do formiranja Inicijativnog odbora ZAVNOH-a, str. 61—71) govori o sudbini Dalmacije nakon okupacije, organizaciji ustanka i razvoju organa narodne vlasti prije konstituisanja osnivačke skupštine ZAVNOH-a. Njegov rad je u dobroj mjeri nadopunjen prilogom Vicka Krstulovića — »Partijska organizacija Dalmacije i stvaranje narodnooslobodilačke vlasti« — (str. 109—118).

O društveno-političkoj aktivnosti u Slavoniji i Baranji uoči održavanja osnivačke skupštine ZAVNOH-a (Svestrana priprema osnivačke skupštine ZAVNOH-a u Slavoniji i Baranji str. 173—187) piše Jefko Sašić, dok Mate Jerković u prilogu — Značenje ZAVNOH-a za razmah NOP-a u Slavoniji — (str. 79—99) iznosi teškoće sa kojima su se suočavali politički i vojni organi NOP-a u vrijeme priprema i razvitka ustanka u ovoj pokrajini.

Većina priloga iz druge grupe pisana je, uglavnom, na bazi sjećanja, a samo je ponegdje korišćena arhivska građa i već postojeća istorijska literatura.

Radovi iz treće grupe (Ideje socijalizma u školi i odgoj u narodnoj revoluciji, str. 189—203, i Počeci organizacije zdravstvene službe i zdravstvene zaštite naroda SRH nakon oslobođenja zemlje, str. 101—107), o čemu pišu Toma Žalac i Aleksandar Kokarović su uža specijalistička pitanja i samo su (posebno drugo) periferno vezana za osnovni problem Spomenice.

Zdravko ANTONIĆ

Ivan Jakovljevič Trifonov: Očerk istorii klassovoj borby v SSSR v gody NEP-a. Moskva, 1960, str. 1—279.

Jurij Stepanovič Kukuškin: Selskie sovjety i klassovaja borba v derevne (1921—1923). Moskovskij univerzitet, 1968, str. 1—291.

Cilj ovog rada je da da širi prikaz navedenih knjiga I. J. Trifonova i J. S. Kukuškina i da se osvrne na neke osnovne činjenice složenog i protivrječnog perioda koji one obrađuju. Ova djela su prirodan odraz specifične postrevolucionarne atmosfere u kojoj je cilj gotovo uvijek stavljan iznad sredstava, ona su duboko obilježena atmosferom sukoba revolucionarnog pobjednika sa starim društveno-političkim strukturama, i kao takve one predstavljaju vjeran izraz vremena u kome je monopol vlasti automatski postajao revolucionarni mandat.

Stvarnu oblast velikog klasno-političkog obračuna koji navedena djela obrađuju činila je nerazvijena i ratom opustošena Rusija. Poslije ratnog i revolucionarnog talasa 1914—1920. godine, na poprištu bitke ostalo je 20 miliona mrtvih, proizvodnja teške industrije smanjila se za 7 puta, saobraćaj je mogao da preveze pet puta manje robe nego 1913. godine. Sve ovo bilo je praćeno masovnom nedisciplinom koja se manifestuje u širim klasno-političkim relacijama. Rat je bio završen tek 1920. godine; van granica zemlje za izvjesno vrijeme bio je ostao samo ruski Daleki istok. To je bila prva faza borbe; strani intervencionisti i domaći kontrarevolucionari politički i vojnički bili su diskreditovani, ali eho velike eksplozije koja je opustošila staru carsku zgradu još uvijek je odzvanjao; sve je podsjećalo na zatišje. Građanske političke partije bile su razbijene, njihovi ostaci se povlače u ilegalnost, a vodstva u jazbine evropskih metopola i čekaju boljševike na prvoj raskrsnici.

Menjševičko-eserski blok bio je desetkovan i rasturen po čitavoj zemlji, bilo u samoj revoluciji, bilo u doba šestojulskog lijevoeserskog meteža (1918). No, stare snage nisu bile još uvijek položile oružje; svako je čekao svoj trenutak, jedni čas kontrarevolucionarne osvete, drugi potvrdu svojih koncepcija o nemogućnosti izgradnje socijalizma u zaostaloj Rusiji.

Atmosfera poslijeratne pustoši i gladi zbnunjivala je i pobjednike. Jedni su dokazivali da je »revolucionarno nasilje« došlo u čorsokak, da neadekvatni društveno-ekonomski uslovi neminovno vraćaju revoluciju na početne kolosijeke; drugi su to »silovanje« uslova apsolutizovali do stepena avanturizma, do igre na sve ili ništa. Lenjin je demokratski osluškivao glas svih, i uzdižući se iznad prakticizma tekućih (nekada čak konjunkturnih) shvatanja, sagledavao cilj u dimu budućeg ruskog industrijskog giganta. Svjesna većina očigledno bila je opredijeljena: do cilja se moralo ići svim sredstvima, nemilosrdnim jurišima ili taktičkim vraćanjima. Ljeningova nova ekonomska politika (NEP), usvojena na X kongresu RKP(b) 1921. godine, veliki je potez takve orijentacije. Trebalo je uhvatiti zalet, ali prethodno je stvari nužno bilo postaviti na svoje mjesto.

Dotle nas sovjetska istoriografija dosta sigurno vodi, do 1922. godine ona je objasnila mnoge pojave i procese, protumačila Lenjinovu misao kako voditi i dobiti jedan revolucionarni rat u neadekvatnim uslovima. Period poslije NEP-a, a naročito period kolektivizacije, nije dobio odgovarajuću istorijsku i sociološko-filozofsku ocjenu. Ogromna politička literatura, materijali partijskih i sovjetskih organa, predstavljaju vrijedan faktografski materijal za otkrivanje namjera i akcija avangarde, za definiciju njenog revolucionarnog normativizma. Ali istorijska analiza i objašnjenje odnosa normativnog i stvarnog u konkretnom procesu još nije dobilo pravo

mjesto u sovjetskoj historiografiji. Tom prazninom se buržoaska historijska nauka obilato koristila da bi podigla pravu propagandno-političku prašinu oko »strašnog boljševičkog nasilja« u periodu kolektivizacije.

Trifunovljeva i Kukuškinova knjiga umnogome upotpunjavaju tu prazninu. Pišući zajednički osvrt na ove knjige, željeli smo istaći njihovu problemsku povezanost; obje knjige omogućavaju da ovaj vrlo važan period u razvitku sovjetskog društva bolje sagledamo. Najveća njihova vrijednost leži u njihovom faktografskom bogatstvu; s druge strane, one nam dosta široko otkrivaju ono stanje koje je bilo direktna posljedica spuštanja revolucije u rusko selo. Kukuškinova knjiga *Seoski sovjeti i klasna borba na selu 1921—1932* posmatra organe nove vlasti kao osnovnu institucionalnu formu širenja i produbljanja revolucije na selu. Trifonovu (*Pregled istorije klasne borbe u SSSR-u u doba NEP-a*) procesi na selu služe kao dokazni materijal za potvrdu osnovne teze o postojanju intenzivne klasne borbe i u ovom periodu.

Autori pokazuju raznovrsnost formi kojima se sovjetska vlast služila u borbi za mase. Prema njihovom mišljenju, grad je bio revolucionarni rasadnik, nužni preduslov za pohod u široku rusku stepu, za osvajanje preostalih 80 procenata ruskog stanovništva. Ali put u selo bio je komplikovan. Autori se široko koriste Lenjinovim djelima da bi pokazali kako je on bio »očišćen«. U toku revolucije i građanskog rata pokolebane stare društveno-ekonomske strukture brzo su počele da pucaju. Spahije i kapitalisti uglavnom su bili uništeni. Ali, to je bio samo veliki početak i »udar« u nasljedje vijekova. Socijalistički proces bio je tek u povelju. Lenjin to stanje 1920. godine objašnjava ovako: »Mi u Rusiji preživljavamo (treće godine poslije svrgavanja buržoazije) prve korake prelaza od kapitalizma ka socijalizmu ili ka najnižem stadiju komunizma. Klase su ostale i svuda će ostati godinama poslije zauzimanja vlasti od strane proletarijata. Možda će u Engleskoj, gdje nema seljaka (ali ipak postoji sitni vlasnik) taj rok biti manji. Uništiti klase — znači ne samo prognati spahije i kapitaliste — to smo mi relativno lako uradili — to također znači i uništiti sitne proizvođače roba, ali ih nije potrebno prognati, nije ih potrebno ugušiti, sa njima se treba saživjeti, njih je moguće (i treba) preraditi, prevaspitati samo putem vrlo dugog, laganog, opreznog organizacionog rada... Diktatura proletarijata je uporna borba, krvava i beskrvna, nasilna i mirna, vojna i privredna, pedagoška i administrativna, protiv snaga i tradicija starog društva.«¹⁾ To je bio radikalna putokaz, i upravo u svjetlu ovih misli odvijao se ruski poslijerevolucionarni proces. Autori navedenih knjiga pokazuju da je to bila vrlo uporna borba u kojoj su ove Lenjinove projekcije došle do izražaja. Trifonov taj proces prati kroz analizu ideološko-političkih kretanja, kroz aktivnost određenih političkih struja. Protivrječna baza neminovno je radala protivrječne misli o njoj. Kukuškin se koristi platformom sovjeta da bi pokazao mjere nove vlasti kojima su stare snage postepeno diskreditovane u svom posljednjem (ali širokom) uporištu — selu. U centru pažnje obojice autora je klasna borba koja se odvija u procesu nastojanja RKP(b) da učvrsti savez radničke klase i seljaštva.

Svaki pristup obradi ovako složene materije mora uzimati u obzir neke teorijsko-metodološke pretpostavke bez kojih je nemoguće postaviti sam program. I citirane Lenjinove misli predstavljaju takav pristup. Savremenim istraživačima nameću se kao osnovna sljedeća pitanja: čime objasniti vrlo dugo i uporno opiranje starih, svrgnutih klasa i kako se postaviti prema gotovo jedinstvenim mišljenjima sovjetske historiografije o »stalnom zaoštavanju klasne borbe« u poslijerevolucionarnom periodu. Mnogobrojne činjenice Kukuškina i Trifonova govore o nužnosti onoga što je bilo. Dugo vremena je, sve do XX kongresa KPSS, sovjetska historiografija i suviše naglašavala planornost i nužnost svake pojave i događaja u revolucionarnom toku, tumačeći to najčešće normativnim pokazateljima koji su bili najpozvaniji da ilustruju njihovu osnovnu tezu. Po takvoj logici, »revolucionarna stihija« i marksističko-lenjinistička ideologija od početka su bile u harmoniji.

U Lenjinovom djelu, a naročito u njegovoj revolucionarnoj praksi nalaze se raznovrsni elementi za rekonstrukciju oktobarske strategije, za sagledavanje cilja borbe. Ali to nisu uvijek bile adekvatne projekcije genijalnog vođe, jer su protivrječni uslovi neminovno uslovljavali svaki korak avangarde. Lenjin je više puta isticao da će putevi do pobjede biti križudavi, jer, u uslovima nerazvijene zemlje, kakva je bila Rusija, ti putevi se kreću kroz neadekvatne društveno-ekonomske strukture. Zato i »udar« po toj strukturi mora biti vrlo bučan. Upravo lenjinski je tvrditi da revolucionarna teorija ne mora biti uvijek adekvatno prihvaćena i po-

¹⁾ V. I. Lenjin, *Polnoe sobranie sočinenij*, tom 41, str. 27.

tvrdena u praksi. Jer to je pitanje uslova i vremena. Oktobarska revolucija morala je biti »tvrđoglavo silovanje« uslova, ali ona je predstavljala i korjenito rušenje osnova egzistencije starog stanja radi otvaranja mogućnosti za sopstvenu egzistenciju. Tu leži ključ za razumijevanje onih problema iz postoktobarskog perioda koji su po mnogo čemu specifično ruski. Upravo oni su potvrdili činjenicu da bi »udar« u Petrogradu i Moskvi ubrzo nestao u nepreglednoj ruskoj stepi ukoliko to ne bi bio glas koji je objavio pohod u tu stepu, u rusko selo.

Sušтина teorijsko-metodološkog pristupa ovom problemu upravo i leži u toj činjenici. Oktobarska revolucija je svojim primjerom pokazala kako treba ići do kraja uprkos neadekvatnim uslovima; ona je pokazala put kako se »nametnuti« uslovima, kako vojno-političku pobjedu avangarde iskoristiti za stvaranje osnovnih pretpostavki socijalizma. No, ona je dokazala da je takva pobjeda samo prvi korak u socijalizam, da dalji putevi vode preko mnogih peripetija, preko mnogih »nasilja« avangarde nad neadekvatnim uslovima, u cilju njihove promjene, njihovog pretvaranja u bazu sve više razvijenog socijalizma. Put oktobarske revolucije u selo to najbolje potvrđuje. Pokazalo se da je svrgavanje spahija i krupnih kapitalista bio samo skroman početak. Spuštanje socijalističke ideologije i prakse u mase bio dug proces koji još uvijek traje. Već odlukom o stvaranju komiteta sirotinje od juna 1918. godine Lenjin jasno zacrtava politiku revolucionisanja sela uspostavljanjem čvrstog saveza radničke klase i seljaštva (da se ne bi ponovile tragične greške Pariske komune), da grad ne bi ostao izolovano socijalističko ostrvo osuđeno na propast. Tom cilju služe sve mjere sovjetske vlasti koje široko obrađuju Kukuškin i Trifonov.

Put u rusko selo išao je putem razbijanja njegovih tradicionalnih struktura, koje su u postrevolucionarno vrijeme umnogome bile kamuflirano leglo kontrarevolucije. Lenjin se ne plaši tog razbijanja: »Menjševici i eseri su nas plašili rascjepom koji ćemo izazvati na selu stvaranjem komiteta sirotinje, kaže on. Ali što znači ne razbiti selo? To znači ostaviti ga pod vlašću kulaka. Ali upravo mi to nećemo i zato smo riješili razviti selo. Mi smo govorili da smo izgubili kulake. To je istina, od te nesreće se ne može sakriti, ali mi ćemo dobiti hiljade i milione siromaha koji će stati na stranu radnika.«²⁾ Ove riječi je potvrdila poslijerevolucionarna praksa. Istina, komiteti sirotinje prestali su da postoje krajem 1918. godine (poslije svega nekoliko mjeseci rada), a njihove funkcije preuzeli su organi vlasti — sovjeti, a kasnije drugi organi seoske sirotinje.

Kako smo istakli, glavni pohod revolucije u selo ostvaren je u periodu oktobarskog prevrata. U građanskom ratu ona je postala prisutna u svakom kutu zemlje. Ali, dok je grad prošao kroz školu uličnih barikada, radničkih odreda i drugih formi organizovanja, selo je bilo samo poluprobudeno iz učmalosti; revolucionarni procesi na njemu još uvijek su u zametku. Nastala je atmosfera neodređenosti, iščekivanja, lova u mutnom. I revolucionarne i kontrarevolucionarne snage osjećale su svoju šansu kod zaostalih i neprosvijedenih masa koje je dugogodišnji rat bio materijalno upropastio. S druge strane, politika »vojnog komunizma« (tzv. prodrazvjestka) srušila se svom težinom na leđa ruskog seljaka i pojačala njegovo nezadovoljstvo postojećim stanjem. S tim činjenicama se mora računati ukoliko se hoće ići dalje. Trifonov i Kukuškin nam vrlo ubjedljivo otkrivaju to stanje.

Lenjinova nova ekonomska politika bila je nužan korak, preдах poslije »otvorenog« klasnog rata, put od »vojnog komunizma« ka ekonomskoj zakonitosti, proces takmičenja socijalističkog i kapitalističkog načina proizvodnje; ona je, u cjelini gledajući, značila privremeno odstupanje, ali ne i vraćanje na staro. »Suština zadatka tog odstupanja, istakao je Lenjin u svom referatu na X kongresu SKP(b), marta 1921. godine, jeste sprega sa seljačkom privredom, i zadovoljenje sela najneodložnijim domaćinskim potrebama, stvaranje čvrstog ekonomskog saveza, povećanje proizvodnih snaga i u prvom redu uspostavljanje krupne industrije.«³⁾

Nova ekonomska politika omogućila je takvu klasnu polarizaciju koja je brzo i jasno demonstrirala sva shvatanja i sve akcije. Trifonov i Kukuškin daju širok pregled aktivnosti sovjetskih organa, s jedne, i protivakcije protivnika sovjetske vlasti, s druge strane. Oni dokazuju da se proces polarizacije u uslovima NEP-a vrlo brzo odvijao, ali i da su socijalističke snage temeljito pripremile svoj pohod. Tome cilju posebno su doprinijela rješenja X kongresa RKP(b) koja su značila učvršćenje državnog aparata (sovjeta), pojačavanje rada komunista u njima radi

²⁾ Lenjin, *Komiteti der. bednoty Mosk. oblasti, Mosk. oblasti, Mosk. rabočij* 1938, str. 133.

³⁾ Citat prema n. d. Trifonova, str. 16.

širokog aktiviziranja masa. 11. juna 1921. godine CK je utvrdio program rada u masama koji se sastojao u sljedećem: prvo, podići nivo konferencija radnika i seljaka vanpartijaca, drugo, obavezati svakog komunistu da među vanpartijskim radnim ljudima pripremi po nekoliko članova za rad u sovjetskom državnom aparatu, i treće, izabrati u sovjetu od jedne četvrtine do jedne trećine vanpartijaca.⁴⁾ Konferencije vanpartijaca koje su zahvatile najšire slojeve značile su stalnu političku pripremu masa za borbu protiv »kulaka« i kapitalizma. Tako je u revolucionarni proces postepeno uvlačen onaj najveći dio društva koji je vijekovima naučio da čuti i da se iz straha povinja svakoj vlasti.

Buđenju revolucionarne svijesti posebno su doprinijeli partijski aktivisti specijalno upućivani u sela s propagandnim zadacima. Tako XI kongres RKP(b) 1922. godine donosi odluku da na teren uputi 1.000 iskusnih partijskih radnika iz Moskve radi pomoći mjesnim partijskim i sovjetskim organima. Ova praksa nije nova, ona je prisutna od prvog dana oktobarske revolucije. Nošeni entuzijazmom, radnici iz industrijskih centara, te napredni intelektualci, i iz armije demobilisani seljaci, za kratko vrijeme preplavili su čitavu Rusiju. Ova praksa se kasnije ponavlja u raznim formama i služi raznim ciljevima: nekada da bi se spriječila glad, nekada da bi se aktivirala seljačka sirotinja, nekada da se aktiviraju sovjeti i drugi sovjetski organi. U svim slučajevima ona je najevidentniji dokaz planskog i centralističkog usmjerenja revolucionarnog procesa. Trebalo je otkriti i probuditi nove snage revolucije da bi se svestrano pripremile za organizovano kretanje naprijed. U doba NEP-a ovakvi oblici usmjerenja doživljavaju široke razmjere, naročito poslije strašne suše 1921. godine, kada je trebalo spasiti 32 miliona gladnih stanovnika. Trifonov ističe da je zahvaljujući ovoj aktivnosti u 1921/22. godini plan prikupljanja naturalnog poreza (uglavnom poljoprivrednih i stočarskih proizvoda) ispunjen sa 96%, dok je u 1920/21. godini plan ispunjen samo sa 67% (Trifonov str. 20). S druge strane, ovi ljudi su 1922. godine bili emisari Partije u akciji stvaranja 25.000 seljačkih komiteta društvene uzajamne pomoći, koji će postati stalna institucija siromašnog i srednjeg seljaštva.⁵⁾ XII kongres ih pretvara u uporišta sovjetske vlasti i Partije, a XIII njihov rad neposredno povezuje sa radom kooperacija (Trifonov, 49—50). Istom cilju služila je odluka plenuma CK iz oktobra 1925. godine o stvaranju grupa sirotinje pri seoskim sovjetima, kooperacijama i drugim organizacijama (Kukuškin, 152).

Široko razvijena i dosljedna politika u korist zaštite seoske sirotinje jedna je od specifičnosti ruske revolucije. Oktobarske parole o savezu radničke klase i seljaštva dobile su svoj smisao u postrevolucionarnoj praksi, u jednom dugotrajnom procesu koji je ne samo u organizaciono-političkom smislu stvarao novi svijet nego i novu socijalno-psihološku atmosferu.

Glavno socijalističko uporište u masama od početka revolucije bili su sovjeti, koji postepeno prekrivaju čitavu teritoriju zemlje. Poslije završetka građanskog rata, osnovni zadatak Partije bio je učvrstiti sovjetu, očistiti ih od kontrarevolucionarnih elemenata. Kukuškinova knjiga *Seoski sovjeti i klasna borba na selu* stavlja glavni akcent na proces postrevolucionarnog organizaciono-političkog razvitka organa vlasti, u periodu od 1921. do 1932. godine. Glavni metod za postizanje tog cilja bili su česti izbori i reizbori sovjeta kojima je bio cilj, s jedne strane, čišćenje sovjeta od kontrarevolucionarnih i neaktivnih elemenata, i, s druge strane, intenziviranje propagandno političkog rada. Podaci za period od 1921. do 1931. godine govore o stalnom povećanju broja birača (posebno žena, o povećanju broja komunisti i komsomolaca u sovjetima, i naročito na rukovodećim položajima. Na izborima 1922. godine učestvovalo je svega 22,3% punopravnih birača, 1923 — 37,2%, 1924/25 — 41,1%, 1925/26 — 47,5%, 1927 — 47,6%, 1928/29 — 60,7%, a 1930/31 — 69,1%. 1922. godine u sovjetima je bilo izabrano 6,1% komunisti, 1923 — 7,9%, 1924/25 — 8,9% komunisti i komsomolaca (među njima komunisti 5,5%), 1925/26 — 10,1% (komunisti 6,2%), 1927 — 12,9% (komunisti 7,8%); 1928/29 — 15,1% (komunisti 9,3%), 1930/31 — 19,6% (komunisti 13,6%). Broj komunisti među predstavnicima sovjeta bio je još povoljniji: na izborima 1924/25. godine izabrano je 16,3%, a 1930/31 — 56,6% (Kukuškin, 290).

Ovi podaci vrlo ilustrativno pokazuju pobod revolucije u selo, politiziranje sela a naročito jačanje uticaja Komunističke partije na selu. To je bio vrlo težak put praćen intenzivnom klasno-političkom borbom. NEP je bila najpogodnija i naj-

⁴⁾ Kukuškin, n. d. str. 49 (dalje citiranje u tekstu).

⁵⁾ Odluku o formiranju ovih komiteta donio je VCIK u maju 1921. godine.

evidentnija stvarna oblast te borbe. Nekim djelima buržoaske istoriografije preovlađava koncepcija da je ovaj proces izazvan nasiljem, da je KP vještački podijelila stanovništvo na klase i izazvala njihovu međusobnu borbu.⁹⁾ Činjenice Trifonovljeve i Kukuškinove knjige govore jednom drugom logikom. Njima nije cilj da poriču postojanje tog nasilja; naprotiv, oni dokazuju njegovu nužnost. Ono je, prema njihovom mišljenju, izraz revolucionarne dosljednosti i potpunosti. NEP je legitimisao sve: jedne, ekonomske snažnije, kao prirodne protivnike sovjetske vlasti, druge (siromašne) — kao njene pristalice. Prvi su u novim uslovima NEP-a dobili ekonomsku moć i samim tim određeni politički uticaj u masama, 1924/25. godine, na primjer, na 4% najmoćnijih seljačkih domaćinstava dolazilo je 11% cjelokupne radne stoke i 16% cjelokupno oporezovane zemlje. Ukupno je 1924/25. godine bilo oko 73.000 kulaka, a već sljedeće godine njihov broj se povećao na 90.000 (Trifonov, 51—53). Socijalistička revolucija, ukoliko je željela konačnu pobjedu, nije imala druge alternative, osim da ide do kraja, u svom širokom pohodu u mase. Radnici su već ranije uključeni u taj proces, na redu su bili seljaci, u prvom redu njihov siromašni i srednji dio; njih je trebalo dovesti do stepena spoznaje svog mjesta u revolucionarnom pokretu. Politika Partije ide za tim da učvrsti savez siromašnih i srednjih seljaka protiv kulaka, pri čemu su, kako i sami autori ovih knjiga ističu, pravljene greške, jer neuke mase često nisu bile u stanju razlikovati »srednjaka« od »kulaka«. Ali suština akcije od početka je evidentna: borba protiv kulaka išla je u korist siromašnog seljaka koji je brzo postajao »srednjak«. Trifonov to ilustruje sljedećim primjerima: dok je do revolucije na selu bilo 65% siromašnih domaćinstava, 20% srednjaka i 15% kulaka, 1924. godine to stanje izgledalo je ovako: siromašnih je bilo 24%, srednjaka 64,7%. U 1925/26. godini broj siromašnih se smanjio na 21,5%, a broj srednjaka porastao na 66% (Trifonov, 57). Ali kulaci su još dugo vremena bili vrlo uticajni. Oni se uvlače u sovjete, razne komitete uzajamne pomoći, raste njihov ekonomski potencijal: u 1923. godini registrovano je 400.000 do 420.000 privatnih trgovaca, a 1923/24. privatna industrija činila je gotovo 1/4 čitave industrijske proizvodnje. (Trifonov, 69—71).

Politika NEP-a legalizovala je staru ekonomsku logiku, logiku tržišne privrede, ali ona je i stabilizovala revolucijom poljuljano ekonomsko-socijalno tle i stvorila osnovne preduslove za široku i sistematski političku akciju. Čitav ovaj proces odvijao se pod strogom kontrolom nove vlasti, koja je od početka nove ekonomske politike posredstvom svojih organa na terenu vodila politiku sistematskog ekonomskog i političkog diskreditovanja kulaka. Po članu 65 Ustava, na primjer, biračkih prava lišavaju se ne samo predstavnici starog režima nego i sva lica koja žive na račun najamnog rada. Kapitalističkim mjerama o povećanju radnog dana, koje su bile česta pojava privatnih vlasnika, sovjetska vlada se suprotstavlja putem sindikata koji organizuju štrajkove. Tako su 1922. godine izbila 92 štrajka, a 1924 — 117. Kasnije, kada NKVD postaje glavni pomoćnik sindikata na tom zadatku, borba se zaoštrava. Sindikat organizuje radničko-seljačku inspekciju koja nadgleda cjelokupnu privrednu djelatnost (Trifonov, 76—79).

Važniji i efikasniji instrumenat države u borbi za ograničavanje uticaja buržoazije bila je poreska politika. Nju jasno ilustruju sljedeće činjenice: 1924/25. od industrijskog poreza dobijena su 124 miliona rubalja, 65 miliona od poreza na dohodak, 102 miliona od arendne plate i drugih plaćanja, ukupno 290 miliona, dok je čitav državni porez za 1924/25. godinu iznosio 600 miliona (Trifonov 84, 85).

Najveću ulogu u toj borbi imao je socijalistički sektor — kooperacija i industrija koji država od početka pomaže, što mu omogućuje da brzo potiskuje privatni: u periodu od 1922/23. do 1924/25. godine socijalistički sektor u trgovini (državnoj i kooperativnoj) porastao je od 44% na 73%, a privatni se smanjio od 41% na 20%. Kasnije se ova razlika još više povećava. Početkom 1927. godine državni sektor ovladava sa 4/5 trgovinskog obrta. Poslije XV kongresa RKP(b), 1927. godine, borba sa privatnim kapitalom se pojačava: 1925/26. on još drži oko 40% cjelokupne razmjene, 1928. godine njegov udio pada na 15%, a 1930. na 6%. Država je, osim navedenim, i drugim mjerama ograničavala privatnu aktivnost, čak i administrativnim sredstvima: 1926. godine državnim i kooperacionim organima zabranjeno je da preprodaju robu privatnim posjednicima; članom 107 krivičnog zakona licima okrivljenim zbog špekulacije konfiskuje se sva imovina (Trifonov 135—138).

⁹⁾ E. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917—1923*, v. I. London, 1950, pp 134—135. E. Carr, *Socialism in one country 1924-26*, v. II, London 1958, pp. 307—365.

U oblasti industrije ta politika je još evidentnija: u državnom sektoru industrija raste mnogo bržim tempom — 1921 — 42%, 1922 — 31%, 1923 — 53%, 1925 — 66%. Udio privatnih lica u industriji se smanjuje sa 23,7% u 1923/24. na 20,7% u 1924/25 (Trifonov 89—96). Zahvaljujući povećanju budžetskih sredstava koja su najviše dolazila od raznih poreza i taksa, pri čemu je seljaštvo bilo glavni izvor ubiranja prihoda, investicije u izgradnju socijalističkog sektora stalno rastu. Prvi petogodišnji plan naglo povećava udio industrije u narodnoj privredi sa 43% u 1928. godini na 70% u 1932. godini. Dok je 1926/27. udio socijalističkog sektora u ukupnoj industrijskoj proizvodnji iznosio 96%, u 1933. godini on iznosi 99,23% (Trifonov 119—120).

Najveći udar na privatni sektor, posebno na seoskog kulaka, izvršen je u procesu kolektivizacije. 1926/27. godine u kulačkom vlasništvu bilo je 16% svih sredstava za proizvodnju (uračunavajući 1/3 svih mašina i 11% traktora), oni su tada proizvodili i 20% hljeba za tržište. U vezi sa tim raste i njihov ekonomski uticaj, oni se uvlače u kolhoze i razne kooperativne organizacije na selu, jak je njihov uticaj i na sovjete.

Osim ranije pomenutih mjera opšteg karaktera, sovjetska država je od početka veliku pažnju posvećivala mjerama za uključivanje gradskih radnika u proces revolucionisanja sela, naročito putem stvaranja tzv. »šefovskih« *društava*. U ta društva 1927. godine bilo je uključeno 1,5 miliona radnika i službenika koji su radili na stvaranju kolhoza, pomagali rad sovjeta i kooperacija, organizovali razne kampanje: sjetvene, kampanje za prikupljanje hljeba itd. Od 1929. godine ova društva dobijaju izvanrednu ulogu u kolektivizaciji. U vrijeme masovne kolektivizacije od 1929—1932. godine kulaštvo je svim sredstvima likvidirano kao klasa, mnogi su podvrgnuti krivičnom gonjenju ili protjerani u udaljene krajeve Sibira i Dalekog istoka. Ako su 1928. godine oni obrađivali 15 miliona hektara zemlje, 1932. godine obrađivali su samo 1 milion. Stvaranje kolhoza je za svega tri do četiri godine bilo uglavnom završeno: stvoreno je 200 hiljada kolhoza, 5.000 sofhoza i 3.000 mašinsko-traktorskih stanica (Trifonov 250—288).

Istorija otpora mjerama socijalističkog preporoda ruskog društva, kojoj i Trifonov i Kukuškin posvećuju dužnu pažnju, dosta je duga. Taj otpor je imao dva izvora: jedan je dolazio iz redova ekonomski i politički ugroženih (kulaka i kapitalista), a drugi iz redova same Partije.

Početak prvog oblika otpora predstavlja kulački metež u Tambovskoj guberniji, avgusta 1920. godine, pod vođstvom esera Antonova, koji je brzo zahvatio Voronješku i Saratovsku guberniju (Kukuškin, 28). I kronštatski metež iz marta 1921. godine bili su pripremili eseri. Januara 1921. došlo je do meteža u nekoliko gubernija zapadnog Sibira. Na svim ovim istupima eseri ističu parolu »Sovjeti bez komunisti«, (nisu smjeli da ustanu protiv institucije sovjeta čija je popularnost bila velika još iz vremena prve ruske revolucije). Sve do kraja 1922. godine 36 gubernija nalazilo se u stanju vojne pripravnosti. U nizu ovih gubernija eseri su stvorili tzv. saveze radnog seljaštva koji su objedinjavali sve učesnike meteža (Kukuškin 53).

U periodu 1923. do 1924. godine osnovni način borbe protiv sovjetske vlasti može se okarakterisati kao *banditizam*. Kada je banditizam suzbijen, kulaci i njihove pristalice prelaze na individualni teror protiv sovjetske vlasti koji poslije 1925. godine dobiva široke razmjere. U periodu kolektivizacije učinjen je posljednji pokušaj da se masovnim kontrarevolucionarnim pokretom, koji je bio neposredna posljedica kolektivizacije, svrgne sovjetska vlast. Kukuškin navodi da su u toku 10 mjeseci 1929. godine registrovana 1.002 antisovjetska istupa, da je ubijeno 384 aktivista, 70 ranjeno, 396 ozlijeđeno i da je bio 141 slučaj paljevina. U različitim regionima zemlje još uvijek su stvarane kontrarevolucionarne organizacije. U hoperskom okrugu, na primjer, krajem 30-tih godina djelovala je kmpna organizacija kulaka, bjelogardejskih oficira i popova, koja je imala svoje ćelije u sedam regiona i 180 naseljenih punktova (Kukuškin 225).

Opozicija iz partijskih redova ne može se svesti pod isti imenitelj kao navedena kontrarevolucionarna opozicija. Njima je zajedničko samo neslaganje sa boljševičkom metodom revolucionarne akcije. Kukuškin se ovim pitanjima bavi samo uzgred, ne pretendujući da da iscrpnu analizu i ocjenu ovih struja. Trifonov, naprotiv, ovo pitanje stavlja u prvi plan svojih analiza, ali, čini nam se, nekada ga dosta pojednostavljuje, sagledavajući samo njegovu pojavnu dimenziju. Zato nam ovi protivnici Partije ponekad djeluju kao bogomdani kontrarevolucionari.

Činjenice koje nam sami autori prezentiraju dozvoljavaju da se ova strujanja objektivnije sagledaju u okvirima jedne nerazvijene i protivurječne društveno-poli-

tičke i ekonomske stvarnosti. Odnos prema toj stvarnosti morao je od početka biti diskutabilan. Još na pragu revolucije pitanja o mogućnosti izgradnje socijalizma u Rusiji i pitanja metoda revolucionarne akcije postavljala su se kao vrlo aktuelna. Jedni su u početku uspjeh revolucije podvrgavali sumnji, da bi kasnije, u doba NEP-a, tražili opravdanja za svoja ranija shvatanja. Tako *smenovehovci* (Ustrjalov, Ključnikov, Barbičev-Puškin i dr.) pokreću pitanje o klasnom karakteru i pokretačkim snagama oktobarske revolucije, posmatrajući je kao običnu buržoasko-demokratsku revoluciju uskonacionalnog značaja. Prema njihovom stanovištu, jedino inteligencija ima pravo na rukovodeću ulogu.⁷⁾ Ovu opoziciju sovjetski istoričari formulišu kao *desna* skretanja od partijske linije. Drugi (Trocki i trockisti) nezadovoljni su metodom revolucionarne akcije, oni su u suštini protiv svakog taktiziranja. NEP posmatraju kao odstupanje od socijalizma, za njih je savez radničke klase i seljaštva fikcija. Na XIV partijskoj konferenciji (27—29. IV 1925. g.) Kamenjev izjavljuje da je politika oživljavanja sovjeta značajan ustupak kulaštvu.

Zaključci *XIV konferencije* značili su frontalni napad na sva odstupanja od linije Partije. U njima se kaže: »14 part. konferencija osudila je *menjševičku* »teoriju o permanentnoj revoluciji« trockista, koji su odricali mogućnost pobjede socijalističke izgradnje u SSSR-u, i dala otpor pokušajima buharinovaca da suprotstave partijskoj orijentaciji svoju »teoriju« o mirnom urastanju buržoazije u socijalizam. Zinovjev i Kamenjev su se plašljivo sakrili, ne smijući istupiti protiv partijske orijentacije; oni su počeli stvarati »novu opoziciju« »za borbu protiv generalne linije partije.«⁸⁾ Kasnije je ova opozicija još više ojačala. Uoči XV kongresa (koji je donio odluku o kolektivizaciji) trockisti i zinovjevci stvaraju svoj blok koji su nazvali »platforma 83«, čija je suština bila stara nevjerica u mogućnost izgradnje socijalizma u Rusiji (Kukuškin, str. 171).

Naš zadatak u ovom osvrtu nije da damo ocjenu ovih struja, jer nam raspoloživi materijal to onemogućava; cilj nam je da, sagledavajući ih u kontekstu činjenica Trifonovljeve i Kukuškinove knjige, istaknemo neka zapažanja koja znače želju da se proučavanju ovih pojava priđe šire, svestranije, da se bolje objasne pojmovi kojima se neki sovjetski istoričari obilato koriste, kao što su »kontrarevolucionar«, »državni neprijatelj«, »skretanje sa linije« itd. Jer iz današnje istorijske retrospektive ti problemi izgledaju mnogo jasniji. Logika razvitka oktobarske revolucije, čini mi se, sama je diskreditovala sve jednostranosti u njenom ocjenjivanju. Kasnije teškoće u izgradnji socijalizma su najbolje potvrđuju.

Sada nam vremenska distanca omogućava da svestranije objašnjavamo razne mjere sovjetske vlasti (koje Trifonov i Kukuškin dosta široko prezentiraju u svojim radovima). U borbi ko će koga obje strane su se služile svim sredstvima. Da li je revolucionarni pobjednik na to imao pravo? Kukuškin i Trifonov dokazuju da jeste. Prema njihovom mišljenju, poslije vojno-političkog obračuna u revoluciji i građanskom ratu, na redu je bio široki obračun sa preostalim otvorenim ili zakamfiranim neprijateljima revolucije. Nepovski ustupci bili su početak prelaza na druge, relativno mirne forme obračuna. Do 1927. godine, odnosno do 1929. gledajući iz političko-ekonomskog ugla, ta borba se odvijala kroz proces takmičenja socijalističkog i kapitalističkog načina proizvodnje, pri čemu se prvi obilato služio protekcionizmom svoje države. Kako smo vidjeli, u industrijskoj i trgovinskoj sferi socijalističke snage su lakše i brže odnijele pobjedu. Na selu je ta borba bila komplikovanija zbog specifičnih društveno-političkih uslova koji su bili obilježeni opštom zastalošću. Tek je kolektivizacija značila nagli prelom, prelaz od relativno ekonomskih na relativno administrativne metode, radi konačnog uništenja »kulaštva« kao klase. Autori ne dovode ni u kakvu sumnju potrebu i blagovremenost kolektivizacije, mada navode mnoge greške koje su se javljale zbog pretjerane brzine u njenom provođenju. Čini mi se da njihovoj analizi nedostaje jedan važan socijalno-ekonomski elemenat koji bi omogućio da se odredi mjesto kolektivizacije u opštem ekonomskom i društveno-političkom procesu, da se razgraniči odnos između normativnog i stvarnog u konkretnim uslovima. Nedostaje sveobuhvatna istorijska kritika nekih metoda i sredstava koji su pratili proces kolektivizacije.

Stranim kritičarima kolektivizacije u Rusiji zajedničko je isticanje i preneglašavanje elementa »nedobrovoljnosti« i »nehumanog« odnosa prema bogatim selja-

⁷⁾ Veselin Đuretić, *Neke specifičnosti sovjetske historiografije o oktobru i sovjetskom društvu*. Istorijski zapisi, 1968, str. 749—750.

⁸⁾ KPSS v. rezolucijah i rešenijah sezđov, konferencij i plenumov CK, čast II, str. 10.

cima. Nameću se sljedeće misli: jedno »silovanje« društveno-ekonomske strukture izvršeno je 1917. i oio se, zahvaljujući proleterskoj avangardi, brzo prenijelo na čitavu zemlju. U interesu revolucionarnog cilja sredstva su morala biti dosta ograničena, ali ipak adekvatna datoj društveno-ekonomskoj strukturi; jer ne treba zaboraviti da uslovi nameću izbor sredstava. Avangardna svijest morala je stvoriti svoje uslove, svoju bazu da bi ovladala masama. Upravo iz ovih razloga treba realnije sagledavati i objašnjavati onu propagandno političku klimu koja je dugo vremena vladala Rusijom. Velike ideje tražile su velike realizatore, a njih u početku nije bilo dovoljno. Trebalo ih je stvoriti. A kako? Prije svega, trebalo ih je »probuditi«, a razlog za takvo buđenje morao je biti veliki, jer ruski mužik nije imao više povjerenja ni u kakvu vlast. Trebalo je potresti zemlju velikim odlukama koje bi doprle do svijesti najzaostalijih. Trebalo je oboriti tradicionalističke principe o svetinji vlasništva i stvoriti novu filozofiju proizvodnih odnosa. Nijedna revolucija nije imala na svom repertoaru toliko raznovrsne forme za osvješćivanje zaostalih kao što je to oktobarska revolucija. Od komiteta sirotinje do društva za pomoć sirotinji, od radničkih odreda do radničkih »šefovstava«. Zadivljujuća upornost, permanentno upadanje iz jednog okršaja u drugi.

Oktobarska revolucija je dosljedno slijedila parolu »Dolje gnjili kompromisi«. Februar je bio izlaz iz carističke nedosljednosti, oktobar iz februarske nedosljednosti, građanski rat bio je plata za jedan i drugi izlazak (ali je njegov završetak bio trijumf dosljednosti, poraz kolaboracionizma i kompromisaštva). Lomovi između 1920. i 1930. godine bili su posljednji ostaci velikog sukoba koji je »prohujao sa vihorom«, oaze starog svijeta, a njegove »bure« otpori generala bez vojske. Šta bi se desilo da taj svijet nije bio razbijen i razbačen u periodu građanskog rata? Očigledno, permanentni kompromisi postali bi osnovni način egzistencije novih snaga, a time bi sama revolucija za određeno vrijeme bila zaustavljena na pola puta. Nepovska odstupanja nisu mnogo nagrizala »revolucionarnu tvrdoglavost« Oktobra; ona su bila »privremeni sporazum« klasne i nacionalne komponente, ideološkog i prirodnog. Trebalo je stabilizovati i konsolidovati u revoluciji poremećenu društveno-ekonomsku strukturu, uskladiti revolucionarni romantizam sa konkretnim mogućnostima, spustiti se na realno tle.

Svaka revolucija se uči na svojim greškama. Dok se lije krv, greške se gube u masovnom entuzijazmu (ili bezumlju); kada bura prođe, pobjednik mora da sije svoje sjeme, da žanje i dijeli obećane plodove. Da bi žnjeo, on mora da zna sijati. Svijet koji on stvara nov je, često to je svijet revolucionarnog zanesenjaštva. U ratu-nosilac novog nošen je vjerom altruističke mase; u miru revolucionarni zanos jenjava, ljudi počinju da svrshodno misle, da traže plodove. U Rusiji oni su plodove tražili masovno, nekada čak putem širokih pokreta koji su potresali zgradu revolucije. Tako je između političkih obećanja i života nastajao vakuum koji više nije bilo moguće popuniti samo novom propagandom; ljudi su tražili hljeba. Bogata ideologija i siromašno društvo došli su u koliziju. Društvo je bilo prezrelo za radikalne reforme koje bi ga učinile adekvatnom stvarnom oblašću novih revolucionarnih misli. Kroz ovu prizmu treba posmatrati teške potrebe ruskog postrevolucionarnog društva. Čini mi se da autori navedenih knjiga malo pažnje posvećuju sociološko-istorijskoj analizi koja bi njihovom bogatom materijalu dala više smisla.

Gledajući na ruski poslerevolucionarni razvitak iz savremene istorijske retrospektive, obogaćeni iskustvom novih socijalističkih revolucija, mi smo u boljoj mogućnosti da stvari objektivnije sagledamo, nego što su to bili u stanju stari sovjetski istoričari, savremenici događaja. Njihova nekritičnost bila je uslovljena uniformisanošću epohe, epohe koja je tražila i priznavala samo svoje ljude. Politička impregniranost njihovih koncepcija prirodno se uklapala u tekuću revolucionarnu logiku. Ono što nama može izgledati kao »nasilje«, njima je to bila revolucionarna nužnost, upornost i dosljednost u borbi. Revolucionarna upornost oktobarske revolucije bez presedana je u novijoj istoriji; vrijeme će, čini mi se, sve više potiskivati u stranu i neke od onih njenih elementa koji su bili proizvod subjektivističkih deformacija. Svijest savremenika otkrila je samo pojedine promašaje svoje epohe, svijest potomaka sudiće o čitavoj epohi u širim zahvatima u kontekstu svjetske istorije. Ma koliko to izgledalo apsurdno, danas se pokazuje da ne opravdati revolucionarno »nasilje« znači ne prihvatiti revoluciju. Upravo zato buržoaski istoričari najviše griješe kada oktobarsku revoluciju ocjenjuju kao državni udar boljševika, kao nasilje nad »zbunjenim društvom«, ne vodeći računa o procesima koje je ona pokrenula. Ali pobune iz perioda od 1921. do 1930. godine ne smijemo objašnjavati ni samo kontrarevolucionarnim zavjerama esera, menjševika i njihovih inostranih po-

magača (kako to sovjetski historičari najviše čine), jer u nekim od njih su učestvovali i šire mase, pa i aktivni učesnici oktobarske revolucije. Istorijska je činjenica da revoluciju čim iziđe na svjetlo dana čekaju tamne zone kao rezultat ne samo »čistih« klasnih sukoba nego i sukoba prirodnog i ideološkog tradicionalističkog i klasnog, nacionalističkog i internacionalističkog, egoističkog i altruističkog, idealističkog i materijalističkog u čovjeku i društvu. Revoluciju zaostalog društva na svakom koraku čekaju zamke te zaostalosti. Trifonov i Kukuškin malo pažnje posvećuju ovim pitanjima.

Čini mi se da u ovom društveno-političkom vrtlogu leže elementi za razumijevanje raznih shvatanja i struja i tzv. skretanja sa revolucionarnog puta. Ljudi su bili nošeni protivrječnostima epohe; samo su najdalekovidniji i najuporniji znali šta hoće.

Revolucionarnu »tvrdoglavost« poslije pobjede Oktobra moguće je objašnjavati samo željom da se prevaziđe jaz koji dijeli avangardnu svijest od mase, normativno od stvarnog. To što je ta orijentacija značila permanentno »izazivanje« klasnih sukoba najbolji je dokaz da je ona išla do kraja, da je kod nje politička pobjeda u oktobru bila samo uvod u »pobjedu nad sopstvenom učmalošću, raspuštenošću, sitnoburžoaskim egoizmom, nad tim navikama koje je prokleti kapitalizam ostavio u nasljeđe radniku i seljaku«.⁹⁾

Gledajući u svjetlu ovih razmišljanja, knjige Trifonova i Kukuškina možemo konstatovati da predstavljaju veliki doprinos istoriografiji oktobarske revolucije i

⁹⁾ Lenjin, Polnoje sobranje sočinenij, tom 39, str. 5. sovjetskog društva.

Veselin ĐURETIĆ

Najnoviji *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, koji je izašao kao dvobroj u rubrici *Rasprave i članci* donosi sljedeće radove: dr Hamdija Kapidžić, *Veze austrougarske Vrhovne komande i narodnih vijeća u vrijeme raspada Habsburške monarhije*; dr Ferdo Hauptman, *Bosanskohercegovački aga u procijepu između privredne aktivnosti i rentijerstva na početku XX stoljeća*; dr Milan Vasić, *Leskovac u XVI vijeku*; Dževad Juzbašić, *Pitanje regulisanja upotrebe zvaničnog jezika u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini pred prvi svjetski rat*; Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine*; dr Avdo Sućeska, *Seljačke bune u Bosni u XVII i XVIII stoljeću*; dr Gligor Stanojević, *Mletačke i dubrovačke vijesti o austrijsko-turskim ratovima u XVIII vijeku*; Tomislav Išek, *«Markov Protokol» i politika «sporazuma» HRSS s osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*.

Na osnovu dosada nedovoljno korišćenog arhivskog materijala vojne provenijencije, dr Hamdija Kapidžić je u svom radu vrlo dokumentovano prikazao situaciju koja je vladala na teritoriji Austro-Ugarske u fazi njenog raspadanja, oktobra 1918. godine. Autor je posebno ukazao na usku saradnju između Vrhovne vojne komande Austro-Ugarske i predstavnika nacionalnih država sa ciljem da se suzbije nered i anarhija u vojsci i na taj način otkloni zajednička opasnost od izbijanja socijalističke revolucije.

U svojoj raspravi dr Ferdo Hauptman prilazi agrarnim odnosima u Bosni i Hercegovini sa jednog novog stanovišta. Istražujući stvarne ekonomske odnose između zemljoposjednika — age i bega — s jedne, i kmeta s druge strane, autor razmatra mogućnost posjedničke klase da se uključi u savremeniji način privređivanja. Međutim, i pored mogućnosti koje su im se razvile društveno-ekonomskih odnosa poslije okupacije 1878. godine ukazale, bosansko-hercegovačke age i begovi, naviknuti od davnina da primaju hak, nerado su rentijerstvo zamjenjivali vlastitom privrednom aktivnošću.

Koristeći se podacima savremenih popisnih deftera, dr Milan Vasić je prikazao razvoj grada Leskovca u 16. vijeku. Autor je opširno opisao odnose u okolini Leskovca i ukazao na faktore koji su uticali na razvoj grada kao upravnog i sudskog središta nahije i kadiluka, kao i privrednog i kulturnog središta velikog dijela južne Srbije.

Najnoviji broj *Godišnjaka* donosi opširnu raspravu Dževada Juzbašića koja predstavlja zapažen prilog proučavanju jezičnog pitanja u Bosni i Hercegovini u doba koje je neposredno prethodilo svjetskom ratu. Jezično pitanje se javilo u Bosni i Hercegovini već od početka okupacije kao politički problem, a pred prvi svjetski rat ono je zauzimalo istaknuto mjesto u borbi za emancipaciju Bosne i Hercegovine i rješavanje jugoslovenskog pitanja. Ograničavajući se na pitanje zvaničnog jezika, autor je uz korišćenje novih izvornih podataka prikazao kako je bila normirana njegova upotreba. On je ukazao da se na samom početku okupacije mogla primijetiti pojava da se i u unutrašnjoj službi, osobito u sudstvu, uz njemački jezik primjenjuje i srpskohrvatski. Nosioci takve prakse bili su činovnici koji su došli iz Hrvatske, ali je u nacionalnom pogledu prelaskom od prohrvatskog na neutralni bosanski kurs došlo do utvrđivanja njemačkog jezika kao gotovo isključivog unutrašnjeg zvaničnog jezika u cijeloj upravi. Zatim je i u sudstvu njemački postao jedini jezik unutrašnjeg službenog poslovanja.

Članak Nevenke Bajić je dio njenog opširnijeg rada koji je većim dijelom objavljen u *Prilozima Instituta za istoriju radničkog pokreta*, Sarajevo, br. 2, 1966. godine. Za razliku od prvog dijela, u kojem je ukazano na spontani karakter jun-

skog ustanka, poglavlje objavljeno u najnovijem broju *Godišnjaka* razmatra rad partijskih organizacija na stabilizaciji ustanka i razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Hercegovini u posljednjoj četvrtini 1941. godine. U novim uslovima koji su stvoreni italijanskom reokupacijom Hercegovine početkom septembra partijska organizacija se našla pred mnogo složenijom političkom situacijom i neprijateljem koji se orijentisao na stvaranje rascjepa među ustanicima. U radu je prikazan proces organizacionog učvršćenja i proširenja partijske organizacije, stvaranja partizanskih jedinica i organa narodne vlasti na teritoriji Hercegovine do konca 1941. godine. Posmatran u cjelini, rad Nevenke Bajić predstavlja značajan doprinos u nastojanju da se osvijetli jedna od najzanimljivijih stranica socijalističke revolucije u Jugoslaviji.

U našoj istoriografiji dosada je uglavnom pisano o otporu hrišćanske raje, jer je ona na Balkanu predstavljala najveći dio eksploatisanog stanovništva. Međutim, u zemljama sa velikim brojem seljaka Muslimana, kao npr. u Bosni i Hercegovini, znatan dio eksploatisanih činili su seljaci Muslimani, koji su zbog povećanja dažbina i drugih zloupotreba državnih funkcionera podigli nekoliko seljačkih buna u Bosni u 17. i 18. stoljeću. Svojim radom, *Seljačke bune u Bosni u 17. i 18. stoljeću*, dr Avdo Sućeska je jednim dijelom popunio prazninu naše istoriografije za ovaj period istorije naših naroda pod Turcima i skrenuo pažnju naučnoj javnosti na ovo važno pitanje bosanske istorije. Na osnovu dosada poznatih izvora autor je u osnovnim crtama prikazao tok i objasnio uzroke seljačkih buna u Bosni i Hercegovini. Posebnu pažnju pisac je poklonio najvećoj seljačkoj buni koja je izbila na čitavom teritoriju Bosne i Hercegovine polovinom pete decenije 18. stoljeća i trajala više od deset godina.

Svojim radom, koji je napisao na osnovu dosada nepoznatih mletačkih i dubrovačkih izvora, dr Gligor Stanojević nam je omogućio da dobijemo jasniju predstavu o događajima u Bosni za vrijeme austrijsko-turskih ratova u 18. stoljeću.

Rubrika *Rasprave i članci* završava se člankom Tomislava Iška. Analizirajući rezultate izbora u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 18. marta 1923. godine, koji su ponovo izbacili na političku pozornicu Narodnu radikalnu stranku, Hrvatsku republikansku seljačku stranku, Slovensku ljudsku stranku i Jugoslovensku muslimansku organizaciju, autor je konstatovao da je najveće kvalitativne promjene posljedice ovih izbora doživjela Hrvatska republikanska seljačka stranka. Pored povećanja broja izbornika i mandata, ova stranka je, eliminišući Hrvatsku težačku stranku i Hrvatsku pučku stranku, ojačala svoj uticaj u Bosni i Hercegovini. Ostale stranke uglavnom su zadržale među svojim biračima dotadnje pozicije. Sastanak predstavnika pomenutih stranaka, nosilaca centralizma i anticentralizma, koji je održan u Zagrebu 12. i 13. aprila 1923. godine, bio je, u stvari, pokušaj istih da iskoriste trenutnu društveno-političku konstelaciju. Narodnoj radikalnoj stranci najveća opasnost prijetila je od mogućnosti prekida apstinencije Hrvatske republikanske seljačke stranke. Praktični rezultat ovih pregovora, koji su odmah u početku naišli na nepremostive teškoće, bio je tajni tzv. »Markov protokol« — u stvari zapisnik razgovora, koji je trebalo da utre put pregovorima o sporazumu. Na osnovu odredaba »Protokola« koje se odnose na Bosnu i Hercegovinu, u radu Tomislava Iška tretiraju se procesi koji su se javili kao posljedica »Protokola«, odnosi vođstva i pristalica HRSS i JMO, djelatnost HRSS u Bosni i Hercegovini itd.

Članak Tomislava Iška dio je njegovih ozbiljnijih napora u proučavanju politike građanskih stranaka, posebno HRSS u Bosni i Hercegovini između dva rata.

Ovaj broj *Godišnjaka* donosi i druge, brojne i vrlo zanimljive priloge kao npr.: *Slovenački politički preporod XIX veka u okviru evropske nacionalne problematike* (dr Fran Cviter), *Džulusi — humajun kazreti šerifi* (Vojislav Bogičević), *Periodika bosanska u prvom austrijskom periodu* (Todor Kruševac); *Slom namjesnika Handela u svjetlu politike novoga kursa u Dalmaciji* (Ivo Perić); *Tihomir iz Kronike popa Dukljanina — historijska ličnost?* (dr Muhamed Hadžijahić); *Italijanski prikaz generalnog štrajka u Bosni i Hercegovini 1906. godine* (dr Rade Petrović); *O djelovanju dra A. Korošca u Parizu novembra 1918. godine* (dr Hamdija Kapidžić); *Stari most u Mostaru* (Hifzija Hasandedić) i *Misija dra Radovana Košutića u Rusiji povodom aneksije Bosne i Hercegovine* (Jovan Jovanović).

U rubrici *Ocjene i prikazi* dato je nekoliko interesantnih osvrti na knjige i istorijske publikacije.

Na kraju, i ovom prilikom potrebno je istaći bogatstvo sadržaja i raznovrsnost problema koji *Godišnjak* svrstavaju u istaknute istorijske publikacije.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

U četiri broja (2 sveske) Jugoslovenskog istorijskog časopisa za 1968. godinu objavljeno je devet članaka i rasprava i isto toliko priloga. Karakter ovog časopisa određuje raznovrsnost tematike kojom se bavi. Većina radova (13) tretira istoriju XIX i XX vijeka.

Raspad Habsburške monarhije 1918. godine uvijek iznova pobuđuje interesovanje istoričara. O tom problemu postoji obimna literatura raznovrsna po provenijenciji i aspektima razmatranja (politički, ekonomski, nacionalni, vojni itd.). U raspravi *Raspad Habsburške Monarhije — Slučajnost ili neizbježnost*, (br. 1—2, str. 25—42) Dimitrije Đorđević pošao je od složenih unutrašnjih odnosa Habsburške monarhije i utvrđivanja opštih, ekonomskih i političkih faktora koji su ih određivali ne zanemarujući pri tome opšte tendencije istorijskog razvoja.

U odnosu na razvijene zemlje zapadne i srednje Evrope, Habsburška monarhija počela je svoj kapitalistički razvoj sa izvjesnim zakašnjenjem i tek u drugoj polovini XIX vijeka doživjela puni privredni uspon. Ograničene mogućnosti njenog kapitala i polufeudalna struktura poljoprivrede izazivali su, s jedne strane, neravnomjeran unutrašnji razvoj, a, s druge, ekonomsku zavisnost od razvijene zapadne i srednje Evrope. Neravnomjerni unutrašnji ekonomski razvoj (3/10 Carstva razvijale su se na račun preostalih 7/10), jedan je od osnovnih elemenata nacionalne krize u Monarhiji i opasnosti političke koncepcije dualizma.

Nacionalno pitanje u Monarhiji koje je bilo tijesno vezano sa socijalnim glavni je faktor njenog sloma 1918. godine. Njegov razvoj prolazio je kroz tri faze: borbu za upotrebu narodnog jezika u prosvjeti, zahtjeve za domaćom administracijom, težnju za nacionalnom i teritorijalnom autonomijom etničkih grupa. Na prelomu dva vijeka nacionalno pitanje dobija novu dimenziju. Snage koje su stvorile dualizam ustupile su mjesto njemačkom i mađarskom nacionalizmu i borbi potčinjenih naroda za svoja prava.

Znatan dio razmatranja autor je posvetio balkanskom području, koje je bilo od najvećeg privredno-političkog značaja za Monarhiju. Ono je od ujedinjenja Njemačke postalo jedino područje za privrednu i političku ekspanziju Austro-Ugarske. »U razvoju Balkana i Habsburške Monarhije XIX i XX veka postojale su duboke suštinske razlike, društvene i političke. Nasuprot habsburškom legitimizmu, balkansko području se formiralo u znaku snažnih nacionalnooslobodilačkih previranja, saglasno potpunoj afirmaciji načela nacionalnog samoopredjeljenja« (str. 34). Iz ovih revolucionarnih promjena nikle su nacionalne države i nova nacionalna društva, a zajedno s njima i tanak sloj novog građanstva.

Formiranje nacionalnih država na Balkanu, van okvira Habsburške monarhije, i novih nacionalnih društava unutar Monarhije, teklo je, naročito od kraja XIX i prve decenije XX vijeka, kao proces negacije preživjelog državnog bića Habsburške monarhije. Ovi elementi zajedno sa politikom jugoslovenstva i austro-srpskim suprotnostima neminovno su vodili ratnom sukobu. Tako su »lokoviti istorije« razbili okvire Carstva i »prerasli njegovu unutrašnju strukturu«.

Vladimir Stojančević u članku *Georgi Sava Rakovski i pitanje bugarsko-srpske saradnje za oslobođenje balkanskih naroda od turske vlasti* (br. 1—2, str. 5—24), uspješno je analizirao životni put i borbu G. S. Rakovskog, istaknutog bugarskog publiciste, književnika i borca

za oslobođenje bugarskog i drugih balkanskih naroda ispod turske vlasti sredinom prošlog vijeka.

Srpska ratna misija u SAD, (decembar 1917. — februar 1918), (br. 1—2, str. 43—73) predmet je rasprave Bogdana Krizmana. O ovom pitanju pisano je ranije u više navrata ali usputno i periferno. B. Krizman svoju raspravu zasniva na arhivskoj građi, i to pretežno na službenoj korespondenciji vlada SAD i Srbije i izvještajima njihovih poslanstava i dokumenata Jugoslovenskog odbora. Nakon osvrta na raniju literaturu o ovom pitanju, obrađena je priprema i odlazak misije na čelu sa srpskim poslanikom u Parizu Milenkom Vesnićem, zatim njena djelatnost u Americi i povratak. Na kraju autor razmatra rezultate misije na osnovu izvještaja njenog vođe M. Vesnića i srpskog poslanika u Vašingtonu Ljubomira Mihailovića.

Slavka Fidanova u raspravi Naponi KPJ u Makedoniji u borbi za mase i stvaranje političkog jedinstva u toku 1941—1942. godine (br. 1—2, str. 75—90) razmatra veoma složene prilike u Makedoniji pred drugi svjetski rat i u početnim godinama rata (1941—1942). Rat je doveo do podjele i okupacije Makedonije od strane Bugara i Italijana, koji su se predstavljali makedonskom i albanskom narodu kao oslobodioci od srpske hegemonije. U tim komplikovanim nacionalnim i ratnim uslovima KPJ u Makedoniji nastupa kao borac za jedinstvo naroda putem protesta, štrajkova i demonstracija. Cilj ovih organizovanih akcija bio je razbijanje iluzija u makedonskim masama o oslobodilačkoj ulozi okupatora, razvijanje borbene svijesti i angažovanje masa za borbu protiv okupatora na liniji KPJ. Rezultati ovih nastojanja Partije bili su, s jedne strane, prvi oružani otpori u toku 1941—1942. i prvi udarci okupatoru a, s druge, primjena novih metoda okupatora za razbijanje narodnog jedinstva i izazivanje bratoubilačke borbe. Partija je na ovo reagovala pojačanim naporima na organizovanju oružane borbe protiv okupatora i njegovih saradnika.

Nedavno preminuli istaknuti istoričar Jorjo Tadić u članku Venecija i Dalmacija u srednjem veku, (br. 3—4, str. 5—17) razmatra odnose između dvije jadranske obale u najnemirnijem periodu istorije Jadranskog mora, kad u borbi za prevlast nad njim učestvuje najviše naroda i država. Snagu uticaja Venecije na istočnu obalu Jadrana određivala je, s jedne strane, njena ekonomska moć, a, s druge, trenutne i stvarne prilike na Jadranskom moru. Briga Venecije za događaje i prilike na Jadranu počela je u IX vijeku i u narednih nekoliko vijekova sve se više pojačavala. Odnosi sa istočnom obalom prolazili su kroz razne faze i dobijali razne forme. Isprepletenost interesa različitih zemalja i naroda na Jadranskom moru uticali su na intenzitet tih odnosa. Interesantno je autorovo mišljenje, koje se razlikuje od ranijih, prema kome nije postojala ekonomska eksploatacija Dalmacije od strane Venecije, jer za to nisu postojali određeni ekonomski uslovi. Ovaj članak predstavlja sintetizovan prikaz političkih, ekonomskih i kulturnih odnosa između dvije obale Jadrana u toku gotovo jednog milenijuma.

U raspravi Vanjska trgovina sjeverojadranskih gradova kao faktor u nastajanju kapitalističkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji XVIII i XIX stoljeća (br. 3—4, str. 19—36) Ivan Erceg tretira okolnosti koje su određivale razvoj luka, odnosno gradova: Trsta, Rijeke, Bakra, Bakarca, Kraljevice, Senja i Karlobaga u pomorska i trgovačka središta. Te okolnosti određivala su dva osnovna elementa: prvo, politika bečkog dvora koja od XVIII vijeka daje prvorazredan značaj vanjskoj trgovini i usmjeravanje iste na sjeverojadransku obalu i gradove, i drugi, pogodan geografski položaj luka i njihovih okolina. Morski put koji je vodio Monarhiju na svjetsko tržište uslovio je naročito snažan razvoj Trsta i Rijeke, koji izrastaju u pomorska i trgovačka središta međunarodnog značaja. U njihovom životu posebno mjesto zauzimala je spoljna trgovina. Postepeno se u ovim gradovima formirao veoma heterogen sloj poslovnih ljudi koji su postajali nosioci gradanskih i kapitalističkih odnosa.

Tematika kojom se bavio Josip Horvat sve više privlači pažnju i interes istoričara. U raspravi Društveni spektar stoljeća novinarstva Hrvatske 1835—1935, (br. 3—4, str. 39—56) autor razmatra razvojni put i društvenu ulogu štampe u toku jednog vijeka koji je počeo narodnim preporodom u Hrvatskoj, a završio u predvečerje drugog svjetskog rata.

Relativno kratku i beznačajnu predistoriju novinarstva u Hrvatskoj sačinjava pojava listova na latinskom i njemačkom jeziku, a list Il Regio Dalmata — Kraljski Galmatin, (1806) iz Napoleonovog doba, predstavlja samo epizodnu pojavu modernog novinarstva u Hrvatskoj.

Stvarni početak novinarstva u Hrvatskoj datira od 1835. pojavom prvih brojeva *Hrvatskih novina* i *Danice hrvatsko-slavonsko-dalmatinske* vezanih za protagoniste ilirskog pokreta, prije svega, Ljudevita Gaja. Od tada pa do 1918. novinarstvo je odigralo neosporno progresivnu ulogu: uspješno je suzbijalo mađarizatorsku opasnost i afirmisalo jugoslovensku ideju.

Autor je sa izvanrednim uspjehom pratio razvoj novinarstva i njegovih najistaknutijih predstavnika u sklopu složenih političkih, ekonomskih i kulturnih zbivanja. Okviri su mu uvijek društvo i sve što se u njemu događa reflektuje se na stranicama listova. Snagom erudite i strpljivog istraživača J. Horvat predstavlja najuspješnije nosioce novinarstva Hrvatske dajući pri tome, kroz njihove likove, pouke o ovoj profesiji. Na kraju je ukratko prikazana pojava karikature i foto-reporterstva zajedno sa njihovim naj eminentnijim predstavnicima.

U članku *Jugoslovenski socijalisti i ilindenski ustanak* (br. 3—4, str. 57—70) Orde Ivanovski obrađuje stav južnoslovenskih socijalista prema najsnažnijoj pojavi nacionalnooslobodilačke borbe makedonskog naroda na početku XX vijeka — ilindenskom ustanku. Među progresivne društvene krugove koji su pravilno shvatili i podržavali ilindenski ustanak spadaju južnoslovenski socijalisti. Oni su energično osuđivali hegemonističku politiku velikih sila i susjednih balkanskih vlada prema Makedoniji. U tom smislu propagirali su ustanak kao revolucionarni metod koji vodi nacionalnom oslobođenju makedonskog naroda i stvaranju njegove sopstvene države. Ipak, izuzimajući makedonske i pojedine bugarske socijaliste, podrška južnoslovenskih socijalista ilindenskom ustanku kretala se u okvirima propagandne političke djelatnosti.

Razloge za takvo stanje autor vidi u »slabosti radničkog pokreta kao društveno-političke snage na Balkanu«, »dozvoljenini greškama u tretmanu nacionalne suštine makedonskog pitanja« i »uticaja tadašnjeg oportunitizma II internacionale prema nacionalnom pitanju i nacionalnooslobodilačkom pokretu, koji iz njega proizilazi«.

Sergije Dimitrijević u raspravi *Usvajanje iskustava oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu* (br. 3—4, str. 71—100) razmatra složene prilike u kojima se našao jugoslovenski radnički pokret nakon svjetskog rata i, posebno, oktobarske revolucije u Rusiji 1918. godine.

Prema autoru, usvajanje iskustava oktobarske revolucije kod nas imalo je tri faze: prva, do sredine februara 1919. godine, druga, do Kongresa ujedinjenja, i treća, počinje Kongresom ujedinjenja.

U prvoj fazi oktobarska iskustva prihvataju samo revolucionarni dijelovi radništva i rukovodstva, u drugoj, čitave grupe, rukovodstva i pokreti, a u trećoj, ta iskustva usvaja već stvoreni opštejugoslovenski radnički pokret.

U daljem izlaganju autor je razmatrao ulogu pojedinih pokreta i ličnosti kao prenosnika i nosilaca iskustava oktobarske revolucije, ukazujući pri tome na suštinske promjene koje su nastale u teoriji i praksi. To se odražava u stvaranju suštinski nove, revolucionarne Komunističke partije koja gradi svoj program, statut i organizacionu formu na osnovama revolucionarnih iskustava i Lenjinovog učenja.

U rubrici *Prilozi* (br. 1—2, str. 91—121 i br. 3—4, str. 101—156) razmatrana su raznovrsna i zanimljiva pitanja. Nada Klaić napisala je kritički *Osvrt na novo izdanje građe za povijest Hrvata do XII stoljeća*, (br. 1—2, str. 91—100), odnosno na *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije, i Slavonije, Sv. I, Listine godine 743—1100*, koji je uredio M. Kostrenčić, a sakupili i obradili J. Stipišić i M. Samšalović. Učinjeno je nekoliko zamjerki na rad obrađivača koje proizilaze, prema autoru, iz nedovoljno kritičkog pristupa dokumentima. Ovo se naročito odnosi na problem utvrđivanja autentičnosti pojedinih isprava i na nedostatak diplomatske i paleografske obrade.

U kratkom prilogu *Otpor seljaka u Makedoniji protiv vezivanja za zemlju u vrijeme turske vladavine* (br. 1—2, str. 101—106) Aleksandar Matkovski ukazao je na različite oblike otpora koji su se najčešće ispoljavali bježanjem sa feudalčevog posjeda. Bježanja sa posjeda odvijala su se u različitim pravcima, ali su najznačajnija ona koja su vodila u gradove i mijenjala njihovu društvenu strukturu.

Prilog *Srpski diplomatski predstavnik u Sofiji o pripremanju i održavanju Rilskog kongresa 1905. godine* (br. 1—2, str. 107—119) Gligora Todorovskog ukazuje na interes zvanične srpske politike za događaje i stanje u Unutrašnjoj revolucionarnoj organizaciji poslije neuspjeha ilindenskog ustanka 1903. godine. Posebna pažnja je usmjerena na izvore informa-

cija koje je dobio srpski diplomatski predstavnik u Sofiji o pripremama i radu Rilskog kongresa.

Alojz Benac u radu Istraživanja neolitskih naselja u Obrima kod Kaknja (br. 3—4, str. 101—102) dao je kratak pregled rezultata prethodnih sondažnih iskopavanja na neolitskim lokalitetima u Obrima kod Kaknja, izvedena od 1963—1965. godine.

Dragoljub Dragojlović razmatra problem Poreklo i geneza babunske jeresi u Srbiji (br. 3—4, str. 103—111), a Andrija Radenić ukazuje na značaj jednog rijetkog i interesantnog lista Jugoslavija — list za umno i političko ujedinjenje Jugoslovena 1871. (br. 3—4, str. 113—121).

Petar Strčić u prilogu O nekim problemima Rijeke 1918. (br. 3—4, str. 123—133) bavi se položajem »osnovne mase stanovništva« u posljednjoj godini prvog svjetskog rata.

U prilogu: O štampi revolucionarnog krila radničkog pokreta na jezicima narodnosti u Vojvodini od 1921—1929 Milenko Palić razmatra složene uslove u kojima se našao revolucionarni dio radničke klase u Vojvodini od Obznane do šestojanuarske diktature.

Na kraju da spomenemo interesantan prilog izučavanju istorije ustanka 1941. godine Đorđa Piljevića: Neke specifičnosti razvoja ustanka u Hercegovini 1941. godine (br. 3—4, str. 147—156). Autor je veoma seriozno prišao istraživanju karaktera ustanka ukazavši na njegove raznorodne istorijske uzroke.

Prikazi i kritike zauzimaju značajno mjesto u ovom časopisu (br. 1—2, str. 121—172 i br. 3—4, str. 157—204), a njegovu fizionomiju upotpunjavaju još rubrike: osvrt na nove knjige i rasprave, bibliografija, kongresi, konferencije i savjetovanja.

Ilijaš HADŽIBEGOVIĆ

Najnoviji dvobroj Povijesnog društva Hrvatske, koji je u znak priznanja za dvadesetogodišnji urednički rad, te za doprinos na okupljanju i odgajanju mladih naučnih radnika posvećen dru Jaroslavu Šidaku, donosi 72 napisa iz pera 37 autora. Ove brojke nisu slučajno stavljene u prvi plan. To je učinjeno jednostavno iz razloga što su one svojevrsan pokazatelj raznovrsnosti materijala koji se prezentira.

Histirijski zbornik je, po svom sadržaju, zadržao profil koji mu je već ranije dala Redakcija, a pri čemu je doprinos glavnog i odgovornog urednika dra Jaroslava Šidaka lako uočljiv. U sadržajnom pogledu *Zbornik* karakteriše raznovrsnost radova, (članci, grada, diskusije, ocjene, prikazi, bilješke).

S obzirom na brojnost napisa, u ovom informativnom prikazu osvrnuću se samo na neke. Smatram da prilog dra Mirjane Gross¹⁾ privlači posebnu pažnju. Svjesna činjenice da period austrougarske okupacije u Bosni i Hercegovini u jugoslovenskoj historiografiji nije cjelovitije obraden, a da, što se tiče izvjesnih aspekata hrvatske politike, ni literatura nije brojna, M. Gross je u pokušajima sintetiziranja hrvatske istorije u periodu od 1880. do 1914. godine imala prevashodno pretenzije da ostvari »skroman pregled razvoja hrvatske politike u tom razdoblju« (str. 9). Orijentirajući svoj interes na ovaj, po oblicima manifestacija društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života izrazito kompleksan teritorij, uvažavajući polivalentnost svih protivurječna koja su se ispoljavala na ovom prostoru, M. Gross je pošla od važne premise za razumijevanje svega što slijedi: *jedinstvene ocjene svih triju komponenta*, srpske, hrvatske i muslimanske. Svoj cilj M. Gross je ostvarila posrednim putem. Postavivši (naslovom) u prvi plan izučavanje hrvatske komponente, i muslimanska i srpska, u formalnom smislu, kao da su došle u drugi plan. Međutim, čitanjem rada uočava se da su dvije posljednje konstantno, indirektno, podrazumijevane kao korelati prve. Izvanredna ocjena karaktera hrvatske politike u Bosni i Hercegovini, shvaćena kao »tipičan odraz položaja jedne manjine koja može steći relativnu snagu samo oslonom na hrvatsku većinu u hrvatskim zemljama« (str. 9), ne samo da je autoru omogućila ispravan pristup obradi perioda do 1914. g. nego predstavlja osnovu za razumijevanje djelovanja ove komponente i u razdoblju od prvodecembarskog ujedinjenja. Nužno je istaći još jedan kvalitet koji je ispoljen u ovom radu. Razmatranjem, npr., udjela hrvatskog gradskog stanovništva prema ukupnom broju hrvatskog stanovništva u uzajamnoj vezi sa istorodnim pojavnim oblicima života i djelatnosti srpskog i muslimanskog stanovništva, prezentirani su ne samo oblici pojavnosti nego je uočena i istaknuta i dimenzija tj. kvalitet. Kada govori o uslovima razvoja hrvatske nacionalne ideje, čiji je nosilac bila hrvatska inteligencija, M. Gross ističe da su prilike u Bosni i Hercegovini bile nepovoljne »zbog različitih nacionalnih ciljeva srpske i hrvatske politike u vrijeme i poslije bosansko-hercegovačkog ustanka, a i zbog stanja u Bosni i Hercegovini i hrvatskim zemljama poslije okupacije«. (str. 11—12). Kad je riječ o analizi strukture i pozicija hrvatskog društva u BiH (građanstvo-seljaštvo), te međusobnog odnosa pojedinih njegovih stratuma: sveštenstva (franjevaca i svjetovnjaka), inteligencije, a naročito kad je riječ o protivurječnosti koje su se među njima ispoljavale, mišljenja sam da pretežan dio teškoća razvoja hrvatske nacionalne ideje treba tražiti baš unutar tog društva. Zapostavljanje ovog aspekta uslovalo je izvjesnu neodređenost ocjena odnosa između, npr., inteligencije i franjevaca s jedne, i franjevaca prema građanstvu,

¹⁾ »Hrvatska politika u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1914. godine«, str. 9—68.

s druge strane. Pri ovim napomenama ni u kom slučaju ne treba izgubiti iz vida činjenicu da »prva faza okupacije (do 1890. g.) nije dopuštala ni najskromniji razvoj hrvatske nacionalne ideje« (str. 14). Istraživački postupak M. G. je usmjerila na period od 1890, a naročito 1900. g. Upravo, u tom razdoblju započinje sukob hrvatske i srpske nacionalne ideje »s njegovim najizrazitijim obilježjem — bitkom za nacionalno opredjeljenje Muslimana« (Str. 14). Na razvoj hrvatske nacionalne svijesti, na početku ovog drugog perioda okupacije, sve izrazitije utiče odnos franjevac a i svjetovnog klera. Istina, krug oko nadbiskupa Stadlera još nije počeo intenzivnije da ispoljava svoje pretenzije na ulogu u tom procesu. Budući da u hrvatskoj buržoaziji, zbog njene ekonomske slabosti, hrvatski nacionalni pokret nije više imao čvrstog oslonca, sve je više i više dolazio u zavisnost od odnosa liberalizma franjevac a i konzervatizma Stadlerovog kruga. I kod jednih i kod drugih religija je bila presudan faktor. Ali, dok su franjevci, u cilju pridobijanja muslimanskog stanovništva, išli, čak, do proglašenja religije privatnom stvari pojedinca, klerikalci su, krajnje netolerantno, uslov svog opstanka vidjeli u jačanju katoličke religije. Stadlerova dominirajuća misao bila je identifikacija katolicizma i hrvatstva. Njena afirmacija nije imala u sebi notu suštinske interpretacije, nego isključivo taktičku pozadinu — rezervirati za sebe vodstvo u hrvatskom nacionalnom pokretu. Tako se egzistenciji hrvatskog bića, odnosno procesu razvoja svijesti o tom biću (nacionalnom) nametnuo vjerski faktor. Proces samospoznajnosti bitka (kod Hrvata) je na taj način poremećen, a u sudaru sa sličnim procesima (srpskim, npr.) i komplikovan.

U novovjekoj istoriji naših naroda 1903. g. je po mnogo čemu prelomna (»Novi kurs«). I u pogledu odnosa sudionika hrvatskog pokreta u Bosni i Hercegovini dolazi do korjenitih promjena. Situacija hercegovačkih franjevac a postajala je sve teža, jer su klerikalci sve otvorenije ispoljavali težnje da preuzmu vodstvo. Veoma su interesantne i značajne posljedice »narodnog pokreta« po hrvatsko-srpske odnose u Bosni i Hercegovini, koji se mogu pratiti kroz njihova glasila — *Osvit*, *Srpsku riječ* — (uzgred rečeno način kako to M. Gross dosljedno sprovodi u radu je izvanredan — primjeri korišćenja materijala i ocjene: *Glasa Hercegovca*, *Hrvatskog prava*, a naročito *Hrvatskog dnevnika*). Na manifestacije hrvatsko-srpske sloge žestoko su reagirali izvjesni elementi i na hrvatskoj i na srpskoj strani. *Osvit* je, npr., i dalje ispoljavao stanovište o nepriznavanju srpske nacije u Bosni i Hercegovini. *Srpska riječ* je, s jedne strane, pozdravljala Hrvatsko-srpsku koaliciju, koja nije zalazila u tretman Bosne i Hercegovine, ali je, s druge strane, insistirala na isključivom srpskom karakteru Bosne i Hercegovine. Bitno je, mislim, ovdje istaći da problemi bosansko-hercegovačkog društveno-ekonomskog, političkog i kulturnog života nisu promatrani i ocjenjivani sami po sebi, nego u kontekstu »hrvatskog« ili »srpskog« karaktera Bosne i Hercegovine.

Na tokove hrvatske politike u BiH, sredinom prve decenije ovog vijeka, radikalno je uticala intenzifikacija Stadlerove aktivnosti. Posebnu ulogu odigralo je glasilo *Hrvatski dnevnik*. M. Gross je uočila, i iznijansirano ocijenila, pozicije i Stadlerovu namjeru. Naime, nijednog momenta ne ispuštajući iz vida značaj uloge muslimanskog dijela stanovništva, Stadler je shvatio da će poistovećivanje hrvatstva i katoličanstva na njih odbijajuće djelovati. U tom smislu je i reterirao, ali je težnja da svjetovno svećenstvo ima primarnu ulogu i dalje ostala dominantna. Konkretan njen izraz trebalo je da postane politička organizacija. Do osnivanja političke organizacije nije došlo odmah, usljed vladinog negativnog stava, ali i zbog divergirajućih procesa unutar hrvatskog elementa u Bosni i Hercegovini. Budući da je hrvatsko seljaštvo, u svojoj većini, bilo još nacionalno nesvjesno, a hrvatska buržoazija nedovoljno razvijena, zadatke prosvjećivanja seljaštva i ekonomsku potporu buržoazije nije mogla da preuzme politička organizacija sveštenstva. Tako su želje Stadlera da preuzme vodstvo uhrvatskoj politici i potreba da tu politiku vodi inteligencija objektivno rađale sukob koji će biti osnovno obilježje razvoja hrvatskog društva u BiH od aneksije do prvog svjetskog rata. M. Gross konstatira da u predaneksionom periodu Hrvatima Bosne i Hercegovine nije od strane političkih stranaka Hrvatske i Dalmacije pružena nikakva pomoć ili je ona bila minimalna. Mislim da ova konstatacija o nezainteresiranosti indirektno ukazuje na stepen procesa nacionalnog sazrijevanja bosansko-hercegovačkih Hrvata a još više na karakter tih stranaka kojima faktor nacionalne kohezije nije bio imantan. Analizirajući predaneksioni period, M. Gross je sintetizirala sve tri komponente bosansko-hercegovačkog društva, konfrontirajući ih međusobno. Takvim pristupom omogućila je, i sebi i čitaocima, da se njihovi suštinski problemi o b j a s n e. Metodski, sasvim ispravno,

M. G. se ipak najviše bavi hrvatskom komponentom. Nikola Mandić i Hrvatska narodna zajednica, zbog uloge u aneksiji, još su više povećali već postojeće suptrotnosti u odnosu na Stadlerovu grupaciju. Pitanje prvenstva u političkom životu Hrvata BiH konstantno se zaoštavalo, jer su Stadlerove pozicije planovima N. Mandića postajale u svom korijenu sve ugroženije. To je bilo i razumljivo ako se zna da je Mandićev memorandum prestolonasljedniku Franji Ferdinandu predviđao stvaranje hrvatsko-muslimanske većine u BiH, a da je voda »Hrvatske narodne zajednice« zamisljao sjedinjenje Hrvatske, Slavonije i Dalmacije oko Bosne i Hercegovine i dr. pri čemu »bi bosanski Hrvati morali imati ulogu Piemonta« (str. 33).

Treba istaći da je M. G. u potpunosti uspjela da sve tri tretirane komponente bosansko-hercegovačkog društva, posebno Hrvata, prati i objašnjava i u kontekstu aspiracija dvorskih bečkih krugova, postižući na taj način cjelovitost sagledavanja problema. Primjerice je to vidljivo na tretmanu »Hrvatske narodne zajednice« od strane vlade. Do aneksije, iako osnovana kao prosvjetno-ekonomsko društvo, imala je isključivo političke zadatke. U predustavnom periodu ispoljila je tendencije transformiranja u političko društvo što je vlada pokušavala kategorički da spriječi. Shvativši, poslije 8. 10. 1908, da političko vodstvo prelazi na Mandićev krug, Stadlerovi potezi poprimali su vrlo rezolutan karakter, a lični istupi bili su, difimirajuće, upućeni na ličnost Nikole Mandića. Ne mogavši istrajati u borbi za primat oko »Hrvatske narodne zajednice« Stadler je pristupio osnivanju posebne organizacije — »Hrvatske katoličke udruge« (HKU), koja je trebalo da štiti vjersko-političke interese Hrvata BiH. Razvoj hrvatske politike u BiH od početka 1910. godine tekao je u ovisnosti od odnosa (u stvari sukoba) »Hrvatske narodne zajednice« (HNZ) i »Hrvatske katoličke udruge« (HKU).

Tzv. saborski period istorije BiH započeo je u atmosferi tolerancije svih triju grupacija, naročito srpsko-hrvatske saradnje, iako bez neke programatske osnove. Prateći korijenje raspada srpsko-hrvatske saradnje koja je uskoro prouzrokovana i promijenjenim položajem Koalicije, autor ih nalazi i u samom krilu i Hrvata i Srba, čiji su se krajnji ciljevi (sjedinjenje sa maticama) razilazili, a ekonomski interesi buržoazije su se sukobljavali. Rezultanta neumitnog prekida hrvatsko-srpskih odnosa bio je Hrvatsko-muslimanski blok. Aktivnost partnera ovog bloka, vis-à-vis Srba u Saboru, M. Gross prati kroz budžetsku debatu, rješavanje jezičkog pitanja i fakultativnog otkupa kmetova suptilnom analizom objašnjavajući zavisan položaj sve tri grupacije pojedinačno, te dolazi do zaključka da je vlada svoje ciljeve ostvarivala njihovim međusobnim izigravanjem. U zaključnom razmatranju karaktera hrvatsko-muslimanskog bloka, M. G. dolazi do ocjene osnova srpsko-muslimansko-hrvatskih odnosa u BiH koji će biti temelj njihovim odnosima i nakon 1918. godine.

Zaoštavanje odnosa HNZ i HKU dolazilo je do izražaja u Saboru naročito u finansijskim pitanjima. Ton i dimenzije rasprisi nisu imali pandana u Evropi. Pored misije papinog izaslanika benediktinca Bastiena, na smirivanje odnosa ova dva faktora hrvatske politike u Bosni i Hercegovini utjecalo je i osnivanje Svepravaške organizacije tj. Bloka, koji je kao organizacija trebalo da djeluje u cilju trijalističkog rješenja hrvatskog pitanja. U stvari, pod djejtvom Vrhovne uprave stranke prava, došlo je do fuzije, ne u formalnom smislu, HNZ i HKU. Radikalni preokret u odnosima ovih organizacija, koji je predstavljao nesumnjiv uspjeh hrvatske inteligencije, nije za ekonomski i prosvjetni napredak, ni seljaštva ni buržoazije, imao nekog značaja iz prostog razloga što je u postaneksionom programu politička aktivnost HNZ bila zabranjena, a naročito zbog toga što su se prvaci, umjesto među širim slojevima, angažirali u saborskom klubu, izbjegavajući na taj način svjesno sukobe sa muslimanskim veleposjednicima. Ni u ovom radu, kao ni u cijelom *Zborniku*, gotovo da nema tekstualnih grešaka. Ipak, M. Gross je u datiranju izvjesnih pojava vezanih za HNZ i HKU neprecizna. Na str. 44 piše da je atmosfera stvorena s početka 1911. »ujesen g. 1911. pogodovala uklapanju Hrvatske narodne zajednice i Hrvatske katoličke udruge u svepravašku organizaciju«. Dalje konstatira da je »u lipnju 1912. (m. o.) ... proglašen raspust Hrvatske katoličke udruge«, te da njeni »dotadašnju članovi... treba da prijedu u Hrvatsku narodnu zajednicu« (str. 52) ocjenjujući to rješenje kao veliku pobjedu hrvatske inteligencije nad Stadlerom. Nešto dalje, komentirajući te odnose, piše da je »pobjeda Hrvatske narodne zajednice« nad Stadlerovom grupom g. 1910. (m. o.) produžila njeno životarenje« (str. 52). Vidljivo je naime, po M. G., da relevantan podatak, kada je riječ o pobjedi hrvatske inteligencije pod Stadlerom, predstavlja godina 1912. a ne 1910.

S druge strane, hrvatsko-srpski odnosi ne samo da nisu pokazivali znake popuštanja u 1911. g. nego su događaji iz 1912. utjecali na dalje intenziviranje sukoba srpskih i hrvatskih političara u BiH. Interesantno je, za poimanje karaktera svake od tih grupacija, da su njihovi zastupnici u Saboru, i u vrijeme zaoštrenih međusobnih odnosa, kada im se ukazala mogućnost za realizaciju ekonomskih zahtjeva, stvarali ad hoc koaliciju.

Prateći događaje u vrijeme balkanskih ratova, kada je Bosanski sabor jedini djelovao u našim krajevima koji su pripadali Monarhiji, M. Gross nije pouzdano utvrdila reagovanje bosanskih Hrvata, jer je od hrvatskih listova izlazio samo *Hrvatski dnevnik*, a on nije odražavao hrvatsko javno mnjenje. Svjesna da ocjena o stavu Hrvata prema balkanskim saveznicima ne bi bila cjelovita ako se ne bi istaklo stanovište Hrvata iz Dalmacije i uže Hrvatske, M. Gross pruža zaista poučan primjer o suštini i značenju potpunosti istraživačkog postupka. U odnosu na balkanske ratove ona pravi trovrstu distinkciju uočavanjem da su »srpski predstavnici bili impresionirani oduševljenom potporom koju su balkanskim saveznicima pružali Hrvati u hrvatskim zemljama, napose simpatičnim držanjem pravaške štampe... bili su načisto s time da je 'Hrvatski dnevnik' zapravo izuzetak, ali i nezadovoljni činjenicom, što se bosanski hrvatski predstavnici nisu odlučno ogradili od 'Hrvatskog dnevnika'...« (str. 60). Sukcesivno prateći relevantne događaje u posljednjoj godini pred prvi svjetski rat, M. Gross, u zaključnom razmatranju, zaokružuje predstavu o hrvatskoj politici u BiH od 1878. do 1914. godine. Smatram da bi jedan ovako dobar rad trebalo da ima na kraju zaključak.

Rad Hrvoja Matkovića²⁾ obuhvata, na prvi pogled, jednu sporadičnu političku akciju s kraja 1923, odnosno 1924. godine. S obzirom na to da joj pozadina nije bila uska, autor je postavio cilj da je ocijeni i situira ne samo u hrvatsku nego i u opštejugoslavensku političku istoriju. Krajnji cilj akcije Đure Šurmana bio je formiranje jedne nove hrvatske stranke kao ekspoziture Narodne radikalne stranke u Hrvatskoj. Zašto je prvi pokušaj, izveden koncem 1923. g., propao, ne može se vidjeti ni iz Šurminove ostavštine, na kojoj se, dijelom, i bazira rad H. Matkovića. Mislim, a to autor izričito ne konstatira, da to nije bilo ostvarljivo zato što je odnos političkih snaga koncem 1923. bio nepovoljan za takvu akciju. Naime, »Hrvatski blok«, kao cjelina, poslije martovskih izbora 1923. i njegovi sudionici »Hrvatska zajednica« i HRSS, a naročito odnosi među njima, još su bili nepremostiva brana za realizaciju takvog poduhvata. U sasvim drukčijim okolnostima odvijao se njegov »nastavak«. Koncem 1924. Radićevi poslanici prekinuli su apstinenciju, Davidovićeveu vladu ubrzo je zamijenio PP režim i Šurmin je, dobivši ministarski portfeli, stupio u akciju. 1. januara 1925. »rodena« je nova »Hrvatska narodna stranka«. Analizom nacrtu programa i samog programa nove stranke, a naročito rezultata u skupštinskim izborima 1925, autor je dokazao efemernost njene pojave. Vrijednosti ovog rada znatno je doprinio tretman pozadine Šurminove akcije kao i iznesene ocjene. Citirajući na str. 78 Pribičevićevu »Riječ«, koja govori o primjeni »Obznane« na HRSS, trebalo je da istu H. Matković upotpuni svojim komentarom, tj. da se navede da su njome bili pogodeni ne samo vođe HRSS nego i mnogi njeni članovi.

Ocjene odnosa stranaka u periodu kada se radilo na osnivanju »Hrvatske narodne stranke«, još su jedan prilog u sagledavanju da je njihovo politikanstvo i taktizerstvo bilo kratkog daha. Matković je ukazao na pozicije Pašićeve radikalne stranke oko ovog događaja, ali je, mišljenja sam, propustio priliku da podvuče njen, tako reći, odlučujući utjecaj na međustranačke odnose. Ako se prati aktivnost Narodne radikalne stranke kroz 1924. g., onda se sam nameće zaključak o gotovo fatalističkom uplivu na vodstva hrvatskih stranačkih krugova. Pašićevo povezivanje sa frankovcima (mart—april 1925), što je u stvari bilo »dio njegove političke strategije usmjerene na slabljenje hrvatskog fronta«, (str. 83) mogla bi da, po mom sudu, podstakne istraživanje »zadnjih namjera« radikala u sporazumu koji je jula 1925. sklopljen sa HSS-om. Problem je posebno u tome koliko je kod N. Pašića, a koliko kod S. Radića, u kontekstu događaja o 27. 3. 1925. (izjava P. Radića u Narodnoj skupštini) ili 18. 7. 1925 (Narodna-seljačka, RR-vlada) bilo taktike, a koliko realne politike. Pitanje je interesantno i zbog kontroverznih ocjena ovog veoma važnog datuma međustranačkih odnosa kraljevine SHS 27. marta 1925.

Dr Muhamed Hadžijahić razmatra koncepciju Ante Starčevića o Bosni koja se bitno razlikovala od svih ostalih.³⁾ U pogledu nacionalnih odnosa u BiH od

²⁾ »Šurminova akcija za osnivanje Hrvatske narodne stranke« str. 69—85.

³⁾ »Jedan neostvareni nacionalno-politički projekt u Bosni iz g. 1853.« str. 87—102.

posebnog je značaja da je Starčević »propovijedao nacionalnu ideologiju očišćenu od svih konfesionalnih predrasuda...« (str. 90). U vrijeme krimskog rata Starčević se bavio mišlju »da se dađe na rad oko braće svoje u Turskoj« i dr Hadžijahić je u tom pokušaju našao dovoljno pobuda da baci više svjetla na ličnost. A. Starčevića, istraži i prezentira činjenice i donese sudove u vezi sa osnivanjem bosanske štamparije. Akcija nije uspjela 1853. g., iako su izvršene sve pripreme, iako je Porta usvojila projekt, pretpostavlja se, zbog protivljenja Austrije. Novine koje bi bile štampane u pomenutoj štampariji trebalo je da propagiraju reforme u Turskoj imperiji. Hadžijahić se dosta opširno bavi sadržajem programa Starčevićevih reformama — zaključujući da je taj program sadržavao revolucionarna obilježja (kmetiski odnosi) u odnosu na Jukićeve »Želje i molbe«.

Igor Karaman istražuje jedan period iz istorije grada Senja koji je, za razliku od tzv. epohe uskoka, slabije ispitan, iako je istorijska građa u priličnom obimu sačuvana.⁴⁾ Autor je iskoristio samo dio te građe koji mu je omogućio sticanje uvida u napore koji su činjeni na intenzifikaciji privrede i odnosa lučkog i priobalnog područja sa zaleđem i dijelom zapadne Bosne, dok je za drugi dio građe ukazao da bi bio od posebnog značaja za istoriju pomorstva.

Sovjetski istoričar A. L. Goljdberg dao je pregled radova u ruskoj istoriografiji o istaknutom hrvatskom piscu Jurju Križaniću⁵⁾ koji je protkao kritičkim ocjenama. Broj radova o Križanićevom životu i radu u posljednjih stotinu i više godina je tako opsežan da se s pravom može govoriti o »križanićologiji«, u kojoj istaknuto mjesto pripada Goljdbergu (v.str. 570 *Historijskog zbornika*).

Sredinom prošlog stoljeća pojavili su se prvi radovi o seljačkoj buni 1573. g. Daljna arhivska istraživanja upotpunila su prvobitne predstave i ocjene hrvatsko-slovenačke pobune. Neki radovi, pa i novijeg datuma, istražuju ranije zastupljene socijalno-ekonomske aspekte, ali pretežno na osnovu publicirane građe. Vrijednost rada Josipa Adamčeka⁶⁾ je u tome što je iskorišćena neobjavljena izvorna građa. Jedan dio, pak, autor je 1964—1965. godine objavio u *Arhivskom vjesniku* VII—VIII. Analiza ekonomskih prilika, društvene strukture vlastelinstva, koje je do 1574. bilo jedinstveno — upravna ekonomska cjelina, otkriva nam da u položaju pojedinih kategorija seljaka nije bilo velikih razlika, te da se imovinska razlika među njima nije toliko ispoljavala u posjedovanju zemlje koliko u izvanselišnim odnosima, u posjedovanju vinograda. Interesantno je da su u trgovini vinom, a ovo je vlastelinstvo bilo jedan od najvećih proizvođača na području Slavonije, učestvovali i zavisni seljaci. Njihov interes ispoljavan u trgovini vinom, ispoljen je i u buni u zahtjevu za uspostavom slobodne trgovine.

Relja Novaković pokušava da unese više svjetla na položaj Srbije i Hrvatske u X stoljeću uspoređujući podatke Porfirogenitovog djela *De administrando imperio* (DAI) i Ljetopisa popa Dukljanina.⁷⁾ Ogromne teškoće proizilazile su ne samo usljed nedostatka izvora, (čime autor nije bio u nepovoljnijem položaju u odnosu na druge istraživače ovih problema), nego i iz, da tako se kaže, nemogućnosti prevazilaženja protivurječnosti u objašnjavanju pojedinih glava Porfirogenitovog djela. I poslije, zaista, minuciozne analize, npr. 29, 30, 32. ili 40. glave, Novakoviću je preostalo da, gotovo sizifovski, konstatira »da nikako ne možemo dobiti jednu jedinstvenu predstavu«. (str. 265). I pored, reklo bi se, nepremostivih poteškoća, R. Novaković je došao i do novih predstava i ocjena (prikaz Časlavovog vremena; da Bosna nije, ni prije, a ni poslije sukoba sa Ugrima bila u sastavu Srbije; o godinama nastanka 30, 32. i 40. glave DAI). Novaković zaključuje da predstava o teritorijalnom položaju Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća, na osnovu podataka iz DAI, uslovno zavisi od tumačenja podataka koje on navodi na str. 293.

U ovom, nenaslovljenom, dijelu *Historijskog zbornika* Ivan Kampuš⁸⁾ piše o nastojanjima zagrebačkog Gradeca da se izbori za svoju privilegiju o neplaćanju 30-tine, što im je uspjelo tek 8. 3. 1595, kada je kralj Rudolf potvrdio privilegiju Bele IV iz 1267. g. U radnji Nade Klaić⁹⁾ provedena je, prvi put, kritička analiza

⁴⁾ »Prilog za povijest Senja i Karlobaga u drugoj polovini XVIII stoljeća« str. 103—127.

⁵⁾ »Jurij Križanić u ruskoj istoriografiji«, str. 129—140 (Prevod rukopisa).

⁶⁾ »Susjedgradsko-stubičko vlastelinstvo uoči seljačke bune 1573«, str. 141—194.

⁷⁾ »Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostranstva Srbije i Hrvatske sredinom X stoljeća«, str. 265—293.

⁸⁾ »Prilog poznavanju 30-tine u XVI stoljeću«, str. 195—223 + [4 tabele].

⁹⁾ »Diplomatička analiza isprava iz doba narodne dinastije«, II dio, str. 225—263.

isprava »narodne dinastije« Trpimirovića. Autor ističe da diplomatska analiza predstavlja prvu fazu ocjenjivanja izvora, te da se istraživač ne smije njome zadovoljiti, nego je upotpuniti jezičnom analizom, te ispitivanjima o pravnoj dokaznoj snazi isprave. U pogledu rezultata do kojih je došla, N. Klaić zaključuje da mnoga, »vrlo važna pitanja ostaju otvorena, ili tek načeta«. Duje Rendić-Miočevića,¹⁰⁾ potaknut raspravom F. Papazoglua, pokušao je da osvijetli »još neka pitanja iz kronologije i genealogije ilirskih vladara te njihove političke aktivnosti«. (Str. 295).

U dijelu *Zbornika* — »Građa«, od str. 311—427. prezentirano je 9 priloga. Boban dr Ljubo nas upoznaje sa memorandumom velikog prijatelja Jugoslavije, R. W. Seton Watsona (str. 311—332) koji je bio rezultat njegove posjete našoj zemlji 1936. g. Potrebu za publiciranjem koje bi bilo proučeno detaljnim komentarom Boban nalazi u njegovoj važnosti: »1. za ocjenu tadašnje političke situacije u Jugoslaviji; 2. s obzirom na to kojim ustanovama i pojedincima je upućen; 3. za ocjenu shvaćanja Seton Watsona...«. (Str. 311).

Ivan Čizmić, pišući o atentatu omladinca S. Dojčića,¹¹⁾ upoznaje nas sa prilikama u kojima se atentator odlučio na djelo, te o reakcijama političke javnosti i izvjesnih značajnih političkih ličnosti. S obzirom na karakter napisa, nije jasno zašto ga je redakcija svrstala u ovu rubriku.

Dr Jaroslav Šidak objavljuje, prvi put u cjelini, dva dokumenta — pisma¹²⁾ iz perioda hrvatske istorije (1868—1871) značajna po tome što jedno (Matija Mrzović — J. J. Strossmayeru) odražava veze tadašnjeg narodnjačkog vodstva sa vladom Kneževine Srbije, drugo (Eugen Kvaternik — Eduardu pl. Halperu) što se odnosi na socijalnu orijentaciju pravaša.

Ivan Očak, sovjetski istoničar, iznosi naučnoj javnosti, takode prvi put, jedan dio korespondencije¹³⁾ između hrvatskih i ruskih kulturnih i javnih radnika (I. Kukuljevića, E. Kvaternika, M. Mrzovića, F. Račkog, te B. Šuleka upućen N. A. Popovu i I. I. Sreznjevskom).

Ostali brojni radovi raspoređeni su u rubrikama »Diskusija«, (str. 429—457); »Ocjene i prikazi« (str. 549—621). Ukazao bih na dva rada: Renea Lovrenčića, Aneksija Bosne i Hercegovine u novijoj jugoslovenskoj historiografiji (551—556) i prikaz Vlade Oštrića, koji nas upoznaje sa sadržinom »Puteva revolucije« od 1963—1966. godine (str. 606—617). Posljednju grupu radova sačinjavaju »Bilješke« (str. 621—651).

Ovaj dvobroj na početku i na kraju donosi dvije značajne bibliografije. Prva sadrži cjelokupni opus istaknutog istoničara Jaroslava Šidaka, (str. 1—8), a druga (autor Tomislav Raukar) prikazuje sadržaj svih 20 brojeva *Historijskog zbornika* od 1948—1967. godine.

¹⁰⁾ »Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora«, str. 295—310.

¹¹⁾ »O atentatu Stjepana Dojčina na komesara Ivana bar, Škerlecza 1913«, str. 333—339.

¹²⁾ »Dva priloga hrvatskoj povijesti od 1868—1871«, 341—368.

¹³⁾ »Građa za povjest Hrvatsko-ruskih veza u drugoj polovini XIX stoljeća«, str. 369—404.

Tomislav IŠEK

Osnivanje časopisa *Glasnik na institutot za nacionalna istorija* (u daljem tekstu *Glasnik*) 1957. godine u Skopju, kao sistematične, periodične publikacije, trebalo je da okupi sve historiografske kadrove, i uopšte da intenzivira i podstakne dalji rad na istoriji makedonskog naroda. Otuda je i proizašao najvažniji zadatak *Glasnika* da objedinjuje sve napore u daljem razvoju istorijske nauke u SR Makedoniji, i da stimulira nova dostignuća i daje sistematski pregled svega što objektivno prikazuje događaje iz prošlosti makedonskog naroda. Ocjene i novo osvjetljavanje činjenica, nastalih u raznim periodima, su među najvažnijim naučnim doprinosima saradnika ovog časopisa. Inače, što se tiče fizionomije časopisa, ona je uglavnom ostala ista od 1957. godine do danas, ali unutrašnja podjela na rubrike se nešto izmijenila. Danas *Glasnik* sadrži više rubrika. Prva i najvažnija rubrika je: *Članci* kojima smo u prikazu posvetili naročitu pažnju, a zatim slijede prilozii, materijali — grada, prikazi, recenzije i bibliografija.

U rubrici *Članci* u prvoj knjizi *Glasnika* iz 1968. godine štampani su sljedeći radovi. Članak Krste Crvenkovskog *Narodnooslobodilačka borba i revolucionarna tradicija Makedonije* u stvari je referat sa svečane Akademije povodom 25-godišnjice narodnog ustanka i revolucije u Makedoniji. Autor je u prvom dijelu referata naročito podvukao da se makedonski narod uprkos represivnim mjerama okupatora i domaćih kvilinga, kao i uprkos oportunističkim elementima u partijskim rukovodstvima borio protiv okupatora za svoje oslobođenje. Krste Crvenkovski je dalje istakao da je u 1943. godini ostvaren prelom u konsolidovanju Komunističke partije u Makedoniji. Partijske organizacije nižih nivoa i ranije su se suprotstavljale oportunističkoj politici Pokrajinskog komiteta i stavovima Centralnog komiteta Bugarske radničke partije (komunista), da u Makedoniji nema uslova za razvitak ustanka. U 1943. godini situacija se iz osnova izmijenila — naglašava autor. Početkom marta, odlukom Centralnog komiteta KPJ obrazovan je Centralni komitet KP Makedonije, i odmah nakon toga obrazovana su i oblasna partijska rukovodstva. Provođenjem ovih organizacionih mjera, KP Makedonije je povelala vrlo uspješnu oslobodilačku i revolucionarnu borbu makedonskog naroda. 2. avgusta 1943. godine, ne slučajno tog dana, Centralni komitet KP Makedonije donio je odluku o osnivanju Antifašističkog saboranja narodnog oslobođenja Makedonije — ASNOM-a, odluka je i realizovana godinu dana kasnije na Prvom zasjedanju ASNOM-a u Manastiru Prohor Pčinjski.

Ovaj referat daje vrlo instruktivan pregled najznačajnijih faza narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Makedoniji, ali takođe registruje i sve plime i oseke koje su karakteristične i za ustanak naroda Makedonije.

Dr Rastko Terziuski u članku *Neki aspekti denacionalizatorske i asimilatorske politike fašističke Bugarske u okupiranoj Makedoniji* (1941–1944. godine) prikazuje u prvom dijelu bugarski kulturno-prosvjetni sistem u okupiranoj Makedoniji kao faktor bugarske denacionalizatorske i asimilatorske politike.

U članku autor opisuje kojim je sve putevima i načinom organizovana mreža fašističkih, bugarskih »prosvjetara« u Makedoniji, s upravu glavnim ciljem da od Skopja, pa do najzabačenijih sela Makedonije dopre »naučna istina« o istorijskom pravu Bugarske u Makedoniji. Dr Rastko Terziuski je podrobno objasnio i nastavni program i plan koji je bio prilagodan ostvarenju denacionalizatorskih stremljenja. Prvi cilj programa i plana bio je bugariziranje makedonske omladine, odnosno cijelog makedonskog naroda, a drugi — uvođenje »novog Evropskog poretka«, u Makedoniju

po ugledu na Treći Rajh. Autor na kraju zaključuje da su sve kulturno-prosvjetne institucije koje su bile osnovane da posluže cilju bugarske fašističke vlade u ne priznavanju prava makedonskom narodu na njegovu sopstvenu individualnost, naišle na ozbiljan otpor makedonske omladine i cijelog makedonskog naroda. Naročito se ogorčena borba vodila protiv nametanja bugarskog jezika, kao jedinog službenog jezika, jer se u isto vrijeme osporavalo Makedoncima da govore svojim maternjim jezikom.

Savo Skoko, autor članka *Ruska arbitraža u srpsko-bugarskim razgovorima o prijateljstvu i savezu od 31. marta 1912. godine* zadržava se posebno na analizi kombinacija velikih sila Rusije, Njemačke, Austro-Ugarske, Francuske i Velike Britanije u vezi s Makedonijom krajem XIX i početkom XX vijeka. Autor posvećuje naročitu pažnju potpisivanju dokumenata ugovora o savezu između Srbije i Bugarske, i podjeli makedonskog teritorija nakon uspješno okončanog rata protiv Turske, zatim, odredbi o ruskoj arbitraži, stavu Rusije i Austro-Ugarske prema ratu i pobjedi balkanskih saveznika. Autor ovdje sasvim ispravno uočava da Rusija nije toliko zainteresovana za pobjedu saveznica nad Turskom, jer je Ruska vlada u svojim državnim vojno-političkim planovima namijenila balkanskim saveznicima ulogu defanzivnog karaktera, u stvari Savez balkanskih zemalja trebalo je da bude barijera njemačkom »Drang nach Osten«.

Kada se rat završio pobjedom balkanskih saveznica: Srbije, Bugarske, Grčke i Crne Gore nad Turskom, ubrzo su se srpsko-bugarski odnosi veoma zaoštrili zbog podjele Makedonije, tako da je Rusija morala uložiti velike napore sa arbitražnim rješenjima kako ne bi došlo do međusavezničkog rata. Kao što je poznato, sva arbitražna rješenja su propala i rat između Srbije i Bugarske je ubrzo otpočeo.

Masar Kodra, autor članka *Mladoturska revolucija i oslobodilački pokret Albanije* opisuje početke intenzivnije aktivnosti progresivnih albanskih krugova za oslobođenje zemlje. Albanski oslobodilački pokret — njegovo rukovodstvo čini ozbiljne napore da se ovaj pokret poveže sa ostalim liberalnim pokretima, a naročito sa oslobodilačkim pokretom makedonskog naroda. Autor naročito ukazuje na činjenicu saradnje pokreta sa mladoturskom revolucijom, zbog toga učešće Albanaca na Kongresu, koji su održali pristalice mladoturske revolucije, ne predstavlja nikakvo iznenađenje. Ipak, nešto kasnije Masar Kodra uočava da će doći do konfrontacije albanskog oslobodilačkog pokreta koji je prešao na odlučnu borbu za ostvarenje potpune nezavisnosti Albanije, sa predstavnicima mladoturske vlasti koji, uplašeni odlučnom oslobodilačkom akcijom Albanaca, pristupaju progonima lidera albanskog oslobodilačkog pokreta. Ovaj rad autora Masara Kodre je vrlo značajan prilog proučavanju novije istorije albanskog naroda posebno ovog perioda koji je neposredno prethodio balkanskim ratovima.

U rubrici *Članci* u drugoj knjizi *Glasnika* od 1968. godine dr Aleksandar Hristov u članku *Oblici samoopredjeljenja makedonskog naroda u toku njegove borbe za nacionalno oslobođenje (1893—1903. g.)* na prvom mjestu se zadržava na principu samoopredjeljenja kao međunarodnog pravnog osnova, istovremeno autor navodi nekoliko momenata iz ostvarenja ovog prava vezanih za istoriju makedonskog naroda. Autor je posebnu pažnju posvetio fazi borbe za samoopredjeljenje u periodu pred ilindenski ustanak. Naročito ističe proglašenje Kruševske Republike i stvaranje njene vlade, u čemu se jasno sagledava želja makedonskog naroda da osnuje svoju državu. Autor je u svojoj studiji dao dosta prostora nekim izvanredno značajnim pojavama i događajima koji nedvosmisleno prikazuju kontinuirani proces borbe makedonskog naroda za svoje pravo na samoopredjeljenje. U svome radu dr Aleksandar Hristov je obradio i VMRO (Vnatrešnata makedonska revolucionarna organizacija) i mladotursku revoluciju. Prikazan je i otpor makedonskog naroda odlukama Bukureštanskog mira iz 1913. godine. Autor dalje prikazuje akciju legitimnih predstavnika makedonskog naroda koji se dižu u odbranu teritorijalnog integriteta zamišljene savremene makedonske države.

U svojoj studiji *Unutrašnja revolucionarna makedonska organizacija u borbi za nacionalno i političko jedinstvo makedonskih narodnih masa do ilindenskog ustanka*, autor Manol Pandevski obrađuje karakter i suštinu djelovanja i rada organizacije VMRO. Manol Pandevski izražava neslaganja sa tezama nekih makedonskih autora koje se odnose na ovaj problem, a zatim daje karakteristiku revolucionarnog pokreta kao manifestaciju od velikog značaja za formiranje savremene makedonske nacije. Autor dalje ukazuje na izvanredno značajnu ulogu ideologa — vođa VMRO koji su svojim radom evidentno dokazali da su bili dostojni svog istorijskog zadatka. Makedonski narod je u ilindenskom ustanku ostvario visok stepen nacionalnog i

političkog jedinstva, što je, uostalom, i rezultiralo kao posljedica pravilne orijentacije VMRO na rješavanju najvitalnijih interesa makedonskog naroda.

Ivan Katargijev u članku *Karakteristike i ciljevi antimakedonske i antijugoslovenske propagande u Narodnoj Republici Bugarskoj*, između ostalog, konstatuje da bugarske aspiracije prema Makedoniji nisu novog datuma, one su prisutne još od stvaranja savremene bugarske države. Sa rijetkim izuzecima u vrijeme Stamboljskog, a naročito Dimitrova, Bugarska se nikada nije odrekla pretenzija na Makedoniju. Inače, cjelokupna propagandna aktivnost odvijala se na razne načine, posebno, posredstvom istorijskih publikacija i proslava značajnijih datuma iz makedonske istorije u kojima se prisvajala istorijska, politička i kulturna prošlost makedonskog naroda. Analizirajući jugoslovensko bugarske odnose u prošlosti, faze kroz koje su ti odnosi prolazili, autor članka Ivan Katargijev izvodi i jedini pravilan zaključak da je makedonskom narodu sasvim irelevantno da li neko u Bugarskoj priznaje njegovu individualnost ili ne, jer to je notorna činjenica. Međutim, za prijateljske odnose dviju susjednih zemalja, Jugoslavije i Bugarske, i za njihovo dalje produbljavanje, nije svejedno kako se bugarska državna politika odnosi prema makedonskom narodu. Iskustva sa velikobugarskim šovinizmom ne mogu se i neće prenebrežniti, zaključuje autor.

U rubrici *Prilozi*, u I knjizi *Glasnika* iz 1968. godine Gligor Todorovski obraduje temu *Srpska četnička organizacija i njena aktivnost u Makedoniji*, a Aleksandar Matkovski *Pravni postupak gonjenja i sudjenja hajduka u Makedoniji*. U drugoj knjizi *Glasnika* Ivan Dorovski objavljuje rad *Ceško-makedonski kulturni odnosi. Ljuban Lape Veze Bosne i Hercegovine sa Makedonijom od početka XIX vijeka do 1878. godine*, Gligor Todorovski *Nacionalno oslobodilački pokret u Malorečkom kraju*, a Risto Poplazarov *Propagandna djelatnost grčkih društava u Makedoniji u drugoj polovini XIX vijeka*.

U rubrici *Materijali* u I knjizi *Glasnika* Mile Todorovski je obradio *Zapisnike sa prezidijuma ASNOMA*, a u drugoj knjizi pojavljuje se rad Gligora Todorovskog *Prilog pitanju velikosrpske propagande i njene kreditne politike u Makedoniji poslije ilindenskog ustanka*, i rad Hrista Andonova *Polijanskog Trgovački izvještaji iz Soluna i okoline u 1833. godini*.

U rubrikama *Prilozi*, *Saopštenja* i *Bibliografija* u I i II knjizi *Glasnika* objavljeno je devet prikaza, zatim dva saopštenja i jedna bibliografija.

Dušan KOJOVIĆ

Internacionalni institut za socijalnu istoriju u Amsterdamu, koji je osnovan 1935. izdaje od 1936. Internacionalnu reviju za socijalnu istoriju. Do 1939. su izašle ukupno 4 knjige, a po izbijanju II svjetskog rata Revija je prestala da izlazi. Ponovo je počela da izlazi 1956. i do danas neprestano izlazi na engleskom, njemačkom i francuskom jeziku. U 1968. je izašla XIII knjiga u 3 dijela. U ovom tekstu dajemo kraći osvrt na te 3 sveske.

U svesci 1. posebno privlači pažnju članak Roberta C. Reindersa pod naslovom: *Rasizam u ljevici: E. D. Morel i Crni strah na Rajni. (Racialism on the left: E. D. Morel and the Black horror on the Rhine)*. 6. aprila 1920. Francuska je, zbog ulaska njemačkih trupa u demilitarizovanu zonu Rura, okupirala Frankfurt, Darmstadt, Hanau i Homburg. Za vrijeme okupacije francuski vojnici su pucali u masu i ubili nekoliko ljudi. U isto vrijeme vojnici su učinili nasilja nad mladim djevojkama. Morel je objavljivao članke u *Daily Herald*u, u kojima je dosta iscrpno obavještavao javnost o tim događajima. U sastavu francuskih trupa bili su i marokanski vojnici koji su takođe činili zloupotrebe i pljačkali. Po ulasku francuskih trupa, Morel je publikovao pamflet *Strah na Rajni*, u kojem je ponovio mnoge svoje članke iz *Heralda*. Naročito su kritikovana velika nasilja marokanskih vojnika nad ženama. Više desetina otetih i unakaženih djevojaka od strane Afrikanaca neizmjenljivo je izazvalo senzaciju u njegovim člancima. Tom prilikom je zavladao i epidemija zarazne bolesti u Rajnskoj oblasti.

Članak *Strah na Rajni* je doživio uspjeh i štampan je u 5000 primjeraka. Objavljen je na njemačkom, francuskom, holandskom i italijanskom jeziku. Neposredna posljedica tih Morelovih akcija bila je sazivanje u Londonu (21. aprila) nacionalne konferencije žena laburistkinja. Ova konferencija je prihvatila Rezoluciju kojom se traži povlačenje francusko-afričkih trupa iz Njemačke. Šest dana kasnije Britanska sekcija ženske internacionalne lige za mir i slobodu održala je protestni miting u centralnom holu Vestminstera.

U vrijeme ovih događaja za ovu akciju se zainteresovao i Winston Čerčil, koji je bio obaviješten da su od 95.000 francuskih vojnika, stacioniranih u okupiranoj zoni, 7.500 bili iz kolonija uključujući i Senegalsku brigadu. Tu brigadu su bili smjestili u Getevoj kući u Frankfurtu na Majni, što je nesumnjivo izazvalo revolt javnog mnjenja.

Morel i njegove pristalice uvidjeli su da je njihova kampanja protiv francuskih i afričkih trupa postala dio internacionalnog protestnog pokreta. Zbog toga je Morel bio zadovoljan što je njegov članak u *Herald*u od 10. IV bio preštampan u čitavom svijetu. Francuski socijalisti: Jean Longet, Romen Rolan i dr. od početka su podupirali Morelovu akciju protiv francuskih trupa u Rajnskoj oblasti. Osim protesta u Francuskoj, u Njemačkoj je u više formi izbijalo nezadovoljstvo protiv okupatorskih trupa. Protivljenje prisustvu francuskih trupa u Njemačkoj proširilo se u mnoge zemlje svijeta, u kojima su formirane grupe Morelovih pristalica. Tim njegovim akcijama pridružili su se protesti organizacije žena širom Evrope.

Do ljeta 1921. vodio se Morelov »krstaški« rat protiv zlodjela afričkih vojnika. Konačno, akcija ovoga laburiste imala je širi protestni odjek u svijetu i ostavila je pozitivan utisak.

Wolfgang Schieder objavljuje prilog *Savez komunista u ljeto 1850*. 3 dokumenta iz Marks—Engelsove zaostavštine) *Der Bund der Kommunisten im Sommer 1850*.

(Drei Dokumente aus dem Marx—Engels—Nachlass). Izučavanje istorije Saveza komunista 50-ih godina 19. veka nalazi se još uvijek u fazi skupljanja materijala. Tim poslom se bave Inštituti marksizma-lenjinizma u Moskvi i Berlinu. Nezavisno od njih, Internacionalni inštitut za socijalnu istoriju u Amsterdamu bavi se izdavanjem materijala koji se nalazi u njegovom posjedu. U vezi s tim autor je priložio 3 dokumenta za istoriju Saveza komunista u ljeto 1850. Priloženi dokumenti govore o političkoj taktici Saveza komunista u navedenom vremenu.

Pošto se u ovim dokumentima objavljuje korespondencija Karla von Bruhna sa Konradom Schrammom, to je autor dao njihove kraće biografske podatke. Karl von Bruhn (rođen 1803. u Herzhornu Schleswig), autor 2 dokumenta, učestvovao je u revoluciji 1848. godine. Vrlo je vjerovao da je Marks upoznao Bruhna, koji je bio član Saveza komunista, ali nikada nije bio marksist niti, pak, komunist. Kasnije, od 1860—1866, Bruhn je izdavao novine *Sjeverna zvijezda*, koje su bile jedan od prvih Lasalovih organa Sveopšteg njemačkog udruženja.

Konrad Schramm (1822—1858) je bio član Centralnog nadleštva rukovodstva Saveza komunista. 1850. fungirao je kao nominalni izdavač *Novih rajnskih novina*. Objavljena dokumenta su: Karl von Bruhn (Altona 2. IV 1850) — Konradu Schrammu, London, 2. Karl von Bruhn (Altona 2. V 1850) — Konradu Schrammu, London, i 3. Rukovodstvo okruga u Kölnu 18. VII 1850 — Centralnom rukovodstvu Saveza komunista — London.

D. J. Rowe piše članak *Strajkovi Tynesidskih brodaraca 1809. i 1819.* (The Strikes of the Tyneside coolmen in 1809 and 1819). Poslije kraćeg pregleda aktivnosti brodaraca u 19. vijeku, autor se pregledno osvrnuo na njihove akcije početkom 19. vijeka. Izvodenje štrajkova 1809. i 1819. obrađeno je detaljno u svim fazama razvitka.

U svesci 2. značajan je prilog M. S. Venkataramankina i B. K. Schriavastave *Predsjednik i Mahatma: Američki odgovor na Gandijev štrajk gladu februara i marta 1943* (The President and the Mahatma: America's Response to Gandhi's fast February—March 1943). Početkom februara 1943. Mohandas Gandi je iz Bombajskog zatvora obavijestio generalnog guvernera Indije lorda Linlithgowa da je odlučio do 21 dan štrajkuje gladu. Gandi je uhapšen poslije zasjedanja Sveindijskog kongresnog komiteta, koji je prihvatio rezoluciju o prestanku britanske vladavine u Indiji. Tom prilikom je zatvoreno oko 1000 Gandijevih pristalica.

U ovom članku je, pored ostalog, prikazano reagovanje Ruzveltove administracije na Gandijev štrajk gladu. U vrijeme II svjetskog rata vojni krugovi u SAD su bili zainteresovani za Južnu Aziju. Zbog toga je predsjednik Ruzvelt imenovao svog ličnog predstavnika u Indiji Luisa A. Johnsona, koji je po nalogu predsjednika provodio politiku SAD u Indiji. Međutim, zbog složene situacije predsjednik Ruzvelt je u zimu 1942. poslao u Nju Delhi američkog diplomatu Williama Phillipsa, svog prijatelja, kao ličnog predstavnika. Oba predsjednikova izaslanika su se zainteresovala za slučaj Gandijevo gladovanje u vrijeme složene međunarodne situacije.

Gandijevo pismo od 9. VIII 1942. guverneru Indije bilo je urgentnog karaktera. Gandi u pismu izražava radu da će doći do mira za sve Indijce. Iz tog pisma vidi se Gandijeva želja da Indija živi u miru.

Kad je Gandi započeo gladovanje, vlasti su se uznemirile da njegova glad ne izazove smrt. Zbog toga se i Indijska vlada bila zainteresovala za tu situaciju. Glas da je Mahatma započeo gladovati brzo se raširila po Indiji. Za to je saznao predsjednik SAD i poduzeo akciju da mu spase život. U tom smislu je diplomatskim putem vođena akcija iz Vašingtona. Pored toga, i predsjednik Indijske lige za Ameriku Singl apelovao je na Ruzvelta »da upotrijebi svoj veliki uticaj na predsjednika Engleske vlade Čerčila da se Gandiju poštedi život«. Veliku ulogu je odigrala i štampa u SAD. Ruzvelt je posredstvom svoga ambasadora u Nju Delhiju intervenisao upozoravajući da Gandi ne smije umrijeti u zatvoru. Isto tako i istaknute ličnosti političkog i društvenog života Indije sastale su se u Nju Delhiju da sa svoje strane nešto učine za spas Gandija.

Mahatma Gandi je ostao u životu. Milioni njegovih sljedbenika u Indiji pozdravili su spasavanje svog velikog vođe. A tako isto i američke novine *New York Herald Tribune*, *New York Teims* itd.

Kenneth R. Calkins objavljuje članak *Izbor Huga Haasa za predsjednika Socijalističke partije Njemačke i kriza Njemačke socijalne demokratije prije (I) svjetskog rata* (The Election of Hugo Haase to the Co-Chairmanship of SPD nad the Crisis of Pre-War German Social Democracy). Izbor Huga Haasa za predsjednika Njemačke socijaldemokratije 1911. bio je značajan za budućnost te Partije. Haas je naslijedio

Paula Singera, koji je umro 31. I 1911. Haas potiče iz jevrejske porodice srednje klase.

Za odnose u SP Njemačke značajna je korespondencija Kautskog sa Haasom i uticaj Kautskog na njega. Na osnovu građe iz Arhiva socijalne istorije u Amsterdamu autor donosi podatke o načinu izbora Haasa za predsjednika. Bilo je i protukandidata, ali je Haas od 393 glasa dobio 283, a njegov suparnik Ebert 102.

Anthony S. Wohl je autor rada *Oštar protest izgnanih iz Londona*, (*The Bitter Cry of Outcast London*). U jesen 1883. pojavio se u londonskim knjižarama mali anonimni pamflet provokativnog naslova *Oštar protest izgnanih iz Londona*. U njemu se tretira životna situacija radničke klase Londona krajem 19. veka. To je, u stvari, bila reportaža o socijalnim problemima radničke klase sa napomenama kako ih treba riješiti. Svi životni i komunalni problemi radnika bili su tu obuhvaćeni. Pamflet je imao 25 strana s podnaslovom *Istraživanje o položaju bijedne sirotinje*, koji je publikovan sredinom oktobra 1883. godine. Autor ističe da je pamflet nesumnjivo pisao Andrew Mearus, sekretar Londonske kongresne unije i jedno vrijeme skupštinski ministar u Čezliju.

Sveska 3.

Herman D. Bloch objavljuje članak *Borba afro-američkih stanovnika Njujorka za politička prava i dobijanje političkog priznanja 1865—1900* (*The New York Afro-American's Struggle for Political Rights and the emergence of Political Recognition 1865—1900*). Od 1777. Afro-Amerikanci u Njujorku su se borili za svoja građanska prava i tražili ravnopravnost s ostalim stanovnicima. Bila je stalno prisutna borba Crnaca za uživanje istih prava koja imaju i bijelci. U toj borbi, pored ostalog, istaknut je zahtjev za biračko pravo glasa. U ovom članku opisuju se sve forme borbe (političke i predstavničke) u raznim tijelima u municipijama kojima su se Crnci koristili za ostvarenje svojih prava. Na kraju svoje borbe Afro-Amerikanci su u periodu 1870—1900. dobili slobodu, pravo na obrazovanje kao i svoju političku organizaciju. Međutim, oni su napredovali u ostvarenju svojih političkih prava; postali su snažniji s jačom organizacijom i sopstvenom štampom.

John Salt piše o *Lokalnim manifestacijama Urquhartitova pokreta* (*Local manifestations of the Urquhartite movement*). David Urquhart (1805—1877) je jendo vrijeme bio službenik u Britanskoj ambasadi u Carigradu, a poslije se posvetio politici. Početkom 1837. Urquhartit je pokušao pridobiti srednje društvene slojeve u Engleskim gradovima. Najviše uspjela u tome imao je u Glazgovu, Lidsu, Hulu i Beringenu. Uz njihovu pomoć postao je poslanik u parlamentu (1847—1852) i kao takav stekao pristalice među radnicima. Njegov pokret imao je manje grupe pristalica u industrijskim gradovima, gdje je nastojao zasnovati uporište u radničkoj klasi. Lokalne akcije toga pokreta uglavnom su registrovane u ovom članku.

Norman McCORD-David E. Brewster piše o radničkim nemirima 90-tih godina 18. v. u sjeveroistočnoj Engleskoj (*Some labour troubles of the 1790's in north east England*). Riječ je o nezadovoljstvu sa niskim nadnicama brodogradilišnih radnika u sjeveroistočnoj Engleskoj. Posljedica tog nezadovoljstva bili su i štrajkovi.

Rolf Engelsing objavljuje prilog *Lektira sluškinja u 18. i 19. vijeku u Njemačkoj* (*Dienstbotenlektüre im 18. und 19. Jahrhundert in Deutschland*). U ovom članku tretiraju se socijalni problemi te društvene profesije u Njemačkoj. Autor registruje uticaje služavki na djecu u porodicama u kojima su živjele. Posebno je dat pregled duhovne literature za služavke iz koje su one mogle da stiču obrazovanje.

Pored rasprava, edicija sadrži dvije stalne rubrike: dokumenti i bibliografija. U prvoj svesci Senn prilaže arhivistički zanimljiv prilog *Ruski emigrantski fondovi u Srajcarskoj 1916. i jedan Okhranin izvještaj*. U drugoj svesci Rossum objelodanjuje *Proklamaciju Mahnovog pokreta iz 1920 u Rusiji* (Mahnovščina). U trećoj svesci Buse objavljuje *Ebert i izbijanje I svjetskog rata* u kome tekst mjesec dana iz Ebertova dnevnika predstavlja zanimljiv isječak.

Na kraju svake sveske prilaže se odabrana najnovija bibliografija s područja socijalne istorije iz raznih zemalja i kontinentata. U toj bibliografiji mogu se naći i knjige koje se odnose na Jugoslaviju, a izdate su u zapadnoevropskim zemljama. Svaka od bibliografskih jedinica popraćena je kratkim sadržajem knjige.

Uroš NEDIMOVIĆ

NOVAJA I NOVEJŠAJA ISTORIJA (Akademija nauka SSSR-a, Institut opšte istorije, broj 1—5 1969).

Časopis *Novaja i novejšaja istorija* spada u red najznačajnijih sovjetskih periodika. Obuhvata problematiku od početka XIX vijeka, od »stabilne« istorijske distance, do naših dana, kada su događaji dosta impregnirani tekućim političkim procesima.

Članci ranijeg perioda istraživački su mnogo kompleksniji. Jedan od takvih je rad J. R. Grigureviča *Prestupi portugalske inkvizicije (16—19 vijek)* (br. 1), pisan na osnovu bogate i raznovrsne literature i izvora (izvori datiraju iz vremena 1540. godine, kada je kralj Karlo V ustanovio državni arhiv, pa do 1821. godine, kada je portugalska vlada konačno ukinula inkviziciju). Osnovnu građu rada čine djela poznatih portugalskih historičara.

Za našu historiografiju značajan je članak R. A. Averbuha *Nacionalno pitanje u austrijskoj imperiji uoči nagodbe 1867. godine po ocjenama A. I. Hercena i N. G. Cerniševskog* (br. 1). Autor konstatuje da poslije ugušene revolucije iz 1848—49. godine i poraza Austrije u austrijsko-italijanskom ratu 1859. godine Habsburšku monarhiju zahvata vrenje koje se najbolje manifestovalo u jačanju nacionalno-oslobodilačkih pokreta negermanskih naroda, posebno Mađara i Slovena. Situacija je još više pogoršana poslije poljskog ustanka iz 1863. godine i poraza kod Sadove 1866. godine. Zato je Nagodba iz 1867. godine, odnosno stvaranje dvojne monarhije, bio nužni i spasonosni korak. Hercen, svjedok ovih događaja, demokrat i revolucionar po ubjedenju, svim srcem bio je na strani oslobodilačkog pokreta Mađara. On dobro uočava da je krah trule monarhije još daleko, jer je tijesno vezan za sudbinu policijskih režima Evrope. Revolucionar i demokrat Cerniševski uočava da gušenje nacionalnih kultura, posebno jezika, negermanskih naroda predstavlja jednu od formi borbe austrijske vlade protiv revolucionarnih ideja. Ali on ide i dalje tvrdeći da problem ne leži samo u nacionalnoj politici nego i u teškim socijalno-političkim protivriječnostima.

Vrlo značajno mjesto u časopisu dodijeljeno je problemima iz istorije radničkog pokreta i socijalističke misli krajem XIX i početkom XX vijeka. Kao i u ranijim brojevima, osnovu čine radovi o ulozi Lenjinovoj u događajima tog perioda. Autori članka *Lenjin — osnivač Kominterne* (br. 2) K. Širina i N. E. Koroljev daju pregled raznovrsnih akcija iniciranih i nošenih od strane Lenjina ili tijesno vezanih za njegovo ime. Oni odbacuju gledanje buržoaske historiografije o tobožnjim »voluntarističkim pretenzijama boljševika« da Kominternu pretvore u sredstvo za nasilni »izvoz revolucije« (što je dovelo do razbijanja međunarodnog radničkog pokreta). Radi dokazivanja nužnosti za stvaranje revolucionarne organizacije proletarijata, autori vidno mjesto daju Lenjinovim pogledima o oportunističkom Druge internacionale, o nacionalizmu i šovinizmu njenih lidera: Hajndmana, Bisolatija, socijalšovinizmu Sejdemana, Davida, Geda, Sambova, Vandervelda, Plehanova i drugih. Na primjeru »centriste« Kautskog, u vezi sa njegovim pozicijama u vrijeme imperijalističkog rata, pokazana je potpuna izdaja Internacionale, krah njenog dugogodišnjeg taktizerstva. »Kautskijanski nacionalizam«, pretpostavljen klasnoj solidarnosti i internacionalizmu, bio je glavna opasnost, smatraju autori. Čini mi se da oni suviše pojednostavljuju i uniformišu pozicije lidera Internacionale zaboravljajući da su među njima postojale osjetne razlike. Nemoguće je, na primjer, svrstati Plehanova u isti red sa drugim socijalšovinistima koje oni nabrajaju. Autori pokazuju da je Cimervaldska ljevica (1915) predstavljala prvi Lenjinov pokušaj čišćenja Druge internacionale od

oportunizma i stvaranja Treće internacionale, čemu se većina oko Kautskog suprotstavljala, da bi poslije Kintalske konferencije (1916), u vrijeme miroljubivih tendencija, našla zajednički jezik sa socijal-šovinistima na platformi socijal-pacifizma. Ni februarska revolucija u Rusiji nije objedinila snage međunarodnog proletarijata. Jedini je Lenjin, kažu autori, osjetio povoljnu klimu za pretvaranje imperijalističkog rata u građanski i za kamalisanje ovog u socijalističku revoluciju.

Posebno mjesto u radu dato je neposrednim pripremama za održavanje Prvog kongresa Kominterne i stavovima raznih partija u vezi sa time. Osnovna koncepcija autora je da je Kominternina proizvod objektivnih okolnosti, da je oktobarska revolucija bila osnovni uslov za njeno stvaranje, da je ona odigrala veliku istorijsku misiju u objedinjavanju revolucionarnih snaga u periodu između dva svjetska rata.

Interesantan je rad K. L. Seleznova *Lenjinovo izučavanje inostranog iskustva i marksističke teorije 1887—1900.* (br. 4) koji predstavlja sumarni pregled Lenjinovog širokog istraživačkog opusa, koji je obuhvatao intenzivno izučavanje ne samo ruske nego i evropske i svjetske misli i prakse. Iz toga autor izvlači zaključak da lenjinizam nije samo izraz ruske stvarnosti, kako to tvrde neki buržoaski istoričari i filozofi.

U članku Sjukijajuena daje se pregled Lenjinovih pogleda na finsko nacionalno pitanje od kraja XIX vijeka do oktobarske revolucije, kada je Finska dobila svoju nacionalnu nezavisnost zaslugom svog proletarijata i Lenjina. (Broj 5).

Iz perioda drugog svjetskog rata našu pažnju privlače članci *Novo o Minhenu* i osvrst na tajna dokumenta hitlerovske komande o pripremama za drugi svjetski rat 1933—1939. godine. Prvi predstavlja kritički osvrst na protokole tajnih zasjedanja engleske vlade koji se odnose na to vrijeme, a koji su upravo objavljeni. Za razliku od dokumenata koje je ranije publikovao Forin ofis (Foreign Office) i koja su sadržavala samo informacije engleskih ambasadora u Berlinu, Parizu i Pragu i njima upućivane instrukcije, ovi protokoli daju jasnu sliku britanske politike uoči Minhenskog sporazuma, a posebno politike vlade Nevila Čemberlena. Komentator J. D. Ostoja — Ovsjanij zaključuje da ovi materijali potvrđuju staru marksističku ocjenu Minhena, prije svega njegovu antikomunističku tendenciju.

U drugom napisu (br. 5) objavljena su sljedeća tajna dokumenta Hitlerove komande: Zapisnik savjetovanja Hitlera sa generalima od 28. avgusta 1938. godine, Primjedbe admirala Karlsa na prethodnu diskusiju oko plana vođenja pomorskog rata protiv Engleske (iz septembra 1938.); zatim odlomak iz tajnog Hitlerovog govora pred predstavnicima njemačke štampe od 10. novembra 1938. godine, Zapisnik savjetovanja Hitlera sa rukovodiocima vermahta od 23. maja 1939, Savjetovanje Hitlera sa rukovodiocima vermahta od 28. avgusta 1939, Drugi govor Hitlera pred višim generalitetom od 22. avgusta 1939. i Direktiva vrhovne komande vermahta br. 2 (o vođenju rata). Svi ovi dokumenti predstavljaju ubjedljive i interesantne dokaze sistematskih priprema za rat, uprkos evropskom i svjetskom javnom mnjenju, uprkos stenoj politici zapadnih demokratija. Oni su problemski tijesno vezani za navedena dokumenta Forin ofisa, kao dokazi iluzornosti Čemberlenove »vjere u realizam gospodina Hitlera«.

Posebno i dominantno mjesto u časopisu zauzimaju radovi iz perioda poslije drugog svjetskog rata. To je politički aktuelna problematika, često neposredno vezana za određene spoljnopoliitičke poteze sovjetske vlade, dosta impregnirana političkim ocenama. Ipak to nisu čisti politički osvrti i pregledi, nego istoriografski radovi pisani na osnovu ograničene izvorne građe.

Rad E. V. Anova *Oružana intervencija SAD u Dominikanskoj Republici* (br. 1) pisan je, uglavnom, na osnovu materijala iz svjetske štampe koja je intervenciji posvećivala vrlo istaknuto mjesto. Citajući ovaj članak, stićemo sliku teških socijalno-ekonomskih prilika Dominikanske Republike, njene kolonijalne zavisnosti od SAD, koja intervenciju prirodno stavlja u okvire jedne stare kolonijalne politike.

P. I. Rezanov u članku *Istorijski značaj februarskih događaja u Čehoslovačkoj* (br. 1) ističe da je ova zemlja od svog oslobođenja od strane Crvene armije maja 1945. godine do pobjede nacionalno-demokratske revolucije februara 1948. godine prolazila kroz period razvitka u sjenci političkih kompromisa, ali i kroz period koji je značio učvršćivanje pozicija radničke klase i Komunističke partije Čehoslovačke. Kompromisi u okviru Nacionalnog fronta Čeha i Slovaka bili su izraz raznih idejno-političkih koncepcija njegovih članova — od partija i grupa monopolističke buržoazije koja je diskreditovala sebe u periodu rata — do partija radničke klase i sitne buržoazije koje su podržavale komunistički program. Ta saradnja je često dolazila u iskušenja, naročito u maju 1946. godine u vrijeme izbora za nacionalnu skupštinu

kada je reakcija na širokom planu istupila protiv komunista, želeći privući na svoju stranu seosko stanovništvo. Još teža situacija nastala je 1947. godine u vrijeme velike suše. Tada Komunistička partija Čehoslovačke predlaže izlaz u povišenju otkupnih cijena poljoprivrednih proizvoda na račun oporezivanja milionera, protiv čega su odlučno istupili buržoaski ministri u vladi, igrajući pri tom na kartu hladnog rata koji je već bio počeo. Sljedeći njihov korak bio je izlazak iz vlade 20. februaru 1948. godine, putem čega su željeli izazvati krizu društva u svoju korist. Tada KPČ izlazi pred narod i kriza se, kao što smo na početku istakli, završava pobjedom nacionalno-demokratske revolucije. Novu vladu Beneš je povjerio komunisti Gotvaldu. To je bio početak novog perioda u istoriji Čehoslovačke.

Jedan broj članaka (L. S. Jagadovski *Iz iskustva socijalističke izgradnje u Mađarskoj*, L. N. Nežinskij: *Završna etapa socijalističkog preobražaja seoske privrede u Mađarskoj*, B. V. Gorbačev: *O nekim pitanjima socijalističkog razvika Kube*, E. N. Kažinskaja i V. P. Sergejev: *Saradnja zemalja — članica SEV i njene buržoaske kritike*, J. F., Oleščuk: *Kenedi i »ultra« i dr.*) predstavljaju istorijske preglede aktuelnih političkih zbivanja. U njima je, i pored dosta bogate činjeničke grade, vrlo prisutna propagandno-politička nota. No, i pored toga, oni su dosta iscrpni registratori protivrječnosti vremena u kome živimo.

Časopis je bogat prikazima, osvrtima i kritikama na mnoga djela sovjetske i strane literature.

Novaja i novejšaja istorija interesantno je glasilo najnovije epohe, i onda kada seriozno obrađuje prošlost i onda kad se pristrasno gubi u protivrječnostima tekućeg života. A i nemoguće je pretendovati na punu objektivnost ulazeći u savremeni idejno-politički mozaik, koji zamagljuje istorijsku istinu ne samo zbog političko oportunitizma nego i zbog subjektivne nemogućnosti istraživača da se izdigne iznad političkog pragmatizma. Ali ako smo svjesni tih okolnosti, sposobni smo da tražimo istinu ne samo u predstavničkim sferama, u političkom i naučnom normativizmu nego, prije svega, u raznim manifestacijama života. Protivrječnost življenja i mišljenja široko je prisutna istorijska istina koja će nestankom savremenih političkih konjunktura, izlaskom nauke na pozicije par distance, postati puna istina i prava nauka.

Iz tog ugla gledajući svi materijali časopisa *Nova i najnovija istorija* predstavljaju vidna svjedočanstva naše epohe.

Veselin ĐURETIĆ

osvrti

PETA INTERNACIONALNA KONFERENCIJA ISTORIČARA RADNIČKOG POKRETA U LINCU

Internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung), koja se jedanput godišnje održava redovno već po peti put, afirmisala se kao institucionalirani i eminentni naučni skup, na kojem se okupljaju istoričari iz velikog broja evropskih i nekih američkih, afričkih i azijskih zemalja. Organizacija ovog skupa započeta je na inicijativu Radne zajednice za istoriju austrijskog radničkog pokreta u Beču, (Arbeitsgemeinschaft für Geschichte der Arbeiterbewegung im Österreich), odnosno nekoliko njenih izvanredno vrijednih članova i uz svesrdnu materijalnu pomoć opštine Linc i Radničke komore Gornje Austrije. Od malobrojnog skupa u početku, Lincerska konferencija je po broju učesnika, obimu tematike koja se raspravlja, broju referata i komunikacija na njenim posljednjim zasjedanjima prevazišla očekivanja i materijalne mogućnosti njenih inicijatora. Zbog toga su pripremanje Pete konferencije finansijski pomagale brojne naučne institucije čiji su saradnici učestvovali u njenom radu, prije svega iz Austrije, a prvi put znatnu finansijsku pomoć pružio je i UNESKO. Treba očekivati da će ta podrška institucija i još veća pomoć UNESKO-a, ubuduće biti još veća, pogotovo kada se ima u vidu izvanredan značaj ovog skupa na kojem istoričari iz raznih zemalja — istočnih, zapadnih, nesvrstanih, na naučnoj osnovi razmjenjuju gledišta o vrlo značajnim problemima, — iz istorije međunarodnog radničkog pokreta i nacionalnih radničkih pokreta, — koji do sada nisu objašnjeni ni obrađeni.

Peta Lincerska konferencija održana je od 16. do 20. septembra 1969. godine pod pokroviteljstvom gradonačelnika Linca Theodora Grilla. Na njoj je učestvovalo 95 naučnih radnika koji se bave istorijom radničkog pokreta, iz Austrije, Belgije, Bugarske, Čehoslovačke, Francuske, Holandije, Jugoslavije, Mađarske, Norveške, Njemačke Demokratske Republike, Rumunije, Savezne Republike Njemačke, Sovjetskog Saveza, Švajcarske i Švedske, kao i iz Kanade i Madagaskara. Po već ustaljenoj praksi i na ovoj konferenciji na dnevnom redu je bila jedna istoriografska i jedna metodološka tema.

Na Petoj konferenciji raspravljano je o jednoj vrlo interesantnoj istorijskoj tematici — Držanje radništva uoči i na početku prvog svjetskog rata (Die Haltung der Arbeiterschaft vor und zu Beginn des I. Weltkrieges). Njena interesantnost leži u tome što je u dosadašnjoj historiografiji vrlo malo tretirana i što je pitanje rata kao društvenog fenomena i stavova prema njemu u pojedinim društvenim slojevima i njihovim političkim organizacijama i dan-danas aktuelno i zanimljivo. Držanje radništva i njegovih organizacija u momentu izbijanja prvog svjetskog rata posebno je interesantno kada se imaju u vidu njihova stanovišta u godinama koje su pretrodile tom ratu, kada je stvarnost imperijalističkih suprotnosti pritiskivala savremeno društvo, prijeteci mu permanentno izbijanjem ratnih sukoba velikih razmjera. U tom periodu su radničke političke organizacije, putem štampe i drugih oblika propagande, na stranačkim kongresima i u međunarodnim okvirima na kongresima Druge internacionale — Stutgartskom 1907, Štokholmskom 1910. i Bazelskom 1912. godine, — ispoljavale snažnu antimilitarističku i antibiratnu aktivnost. A onda je došao 4. avgust 1914. godine kada je Socijaldemokratska partija Njemačke kao najuticajnija i najsnažnija u Drugoj internacionali, a ubrzo poslije nje i sve druge socijaldemokratske partije zaraćenih zemalja, izuzev ruske i srpske, glasale za ratne

kredite vlada svojih zemalja i na taj način unijele zabunu i dezorijentaciju među svoje članstvo i radništvo uopšte.

O toj interesantnoj tematici konferenciji su podnijeli vrlo zanimljive referate Prof. dr Georges Haupt iz Pariza: Rat ili revolucija (Krieg oder Revolution); Dr Janos Jemnitz iz Budimpešte: Međunarodni radnički pokret posliže izbijanja rata 1914 (Die internationale Arbeiterbewegung nach dem Kriegsausbruch 1914) i dr Rudolf Neck iz Beča: Držanje radništva na početku prvog svjetskog rata (Die Haltung der Arbeiterschaft zu Beginn des ersten Weltkrieges). Referati su naišli na veliko interesovanje učesnika, mnoga dopunska objašnjenja dali su brojni koreferati, a i jedni i drugi bili su predmet istupanja preko 30 učesnika u diskusiji.

Značajno je bilo i razmatranje metodološke teme: Memoari za istoriju radničkog pokreta (Memoiren zur Geschichte der Arbeiterbewegung). O toj tematici podnijeli su referat Prof. dr Frits de Jong i dr Leo van Rossum iz Amsterdama, a nekoliko učesnika podnijeli su koreferate o ovoj građi i načinu njenog korištenja u svojim zemljama, dajući i uopštena mišljenja o memoarskoj građi kao istorijskom izvoru.

Referat Georgesa Haupta predstavlja, u stvari, teoretsko razmatranje pitanja promjene »radničke politike« u momentu izbijanja rata. Autor to pitanje razmatra imajući u vidu činjenicu da ono već preko četrdeset godina izaziva ideološku polemiku koja još uvijek nije izgubila na svojoj »zajedljivosti« kada su u pitanju dva suprotna idejna pola radničke klase — radikalno lijevi i krajnje desni. Haupt pleđira da to pitanje promjene i odgovornosti za promjenu u »radničkoj politici« prema ratu treba istraživati sa punom savjesnošću da bi se moglo objektivnije suditi o tome da li je radničkoj klasi ostalo da podrži ratnu politiku vlada svojih zemalja ili su postojali uslovi za revoluciju. Međutim, po Hauptu to je jedan kompleksan problem koji se ne može generalisati i on istoričara ovog vremena stavlja u položaj strpljivog istraživača. Jer, kada se postavlja pitanje promjene politike, onda se odmah nameću i druga pitanja — »kada i kako« te »ko i zašto« je doprinio da se stvar tako odigrala. Ta pitanja ne treba samo ideološki objasniti, imajući u vidu same činjenice trenutka promjene politike, nego ih treba i istorijski dovoljno osvijetliti.

Haupt smatra da 4. avgust 1914. godine, — dan kada je parlamentarna frakcija Njemačke socijaldemokratske stranke glasala za ratne kredite i time prihvatila »Svetu alijansu« kao vodeću snagu u ratu, — označava dva različita momenta i dva problema koji se međusobno prožimaju: prvo, propast Druge internacionale, to jest njenu nemoć da bilo šta učiniti na sprečavanju rata među narodima, i drugo, poraz internacionalizma, to jest saglasnost sa ratom i njegovo pozitivno potpomaganje od strane velike većine socijalista. U okviru tog cjelokupnog procesa 4. avgust značio je jedan markantni momenat, ali ipak ni krajnju, ni izlaznu tačku procesa. U stvarnosti, već sa sjednicom Biroa internacionale 29. i 30. jula, ona je prestala egzistirati. Tek što su se delegati ove sjednice razišli i vratili u svoje zemlje, sve pretpostavke sjednice Biroa su pale, jer su se događaji naglo odvijali nasuprot. Poslije ubistva Jaurès-a, a pogotovo dan kasnije — 1. avgusta — kada su Njemačka i Francuska proglasile opštu mobilizaciju, postalo je jasno da Internacionala neće više biti kadra djelovati ni kao institucija ni kao kolektivna snaga. To je i bio razlog da su od 1. avgusta nacionalne sekcije Internacionalne morale same djelovati, bez direktiva, bez zajedničke, međusobno utvrđene taktike. Haupt se ovdje, s obzirom na teoretski pristup ovom pitanju, ne upušta u razmatranje uslova i mogućnosti pojedinih partija za takvo djelovanje niti uslova kakve je ratno stanje nametnulo pojednim partijama.

Autor ukazuje, također, da su događaji od 1. do 4. avgusta, iako kratkotrajni, predstavljali snažan faktor koji je pospješio podjelu i udaljavanje socijalističke većine od revolucionarne manjine u Internacionali. On podstiče na ispitivanje koliko su fatalna rezignacija, dezorijentacija, neočekivano iznenađenje i drugi momenti, karakteristični za stanje u međunarodnom radničkom pokretu krajem jula i početkom avgusta 1914. godine, uticali da se on ne ujedini u traženju mirnog izlaza iz ratnog sukoba. U vezi sa svim tim Haupt ukazuje na dvije vrste objašnjenja kojima se stalno, već pedeset godina, samo dodaju nove pojedinosti. Prva vrsta objašnjenja jeste da je riječ o izdaji koju su učinile rđom oportunizma nagrižene vođe na taj način što su prekršili zavjete svih značajnih skupova Internacionalne, i tu Haupt odmah ukazuje da već sama riječ »izdaja« postaje izvor polemike, da je to jedna etička i meistorijska kategorija, da to nije objašnjenje nego osuda i da je treba preispitati. Druga vrsta objašnjenja koja, također, izaziva polemiku jeste tvrdnja da su se vođe Internacionalne krajem jula 1914. godine našle

pred dilemom: ili braniti domovinu i odreći se revolucije ili spasiti partije očuvanjem njihovog internacionalističkog karaktera. U vezi sa ovim ključnim pitanjima Haupt je potencirao i niz drugih zanimljivih i interesantnih pitanja koja će tek morati dobiti objašnjenja istraživanjima o stanju u Internacionalni i u njenim pojedinim članicama uoči, za vrijeme, i poslije izbijanja prvog svjetskog rata.

Janos Jemnitz ističe u svom referatu da izučavanje prvog svjetskog rata nije samo predmet interesovanja istoričara nego i čitave javnosti. To dolazi, po Jemnitzu, otud što je ovaj problem izazvao interes mnogih društvenih grupa i pojedinaca, što su poslije rata nastupili novi momenti i na pozornicu došle nove sile — mjesto dinastija došle su republike, — a predmet intenzivnijeg istorijskog interesovanja postale su ne samo zemlje Evrope, nego i kolonije koje mijenjaju svoj odnos prema velikim silama. U ovim velikim promjenama radnička klasa zauzima značajno mjesto. Otud autor podstiče da se pitanje stavova radničke klase prema ratu osvijetli sa raznih strana i zahtijeva širu diskusiju o toj temi.

Ipak, najveći dio referata, Jemnitz je, kao istoričar, posvetio stanju u radničkom pokretu poslije izbijanja prvog svjetskog rata. U tom svjetlu on pokreće neka načelna pitanja kao što je »neočekivanost (iznenađenje) i njeno potresno djelovanje na radnički pokret«, a zatim nadohvat prikazuje stanje u partijama neutralnih zemalja; vodeći vrh, srednje kadrove i članstvo u nekim većim partijama, čiji su stavovi davali ton i obilježje držanju Internacionale; ulogu i položaj inteligencije u partijama Austrije, Mađarske, Njemačke, Francuske, Italije, Belgije, Srbije, Engleske, Bugarske, Rumunije, zatim u ruskoj i poljskoj partiji; držanje žena i omladine pod uticajem socijaldemokratskih partija; te stanje na frontovima i njegov uticaj na radnički pokret. Naravno, autor je sva ova pitanja isticao više kao probleme koje treba svestranije obraditi, ne pretendujući da im dâ punija, a pogotovo ne cjelovita objašnjenja. Kod Jemnitsa se pomalo osjeća nota klasificiranja vodećih ljudi u pojedinim partijama na one koji su »izdali« radnički pokret i na one koji to nisu učinili, ali ta nota nije kategorična.

Rudolf Neck je svoj referat izložio u vidu teza koje sadrži mišljenje autora a i sažete ocjene dosadašnjih historiografskih radova o držanju radništva, socijaldemokratskih stranaka i njihovih rukovodstava na početku prvog svjetskog rata, s posebnim osvrtom na ovo stanje u austrijskom radničkom pokretu. Ni Neck, kao ni dvojica prethodnih referenata, ne pretenduje na čvrste ocjene i decidirane zaključke o ovim problemima i u svojim tezama više podstiče na diskusiju i ukazuje na potrebu daljnjih izučavanja. Autor smatra da je rascjep u radničkom pokretu predstavljao najveću smetnju u njegovom jedinstvenom antiratnom djelovanju, a da kon 1914. godine predstavlja, opet, jednu od najvećih kriza, — koja je pogodila radnički pokret. Prije svega, vodama do 1914. godine pripada jedan dio odgovornosti za veliko prolivanje krvi, smatra Neck, zbog toga što su dugo vremena vodili radnički pokret u znaku humanističkih i pacifističkih ideja. Ali pri istraživanju ove problematike u tadanjem podijeljenom svijetu, pa i ocjeni stepena ove odgovornosti, istoričari se moraju osloboditi emocionalnih elemenata i uticaja sadašnjosti, jer, njihov zadatak je da svoje ocjene baziraju na činjenicama, — odstranjajući »šlajere« agitacije i legende. Prema autoru, kategorije kao, npr., »izdaja«, ne mogu voditi dalje u istraživanju. Neck, dalje, ističe da se za mnoge specifične postupke i probleme u radničkom pokretu u vrijeme izbijanja prvog svjetskog rata odgovor mora tražiti u sociološkim, psihološkim i političkim fenomenima. Tek ako se mogu objasniti pojave preokreta od klasne borbe ka lojalnosti, od antimilitarizma ka podršci ratne politike, od internacionalizma ka socijalsocijalizmu i drugim. Također je značajno da istoričari u daljim istraživanjima preispitaju široko rasprostranjeno shvatanje da su se vode radničkog pokreta 1914. godine rukovodile u svojim odlukama raspoloženjem i držanjem radničkih masa koje su tada, kao i druge klase, bile zahvaćene talasom šovinizma. Na austrijskom primjeru autor ukazuje da su socijaldemokrati, s obzirom na njihov položaj u parlamentu utvrden i čuvan ustavom, morali glasati za ratne kredite, a da je i šovinizam, koji je plavio društvo naročito putem štampe i uz to potencirani strahom od ruske »lavine«, odnosno pobjede ruskog reakcionarnog carizma, — uticao na stavove socijaldemokrata. Taj momenat je na isti način djelovao u Zapadnoj Evropi u pogledu »kajzera« i prusko-njemačkog militarizma i imperijalizma, ističe Neck. Međutim, ovdje se odmah postavlja pitanje da li je moguć toliki uticaj mase na rukovodstvo, kad se masa nije bila ni izjasnila, što argument šovinizma radništva kao objašnjenje dovodi u sumnju. Neck ističe kao značajno pitanje — da li je bio moguć generalni štrajk, pa pozivajući se na realizam rata i ratnog stanja, ukazuje da su pojedini autori već ranije tvrdili da on nije bio

moću, isto onako kao što i Haupt tvrdi da se pred alternativom — rat ili revolucija — jedan široki revolucionarni pokret u uslovima rata nije mogao provesti. I u Neckovom referatu su tretirana, pored ovih, i druga brojna pitanja koja je autor ostavio bez definitivnijih odgovora ili ih je samo apostrofirao kao značajne za daljnja istraživanja.

Na prvu temu konferencije podnesena su dva koreferata iz okvira istorije međunarodnog radničkog pokreta. Timur Timofejev iz Moskve pripremio je koreferat: Lenjin i radnički pokret u Zapadnoj Evropi na početku prvog svjetskog rata, a Ahir Iskanderov, također iz Moskve, koreferat: Lenjin i Cimervaldski pokret. O stanju u radničkom pokretu u pojedinim zemljama uoči i na početku prvog svjetskog rata i stavovima pojedinih socijaldemokratskih partija prema ratu podnijelo je koreferate više učesnika konferencije: Goldberger Nicolae iz Rumunije, Erenyi Tibor iz Mađarske, Cerventineva Marija Sokolova iz Bugarske, Sergije Dimitrijević i Nikola Babić iz Jugoslavije, Schumacher Horst iz Njemačke Demokratske Republike, a značajne priloge te vrste u diskusiji dali su i brojni drugi učesnici.

Obimna istorijska sadržina u referatima, koreferatima i diskusijama, predstavlja sigurno nove značajne dimenzije objektivnijeg osvjetljavanja pitanja stanja i stavova u međunarodnom radničkom pokretu i njegovim nacionalnim dijelovima prema izbijanju prvog svjetskog rata. Vrijednost tog materijala moći će se potpunije ocijeniti kada se objave integralni tekstovi. Ali već sada se može reći da će biti potrebno uložiti još mnogo napora da se u ovom pitanju dođe do pune istorijske istine i da se odgovori na mnoga hipotetična ili tek mabačena pitanja.

Metodološka tematika razmatrana na Petoj Lincerskoj konferenciji pobudila je interesovanje svih učesnika. Frits de Jong i Leo van Rossum su svoj referat: Značaj memoara za istoriju radničkog pokreta, priredili kao izvrsni poznavaoi građe ove vrste i metodološkog pristupa toj građi. U referatu autori su dali uopštena zapažanja i ocjene memoara koja su vrlo karakteristična: većina autora memoara ne piše svoju biografiju, (od 100 samo 18), već čine pokušaje da daju istoriju svoga pokreta; memoarima se koristimo kao izvorima kad ne nalazimo mnogo drugih izvornih dokumenata; memoari su konjunkturni, komercijalni i imaju politički prizvuk, pa ih moramo kritički posmatrati i ocijeniti šta je to u njima konjunkturno, a šta su istorijske činjenice i mora se imati u vidu subjektivni karakter građe ove vrste i ocijeniti koliko je autorovo upoređivanje šta je bilo »tada« a šta »sada« uticalo na objektivno prikazivanje činjenica. Bez obzira na to što se u memoarima daje prikaz pokreta uopće, obično je to, zapažaju autori referata, sadržina o ličnim iskustvima i pogledima — jedan životni izvještaj. Zanimljiva su zapažanja autora i o praktičnoj upotrebi memoarske građe i literature u kojima se na brojnim primjerima pokazuje dobar ili loš primjer njihovog korištenja u istoriografiji.

Vrijeme provedeno na Petoj Lincerskoj konferenciji predstavlja pet dana priyatne radne atmosfere dopunjene međusobnim upoznavanjem i razmjenom iskustava u naučnom radu. Vrijedni organizatori su to vrijeme popunili izletima u St. Florian i Mauthausen, obilaskom grada Linca i njegove gigantske željezare.

Svih pet Lincerskih konferencija, do sada, akumulirale su izvanredno značajna naučna saznanja iz istorije međunarodnog i pojedinih nacionalnih radničkih pokreta. Ona će postati stalni vrijedni fond istorijske nauke kada naučnoj i široj javnosti budu prezentirani protokoli Lincerskih konferencija, čije objavljivanje je započelo zahvaljujući finansijskoj pomoći UNESKO-a i brojnih naučnih institucija, takva pomoć i od strane institucija koje se bave najnovijom istorijom u našoj zemlji ne bi trebalo da izostane.

Zaključeno je da se sljedeća Šesta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu održi od 15. do 19. septembra 1970. godine. Raspravljace se o temama: Politika i ciljevi radničkih partija u prvom svjetskom ratu i o Istoriografiji Pariške komune.

Nikola BABIĆ

AGRARNO-SOCIJALNI POKRETI I PROMJENE U JUGOISTOČNOJ EVROPI

U okviru 11. Internacionalne nedelje visokog školstva u organizaciji Društva za jugoistočnu Evropu iz Minhena i Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu iz Beča održan je u Salzburgu od 13. do 15. oktobra 1969. godine međunarodni simpozijum posvećen temi *Agrarno-socijalni pokreti i promjene u jugoistočnoj Evropi u periodu između dva svjetska rata*. U radu ovoga simpozijuma učestvovali su istoričari i sociolozi iz Savezne Republike Njemačke, Austrije, Rumunije, Jugoslavije, Mađarske, Čehoslovačke i Bugarske, kao i studenti raznih fakulteta društvenih nauka iz zemalja jugoistočne Evrope. U toku trodnevnog rada učesnici simpozijuma saslušali su više referata u kojima su njihovi autori rezimirali i saopštili rezultate istraživanja agrarno-socijalnih pokreta i promjena i izložili poglede i ocjene značaja tih pokreta i promjena u društvenom razvoju pojedinih zemalja jugoistočne Evrope.

Poslije pozdravnih riječi predsjednika Društva za jugoistočnu Evropu dra Waltera Althammera i predsjednika Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu iz Beča prof. dra Richarda Plaschke simpozijumu su podneseni prijavljeni referati koji su pokazali svu raznolikost agrarno-socijalnih pokreta u jugoistočnoj Evropi, uslovljenu specifičnim momentima opšteg istorijskog razvitka pojedinih zemalja ovoga evropskog prostora.

Uvodni referat *Kulturno-geografske pretpostavke agrarno-socijalnih pokreta u jugoistočnoj Evropi* podnio je saradnik Austrijskog instituta za istočnu i jugoistočnu Evropu prof. dr Josef Breu. Jugoistočna Evropa predstavlja područje gdje su narodi i na najmanjem prostoru međusobno veoma izmiješani, jedni druge prožimaju i gdje je svaki istorijski narod postao individualnost sa snažnim kulturnim pečatom svoga obitavališta. Profesor Breu smatra da je kultura ovdje dobila određeni pečat ne samo zahvaljujući narodima ovih regija nego istovremeno i zahvaljujući raznim oblicima upravljanja i privređivanja u pojedinim državama. Vizantijsko carstvo, Osmansko carstvo, Habsburška monarhija i Republika Venecija djelovali su u kulturnom pogledu snažno sve do naših dana. Profesor Breu podvlači, dalje, značaj podjele Balkanskog poluostrva na kulturne zone koju je izvršio srpski geograf Jovan Cvijić. Prema ovoj podjeli, patrijarhalnoj zoni pripadaju Jugoslavija, sjeverna Bugarska i Albanija — vizantijskoj zoni Grčka, Makedonija, Trakija i istočna Rumunija — mediteranska zona obuhvata zapadnu obalu, a na sjeverozapadu rasprostire se srednjoevropska kulturna zona Balkana. Profesor Breu smatra da Cvijićeva podjela Balkanskog poluostrva na ove kulturne zone pomaže razumijevanju socijalno-agrarnih pokreta u prošlosti balkanskih zemalja.

Agrarni problemi u državama jugoistočne Evrope između dva svjetska rata i njihovi uticaji na političku strukturu su tema referata koji su zajednički pripremili dr Gerhard Teich i dr Theodor Zotschev iz Kiela. Autori ovog referata smatraju da je pretežan dio stanovništva jugoistočne Evrope sve do najnovijih dana ostvarivao zaradu u poljoprivredi i stočarstvu i da su svuda u jugoistočnoj Evropi seljački problemi bili došli u prvi plan, pa ih je trebalo riješiti agrarnom reformom. Međutim, agrarne reforme nisu bile dobro pripremljene. U jugoistočnim zemljama trebalo je da se putem agrarne reforme uvede pravedna podjela zemlje, ravnopravnost u njenom posjedovanju i odstrane ostaci feudalizma. Svim agrarnim reformama u ovim zemljama bila je zajednička tendencija izjednačavanja, koja je mogla da umiri revolucionarno raspoložene seljake, ali nije mogla da obeća ekonomski uspjeh. Agrarno pitanje traje od srednjeg vijeka i u Srednjoj Evropi ono se javlja i nastaje

iz dispariteta brzog porasta stanovništva i raspolaganja obradivom zemljom. Ovaj odnos nije mogao da se odstrani daljom podjelom poljoprivrednih površina. U stvari, agrarne reforme pretežno su pospješile porast malih i patuljastih pogona. Ovaj proces parcelizacije rezultirao je sve većim viškovima radne snage i opadanjem produktivnosti rada. Dohodak mnogih seljaka u jugoistočnoj Evropi bio je pao na minimum egzistencije. Ovakvo osiromašavanje seljaka sprečavalo je ne samo investicije za modernizaciju već je otežavalo i osiguravanje sredstava za reprodukciju da bi se održao raniji, odnosno postojeći nivo proizvodnje. Izgledalo je da se u ovim uslovima seljačkim partijama otvarala mogućnost da ostvare svoju ulogu koju su odavno isticale i najavljivale. Ubistva Stambolijskog (1923) i Stjepana Radića (1928) pokazala su iluzornim shvatanje da ove partije mogu postati nosilac društvenog preobražaja, u kome bi seljaštvo došlo u prvi plan. Zahvaljujući koalicijama seljačkih partija sa vladajućim građanskim grupacijama, ciljevi seljaka, usljed korupcije, ustupili su pred interesima raznih klika. Tako su pozitivni stavovi agrarnih reformi bili iznervi i paralizovani. Tridesetih godina jugoistočna Evropa našla se na vrhuncu krize. Za saniranje poljoprivrede nije bilo ni potrebnog inostranog kapitala ni unutrašnjih kredita. Ugovori koje je Njemačka, poslije 1933, ponudila jugoistočnim evropskim državama otvarali su izvjesne mogućnosti da se izbjegne katastrofa. Njemačka je garantirala prođu agrarnih proizvođača iz zemalja jugoistočne Evrope u obimu i cijenama koji su jugoistočnoevropskoj privredi omogućavali da se ponovo osposobe. Tako je Njemačka postigla monopolni položaj u privredi ovih zemalja. Poslije poraza Njemačke, značaj agrarnih problema postavio se na nov način u ovom prostoru. Države jugoistočne Evrope pošle su poslije drugog svjetskog rata različitim putevima. Svima je, međutim, zajedničko da teže trajnom rješenju agrarnog problema pomoću planske izgradnje industrije, intenziviranja spoljne trgovine, naročito u okviru internacionalnih dogovora.

Dr Otto Rudolf Liess (Beč) u svome referatu obrađuje temu *Politički partijski sistemi Istočne i jugoistočne Evrope u međuratnom razdoblju i njihovi agrarno politički ciljevi*. Dr Liess ukazuje da su partije u Istočnoj Evropi inahom nastajale u toku obrazovanja nacija, u procesu emancipacije prema nekoj velikoj sili, u znaku integracije, centralizacije ili federalizacije. Agrarno-reformski pokreti u Istočnoj i Srednjoj Evropi nastaju na prelazu iz XIX u XX vijek. Poslije 1918. godine, nove države preduzimaju reformu zemljišnih odnosa koje su pod nacionalno-političkim gledištima i parolama provedene protiv velikog i srednjeg posjeda. Usljed toga, kod seljaštva je jedva postignuto izvjesno strukturalno poboljšanje. Prije i neposredno poslije 1918. godine seljačke partije ističu integralističke ciljeve. Program Stambolijskog traži u Bugarskoj integralno preuzimanje vlasti, tj. zahtijeva da seljaštvo upravlja državom. Na suprotnom kulturno-geografskom polu — u Hrvatskoj — braća Radić se zalažu za to da se premosti provalija između puka i gospode. Čak je i u Čehoslovačkoj agrarizam našao odlučno utonište sa težnjom da se poljoprivredni sektor obnovi unutar cjelokupne društvene privrede. Tzv. Zelena internacionala nalazi u Pragu svoj idejni centar. Većina seljački strukturiranih stranaka ubraja se u ovu Internacionalu, koja želi da se u ovim zemljama ostvari ideološki i putem vlasti. Ako se izuzme Čehoslovačka sa relativno razvijenim partijsko-političkim odnosima, u zemljama jugoistočne Evrope riječ je o preddemokratskom, postfeudalnom partijskom sistemu. Na završetku drugog svjetskog rata stojimo pred činjenicom da komunističke partije odbacuju agrarno-reformske i agrarno-revolucionarne ciljeve ranijih seljačkih stranaka i teže za jednim sasvim novim konceptom »žitnih fabrika« i uspostavljanju velikih pogona u poljoprivredi.

Profesor dr Cvetko Kostić (Beograd) posvetio je svoj referat temi *Specifični problemi agrarno-socijalnog pokreta u srpskom prostoru poslije prvog svjetskog rata*. Prema mišljenju profesora Kostića, specifični problemi agrarno-socijalnog pokreta u srpskom prostoru nastali su iz dva osnovna razloga: 1) 1918. godine prvi put našle su se ujedinjene sve srpske oblasti u jednoj državi; 2. Institucije kao što su zajednica (neotudivi dio posjeda) i zabrana otvaranja trgovina u selima imale su pri tome posebnu ulogu. Zabrana trgovine u selima bila je uvedena u Srbiji tokom prošlog stoljeća da bi sačuvala seljaka od propadanja i štetnih uticaja grada. Okučje je predstavljalo minimum od tri ha seljačkog posjeda, koji nije mogao da se oduzme ni za dugove, ni za poreze. Sve tri ove institucije imale su u Srbiji svoju dugu tradiciju i igrale važnu ulogu, ali su neminovno došle u sukob sa modernim vremenom. Neki posebni razlozi djelovali su u pravcu pogoršanja položaja seljaka. Među njima naročito se ističe sistem nasljeđivanja posjeda, prema kome se zemlja vlasnika dijeli na sve nasljednike i tako potpuno raspoređava. Agrarna reforma i

kolonizacija bile su najvažnije mjere u predratnoj Jugoslaviji, čiji je smisao bio u tome da se spriječi nezadovoljstvo seljaka. Profesor Kostić se kratko zadržao na značaju zadružnog pokreta, koji su političke partije težile da stave pod svoju kontrolu. To su naročito pokušavale tzv. seljačke partije. Mišljenja smo da je profesor Kostić svoj referat trebalo da ograniči na prostor Srbije, a ne na »srpski prostor«, koji nije definisao, čime je samo pružio mogućnosti za nepotrebne nejasnoće i zabune. Utoliko prije, što u referatu razmatra agrarne procese koji su se odvijali u Srbiji i koji su se kao što je poznato bitno razlikovali od agrarnih procesa u Bosni i Hercegovini, u Dalmaciji, kao i u drugim jugoslavenskim pokrajinama i zemljama u kojima živi stanovništvo srpske narodnosti.

Dr Jakov Kupek (Zadar) podnio je referat o agrarno-socijalnom pokretu u Dalmaciji. U Dalmaciji se tokom stoljeća razvio prilično komplikovan i specifičan agrarni sistem, u čemu su značajnu ulogu imali uticaji stranih sila: Venecije, Osmanskog carstva i Habsburške monarhije. Značajno je da je Austrija 1848. godine ukinula feudalne agrarne odnose u Monarhiji sa izuzetkom Dalmacije. Zbog toga su sve do propasti Austro-Ugarske agrarni problemi u Dalmaciji ostali neriješeni. Oni su predstavljali bazu seljačkih nezadovoljstava i nemira. U takvim uslovima osnivaju se političke partije čiji programi predviđaju rješavanje agrarnog problema. U tom pogledu najveći uticaj imala je Hrvatska seljačka stranka. Nova uprava i građanske partije u Dalmaciji poslije prvog svjetskog rata plašili su se da agrarno-socijalni pokret pod uticajem ideja oktobarske revolucije ne preraste u revoluciju. Kratkotrajna italijanska okupacija Dalmacije sprečavala je razvoj političkog života u svakom pogledu i vojnom silom gušila agrarni pokret seljaštva. Jugoslavenska vlada nastojala je da umiri seljaštvo obećanjima i povremenim izjavama. 1919. godine formirano je Ministarstvo za agrarnu reformu i sa Prethodnim odredbama stvoreno je provizorno stanje u kome su agrarni odnosi postali još više zamršeni. Agrarna reforma je potvrđena tek zakonom od 19. oktobra 1930. i Novelom od 4. marta 1931. Time je u Dalmaciji 97.000 seljačkih porodica dobilo 53.000 ha zemlje. Međutim, ove mjere nisu mogle da odstrane razlog dubokog nezadovoljstva seljaštva niti da likvidiraju agrarno-socijalni pokret u Dalmaciji.

Enver Redžić (Sarajevo) dao je saopštenje o *Seljačkim nemirima u Bosni i Hercegovini 1918. i 1919. godine*. Ovi nemiri u BiH u prvim godinama postojanja kraljevine SHS bili su posljedica neriješenih agrarnih odnosa. Pod uticajem ovih nemira, nova vlast je morala da brzo pristupi likvidaciji feudalnih društvenih odnosa. Tako je samovoljno raskidanje feudalnih odnosa od strane seljaštva, do čega je došlo u mnogim krajevima Bosne i Hercegovine, bilo pravno sankcionisano Prethodnim odredbama za pripremu agrarne reforme koje je donijela vlada Kraljevine SHS već 25. februara 1919. Ove odredbe predstavljale su početak zakonskog rješavanja agrarnog pitanja u novoj državi, početak agrarne reforme, koja će više od jedne decenije biti dopunjavana raznim uredbama, naredbama i propisima. Cjelokupno agrarno zakonodavstvo Kraljevine Jugoslavije koje je imalo zadatak da reguliše agrarne odnose, odražavalo je političke kompromise koje su jugoslavenski režimi u Bosni i Hercegovini sklapali sa predstavnicima zemljoposjednika. Agrarnom reformom ukinuti su u BiH kmetški odnosi, oko 113.000 seljačkih porodica dobilo je preko 775.000 ha zemlje, ali time nije bila uklonjena bijeda na bosanskom selu. Bivši kmet postao je, istina, vlasnik zemlje koju je obrađivao, ali je bio primoran da se kod trgovaca, zelenaških bogataša i banaka zadužuje da bi svoj posjed mogao da osposobi za proizvodnju i da bi mogao podmirivati svoje poreske obaveze prema državi. Tako je agrarnu reformu na jugoslavenskom selu uopšte, a na bosanskom posebno, pratio veoma intenzivan proces pauperizacije i proletarijacije seljaštva. Uprkos tome, sa svim svojim nedostacima i nedosljednostima, agrarna reforma u BiH predstavljala je sa istorijskog stanovišta progresivan korak.

O *Partijsko-političkom razvoju za vrijeme agrarnog pokreta u Bugarskoj* podnio je referat profesor dr Ivan Rankoff (Bonn). Po mišljenju profesora Rankoffa, seljački pokret u Bugarskoj poslije prvog svjetskog rata donio je nešto »novoga« u socijalnom razvitku i društvenoj strukturalnoj izgradnji zemlje. Seljački pokret je bitno uticao na društveni život, pogled na svijet i političku organizaciju naroda, naročito poljoprivrednog stanovništva. Seljaštvo i njegovo vodstvo došli su do saznanja da je za vrijeme rata selo podnijelo najveći teret i optuživali su građansku vladajuću partiju zbog učešća u izgubljenom ratu. Poslije rata, u kome su podnešene mnoge ljudske i materijalne žrtve, došlo je do niza ustanaka nezadovoljnih vojnika. Polazeći od stanovišta o primarnom značaju poljoprivrede za privredni život zemlje, seljačke vode su smatrale da je jedna seljačka vlada neophodna za

pravilan politički razvoj Bugarske. Ubrzo poslije završetka prvog svjetskog rata, vođa agrarne partije Aleksandar Stambolijski formirao je homogenu vladu i otpočeo borbu sa svim postojećim političkim partijama. Međutim, građanske partije su u kampanji protiv agrarnog pokreta Stambolijskog vješto iskoristile neiskustvo agrarne partije, njenu unutrašnju podvojenost, kao i pasivnost Socijalističke i Komunističke partije. Poslije trogodišnje vladavine, jedinstvena agrarna vlada bila je uklonjena zahvaljujući intervenciji vojske. »Vojni savez« u saradnji sa ujedinjenim građanskim partijama pripremio je puč 9. juna 1923. Time je bila završena vladavina agrarne partije, ali u Bugarskoj nije došlo do demokratije koju su obećavale ujedinjene građanske partije. Naprotiv, bio je otvoren put vladavini buržoaske reakcije. Poslije novog puča od 17. 5. 1934, agrarna partija je konačno bila zabranjena i raspuštena. Tek za vrijeme rata bivše vođe agrarne partije se organizuju i učestvuju u opoziciji protiv tadašnje kolaboranističke vlade, a njene pristalice se dijelom priključuju partizanskom pokretu.

O razvoju mađarske poljoprivrede, između dva svjetska rata, podnio je referat dr Petar Gunst (Budimpešta). U decenijama prije prvog svjetskog rata razvoj mađarske poljoprivrede bio je određen time što je Ugarska predstavljala sastavni dio Habsburške monarhije. Granice Monarhije bile su istovremeno i carinske granice. Međutim, raspadom Monarhije i priključenjem nekih dijelova Ugarske državama nasljednicama značajno je izmijenjena agrarna struktura nove Ugarske. Poljoprivredna proizvodnja na području nove države bila je, istina, intenzivnija nego u cijeloj Ugarskoj prije 1918, ali su u novim uslovima troškovi proizvodnje postali veći. U novoj državi bio je porastao izvoz žita i stoke, ali je, s druge strane, mađarska poljoprivreda izgubila svoja dobro platežna tržišna područja u drugim dijelovima Monarhije. Tako su decenije između dva svjetska rata za mađarsku poljoprivredu predstavljale razdoblje stagnacije. Isto tako, zahvaljujući raspadu Monarhije, u Ugarskoj se odjednom izmijenila industrijska pozadina poljoprivrede. Unutrašnje tržište postalo je usko, a u starim tržišnim bazama bile su uspostavljene svjetske cijene, što je imalo katastrofalan uticaj na mađarsku poljoprivrednu proizvodnju. U takvim odnosima poljoprivredna proizvodnja Mađarske u međuratnom periodu približavala se razvojnim tendencijama poljoprivrede istočnoevropskih zemalja i dospjela u stagnaciju.

Završni referat na ovom međunarodnom simpozijumu podnio je profesor dr Josef Matl (Grac) na temu *Pojava problema selo—grad sa posebnim osvrtom na procese preseljavanja u novoj slovenačkoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti*. U svome referatu profesor Matl je razmatrao etičke, mentalne, društvene i privredne promjene koje su u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji bile izazvane najprije prvom agrarnom reformom sredinom XIX vijeka, a zatim poslije prvog svjetskog rata bile potaknute pojačanim tendencijama izgradnje industrijskog društva, a koje poslije drugog svjetskog rata pokazuju novu fazu zahvaljujući socijalističkoj agrarnoj reformi i veoma snažnim težnjama ka industrijskom društvu. Sve ove promjene morale su, sasvim prirodno, da svoj izraz i dokumentaciju dobiju i u lijepoj književnosti, pogotovo otkako je u njoj počeo da se ostvaruje zahtjev za realističkim, individualizirajućim i psihologizirajućim načinom izražavanja. Svoju analizu profesor Matl bogato je ilustrirao na djelima poznatih slovenačkih, hrvatskih i srpskih pisaca s kraja XIX i prve polovine XX vijeka, potvrđujući i ovim svojim prilogom da je izvrstan poznavalac kako savremene istorije jugoslavenskih naroda tako i njihove književnosti.

U ovom našem osvrtu nismo bili u mogućnosti da se zadržimo na još nekim interesantnim priložima, jer sa njima nismo raspolagali. To je referat profesora dra Alfreda Malaschofskog (Beč) *O obrazovnoj strukturi i stanju obrazovanja agrarnog stanovništva u jugoistočnoj Evropi*, u kome je on veoma pregledno izložio probleme u oblasti obrazovanja seljaštva u pojedinim zemljama jugoistočne Evrope. Zatim, tu je takođe zanimljiva komunikacija docenta Strašimira Dimitrova (Sofija) *O agrarno-socijalnim pokretima u Bugarskoj*, u kojoj je pretežno razmatrao način rješavanja agrarnog pitanja u uslovima izgradnje socijalističkog društva sa posebnim pogledom na ulogu koju je pri tome imala bugarska radnička partija. Isto tako, nismo bili u mogućnosti da se osvrnemo na zajednički referat profesora dra Carla Göllnera (Sibiu-Hermannstadt) i dra Marcela Stirbana (Cluj-Klaunsenburg) *Agrarno-socijalni pokret u Rumuniji u periodu 1918—1944* i, napokon, na referat profesora dra Vilmosa Lázára (Budimpešta) *Agrarno-socijalni pokreti u Mađarskoj sa posebnim osvrtom na partiju malih posjednika*. Izvinjavajući se zbog toga i autorima ovih referata i čitaocima, želimo da naglasimo da ovaj dobro organizovani simpozijum predstavlja uvjerljivo svjedočanstvo i potvrdu nesumnjivo visokog rezultata do koga

su referenti — historičari i sociolozi — došli u istraživanju i osvjetljavanju agrarno-socijalnih pokreta i promjena u pojedinim zemljama jugoistočne Evrope, pri čemu se raspoznaju ne samo različiti i specifični putevi kojima su ovi pokreti u novijoj istoriji išli, nego i izvjesno zajedničko obilježje njihovo, koje svoj korijen, prije svega, vuče iz istorijske sudbine i razvoja seljaštva ovoga evropskog prostora. Geografsko-kulturna, ekonomsko-politička i društvena demarkaciona linija, koja prostor jugoistočne Evrope i danas dijeli na Istok i Zapad ogledala se na ovom simpozijumu uglavnom u istorijskim činjenicama koje su referentima bile neophodne za njihove analize i ocjene. Međutim, u pristupu problemu kao i njegovoj obradi u svim referatima dominirali su naučni metod i duh, oslobođeni pritiska vannaučne provenijencije i atmosfere. U tom smislu oktobarski simpozijum u Salzburgu *Agrarno-socijalni pokreti i promjene u jugoistočnoj Evropi* u okviru 11. Internacionalne nedelje visokog školstva doprinos je koliko nauci koja se bavi ovim aspektom društvene fenomenologije ovoga prostora, toliko istovremeno i doprinos nauke ostvarivanju istorijske perspektive bez navedene demarkacione linije u ovom dijelu Evrope. Za takav karakter simpozijuma nesumnjive zasluge imaju ne samo referenti i drugi učesnici simpozijuma nego istovremeno i njegovi organizatori, predsjednici dr Walter Althammer i profesor dr Richard Plaschka, generalni sekretar Društva za jugoistočnu Evropu dr Carl Hnilicka, kao i sekretar Austrijskog instituta za Istočnu i jugoistočnu Evropu dr Karlheinz Mack.

Enver REDŽIĆ

U lijepom, drevnom Samuilovom gradu Ohridu od 5. do 7. septembra 1969. godine održan je Peti redovni kongres istoričara Jugoslavije. Pored impozantnog broja od preko 800 istoričara iz svih krajeva Jugoslavije, ovom značajnom skupu su prisustvovali i predstavnici istoričara iz Grčke, Bugarske, Mađarske, SSSR-a, Austrije, Čehoslovačke, Demokratske Republike Njemačke i Savezne Republike Njemačke. Kao i raniji kongres istoričara, i ovaj je svojim najvećim dijelom bio posvećen razmatranju najnovijih naučnih rezultata u ovoj grani nauke, s tim što je glavna tema Kongresa bila: *Etnički i nacionalni procesi u našoj zemlji*.

Dva dana prije Kongresa bila su ispunjena raznovrsnom djelatnošću. Naime, 3. i 4. septembra u Ohridu su održani 1. Međunarodni simpozijum: Pokret otpora u Evropi u toku drugog svjetskog rata; 2. Savjetovanje arhivskih radnika Jugoslavije i 3. Simpozijum: Pedagoško-metodsko obrazovanje nastavnika istorije. Sva tri ova skupa, naročito onaj o pokretu otpora, još više su svojim sadržajem obogatila i ispunila ovaj Kongres uz koji su i održani.

Na glavnu temu Kongresa podnesena su dva referata na plenumu: Janko Pleterski, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje u prvoj jugoslovenskoj državi* i Dančo Zografski, *O formiranju makedonske nacije*, a zatim se rad Kongresa odvijao u tri sekcije, gdje je podneseno još oko 80 referata i saopštenja.

Od dva uvodna referata, podnesena na plenarnoj sjednici, mnogo više pažnje prisutnih izazvao je referat Pleterskog kako po načinu gledanja na rješavanje nacionalnog pitanja tako još više po metodološkom pristupu za naučno rješavanje, zapravo za naučno objašnjavanje problema nacionalno pitanje. Način na koji taj problem iznosi Pleterski opravdava postavljanje ovog referata na plenumu Kongresa istoričara, a diskusije koje su vođene pokazuju da naučni radnici koji se bave izučavanjem ovog pitanja nalaze u njemu toliko dobrog da smatraju da se tako radeći može pravilno sagledati i naučno objasniti ovaj problem.

U prvoj sekciji koja je obuhvatala radove koji se odnose na pitanja iz vremenskog razdoblja od dolaska Slovena na Balkan do kraja XVIII vijeka, podneseno je ukupno 17 referata. Među ovim referatima najveći broj (11) razmatra etnička pitanja i strukturu stanovništva u raznim dijelovima zemlje u ovom vremenu. Drugu grupu referata u ovoj sekciji predstavljali su radovi iz oblasti razvoja jezika, a treću radovi koji vremenski pripadaju ovoj sekciji, ali se po tematici razlikuju od etničkih i jezičkih pitanja i odnose se na drugi dio glavne teme Kongresa — na nacionalne procese. Dva referata iz ove grupe, prema onome kakav su interes i diskusiju izazvali u ovoj sekciji, zaslužuju i da se posebno pomenu. To je referat dra Branislava Đurđeva, *Odnos između ohridske arhiepiskopije i srpske crkve od pada Smedereva (1459) do obnavljanja Pečke patrijaršije (1557)* i referat dra Avde Sućeske, *Istorijske osnove nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana*. Dok se u referatu dra B. Đurđeva može naći dosta činjenica poznatih i odranije u našoj historiografiji, koji doduše još uvijek nisu i usvojeni od nekih naučnih radnika, a koji se odnose na pitanje nepostojanja, odnosno postojanja srpske patrijaršije u vremenu od polovine petnaestog do polovine šesnaestog vijeka, o čemu je dr Đurđev i ranije pisao veoma zapažene radove, a i sada unosi u ova razmatranja nove elemente, — dotle referat dra A. Sućeske pokreće suštinski nova pitanja. U njemu se postavlja pitanje zašto i ranije nije proučavano pitanje nacionalne posebnosti bosansko-hercegovačkih Muslimana i navode neki razlozi među kojima se pominje i »nedostatak hrabrosti kod izvjesnog broja naučnih radnika, koja je izgleda

posljedica bojazni da im se ne pripíše padanje u nacionalizam, da se nacionalni problem BiH Muslimana postavi na naučne osnove«. Činjenica je da bosansko-hercegovački Muslimani predstavljaju jednu posebnost, i to se ne može osporavati, ali je i činjenica da nauka nije dala objašnjenje koji su historijski korijeni njihove posebnosti i gdje ih treba tražiti. Sigurno je da put do odgovora na ovo pitanje leži tamo gdje ga nalazi i dr Sućeska, naime da »... korijene nacionalnoj posebnosti BiH Muslimana treba tražiti u historijskim uslovima formiranja posebnog muslimanskog naroda u Bosni u periodu turske vladavine koji se nakalemio na dotadašnji narodnosni razvitak bosanskih Slovena.«

Inače, u ovom referatu je prikazano nastajanje muslimanskog društva u Bosni i Hercegovini, oblikovanje »muslimanskog naroda«, sa njegovim klasama i klasnim razlikama i zajedničkim interesima i stremljenjima.

U okviru druge sekcije radile su dvije podsekcije: A, koja je obuhvatala period devetnaestog vijeka do 1870. godine i B, u kojoj su bili radovi iz perioda od 1871. do 1918. godine. U okviru ove sekcije podneseno je ukupno 38 referata. Među ovim referatima znatan ih je broj koji razmatraju već obrađivana pitanja, a još više ih je koji su za predmet svog posmatranja uzeli vrlo uska i vremenski i prostorno ograničena pitanja, kao što su, npr.: Političke prilike stanovništva u Zatarju i gornjem toku Lima i tendencije njegovog tješnjeg povezivanja sa Crnom Gorom i Srbijom 1878—1912; Jugozapadna Makedonije u godinama krinskog rata, Nacionalno-oslobodilačka politika Crne Gore prema krivošijskom ustanku 1879. godine i drugi. Inače, u obadvije podsekcije ove sekcije bilo je i vrlo interesantnih referata i saopštenja, kao što su: Nacionalno pitanje u Dalmaciji 1848/49; Srbi u Ugarskoj poslije pada apsolutizma; Obilježje srpske nacionalne ideje u Hrvatskoj potkraj XIX i na početku XX stoljeća; Planovi za nacionalno oslobođenje i ujedinjenje jugoslovenskih zemalja 60-tih i 70-tih godina XIX vijeka; Razvoj nacionalnih ideologija u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću; Srbija i makedonska nacionalnost od 1878. do 1912. godine itd.

Kao i druga, i treća sekcija je radila u dvije podsekcije: A — Jugoslavija od 1918. do 1941. godine i B — Jugoslavija od 1941. do 1945. godine. U okviru ove sekcije podneseno je ukupno 25 referata i saopštenja. Sudeći po broju prisutnih, a još više po diskusijama, vođenim u ove dvije podsekcije, najveći dio prisutnih historičara je bio zainteresovan za pitanja koja su ovdje tretirana. To se može objasniti na više načina. Prvo, što su pitanja iznošena u ovim podsekcijama stvarno interesantna, a očnosa se na nedavnu prošlost naših naroda koja je mnogima poznata i bliska, a naučno je još nedovoljno obrađena. Drugo, što je sticajem okolnosti bio prisutan znatan broj naučnih radnika koji se bave proučavanjem najnovije istorije naših naroda, i treće, što se najinteresantniji procesi vezani za glavnu temu Kongresa odvijaju, neki i završavaju, baš u vremenu koje je obuhvaćeno ovim podsekcijama.

Od radova koji su saopšteni u podsekciji posvećenoj međuratnom periodu istorije naroda Jugoslavije više njih zaslužuju da budu pomenuti, a na nekim bi se trebalo bar letimično zadržati. U prvu grupu bi spadali radovi: V. Vinavera, Suprotne tendencije u jugoslovenskoj spoljnoj politici 1927—1934. godine u vezi sa nacionalnim sukobima u Jugoslaviji; B. Gligorijevića, Razlike i dodirne tačke u gledištu na nacionalno pitanje između radikalne i demokratske stranke 1919—1920. godine; I. Katardžieva, Pogledi VMRO (Ujedinjene) za oslobođenje Makedonije odraženi u rezoluciji I konferencije 1929. godine i D. Lukača, Doprinosi revolucionarnog radničkog pokreta u razjašnjavanju i izučavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji (1918—1941).

U drugoj, brojnijoj grupi radova počecemo u prikazivanju referata onim redom kako su saopštavani na Kongresu. Prvo bismo se kratko zadržali na radu Hrvoja Matkovića, Stjepan Radić i Svetozar Pribičević u jugoslovenskoj politici od ujedinjenja do šestojanuarske diktature. Nakon što je prikazao stupanje u politički život ove dvojice političara i njihovu saradnju i razlaz, autor ove zanimljive radnje otkriva uzroke sukoba i bespoštedne borbe Radića i Pribičevića. Ishodište različitih koncepcija i programa on otkriva u bazi na koju se oba političara oslanjaju. Pribičevićeva formula unitarizma i centralizma izraz je težnje prećanskih Srba da ostvare što čvršću vezu sa Srbijom. S druge strane, Radićev federalizam proizlazi iz zahtjeva za očuvanjem historijsko-nacionalnog individualiteta Hrvatske u periodu kad je nacionalna hrvatska svijest prodrila u najšire mase, jer, sigurno je da je Radićevim uvođenjem hrvatskog seljaštva u politički život, završen proces nacionalnog osvješćavanja Hrvata, za početak ilirizmom.

Velika snaga nacionalne ideje privukla je oko Radića i hrvatsko građanstvo, što je učinilo da se njegova akcija pretvori u pravi politički pokret uperen protiv velikosrpske hegemonije. Pribičevićeva razočaranja završavaju osudom velikosrpsstva i približavanjem Radiću.

Aleksandar Apostolov u radu Manifestacije makedonske nacionalne individualnosti u Kraljevini Jugoslaviji obrađuje razne vidove grupnog i pojedinačnog manifestovanja nacionalne individualnosti u Makedoniji i spominje više vidova tog manifestovanja, kao što su Autonomizam cijele Makedonije pod vremenski ograničenim protektoratom neke teritorijalno nezainteresovane strane države. Zatim federaciju nove jugoslovenske države u kojoj bi Vardarski dio Makedonije bio jednako tretiran kao i ostali dijelovi zemlje. Autor navodi i pokušaje stvaranja parlamentarne grupe poslanika Makedonaca, zatim stavove KPJ i brošuru K. Novakovića *Makedonija Makedoncima*, narodni pokret MANAPO za nacionalnu, ekonomsku i kulturnu emancipaciju u sastavu jugoslovenske buržoaske zajednice, »separatistički pokret« itd.

Vrlo interesantno pitanje pokrenuo je Pero Morača u referatu Nacionalno pitanje i kapitulacija Jugoslavije. U ovom referatu se postavlja pitanje do kog je stepena aprilska katastrofa Jugoslavije bila uslovljena neriješenim nacionalnim pitanjem i kako su već u početku rata postale dominantne težnje za razbijanje državnog jedinstva jugoslovenskih naroda. Odgovarajući na ovo pitanje, autor ističe do kog je stepena ideja državnog jedinstva bila kompromitovana da se 1941. godine moglo naći malo onih koji bi bili spremni da brane takvu državnu zajednicu. Nosilac i najsnažniji faktor patriotske svijesti u zemlji bio je demokratsko-revolucionarni pokret na čelu s KPJ, koji je svoju želju za odbranu nezavisnosti Jugoslavije upotpunjavao, zapravo poistovjećivao sa svojim željama za korjeniti unutrašnji preobražaj zemlje.

Iznoseći razloge koji su rukovođili ondašnje političare da svoju politiku orijentišu onako kako su smatrali da je najbolje po njihove interese — P. Morača uočava i iznosi, po našem mišljenju, i najvažniji razlog kao odgovor na zadato pitanje — koliko je neriješeno nacionalno pitanje uticalo na kapitulaciju stare Jugoslavije — i kaže da je prirodno što su sile osovine u svojim planovima za osvajanje i razbijanje Jugoslavije računale baš sa neriješenim nacionalnim pitanjem. Sile osovine su zapravo mnogo prije aprila 1941. godine podržavale pojedine separatističke pokrete i struje (ustaše, VMRO i dr.), a taj faktor je bio prisutan i u Hitlerovom planu za napad na Jugoslaviju, jer je Hitleru trebalo da posluži kao izgovor za napad i da svoju agresiju prikaže kao »oslobodilačku misiju« i kao pomoć »oslobodilačkim težnjama« pojedinih naroda i nacionalnih manjina u Jugoslaviji.

Ograničen prostor i određeno vrijeme za čitanje referata sigurno nisu dozvolili autoru da kaže sve o ovom pitanju koje smatramo i vrlo interesantnim za istraživanje i još nedovoljno naučno objašnjenim, pa se nadamo da će to on ili neki drugi istraživač uskoro još podrobnije i potpunije učiniti.

Referat Envera Redžića O posebnosti bosanskih Muslimana, dolazi u onu malu grupu referata koja je pobudila živi interes učesnika i izazvala plodnu diskusiju. Polazeći od procesa formiranja etničke zajednice bosanskih Muslimana, E. Redžić ističe da je proces islamizacije bosanskog stanovništva istovremen sa procesom transformacije srednjovjekovnog bosanskog feudalnog društva u feudalno društvo osmanskog tipa. Time je, smatra autor, počelo etničko rastakanje i cijepanje srednjovjekovnog bosanskog naroda. Kao rezultat tog procesa, koji je trajao za sve vrijeme trajanja turskog perioda bosanske istorije, u Bosni su formirane tri postojeće etničke zajednice: Muslimani, Srbi i Hrvati. Zatim se u referatu iznosi kako su krajem XIX i početkom XX vijeka u Bosni djelovali: srpski nacionalni pokret koji je išao za tim da sudbinu Bosne, zbog Srba koji tu žive, veže za uključivanje u Srbiju, hrvatski, koji je uslove slobodnog nacionalnog razvitka bosanskih Hrvata vidio u integrisanju Bosne sa Hrvatskom i muslimanski, koji je zastupao ideju autonomije Bosne, prvo u okviru Turske, a zatim Austro-Ugarske. Kroz referat se dalje može pratiti sudbina ovih pokreta karakteristična po nacionalnim suprotnostima, netrpeljivosti i isključivosti. Referat ovo pitanje zatim provodi kroz period uoči drugog svjetskog rata, kroz rat i na kraju ga dovodi do naših dana.

Mišljenja smo da je na sadašnjem stepenu nauke o ovom pitanju Enver Redžić dao najcjelovitiji pregled i presjek kroz istorijski razvoj ovog pitanja.

Kao i rad E. Redžića, i referat Atifa Purivatre Nacionalne koncepcije Jugoslovenske muslimanske organizacije primljen je sa interesovanjem i pažnjom koju je

zaslužio ako ništa drugo ono po dobroj fundiranosti istorijskim izvorima, koji su istina možda malo jednostrano uzeti, ali i onako ipak ulivaju povjerenje i upućuju na ozbiljnost kojom je autor pristupio ovom radu.

U podsekciji koja je vremenski bila ograničena na period drugog svjetskog rata podneseno je ukupno 11 referata među kojima su referati Fikrete Jelić-Butić, Ustaški pokret i hrvatsko nacionalno pitanje, Branka Petranovića, Stvaranje jugoslavenske federacije u toku NOB-e i Mihajla Apostolskog, Jugoslavensko-bugarska saradnja u borbi protiv fašizma u toku drugog svjetskog rata, bili najzapaženiji, iako je i ovdje bilo još nekoliko dobrih i po tematici interesantnih saopštenja.

U referatu F. Jelić-Butić se ističe da je hrvatsko nacionalno pitanje bilo predmet posebne pažnje u političkim koncepcijama ustaškog pokreta. U njihovom gledanju na ovo pitanje zapravo se može odrediti karakter čitavog pokreta. Polazna tačka u tretiranju hrvatskog pitanja bila je u ustaša izražena u separatizmu i velikohrvatskim koncepcijama, a to znači da je ovaj nacionalistički pokret rješenje hrvatskog pitanja gledao isključivo van granica Jugoslavije.

Referat M. Apostolskog je interesantan iz više razloga. On, prije svega, daje stvarni odgovor na ulogu bugarske koburške armije u drugom svjetskom ratu i njeno uključivanje u Hitlerove planove a s druge strane ovaj referat iznosi istorijske podatke o saradnji između narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji sa pokretom otpora u Bugarskoj.

Ako se od jednog ovakvog prikaza, bilješke, može očekivati da da i nekakav sud o opštem nivou Kongresa i radova podnesenih na njemu, onda bi naše mišljenje bilo ovakvo: ni ovaj, kao ni neki raniji Kongresi nije se u naučnom nivou udaljio od prosječnog. Preveliki broj referata, od kojih su mnogi interesantni samo za manja, regionalna područja, a ne i za skupove ovakve vrste, onemogućio je da se znatno više vremena posveti vrednijim i kompleksnijim zahvatima i da se diskusijom iskristališu određeniji stavovi i mišljenja. Značajnu novost, vrijedan pokušaj, predstavlja po našem mišljenju tretiranje Muslimana na ovom Kongresu. Referati koji su se bavili ovim pitanjem, pored toga što nisu jedinstveni u ocjenama da li su bosansko-hercegovački Muslimani etnička grupa, narod ili nešto treće, — načinom posmatranja ovog pitanja unijeli su novo svjetlo u izučavanje ovog problema, dali mu novu dimenziju, pa iako ne nude konačna rješenja, do kojih se i ne može doći bez svestranog, dugotrajnog istraživanja i proučavanja, svojom pojavom ukazuju na potrebu takvog izučavanja i trasiraju puteve kojima bi se moglo i trebalo ići u daljem naučnom razjašnjavanju ovog pitanja.

Referate i naučna saopštenja sa ovog Kongresa Savez društava istoričara Jugoslavije će objaviti u posebnoj publikaciji.

Nakon završetka kongresa održana je godišnja skupština Saveza društava istoričara Jugoslavije na kojoj su podneseni izvještaji o radu i izabrana nova Uprava.

Na konačni sud i utisak o kongresu sigurno je uticala organizacija Skupa koju su proveli članovi Društva istoričara Makedonije, a za koju i pored izbora Ohrida, organizovanja izleta i ekskurzija u okolna mjesta i po Makedoniji — ne možemo naći puno riječi hvale, a sigurno je da bismo radije davali komplimente nego nabrajali sve propuste i nedostatke.

Ahmed HADŽIROVIĆ

TEORIJA I PRAKSA KPJ-SKJ U BORBI ZA SLAMANJE KAPITALIZMA I IZGRADNJU SOCIJALISTIČKOG DRUŠTVA (Naučni skup u povodu 50-godišnjice SKJ, održan u Splitu, 29—31. X 1969)

Osnovna tema skupa, izražena u naslovu, jasno svjedoči o težnji organizatora (Zajednica institucija za historiju radničkog pokreta i SKJ) da se jedan tako značajan jubilej obilježi priložima koji bi sadržavali rezultate »teorijsko-sintetičkog karaktera o pojedinim značajnim etapama razvitka, pojavama ili problemima koji su sastavni dio teme skupa«. Pola stoljeća historijskog razvoja Saveza komunista Jugoslavije, bez sumnje, označava neobično široko polje istraživanja za našu historiografiju, pa je ovaj skup, s obzirom i na tu činjenicu, mogao na neki način da bude ogledalo stupnja do kojega se stiglo u povijesnoj nauci. Gledajući u cjelini, organizator je uspio u velikoj mjeri da ostvari svoju težnju, unatoč tome što svi referati, po svom sadržaju i pristupu, nisu udovoljavali spomenutom zahtjevu. Uz to treba konstatirati i činjenicu da je najveći broj referata imao poglavito historio-grafski karakter, pa su daleko manje došli do izražaja aspekti drugačijeg karaktera, npr. sociološki, filozofski, ekonomski, za čim je organizator, inače, težio. Jedan od glavnih uzroka se vjerovatno nalazi u tome što su spomenuti pristupi u istraživanju ove teme još uvijek nedovoljno zastupljeni u našim društvenim naukama.

S obzirom na bogatstvo sadržaja i vremenski raspon teme, referati su na skupu bili podijeljeni u pet grupa. Osnovni kriterij za tu podjelu bio je kronološki, dok su referati o politici KPJ prema nacionalnom pitanju, s obzirom na svoju brojnost i raznovrsnost problematike, činili posebnu grupu.

1. Stvaranje KPJ i njen razvoj u legalnom razdoblju pobudili su, relativno, živ interes u referatima i u diskusiji. Riječ je, zapravo, o razmatranju nekih najbitnijih pitanja razvoja novostvorene KPJ u nekim referatima (S. *Dimitrijević*, Problem postojanja revolucionarne situacije i revolucionarnog rukovodstva 1919. godine; F. *Klopčić*, Osobnosti stvaranja Komunističke partije u Sloveniji; M. *Nikolić*, Stav rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije prema Obznani; S. *Cvetković*, Avangardizam u vreme stvaranja KPJ). Diskusiju su posebno potakle teze S. *Dimitrijevića*, iznesene u okviru analize postojeće historijske situacije i pozicije KPJ u vezi s pitanjem mogućnosti za poduzimanje revolucionarne akcije. Autor je, naime, glavno težište svojih razmatranja postavio na uočavanje niza »osnovnih slabosti« unutar SRPJ(k), koje su, prema njemu, bile glavni uzrok da sredinom 1919. KP »nije bila zrela ni spremna za revolucionarnu akciju«. Nasuprot tome, on je osjetno zapustio razmatranje stvarne situacije, tj. objektivnog faktora i njegova značenja u vezi s akcijom KP, a kojemu se pitanju, među ostalim, znatna pažnja posvetila u diskusiji (P. *Morača*, E. *Redžić*, S. *Cvetković*, F. *Klopčić*, T. *Stojkov*). Premda je ova diskusija bila sadržajna i konstruktivna, ona se ograničila tek na nekoliko pitanja, dok je, inače, opseg problematike u spomenutim, te ostalim referatima u ovoj grupi (B. *Gligorijević*, Konceptije, metodi i sredstva za gušenje revolucionarnih pokreta masa u politici Demokratske i Radikalne stranke, 1919—1921; S. *Mesaroš*, Revolucionarni radnički pokret u Mađarskoj i konceptije za internacionalnu saradnju sa radničkim pokretom u Jugoslaviji, 1918—1920; J. *Bojović*, Uloga inteligencije u formiranju KPJ u Crnoj Gori) — otvarao osjetno veći broj problema.

2. Već i s obzirom na činjenicu da je obuhvaćala referate koji su se svojim sadržajem odnosili na razdoblje od 1921—1941, ova grupa je bila obilježena širom i raznovrsnijom problematikom. Jedan broj referata odnosio se na pitanje razvoja KPJ u cjelini, a ostali na specifičnosti tog razvoja u nekim jugoslavenskim zem-

ljama i pojedinim područjima. Općenita pitanja iz povijesti KPJ u spomenutom periodu bila su predmet razmatranja u ovim referatima: G. Vlačić, Prilog problematici izučavanja pojave i razvitka »ljevice« u historiji našeg komunističkog pokreta perioda 1919—1929; N. Jovanović, O nekim pitanjima frakcijskih borbi u Nezavisnim sindikatima 1926—1928. godine; T. Stojkov, Režim monarho-diktature i vodstva građanske opozicije prema KPJ, 1929—1935; F. Trgo, Komunistička partija Jugoslavije i odbrana zemlje u godinama uoči II svjetskog rata i u aprilskom slomu; M. Vasić, Stvaranje jedinstvenog omladinskog pokreta u Jugoslaviji u godinama uoči II svjetskog rata, Problemi razvoja KPJ u pojedinim zemljama obilježavali su sadržaj drugih referata; I. Jelić, Povijesno značenje osnivanja Komunističke partije Hrvatske; Z. Stipetić, Doprinos humanističke inteligencije u Hrvatskoj komunističkom pokretu Jugoslavije 1919—1941; Đ. Stanisavljević, Razvitak partijskih organizacija u ličko-kordunaško-banijsko-pokupsko-ogulinskoj regiji 1935—1941; A. Hadžirović, Borba KPJ za uticaj u sindikatima u Bosni i Hercegovini uoči II svjetskog rata; S. Fidanova, KPJ vo povrzuvanjetu na borbata na radotničkata klasa so nacionalnoosloboditelnoto dviženje na makedonskiot narod od 1935—1941; Đ. Milanović, Dijalektika izgradnje klasnog jedinstva višenacionalne radničke klase u Vojvodini od 1929—1936. godine; B. Bošković, KPJ i radnički pokret na području ko-paoničko-ibarskih rudnika i Kosovske Mitrovice 1934—1941.

Unatoč istaknutoj raznovrsnosti i širini problematike, u ovom dijelu skupa diskusija se poglavito ograničila na pitanja frakcijskih borbi unutar KPJ dvadesetih godina. Ona je bila potaknuta referatom G. Vlačića, koji je za razliku od dosad uobičajenih obilježavao osjetno drugačiji pristup u razmatranju ove problematike. Autor je težište svojih razmatranja postavio na definiranje i ocjenu »ljevice« u KPJ, ukazujući na nju kao na jednu od bitnih komponenata razvoja Partije. U vezi s tim, autor zaključuje da je »ljevice« »u našim uvjetima bila (je) zametak one linije koja je u historiji našeg komunističkog pokreta inicirana IV zemaljskom konferencijom 1934, fiksirana 1937, afirmirana tokom NOB-e, da bi bila prisutna i u našim suvremenim kretanjima«. Već i ovakva formulacija dovoljno upućuje na karakter same diskusije. U svakom slučaju treba istaći da su u diskusiji, pored suprotnih polemičkih stavova, došla do izražaja i mišljenja koja su ukazivala na opravdanost autorova pristupa u smislu potrebe daljeg istraživanja. U diskusiji su sudjelovali: N. Jovanović, F. Klopčić, P. Morača, P. Damjanović, S. Cvetković, J. Sinadinovski i dr.

3. Najveći broj referata odnosio se na problematiku narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji 1941—1945, koji su činili zasebnu grupu. Mnoštvo raznovrsnih problema što ih sadrže referati, a koje nije moguće sistematiizovati u nekoliko cjelina, svjedoči da historiografska obrada rata i revolucije pokazuje konstantan napredak. To već potvrđuju i sami naslovi referata: J. Marjanović, Jugoslavija, KPJ i Kominternu, april-septembar 1941; P. Morača, Principi nezavisnosti i internacionalizma u politici i praksi KPJ uoči i u toku oslobodilačkog rata i revolucije; D. Živković, Razvoj narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1943; M. Leković, O nekim značajnijim sednicama CK KPJ u toku 1942. godine; V. Kljaković, Politika KPJ prema zapadnim saveznicima u toku narodnooslobodilačkog rata; J. Vujošević, Internacionalizam KPJ u oslobodilačkom ratu 1941—1945; V. Đuretić, Revolucija i kontrarevolucija kod nas 1941—1945 — teorijsko-metodološki pogled; J. Mihajlović, KPJ u oružanim snagama revolucije; N. Radačić, KPH i Narodnooslobodilačka fronta Hrvatske; V. Antić, KPJ u borbi za oslobodenje Istre; B. Krizman, Oko proglašenja ustaške države 1941; R. Pajović, Politika NOP-a prema kontrarevolucionarnim snagama u Crnoj Gori 1941—1945; M. Jovanović, KPM i antifacistički front na ženite vo Makedonija 1941—1945; V. Ivanovski, Razvojniot pat na SKOJ vo periodot na NOV i narodnata revolucija vo Makedonija 1941—1944; V. Brezovski, Za nekoi okolnosti na razvitokot na osvoboditelnata vojna i revolucija vo Makedonija.

Premda je niz pitanja koje su pokrenuli navedeni referati izazvao pažnju u diskusiji, ipak je ona bila prvenstveno usredotočena na nekim problemima koje je postavio J. Marjanović u svom prilogu. Riječ je prvenstveno o autorovu razmatranju nekih ključnih momenata iz razvoja KPJ 1941. u svjetlu politike Kominterne i SSSR-a (odnos sovjetske vlade prema Jugoslaviji u proljeće 1941; stav M. Šatorova Šarla prema rukovodstvu KPJ; pokušaj razbijanja CK KP Hrvatske u ljeto 1941). Diskusija je pokazala u prvom redu da su sva ta pitanja nedovoljno osvijetljena, pa njihovo potpunije objašnjenje zahtijeva dalja istraživanja. U diskusiji su su-

djelovali: M. Apostolski, P. Morača, Đ. Stanisavljević, V. Kljaković, J. Marjanović i dr.

4. Niz referata, posvećenih nacionalnom pitanju u okviru politike KPJ, nedvojbeno ukazuje na činjenicu da u našoj historiografiji sve više raste interes za tu problematiku. Po svom sadržaju, referati su se odnosili, s jedne strane, na neka osnovna pitanja razvoja odnosa KPJ prema nacionalnom pitanju u razdoblju između dva rata, s određenim interesom i za period do 1918. god. (D. Lukač, Baza i osnovni uslovi orijentacije radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama prema nacionalnom jedinstvu jugoslovenskih naroda do 1918. godine; L. Kobsa, O nekim aspektima nacionalnog programa Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije uoči formiranja SRPJ(k); P. Damjanović, Neki pogledi na nacionalno pitanje u Jugoslaviji i politiku KPJ do 1941. godine; J. Sinadinovski, Savez komunista Jugoslavije i neki aspekti međunacionalnih odnosa nekad i danas kod nas) — a s druge strane, na razmatranje politike KPJ prema pitanju položaja pojedinih naroda i narodnosti te zemalja (E. Redžić, KPJ i pitanje Bosne i Hercegovine; B. Korubin, Idejata za formiranje naroda na makedonskiot literaturni jazik i KPJ; G. Todorovski—M. Kodra, KPJ i narodnostite vo Makedonija vo legalniot period 1919. do 1920; O. Ivanoski, Nezavisnata rabotnička partija na Jugoslavija i makedonskoto prašanje; G. Kuculovska, KPJ za edinstvoto na makedonskiot narod so jugoslovenskite narodi vo NOB; M. Todorovski, Internacionaliznot na Komunističkata partija na Jugoslavija na tlotu na Makedonija; A. Hadri, Stav i borba KPJ za nacionalna prava albanske narodnosti za vreme Kraljevine Jugoslavije). Ovoj grupi pripada i referat T. Simovskog, Makedonskoto nacionalno prašanje niz politikata na KP Grcija.

Osnovno obilježje diskusije u okviru ove grupe referata bilo je uočavanje nekih nedovoljno osvijetljenih pitanja, te konstatacija suprotnih stavova i ocjena o pojedinim problemima (geneza jugoslavenske ideje; problemi periodizacije razvoja odnosa KPJ prema nacionalnom pitanju; jezik i nacionalno pitanje, i dr.). Pored isticanja potrebe daljeg istraživanja ovih i niza drugih pitanja, u diskusiji je ukazano i na potrebu korektnog i potpunijeg uzimanja u obzir već postignutih rezultata u nauci. U diskusiji su sudjelovali: E. Redžić, A. Hadri, M. Apostolski, J. Sinadinovski, B. Korubin, G. Todorovski, M. Kodra, B. Bošković, F. Klopčić, P. Damjanović, P. Morača, J. Bojović.

5. Na problematiku iz razdoblja socijalističke Jugoslavije odnosila su se samo dva referata: D. Bilandžić, Promjene u društvenoj strukturi socijalističke Jugoslavije; B. Petranović, Komunistička partija Jugoslavije kao faktor vlasti u oslobođenoj državi.

Ocijenjujući ga u cjelini, koliko je to u ovom momentu moguće, naučni skup u Splitu postigao je u osnovi svoj cilj. Dakako, on može ujedno poslužiti i kao dragocjeno iskustvo u pogledu pitanja organizacije budućih skupova ovakvog karaktera. Premda zbog već ranije istaknutih razloga nije mogao u cjelini ostvariti težnje organizatora, ovaj skup, bez sumnje, daje potvrdu onim mišljenjima koja zastupaju potrebu njihova kontinuiranog organiziranja. Riječ je, među ostalim, u mnogome o činjenici da takvi naučni skupovi zahtijevaju dugotrajnije i sistematskije pripreme, a tome će, dakako, prvenstveno pomoći dalji razvoj naše historiografije. Pri tome ne bi trebalo ni najmanje zanemarivati samu tehničku stranu u pripremanju, što je jasno došlo do izražaja i ovom prilikom. S obzirom na dosadašnju praksu, naučni skup u Splitu je, naime, bio jedan od rijetkih čiji su referati u najvećem broju bili prethodno umnoženi i dostavljeni učesnicima. Dakako, takav put omogućava daleko opsežniju, raznovrsniju i svestraniju raspravu o osnovnim problemima teme, kojoj je skup posvećen.

Fikreta JELIĆ-BUTIĆ

RADNIČKA KLASA I KPJ U BORBI ZA SOCIJALIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI (Naučni skup održan u Sarajevu 6. i 7. 11. 1969. godine)

Povodom 50-godišnjice Saveza komunista Jugoslavije, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u saradnji sa Institutom za istoriju radničkog pokreta i Univerzitetom u Sarajevu organizovala je 6. i 7. novembra 1969. naučni skup na temu »Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini.«

Na skupu je podneseno 13 referata u kojima je razmatrano niz pitanja specifičnih za cjelokupno društvo, radničku klasu i KPJ u Bosni i Hercegovini u proteklih 50 godina. Rezultate svojih istraživanja najnovije prošlosti Bosne i Hercegovine saopštili su: Rodoljub Čolaković, Neki problemi izučavanja uloge KPJ u istoriji naroda Bosne i Hercegovine; Avdo Humo, Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje; Anto Babić, Odnosi Srba, Hrvata i Muslimana prema KPJ i revoluciji; Milivoje Erić, Olga Kozomara i Kemal Hrelja, Strukturalna kretanja i promjene u bosansko-hercegovačkom društvu u posljednjih 50 godina; Franc Cengle, Marksistička misao u Bosni i Hercegovini; Nikola Babić, Doprinos radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta; Ibrahim Karabegović, Rascjep u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu 1919—1921. i posljedice rascjepa; Ahmed Hadžirović, Sindikati i djelovanje KPJ u Bosni i Hercegovini; Moni Finoi, Djelovanje KPJ u kulturnim i sportskim društvima i organizacijama između dva rata u Bosni i Hercegovini; Mitar Papić, Građanska štampa prema KPJ u Bosni i Hercegovini; Nevenka Bajić, Značaj etičkog faktora u ustanku 1941. godine; Haso Hadžiomerović, Privreda Bosne i Hercegovine kao integralni dio jugoslovenske privrede; Zoran Vidaković, Društvena baza samoupravljanja.

Ovaj naučni skup značajan je ne samo sa stanovišta proučavanja istorije radničke klase i KPJ u Bosni i Hercegovini nego i sa stanovišta čitave društvene istorije u ovoj zemlji. Ovaj značaj proizilazi iz dva osnovna razloga: prvo, što su pojedina pitanja razmatrana sa više slobode, kritičnosti i originalnosti (na primjer: uticaj konfesionalnog faktora na formiranje političkog mišljenja (A. Babić), oslobođenje od uticaja vojne istoriografije koja usko sagledava društvenu bazu ustanka, te šire i određenije tretiranje uloge KPJ i pojedinih društvenih slojeva u ustanku i revoluciji (R. Čolaković), suština nacionalno-konfesionalnih odnosa i pitanje jugoslovenstva (A. Humo)) i, drugo, što je program skupa bio zasnovan na široj tematskoj osnovi koja sadrži osnovne elemente teoretske i praktične djelatnosti radničke klase i KPJ u bosansko-hercegovačkom društvu, obogaćujući time našu istoriografiju novim činjenicama i pogledima.

Materijali sa ovog naučnog skupa biće objavljeni u časopisu *Radovi Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*.

I. HADŽIBEGOVIĆ

Povodom pedesetogodišnjice Komunističke partije Jugoslavije u Srbiji, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije organizovao je 24. i 25. novembra u Beogradu naučni skup Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919—1941. Na taj način i ovaj Institut se priključio nizu sličnih manifestacija koje su u 1969. godini organizovane širom naše zemlje.

U prisustvu istoričara iz Beograda, Zagreba, Novog Sada, Skoplja, Prištine, Sarajeva i Titograda, i aktivnih učesnika predratnog revolucionarnog radničkog pokreta, pročitani su sljedeći referati i saopštenja: O radu Kluba komunističkih poslanika od Obznane do atentata na regenta Aleksandra; O sprovođenju Obznane (Miroslav Nikolić); Saradnja bosansko-hercegovačkih i srbijanskih reformista 1919. i 1920. godine (Ibrahim Karabegović); Radnički pokret u Vojvodini u danima raspada Austro-Ugarske (Šandor Mesaroš); Faze razvoja i osnovna obeležja studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu između dva svetska rata (Milica Damjanović); Nacionalno pitanje kao ustavno pitanje u shvatanjima Sime Markovića (Desa Pešić); Međunarodni biro rada i zaštitno radničko zakonodavstvo (dr Petar Milosavljević); Specifičnosti i posledice ekonomskog položaja radničke klase u Vojvodini 1921—1929. (Milenko Palić); Delatnost jugoslovenskih komunista u vojsci 1919—1920. (dr Bogumil Hrabak); Pokret seljaštva u Srbiji aprila—juna 1928. i odnos političkih stranaka prema njemu (Nadežda Jovanović); Jugosloveni na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina zapada do 1930. (dr Jovan Bojević); Doprinos PK KPJ za Srbiju i beogradskih komunista razvoju i aktivnosti komunističkog pokreta u Vojvodini (Đorđe Milanović); Rad Blagoja Parovića na obnavljanju i konsolidovanju partijskih organizacija u Srbiji 1933/34 (Đorđe Piljević); Aktivnost KPJ na području Kosovske Mitrovice na formiranju Narodnog fronta (dr Branko Bošković); Konsolidacija KPJ na Kosovu i Metohiji u periodu 1937—1941 (Milutin Folić); i Narodni front 1937—1941 (Ali Hadri).

U svom prvom referatu, kojim je i otvoren rad naučnog skupa, Miroslav Nikolić je govorio o aktivnosti i ulozi Kluba komunističkih narodnih poslanika u periodu Obznane. Autor smatra da su postojeće ocjene u istoriografiji jugoslovenskog radničkog pokreta, a koje govore o aktivnosti Kluba i njegovom odnosu između Izvršnog odbora i Centralnog partijskog vijeća, nepotpune i netačne.

Isti autor je podnio saopštenje o sprovođenju Obznane, u kojem je detaljnije obradio uslove u kojima se Partija mašla, stav buržoaske javnosti prema ovoj vladinoj naredbi i pokušaje pružanja otpora Obznani.

Autor saopštenja o saradnji bosansko-hercegovačkih i srbijanskih reformista nastoji dokazati da njihova veoma uska saradnja pred Vučkovarski kongres, na samom Kongresu, i poslije Kongresa nije slučajna i da je ona rezultat dugogodišnje predratne i poslijeratne saradnje ova dva radnička pokreta.

Najveću pažnju i najživlju diskusiju izazvao je referat Dese Pešić. Analiziravši osnovne stavove Sime Markovića o nacionalnom pitanju koji su izloženi u njegovoj brošuri *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma*, referent pokušava dati odgovor na pitanje: da li je stav Sime Markovića o mogućnosti rješavanja nacionalnog pitanja ustavnim putem bio istorijski opravdan? Prije odgovora na postavljeno pitanje, Desa Pešić je istakla u kojoj je mjeri Sime Marković prevazišao dotadašnje stavove KPJ o nacionalnom pitanju, a u čemu je ostao na starim pozicijama. Prva i osnovna teza Sime Markovića iz okvira njegovih shvatanja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, kako autor kaže, sadržala je tvrdjenje, teorijski i istorijski dokumentovano, da

Srbi, Hrvati i Slovenci predstavljaju tri posebne nacije. Time je, i to je njegova najveća zasluga u ovoj oblasti, raspršio mit o tri plemena jednog naroda. Na osnovu ovog zaključka, uslijedio je drugi: da je ideja »narodnog jedinstva« izrasla iz imperijalističkih, hegemonističkih težnji srpske buržoazije, da je »srpska teorija o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca samo maska srpskog imperijalizma.« U ovim dvjema tačkama, po mišljenju autora, Sima Marković je prevazišao dotadašnje stavove na kojima je KPJ gradila svoj program u oblasti nacionalnog pitanja. Nasuprot ovim stavovima, u svojim zaključcima da je konkurentna borba nacionalnih buržoazija glavni pokretač nacionalnih borbi i da ključ za rješenje nacionalnog pitanja, pod izvjesnim uslovima, leži u promjeni ustava, Sima Marković je ostao, uglavnom, na pozicijama, odnosno na shvatanjima koja je KPJ zastupala do otvaranja diskusije o nacionalnom pitanju maja 1923. godine. Autor se najviše zadržao na pitanju opravdanosti kritike stava o »svodenju nacionalnog pitanja na ustavno« od strane jugoslovenskih komunista i Kominterne. U vezi s tim u referatu su istaknute dvije bitne stvari: prvo, da je Sima Marković svoje »ustavno pitanje« postavio kao pitanje taktike, a ne kao pitanje principa, kao pitanje izbora najcelishodnijih političkih sredstava borbe proletarijata u jednoj buržoaskoj državi u konkretnoj političkoj situaciji, i drugo, da Sima Marković nikada nije nacionalno pitanje identifikovao sa ustavnim pitanjem, odnosno on ga je svodio na ustavno pitanje samo »pod određenim uslovima«, u »određenoj situaciji«. Uporedivši program Sime Markovića o rješenju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji sa programom partijske većine, Desa Pešić zaključuje da je program Sime Markovića bio u datoj situaciji realniji, i da je njegova koncepcija o mogućnosti rješavanja nacionalnog pitanja ustavnim putem samo po formi reformistička, a po sadržaju revolucionarna.

Bez obzira na kritiku koju će ovaj referat, kada bude objavljen, pretrpjeti, i na činjenicu da su zaključci Dese Pešić u najmanju ruku diskutabilni, možemo već sada konstatovati da referat sadrži kvalitativno nov pristup u tretiranju ove problematike, zbog čega zaslužuje punu pažnju.

Jedan od zapaženijih bio je referat Nadežde Jovanović. Osnovni značaj pokreta srpskog seljaštva, aprila—juna 1928, koji je iznikao izvan uticaja vodećih političkih stranaka, kako zaključuje autor, bio je u tome što je pokazao svu dubinu nezadovoljstva politikom vlade, kao i djelovanjem građanskih političkih stranaka i radom Narodne skupštine. Ovaj pokret je bio iskorišćen i od strane dvorskih krugova protiv političkih stranaka, a njegov takozvani »vanpartijski« karakter dobro je došao tim krugovima u nastojanjima da podriju autoritet i uticaj tih stranaka u političkom životu zemlje.

Politički događaji od kraja maja do 20. juna 1928. godine odložili su rješenje pitanja prezaduzenosti na selu, seljački pokret nije dao nekih vidnih rezultata, a ni Komunističkoj partiji nije pošlo za rukom da se učvrsti na selu i da stane na čelo seljačkih pokreta.

U svom saopštenju Milica Damjanović je, polazeći od kriterijuma šire periodizacije, dala periodizaciju naprednog studentskog pokreta na Beogradskom univerzitetu između dva svjetska rata. Prema njenom stanovištu, studentski pokret se može podijeliti na pet osnovnih faza: do Obznane (legalni period); od Obznane do zavođenja šestojanuarske diktature; od šestojanuarske diktature do sredine 1934. godine (konstituisanje studentskog komunističkog pokreta na novim osnovama); period najvećih akcija studenata Beogradskog univerziteta koji se završava generalnim štrajkom aprila 1936; i, najzad, period daljeg snaženja studentskog pokreta, kada on postaje značajan faktor i komponenta opšterevolucionarnog pokreta u zemlji, uključujući se — posredstvom Ujedinjene studentske omladine i drugih oblika — u narodnofrontovske antifašističke akcije, koje su vodili Partija i SKOJ (1936—1941). Na kraju, Milica Damjanović je dala osvrt na neke poglede i ocjene u dosadašnjoj partijsko-političkoj publicistici i istorijskoj nauci u vezi sa razvojem i karakterom studentskog pokreta i njegovom ulogom u opštim revolucionarnim kretanjima.

Zanimljive i dosada malo poznate podatke iznio je dr Jovan Bojović u saopštenju o školovanju jugoslovenskih komunista na Komunističkom univerzitetu nacionalnih manjina zapada do 1930. godine. Od druge polovine 1925. godine, kada je počeo rad tzv. jugoslovenskog sektora, na ovom Univerzitetu se školovalo nekoliko stotina jugoslovenskih komunista, od kojih su se mnogi vratili u zemlju da nastave svoje revolucionarno djelovanje.

Predmet razmatranja saopštenja Sandora Mesaroša bili su revolucionarni događaji u Austro-Ugarskoj i Vojvodini pod kraj i neposredno poslije završetka prvog svjetskog rata. Pod uticajem buržoasko-demokratske revolucije, koja je izbila 31. oktobra 1918. godine u Budimpešti, i u Vojvodini dolazi do revolucionarnog pokreta radništva i seljaštva. Dok je u gradovima organizovano radništvo pružalo podršku formiranju narodnih i vojnih vijeća (Subotica, Novi Sad, Veliki Bečkerek, Sombor itd.), na selu je zapažen pokret siromašnih seljaka i bezemljaša protiv veleposjednika.

Referat Milenka Palića upoznaje nas sa profesionalnim i socijalnim sastavom radničke klase u Vojvodini od 1921. do 1929. godine. Okolnost što agrarnom reformom od 1919. godine nekoliko desetina hiljada bezemljaških porodica iz redova narodnosti, pretežno mađarske, nije dobilo zemlju, doprinijela je da se socijalni sastav radničke klase u Vojvodini, između dva rata, znatno razlikuje od te strukture u drugim dijelovima zemlje. Autor iznosi podatak da je od ukupnog broja najamnih radnika — oko 300.000 do 1930. godine, 200.000 bilo bez ikakvog imetka — koji su pretežno radili na poljoprivrednim i drugim teškim fizičkim poslovima.

O komunističkom pokretu u Vojvodini u godinama poslije zavlada šestojanuarske diktature referisao je Đorđe Milanović. On je posebno istakao veliki doprinos PK KPJ za Srbiju i beogradske komuniste za razvoj i aktivnost komunističkog pokreta u Vojvodini od 1930. do 1936. godine.

U svom izlaganju o djelatnosti jugoslovenskih komunista u vojsci 1919. i 1920. godine dr Bogumil Hrabak je ukazao na stavove tri različite struje u redovima SRPJ(k) i KPJ prema vojsci u legalnom periodu djelovanja. Dok socijaldemokratska orijentacija jugoslovenskih komunista samo uopšteno, posredstvom štampe, kritikuje militarizam, ljevičari pišu o crvenoj gardi i već od marta 1919. godine vrše intenzivnu propagandu među vojnicima. U treću grupu autor ubraja one (Nikola Kovačević, Anton Ferenčak) koji su počeli rad na stvaranju ilegalnih vojnih organizacija (primjer ilegalnog vojnog komiteta u Zagrebu).

U svom saopštenju Đorđe Piljević je pokušao osvijetliti rad Blagoja Parovića na obnavljanju partijskih organizacija u Srbiji od kraja 1933. do kraja 1934. godine. U naletu šestojanuarske diktature partijske organizacije i rukovodstva u Srbiji teško su stradali. Svi pokušaji obnavljanja i povezivanja partijskog rukovodstva Srbije sa CK KPJ nisu uspjeli. Zato je CK KPJ odlučio da u Srbiju pošalje svoga člana Blagoja Parovića. Pored rada u CK i u drugim pokrajinama zemlje, »Sreten« posebnu pažnju posvećuje Beogradu i Srbiji. On radi na stvaranju novih, obnavljanju i povezivanju postojećih organizacija i rukovodstava sa CK i rukovodstvima u drugim pokrajinama, a posebno na likvidaciji ostataka desne frakcije u Srbiji na čelu sa drom Simom Markovićem. U saopštenju Đorđa Piljevića data je po prvi put rekonstrukcija mjesnih, oblasnih i pokrajinskih rukovodstava KPJ i SKOJ-a za Beograd i Srbiju.

Referati Ali Hadrija, Milutina Folića i dra Branka Boškovića tretiraju aktivnost partijskog vodstva na formiranju Oblasnog komiteta KPJ za Kosovo i Metohiju, njegov rad na sprovođenju linije za stvaranje Narodnog fronta i aktivnost u oblasti nacionalnog i agrarnog pitanja. Posebno je zapažen rad Ali Hadrija, Narodni front 1937—1941, u kojem je prikazan težak položaj Albanaca u buržoaskoj Jugoslaviji i aktivnost KPJ u duhu Narodnog fronta i bratimljenja pripadnika nacionalnosti na ovom području.

Referati Ali Hadrija, Milutina Folića i dra Branka Boškovića tretiraju aktivnost Piljevića i Sandora Mesaroša izazvali su veoma živu diskusiju u kojoj je učestvovalo petnaest učesnika naučnog skupa. Mi ćemo se osvrnuti samo na one diskusije u kojima su se pojavila kontradiktorna mišljenja.

U svojoj diskusiji dr Sergije Dimitrijević se prvo osvrnuo na referat Miroslava Nikolića: O radu Kluba komunističkih poslanika od Obznane do atentata na regenta Aleksandra. Po njegovom mišljenju, referent se prilično formalistički odnosi na ulogu Kluba kada ga mehanički odvađa od Izvršnog odbora i Centralnog partijskog vijeća KPJ. On smatra da se Klub dobrim dijelom identifikovao sa centralnim partijskim rukovodstvom, jer su svi članovi Izvršnog odbora Partije bili ujedno i komunistički poslanici. Klub nije zamjenjivao Izvršni odbor, ali je vršio ulogu neke vrste rukovodstva KPJ. Na tvrđenje Miroslava Nikolića da je protestni generalni štrajk u Zagrebu organizovan kao akcija solidarnosti sa štrajkom rudara u Bosni, a ne kao protest povodom donošenja Obznane, Sergije Dimitrijević je odgovorio da treba prestati sa praksom hipertrofiranja sitnih činjeničkih primjedbi na Pregled istorije KPJ.

Kako je već istaknuto, najveće interesovanje pobudio je referat Dese Pešić. Nasuprot njenom mišljenju, Leopold Kobsa (Zagreb) smatra da su stavovi ljevice o nacionalnom pitanju 1923. godine bili mnogo prihvatljiviji od stavova Sime Markovića. Po njegovom mišljenju, pogrešno je praviti analogiju stanja 1923. 24. godine sa stanjem 1935. godine. Osnovna greška Sime Markovića je mehaničko odvajanje rešenja socijalnog od rješenja nacionalnog pitanja. Dr Slavoljub Cvetković je izrazio bojazan od tih rehabilitacije pojedinih stavova u komunističkom pokretu, a ne rehabilitacije ličnosti.

Pero Damjanović se nije složio sa ovom konstatacijom. On je pozdravio svježije istupe i konfrontiranje stavova, koji mogu dovesti do pravih zaključaka. On se složio sa mišljenjem Leopolda Kobsa da Sime Marković nije u suštini shvatio rješavanje nacionalnog pitanja. Pledirajući za mir, Sime Marković je otišao u oportunizam. Pero Damjanović smatra da je Sime Marković svojim brošurama iz 1923. godine stvarno načinio prelom u tretiranju nacionalnog pitanja. On je postavio prvi tezu o tri naroda koju je kasnije prihvatila KPJ. Po mišljenju Pere Damjanovića, Dese Pešić je u referatu previše posmatrala Simu Markovića kao aktivnog političara. Nje ga, prije svega, treba posmatrati kao teoretičara, ali ne na osnovu jednog djela, nego na osnovu njegovog cjelokupnog opusa.

U odgovoru na postavljeno pitanje i na diskusiju, Dese Pešić je ponovo potvrdila da je stav Sime Markovića o rješavanju nacionalnog pitanja bio u principu realniji od stava partijske većine, jer je program KPJ iz 1935. godine upravo baziran na stavovima Sime Markovića.

Bez obzira na činjenicu što je održan poslije niza sličnih skupova u zemlji, raznovrsnost problematike koja je u referatima i saopštenjima tretirana i veoma sadržajna diskusija doprinijeli su potpunom uspjehu ovog naučnog skupa.

Ibrahim KARABEGOVIĆ

NAUČNI SKUP: OMLADINA U ANTIFAŠISTIČKOM POKRETU JUGOSLAVIJE 1935—1945.

Dvadeset petog i 26. septembra 1969. godine u Bihaću je povodom 50-godišnjice SKOJ-a, u organizaciji Predsjedništva Saveza omladine Jugoslavije i Muzeja AVNOJ-a i Pounja iz Bihaća održan naučni skup *Antifašistički pokret omladine Jugoslavije 1935—1945. godine*. To je ujedno bio i prvi naučni skup u Jugoslaviji poslije rata koji je tretirao isključivo pitanja omladinskog pokreta. Vremenski on obuhvata period stvaranja jedinstvenog omladinskog pokreta koji se uklapao u antifašistički pokret u zemlji i činio njegovu najbrojniju i najborbeniju snagu (1936—1941) i period stvaranja jedinstvene antifašističke organizacije omladine Jugoslavije u toku rata i revolucije (1941—1945).

Cilj skupa je bio da se da naučna ocjena geneze i uloge omladinskog pokreta u društvenopolitičkom životu Jugoslavije ovoga vremena, kao i njegova realna uloga u NOR-u i revoluciji.

Prvog dana rada na skupu su podnesena saopštenja koja se odnose na razvoj omladinskog pokreta u vremenu 1936—1941. godine. Uvodni referat — Borba za jedinstvo omladine 1936—1941. godine — podnio je naučni saradnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu Miroljub Vasić. Istaknuvši značaj izučavanja istorije omladinskog pokreta i njegove veze sa revolucionarnim radničkim pokretom u zemlji, referent je u uvodnom dijelu dao najopštiji presjek razvoja omladinskog pokreta do 1935. godine, da bi u osnovnom dijelu referata pružio jezgrovit i sažet prikaz procesa stvaranja jedinstvenog i širokog omladinskog pokreta, i prikazao njegovo mjesto i ulogu u revolucionarno-demokratskom pokretu u Jugoslaviji u vremenu 1936—1941. godine.

Istog dana na skupu je pročitano još deset saopštenja koja su svojom tematikom zahvatila uglavnom gotovo sve jugoslovenske zemlje i neke uže regione.

Veoma interesantno bilo je izlaganje dra Miroslava Tejchmana, saradnika Instituta za istoriju istočne Evrope iz Praga. On je govorio o jugoslovenskoj omladini u Čehoslovačkoj 1936. do 1941. godine. Dajući kraći presjek djelatnosti jugoslovenskih studentskih udruženja u prvoj polovini tridesetih godina (Matija Gubec, kasnije Društvo jugoslovenskih tehničara), autor navodi konkretne akcije i saradnju sa ostalim studentskim udruženjima. Prema navodima autora, putem Crvene pomoći i Jugoslovenskog komunističkog centra u Beču ostvarena je saradnja ljevičarskih studenata sa Komunističkom strankom Čehoslovačke. Kao glavne ličnosti Praškog pokreta autor pominje Ivana Jakšića, Ivana Krndelja i Ninu Rovič (Pseudonim Zore Nikolić iz Bijeljine — D. Š.). Pominjući druge akcije jugoslovenskih studenata (odlazak prvih grupa jugoslovenskih studenata u Španiju krajem 1937. godine, pokušaj širenja letaka *Za mir, nezavisnost i slobodu* prilikom Sokolskog sleta 1938. godine i dr.) autor navodi protivakciju Praške policije i represalije protiv ljevičarskih vođa. Pored Praga, aktivnost jugoslovenskih studenata osjetila se i u Brnu. Tu djeluje Društvo stranih studenata visokih škola, koje je osnovano umjesto »Universum Bücherei für alle«. Na kraju svoga izlaganja dr Tejchman je govorio o uticaju koji je ovaj studentski pokret imao na omladinski pokret u zemlji, kao i o postepenoj likvidaciji jugoslovenskih studentskih društava u Čehoslovačkoj u 1939. godini.

Dr Jovan Bojović, saradnik Istorijskog instituta iz Titograda pročitao je saopštenje *Pitanje SKOJ-a u Crnoj Gori 1936. godine* koje obuhvata niz značajnih događaja: Odluke VI kongresa Komunističke omladinske internacionale i njihovo

spvođenje na ovoj teritoriji; masovna provala partijskih i skojevskih organizacija koja je imala snažan odjek u masama. Međutim, autor ističe da se već tokom iste godine SKOJ obnavlja i počinje djelovati posredstvom kulturno-umjetničkih i sportskih udruženja, kao što će se početi pojavljivati i u političkom životu Crne Gore u ovom vremenu.

Saopštenje Živana Milisavca (Matica Srpska, Novi Sad) odnosilo se na omladinski kulturno-privredni pokret u Vojvodini 1936. do 1938. godine. Ovaj pokret koji se, po riječima autora, nadovezao na slobodarske tradicije Ujedinjene omladine srpske, u Vojvodini je predstavljao glavnog mobilizatora omladine u borbi protiv fašizma, za demokratizaciju zemlje i za mir u svijetu.

O naprednom omladinskom pokretu u Sloveniji od 1936—1941. godine veoma iscrpno saopštenje podnio je Pavel Dobrila, saradnik Inštituta za zgodovino delav-skega gibanja iz Ljubljane. U ovom vremenu i u Sloveniji, kao i u drugim oblastima i pokrajinama Jugoslavije, činjeni su naponi u pravcu sprovođenja odluka VI kongresa KOI. Zaključci sastanka Pokrajinskog rukovodstva obnovljenog SKOJ-a, ljeta 1935. godine u Ljubljani, predviđali su učvršćenje i proširenje SKOJ-a, kao i njegovo povezivanje sa radničkom i drugom naprednom omladinom, bez obzira na njeno političko opredjeljenje u zajedničkoj borbi za mir, kruh i slobodu.

Identična osnovna linija razvoja omladinskog pokreta u ovom vremenu očigledna je i u drugim krajevima naše zemlje. Razvitak SKOJ-a i okupljanje omladine na liniji odbrane nacionalne nezavisnosti u godinama 1936. do 1941. godine na Kosovu i Metohiji bio je predmet izlaganja Polić Milutina, saradnika Inštituta za istoriju radničkog pokreta Kosova i Metohije u Prištini.

Pod rukovodstvom SKOJ-a, antifašistički pokret koristi se legalnim formama i osvaja u ovo vrijeme pozicije u mnogim društvima i organizacijama — kulturnim, prosvjetnim, sportskim — i na Jugu Srbije. O tome je na skupu govorio saradnik Narodnog muzeja iz Leskovca Hranislav Rakić.

Osnovna karakteristika pokreta napredne omladine u Jugoslaviji u ovom vremenu bila je njegovo puno angažovanje u borbi protiv rastuće fašističke opasnosti, protiv profašističke orijentacije vladajućih režima, a za mir i odbranu nezavisnosti zemlje. Ova pitanja bila su u centru pažnje saopštenja pod naslovom *Napredni omladinski pokret i fašizacija zemlje 1936—1941. godine*, koje je prezentirao skupu Toci Grbelja, saradnik Muzeja revolucije u Sarajevu.

U kraćem izlaganju, Hajro Kapetanović, jedan od neposrednih učesnika u zbivanjima toga vremena, SKOJ-evac i komunista, govorio je o nekim karakteristikama rada omladine i SKOJ-a u Bosanskoj krajini neposredno pred rat.

S obzirom na to da je za taj period djelatnosti omladinskog pokreta u zemlji u cjelini sačuvano veoma malo osnovne izvorne građe i da najkorišteniju i najbogatiju građu predstavljaju sjećanja, za sve one koji se bave ovim periodom i ovom problematikom interesantan je i važan svaki pisani trag iz toga vremena. Kao jedan od izvora koji mogu upotpuniti naša saznanja o omladinskom pokretu u Jugoslaviji u ovom vremenu, može se koristiti centralni organ Izvršnog komiteta međunarodne omladinske komunističke organizacije (KIM-a) »Internacionala omladine). O sadržaju napisa u ovom časopisu koji se odnose na omladinski pokret u Jugoslaviji u vremenu 1936. do 1941. godine skupu je podnijela saopštenje Dubravka Škarica, saradnik Inštituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu.

Posebno interesovanje među učesnicima skupa izazvalo je saopštenje Milice Bodrožić, saradnika Muzeja revolucije naroda Jugoslavije u Beogradu, o omladinskim organizacijama buržoaskih partija 1936—1941. godine. Poznato je da se prava snaga i uloga jednog pokreta može tek onda shvatiti i objasniti ako se prouči i ispita i suprotna strana fronta. Političke stranke u zemlji nastojale su da nađu podršku u omladini. Ona im je, kako zaključuje Milica Bodrožić, »trebala poslužiti kao oslonac u borbi za vlast ili da se na njoj održe (JRZ), kao i u borbi protiv komunističke omladine«.

U veoma živoj diskusiji u kojoj je učestvovalo više diskutantata pomenuta su neka pitanja i problemi koji nisu bili obuhvaćeni i tretirani u podnesenim saopštenjima — teoretska razmatranja kada se kod nas javlja omladinski pokret, moralni lik članova SKOJ-a prije rata i slično.

Drugi radni dan naučnog skupa (*Antifašistički pokret omladine Jugoslavije 1935—1945. godine*) razmatram je razvitak omladinskog pokreta u periodu rata i revolucije (1941—1945). Nešto veći broj saopštenja (20) pokazao je da se naši istoričari omladinskog pokreta radije opredjeljuju za ovaj period s obzirom na bogatstvo tema i događaja. Gotovo da nema oblasti u zemlji u kojoj se nije nešto posebno

i interesantno desilo što ne bi moglo predstavljati predmet posebnog interesovanja istoričara omladinskog pokreta. Tako su među saopštenjima drugog dana skupa bila podjednako interesantna uža pitanja, kao, na primjer FOČANSKA OMLADINSKA ČETA (Luka Božović, oficir JNA iz Beograda), PRVI KONGRES USAOJ-a (Slavko Stanišić, Istorijski institut Titograd), PRVI KONGRES NOMSM 1944. GODINE (dr Vlado Ivanovski, Institut za nacionalna istorija Skopje), DRUGI KONGRES NOMSM-a (Galena Kuculovska, Institut za nacionalna istorija Skopje), O NEKIM SUKOBIMA SKOJ-a I NAPREDNE SREDNJOŠKOLSKE OMLADINE U MAKEDONIJI SA DENACIONALIZATORSKIM TEŽNJAMA BUGARSKIH OKUPATORA U ŠKOLAMA OKUPIRANE MAKEDONIJE 1941—1944. (dr Rastislav Terziowski, Institut za nacionalna istorija Skopje), IVO LOLA RIBAR — NE SAMO OMLADINSKI VEĆ I VOJNO-PARTIJSKI LIDER (Jozo Petričević, Agencija Tanjuga Zagreb), ORGANIZACIONA STRUKTURA SKOJ-a U JEDINICAMA NOV I POJ (Ljubisa Bošnjak, Vojnoistorijski institut Beograd), RADNE BRIGADE KAO SNAŽNI EKONOMSKI FAKTOR NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE U PODGRMEČU (Hajro Kapetanović, Savezna skupština Beograd), OMLADINSKE PARTIZANSKE ČETE LIKE U 1942. GODINI (Milan Obradović, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb), kao i kompleksnije teme koje vremenski obuhvataju duži period i prostorno jedno kompaktnije području, kao, na primjer, SKOJ i USAOJ NA KOSOVU I METOHIJI 1941—1945. GODINE (Folić Milutin); SKOJ I OMLADINA U ISTOČNOJ SRBIJI TOKOM OSLOBODILAČKOG RATA 1941—1944. GODINE (Dragoljub Petrović, Institut za savremenu istoriju u Beogradu), STVARANJE PRVIH ORGANIZACIJA NARODNOOSLOBODILAČKIH OMLADINSKIH SAVEZA 1941. GODINE U JUGOSLAVIJI (Brana Kovačević, Savezni odbor SUBNOR-a Beograd).

Doprinos omladine Jugoslavije pokretu otpora u Italiji rad je vedovato Sergija (Istorijski institut pokreta otpora provincije Novara), koji je u njegovoj odsutnosti pročitao skupu drugi gost iz Italije, Romolo Gobbi Storico (Istorijski institut pokreta otpora Pijemonta, Torino). O učešću makedonske omladine u grčkom pokretu otpora, veoma iscrpno i interesantno saopštenje podnio je Todor Simovski iz Instituta za nacionalna istorija Skopje. Pažnju su pobudila i dva saopštenja čija je sadržina nešto specifičnija — MORALNI LIK ČLANA SKOJ-a U NOR-u I REVOLUCIJI (Milan Miladinović, profesor iz Beograda), i VASPITNA FUNKCIJA SKOJ-a U NOR-u (Gojko Babić, Filozofski fakultet u Sarajevu). U prvom saopštenju autor je na bogatstvu primjera iznio osnovna moralna svojstva članova SKOJ-a u revoluciji: humanizam, hrabrost, drugarstvo, poštenje, disciplinovanost itd., a kao činioce izgradnje moralnog lika autor je istakao veliku i dominantnu ulogu KPJ, kolektive — aktive SKOJ-a i vojnih jedinica, ideologiju marksizma — kao teoriju i kao vaspitni činilac, partijsku i skojevsku štampu i naprednu literaturu i dr.

O vaspitnoj funkciji SKOJ-a Gojko Babić je govorio kao o značajnom integralnom dijelu opšte i svakodnevne aktivnosti i rada skojevskih organizacija i članova SKOJ-a. »Adekvatna kombinacija oblika i metoda uslovljavala je dinamičan i efikasan vaspitno-obrazovni rad, a to je omogućavalo formiranje svjesne, kreativne, borbene, primjerne i požrtvovane ličnosti skojevca i omladinaca«.

O čitavom ovom periodu razvoja i djelatnosti omladinskog pokreta kroz dokumentaciju veoma iscrpno i znalački je informisao ovaj skup saradnik Muzeja revolucije u Sarajevu Dušan Kojović, u svom saopštenju OMLADINA JUGOSLAVIJE U EKSPOZICIJI MUZEJA REVOLUCIJE BIH SARAJEVO.

Rezultate svojih istraživanja o pokušaju Draže Mihailovića da formira Ravnogorsku omladinu u Crnoj Gori naučnom skupu je izložio Radoje Pajević, saradnik Istoriskog instituta iz Titograda. On je govorio o Mihailovićevoj zamisli u pogledu organizovanja i vaspitanja omladine u militanističkom duhu — Jugoslovenskoj Ravnogorskoj omladini (JURAO), o prvoj četničkoj omladinskoj konferenciji za Crnu Goru, Boku i Sandžak u Šahovićima 30. 11. 1. i 2. 12. 1942. godine i njenim zadacima, o Drugoj četničkoj Ravnogorskoj konferenciji u Kolašinu 4. 12. 1942. godine i pokušajima sa formiranjem omladinskih vojnih jedinica. Svi ovi pokušaji, po riječima Pajevića, završeni su neuspjehom.

Saradnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu Petar Kačavenda, podnio je uvodni referat OSNIVANJE USAOJ-a — PRVE SVEOPŠTE OMLADINSKE ORGANIZACIJE U JUGOSLAVIJI, koji je tematski obuhvatio aktivnost SKOJ-a i omladine u vrijeme priprema i pokretanja oružanog ustanka 1941. godine, preko stvaranja nacionalnih omladinskih saveza 1941. i 1942. godine, do Osnivačkog kongresa USAOJ-a koji je imao veliki značaj za dalji razvoj i jačanje jedinstva cjelo-

kupne jugoslovenske omladine i njen dalji doprinos oslobodilačkoj borbi naroda Jugoslavije.

Iako je i drugi dan rada Skupa težište trebalo biti na diskusijama i otvaranju još menačetih problema, zbog dužine i velikog broja podnesenih referata i saopštenja za to nije ostalo vremena. I pored toga, naučna vrijednost podnesenih referata i saopštenja učinila je da je ovaj prvi skup predstavljao zaista uspio skup naučnih radnika u oblasti istraživanja omladinskog pokreta u zemlji u ovom vremenu koji je dao i prve rezultate i otvorio nova pitanja i nove zadatke na ovom planu. Ovo je, istovremeno, bio dokaz da se priličan broj mlađih naučnih radnika opredijelio za proučavanje istorijske problematike vezane za omladinu i njen pokret u jednom od najznačajnijih perioda istorije naših naroda i narodnosti i da će buduća, još intenzivnija istraživanja u dogledno vrijeme, vjerovatno, omogućiti pisanje jedne sveobuhvatnije istorije omladinskog pokreta u zemlji 1936—1945. godine.

Već ovi prvi prilozi štampaće se u zajedničkom zborniku, koji će biti objavljen tokom 1970. godine, čime će se omogućiti svim zainteresovanim stručnjacima i široj čitalačkoj publici da nađe za sebe ponešto značajno bilo zbog upotpunjavanja vlastitih istraživanja ili kao zanimljivu i poučnu literaturu o stremljenjima i borbi mladih generacija koje su živjele i djelovale u jednom od najburnijih perioda naše novije istorije.

Dubravka ŠKARICA

POVODOM OBILJEŽAVANJA 130-GODIŠNJICE ROĐENJA I 70-GODIŠNJICE SMRTI VASE PELAGIĆA

Ove godine navršila se 130-godišnjica rođenja i 70-godišnjica smrti Vase Pelagića, markantne figure druge polovine XIX. vijeka ne samo Bosne i Hercegovine nego i šireg balkanskog područja. Pelagićev rad na širenju socijalističkih ideja i njegova dosljedna i permanentna kritika društava u kojima se kretao nose u sebi obilježja jedne epohe balkanske istorije i jedne ličnosti sasvim osobene bilo da je posmatramo sa stanovišta njenog intelektualnog stvaralaštva i praktične djelatnosti, bilo sa stanovišta ljudskog karaktera i temperamenta.

Pelagićev život i rad pobuđivali su, s vremena na vrijeme, interes istoričara i publicista, ali su razmatranja bila pretežno fragmentarna i nepotpuna.

Da bi se dobila punija znanja i interpretacije djela, kao i jasnije predstave o ličnosti Vase Pelagića, Glavni odbor SSRN Bosne i Hercegovine imenovao je Odbor za obilježavanje godišnjice njegovog rođenja i smrti, koji je, u saradnji sa Društvom istoričara Bosne i Hercegovine i Novinskim izdavačkim preduzećem »Zadru-gar«, organizovao dvodnevni (8. i 9. 12. 1969) simpozijum u Vasi Pelagiću.

U toku dvodnevnog rada na simpozijumu je, uz prisustvo oko trideset naučnih i kulturnih radnika, podneseno 11 referata i saopštenja. Rezultate svojih istraživanja saopštili su istoričari, filozofi i pedagozi iz Beograda, Zagreba, Novog Sada, Cetinja, Banja Luke i Sarajeva.

U uvodnom referatu Mitar Papić je ukazao na životni put i djelo Vase Pelagića kao preteče socijalizma u Bosni i Hercegovini prateći ga pri tome od rođenja do smrti u raznim sredinama, razvoju i sazrijevanju.

U saopštenju, Filozofsko-socijalna osnova pedagogije i prosvetiteljstva Vase Pelagića, Vladimir Grujić (Beograd) razmatrao je pitanja: moralno učenje i racionalizam, ateizam, politički program — socijalistički »trebnik« i uloga nauke u životu društva u djelu Vase Pelagića. Grujić je interpretirao Pelagićeve poglede na društvo i pojedinca u njemu ne ispuštajući iz vida ni za momenat Pelagićeva kretanja i promjene sredina koje su mu pružale nova saznanja i nadahnuća. U stvari, Grujić razmatra uticaje koje su na Pelagića imali racionalizam, socijalističko učenje i ruski revolucionarni demokrati. Transformacija ovih učenja u Pelagića ispoljila se u njegovim rješenjima aktuelnih društvenih pitanja na Balkanu. O tome Grujić ovako piše: »U iznošenju svojih filozofskih shvatanja Pelagić najpre polazi od načela korisnosti u svakoj formi čovekovog delovanja: umnog ili telesno-ekonomskog. Utilitaristički princip smatra glavnim i zbog toga u njegovim izlaganjima ima jednostranog tumačenja i zastranjivanja. Pelagićev prakticism pak odgovara njegovim namerama kulturnog i društvenog radnika, dok prosvetiteljski rad, istina u duhu socijalističkog učenja utopijskog pravca, čini osnovu da bi se ostvario zadovoljan i srećan život ljudi«.

Stalna borba za »narodno blagostanje« pobuđivala je kod Pelagića interesovanje za razne oblasti života. Mjesto fizičkog vaspitanja u pedagoškoj teoriji i praksi Vase Pelagića, predmet je saopštenja Nade Malešević (Banja Luka), koja je uspješno interpretirala i sistematizovala Pelagićeve teoretske koncepcije o fizičkom vaspitanju mlade generacije. Ovo je jedan od prvih radova koji na stručan i dokumentovan način tretira ovu oblast Pelagićeve djelatnosti, što neposredno upotpunjava naše predstave o širini njegovih pogleda. Mada nije do detalja razrađivao svoje postavke o fizičkom vaspitanju, rad iz ove oblasti svrstava Pelagića u red značajnih pedagoga fizičke kulture u južnoslovenskim zemljama XIX vijeka.

Poznato je da do danas nisu utvrđene pojedine činjenice iz biografije Vase Pelagića. U tom pogledu značajan doprinos dao je V. Vojvodić (Novi Sad) u saopštenju: Jedna izgubljena godina u školovanju Vase Pelagića. Vojvodić je sve ranije i novootkrivene podatke podvrgao sistematskoj analizi i naučnoj kritici usmjeravajući svoju pažnju na godinu rođenja, ime oca, a posebno na utvrđivanje godina školovanja Vase Pelagića u Bosni i Srbiji.

O djelovanju Vase Pelagića u različitim sredinama podneseno je pet saopštenja: Risto Besarović, Djelovanje Vase Pelagića u Bosni i Hercegovini na bazi dokumenata Arhiva Bosne i Hercegovine; Nikola Martinović (Cetinje), Vasa Pelagić i Crna Gora; Kliment Džambazovski (Beograd), Vasa Pelagić i Makedonska revolucionarna socijalistička grupa; Mladen Vukomanović (Beograd), Delatnost Vase Pelagića na organizovanju radnika u Srbiji 90-tih godina XIX veka, i Vlado Oštrić (Zagreb), O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj.

Risto Besarović je u svom saopštenju ukazao na malo poznate podatke koji govore o vezama Vase Pelagića sa Bosnom i Hercegovinom u vrijeme austrougarske okupacije. To su, uglavnom, policijski akti koji govore o Pelagićevom kretanju, i prepiska između Pelagića i njegovih istomišljenika i prijatelja u Bosni i Hercegovini. Mada je svega jedanput, i to vrlo kratko (1879), boravio u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom, dokumenti pokazuju da Pelagić nikad nije prestao da se interesuje za ovu zemlju i da je u njoj djelovao posredstvom svojih knjiga i brošura.

Kliment Džambazovski prikazao je saradnju Vase Pelagića sa predstavnicima makedonskog socijalističkog pokreta, odnosno Makedonskom revolucionarnom socijalističkom grupom u Sofiji na čelu sa Vasilom Glavinovim. Medusobna ideološka povezanost Pelagića i spomenute socijalističke grupe bila je spontana i razvila se posredstvom Pelagićevih članaka, brošura i knjiga. Makedonski socijalisti vidjeli su u Pelagiću neustrašivog, beskompromisnog i dosljednog revolucionara i borca koji se otvoreno i vrlo oštro suprotstavljao nacionalističkim i šovinističkim tendencijama srpske buržoazije prema Makedoniji. Ova grupa je svoju idejnu povezanost sa Pelagićem manifestovala u nekrologu odštampanom povodom njegove smrti gdje ga veliča kao jednog od najistaknutijih socijalističkih ideologa i revolucionara ne samo srpskog nego i ostalih južnoslovenskih i balkanskih naroda.

Mladen Vukomanović usmjerio je svoja istraživanja na Pelagićevu aktivnost u Srbiji u posljednjoj deceniji njegovog života. U to vrijeme Pelagić se najsnažnije ispoljava kao propagator socijalističkih ideja i organizator srpskog radništva. Vukomanović je posvetio znatno više pažnje Pelagićevom praktičnom radu. U teoretskim razmatranjima koja su više usputna on nije precizirao u kojim se pitanjima Pelagić približava naučnom socijalizmu, a u kojima ostaje na pozicijama drugih socijalističkih pravaca. Takođe referent nije dovoljno ukazao na karakter Pelagićevog zadružnog sistema i koliko u njemu ima elemenata patrijarhalne balkanske zadruge i ruskog »mira«, a koliko elemenata modernog zadružnog pokreta koji razvija zapadno-srednjoevropski proletarijat. Pelagićev praktični rad koji je bio odraz njegovih teoretskih postavki doživio je neuspjeh u ovoj oblasti, jer nije pravilno sagledao stratifikaciju društva i posebnost interesa pojedinih društvenih slojeva. Međutim, Pelagiću pripadaju značajne zasluge na organizovanju radništva u Srbiji, jer se s njegovim naporima završava predistorija modernog organizovanog radničkog pokreta u ovoj zemlji.

Pažnju učesnika simpozijuma privuklo je interesantno izlaganje Vlade Oštrića o Pelagićevim odnosima sa radničkim pokretom Hrvatske. Oštrićeva pažnja usmjerena je na četiri osnovna momenta ovih odnosa: prvo, stav V. Pelagića prema *Radničkom listu* (1874); drugo, djelatnost grupice socijalista koja je ostala iz vremena bosanskog ustanka u Majuru (Banija); treće, odnos između Pelagića i hrvatske SDS 90-tih godina XIX vijeka i, četvrto, odnos antisocijalističkih struja u radničkom pokretu Hrvatske (pravaški radnici — »frankovci« i »domovinaši«) prema V. Pelagiću.

Kada se 1874. godine pojavio u Zagrebu *Radnički list*, Pelagić je odmah reagovao oštrom kritikom. Oštrić ovu kritiku smatra promašenom, jer je ovaj list u istoriografiji pozitivno ocijenjen. On se pojavio u doba prve kristalizacije socijalističkih ideja i radničkog pokreta u jednoj nerazvijenoj sredini. Osnov Pelagićeve kritike ovog lista Oštrić vidi u tome što se hrvatski radnički pokret formira na srednjoevropskim — austrijskim i njemačkim — izvorima, a Pelagić na zapadnim socijalističkim idejama.

Interesantna je uloga majurske grupe socijalista koja u početku djeluje pod Pelagićevim rukovodstvom a kasnije pod njegovim posrednim uticajem.

Predstavnici ove grupe aktivno učestvuju u prvomajskoj proslavi u Zagrebu, a znatan je njihov doprinos i u formiranju SDS Hrvatske i Slavonije. Ova grupa je umnogome doprinijela povezivanju SDS sa selom i razradi propagandnih metoda u seljačkim sredinama.

Neposredna saradnja između hrvatske SDS i Pelagića odvijala se posredstvom lista *Sloboda*. Prema Oštriću, Pelagić je za hrvatske socijaliste bio jedan od izvora socijalističke misli, ali u odnosu na njemačke i austrijske uzore sekundarnog značaja.

Antisocijalističke struje u hrvatskom radničkom pokretu, odnosno oba pravca pravaških radnika obarali su se u svojoj štampi na Vasu Pelagića nazivajući ga »anarhistom« i »zavoditeljem«.

Ovim razmatranjima svakako bi se mogao dodati i neposredni uticaj Vase Pelagića na Vitomira Koraća, jednog od osnivača modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji.

Saopštenje Slavka Mićanovića, Vaso Pelagić — razmišljanja o ličnosti, predstavlja uspješnu sintezu o Pelagićevom ljudskom liku i vremenu u kojem je živio. Mićanović je razmatrao Pelagića u dvije sredine — bosanskoj i srpskoj — dakle, upravo u onim sredinama koje su ga najviše zaokupljale i inspirisale i kojima se on uvijek iznova vraćao obogaćen novim iskustvima, saznanjima i idejama.

Na osnovu podnesenih referata i saopštenja dobija se potpunija predstava o Pelagićevom životu i radu. On je izraziti predstavnik sredina i društava u kojima je nikao, sazrijevao i formirao se. Čovjek balkanskog društva druge polovine XIX vijeka, Pelagić je s izvanrednim darom zapazio i osjećao sva raspoloženja i stanja potčinjenih, siromašnih i zaostalih balkanskih masa. Njegovu prirodnu nadarenost da zapazi i interpretira »narodne nevolje« nadopunjuje izvanredna lična hrabrost da sve i svakome javno kaže i napiše, ne misleći pri tome na posljedice koje su vodile ličnom stradanju. Dok su literate njegovog vremena opisivali prirodu i malograđansko društvo koje se tek formiralo, Pelagića je inspirisalo političko, socijalno, ekonomsko i kulturno stanje radničkih i seljačkih društvenih slojeva.

Smisao izučavanja i vrednovanja djela Vase Pelagića najbolje je izrazio Slavko Mićanović na kraju svog kratkog saopštenja: »Pelagić je među ljudima ostavio traga iza sebe. Ali ne po tome što je bio značajan teoretičar — djela koja je on napisao o socijalizmu, o borbi protiv religije i klerikalizma, o pedagoškim i školskim pitanjima i tako dalje — ostala su ispod onog nivoa na kojem je u njegovo doba bila nauka u Evropi, pa i u samoj Srbiji — nego po tome što je cijelu energiju svoje ličnosti — fizičku, intelektualnu i moralnu — posvetio borbi za oslobođenje potlačenih masa radnog naroda, što je u toj borbi istrajao do kraja uvijek isti, uvijek spreman na žrtvu, neumoran i nepodmitljiv«.

Mada su učesnici ovog simpozijuma pristupili svestranom razmatranju Pelagićevog života i djela noseći u dosadašnja saznanja o njemu nove činjenice i poglede, izostalo je cjelovitije razmatranje Pelagićevih socijalističkih shvatanja i uzora koji su presudno uticali na njegove teoretske i praktične preokupacije. Vjerovatno je prigodni karakter ovog simpozijuma uslovio izvjesnu emotivnost i nedovoljnu naučnu kritičnost naročito prema nekim pogledima Vase Pelagića. No i pored toga, on predstavlja značajan podstrek za izradu monografije o Pelagiću zasnovane na široj naučnoj osnovi.

U okvirima programa za obilježavanje 130-godišnjice rođenja i 70-godišnjice smrti Vase Pelagića, Muzej revolucije Bosne i Hercegovine priredio je izložbu na temu: Vaso Pelagić — život i djelo. Tematsko ekspozicioni plan izložbe postavio je Tonči Grbelja, a likovnu i tehničku realizaciju Babajić-Ugljen Zlata. Na oko 140 ekspozitona prikazan je životni put Vase Pelagića — djetinjstvo, školovanje, početak kulturno-prosvjetnog djelovanja, boravak u Rusiji, rad u Banja Luci, učešće u bosansko-hercegovačkom ustanku 1875—1878. godine itd. Veoma impresivno su prikazani brojni originalni dokumenti i prva izdanja Pelagićevih djela, što na vizuelan način upotpunjava naše predstave o ovoj značajnoj i interesantnoj ličnosti.

U ovoj godini pojavile su se i dvije knjige o Vasi Pelagiću. To su radovi dvojice aktivnih istraživača kulturne prošlosti Bosne i Hercegovine (XIX i XX vijek) — Riste Besarovića i Mitra Papića. Prije dvadesetak godina Risto Besarović je napisao biografiju Vase Pelagića i od tada su samo na mahove i djelomično izučavana njegova djela i upotpunjavani biografski podaci. U studiji, *Vaso Pelagić — život i rad* (»Svjetlost«, Sarajevo, 1969, 200 strana) R. Besarović je, na osnovu svoje ranije studije o Pelagiću i novotkrivenih podataka, prikazao životni put i najznačajnija djela Vase Pelagića. Mada ova knjiga predstavlja do sada najpotpunije

razmatranje o Pelagiću, sam autor ukazuje da ona predstavlja »prilog osvjetljavanju životne djelatnosti istaknutog narodnog borca« bez pretenzija da se dadne konačan sud o njegovom djelu.

U knjizi *Pelagić i o Pelagiću* (NIP »Zadrugar«, Sarajevo, 1969. 198 strana), Mitar Papić je objavio veliki broj tekstova Vase Pelagića i fragmenata napisanih o njemu. Mitar Papić je veoma uspješno prikupio i odabrao 287 fragmenata iz djela i članaka Vase Pelagića objavljenih u raznim listovima. Pri ovom izboru autor je konsultovao i koristio se bogatom i raznovrsnom literaturom i publicistikom i gotovo svim značajnim arhivima i bibliotekama u zemlji tako da ova zbirka fragmenata predstavlja svojevrsnu antologiju tekstova koja današnjem čitaocu na izvanredno zanimljiv način predstavlja djelo i ličnost Vase Pelagića.

Ilijas HADŽIBEGOVIĆ

SAVEZNO SAVJETOVANJE ARHIVSKIH RADNIKA JUGOSLAVIJE U OHRIDU
3. I 4. SEPTEMBRA 1969. GODINE

U okviru Petog kongresa istoričara Jugoslavije, održanog od 5—7. septembra 1969. godine u Ohridu, Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije organizovao je savezno savjetovanje arhivskih radnika. Savjetovanje je održano 3. i 4. septembra u prisustvu oko 130 predstavnika pojedinih arhiva, republičkih društava i Izvršnog odbora Saveza, a bilo je posvećeno nekim aktuelnim problemima jugoslovenske arhivske službe i arhivistike. Tokom dvodnevnog rada podneseno je pet referata i dva koreferata:

- 1) »Arhivi lokalnih zajednica«, referent dr Sergije Vilfan;
- 2) »Objavljivanje arhivske građe«, referent Miloš Milošević;
- 3) »Publikovanje informativnih sredstava u arhivima«, referent Olga Jaćimović.

Koreferati:

a) »Zainteresovanost istorijske nauke za izradu naučnoobavještajnih sredstava u arhivima«, referent mr Nikola Popović;

b) »Neka metodološka iskustva redakcije u objavljivanju građe u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda«, referent mr Vitomir Grbac.

Drugog dana rada podnesena su dva referata, i to:

4) »Arhivska građa o radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi«, referenti: dr Dinko Foretić, Sredoje Lalić i Bogdan Lekić.

5) »Metode i principi rada u arhivima i historijsko istraživanje«, referent Krešimir Nemet.

Podneseni referati, koreferati i diskusija o problematici koju su tretirali mogu se podijeliti u četiri tematske oblasti. Posebnu pažnju zaslužuje tematska oblast u kojoj je tretirana problematika publikovanja arhivske građe i naučoinformativnih sredstava, i to ne samo zbog brojnosti podnesenih referata i koreferata (ukupno 4) nego u prvom redu zato što diskusija o tim pitanjima predstavlja doprinos daljem unapređenju arhivske službe i arhivistike u našoj zemlji. Osim toga, uvrštavanje u dnevni red jednog stručnog savjetovanja ove problematike svjedoči, nesumnjivo, o zainteresovanosti arhiva za ovaj vid djelatnosti, a samim tim i o vidnom napretku arhivske službe kod nas. Dovoljno je u prilog ovoj tvrdnji navesti već poznatu i prihvaćenu činjenicu da publikovanje naučoinformativnih sredstava, a posebno istorijskih izvora, predstavlja krunu svih arhivističkih poslova, i, što je najvažnije, da spada u domen naučnoistraživačke djelatnosti.

U ovoj tematskoj oblasti, s obzirom na značaj i metodološki pristup problemima, naročitu pažnju zaslužuje referat M. Miloševića »Objavljivanje arhivske građe«. U prvom, uvodnom, dijelu referent obrađuje ulogu istorijskih arhiva u objavljivanju arhivske građe, kao i značaj i odgovornost takve djelatnosti. Osnovna misao sadržana je u konstataciji da objavljivanje građe spada u okvir naučnih zadataka istorijskih arhiva, ali, svakako, dolazi na »kraj arhivističkog radnog procesa, kao njegov završni i najsavršeniji rezultat«. Zbog toga se ova djelatnost, po mišljenju M. Miloševića, nalazi na granici »čiste arhivistike«, što znači da izvjesnim dijelom ulazi i u okvir naučnoistraživačkog rada. S obzirom na to da rad na publikovanju dokumenata zahtijeva i čisto naučno-istraživačka prilaženja tekstovima, pri čemu se, logično, prevazilaze granice arhivističkih interesa i rada, postavlja se pitanje da li arhivski radnici imaju legitimaciju za takav rad. Odgovarajući na to pitanje, M. Milošević smatra da naučna komponenta, sadržana u ovoj vrsti arhivske djelatnosti,

govori da ona nije isključivo arhivistička i da ne može predstavljati oblik stalne i osnovne obaveze svakog arhiva. Stoga, da bi arhivisti mogli kvalifikovano obavljati i ovakve poslove, neophodno je da se u arhivima izgrađuje odgovarajući lik arhiviste — istraživača koji će moći da rješava i ovakve složene zadatke. Prema tome, arhivi treba da budu zainteresovani za obrazovanje ovakvog kadra koji će istovremeno nadzirati sve važnije faze arhivističkih poslova na građi, počev od njenog preuzimanja i sređivanja, do obrade, baveći se pri tome i arhivističkom teorijom.

U drugom dijelu referata M. Milošević obrađuje problem saradnje sa naučnim ustanovama i tematskim granicama u radu arhiva na izdavanju istorijskih izvora. Saradnja zainteresovanih naučnih i arhivskih ustanova na ovom poslu često je neophodna, a u pogledu ostvarenja konačnog cilja veoma korisna, jer olakšava i pojeftinjuje čitav postupak. Uostalom, saradnja arhivskih i naučnih ustanova na ovom području veoma se često koristi u svijetu, o čemu je bilo riječi i oko zagrebačkog Okruglog stola (1957). Inače, u pogledu izdavanja dokumenata od strane arhiva u svijetu postoji dilema. O tim pitanjima raspravljano je i na Konferenciji Okruglog stola u Lisabonu (1959), kada je konstatovano da se niz evropskih zemalja izjasnio protiv prakse izdavanja izvora od strane arhiva. U komentaru navedene konstatacije M. Milošević ukazuje na sjajne tradicije arhivista na planu izdavačke djelatnosti u prošlosti. Pri tome ističe da je Lodovico Antonio Muratori, izdavač 28 svezaka *Rerum Italicarum scriptores* (1723—1738), koji se smatra ocem italijanske historiografije, bio arhivist po profesiji i direktor arhiva u Modeni. Slični primjeri se mogu naći i u drugim kapitalnim izdanjima storijskih izvora iz XIX i XX vijeka kao: *Monumenta Germaniae historica* i *Rerum Britannicarum medii aevi scriptores*.

U trećem, najiscrpnijem, dijelu referent obrađuje »Osnovne principe rada na objavljivanju građe« i nabroja taksativno sve faze rada na pripremi građe za publikovanje. Zatim ističe da se na osnovu dužih iskustava, objavljenih pravila, kao i mišljenja raznih naučnih institucija i istaknutih redaktora — i pored izvjesnih neslaganja — u osnovi kristalizirao metodološki sistem objavljivanja istorijskih izvora. U daljem dijelu M. Milošević daje model izgleda i rasporeda poglavlja jedne zbirke objavljenih dokumenata. Poslije toga slijedi opis pojedinačnih faza rada na pripremi građe za publikovanje koji je saopšten u etapama prema logičnom i stvarnom redoslijedu radnog procesa sa dokumentima. Analiza pojedinih faza data je, s obzirom na njihov značaj i težinu, manje ili više iscrpno, bez upuštanja u sve finese na koje se može naići prilikom rada na dokumentima nastalim u raznim vremenskim periodima.

U opisu rada na pojedinim fazama, kao što su — 1) određivanje teme, namjene izdanja i odabiranje dokumenata, 2) utvrđivanje izvornog teksta, 3) izrada zaglavlja dokumenata, 4) izrada legendi, 5) prevod ili izvod dokumenata pisanih na stranim jezicima, 6) izrada kritičkog aparata (predgovor, napomene, hronika događaja, popis korišćene građe, spisak skraćenica, kazala i bibliografija), 7) priprema dodataka i 8) izbor ilustracija — ukazano je na suštinske, najvažnije elemente ovog procesa. Pri ovome treba naglasiti da su prilikom opisa nekih faza dati i odgovarajući primjeri koji u znatnoj mjeri doprinose boljem razumijevanju obrađenih principa. Na kraju može se konstatovati da referat M. Miloševića predstavlja značajan doprinos daljem razvitku jugoslovenske arhivističke teorije i prakse i, što je najvažnije, čini jednu solidnu osnovu za izradu toliko potrebnih metodoloških uputstava ili pravila za rad na publikovanju arhivske građe.

Referat O. Jačimović »Publikovanje informativnih sredstava u arhivima« predstavlja u izvjesnom smislu dopunu prethodnog referata, iako on, u suštini, obrađuje drugu problematiku. Referent, na prvom mjestu, ukazuje na važnost izrade naučnoinformativnih sredstava u arhivima, ukazujući na njihove višestruke ciljeve kao: zaštita arhivske građe evidentiranjem, omogućavanje orijentacije u strukturi i lokaciji građe i otkrivanje njene sadržine za potrebe naučnoistraživačkog i drugog rada. I pored toga što u pogledu izrade naučnoinformativnih sredstava nema jedinstvenih kriterija, ni u stručnoj literaturi i praksi niti u arhivističkoj terminologiji pojedinih zemalja, O. Jačimović je uložila veliki trud da nas upozna sa različitim vrstama ovih neophodnih arhivskih pomagala. Veliku poteškoću pri tome predstavljala je činjenica da između pojedinih naučnoinformativnih sredstava nema jasno povučene granice. Njihovi nazivi često se miješaju, tj. jedno sredstvo ima više naziva ili se pod istim nazivom podrazumijeva više pomagala. U međunarodnom terminološkom rječniku navedene su sljedeće vrste naučnoinformativnih sredstava:

1) opšti spisak (spisak svih fondova i zbirki jednog depoa ili više njih), 2) sumarni spisak (kratak popis grupa, serija ili podserija arhivskih jedinica jednog ili više fondova), 3) spisak novih prijema (popis pojedinačnih ili grupnih dokumenata koji su ušli u arhivski depo), 4) topografski inventar (spisak fondova ili zbirki po lokaciji su policama), 5) inventar (više ili manje detaljan opis elemenata jednog ili više fondova). U okviru ovog pojma javljaju se: analitički i sumarni inventar i numerički repertorij. Kao vrsta inventara u upotrebi je i katalog, u kome se opisuju dokumenti iste vrste, odnosno oni koji se odnose na isto pitanje iz jednog ili više fondova. 6) regist (rezime sadržaja jednog dokumenta sa detaljnim opisom ostalih elemenata), 7) lista (spisak) regesta (hronološki popis regesta određene materije iz pojedinog ili više fondova), i 8) vodič (orijentaciono sredstvo koje služi istraživaču da upozna arhivske fondove, kao i da se njima koristi). Za svaku od ovih vrsta dati su paralelni nazivi koji se upotrebljavaju u nekim zemljama.

Pored pedantnog opisa vrsta naučnoistraživačkih sredstava u međunarodnom terminološkom rječniku, O. Jaćimović iznosi posebno i vrste koje se upotrebljavaju u nekim zemljama kao: u Njemačkoj (kod Majsnera i Leša), u SSSR-u, u SAD (kod T. Selemberga — iz priručnika »Moderni arhivi«), zatim u referatu M. Taskona »Arhivske publikacije« — održanom na Kongresu u Brislu. I u ovom slučaju za svaku vrstu naučnoinformativnih sredstava dat je kraći opis njihovog izgleda i namjene. U referatu se zatim konstatuje da, pored razlika između pojedinih vrsta ovih arhivskih pomagala, s obzirom na njihov izgled i zadatke, sva ona ipak imaju i neke zajedničke elemente. To su adresant, adresat, vrsta, oblik, sadržaj, formalna obilježja akta i dr. od čijeg opisa, zapravo, i zavisi njihov konačan izgled.

Od naučnoinformativnih sredstava koja su u upotrebi u našoj zemlji, referent navodi: vodiče, razne vrste inventara, regesta (kataloge), registre, kao i kraće prikaze pojedinih fondova koji se štampaju u stručnim časopisima.

U daljem dijelu referata O. Jaćimović daje manje ili više podroban opis strukture pojedinih vrsta naučnoinformativnih sredstava, zadržavajući se iscrpnije na vodičima, kao sredstvima koja prikazuju građu u cjelini, a zatim i na pojedinim vrstama inventara čiji je cilj da pružaju bliže podatke o sadržini manjih arhivskih jedinica, kao i pojedinačnih dokumenata.

I pored toga što se ovom referatu mogu staviti neke zamjerke, npr. nedostatak je što nije dat jedan jedinstven, opšti, model štampane edicije za sve ili neke vrste naučnoinformativnih sredstava, nesumnjivo je da će on predstavljati korisno pomagalo za sve arhivske ustanove, odnosno arhivske radnike.

Koreferat mra N. Popovića »Zainteresovanost istorijske nauke za izradu naučno-obavještajnih sredstava u arhivima« značajan je zato što izradi naučnoinformativnih sredstava pristupa sa stanovišta istorijske nauke, odnosno njihovog najzainteresovanijeg korisnika.

Mr V. Grbac u svom koreferatu »Neka metodološka iskustva redakcije u objavljivanju arhivske građe u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda« dao je detaljan i veoma iscrpan prikaz rada na pripremi dokumenata za publikovanje. Bez sumnje je da opisana iskustva mogu biti od velike koristi arhivskim radnicima, a posebno onima koji rade na arheografskoj obradi dokumenata iz NOB-e.

U diskusiji vođenoj o ovoj tematici (ukupno 7 diskutanata) ukazano je na značaj i korisnost podnesenih referata, a posebno referata M. Miloševića. Stavljene su, takode, izvjesne primjedbe i sugestije. Većina učesnika u diskusiji podržala je prijedlog dra S. Vilfana da M. Milošević tekst svoga referata oblikuje kao pravila ili uputstvo za publikovanje građe, i to na osnovu primjedbi arhivskih i naučnih ustanova, kao i republičkih društava. Podržano je takode mišljenje da arhivi treba više pažnje da posvete publikovanju naučnoinformativnih sredstava.

Referat »Arhivska građa o radničkom pokretu i NOB-i« (autori dr D. Foretić, S. Lalić i B. Lekić) pobudio je, takode, veliko interesovanje kod učesnika Savjetovanja. To je sasvim razumljivo s obzirom na značaj ove građe za izučavanje naše najnovije istorije, kao i na njen smještaj, stanje sredenosti i obrade — odnosno njenu dostupnost istraživačima.

Referati su dali informativan pregled ustanova po republikama koje prikupljaju i čuvaju arhivsku građu o radničkom pokretu i NOB-i. Na osnovu toga vidi se da ovu građu i dalje prikupljaju brojne i raznorodne ustanove. Među njima najznačajnije mjesto zauzimaju Vojnoistorijski institut, Arhiv za radnički pokret — Beograd, zatim arhivi instituta za istoriju radničkog pokreta u pojedinim republikama, arhivi istorijskih instituta u Titogradu i Skoplju, kao i Historijski arhiv CK SK Slovenije.

Prikupljanjem i čuvanjem ove građe bave se, i to u znatnoj mjeri, i brojni muzeji revolucije, opšti arhivi, zatim biblioteke, kao i pojedinci. Znatan dio građe koja se odnosi na radnički pokret i NOB nalazi se i u organima SUP-a.

S obzirom na brojnost ustanova koje se bave prikupljanjem i čuvanjem arhivske građe, nastale u institucijama radničkog pokreta i NOB, sasvim je logično što na planu njene sređenosti i obrade u cjelini nije postignut odgovarajući stručni nivo. Razbacanost ove građe uslovlila je, u prvom redu, razbijenost određenih arhivskih cjelina (fondova), a samim tim dovela u pitanje i njenu dostupnost istoričarima i drugim korisnicima. Svakako da se kod izvjesnog broja imaoca postavlja i pitanje njene potpune zaštite. Zbog toga se u pogledu daljeg postupka sa ovom građom nameće potreba njenog objedinjavanja u nadležnim arhivskim ustanovama, opštim ili specijalizovanim arhivima, što će omogućiti da se pristupi cjelovitijim zahvatima na planu sređivanja i obrade.

Pored pregleda o stanju građe koja je nastala neposredno u institucijama radničkog pokreta i NOB, autori pomenutog referata obrađuju i problem dosadašnje evidencije građe uopšte, neovisno od njenog porijekla. U vezi s tim pledira se na stvaranje kompletne evidencije cjelokupne građe koja se odnosi na radnički pokret i NOB u našim zemljama, bez obzira na to gdje je i kada nastala i gdje se sada nalazi. Osim toga, referat tretira i problem smještaja i čuvanja registraturne građe nastale u poslijeratnom periodu u organima Saveza komunista i drugih društveno-političkih organizacija, kao i u nekim organima vlasti (DSIP, DSUP i dr.). U vezi s tim navedeni su primjeri različitog postupka i nedosljednosti u pojedinim republikama. Na kraju treba istaći da su referenti dali niz sugestija i prijedloga o tome kako ubuduće treba rješavati problem evidencije, prikupljanja, čuvanja, sređivanja i obrade arhivske građe o radničkom pokretu i NOB-i.

Učesnici u diskusiji (8) podržali su konstataciju i prijedloge iznesene u referatu i ukazali na neke primjere kršenja osnovnih arhivističkih principa u postupku sa ovom građom. Osim toga, neki od diskutantata insistirali su i na strožijoj primjeni zakonskih propisa (Franjo Biljan i Mire Dimče), kao i potrebi da se arhivska građa za radnički pokret i NOB počne tretirati kao i sva ostala građa.

Referat dr S. Vilfana: »Arhivi lokalnih zajednica« predstavlja prilog Konferenciji Okruglog stola koja treba da se održi koncem septembra u Bukureštu i na kojoj će kao glavna radna tema dnevnog reda biti referat R. H. Bautiera pod istim nazivom. Referent obrađuje, u prvom redu, pojam lokalne zajednice i sa teoretskog i sa istorijskog stanovišta, ukazujući na karakteristike njegove primjene u svijetu i u našoj zemlji. Polazeći od ovog, dr S. Vilfan daje tumačenje pojma arhiva lokalnih zajednica i konstatuje da su u našem samoupravnom sistemu opštine (opštinske skupštine) organizaciona baza lokalne arhivske službe, s tim što se posredstvom republičkih zakonodavstava favorizuje stvaranje međuopštinskih, odnosno regionalnih arhiva. U daljem dijelu referent razmatra tendencije razvoja arhiva lokalnih zajednica u raznim zemljama, kao i kod nas, i na kraju, polazeći od potrebe zaštite cjelokupne arhivske građe lokalnih zajednica u našoj zemlji, predlaže mjere za rješenje ovog suštinskog pitanja naše arhivske službe.

S obzirom na problematiku koju razmatra, referat dr S. Vilfana pobudio je veliko interesovanje učesnika Savjetovanja. Učesnici u diskusiji (ukupno 6) ukazali su na potrebu veće zaštite arhivske građe u lokalnim zajednicama, potrebu sigurnijih izvora finansiranja, ujednačavanja naziva ustanova — s obzirom na šarolikost koja postoji (gradski, komunalni, regionalni, istorijski, itd.), zatim utvrđivanja statusa ovih arhiva kao i potrebu sprovođenja ankete posredstvom republičkih društava o svim ovim pitanjima — što je prihvaćeno i kao zaključak Savjetovanja.

K. Nemet u svom referatu »Metode i princip rada u arhivima i historijsko istraživanje« obradio je na veoma interesantan i dokumentovan način pitanje odnosa cjelokupne arhivske djelatnosti i istoričara kao najbrojnijih korisnika te djelatnosti. U osnovi referent tretira problem usklađivanja arhivističkih principa sa interesima istoričara — istraživača koji nisu uvijek jedinstveni kada je u pitanju klasifikacija građe. K. Nemet ističe da su pri sređivanju arhivske građe istorijski interesi od sekundarnog značaja, jer u tom postupku arhivi moraju da se rukovode prvenstveno arhivističkim principima. Ali zato u poslovima obrade tj. izrade naučoinformativnih sredstava interes istorijskog istraživanja treba da dođe u prvi plan. To znači da arhivi moraju pristupiti izradi odgovarajućih naučoinformativnih sredstava, jer registraturna pomagala (registri, indeksi i dr.) ne mogu se proglasiti i arhivskim pomagalima. Naučoinformativnim sredstvima mogu se smatrati samo ona arhivska pomagala koja su izradena u arhivu i od arhivista — svakako na osnovu utvrđenih

principa i kriterija. Prema tome, da bi arhivi doprinijeli intenzivnijem iskorištavanju arhivske građe u naučne svrhe, a osobito za istorijska istraživanja, potrebno je, po mišljenju K. Nemeta, unijeti više metodičnosti u stručnu obradu arhivske građe.

U diskusiji (2 učesnika), pored ostalog, Nada Klaić (profesor Zagrebačkog sveučilišta) ukazala je na potrebu da se pri sređivanju i obradi dokumenata u većoj mjeri posveti pažnja interesima istoričara.

Poslije iscrpne i plodne diskusije o svakoj tematskoj oblasti, savjetovanje je usvojilo odgovarajuće zaključke. Sprovođenje prihvaćenih zaključaka doprinijeće, bez sumnje, uspješnijem radu arhiva na planu zaštite arhivske građe uopšte, a posebno arhivske građe o radničkom pokretu i NOB, zatim stručnijem sređivanju i obradi, kao i publikovanju dokumenata i naučoinformativnih sredstava.

Veselin MITRAŠEVIĆ

PLANOVI, ZADACI I REALIZACIJA IZRADE VODIČA KROZ FONDOVE NAŠIH ARHIVSKIH USTANOVA (Savjetovanje u Subotici — maj 1969. godine.)

U sklopu kvantitativno i kvalitativno izmijenjenih društvenih odnosa uopšte, društvene nauke, a među njima i istorija, dobivaju, naročito poslije II svjetskog rata, sve vidniju ulogu. U kontekstu tih odnosa historijskim izvorima prvog reda — arhivskoj građi — pridaje se sve veći i veći značaj iz jednostavnog razloga što upravo društvene nauke i istorija pružaju najautentičnije odgovore na izvjesna pitanja vezana za društvo.

Iz takvog slijeda stvari primarni zadaci arhiva su (ne računajući »interne« — prikupljanje, čuvanje i sređivanje arhivske građe) da što potpunije i što efikasnije pruže uvid u arhivsku građu, odnosno fondove. Oni se ostvaruju prevashodno putem naučnoinformativnih sredstava.

Savremeni društveni razvitak je svojom dinamikom nametnuo niz novih pitanja pred arhivističku službu na koja treba dati odgovore. Danas su arhivi Jugoslavije, u cjelini, prešli veoma mukotrpan i složen put od prikupljanja do složenih faza obrade istorijske građe.

Po zakonskim propisima arhivi Jugoslavije obavezni su da izrađuju ulazni i sumarni inventar. Otprilike dvije decenije, tako reći u svim zemljama, intenzivno se radi na novoj vrsti informativnog sredstva — Vodiču kroz arhivske fondove. Svim je razumljivo da se, pojavom raznih vrsta vodiča u arhivističkoj literaturi, sve češće i češće, stručno razmatralo ovo pitanje. Upravo zbog raznovrsnosti karaktera arhivske građe koja se čuva, stepena obradenosti, zadataka koji se traže od arhivskih ustanova, u stručnoj arhivističkoj terminologiji gotovo da ne postoji jedinstvena suštinska definicija Vodiča. Postojeće definicije određuju se prema namjeni, obliku i obradi. Prevashodno je Vodič namijenjen u istraživačke svrbe i pojedincima i ustanovama i organizacijama, kao sredstvo za rad. Svojem oblikom predstavlja sistematsku listu — skup fondova sa elementarnim opisom sadržine. Na taj način svima je omogućen posredan i jezgrovit uvid u opseg i sastav arhivske građe određenog područja ustanove ili fonda.

Interesantno je da je u internacionalnim arhivističkim krugovima preovladalo mišljenje da je izrada Vodiča primaran zadatak arhiva bilo da imaju isključivo informativan karakter, bilo da je riječ o studioznim radovima. Ova vrsta obavještajnog sredstva može da:

- a) obuhvata sve značajnije arhivske depoe jedne zemlje — pokrajine,
- b) obuhvata arhivsku građu jednog arhiva (što je najčešći slučaj),
- c) da bude Vodič kroz jedan fond ili seriju i
- d) ima karakter tematskog Vodiča.

Za razliku od ostalih zemalja, u nas su se, iz objektivnih razloga, kasnije nego u drugim zemljama, počela tretirati pitanja u vezi sa izradom Vodiča. Tek u protekloj deceniji počeli su da se razmatraju problemi oko izrade Vodiča, i to na teoretskom planu (u publikaciji *Naučnoinformativna sredstva u arhivima*, čiji su autori Olga Mučalica i Krešimir Nemeth). Nešto određenije praktično urađeno je koncem 1962. godine, kada je u Sarajevu na savjetovanju Društva arhivista Jugoslavije, decembra mjeseca, predloženo da se naša naučna javnost na sumaran način upozna sa sadržajem arhivskog fonda Jugoslavije. Tom prilikom izrađen je i nacrt — katalog arhiva naše zemlje. Dvije godine docnije, na Petoj skupštini Saveza društava arhivista Jugoslavije taj prijedlog je modificiran terminološkom sugestijom da se umjesto »kataloga« radi Vodič. Neposredno nakon toga, prišlo se realizaciji

izrade Vodiča. Treba istaći da su arhivisti u Sloveniji, još prije ovog dogovora, objavili dvije publikacije koje po formi nisu »pravi« vodiči, ali predstavljaju vrstu Vodiča i mogli bi se klasificirati u grupu b) (*60 let Mestnega arhiva ljubljanskega: Splošni pregled fondov Državnega arhiva Ljudske Republike Slovenije*). U međuvremenu su izrađene i objavljene još tri značajne publikacije:

1962 — za Vojvodinu: *Arhivski fondovi u Vojvodini* — grupa a);

1965 — za Srbiju: *Popis fondova i zbirki Državnog arhiva Srbije* — grupa b);

1967 — Državni arhiv Srbije publikuje Vodič: *Knjaževska kancelarija 1815—1839*

— grupa c).

S obzirom na to da pripadaju različitim grupama vodiča, zavisno od toga koje fondove obuhvataju, normalno je da se među sobom razlikuju po formi. Zajedničko za sve su:

- podaci vezani za naziv fonda;
- raspon godina;
- količina građe;
- stepen obrade, tj. sredenosti arhivske građe i
- obavještajna sredstva.

Na osnovu ovih iskustava, kako inozemnih tako i domaćih, pristupilo se u Jugoslaviji izradi vodiča po republikama, pokrajinama i pojedinačno po arhivima. I VI kongres Društva arhivskih radnika Jugoslavije, održan oktobra 1968. godine u Kotoru i na Cetinju, u svojim zaključcima inicirao je intenziviranje izrade Vodiča.

Arhivisti Srbije su među prvima u Jugoslaviji krenuli »sa mrtve tačke« u realizaciji postavljenih i primljenih zadataka. U tu svrhu formirana je i redakcija za izradu vodiča kroz arhivske fondove SR Srbije. Istovremeno izrađen je detaljan plan budućeg vodiča, koji treba da sadrži predgovor, uvod, pregled fondova i obavještajni aparat, a čiji glavni sadržajni dio čini »pregled fondova«.

Redakcija Vodiča kroz arhivske fondove Srbije podsticana saznanjem o nasušnoj potrebi izrade takve publikacije za naučnu i svu ostalu javnost, svjesna da obaveznost cjelokupnog poduhvata proizilazi iz dužnosti svakog arhiva da se »predstavi« javnosti, da objelodani ono što ima — osjetila je potrebu da pred svima, stručno i otvoreno, razmotri svoje prijedloge o daljem zajedničkom radu. Rezultat tih napora bilo je i Savjetovanje održano 8. maja 1969. u Subotici.

S obzirom na to da izrada Vodiča nije zadatak regionalnog, nego saveznog značaja, treba reći i koju riječ o onome što se čulo ovom prilikom u Subotici, uvažavajući činjenicu da rad na pomenutoj realizaciji u svakoj republici ima i svojih osobenosti. Sumarno rečeno, zaključci redakcije Vodiča za Srbiju, s obzirom na etapu realizacije, u stvari prijedlozi, sveli bi se na slijedeće:

— saradnja Redakcije će se odvijati posredstvom matičnog arhiva Srbije;

— edicija *Arhivski vodič kroz arhive Srbije* treba da obuhvati fondove, odnosno dokumenta koji se čuvaju u bibliotekama, odnosno muzejima;

— rok izrade je 1972. godina;

— izlazila bi sukcesivno u sveskama za jedan ili više arhiva.

Ovako koncipirani stavovi, ispoljeni u uvodnom izlaganju, izazvali su dosta živa reagovanja koja su došla do izražaja u diskusiji. Istaknuto je da bi kao zadatak na prvom planu trebalo, strogo i permanentno, voditi računa o činjenici da je to organizovano usaglašen rad utoliko više što povezanost interesa i internih (srbijskih) i jugoslovenskih (saveznih) i internacionalnih mora biti stalno prisutna. Ovako postavljeni zadaci uslovljavaju primjenu timskog rada i u organizacionom i u stručnom pogledu. Da bi tako angažovana ekipa od samog početka znala opseg svog rada, nužno bi bilo znati količinu u dužnim metrima.

Prijedlog da se sveske Vodiča ne objavljuju po arhivima, nego tematski po fondovima — vrstama izazvao je veoma živa reagovanja i »podijelio« diskutante. Reakcija na prijedlog da se sveske budućeg Vodiča ne objavljuju po arhivima, nego tematski po fondovima — vrstama dokumenata, u osnovi je pozdravljena, ali je istovremeno rečeno da je to preuranjeno, s obzirom na poslove koji tek predstoje.

U pogledu izrade istorijskih bilješki, sugerirano je da se ne rade za jedan fond (mpr. republičkih institucija) jer bi to oduzimalo mnogo vremena.

Zajedničko u gotovo svim izlaganjima bila je sugestija da se izbjegava istoricizam u koji se vrlo lako upasti s obzirom na rubrike Vodiča. Istaknuto je da je istoričarima i istraživačima koji će se, ipak, najviše koristiti rezultatima ovih napora od bitnog značaja da znaju šta sadrži određeni fond ili zbirka, kolika je

njihova količina i raspon godina. Što se rokova izrade tiče, rečeno je da ih treba odrediti i poštovati ih, ali samo pod jednim uslovom da kratkoćom svojom ne utiču na kvalitet rada.

— ◇ —

U našoj Republici se takođe organizovano radi, shodno svim preporukama i obavezama, na izradi vodiča. Objedinitelj ovog poduhvata Društvo arhivskih radnika Bosne i Hercegovine pokazuje tek u posljednje vrijeme neophodnu dozu inventivnosti koja je potrebna jednom koordinirajućem tijelu.

U Arhivu Instituta za istoriju radničkog pokreta u Sarajevu, poslije dužeg vremena, pristupilo se izradi vodiča kroz arhivske fondove. Da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno izvršiti izvjestan broj predradnji, kao što su:

- razgraničenje fondova;
- prikupljanje dokumentacije o fondovima i zbirkama, gdje je to moguće, od momenta ulaska fonda — zbirke u Arhiv (zapisnici o primopredaji),
- prikupljanje određenih podataka o fondovima koji ulaze u sastav istorijske bilješke (tačan naziv fonda, hronološke granice fonda, broj fascikula, obavještajna sredstva).
- Prikupljanje podataka o razvoju arhivske ustanove i opštih podataka o građi.

Bez obzira na sve što je ovdje rečeno o Republičkom arhivu u Sarajevu, između tog Arhiva i Arhiva Instituta postojala je, i postoji, stalna veza u obliku konsultacija, tako da su na taj način dobivene osnovne, unificirajuće smjernice za rad koji je u realizaciji.

Tomislav IŠEK

iz instituta

AKTIVNOST INSTITUTA U 1969. GODINI

Već je uobičajeno da u ovoj publikaciji naše čitaoce informišemo o radu Instituta. Ovom prilikom ćemo prikazati njegovu djelatnost i promjene koje su nastupile u 1969. godini.

Dva saradnika Instituta odbranila su doktorske disertacije iz oblasti istorije radničkog pokreta i socijalističke revolucije Bosne i Hercegovine. Teza Ahmeda Hadžirovića je: »Sindikalni pokret i tarifno-štrajkačke akcije u Bosni i Hercegovini 1935—1941. godine«, a Veselina Đuretića: »Razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini do II zasjedanja AVNOJ-a«.

U toku godine iz programa rada Instituta završena je tema:

»Politička uloga i oblici djelatnosti četničkih udruženja u Bosni i Hercegovini 1918—1941. godine«, koja je predata i primljena kao doktorska disertacija na Filozofskom fakultetu u Sarajevu.

U toku je rad na sljedećim temama:

1. »Formiranje, razvoj i položaj radničke klase u Bosni i Hercegovini 1878—1941. godine«,
2. »Radnički pokret u Bosni i Hercegovini od 1906. do osnivanja socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine 1909. godine«,
3. »Izgradnja željeznica u Bosni i Hercegovini u svjetlu austrougarske politike od 1878. do 1914. godine«,
4. »Djelatnost Socijalističke partije Jugoslavije između dva rata s posebnim osvrtom na radničke ustanove«,
5. »Stavovi Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema ratu i revoluciji i stvaranje jugoslovenske države u drugoj deceniji XX vijeka«,
6. »Napredni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine«,
7. »Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1919—1941. godine«,
8. »Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. i 1942. godine«,
9. »Pojave krize narodnooslobodilačkog fronta u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine«,
10. »Razvoj narodne vlasti u Bosni i Hercegovini od II zasjedanja AVNOJ-a do kraja rata«, i
11. »Okupacioni sistemi u Bosni i Hercegovini 1941—1945. godine«.

Na arhivskoj građi iz perioda do 1941. godine izvršeno je definitivno sređivanje. Nakon kompletiranja predmeta, sređena je građa iz perioda 1941—1945. godine. Na građi iz perioda 1945—1952. godine, čije je sređivanje u toku, obrađivan je isključivo fond Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH, odnosno Centralnog komiteta KPJ za BiH. Taj dio fonda je obrađen.

U toku sljedeće godine biće pripremljena za publikovanje edicija »Partijska štampa, leci i proglasi iz Bosne i Hercegovine od 1921—1941. godine«. U ovoj ediciji će se objaviti sljedeći listovi: »Glasnik istine«, »Fabrika i njiva«, »Komunist«, »Narodna pravda«, »Glas saveza radnika i seljaka«, kao i leci i proglasi. Objavljivanjem ove građe, našoj široj javnosti će biti prezentirana do sada istražena štampa KPJ u Bosni i Hercegovini za navedeni period koja, po svojoj prilici, predstavlja i sve što je ovim putem poteklo od organizacija KPJ u Bosni i Hercegovini.

Završen je »Vodič kroz arhiv« Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo. U završnoj fazi je »Hronologija događaja radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od njegovih početaka do 1941. godine«. Ona obuhvata nastanak i razvitak rad-

ničke klase, stvaranje i djelovanje njenih organizacija, pojavu i razvoj socijalističkih ideja i socijalističkih organizacija, osnovne vidove klasne borbe (štrajkovi, tarifne akcije, demonstracije), a zatim političke i sindikalne organizacije, revolucionarne i reformističke organizacije. Hronologija je popularni priručnik koji ima širu namjenu i upotrebu u političkim organizacijama, školama, radničkim i narodnim univerzitetima i sl.

Pored navedene aktivnosti, saradnici Instituta su objavili ili predali u štampu veći broj naučnih i stručnih radova. To su:

1. Babić Nikola: 1. »Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1911. godine«, predata za štampu u Glasniku arhiva Bosne i Hercegovine; 2. »Peta internacionalna konferencija istoričara radničkog pokreta u Lincu«, Prilozi broj 5 i 3. Pedeset godina KPJ — napis uz jubilej, »Odjek« 15. maj 1969.

2. Bajčić Nevenka: 1. »Komunistička partija Jugoslavije u ustanku 1941. godine u Hercegovini« (drugi dio septembar—decembar 1941. godine), Godišnjak društva istoričara BiH XVII/1969.

3. Borovčanin Drago: 1. »Organizacija KPJ na Romaniji od osnivanja do 1945. godine«, Prilozi broj 5; 2. »Minimalna školska sprema radnika u organima državne uprave i određenim radnim organizacijama«, Pravna misao br. 5—6/69.

4. Dr Đuretić Veselin: 1. »Stvaranje i razvitak organa vlasti u istočnoj Bosni«, VIG, 1969.

5. Mr Hadžibegović Ilijas: 1. »Uvođenje obaveznog bolesničkog osiguranja u Bosni i Hercegovini 1909—1910. godine«, članak predat za štampu.

6. Dr Hadžirović Ahmed: 1. »Odnos političkih partija i sindikata tridesetih godina«, članak predat za štampu u Glasniku arhiva BiH broj 8 i 9, i 2. »Osvrt na Priloge broj 4«, objavljen u »Odjeku« br. 15—16, avgust 1969. godine.

7. Mr Išek Temislav: »Markov protokol i Politika Sporazuma HRSS s osvrtom na BiH«, Godišnjak društva istoričara BiH, godina XVII 1966—1967, str. 231—281.

8. Juzbašić Dževad: 1. »Izveštaj Hermana von Sautera o odnosima Bosne i Hercegovine i Monarhije u svjetlu austrougarskih ekonomskih suprotnosti za vrijeme krize 1912/1913. godine«, predat za štampu u Godišnjaku društva istoričara BiH, knjiga XVIII.

9. Mr Karabegović Ibrahim: 1. »Revolucionarna štampa u Bosni i Hercegovini od aprila 1919. do šestojanuarske diktature 1929. godine«, »Novinarstvo«, Beograd, januar 1969. godine; 2. »O radničkom pokretu u Bosni i Hercegovini od polovine 1917. godine do formiranja SRPJ(k)«, Glasnik arhiva Bosne i Hercegovine, knjiga VIII; 3. »Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine«, godina XVII (1956—1967), Sarajevo 1969, godine, prikaz, Prilozi br. 5 i 4. Naučni skup »Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919—1941«, Beograd 24—26. novembra 1969. godine, osvrt, Prilozi br. 5.

10. Mr Nedimović Uroš: »Internacionalna revija za socijalnu istoriju«, 1968. godina, prikaz, Prilozi br. 5.

1. Redžić Enver: 1. »Raspad austrougarske monarhije i pojava nasljednih država u svjetlu internacionalnog simpozijuma u Beču od 21—25. 10. 1968. godine«, Prilozi br. 4; 2. »Partizani Cazinske krajine«, »Život« br. 5/69; 3. »35. godina Internacionalnog instituta za socijalnu istoriju u Amsterdamu«, Pregled — april—maj 1969. godine i 4. »Agrarno-socijalni pokret i promjene u jugoistočnoj Evropi između dva svjetska rata«, osvrt na međunarodni simpozijum, Prilozi br. 5.

12. Trninić-Đurić Mirjana: 1. »Otadžbina, Kočićevo tribina« primljen za štampu u »Radove« Akademije nauka i umjetnosti BiH.

Više saradnika Instituta je učestvovalo na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu na kojima su podnijeli referate iz tematike koju proučavaju.

Na naučnom skupu u Splitu od 29—31. oktobra 1969. godine, na temu: »Teorija i praksa KPJ — SKJ u borbi za slamanje kapitalizma i izgradnju socijalističkog društva«, učestvovali su sa referatima:

1. Redžić Enver: »KPJ i pitanje Bosne i Hercegovine«,

2. Dr Hadžirović Ahmed: »Borba Komunističke partije Jugoslavije za uticaj u sindikatima u BiH uoči drugog svjetskog rata«, i

3. Dr Veselin Đuretić: Revolucija i kontrarevolucija (teoretsko-metodološki pogled).

Na naučnom skupu: »Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini«, održan 6. i 7. novembra 1969. godine, koji je organizovala Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u saradnji sa Institutom za istoriju

radničkog pokreta u Sarajevu i Univerzitetom u Sarajevu, učestvovali su sa referatima:

1. Nikola Babić: »Doprinos radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog radničkog pokreta«,

2. Mr Ibrahim Karabegović: »Rascjep u bosansko-hercegovačkom radničkom pokretu 1919—1921, posljedice rascjepa«,

3. Dr Ahmed Hadžirović: »Sindikati i djelovanje KPJ u Bosni i Hercegovini«, i

4. Nevenka Bajić: »Značaj etičkog faktora u ustanku 1941. godine«.

Na naučnom skupu: »Radnički pokret Makedonije do 1929. godine«, koji je održan u Titovom Velesu od 7—10. maja 1969. godine, učestvovao je Dževad Juzbašić sa referatom: »O nekim pitanjima austrougarske politike prema uređenju privrednih odnosa u Makedoniji i na Balkanu za vrijeme krize 1912/1913. godine«.

Na naučnom skupu povodom 50-godišnjice KPJ, SKOJ-a, i sindikata, koji je održan maja 1969. godine u Titogradu, učestvovao je dr Veselin Đuretić sa referatom: »Karakteristike ustanka 1941. godine u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini«.

Na naučnom skupu: »Radnički pokret i KPJ u Srbiji 1919—1941. godine«, koji je održan u Beogradu 24. i 25. novembra 1969. godine, učestvovao je mr Ibrahim Karabegović sa referatom: »Saradnja bosansko-hercegovačkih i srbijanskih reformista 1919. i 1920. godine«.

Na simpozijumu: »Omladina Jugoslavije u antifašističkom pokretu 1935—1945. godine«, održanom 25. i 26. septembra 1969. godine u Bihaću, učestvovala je mr Dušavka Škarica sa referatima: »SKOJ u Bosni i Hercegovini 1937—1940. godine« i »Internacionalna omladina« o omladinskom pokretu u Jugoslaviji 1936—1941. godine«.

Enver Redžić, direktor Instituta, učestvovao je, na poziv Društva za jugoistočnu Evropu iz Minhena, na Međunarodnom simpozijumu, koji je bio posvećen temi: »Agrarno-socijalni pokret i promjene u jugoistočnoj Evropi«, a u okviru II Internacionalne nedjelje visokog školstva u Salzburgu od 13—15. oktobra 1969. godine. Na ovom simpozijumu Enver Redžić je podnio saopštenje »Seljački nemiri u Bosni i Hercegovini 1918. i 1919. godine«.

Na V internacionalnoj konferenciji istoričara radničkog pokreta, održanoj od 16—20. septembra 1969. godine u Lincu, sa glavnim temom: »Držanje radništva na početku prvog svjetskog rata«, učestvovao je Nikola Babić sa referatom: »Radnički pokret u Bosni i Hercegovini 1914. godine«.

Na V kongresu istoričara Jugoslavije, održanom od 5—7. septembra 1969. godine u Ohridu, učestvovao je Enver Redžić sa referatom: »O posebnosti bosanskih muslimana«.

Mr Zdravko Antonić učestvovao je na simpozijumu »O Petrovoj Gori«, koji je organizovala Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti povodom 25-godišnjice ZAVNOH-a.

Organizacionih promjena u Institutu nije bilo tokom 1969. godine. Organi upravljanja i stručni organi Instituta obavljali su redovne poslove iz programa rada.

Evo i sastava organa upravljanja:

Savjet Instituta

Predsjednik,

Dr Ahmed Hadžirović, naučni saradnik;

Članovi:

I. Izabrani iz reda članova radne zajednice Instituta:

1. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik,
2. Bureković Slavica, arhivski pomoćnik,
3. Dr Đuretić Veselin, naučni saradnik,
4. Hurem Rasim, viši stručni saradnik,
5. Juzbašić Dževad, asistent,
6. Matijević Anka, arhivski pomoćnik,
7. Nedimović Uroš, asistent,
8. Santica Radmila, šef računovodstva,
9. Šehić Nusret, viši stručni saradnik.

II. Imenovani od Skupštine SR BiH:

1. Eminefendić Hazim, poslanik Republičkog vijeća;

III. Delegirani od:

a. Filozofskog fakulteta u Sarajevu:

1. Đurđev dr Branislav, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

b. Fakulteta političkih nauka:

1. Vražalić dr Ešref, docent na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu;

c. Društva istoričara Bosne i Hercegovine:

1. Bulatović Radomir, profesor;

d. Republičkog savjeta za naučni rad:

1. Kovačević dr Desanka, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Naučno vijeće

Predsjednik,

Enver Redžić, direktor Instituta;

Članovi:

1. Mr Antonić Zdravko, asistent

2. Babić Anto, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

3. Babić Nikola, naučni saradnik

4. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik

5. Isović Kasim, viši arhivist

6. Kapidžić dr Hamdija, redovni profesor Filozofskog fakulteta u Sarajevu,

7. Sarac Nedim, vanredni profesor Fakulteta političkih nauka u Sarajevu, i

8. Šehić Nusret, viši stručni saradnik.

Upravni odbor

Predsjednik,

Mr Antonić Zdravko, asistent

Članovi:

1. Bajić Nevenka, viši stručni saradnik,

2. Elez Stjepan, blagajnik,

3. Marjanović Nenad, mašinst,

4. Mitrašević Veselin, viši stručni saradnik,

5. Pribulja Subhija, arhivist i

6. Redžić Enver, direktor Instituta.

Direktor

Redžić Enver.

Institut ima sljedeću unutrašnju organizaciju:

1. Odjeljenje istorijske obrade; u ovom odjeljenju radi ukupno 9 saradnika. Od toga broja 2 su naučni saradnici, 3 viši stručni saradnici i 4 asistenti (od kojih 3 magistra). Od ukupnog broja saradnika ovog Odjeljenja 2 rade na obradi tema iz perioda do 1919. godine, 3 na temama između dva rata i 4 na temama iz perioda NOR-a. Pored ovih saradnika, Institut je angažovao 3 saradnika koji obrađuju pojedine teme kao spoljni saradnici.

2. Odjeljenje istorijske građe; ovo odjeljenje u svom sastavu ima: arhiv, biblioteku, grupu za dokumentaciju i grupu za memoarsku građu. U Odjeljenju radi 17 saradnika, od kojih: 1 naučni saradnik, 2 viša stručna saradnika, 1 stručni saradnik, 3 asistenta (od kojih dva magistra), 3 arhivista, 6 arhivskih pomoćnika i 1 fotograf.

3. Sekretarijat, u kome ukupno radi 15 saradnika.

Sekretar 1,

Opšta služba:

administrativni službenik 1

daktilografa 2

pomoćno osoblje 4

Računovodstvo:

računska službenika 2.

Tehnička služba:

visokokvalifikovana radnika 2

kvalifikovana radnika 2

priučeni radnik 1

Drago BOROVIĆANIN

PREGLED DOMAĆIH I STRANIH ČASOPISA KOJE PRIMA BIBLIOTEKA
INSTITUTA ZA ISTORIJU RADNIČKOG POKRETA U SARAJEVU

DOMAĆI ČASOPISI

- ARHIVSKI VJESNIK, izlazi jedanput godišnje, Zagreb.
- BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — članci i prilozi u časopisima, novinama i zbirnim delima. Serija A. Društvene nauke — Politika, Ekonomija, Pravo, izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut, izlazi mjesečno, Beograd.
- BIBLIOGRAFIJA JUGOSLAVIJE — knjige, brošure i muzikalije. Izdavač: Jugoslovenski bibliografski institut, izlazi 15-dnevno, Beograd.
- BIBLIOTEKARSTVO, časopis Društva bibliotekara Bosne i Hercegovine. Izlazi tromjesečno, Sarajevo.
- BILTEN, izdavač: Republički savjet za naučni rad SR BiH. Izlazi dvomjesečno, Sarajevo.
- BILTEN GLAVNOG ODBORA SSRN BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi tromjesečno, Sarajevo.
- BULLETIN: Scientifique. Section B. Sciences humaines. Izdavač: Savjet akademija nauka i umjetnosti SFRJ. Izlazi tromjesečno. Ljubljana.
- CLANCI I GRADA ZA KULTURNU ISTORIJU ISTOČNE BOSNE. Izdavač: Zavičajni muzej u Tuzli. Izlazi povremeno. Tuzla.
- DOKUMENTACIJA. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.
- ENCYCLOPAEDIA MODERNA. Časopis za snitezu znanosti, umjetnosti i društvene prakse. Izdavač: Institut za filozofiju znanosti i mir Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi pet puta godišnje. Zagreb.
- FORUM. Časopis odjela za savremenu književnost Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Izlazi mjesečno. Zagreb.
- GLASNIK ARHIVA I DRUŠTVA ARHIVISTA BOSNE I HERCEGOVINE. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.
- GLASNIK NA INSTITUTOT ZA NACIONALNA ISTORIJA. Izlazi 2 puta godišnje. Skopje.
- GLEDIŠTA, časopis za društvenu kritiku i teoriju. Izdavači Beogradski univerzitet i Centralni komitet Saveza omladine Srbije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- GODIŠNJAK ISTORIJSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE. Sarajevo.
- GODIŠNJAK PRAVNOG FAKULTETA U SARAJEVU. Sarajevo.
- HISTORIJSKI ZBORNIK, časopis Povjesnog društva Hrvatske. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.
- INFORMATIVNI PREGLED, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi mjesečno. Beograd.
- ISTORIJSKI ZAPISI, organ istorijskog instituta i Društva istoričara SR Crne Gore. Izlazi tromjesečno. Titograd.
- JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS, organ Saveza društava istoričara Jugoslavije. Izlazi tromjesečno. Beograd.
- JUGOSLOVENSKI PREGLED, informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji. Izdavač: Savezni sekretarijat za informacije. Izlazi mjesečno. Beograd.
- MEĐUNARODNI RADNIČKI POKRET, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi šest puta godišnje. Beograd.

POLITIČKA MISAO, časopis za političke nauke. Izdavač: Fakultet političkih nauka. Izlazi tromjesečno. Zagreb.

PRAXIS, filozofski časopis. Izdavač: Hrvatsko filozofsko društvo. Izlazi dvomjesečno. Zagreb.

PREGLED, časopis za društvena pitanja. Izdavač: Univerzitet u Sarajevu — izlazi mjesečno. Sarajevo.

PREGLED ČLANAKA IZ STRANE PERIODIKE — Medunarodni radnički pokret. Izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi tromjesečno. Beograd.

PRILOZI ZA ISTORIJU SOCIJALIZMA, izdavač: Institut za izučavanje radničkog pokreta. Izlazi jedanput godišnje. Beograd.

PRISPEVKI ZA ZGODOVINO DELAVSKEGA GIBANJA, izdavač: Institut za zgodovino delavskega gibanja. Izlazi 2—4 puta godišnje. Ljubljana.

PUTOVI REVOLUCIJE, izdavač: Institut za historiju radničkog pokreta. Zagreb. Izlazi povremeno. Zagreb.

RADOVI, izdavač: Filozofski fakultet. Izlazi povremeno. Sarajevo.

RADOVI INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI U ZADRU, Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.

SOCIJALIZAM, časopis Saveza komunista Jugoslavije. Izlazi mjesečno. Beograd.

SOCIOLOGIJA, časopis za društvene nauke. Organ Jugoslovenskog udruženja za sociologiju. Izlazi tromjesečno. Beograd.

STATISTIČKI PREGLED SR BiH, izdavač: Republički zavod za statistiku SR BiH. Izlazi mjesečno. Sarajevo.

VOJNO DELO, opštevojni teoretski časopis. Izdavač: »Vojno delo«. Izlazi dvomjesečno. Beograd.

VOJNO-ISTORIJSKI GLASNIK, organ vojno-istorijskog instituta. Izlazi dvomjesečno. Beograd.

ZBORNİK, časopis Historijskog instituta Slavonije. Izlazi jedanput godišnje. Slavonski Brod.

ZBORNİK HISTORIJSKOG INSTITUTA JUGOSLOVENSKE AKADEMIJE. Izlazi jedanput godišnje. Zagreb.

ZBORNİK KRAJIŠKIH MUZEJA BANJALUKA, BIHAĆ, DRVAR, JAJCE, PRIJEDOR. Izlazi jedanput godišnje. Banjaluka.

ZBORNİK RADOVA, STUDIJA I PRIKAZA — izdavač: Ekonomski institut Univerziteta. Izlazi jedanput godišnje. Sarajevo.

ZBORNİK RADOVA, izdavač: Pravni fakultet. Izlazi jedanput godišnje. Split.

ZGODOVINSKI ČASOPIS, izdavač: Zgodovinsko društvo za Slovenijo. Izlazi jedanput godišnje. Ljubljana.

STRANI ČASOPISI

BEITRÄGE ZUR GESCHICHTE DER DEUTSCHEN ARBEITERBEWEGUNG. Herausgegeben vom Institut für Marxismus-Leninismus, heim Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi dvomjesečno. Berlin.

CRITICA MARXISTA, Editori Riuniti. Izlazi dvomjesečno. Roma.

EINHEIT, Zeitschrift für Theorie und Praxis des wissenschaftlichen Sozialismus. Herausgegeben vom Zentralkomitee der Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands. Izlazi mjesečno. Berlin.

INTERNATIONAL REVIEW OF SOCIAL HISTORY. Edited by the international institut voor sociale geschiedenis. Amsterdam.

JAHRBÜCHER FÜR GESCHICHTE OSTEUROPAS. Herausgegeben von Georg Stadtmüller, izlazi tromjesečno. München—Wiesbaden.

MARXISMUSSTUDIEN, izdavač: J. C. B. Mohr. Izlazi povremeno. Tübingen.

LE MOUVEMENT SOCIAL. Les Editions Quvriers. Paris.

DIE NEUE GESELLSCHAFT. Verlag Neue Gesellschaft GMBH. Izlazi dvomjesečno.

NOVAJA I NOVEJŠAJA ISTORIJA. Izdatel'stvo »Nauka«. Izlazi dvomjesečno. Moskva.

OESTERREICHISCHE OSTHEFTE. Herausgeber Österreichisches Ost — und Südosteuropa — Institut. Izlazi dvomjesečno. Wien.

PERIODIKUM FÜR WISSENSCHAFTLICHEN SOZIALISMUS. Universum Verlag. München.

REVUE D' HISTOIRE DE LA DEUXIEME GEURRE MONDIALE. Publication trimestrielle Comité d'Histoire de la Deuximene Guerre mondiale. Paris.

SLOVENSKE HISTORICKE STUDIE. Nakladatelstvo československé Akademie VED.
Izlazi jedanput godišnje. Praha.

SOVETSKIE ARHIVY. ORGAN GLAVNOGO ARHIVNOGO UPRAVLENIJA PRI
SOVETE MINISTROV SSSR. Izdaetsja pri učasti Instituta marksizma-leninizma
pri CK KPSS i Instituta istorii akademii nauk SSSR. Izlazi dvomjesečno. Moskva.

SOVETSKOE SLAVJANOVEDENIE. Izdateljstvo »Nauka«. Izlazi šest puta godišnje.
Moskva.

VOPROSY ISTORII. Akademija nauk SSSR. Otdelenie istorii... Izlazi mjesečno.
Moskva.

VIERTELJAHRSEFTE FÜR ZEITGESCHICHTE. Deutsche Verlag-Anstalt Stuttgart.

ZEITSCHRIFT FÜR GESCHICHTSWISSENSCHAFT. VEB Deutscher Verlag der
Wissenschaften. Izlazi mjesečno. Berlin.

DIE ZUKUNFT. Sozialistische Monatsschrift für Politik Wistschaft Kultur. Soziali-
stischer Werlag Gmbb. Vien.

Prilozi

Institut za istoriju radničkog pokreta

Sarajevo

Za izdavača: Enver Redžić

Lektor: Muris Idrizović

Tehnički urednik: Miodrag Čanković

Štampa: Štamparsko preduzeće »Graficar«, Doboj

Za štampariju: Miloš Marković

